MANAS

MANAS · SEMETEY · SEYTEK

ROMAN-EPOPEYA

GAZÂ'NIN NEFERİ Y.C.

MANAS

MANAS · SEMETEY · SEYTEK

Sayakbay Karalayev variantınan kara sözgö kotorulgan roman-epopeya

Üç kitep · Kırk eki bölüm

ROMAN-EPOPEYA

GAZÂ'NIN NEFERİ Y.C.

ÇIGARUU MAALIMATI

«Manas — roman-epopeya» («Manas» · «Semetey» · «Seytek») — Sayakbay Karalayevdin (1894–1971) oozunan 1935–1947-cıldarı kagazga tüşürülgön 500 553 sap ırdan turgan epostuk üçiltiktin okuya özögünö negizdelgen, tüpnuskası türk tilinde cazılgan avtorduk körköm roman.

Okuya özögünün bulagı: «Manas», «Semetey», «Seytek» epostoru — Sayakbay Karalayevdin aytuusunda, «Turar» basması, Bişkek, 2010 (tüzgön Aynek Caynakova; calpı redaktsiyasın başkargan Abdıldacan Akmataliyev). Bulak basılmalardın avtorduk ukuk menen korgolgon redaktsiyalık katmarları (baş sözdör, ilimiy tüşündürmölör, sözdüktör cana Teodor Gertsendin illyustratsiyaları) bul çıgarmaga kirgizilgen cok.

Epostun teksti — eldik oozeki çıgarmaçılıktın (folklordun) murası. Bul romandın syucettik kuruluşu, körünüştörü, dialogdoru, bayandoo ıgı, mukabanın casalgası cana bütkül barak dizaynı uşul basılmaga gana taandık.

Roman kırk eki bölümdön turat: Manas on eki, Semetey cıyırma bir, Seytek toguz bölüm menen bayandalat. Kişi cana cer attarı epostogu cazılışı boyunça saktaldı.

© Gazâ'nın Neferi Y.C., 2026. Bardık ukuktar korgolgon.

BAŞ SÖZ

Bul kitep düynödögü eñ uzun epos — «Manastın» uluu aytuuçusu Sayakbay Karalayevdin oozunan kagazga tüşürülgön üçiltikti — «Manas», «Semetey» cana «Seytekti» — bul colu romandın demi menen bayandayt. Ir saptarı bul cerde kara sözgö aylandı; birok dobulbastın kagışı, attardın dübürtü, koşoktun muñu cana anttın salmagı baraktarda kala bersin degen tilek koştop turdu.

Roman-epopeya — üç muundun dayrası: sürgündö tuulgan Manastın handık kurganı; atasız öskön Semeteydin mekenine kaytkanı; duşman ordosunda tuulgan Seytektin tukumdu kayra bütögönü. Kırk eki bölüm bir suunun kırk eki iyrimi sıyaktuu biri-birine ulanat — kaygı kayratka, kayrat öçkö, öç akırı eldeşüügö aylanat.

Roman epostun Karalayev variantındagı okuya özögünö tak berilgendikti saktayt; kişi cana cer attarı epostogu cazılışı boyunça kaltırıldı. Al emi körünüştör, dialogdor cana kaarmandardın içki düynösü — romanisttin erki: epos emneni aytsa — oşol, kanday aytılsa — kayradan.

Söz — manasçınıkı; kemçilik — romanisttiki.

Gazâ'nın Neferi Y.C.
Antaliya, 2026

MAZMUNU

I KITEP — MANAS: HANDIKTIN TÜPTÖLÜŞÜ

1 Babalar, sürgün cana Manastın törölüşü
2 Koçkunun çabuulu cana Esenkandın on miñ kolu
3 Coloydu ceñüü cana kan kötörüü
4 Altay soguştarı
5 Koşoydun koşuluşu cana Talaska köç
6 Bakay, kırk çoro cana kandık
7 Çubak baatırdın bayanı
8 Kanıkeydin alınışı
9 Almambet menen Çubaktın kagılışı cana Almambettin comogu
10 Almambet menen Sırgaktın çalgını
11 Çoñ kazat: Beecin cortuulu
12 Kococaş, baatırlardın şeyit ketişi cana Manastın ölümü

II KITEP — SEMETEY: MEKENGE KAYTUU

13 Aza, sürgün cana Buhara colu
14 Taytorunun çabışı cana Semeteydin kötörülüşü
15 Tektin sırı cana Kanıkeydin uzak tünü
16 Közkamandın çıkkınçılıgı cana Talastın çakırıgı
17 Caşıruun kümböz cana cetimderdin tabışuusu
18 Akkeltenin oygonuşu cana Uluu köç
19 Kanduu taktı cana ak kuu Ayçürök
20 Akşumkardın izinde cana Ürgönç toyu
21 Kökötöydün aşı cana er maydanının sınooloru

22 Ayçürök üçün salgılaş cana Beecin colu
23 Cılkı tiyüü cana bukturmadagı Koñurbay
24 Ak kuunun kanatı cana Kiçi cortuul
25 Talastın kurçalışı cana er maydanı
26 Sıykır kışı cana carılgan bögöt
27 Calgız közdüü döönün kulaşı cana calgız şumkar
28 Kayıptan kelgen bir tuugan cana korgoşun camgırı
29 Duşman dastorkonundagı amal cana kandın kunu
30 Eki baştın ceñişi cana kara tagdır
31 Çıkkınçılıktın altın taacısı cana akırkı töşök
32 Aram nayza cana baskınçının tagı
33 Kürpüldök boroonu cana uluu cogoluu

III KITEP — SEYTEK: Tukumdun bütölüşü

34 Duşman ordosunda tuulgan arstan
35 Kuunun aylası cana Kıyazdın akırı
36 Bulak başındagı küñ cana ak kancar
37 Kara üñkürdögü kök cal
38 Kuyalının kelişi cana anttın kunu
39 Kıyamattık car cana urgaaçı arstan
40 Atalardın arbagı cana sıngan nayza
41 Öçkön kuyun cana ak sakaldın batası
42 Peri kelinder cana Zulpukordun süyünçüsü

I KITEP

MANAS

Handıktın tüptölüşü

1-BÖLÜM

Babalar, Sürgün cana Manastın Törölüşü

— ❖ —

Eski zaman adamdarı sancıra aytuunu suu içkendey bilçü. Oçok başında bir aksakal tizesin tayap söz baştasa, tüp ata Tügöl handan berki attardı birden tögüp berçü; ar bir at — bir taş, ar bir taş çep dubalına koyulganday. Tügöl handan Böyön tuulgan, Böyöndön Çayan, Çayandan Nogoy menen Şıgay; bul tukumdun baarı han bolgon, baarı ak kiyizge salınıp, kökkö kötörülgön. Söz Karakanga cetkende aksakaldın ünü koyuulanıp, ugup oturgandardın conunan çıyrıguu ötçü; antkeni Karakan bul ıyık çıncırdın akırkı çoñ şakegi ele, çıncırdın andan arkısı üzük, üzüktün arı cagı karañgı ekenin baarı bilçü.

Karakan ölgöndö Ala-Toonun karları erte tüşkön deşet. Aza kırk küngö sozuldu; kırk kün boyu boz üylördün tündüktörünön tütün çıkkan cok, kımız bışılgan cok, komuz ünü tıyıldı. Kırkınçı kündün keçinde karıgan bir koyçu Talastın cogoru cagındagı askalardan

ayılga tüşüp kelip, mınday dedi: — Karışkır üyürün kördüm, başsız kalgan koy üyürün tegerektep cürüptür. Han öldü, el başsız kaldı; börülör cıttı sezip da ülgürdü.

Koyçunu eç kim cemelegen cok. Antkeni çıgışta, Beecin tarapta, cıttı ebak sezgender bar ele.

Kara kalmaktın hanı Molto menen mancunun biyi Alooke Karakandın cerine adegende kolu menen emes, depteri menen kelişti. Argındı sanaştı, kırgızdı sanaştı; ayıldardı, cılkılardı, kız baldardı, erkek baldardı sanaştı. Anan Alooke kamçısın suurup, abada arı-beri şiltep, hansız kalgan eki eldi, koy bölüşköndöy, kamçının kölökösü menen ekige böldü. — Tigi öyüz Moltonuku, — dedi, — bul öyüz meniki. Kim karşı çıksa — uulun kazıkka, kızın kapka.

Karşı çıkkandar boldu; attarı unutulbasın dep bul cerde atalbayt, antkeni alar unutulgan cok. Birok al cılı kılıçtın mizinen ötköndör köp boldu. Oçoktor birinen sala biri öçtü. Bir tünü Sır-Darıya boyundagı ayıldardın biri örttölüp, calındın carıgında el tört colgo çaçıldı: kimisi Kañgayga aydaldı, kimisi Urumga tüştü, kimisi Krımga çeyin ırgıtıldı, kimisi kara Altaydın taştuu coluna tizildi. Ene kızınan acıradı, aga iniden bölündü; biri-birinin cüzün kayra körböy ölgöndördün sanın calgız kök bildi.

Karakandın uuldarı da bul bölüştön öz ülüşün alıştı. Içinen Cakıpka tiygen ülüş — Altay boldu: kırk üy kırgız menen koşo, canına bir uuç kül, bir çımçım topurak da alganga uruksat berilbey, kalmak attuulardın aldına salınıp, çıgışka aydaldı. Cakıp al kezde murutu cañı terdegen cigit ele; atasının ordosun, Talastın taldarın, balalıgının ak karluu Ala-Toosun artında kaltırdı. Aşuularda kar bar ele; üç kün, üç tün boroon basılgan cok, üç kün, üç tün attardın calınan muz salañdadı, üç kün, üç tün eç kim eç kimdin cüzün körö algan cok. Coldo cıgılgan cıgılgan cerinde kaldı; kalmak attuusu cıgılgandın üstünön atın teminip ötö berdi. Bir aşuunun oozunda kerben toktodu; aldıdagı töölör muzga butu taygalanıp, bozdop cattı. Caş Cakıp atınan tüşüp, eñ aldıñkı töönün culugunan aldı, muzdun üstünö öz çapanın töşöp, maldı oşentip ötkördü. Artındagı ayaldar, baldar anın açkan izi menen basıştı. Kalmak onbaşısı munu körüp, kamçısının sabı menen Cakıptı körsötüp, canındagıga birdeme dedi; emne degenin eç kim tüşüngön cok, birok oşol kündön baştap kamçı Cakıptın conuna seyrek tiyçü boldu. Talaanın eski sözü bar: duşman da işin bilgendin aldında bir kadam ketençikteyt. Cakıp bir tünü terektin tübündö toñup catkan bir karıyanın cüzün karap turup, içinen ant berdi: bul coldun esebi bir künü suralat; men suray albasam — uulum surayt. Anan öz sözünö özü küldü, açuu küldü: uulu cok ele, boloru da belgisiz ele. Aldında calgız col bar ele, coldun uçunda — capayı bir too.

✦ ✦ ✦

Altay degen cer alarga adegende bir döönün oozunday köründü: kara karagayluu kaptaldar, küüldögön kapçıgaylar, cayında da dalısın küngö salbagan kölökölüü örööndör. Kırk üy birinçi kıştı carım aç, carım cılañaç, biri-birine ıktagan boz üylördö ötkördü. Oşol kırk üydün içinde karañgıda kol menen sıypalap col tapkan colbaşçıday bir adam bar ele: noyguttun biyi Akbalta. Caşı ötkön, sözü kurç, cürögü kenen kişi ele; sürgündün birinçi cazında eldi cıyıp, mınday dedi: — Iylaganı menen Talas kayra kelbeyt. Bul toonun da suusu agat, bul taştın da astı kuru emes. Egin ekkendi bilgen eksin, temir sokkonu bilgen soksun; kalmakka kul bolboonun colu — öz kazanıñdan içkende.

El Akbaltanın sözün tuttu. Öröön oozdoruna arpa egişti, buuday seep koyuştu; birinçi cılı kuş cedi, ekinçi cılı möndür urdu, üçünçü cılı cer uyalıp berdi. Oşol algaçkı oruu künü ayaldar maşaktardı kuçaktap ıylaştı; çooçun cerde bışkan nandın cıtı adamga mekenin unutturat da, mekenin estetet. Akbalta uuçtagan dandardı abaga çaçtı: — Mına, — dedi, — kalmak bere albagan, kolubuzdan ala albagan nerse. Cer eç kimden surabayt; kim eñkeyip ekse — oşonuku. Cakıp bolso toonun taşına kızıktı; bir künü örööndün kumun uuçtap elegende alakanında sarı-sarı bürtükçölör kaldı. Bul altın ele. Cakıp oşol kündön baştap beline çeyin suuga kirip kum eledi, kışında muz oyup eledi; elegen sayın taptı, tapkan sayın kattı, katkan sayın köböyttü. Altındı kalmak kerbenderine berip koy aldı, koydu satıp bee aldı, beeni köböytüp cılkı kıldı. Cıldar birin-biri kuup öttü, bir künü Altaydın ayıldarı eseptese — Cakıptın tört tümön cılkısı, sanı unutulgan koyu, ala toodoy töösü bar eken. Üyürlörü üç konuş cerge cayılçu; koyçularının koyçuları bar ele. Kalmak biyleri da al cönündö söz kılganda «bay Cakıp» deçü boluşkan.

Birok baylık degeniñ — een curtka cayılgan kiyiz sıyaktuu; cayganıñ menen cılıtar kişi bolboso, emnege carayt? Cakıptın eki ayalı bar ele: uluusu Çıyırdı — salabattuu, oor basırıktuu, kolu berekelüü ayal; kiçüüsü Bakdöölöt — momun, unçukpas. Eköönön teñ Cakıp bir perzent cıtın iskegen emes. On tört cıl öttü, dagı on tört cıl öttü; çaçına kıroo tüştü, sakalına ak kirdi. Tündörü üyürlörünün arasında tentip cürüp, kulundagan beelerdi karap turup, anan kapısınan tamagına muştumday birdeme tıgılçu.

Bir keçte — kısır cıl emes ele, malı semiz, kazanı kaynap turgan — Cakıp üygö keldi, bosogodon öttü, törgö oturdu, birok kımız içken cok. Çıyırdı aldına bir kese koydu; Cakıp keseni kolu menen türtüp, oşol küngö çeyin içinde taştay kötörüp cürgönün sırtka töktü:

— Malım toodoy, kimge? Ölgönümdö artımdan «atam» dep ıylaar bir balam cok. Curtumda uya baskan üküdöy bolup oturam. El meni bay deyt; men özümdü kakşıgan deym, kuu darak. Mürzömö kim suu kuyat, oçoguma kim üylöyt? Sen aytçı, Çıyırdı!

Sözdün uşul cerinde ünü sındı, kamçısın cerge taştap, eki alakanı menen betin bastı. Çoñ Cakıp, tört tümön cılkının eesi, baladay solkuldap ıyladı.

Çıyırdı karşı da aytkan cok, özün da aktagan cok. Calgız oşol tünü, el catıp kalgandan kiyin, coolugun alıp üydön çıktı. Ayıldın cogoru cagında, taştardın arasında calgız turgan bir capayı alma bar ele; anı ıyık deşçü, tilek daragı deşçü. Çıyırdı daraktın tübünö barıp, karga çögölöp, cüzün kökkö kötördü: — Ey, kudureti keñ! Bir Kıdırdın colu uşul cerden ötsö, bir çilten uşul toodo cürsö — ünümdü uksun. Maga bir perzent ber; kuçagıma bir baş, oçoguma bir çok ber. Kırgızdın öçüp baratkan oçoguna bir uçkun ber.

Üç tün bardı al daraktın tübünö, üç tün calındı, üç tün cıldızdar anı tıñşadı. Iyık daraktın tübündö oonap-togolonuu — tilek tilegendin eski saltı ele; Çıyırdı da salabatın kardın üstünö cayıp, daraktın tegereginde aylandı, topurakka cüz sürttü. Üçünçü tündün ayagında kaytıp kele catıp, dalısınan bir cıluuluk sezdi; biröö iynine içik capkansıdı. Burulup karasa — eç kim cok. Calgız alma daragının cılañaç butaktarında, mezgilsiz, calgız bir ak gül açılıp turuptur. Çıyırdı munu eç kimge aytkan cok; bolgonu oşol kündön tartıp erteñ menen turganda cüzündö ırın içinen ırdagan ayaldardın tınç cüzü bar bolçu. Bakdöölöt bir künü suradı: — Ece, sende bir abal bar, cakşılıkpı? Çıyırdı cılmaydı: — Kütüp catam, — dedi, — emneni kütkönümdü suraba, özüm da bilbeym. Birok kele turgan — coldo.

✦ ✦ ✦

Oşol ele kündörü, düynönün tigil uçunda, Beecindin kırk darbazaluu sarayında Esenkan taktısında oturgan cana köñülü çögüñkü ele. Tölgöçülörün çakırttı; kırk tölgöçü keldi, koy dalısın küygüzüştü, kum tögüştü, cıldız kartasın emes, cıldızdardın özün okuştu. Içinen eñ karısı — tişteri tüşkön bir abışka — dalı söögünün carakasına uzakka tigilip, öñü kagazday kubardı. Esenkan suradı: — Emne kördüñ, ayt. — Aytsam başım ketet, aytpasam curtuñ ketet, kanım. — Ayt; başıñ mende amanat. Abışka cutunup alıp ayttı: — Kırgızdan bir er tuulat. Atı Manas bolot. On ekisinde kılıç kurçanat, cıyırmasında aldında tura algan

kalbayt. Bul Beecindi, bul taktı, bul kırk darbazanı talkalay turgan — oşol. Tuulup kaldı ce tuulganı turat; dalı söögü eköönü birdey körsötüp catat.

Esenkan oşol tünü uktagan cok. Ertesi divanın cıydı, cazgıçtarına buyrudu; tuula elek balanın atı mamlekettin kara depterine — dañzaga cazıldı: Manas. Bir at — eesi beşikke tüşö elekte ele duşmandın depterinen orun aldı. Anan Esenkan tıñçıların çakırdı; kırkın soodager keypine saldı, kırkına kalandar çepkenin kiygizdi, kimisin kayırçı kıldı, kimisin dart ayıktırgan tabıp. — Bargıla, — dedi, — Altayga bargıla, Kañgayga bargıla, kırgız çaçılgan ar bir taştın astın karatkıla. Boyunda bar ayaldardı sanagıla, cañı tuulgan uuldardın atın suragıla. Manas degen attı ukkan — kulagı menen emes, atının tört tuyagı menen cetkirsin kabardı. Al balanı beşikten tapsam — beşigi menen örttöym; cörgöktön tapsam — cörgögü menen.

Tıñçılar taradı. Oşol kıştan kiyin Altaydın ayıldarında bötön cüzdör körünö baştadı: cibek satkan, birok soodalaşpagan soodagerler, duba okugan, birok kıbılasınan adaşkan dubanalar, oorugan tişti karap, közü bolso boyunda bar ayaldardın kursagında cürgön tabıptar. Ayıldar bulardı sezdi, sezse da ün katkan cok; talaa adamı konokko dastorkon cayat, sırına kulpu salat.

Bir künü uşulardın biri — cibekten körö suroosu köbüröök bir soodager — Cakıptın ayılına çeyin cetip keldi. Töösün çögördü, buyumun caydı; ayaldar çoguldu, baldar üymölöktöştü. Kişi cibekti arzan berip, orduna kabar alıp cattı: — Bıyıl ayılda toy boldubu, töröt boldubu? Berekelüü curt eken bul cer, beşik köp termetilebi? Kempirlerdin biri, Kambardın enesi, tişsiz oozu menen küldü: — Beşik deysiñbi, balam? Bizdin ayıldın koyu kozulayt, beesi kulundayt; ayaldarıbız bul toodo tuubas çıktı, suusunan go. Soodager Çıyırdı ötkön cakka bir karadı, dagı bir karadı; birok Çıyırdı al künü keñ içiginin içinde, conunda bir cük otun menen basıp baratkan cana basışında tigi izdegen nersenin izi da cok ele. Soodager keç kirbey töösün turguzup, kelgen colu menen ketti. Ketkenden kiyin Akbalta kempirdin kolunan karmadı: — Oozuñdan aylanayın, — dedi, — bir calgan miñ candı kutkargan künü al calgan dubaga tete.

Tak oşol kündörü Cakıp tüş kördü. Tüşündö taanıbagan bir toonun çokusuna konuptur, koluna bir ak şumkar alıptır; kanday kuş deysiñ — tırmagı börüdön ötkür, köz karaşı çagılganday; kanatın bir caysa, kölökösü düynönü bastı. Kuş silkinip çañırganda asmandagı turnalar tizilip cerge tüştü, cerdegi tülkülör iyinine kire kaçtı. Cakıp oygongondo cürögü köbüktöngön attay tuylap turgan. Oşol ele tünü Çıyırdı da tüş kördü: oñ alakanında kündü, sol alakanında aydı karmap turuptur; eköö teñ küygüzböyt, cılıtat.

Anan asmandan bir altın kılıç tüşüp, sabı özünön-özü Çıyırdının koluna keldi; kılıçtı beline kurçandı, kurçanganda cer solkuldadı, birok Çıyırdı solkuldagan cok.

Tañ atkanda Cakıp ayıldın kazandarın astırdı, kısır bee soydurdu, tüş sadagasın berdi. Akbalta baş bolgon aksakaldar cıyıldı; tüştör ortogo salındı. Akbalta ugup, ak sakalın uzakka sılap, anan tizesin tayap öydö boldu: — Suunun başın toskula, süyünçümdü bergile! Ak şumkar degeniñ — er uul, Cakıp; koluña er konot. Kün menen aydı alakanda karmoo — eki düynögö birdey nur degeni. Altın kılıç — köktön berilgen bek; kurçangan ene — bek enesi bolot. Süyün, Cakıp! Kırk cıldık kurgak say sel köröt.

Toy kırk küngö sozulgan cok, birok kırk ündük kubanıç bir küngö battı. Köp ötpöy Çıyırdının cüzünö oşol belgilüü kölökö, oşol tattuu çarçoo tüştü: boyunda bar ele. Koş boyluuluktun orto çeninde bir tünü Cakıptı oygottu; közdörü karañgıda eki çoktoy. — Et cegim kelet, — dedi, — birok koy eti emes. Colborstun cürögün kaalaym, Cakıp. Cürögüm oşonu surayt, berbeseñ cürögüm meni ceyt.

Cakıp adegende öz kulagına işengen cok; anan tüşündü: bul talap ayaldan emes, kursaktagıdan çıgıp catat. Mergenderdin eñ mıktısın toogo saldı; kişi ceti kün too-taş kıdırıp, kara bir colborstu atıp, cürögün kesip alıp keldi. Çıyırdı al cüröktü çokko kaktap cedi; cegen sayın cüzünö kan cügürdü, közünö calın toldu. Ayıldın kempirleri biri-birine şıbıraştı: — Colborstun cürögün cegen enenin uulu colbors bolot. Bul kursaktagı — erdin eri bolot.

✦ ✦ ✦

Töröt karışkırdan ayga kalgan bir kış tünü keldi cana ceñil kelgen cok. Çıyırdı eki kün, eki tün tolgottu; ayıldın ayaldarı üygö toldu, anaçılar ter töktü. Cakıp al kündörü cılkısının başında, alıskı cayıttagı üyürlördün arasında ele; çoñ kişi balasının törölüşün kütüp üydö oturuunu özünö ep körbögöndön emes, kütkön sayın içine kurt tüşköndön üyürgö kaçkan. Üçünçü tündün tañında üydün için bir çañırık tolturdu; birok bul çañırık başka böböktördün ıñaalaganına okşoboyt, kuuş kapçıgayda caş börü ulugansıp cattı. Anaçı ayal balanı ala koyup, bir kızıktı kördü: naristenin oñ kolu bek tüyülgön, açılbayt. Mancaların arañdan acıratışkanda alakanınan cerge kara bir kan uyundısı tüştü; taştay katuu, koy közündöy uyugan kan.

Oşol tünü üydün üstündö ukmuştuu bir carık aylandı deşet; kimdir biröölör tündüktön carık mamısı tüşkönün, kimdir biröölör ayıldın tegereginde ak sakal, ak seldeçen karaandar cürgönün aytıştı. Çiltender ele degender boldu, kırktar keldi degender boldu. Kim emneni körsö — kördü; birok ortodo tanılgıs bir nerse bar ele: kırooluu tündö üydün aldındagı kara taştın üstünö kar caagan emes.

Ayaldar biri-birinin cüzün karaştı. Eñ karısı, tişsiz oozu menen, unutulgan bir sözdü estedi: — Alakanına kan uyutup tuulgan — düynögö kan tögüügö kelgen. Ce kıyratat, ce kurat. Bul bala eköönü teñ kılat.

Süyünçüçü Cakıpka attı aksatıp cetti. — Süyünçü, Cakıp, süyünçü! Közüñ carık, uulduu bolduñ! Cakıp bir azga ordunda kattı; kırk cıldın armanı bir zamatta kökürögünön ötüp, tili baylandı. Anan süyünçüçünü atınan kuçaktap tüşürüp, üstündögü içigin çeçip kiygizdi, toguz bee karmap berdi: — Az da, — dedi, — tile menden emne tileseñ; bügün Cakıptan çıkpas nerse cok!

Ayılga cetkençe atın üç colu almaştırdı; kirgende kaşında kıroo, sakalında muz bar ele. Üydün bosogosunda bir azga toktodu; kırk cıldan beri ötüp cürgön oşol bosogo al künü ötküs too aşuusunday köründü. Içkeri kirip, Çıyırdının kupkuu, birok carık cüzün karadı, anan cörgökkö eñkeydi. Nariste uktagan emes; eşikten kirgen kişini, anı eçak kütüp catkansıp, irmelbegen közdör menen karadı. Cakıp oşol karaştın astında, öz uulunun aldında, kızık bir nerse sezdi: kubanıçtan arkı, urmatka okşoş bir nerse. Cörgöktü kuçaktap, tündükkö kötördü: — Bergenge şügür, — dedi, — algandarıñdın baarına coop kılıp, bir uşunu berdiñ; ıraazımın. Çıyırdı catkan cerinen akırın ün kattı: — Kırkı çıga elekte közünö mınçalık tiktebe, köz tiyip ketet. Cakıp küldü; kırk cılda birinçi colu, kökürögünün eñ tübünön küldü.

Toy tartıldı, Altay körbögön toy: toguz cerde kazan kaynadı, cüz bee soyuldu, küröşkön küröştü, at çapkan çaptı. Balbandar er maydanına çıktı; noyguttun cigiti kalmaktın iri balbanın üç çaluuda cıktı da, Cakıp eköönö teñ çapan captırdı, ortodo taarınıç kalbasın dep. Kımız seldey aktı, saalgan saaldı, içilgen içildi; komuzçular tündü tañga uladı. Kalmagı, kırgızı — tegerek ayıldardın baarı keldi; kelgen kuru kaytkan cok, atsız kelgen at minip ketti, cöö kelgen töö cetelep. Toydun ortosunda iş at koyuuga cetkende aksakaldar biri-birin karaştı; at koyuu oñoy iş emes ele, ayrıkça mınday töröttön kiyin. Tak oşol maalda kalıñ eldin arasınan bir kişi sızılıp çıktı; kelgenin eç kim körgön emes. Ak sakalduu, ak çepkendüü, kolunda asa-tayak bir dubana; közdörü eki tereñ kuduktay. Tüz ele balanın cörgögün közdöy bastı, eç kimden uruksat suragan cok, oñ

kolun balanın çekesine koydu: — Munun atı murun ele koyulgan, — dedi, — maga calgız aytuu kalıptır. «Ma» degeni — tutkan too, «nas» degeni — eldin demi. Atı Manas bolsun. Suusu Talastan, küçü Ala-Toodon, ömürü kırgızdan bolsun. On ekisinde colu açılsın, artınan kırk çorosu kemibesin.

— Bata ber, dubana ata, — deşti; dubana eki alakanın cayıp, bata berdi. Anan el kımızga, etke, oyunga buruldu; kayra burulup karasa — dubananın oturgan ordu boş. Eşikten çıkkanın körgön cok, atına mingenin körgön cok. Akbalta kabagın çıtıp, çekesindegi terdi aarçıp, akırın ün menen Cakıpka ayttı: — Bul kelgen cönököy pende emes ele, Cakıp. Kıdır ele desem — tilim barbayt, emes ele desem — közüm kördü. Birok attı al koygon bolso — al at köktö koyulgan.

Anan cüzü karardı: — Al at köktön murun Beecindin depterine cazılgan. Esenkandın kırk tıñçısı uşul ayıldardın arasında cibek satat, duba okuyt. Bul attı bügün bul cerde ukkan cüz kişi bar; erteñ miñ bolot, bürsügünü Esenkandın kulagına cetet. Attı kömölü, Cakıp. Bala çoñoysun, atı topurakta uktasın.

Cakıptın içi küydü; uulunun atın düynögö car salgısı kelgen künü kömüü — ottu koynunda kötörüp cürgöndöy ele. Birok Akbaltanın közün karadı da, baş iydi. Toydogu elden ant alındı; ayıldan ayılga dayın ketti. Bala çoñoygon sayın kalıñ, tüksüygön çaçı menen iri müçösü üçün aga bir ılakap tabıldı — cönököy, közdön daldoo tuta turgan at: Çoñ cindi. Tıñçılar keldi, suradı, tıñşadı; «Cakıptın keç tapkan bir uulu bar eken» deşti, «atı kim eken?» deşti. Ayıldın baldarı da oozun biriktirip algan: — Çoñ cindi, — deşti, — tentek bir bala, koy kaytarat. Tıñçılar cazıp alıp, ötüp ketti. Calgız bir colu iş kıldın uçunan kayttı: kalandar keyiptüü biröö ayıldın baldarına kurut taratıp, tilderin çeçmekçi bolgondo, kiçinelerdin biri oozunan çıgarıp iydi: — Bizdin Ma... Sözü bütö elekte ecesi balanın celkesine bir çaptı: — «Manap ata» deybiz koyçubuzdu, — dedi, — suray berbey ele koysoñ bolo. Kalandar cılmaydı, cılmayuusu közünö çıkkan cok; ertesi al cerden ketti, birok Akbaltanın kişileri anı üç konuş col boyu alıstan añdıp cürüştü, çıgışka burulganın körgöndö cüröktörü oozuna tıgılıp kaytıştı. Dañzadagı at depterde küttü; eesi bolso Altaydın koynunda, calgan attın kölökösündö östü.

Östü, birok cön öskön cok; tagıraak aytkanda, anı östürgöndör cön östürgön cok. Altı caşında ayıldın büt baldarın artına eerçitip, oyun dep kurgan soguşta kalmak biylerinin uuldarın çañga oodarçu. Segizinde bir taydı kuyrugunan tartıp özöndön çıgardı; onunda küröştö on beştegilerdi çalkasınan saldı. Kılgan tentektiginin ebi-çegi cok ele: birde biröönün kazanın köñtöröt, birde kerbençinin töösün ürkütöt, birde kalmak baldarı

menen muştaşıp, üçöönü birdey özöngö ırgıtat. Bir colu kalmak biylerinin birinin uulu oyunda cıgılıp, ızasınan «sürgündün tukumu» dep kıykırdı; Çoñ cindi balanı kötörgön boydon atının uçkaşına salıp, atasının bosogosuna alıp barıp taştadı da ayttı: — Uuluñdu al, tilin da al; eköönü birge karmay albasañ — birin maga ber. Biy adegende köbüktöndü, anan balanın közündögü calındı körüp unçukpay kaldı; al unçukpoo ayıldarda uzakka aytılıp cürdü. Dattanuular Cakıptın bosogosuna üyüldü. Cakıp bir cagınan içinen sıymıktanıp, bir cagınan cürögü tüşüp cürdü: bul taşkın sel közgö urunat, urunganda Beecindin kulagı ugat. Akırı Akbalta eköö baş koşup, balanı ayıldan alıs, too cayloodo koy kaytargan salmaktuu koyçu Oşpurdun koluna berüünü çeçişti. — Koy kaytarsın, — dedi Cakıp, — kolu işke könsün, közü köktön tüşsün. Anan da cayloo een; een cerde at da közgö urunbayt, bala da.

Oşpur kırk cıldık koyçu ele; sözü az, kamçısı dayar, cürögü booruker kişi. Çoñ cindini canına alıp, koydun tilinen, toonun münözünön, börünün izinen bilgenin üyrötö baştadı. Algaçkı kündör oor öttü: bala üyürdü çaçat, koçkorlordu süzüştürüp kızıgına batat, kaçkan kozunu kubaloonun orduna mañdayına turup külöt. Oşpur bir keçte anı bölüp koygon ayrandı içip catkanınan karmadı, kamçısın kötördü; kötördü, birok tüşürö algan cok, antkeni bala kaçkan cok, başın iygen cok, töp ele közünö tigildi. — Ur, — dedi, — akıñ bolso oorutpayt. Oşpur kamçını tüşürdü, birok balanın conuna emes, öz ötügünö. — Seni menen bizdin esep başka depterde cürgüzülöt, balam, — dep küñküldödü; anan ayrandın kalganın öz kolu menen aga sundu. Birok şakirti koydon körö koygo köz artkan börügö köbüröök kızıkçu. Cayloodogu koyçu baldardı başına toptodu; kırk çaktı bala — carımı kırgız, carımı kedey kalmak baldarı — aga özdörünçö ele «başçıbız» deşti. Çoñ cindi alarga toodo oyun kurdu, birok oyundarı dayıma bir eşikke çıgıp cattı: sap tüzüü, bukturma koyuu, karşılaştı kıpçuurga aluu. Tayaktan nayza, kiyizden kalkan casaştı; taş ırgıtuunu, at üstünön eñkeyip cerden nerse ilip aluunu meldeş kılıştı. Oşpur munu körüp, körmöksön bolup cürdü; calgız bir keçte, koylordu koroogo kirgizgenden kiyin, balanın cüzünö uzakka tigildi: — Sen koyçu bolboysuñ, balam, — dedi. — Sen börü da bolboysuñ. Sen — börügö da, koyçuga da kölökösü tüşkön nersesiñ; atıñdı men koyo albaym, koygondor koyuptur. Calgız tilegenim — al kölökö adegende öz elin salkındatsın.

Çoñ cindi al tünü uktagan cok; içinde bir nerse, kış aldında catkan uruk sıyaktuu, kıymıldap cattı. Öz atın bilçü emes; birok atı anı bilerin, kaydandır çakırıp catkanın, çakırgan ün ulam cakındap kelatkanın sezgendey ele.

✦ ✦ ✦

Oşol cıldın küzündö, bala on ekige çıgıp baratkan kezde, Altaydın al aymagına Esenkandın cañı cer sakçısı keldi: Koçku deşçü — eti kızıl, celkesi coon, közdörünö kan çökkön bir kalmak biyi. Salıktı eki ese aldı, alıp catıp bir ese korduk koştu; ayıldardın semiz körgönünün baarın «handın ülüşü» dep böldürdü. Cakıptın üyürlörünö köz artkanın caşırgan da cok; «sürgün kırgızga mınça mal emnege» dep koburap, kişilerin cayloolorgo salıp, sanak üstünö sanak cürgüzdü.

Bir künü Koçkunun cılkıçıları — on atçan — Oşpurdun cayloosuna çıgıştı. Al künü işteri sanak emes ele; et cegileri kelgen, aldınan çıkkan birinçi üyürdön semiz bir beeni bölüp, muuzdaganı kamınıştı. Oşpur karşı turdu: — Bul mal Cakıptıkı, handın ülüşü berilgen; koluñardı tartkıla. Coop kamçı boldu; kamçı kart koyçunun cüzün cardı, ak sakalına kan kuyuldu.

Baldar taş üstündö kurut cep oturuşkan. Çoñ cindi kandı kördü; ak sakalga kuyulgan kandı, kamçı karmagan ettüü koldu, cerde eki büktölgön karıyanı kördü cana körgön zamat köz aldına kızıl parda tüştü. Kiyin oşol cerde bolgondor ant içip aytıp cürüştü: bala ordunan turgan cok — atıp çıktı; kolunda tayaktan başka eç nerse cok ele, birinçi atçandı tayak menen eerinen culup ırgıttı, ekinçisin cakasınan tartıp cerge urdu, cıgılgandın kılıçın şıpırıp aldı. On atçan on eki caşar balanın aldında adegende külüştü; anan külkülörü carımında üzüldü. Kırk koyçu bala oyunda üyröngöndöy eki kaptal taraptan taş caadırıp, attardı ürküttü; Çoñ cindi kılıçtı bir şiltedi, dagı bir şiltedi. Eki kalmak cerde kaldı, kalganı attarının moynuna cabışıp kaçtı; kaçıp bara catıp artına karaştı cana karaganına ökünüştü: bala kaçkandı kubalagan cok; turgan cerinde turup, kanduu kılıçı asmanda, toonu cañırtkan ün menen aykırıp cattı. Emne dep aykırganın alıstagılar ukkan cok; cakındagılar uktu, birok cıldar boyu eç kimge aytpadı.

Oşpur cüzünün kanın aarçıp catıp, balanın butun karadı, anan cüzün karadı cana birinçi colu aga iyildi: — Mından arı saga Çoñ cindi degenge tilim barbayt, — dedi. — Birok atıñdı da köçödö atabaym. Sen kim bolsoñ — oşosuñ; atıñ seni özü tabat.

Kabar kaçkan atçandardan murun Koçkuga, Koçkudan murun ayıldarga cetti; antkeni kabardın butu cok, kanatı bar. Oozdon oozgo ötkön sayın çoñoyup da ketti: on atçan ceti bolup catıp cetimiş boldu; tayak kılıç boldu, kılıç çagılgan. Cana bir cerde — kaysı oozda ekeni belgisiz — tıyuu salıngan at birinçi colu topuraktın aldınan çıktı; biröö, bir oçok başında, ünün akırın çıgarıp ayttı: — Bul Cakıptın uulu Manas bolup cürbösün?

At bir colu aytıldıbı — kayra alınbayt. Uçkun kurgak çöpkö tüşkön ele. Üç kündö üç öröön uktu, ceti kündö ceti ayıl; Altay bir uçunan bir uçuna, caşıruun bir titiröö menen solkuldadı: Manas, Manas, Manas. Kimisi bul attı korkuudan şıbıradı, kimisi ümüttön; sürgündün baldarı oşol attı kaytalay şıbırap uktap kalışçu.

Koçku bolso korkpodu da, ümüttönbödü da; kaardandı. Eki kişisi ölük, namısı cerde kalgan. Çabarman üstünö çabarman saldı, ceti cüz atçanına caa kurdurdu, kılıç kurçattı. — Bir koyçu balakay, — dedi, — Esenkandın sakçısına kol kötörüptür. Barıp al ayıldı çöbünö çeyin şıpırbasam — meni Koçku debey ele koyuşsun.

Al keçte Cakıp üyünün bosogosunda turup, çıgıştagı toolordun karañgılaşın karap turgan. Akbalta canına keldi, eköö bir azga unçukpay turuştu. Anan karıya, ünü çarçañkı da, kızıktay bir kubanıç menen da kaltırap, süylödü: — Uktuñbu, Cakıp? Atı çıktı. Emi kançа kömsök — caba albaybız, kança kaçırsak — cetkire albaybız. Koçku ceti cüz atçan toptop catıptır; ceti cüzdün artında Esenkan bar, Esenkandın artında dañza. Depterdegi at eesin taptı.

Cakıp coop bergen cok. Cayloonun colunan, keçki kızıl çañdın içinen, uulu tüşüp kele catkan: iyninde tayagı, canında kırk bala, arkasında kün. Cakıp oşol zamat tüşündü: kırk cıl kütkön perzenti eç kaçan calgız anın perzenti bolgon emes; al öçkön oçoktordun, çaçılgan ayıldardın, Talasta kalgan ölüktördün da perzenti ele cana bul karız ceti cüz atçan menen tölönö baştamak. Içinen oşol eski terektin tübündö içken antın ötkördü: bul coldun esebi bir künü suralat; men suray albasam — uulum surayt.

Toolordun artında, körünbögön bir cerde, ceti cüz attın dübürtü toptolup catkan. Cana Altaydın üstünö tüşkön al tün mından arı eç bir tün murunkuday bolbosun bilip turgansıdı.

2-BÖLÜM

KOÇKUNUN ÇABUULU CANA ESENKANDIN ON MIÑ KOLU

— ❖ —

Toydun ottoru öçüp, kazandar suup, konok attarı ebak öz cayloolоruna taragan; birok söz otton da, tütündön da uzak ömürlüü ele. Cakıp uulunun urmatına soydurgan cılkının sanı oozdon oozgo ötkön sayın östü; toguz cüz bee miñ boldu, miñ bolup turup miñ beş cüzgö cetti; kımız dayraday aktı deşti, altın cambılar kaptap çaçıldı deşti. Söz Altaydın kuytu örööndörünön aşıp, kalmak biylerinin boz üylörünö çeyin kirip bardı cana oşol cerde, oçok baştarında, şıbırga aylandı. Şıbırdın boyunda çagım bar; çagım bolso bir tuuldubu — süt embeyt, beşik surabayt, bir tündö boy cetet.

— Burut küçöp baratat, — dedi biylerdin biri, kımız kesesin tizesine tayap. — Sürgün dep alıp kelgen Cakıbıbız malın sanata berbes boldu. Too anıkı, öröön anıkı; çöbü bizdin çöp, suusu bizdin suu, semirgeni anın malı.

— Calgız mal bolso çıdamakpız, — dedi dagı biri, ünün akırın çıgarıp. — Bir uul törölüptür. Tuulgan künü ak sakalduular cıyılıp at koyo albay, talaadan kelgen bir dubana koyuptur atın. Al bala cönündö emnelerdi aytıp cürüşöt, ukpadıñarbı? Börü karaştuu,

acıdaar demdüü deşet. Oyunda teñtuşun mayıp kılat imiş, açuulansa közünö kan tolot imiş.

— Baladan emne çıkmak ele, — dedi üçünçüsü; birok ünü özünö da işenimsiz uguldu.

Antkeni kalmaktın karıları eski depterlerdi bilçü. Beecinde, Esenkandın sarayında saktalgan dañzada — al kara mukabaluu tölgö depterinde — cazıluu ele: buruttan bir kanduu tuulat, atı Manas bolot, adegende Altaydı, anan düynönü tar kılat. Uşul cazuunun ayınan kança cıl murun kırgızdın koş boyluu ayaldarının kursagı tekşerilip, beşikter tintilip, Cakıptın ayılı ta Altayga sürülgön. Emi oşol sürgün cerinde toy tartılıp, at koyulgan bolso, karılardın cürögü beker cerden ürküp catkan cok ele.

Söz aylanıp-aylanıp, çek ara sakçısı Koçkuga cetti. Koçku degeniñ Esenkandın Altay uçundagı közü-kulagı ele; boyu eşik cabat, dalısı eki kişilik, bilegi temir iyçü; açuusu da boyunday ele. Ceti cüz atçandı bir ışkırık menen cıynap, ceti cüz atçanga bir karaş menen til tiygizçü. Çagım anın ordosuna cetkende Koçku et cep oturgan; mayluu mancasın calap, bıçagın ırgıttı — bıçak ustunga sayılıp, titiredi.

— Burut Cakıptın malı bizdin çöptü cedi, — dedi. — Bizdin suunu içti, bizdin kıştoonu tebeledi. Bul — bir. Ekinçisi mınday: sürgün kuldun toy tartkanı — handık doogo umtulganı. Üçünçüsü da uşul: men, Koçku, bir koyçunun semirgenine köz cumuptur deşpesin.

Şıltoo uşul ele; niyet başka ele. Koçkunun oyunda taloon cok bolçu; taloon degeniñ mal alat, can kaltırat. Anın oyunda tamır bar ele: kırk üy kırgızdı tamırınan kazuu, oçoktoruna suu kuyuu, oşol atı eldin oozunda cürgön balanı da eerinin kaşına asıp, Esenkanga tartuu kılıp alıp baruu. Ceti tuu kötörttü; ceti tuunun astına ceti cüz atçan tizildi. Soot kiyildi, saadaktar tolturuldu, nayza uçtarı kün nurunda balık kabırçıgınday oynodu. Koçku kara aygırına minip, kamçısın şak ettirdi.

— Erkegin kılıçtan ötkörgülö, — dedi. — Ayaldardı, kızdardı aldıñarga salgıla. Maldı aydagıla, üylördü örttögülö. Birok al balanı maga tirüü alıp kelgile. Tirüü alıp kelgile — Esenkandın aldına öz kolum menen taştayın.

Ceti cüz atçan cürdü. Tuyak dabışı adegende camgırday ele, anan möndürdöy boldu, anan toodon köçkön taştay. Kuştar ürküp uçtu, bugular bagıtın özgörttü; çöpkö kömülgön talaa tınçtıgı kele catkan nerseni baarınan murun tüşündü.

Oşol saattarda Cakıptın ayılında turmuş kündögü caybarakat nugu menen agıp catkan. Tañkı tuman Altaydın eteginen emi gana sıyrılıp, kiyiz üylördün tündüktörünön

içke tütün sozulup catkan. Ayaldar saba başında kımız bışıp, karılar küngö dalısın salıp, keçeegi kündü kep kılıp oturuşkan. Çıyırdı uulunun camaçıluu çapanın tizesine alıp oñdop, iyne saygan sayın içinen bir duba ötkörüp catkan. On eki cıldan beri bul dubanı bir da kaltırgan emes; antkeni on eki cıldan beri cürögü kubanıç menen korkunuçtun ortosunda ilinip turgan.

Manas al künü dagı talaada ele. On ekige cañı çıkkan; birok boyu on beştegi cigitten aşıp, bilegi koçkor müyüzündöy coonoyup kalgan. Bir karaş bar ele anda — kişinin içinen ötköndü okuganday; külsö ayıl koşo külçü, kabagın çıtısa karılar da sözün carım coldo kesçü. Keede tentek ele, uruşçaak ele; oyunda teñtuşun kıynaganı, kalmak baldarın sabap, ayıldarına ökürtö-ökürtö cibergeni bolor ele da, Cakıp başın eki koldop karmap: «Bul bala başıbızga iş salat», — dep keyiçü. Çıyırdı bolso uulun eç kimge camandabay, calgız tündörü, al uktap catkanda, cüzünö tiktep oturçu: uktagan cüz — bala cüzü ele; oygongondo kelgen tigi başkası — al kimdin cüzü, bile alçu emes. Al künü Manas teñtuş koyçu baldarı menen ordo oynop catkan; çükönü bir kakkanı bar ele — söök sınıktarı taştay zuuldap, baldar katkırıp kaçışçu. Canında Toruçaar bar ele; toru kaşka, soorusu cazı, demi körüktöy bir tay — Akbalta anı körgöndö: «Bul canıbardın közündö tulpar otu bar, — degen, — cönököy cılkıdan çıkkan emes bul».

Akbalta al tañda erte oygongon. Karılık uykunu kıskartat; birok anı oygotkon karılık emes ele. Tüşündö kara bir bulut körgön; bulut Altaydın artınan kötörülüp, içinde çagılgandın orduna kılıçtar cark-curk etip catkan. Üyünön çıgıp, çıgıştı karadı, cerdi tıñşadı. Cer alıskı bir küüldöö menen titirep catkan.

— Cakıp, — dedi, — malıña kişi ciber. Bügün üyürdü too eteginen kaytarışsın, cakın karmaşsın.

— Emne boldu, Akbalta, börü tüştübü?

— Börü bolso süyünmökmün, — dedi Akbalta. — Börünün kursagı toyot. Men ukkan küüldöönün kursagı toyboyt.

Söz oozunan tüşö elekte, kün tüşkö cete elekte, too colunan bir atçan köründü. At köbükkö çömülgön, üstündögü koyçu kanga. Nayza tilgeni iynin carıp, carım canın colgo kaltırgan eken. Ayıldın ortosunda attan sıygalanıp tüştü, oozunan kan aralaş bir gana söz çıktı:

— Kalmak... Ceti tuu... Kele catışat...

Bir zamatta kıyamat tüştü. Ayaldar baldarın cıynadı, karılar saadak izdedi, caştar cılkıga çurkadı. Cakıptın öñü küldöy kubardı; malı köz aldınan öttü, sürgün cıldarı öttü, kalmaktın eski zombulugu öttü.

— Kırk üy bolsok kırk üybüz, — dedi kolu kaltırap, — alar ceti cüz. Toogo çegineli, Akbalta. Mal ketsin, can kalsın. Kalmak menen alışıp bolboyt, biz munu sürgün colunda üyröngönbüz.

Akbalta ak sakalın uuçtadı; közü alısta, çañ bulutu kötörülö baştagan tüzdükkö kadalgan.

— Kaçkandın colu bir künü bütöt, Cakıp, — dedi. — Kırgız Altayga kaçıp kelgen; Altaydan arı kaçar cer, ölümdön başka, cok. Erin cıynagan cıynasın; birok munu bil: bügün bul cerde turbasak, erteñ eç cerde tura albaybız.

Bul sözdör aytılıp catkanda balanı eç kim oylogon emes. Birok bala oşol cerde ele; talaadan kaytıp, ayıldın çetinde turup, ugup catkan. Caradar koyçunun kanın karadı; bozdogon ayaldardı karadı; atasının kül öñün karadı. Içinde bir nerse kıymıldadı — cıldar boyu uktap catkan, atı koyula elek bir nerse. Kiyin manasçılar uşul uçurdu aytkanda dayıma bir sözdü kaytalaşat: balanın közünö kan toldu, kan tolgondo düynö kızıl köründü, kızıl körüngöndö korkunuç degen nerse andan tübölükkö acıradı.

Manas Toruçaarga ırgıp mindi. Eç kimden uruksat suragan cok, eç kimge söz aytkan cok. Calgız, ötüp bara catıp, karıgan bir çoronun kolunan kılıçtı aldı — atası Cakıptın sandıgında saktalgan, sürgündön beri kınınan çıkpagan eski kılıç ele bul. Saptı karmaganda kızık bir nerse boldu: kılıç alakanına cabışıp kalgansıdı, et menen temir biri-birin taanıp, ekinçi acıragısı kelbedi. Bala munu tañ da körgön cok. On eki cıl boyu kolu dal uşul saptı kütüp cürgönsüdü.

— Manas! — dep çañırdı Çıyırdı, ayrılıp ketçüdöy. — Kulunum, tokto! Alar ceti cüz!

Bala burulup, enesin karadı. Karadı da cılmaydı — al cılmayuuda bir nerse bar ele: Çıyırdının sözü tamagına tıgılıp kaldı.

— Ene, — dedi, — maga at koyulganda emne delgen ele, unuttuñbu? Men kaçış üçün tuulgan emesmin.

Anan Toruçaardı takımı menen türttü. Tay — oşol künü taylıktan çıgıp at bolgon, at bolup turup tulparga aylangan Toruçaar — azınadı, tik kötörüldü, anan oktoy aldıga atıldı. Artınan on beş-cıyırma kırgız cigiti da atka minip cönöştü; birok biri da aga cete algan cok. Bala aldıda, capadan calgız, kötörülüp kele catkan çañ buluttu közdöy uçup bara cattı.

Koçku tüzdüktün tigil çetinen mañdayınan çıkkan calgız atçandı körgöndö adegende küldü.

— Buruttun akılı da malınday eken, — dedi canındagılarga. — Aldıbızga bala çıgarışıptır. Karmagıla tigini, ukuruk menen algıla, tirüü kerek.

Aldıñkı topton on atçan bölünüp, ukuruktarın çeçip, balaga karay cayıldı. Emne bolgonun arttagılar da toluk acırata algan cok. Toru at bir oñgo cattı, bir solgo; kılıç bir kötörüldü, bir tüştü; on attın onu teñ een kayttı. Ukuruk ırgıtkandın kolu bilekten ketti, nayza sungandın nayzası saman çöbündöy sındı. Bala kıykırgan cok, söz aytkan cok; calgız kılıçı süylöp cattı cana kılıçtın tili kıska ele.

Oşondo Koçkunun külküsü cüzündö toñdu. Ceti cüz atçanga belgi berdi; ceti tuu birdey iyildi, ceti cüz nayza birdey tüştü, talaa bir uçunan bir uçuna tuyak dabışına toldu. Karşıdan kelgen bolso dagı ele calgız atçan ele — birok emi eç kimge calgız körüngön cok. Kiyin tirüü kalgandar ant içip aytıp cürüştü: balanın töbösündö kara bir bulut payda boldu deşti; buluttun içinde boz calduu bir börü köründü deşti; oñ-solunda kırk çilten at sürüp, aldı cagında bir kuyun cürdü deşti. Kim bilet; korkunuç közdü çoñoytot. Birok bir nerse anık ele: Toruçaar ceti cüz attın arasına kirgende, kirgen bala emes — kırgın kirdi.

Kılıç oñgo çaptı — bir sap kuladı; solgo çaptı — dagı bir sap. Manastın kolu çarçoonu bilgen cok; antkeni alakanına cabışkan temir özünön-özü kötörülüp-tüşüp catkansıp, bala calgız bagıt berip catkansıdı. At üstündö eñkeydi, tüzöldü, buraldı; nayzalar üstünön aştı, oktor canınan öttü; temir aga tiyböögö ant içkensidi. Ceti cüz kişilik kol bir balanın aldında ekige carıldı; ekige carılganı üçkö bölündü, üçkö bölüngönü çaçıradı. Kalmak atçandarı biri-birin tebeleşti; kaçkısı kelgen kaça algan cok, antkeni arttagısı dagı ele aldıga sürüp catkan; aldıga sürgönü cıla algan cok, antkeni aldıñkısı artka kaçıp catkan.

Koçku kara aygırının üstündö öz kişilerinin kıyraganın kördü cana boyundagı bütkül açuu öküRükkö aylandı. Kalkanın şıpırıp, döö nayzasın karmap, aygırdı balanın üstünö saldı.

— Ey, burut küçügü! — dep kürkürödü. — Atıñ kim senin, kör taşıña çektirip koyoyun!

Bala tizginin tarttı. Çañ basıldı; eki at, eki dem betme-bet kaldı. Cana oşondo bala oşol küngö çeyin maydanda aytıla elek sözdü ayttı; ünü ali coonoyo elek bolçu, birok talaa al ündü kötörüp ketti:

— Atım Manas. Cattap al; mından arı senin tukumuñ bul attı tüşündö ugup, çoçup oygonot.

Koçku nayzasın ırgıttı; nayza balanın kulagının canınan ötüp, cerge sayıldı, sabı titiredi. Toruçaar aldıga atırıldı. Koçku kılıçka umtuldu, ülgürgön cok; antkeni balanın kılıçı andan ıldam ele. Bir şiltem — calgız bir şiltem — cana kalmaktın ceti cüz atçan cıynagan balbanının başı denesinen bölünüp, talaanın çöbünö tüştü. Kara aygır een eeri menen ürküp kaçtı.

Munu körgön kaldık ne tuu taanıdı, ne buyruk; atının başın bura algaanı burdu, bura albaganı cöö kaçtı. Cana kaçıp bara catıp, artına kılçaya berip, baarı bir sözdü kıykırıp catıştı; al söz örööndördö cañırdı, çek ara boyuna cetti, andan arı düynögö taradı:

— Manas! Manas kele catat! Manas!

Bir at birinçi colu duşman oozunda korkunuç çañırıgı bolup uguldu. Attın eesi bolso tüzdüktün ortosunda atın toktotup, entige dem alıp, alakanına cabışkan kılıçtı karap turgan. Kılıç oşondo gana, iş bütkönün tüşüngönsüp, alakanınan akırın acıradı.

✦ ✦ ✦

Ayılga kaytıp kelişkende kün eñkeyip kalgan ele. Aldıda Manas, artında aman kaytkan cigitter, eñ arkada ceteløögö alıngan kalmak attarı, terilgen kural-carak, ceti cıgılgan tuu. Ayıl eli colgo tögülgön; birok adegende eç kim kıykırıp süyünö algan cok, antkeni körgöndörünö akıldarı cetken cok. Ketken bala ele; kaytıp kelgen — kaytıp kelgendin emne ekenin atay turgan sözdü eç kim taba algan cok.

Çıyırdı çurkap kelip, uulunun tizesin kuçaktadı, üzöñgüsün öptü, betin-başın sıypaladı: bir tırık, calgız bir sıyrık cok. Ene cürögü adegende şügür keltirdi, anan — enelik uşunday — andan tereñ bir korkunuç menen titiredi: bul balanı mından arı kaysı cip baylayt, kaysı söz toktotot?

Cakıp uulun karadı, karay berdi; kubanıçı korkunuçu menen alıştı. Tündösü, ot canında, Akbaltaga için töktü:

— Bir cagım kurmandık çalgım kelet, Akbalta. Ekinçi cagım titireyt. Koçku Esenkandın çek sakçısı ele. Çek sakçısının başı cerge tüşsö, al baş Beecinde ugulat. Biz bügün ceti cüzdü kırdık; erteñ ceti miñi kelet. Bürsügünü cetimiş miñi.

— Tuura aytasıñ, — dedi Akbalta. — Birok men saga mından cakşısın aytayın: bügün bolgon nerse bolmok ele. Dañzaga cazılgan beşikte muuntulbayt. Sen mal kamın taştap, er kamın kör. Tegerekke kabar sal; Altayga çaçılgan kança kırgız üyü bolso, ant berip özübüzgö tartalı. Bügün kırk üy elek; kırk üy bir bala menen ceti cüzdü kırsa, tört cüz üy emneni kılbayt? Calgız terek boroon kaytarbayt, calgız er curt karmabayt. Al tünü ayılda aza da, caşoo kubanıçı da bar ele; çabuuldun algaçkı kagılışında kurman bolgon üç koyçuga koşok koşuldu, aman kaytkandar üçün şügür kımızı içildi. Manas ottun arı cagında, tizesin kuçaktap, calındı tiktep oturdu. Karılar andan köz alıp kaçıp, baldar aga batınıp cakınday algan cok. Calgız Akbalta kelip canına çögölödü, iynine kolun koydu.

— Bügün korktuñbu, balam? — dep suradı akırın.

Bala oylondu. Calın közündö oynodu.

— Korkkon cokmun, ata, — dedi. — Birok bir nerse boldu; anı bile albadım. Kılıç koluma cabışkanda men men emes elem okşoyt. Menden murun tuulgan biröö menin kolum menen iş kılıp catkansıdı.

Akbalta köpkö unçukkan cok. Anan özünçö süylögönsüp:

— Senden murun tuulgan — senin atıñ, — dedi. — At kişiden uluu, balam. Sen beşikte cok keziñde ele atıñ Beecindin depterinde cazıluu turgan. Bügün oşol depterdin baragı kozgoldu. Mından arkıga cürök çıdasın.

Ertesi tañda Manas eç kimden surabay, kurman bolgon üç koyçunun üylörün birden kıdırdı. Birinin enesi bar eken, birinin cesiri menen eki cetimi, birinin eç kimi cok — calgız kögönü çeçilgen bir atı kalıptır. Bala ar bir oçoktun aldına çögölöp, başın iydi; cesirdin cetimderin kuçagına aldı, eesiz kalgan attı öz kolu menen cemdedi. Söz aytkan cok; anın caşında söz kanday bolso da caraşa bermek emes. Birok oşol kıdıruu ayılda oozdon oozgo öttü cana oşol künü köp cürök aga korkunuç menen emes, başka bir nerse menen — baylanış menen baylandı.

✦ ✦ ✦

Beecin alıs ele; birok korkunuçtun atı çarçabayt. Kıyroodon kutulgan arttagılardan bir uuç kişi too debey, tüz debey, üç kün üç tün at almaştıra çaap cürüp oturdu; kirgen ar bir konuşta artın karadı, ar bir çañ bulutunan oşol balanı kördü. Beecindin kalıñ dubaldarınan içkeri kirgende üstülöründö soot, cüzdöründö öñ kalgan emes.

Esenkan alardı ordosunda, biyik taktısında kabıl aldı. Oñ cagında saraydın uluktarı, sol cagında soguş biyleri tizilgen; ortodo tilderi tañdayına cabışkan üç-tört kaçkın cerge cıgılıp, titirep catkan.

— Koçku kayda? — dedi Esenkan. — Ceti tuu menen ketken; ceti tuunun kaytkanın ukkan cokmun.

— Kanım, — dedi içinen biri, çekesin cerden kötörböy. — Koçkunun başı Altaydın çöbündö catat. Ceti cüz er ketti ele; biz — kaça algandarı. Bizdi kırgan kol emes, kanım, tümön emes; calgız bir atçan ele. Bir bala ele, kanım. Toru bir tay mingen; kılıçı kolunan tüşçü emes, koluna koşo bütkönsügön. Üstübüzgö kelgende başında kara bulut cürçü; kırganı kırgan, öltürgönü öltürgön ele. Kaçkandardın artınan atı cetti: Manas deşet, kanım. Manas.

At taktı bölmösündö kılıçtay şañgıradı. Biyler biri-birin karaştı. Esenkandın cüzü özgörgön cok; birok taktının altın calatılgan kırına tayangan kolu akırın-akırın muştumga aylandı.

— Depterdi alıp kelgile, — dedi.

Dañzanı alıp kelişti: kara mukabaluu, kırları karmalay-karmalay ceşilgen, kulpusu kümüş tölgö depteri. Tölgöçülör, cıldız sanagandar, kum tökköndör çakırıldı; saraydın eñ karı okumuştuusu depterdi kaltıragan koldoru menen açıp, sargaygan baraktardı oodardı, oodardı, bir cerge kelip toktodu. Okudu; okugan sayın öñü kubardı.

— Ayt, — dedi Esenkan. — Sözdü iyribe.

— Kanım, — dedi abışka, — cazılganı bul: buruttan bir kanduu tuulat; atı Manas bolot. Beşikte tabılbasa — ösöt; össö — on ekige çıgat; on ekige çıkkanda maydanga çıgat cana birinçi kılıçın kalmak kanına malat. Mından arkısı üçün depter mınday deyt: Manastı bala çagında karmabagan, er çagında karmay albayt; er çagında karmay albagan, aldında tura albayt. — Kanım, eseptedim: Cakıptın uulu bıyıl on ekige çıktı. Koçkunun kanı — depterdegi birinçi kan. Cazuu kün çıkkanday dalildendi.

Bölmödö eç kimdin demi ugulgan cok. Esenkan taktısınan turdu; terezege bastı; dubaldardın arı cagına, batışka, oşol çenemsiz alıstıkka karadı. Cıldar murun uşul depterdin ayınan kırgızdın beşikterin tinttirgen, koş boyluuların karmatkan, tappagan soñ Cakıptın ayılın düynönün uçuna sürgön. Cetet dep oylogon. Alıstık tölgögö kepin bolot dep oylogon. Bolgon emes.

— Bala çagında karmabagan, — dedi özünçö, — er çagında karmay albayt. Anday bolso bala çagında karmaybız.

Buruldu; ünü emi buyruk ünü ele:

— Coloydu çakırgıla. Döñgönü çakırgıla.

Coloy keldi: kirgende eşik aga tar keldi. Kalmaktın balbanı — töö cıgıp, bukanı oodargan, bir oturganda bir beenin etin cep, toguz saba kımızdı töñkörgön Coloy; cüzü kazan karası, ünü cer aldınan çıkkansıyt. Döñgö keldi: kakçıygan arık, sırık boyluu, közdörü eki çok; az süylöyt, süylögöndö oktoy süylöyt. Eköö taktının aldında turdu.

— Uktuñar, — dedi Esenkan. — Altayda bir burut balası menin çek sakçımdın başın kesti, ceti cüz erimdi kırdı. Depter anı cazıp catat; depter cazgandı düynö süylöyt. Süylötpöy tınç kıluu kerek. Silerge on miñ er dayardatam: on miñi teñ tandalma, on miñi teñ sootçon, on miñi teñ tok. Altayga bargıla; Cakıptın ayılın taratıp salgıla; birok negizgi işiñer bul: al balanı maga tirüü alıp kelgile. Tirüü dedim. Ölügü kereksiz; ölgöndün atı ösöt, tirüünün tizesi bügülöt. Anı uşul taktının tübündö, çıncırda köröyün — oşondo depterdi caap, uktay alam.

Coloy küldü; külküsü köñdöy çelek düñgürögöndöy ele.

— Kanım, — dedi, — sen bir bala üçün on miñ er beresiñ; men al balanı kuruma kıstarıp ele alıp kelem. Ceti cüz kişilik üyürdü kırıptır; üyür — üyür, koyçusu cok bolso kırılat. Birok Coloy üyür emes.

Döñgö eç nerse degen cok. Calgız, dañzanı karmagan abışkanın cüzün karadı; abışkanın közündögü nerseni kördü cana içine atı koyulbagan bir şek tüştü. Birok şek buyruktun canında kul; unçukpadı, baş iydi.

On miñ kişilik kol üç cumada cabdıldı. Beecindin temirçileri künü-tünü köörük bastı; ok conuştu, nayza kurçutuştu, soot tokuştu. Kampalar açıldı, töölör cüktöldü; kazandar, çatırlar, koşumça attar, üyür-üyür soyulçu mal colgo tizildi. Kalıñ kol şaardan çıkkanda dubaldardagı el tamaşaga tura kaldı; tuular, celekter, nayza tokoyu öttü da öttü; ötüşü carım küngö sozuldu. Eñ aldıda Coloy — toodoy atının üstündö özünün toodoy denesi menen; canında Döñgö — arık cana unçukpas. Kol kozgolgondo dobulbastar kagıldı; dobulbas ünü Beecinde mayram ele, birok al ün batıştı közdöy, talaanı közdöy col cürgön sayın özgörüp, ukkan kırgız kulagında ölüm küüldöösü bolmok.

Kol cürdü. Konuştan konuşka, kuduktan kudukka, aşuudan aşuuga; ay cañırdı, içkerdi, kayra cañırdı. Coldo Coloydun tabiti kolgo dayın boldu: ar konuşta soyulçu

maldın eñ irisi anın kazanına ketti; cedi, cegen sayın küldü, külgön sayın maktandı. Bir konuşta, ot başında, Döñgögö tiyişti:

— Emne unçukpaysıñ, kuu sırık? Ce sen da baladan korkosuñbu?

— Baladan korkpoym, — dedi Döñgö, otton közün albay. — Men depterge cazılgandan korkom. Koçku da ceti cüz atçan menen ketken; anın da külküsü senikindey şañduu ele.

Coloydun külküsü carımında üzüldü; anan ogo beter katuu katkırık menen cabıldı. Birok oşol tünü Coloy da tüşündö toru at minip cakındap kele catkan bir karaandı kördü cana terdep oygondu; eç kimge aytkan cok. Alıstan karagan kişi bolso, asman çetine cayılgan al karaandı cerden kötörülüp, Altaydı közdöy cay basıp baratkan kara bir bulutka okşoşturmok: aldı çañ, artı tütün, içi temirge tolgon bulut.

✦ ✦ ✦

Al bulut ali coldo ele, kölökösü Altayga tüştü. Adegende çek boyundagı mergender kızıktay nerselerdi sezdi: kalmak konuştarında bir kaynagan kıymıl, kerben coldorunda bir cıştık. Anan, bir tün carımında, kırgızga tuugan çıkkan bir kalmak koyçusu canın bayge sayıp, Cakıptın ayılına at koydu; Akbaltanın üyünö alındı, kımız menen es aldırıldı.

— Beecinden kol kozgoldu, — dedi. — On miñ deşet. Başında Coloy menen Döñgö bar imiş. Esenkan: «Balanı tirüü alıp kelgile», — deptir. Ubaktıñar — kar aşuulardı capkanga çeyin; andan kiyin col cabılat, birok cazga alar uşul cerde bolot.

Kabar ayılga targanda kimdir ayaldar ıyladı, kimdir erkekterdin tizesi boşodu. On miñ! Sandın özü bir koldoy ele; aytılgan cerde dem kıstıktırıp cattı. Cakıp bir kün, bir tün üyünön çıkkan cok; çıkkanda közdörü çüñüröyüp kalıptır, birok dalısı — munu baarı kördü — sürgündön beri birinçi colu tüz ele.

— Men maldın kulu elem, — dedi çogulgan karılarga. — Mal korkunuçu meni cıldar boyu iydi. Emi tüşündüm: maldı da, candı da saktagan calgız nerse — birimdik. Akbalta emne dese — oşol. Kabar salgıla; Altayda, Çüydö, kayda bir kırgız oçogu tütöp catsa — çabarman barsın. Aytışsın: Cakıptın uulu Manas maydanga çıktı; Koçkunun başın aldı; emi Esenkan on miñ kol menen kele catat. Kaçar kaçsın; ölör bizge kelsin. Antkeni biz mından arı kaçpaybız.

Çabarmandar tört tarapka uçtu. Cana Altaydın örööndörünön, kuytu kıştoolordon, çaçkın ayıldardan tamçılap el agıla baştadı: kimisi üç atçan, kimisi on üylüü; kimisinin kolunda çoñ atasınan kalgan dat baskan kılıç, kimisinde calañ cürögü. Kelişti, ant berişti; ant eski col-cobo menen ele: ak koy soyuldu, kılıç üstünön attap ötüştü, «Kaytkan namart bolsun, kaytkandın oçogu öçsün» deşti. Kırk üy cüz boldu, cüz üy eki cüz; ar bir kelgen oşol balanı bir körgüsü kelip, körgöndön kiyin kızıktay bir tınçtık menen orduna oturup cattı. Kişiler san üçün emes, oşol karaş üçün kele catkansıdı. Içterinde karıgan bir ırçı da bar ele; bir keçte ot başında komuzun alıp, Koçku kıyroosun oşol kündön ele küügö sala baştadı. Akbalta cılmayıp kolun kötördü: «Erte, — dedi, — dastan degeniñ eesi bala çagında aytılsa — carım kalat. Sen sabır kıl; bul balanın ırın senin nebereleriñdin nebereleri ırdayt». Irçı tındı; birok küü bir caralgan soñ, tıyuu menen ölbödü; kış boyu ayaldardın aldey ırına, koyçulardın ışkırıgına siñip cürüp oturdu.

Manas al kündörü az süylöp, köp iştedi. Erteñ menen cigitterdi tüzgö çıgarıp at çaptırdı, ukuruk ırgıttırdı, caa attırdı; koldu cay dedirtpedi, özü da eñ aldıga tüşüp, ar kimdin eki esesin casadı. Keçkisin Akbaltanın tizesinin canına oturup, ötkön kündördü uktu: kırgızdın Ala-Toodogu tüpkü curtun, Talastın suusun, atalar mürzösün, sürgündün azabın. Ukkan sayın balanın içine bir nerse toptolup cattı; açuudan tereñ, sagınıçtan kenen bir nerse.

— Ata, — dedi bir keçte, — bul Coloy degeni kanday kişi?

— Balban deşet, — dedi Akbalta. — Denesi döbödöy; bir oturganda bir at ceyt, turganda cer solkuldayt deşet. Küçü — kara küç; birok kara küç da küç, balam, ceñil körbö. Döñgö bolso başka; al az süylöyt, köp köröt. Meni korkutkan Coloydun bilegi emes, Döñgönün közü.

— On miñ er, — dedi Manas, calınga tigile. — Ceti cüzdü kördüm; on miñdi körgön cokmun. Köp deşet. Ata, börü üyürgö karagan cerden karaganda, koydun miñi da, biri da birdey.

Akbalta balanın cüzünö köpkö tigildi. Anan, içindegi çıyrıguunu bilgizbey, küldü:

— Börü degeniñ da üyürdön akılduu boluşu kerek, balam. Cürögüñ — too; birok toogo da col kerek. Sabır kıl, oylon, tıñşa. Er degeniñ kılıçtan murun akılın kurçutat.

Bir tünü Çıyırdı uulunun çapanın camap oturup, iynesin toktottu, mañdayında oturgan Cakıptan akırın suradı: «Bul balanı biz östürdükpü, ce al bizdi östürüp catabı?» Cakıp coop bere algan cok; oçoktun çogun tiktedi, tiktey berdi, anan ömüründö birinçi

colu malın emes, uulun sanadı cana sanaganı bir sözgö battı. Eköö teñ unçukpay kaldı; sırtta şamal kele catkan kıştın algaçkı suugun kiyizdin eteginen içkeri sızdırıp catkan.

Kış bosogogo takaldı. Algaçkı kar Altaydın çokuların agarttı, anan etekterin captı, aşuulardı birinen sala birin bekitti. Ayıl kar astında bir cagınan dem aldı, bir cagınan çıñaldı: bilişçü — kar möönöt ele, keçirim emes. Kıştoolordo kılıç kurçutuldu, caanın kirişi cañılandı, attar arpaga baylandı; ayaldar kurut kuruttadı, et kaktaldı; tünküsün karool bir da üzülgön cok. Çıyırdı uulunun ar tañ sayın bir eli ösüp catkanın körüp, kubanıçı menen korkunuçun bir kazanda kaynatıp cürdü. Cakıp baylıgın birinçi colu ayabay tögüp, kelgen ar bir cardı tütüngö mal berip cattı.

— Mal degeniñ kara kün üçün eken, — deçü tañ kalgandarga. — Men munu altımışımda bildim; siler caş çagıñarda bilgile.

Al emi alısta, kar ali caba elek tüştük coldordo, kara bulut ilgerilep catkan. Coloy konuş cerlerde kazan köñtörüp et cep, katkırgan sayın çatırlardı titiretip, «Al balanı kuruma kıstarıp kelem» dep maktanıp catkan. Döñgö bolso tün sayın çatırınan çıgıp, tündük caktı, cıldızdardı karap; içindegi atsız şegin eç kimge aytpay cürgön.

Bir keçte, kün Ala-Toonun artına emes, Altaydın artına kan kızıl bolup batıp bara catkanda, Manas calgız özü ayıldın üstündögü döbögö çıktı. Ildıyda üylördün tündüktörünön tütün bulap, baldardın ünü ugulup, bir cerde bir ene aldey aytıp catkan. Tüştüktü karadı: buluttar al cakta kara-kara üyülgön, kele catkan nersenin kabarçısınday. Kılıçın suurudu; temir batkan kündün kızılın aldı.

— Kelgile, — dedi; ünün calgız talaa uktu. — Ceti cüz keldiñer, ceti cüz cattıñar. On miñ kelgile. Kırgızdın kaçkan kündörü büttü; mından arı sanagan siler bolosuñar.

Kılıçın kınına saldı, atına mindi, ıldıyga, oçoktordun carıgın közdöy tüştü. Al tünü ayılda baarı erte cattı; calgız karoolçulardın közü, kar capkan aşuulardın karañgısında, cazga çeyin bir da irmelgen cok.

3-BÖLÜM

Coloydu ceñüü cana kan kötörüü

— ❖ —

Kara kabar kar aralaş keldi. Altaydın tündük aşuularınan tüşkön bir mergençi, atının oozu köbük bolup, kaptaldagı ayılga kire bakırdı: on miñ atçan, on miñ kara tebetey, on miñ nayza, kündü çañ menen caap kelatıptır. Coloy aldında eken deşti; toodoy kişi, mingen atı töödön iri, kalkanı tegirmendin taşınday kenen imiş. Canında Döñgö bar eken, artında Kaman alp; Esenkandın carlıgı koynunda imiş: kanduu buruttun balasın tirüü alıp kelgile, ayılın külünön taanıgıs kılgıla.

Kırk üylüü kırgızdın üstünö oşol künü kardın tınçtıgınan oor bir tınçtık tüştü. Ayaldar kiyiz eşikterdin artına caşındı, baldar ünün cuttu, itter da ürüünü unuttu. Calañ cılkı tuylap turdu tüzdö; mal cakındagan kandı adamdan murda sezet.

Keç kirbey Akbaltaydın boz üyündö keñeş kuruldu. Ak sakaldar oçoktun tegeregine tizildi, kımız kese koldo unutuldu. Cakıp eñ tüpkürdö oturdu; cüzü kış ortosunda kalgan küzgü calbıraktay ele. Adegende al süylödü, ünü titirep çıktı:

— Agalar, tuugandar... Men bul Altayga sürgün bolup keldim, cılañaç keldim, aç keldim. Kırk cılda mal cıydım, cılkı caydım, malım adırlardı captı. Emi on miñ atçan kelatat. On miñ! Bizdin er kişi sanalsa cüzgö cetpeyt. Kılıç karmaar kolubuz kayda, kalkan bolor töşübüz kança? Maldın carımın bereli, cambılardı aldına tögölü, kerek bolso... — degen cerde kekirtegi tüyüldü, birok sözdü cutkan cerinen kayra çıgardı, — kerek bolso kızdarıbızdan tartuu bereli. Coloydun aldına baş iyeli, canıbız kalsın. Mal tabılat, can tabılbayt.

Akbaltay uzakka oçokko tigildi. Ottun içinen bir nerse okup catkansıdı; balkim ötkön kündördü okup cattı, balkim kele turgandardı. Anan cay-cay başın iykedi:

— Cakıp tuura aytat, — dedi. — Men da salgılaşmak elem, kolumda darman bolso. Birok akıl — cüröktün oozun cabuu üçün. On miñge karşı cüz kişi karışkırga karşı kozuday. Tartuu bereli, til tögölü, kündü kutkaralı. Tirüü kalgan öçün bir künü alat. Ölgöndün öçü bolboyt.

Sözdör oşentip aylandı, kese koldon kolgo ötköndöy oozdon oozgo öttü, cana ar oozgo ötkön sayın bir az iyildi, bir az kiçireydi. Oşol maalda bosogo kıyçıldadı, eşiktin kiyizi serpildi, içkeri suuk menen koşo Manas kirdi. On ekige cañı çıkkan, birok dalısı eşiktin boyun eelep turgan; köz karaşı muzdun astınan akkan kara suuday — üstü tınç, tübü tereñ. Koçkunun kanın kılıçınan aarçıganına bir mezgil da ötö elek bolçu. Keñeştin ortosuna çeyin basıp bardı, eç kimden orun suragan cok, eç kimge baş iygen cok.

— Sözüñördü bosogodon uktum, — dedi. — Kız bereli depsiñer. Mal bereli depsiñer. Baş iyeli depsiñer.

Cakıp kolun uuluna sundu:

— Balam, sen ali balasıñ, keñeştin tili oor...

— Balamınbı? — Manastın ünü üydün kiyizin titiretti. — Koçku kelgende da bala elem. Ceti cüz atçanı menen keldi, ceti cüz eeri boş kayttı. Ata, sen malıñdı sanaysıñ; men namıstı sanaym. Kız degeniñ — karındaşım, ecem; kalmaktın koynuna tartuu kılıp salambı? Mal degeniñ — tört ayaktuu ırıskı; ırıskını bergen candı da alat. Birok ar bir ketti degiçe kayra kelbeyt. Kulak salgıla, ak sakaldar: korkup cüz cıl caşagandan salgılaşıp bir kün ölgön artık. Men Coloygo baş iybeym. Kaalasañar siler iygile; men calgız çıgam aldınan, kılıçım sınsa tişim menen alışam, tişim sınsa söögüm menen.

Oçoktogu ot çıtıradı; başka dabış cok ele. Akbaltay balanın cüzünö tigildi, tigildi da, al cüzdön öz caştıgın emes, eç körbögön bir nerseni kördü: ceñilüünü bilbegen bir nerseni. Akırın öydö boldu, kurun bekem tarttı:

— Nogoydun kanı soolubaptır, — dedi. — Men cañılıpmın. Karılık adamga ölümdü dos kılıp körsötöt da, uyattı unutturat. Salgılaşalı. Ölsök kar astında catabız; Altaydın karı kalmaktın bosogosunan ak.

Keñeş tarap catkanda Cakıp uulunun artınan bosogogo çıktı. Bir nerse aytmak boldu, ayta albadı; kolun uulunun iynine koydu — iyin taştay ele. — Eneñ seni kütöt, — dedi calañ gana. Manas atasının kolun karmap, ööp mañdayına taktı: — Ata, — dedi, — malıña içiñ açışkanın bilem, sözümö taarınba. Sürgün emne ekenin sen menden cakşı bilesiñ; men bilbegendikten korkpoy catkandırmın balkim. Birok munu bilem: bir iyilgen moyun ekinçi colu oñoy iyilet. Men bul moyundu iybeym, sen aman bol dep da iybeym; uuluñ kul atası atalbasın dep iybeym. Cakıp karañgıda cutundu; kırk cıldık sürgündün büt çarçoosu bir zamatta üstünö bastı, cana birinçi colu korkunuçunun içinde başka bir nersenin — atı koyula elek sıymıktın kıymıldaganın tuydu.

Oşol tünü kırk üydö kırk oçok tañga çeyin küydü. Kılıçtar kurçutuldu, caalarga kiriş tagıldı, cebenin uçtarı kızıl çokto suuga salındı. Ayaldar erlerdin cakasına içine ayat menen duba tigilgen tumarlardı kadadı. Çıyırdı uulunun sootun öz kolu menen bayladı; ar tüyündö bir duba okudu, ar dubada bir cutundu, birok ıylagan cok. Ene cürögü ıylayt, ene közü ıylabayt; ıylasa uulga camandık cugat.

Tañ agara elekte Manas Toruçaardın calına cüzün sürttü. At menen bala bir kündö tuulgan; eköö bir emçekten eemp çoñoygonsup biri-birinin demin bilçü.

— Bügün ekööbüzdün künübüz, — dedi Manas. — Sen müdürülbö, men cazbaym.

Toruçaar aldıñkı butu menen kardı çapçıp, astınan kara topurak çıgardı. Munu körgöndör cakşılıkka corudu: at kardın astınan curttu taap catat deşti.

✦ ✦ ✦

Coloydun kolu körüngöndö kün şaşkege cetken. Adegende munarıktagı boz bulut go deşti; bulut cakındap, çañga aylandı; çañ cakındap, at menen temirge aylandı. On miñ atçan Altaydın ak kaptaldarına kara seldey cayıldı. Dobulbastarı kürkürödü, surnayları

uludu; ünü toolordo toguz iret cañırıp, toguzunda teñ kayra kayttı — toolor da bul ündü üstündö karmagısı kelbegendey.

Aldıñkı koşuun Döñgönün artına tizilgen. Döñgö kara sur alp ele; tuusun özü kötöröt, eç kimge işenip berbeyt bolçu. Kırk üylüü kırgızdın karşısına cüz atçanga cetpegen tiziliş çıkkanda katkırıp ciberdi:

— Uşulbu burut? — dep kürkürödü. — Bir uuç bit, bir kap söök! Esenkan uşuga on miñ er çarçattıbı? Çettegile, bulardı calgız özüm ele aydap ketem!

Aydadı da. Kara atın takımdap aldıga atırıldı; artınan aldıñkı bölük üzülüp çıktı. Kırgız sabında caalar bir oozdon ontodu, cebe camgırı birinçi katardı orup öttü; birok Döñgö cebelerdi kalkanına ala kele berdi, kelgen sayın çoñoyo berdi.

Manas anı maydandın tak ortosunan tosup çıktı. Eki at töş tireşkende cer solkuldadı; nayza nayzaga keldi, eköö teñ sındı, kılıçka carmaştı. Döñgönün kılıçı oor tüşüp cattı, ar tüşköndö aba zıñgıradı; Manastıkı cılanday iykem, közdöy ıldam ele. Üç iret tegereništi maydanda, üç iret acıraştı, üç iret kayra karmaştı. Üçünçüsündö Manas Toruçaardı tizesi menen solgo catkırdı, Döñgönün kılıçı boşko şiltendi, cana oşol boştukta caş kılıç möndürdön ıldam tüştü. Döñgönün başındagı tuulga ekige bölündü, tuulga menen koşo tulku eerden kuyuldu. Toodoy kişi kardın üstünö toodoy kuladı; cıgılgan cerinde kar astındagı kara cerge çeyin çöktü. Tuusu kolunan ırgıp, sabı sıngan ele.

Aldıñkı saptardan bir küüldök kötörüldü; kalmak askeri öz alpının kulaganın körüp birinçi colu atının başın tarttı. Oşol zamat kırgız sabınan uraan üzüldü, kırk üydün erleri — artında koyçusu, mergeni, murutu terdey elek ulanı menen — aldıga umtuldu. Az ele alar, birok tar ötkööldö az boluu da önör; Akbaltay alardı eki kaptalga bölüştürüp, duşmandı saydın kısıgına tartkan. On miñ kişi keñdikte küçtüü, tardıkta köptük özünö özü coo: attar biri-birine çalındı, nayzalar biri-birine ilindi, arttan kelgeni aldıdagısın tebeledi.

Coloy munu körüp kolun artka tartıp, maydan açtırdı. Özü atın aldıga saldı; atı at emes, azman bir neme ele, baskan cerinen kardın astınan taştın ünü çıgıp cattı. Coloydun özü bolso… körgöndün tizesinin nıgı boşoçuday ele. Başı kazanday, koldoru küröktöy, ünü cerdin astınan çıkkansıp ugulat. Maydandın ortosuna toktop, kalkanın kötörüp bakırdı:

— Kana al Çoñ Cindi degeni, al cindi ulan? Koçkunu kesken bilek kimdiki bolso, oşol çıksın aldıga! Erkek bolup tuulsa cekege kelsin; men Coloymun, kalmaktın balbanımın, astımdan tirüü çıkkan bolgon emes!

— Izdegeniñ menmin! — dedi Manas da, sap carıp çıktı.

Coloy bala kelatkanın körüp adegende küldü, anan külküsü carımında üzüldü; antkeni balanın közün körgön. Al közdördö korkunuçtan iz cok ele, al emi korkpogon köz balbandın bilgen düynösünün sırtında catkan.

Eki sap teñ demin içine kattı. Bir cagında on eki caşar ulan, ekinçi cagında karşısındagıdan eki ese çoñ döö; ortodogu kar eköönün arasında ak tagdırday sozulup cattı. Çıyırdı munu döbödön, ayaldar turgan kırdan kördü da, közün cumgan cok; ene uulunun ölümünö karay alganda gana uul ölbös bolot deçü eski adamdar.

Karmaştı. Adegende nayza menen: Coloydun nayzası Manastın kalkanın teşip, iyin sootunan tayıp öttü, Manastıkı Coloydun kalkanında sındı. Anan kılıç menen: kılıç çabılgan sayın uçkun kardın üstünö kızıl cıldızday tögüldü. Anan at taştap küröşkö turuştu; eki balban kur kurga keldi. Coloy balanı kötörüp cerge çapmak boldu, çaba albadı; tamırı tereñdegi çınardı culganday ele. Manas anı bir silkti, eki silkti, üçünçüsündö Coloydun tizesi kardın içine çögüp ketti. On miñ kol munu kördü da, on miñ oozdon bir ele kırıldak çıktı; kalmak balbanının tize bükkönün oşol küngö çeyin körgön emes.

Mına oşondo Coloy erge caraşpastı kıldı. Koynunan boz kayışka orolgon cay taşın çıgardı; al taştın dubası kalmak kamdarınan kalgan — abanı bılgıtat, köktü cerge tüşüröt. Taştı alakanına alıp okup üylödü da, karga urdu. Zamatta aylana agardı da karardı; boroon kötörülüp, şamal ızgıganga aylandı, köz közdü körböy kaldı. Kar caaganıbı, kök sapırılganıbı — bilinbedi. Manas arkan ırgıttı, arkan boşko ketti; kılıç şiltedi, kılıç tumandı kesti. Boroondun içinen calañ Coloydun alıstap baratkan atının dübürtü uguldu — dagı bir nerse, kiyin ant içip aytkandar boldu, bir ontoo: antkeni Manastın akırkı şiltemi boşko ketpey, balbandın dalısın calap ötkön. Coloy kanın kar capsın dep boroongo daldalanıp, canın arañ kutkarıp kaçkan eken.

Boroon kanday kötörülsö, oşondoy basıldı. Maydan kayra açılganda Coloy cok bolçu, birok kolu turgan, emi koldun başına Kaman alp ötkön. Kaman alp atı aytkanday kabandın öcörlügündögü salgılaşçıl ele; Döñgödöy tekeber da emes, Coloydoy sıykırçı da emes — calañ soguşat, ölgönçö soguşat. Askerin üç kanatka bölüp, üçöönü teñ kaptattı.

Al kündün kalganın kiyin aytkandar dayıma bir söz menen aytıştı: katuu müşkül, çoñ soguş. Uraan da cok, körsötmö da cok; alkım alkımga, tiş tişke kelgen alışuu. Akbaltay caşına karabay caasın tarttı, atkan cebesi cazbadı. Cakıp da — malı üçün titiregen Cakıp da — koluna soyul alıp, bir kalmaktın başına sındırdı. Kün tüştön oodu, beşimden oodu; kar kızılga boyoldu, kızıl karardı. Kaman alp üç iret Manaska cetüügö umtuldu, üç iret colu toroldu; törtünçüsündö cetti da, Manastın kılıçı menen kezdeşti. Kıska bolgon cok, oñoy

bolgon cok; birok akırı Kaman alp da kuladı, kulap baratıp da kılıçın taştabadı — ölügünön acıratıp alıştı.

Keçke cuuk kırgız sabı bir maalda sögüldü; sol kaptaldagı caştar artka cıldı, kalmak oşol cerden içkeri kuyuldu. Akbaltay munu körüp atın oşol carakaga saldı, ak sakalı kanga boyolgon, ünü bütkön: — Nogoydun baldarı! — dep bakırdı. — Artıñarda eneñer bar, arkañar curt emes çegingidey — arkañar car! Caştar toktodu, kayrıldı, caraka açılgandan ıldam cabıldı.

Baş cogolso tulku tarayt. On miñ kol keçki küügümdö kaçkanga aylandı; birok Altay kaçkanga col berbeyt. Tün kirgende asmandın özü karardı, Esenkandın askeri ötkööl bilbeyt, iz bilbeyt; sürülgön kaptaldarda alardı boroon taptı. Kimi carga ketti, kimi kardın içinde toñup kaldı, atının kaptalın kuçaktagan boyunça katıp kaldı. Altaydın karı al tünü bir koldu cutup, üstün caap koydu; cazga çeyin astında emne catkanın eç kim bilbedi. Kaçıp kutulgandarı bir uuç ele; içinde Döödür degen iri alp atının başın Beecinge burup, kara kabardı Esenkanga cetkirmekke tündün içine siñip barattı.

Kırgız ayılına kaytkandar az emes ele, birok kemtiksiz da emes ele. On ceti er kaytpadı; on ceti üydö oçok al tünü öçüñkü küydü. Ceñiş degeni uşul: bir közü külgön, bir közü kanagan. Manas kaytpagan on cetinin üyün birden kıdırdı, ar bosogodo tize büktü, ar enenin kolun öptü. — Kanı mende amanat, — dedi. — Bul karız meni menen; men ölgöndön kiyin uuluma, uulumdan uuluna ötöt.

✦ ✦ ✦

Ceñiştin cetinçi künü kırk üylüü kırgız çoguldu, cana oşol künü kırk üy kırk üy boluudan çıktı. Akbaltay ortogo çıgıp kolun kötördü:

— Nogoy kandan beri başsız kaldık, — dedi. — Baş cok bolgondo moyun iydik, sürgün bolduk, çaçıldık. Teñir bizge bir er berdi; caşı bala, birok işi kandan çoñ. Koçkunu kesken oşol, Döñgönü kulatkan oşol, Coloydu kaçırgan oşol. Sözüm söz: Manastı kan kötörölü!

— Kötörölü! — dedi kırk üydün kırkı bir oozdon; cana al calgız ün on miñ koldun uraanınan biyik çıktı, antkeni içinde korkunuç cok ele. Karşı çıkkan da boldu adegende; salt uşunday, bir dobuş menen iş bütpöyt. Bir karı biy, Nogoy tukumunan ülüş ümüttöngön biröö: — Baladan kan bolmok bele, sakalı cok, keñeşi cok, — dedi. Akbaltay

aga buruldu: — Sakal tekeden da çıgat, — dedi. — Kandık cüröktön çıgat. Sen on miñ atçandın aldına tostuñ bele, sakalıñdı aldıga sürögüdöy? Biy unçukpay kaldı; unçukpagan kalbaganda iş saltka kaldı.

Salt bilgender saltın kurdu. Cılkının içinen kısır boz bee tandaldı, kıbılaga baş tartılıp kurmandıkka çalındı; kanı kara turbasın dep kardın üstünö emes, açılgan topurakka agızıldı, eti kırk kazanda kaynap kırk üygö ülöştürüldü. Anan tüz cerge ak kiyiz töşöldü; kar üstündögü ak kiyiz süt üstündögü kaymaktay körünüp turdu. Manastı ak kiyizdin ortosuna oturguzuştu. Tört caktan tört aksakal kiyizdin tört uçunan karmadı — biri Akbaltay, biri Cakıp; atanın koldoru titirep turdu, birok bul colu korkuudan emes. Kötörüştü. Bir… — dep kırk üydün ayalı-erkegi bir oozdon kürkürödü: kan! Eki… — kan! Üç… — kan! Üç iret kötörüştü, üç iret tüşürüştü, üçööndö teñ asman cañırık berdi.

Anan Akbaltay üyünün eñ tüpkü sandıgınan kırk cıl kiyizge orolup saktalgandı çıgardı: Nogoydon kalgan kök tuunu. Sürgüngö çıgarda eç kim körbösün dep sabınan suurup, koynunda alıp cürgön; kırk cıl, ar köçtö eñ oor cügü oşol bolgon — salmagı kanattan ceñil, maanisi toodon oor. Tuu cañı saptın uçuna baylanıp, kökkö tartıldı. Kök calduu tuu Altaydın ayazında bir silkindi da, anan şamaldı taap celbiredi. Anı körgön karılar çıday albadı; ıylaştı, caşırışkan da cok. Kırk cıl murun tüşkön tuu kayra kökkö kötörülgön; sürgün oşol zamat bütö elek bolçu, birok oşol zamat ölgön ele.

Oşol künü toy kuruldu; sürgündün kırk cılında körülbögön toy. Kazandar kaynadı, kımız seldey aktı, komuz tün carımına çeyin basılçuday bolgon cok. Caştar küröşkö turdu, attar carışka salındı; kiçine bir ulan, tili cañı buralgan ulan, çoñdordun oozunan ilip alıp Manastın atına birinçi maktoonu ayttı, baarı küldü, kimi külüp catıp közün aarçıdı. Calañ on ceti üydün aldınan ötköndö ündör basañdap, keseler tüşüp, baştar iyilip cattı; toydun içindegi aza kımızdın içindegi tuzday ele — az, birok dayım bar.

Manas ordunan turdu, cana on eki caşar kan birinçi carlıgın ayttı:

— Bul tuunun astında calgan aytılbayt, cetim ıylatılbayt, konok aç catkırılbayt. Kim alsızdı ezse, adegende meni aldınan tabat. Dagı bir söz: bul tuu bul cerde, bötön cerde kadalgan boyunça kalbayt. Atalarımdın curtu Ala-Toogo, Talastın suusuna çeyin barat. Ant bolsun.

— Ant bolsun! — dedi kırk üy; cana ant kar bürtügündöy ar baştın üstünö öz-özünçö kondu.

Oşol kündördün birinde bir tañda Manas cılkını kaytaruuga erte çıkkan. Tüzdün uçunan calgız bir karaanı kördü: boz eşektüü, boz çapanduu, ak sakalı töşünö tüşkön bir abışka. Al caktan kelgen da cok ele, al cakka ketken da cok; kar üstündö eşektin izi da cok. Manas cakındap, salam berdi. Abışka salamın alıp, közün balanın cüzünö kadadı; al közdör köktöy ele, tübü körünböyt.

— Kan bolupsuñ, — dedi. — Kiyiz seni kötörüptür. A sen emneni kötörösüñ, anı bildiñbi?

— Curtumdu, — dedi Manas. — Elimdi, cetimdi, karıptı.

— Kılıçıñ kurç, bilegiñ temir, — dedi abışka. — Birok kılıç bir künü mokoyt, bilek bir künü çarçayt. Mokobostu, çarçabastı tile. Caratkandı bil, Caratkanga tayan; bergenine şügür kıl, alganına sabır kıl. Eliñe köpürö bol: üstüñön ötüşsün, çarçaganıñda naalıba. Dagı munu unutpa, töşüñö caz: zalimdin ömürü kırk kün, kırk birinçi künü esep suralat.

Manas atınan tüşüp, abışkanın kolun öpmökkö iyildi. Iyildi — koldun ordunda calañ ayaz kaldı. Tura kalganda tüzdö eç kim cok bolçu; eşek da, çapan da, iz da cok. Calañ turgan cerinde kar erip, alakanday cerde kara topurak açılıp, topuraktan buu tütüp turdu. Manas al boştukka uzakka tigildi, anan içinen bir nersenin cuulganın tuydu; dayra ötköndöy, gusul alganday. Kızır ele bul, kiyin tüşündü; Kıdır deşken, tarıkkandın canına ak sakalı menen kelgen pir. Al künü ayılga kaytkanda cüzündö bir carık bar ele, Çıyırdı körör zamat taanıdı:

— Balama nur tiyiptir, — dedi da, şügür sacdaga cıgıldı.

✦ ✦ ✦

Al kıştan çıgıp cay cürgöndö Manastın içine bir kurt tüştü; kımız da baspadı, añ uuloo da alaksıtpadı. Akbaltayga açıldı:

— Ata, — dedi, — men Ala-Toonu eç körgön emesmin. Talas deysiñer — ıylaysıñar; Keñ-Kol deysiñer — unçukpay kalasıñar. Curttu körböy turup kantip sagınam, sagınbay turup kantip alam? Col körsöt: barıp köröyün. Anan aytışat go, At-Başıda Koşoy bar deyt, uluu Koşoy, atamdın atasının tuz-nan dosu. Aga barayın, kolun öböyün, akılın alayın.

Akbaltaydın közü küldü:

— Koşoygo bargan kuru kaytpayt, — dedi. — Al — kırgızdın kalgan tiregi; biz sürgündö eridik, al ordunda turdu. Bara goy, balam. Birok az atçan menen bar; köptük kıtaydın çalgınçısına kabar bolot.

Cakıp adegende kaalabadı; kan bolgon uuldun coldo emne cumuşu bar, kıtaydın közü ar taştın artında, dedi. Birok Çıyırdı küyöösünün koluna kolun tiygizdi: — Koye ber, barsın, — dedi. — Kuş uyanı körböy uya salbayt. Cakıp ayalının ünündögü al eski, sürgündön murunku kündördün ünün ugup unçukpay kaldı.

Manas canına altı cigit aldı, Toruçaarga mindi, tüştüktü közdöy col tarttı. Col uzun ele: üç kün too aşıştı, üç kün çöl keçişti, üç kün suu boyloştu. Ötkön cerlerinde konok boluştu; kee ayılda attarın caşırıştı, kee ayılda caşıruunun keregi kalbadı — Altaydagı soguştun kabarı celden ıldam cürüp, kırk üydün karı kömgön on miñ atçan oozdon oozgo ötüp cüz miñge cetken eken. Bir ak sakal koyçu kımız sunup catıp Manastın cüzünö uzakka tigildi: — Sen oşolsuñbu? — dep suradı. Manas: — Kim? — dedi. Koyçu: — Keleri aytılgan, — dedi da, başka eç nerse debedi; kımızdı sundu, kolun töşünö koydu, malına kayrıldı. Altay artta kaldı; aldılarında atın ırlardan bilgen cerler birinen sala biri açıldı. Cana bir tañda, tañ sürülüp atkanda, munarıktın boyunda ak tiştüü bir tiziliş köründü: Ala-Toonun özü emes ele ali, alıskı bir butagı, kabarçısı; birok Manas tizginin tartıp, uzakka söz aytpadı. Anan calañ mınday dedi:

— Uşul tura. Adam körbögön cerin da sagına alat tura.

At-Başıga cetkende Koşoydun curtun suraştın keregi kalbadı; tüzdün ortosundagı ak ordonu, tegeregine kurulgan cüzdögön boz üydü kim bolso da körsötçü. Koşoy alardı bosogodo tostu. Caşı cetimişten aşkan, birok turuşu askanın turuşu ele; dalısı eşiktin kaşegin eki caktan karmap, ak sakalı kuruna cetken. Manas atınan tüşüp bastı; Koşoy da bastı; ortodo kuçaktaştı. Abışka balanı bir kolu menen kıstı, anan artka tartıp cüzünö tigildi, tigildi:

— Cakıptın uulu, — dedi. — Nogoydun neberesi. Uktuk seni, uulum; Altaydan esken cel atıñdı bul cerge çeyin cetkirdi. Koçku deşti — işenbedik; Coloy deşti — işendik, antkeni cel calgan aytpayt, bir kabardı eki colu alıp kelbeyt.

Üç kün üç tün konok boluştu. Koylor soyuldu, kımız kuyuldu, alıskı ayıldardan Koşoydun tegeregindegi biyler keldi — caş kandı körüügö. Birok Manastın izdegeni toy emes ele; tündösü, el taragandan kiyin, Koşoydun tizesinin tübünö oturup suray berçü: curt kantip cogolot, kantip kayra alınat; kıtaydın küçü emne, alsızı emne; kan degeniñ

emneni karmayt, emneni koyo beret. Koşoy da aytıp berçü; sözün cay, taş üstünö taş koygondoy kurçu.

Üçünçü tünü Manas suradı:

— Ata, bilegiñdin küçün aytışat da, bir okuyañdı dayıma carım kaltırışat. Bilerik deşet da, unçukpay kalışat. Kim al Bilerik?

Koşoy bir azga oçokko tigildi. Sırtta şamal üydün kiyizin sıypalap catkan.

— Anı saga aytıp bereyin, — dedi akırı, — antkeni coluña kerek bolot. Birok bil: bul okuya kımızday içilbeyt, taştay cutulat; kekirtegiñde kalsa çıgaruuga dalbastaba, kalsın. Uk.

Ayttı da; oçoktun çogu öçkön sayın eç kim turup otun salgan cok, karañgılık sözdün tegeregine kiyizdey oroldu:

— Aydaröö deşçü, bizden bir kan ele; uulu bar bolçu, Bilerik degen. Cigit degeniñ kanday bolot — mına oşondoy: sözü tok, közü ötkür, kolu açık. Kıtay al cıldarı çekti kısıp, er dep taanılgandı tapsa ce kırçu, ce baylaçu. Bilerikti toy kaytışında, canında beş atçanı menen kurçap alıştı; beş cüz kişi menen kurçaştı, uulum. Beşöö salgılaşıp cıgıldı; Bileriktin atın cebe menen kulatıştı, özünö arkan üstünö arkan ırgıtıp tirüü alıştı. Tirüü kerek bolgon alarga, antkeni Esenkandın zından sakçıları tirüüdön korkçu, korkkondorun cer tölödö süyrötüp kıynoodon ırahat alışçu.

— Alıp ketişti anı içkerige, taş zındanga. Zından degenim — cer astındagı bir kuduk: tübü nım, dubalı taygak, töbösündö bir teşik — asman bir tabaktay gana körünöt. Oşondon ıldıy kününö bir iret kurgak nan ırgıtışat, bir iret karaşat: öldübü dep. Bilerik ölbödü. Birinçi ayda da, ekinçisinde da. Kıtay tañ kaldı; tañ kalganda oyun kurdu. Deşti: bul buruttu salgılaştıralı, zından sakçılarına tamaşa bolsun. On eki kün, uulum... on eki kün, kün sayın al kuduktan çıgarıp maydanga koyuştu, karşısına kün sayın başka celdet, başka balban, keede eköönü teñ koşo salıştı. Kuralsız ele; koluna tiygeni ce sınık soyul, ce duşmanınan culgan bıçak. On eki kün calgız salgılaştı. Cıgıldı, turdu; kanadı, sooldu; ar keçte kudukka kayra taştaldı, ar tañda kayra çıgarıldı. On ekinçi künü karşısına salıngan akırkı kişi maydandın ortosuna toktop, salgılaşpadı. Emne üçün deseñ: közün körgön. Celdet közü ölgön adamdı öltürö alat; közü tirüü adamdan celdet da korkot.

Koşoy unçukpay kaldı, kımızdan bir uurtam aldı, ulanttı:

— Kabar bizge cetkende men caş eseptelçümün; senin azırkı caşıñdan eki ese uluu elem. Aydaröö eşigime keldi, ak sakalın cerge koydu: uulumdu kıtaydan kim alat, dedi. Kan bolgongo bargan adegende, biy bolgongo bargan; kimi mal suradı, kimi ubakıt suradı, kimi

ele kaçtı. Maga kelgende ümütü tügöngön; ümütsüz adamdın ötünüçü ötünüç emes, kereez. Aldık, uulum. Kantip alganıbız uzun okuya; keede tün cürdük, keede kündüz til töktük, kırk kündö cettik, kırk cerde es aldık, eñ ayagında zındandın özünö takaldık. Eşiginde salgılaştık da; al salgılaşta eki coldoşum kaldı, attarı mende cazıluu, ar kurmandıkta eskerem. Anı kuduktan çıgarganda taanıgıs ele: çaçı kiyiz bolgon, denesi söök. Birok maga birinçi sözü emne bolgonun bilesiñbi? «Koşoy aba, — dedi, — atım kaldı alarda; atımdı da alalı». — Koşoydun ak sakalı titiredi; külgönü ce ıylaganı — bilinbedi. — Mına er degeniñ oşol. Zından deneni alat, ar mende kalat degeni.

Manas oçoktun kızıl çoguna tigilip oturgan; muştumdarı tizesinin üstündö tüyülgön, eegi bekem kıçılgan. Koşoy anın cüzün çoktun carıgında sıdırdı da, aytarın tak oşondo ayttı:

— Munu saga emnege ayttım, bildiñbi, uulum? Bilerik bir kişi ele; bügün kıtaydın zındanında miñ Bilerik catat. Kimi bizdin uruktan, kimi başka uruktan; kuduktun tübündö uruk suralbayt. Al emi bizdin elibiz kırk cıldan beri Altayda — oşol kuduktun kenen türü: üstü açık zından. Seni kan kötörüşüptür; kiyiz seni kökkö kötördü deşti. Kiyiz kötöröt, uulum; karmagan ant karmayt. Antıñdı uktum senin: sürgün bütöt dediñ. Men aga bir söz koşoyun, koynuñda alıp cür: sürgün bütöt, tutkundar boşoyt, tuu Talaska kadalat. Bul üçöö bir; biri kem kalsa üçöö teñ calgan bolot. Ala-Too seni kütöt. Men da mından arı ölör künümdü emes, senin keler künüñdü sanaym.

Manas ordunan turdu. Üydün ortosunda, oçoktun başında, oñ kolun töşünö koydu:

— Ata, — dedi; ünü cay ele, birok üydögünün baarı uktu cana cıldar ötköndön kiyin da ukkanın aytıp cürdü. — Nogoydun tuusu üstünö, boz beenin kanı üstünö, meni kötörgön ak kiyiz üstünö ant bolsun: sürgündü bütüröm. Kuduktagılardı çıgaram. Tuunu Talaska kadaym. Munu kıla albasam atım öçsün; Manas deşpesin meni.

Koşoy öydö boldu, eki kolu menen balanın başın karmap, mañdayınan öptü:

— Kabıl bolsun, — dedi. — Kırk cıldan beri eç kimge berbegen batamdı saga berdim.

Ertesi tañda colgo çıgıştı. Koşoy konoktorun tüzdün uçuna çeyin uzattı; koştoşordo Manastın eerine bir saadak tolo cebe baylattı — öz kolu congon cebelerden. — Bular cazbayt, — dedi. — Men cazgan künü congon emesmin. Manas burulup akırkı iret karadı: abışka at üstündö, ak sakalı celde, arttarınan karap turgan; artında At-Başı tüzü, tüzdün artında, alısta-alısta, kar baskan kırları menen curttun özü.

Tündükkö, Altayga kayrılıştı. Kaytar col barar coldon kıska köründü; dayıma oşondoy, ant cüktögön adamdın colu kıskarat, antkeni oyu coldon murda cetet. Bir konuşta, tündö, altı cigittin eñ caşı Manaska cakın keldi: — Kan agam, — dedi, — Koşoy ata aytkan al kuduktu oylono berem. On eki kün… Men bir kün çıdayt belem, bilbeym. Manas cıldızdardı karap catkan: — Bilerik da bilçü emes, — dedi. — Eç kim bilbeyt, kün kelgenge çeyin. Oşon üçün ant içilet; ant — bilbegen künüñdün orduna bergen sözüñ.

Col boyu Manas az süylödü; içinde cebedey bir nerse kerilip, koyo beriler künün kütüp catkan. Bilgen cok al: al kün oylogonunan cakın ele — alar tüştüktö ant içip catkanda, Beecinde Esenkandın aldında bir alp tize bügüp, Altaydın karına kömülgön on miñ kişini birden sanap catkan, cana depterleri açılgan kıtay kırk üylüü ayıldın üstünö cañı bir kara buluttu oodarıp catkan. Altayga cakındagan sayın kök pastadı, cel katuuladı; Toruçaar sebepsiz kişenep, kulagın tündükkö tikti. Manas atının moynun sıladı:

— Sen da tuyduñ, — dedi. — Kelatışat. Kele berişsin.

4-BÖLÜM

ALTAY SOGUŞTARI

Beecindin tokson darbazaluu sarayına kış kıroodon murda korkunuç bolup kirdi. Döödür alp coldo üç at kotorup, törtünçüsün darbazanın aldında ölö çarçatıp keldi; sootunun topçuları üzülgön, tuulgasının calatması kübülgön, sakalına Altaydın kıroosu siñgen. Anı körgön saray ayarları biri-birin karadı: Döödür degeni toodoy kişi ele, dalısına ursañ taştay ün berçü; emi al too ürkkön tayday entigip turat. Mramor aybandardı basıp öttü, altın saymaluu köşögölördü cardı, Esenkandın tagının aldına tizeley çöktü da, başın cerden kötörböy süylödü.

— Kanım, — dedi, — Altaydan kara kabar alıp keldim. Kırgızdın içinen bir bala çıktı; atın Çoñ Cindi deşet, Uluu Döörügön deşet. Al cindi degeni sen cibergen balbandardı egin orgondoy ordu. Döñgö kuladı, Kaman alp topurakka aralaştı, on miñ kol Altaydın karına kömüldü. Coloydun özü — al kazan kursak, kırk kişilik aş cegen Coloy — cay taşı menen abanı bılgıtıp, canın arañ kutkardı. Caradar kaçtı, kanım; döö degeniñ caradar kaçtı.

Esenkan tagında kıymıldabadı. Calañ mancaları tizesinin üstündögü cibek çepkendi akırın-akırın bırıştırdı. Bir bala. Bir cindi bala. On miñ asker. Aybandagı vazirler dem aluudan korkup kalıştı; antkeni kandın unçukpaganı süylögönünön caman ele. Içine oşol zamat bir kurt tüştü — kırk cıldık kandıgında eç bir coo kolu içine anday kurt tüşürö algan emes. Kurt koroogo bir tüştü degiçe san payda berbeyt; Esenkan munu koy eelerinen cakşı bilçü, antkeni kırk cıldan beri karışkırlık kılıp kelgen özü bolçu.

— Bala dediñ, — dedi akırı. — Kançada bul bala?

— Bilgen cok, kanım. Kimi on eki deyt, kimi on tört. Birok salgılaşkanın körgön caşın suragandı unutat.

— Atı kim?

— Kırgız anı Çoñ Cindi deyt. Cindi deşet; birok kanım, men al közdördü kördüm. Cindinin közü emes ele al közdör. Cindi çapkanda külböyt; al külüp cattı.

— Depterlerdi alıp kelgile, — dedi. Ünü cay ele; cay ün Beecin sarayında biyik çañırıktan köp adam öltürgön.

Dañza degen kara depterlerdi alıp kelişti; kırk katçı kırk sandıktı açtı, türmök-türmök cazuu tögüldü. Beecindin depterinde baarı cazıluu ele: kaysı cılı kaysı talaada kança kulun tuulganı, kaysı ayıl kaysı aşuudan köçkönü, kaysı kandın dastorkonunda kança kese kımız içilgeni. Kıtay kılıçınan körö depterine işengen ölkö ele; cana depter oşol künü eesin uyatka kaltırdı. Esenkandın başkı cıldız sanagıçı altı cıl murunku cazuulardı taap, titiregen mancası menen saptardı sıdırdı da, akırı bir cerge toktodu. Al cerde altı cıl murun tölgöçülördün, cıldızçılardın, közü açıktardın aytkanı cazıluu bolçu: kırgızdın içinde Cakıp bay degen kişiden bir uul tuulat, atı Manas koyulat, al Manas çoñoyso kıtaydın eşigine kara kün tuulat. Oşol künü bul cazuu cazılganda Esenkan Altayga ayarların ciberip, «Manas degen bala izdegile, tapkıla, beşiginde muuntkula» degen. Ayarlar cıldar boyu kezip, ayılma-ayıl kıdırıp, baldardın atın birden suragan; Manas attuu eç kimdi tappay, calañ Cakıptın üyünön murdu şüyşüñdögön, çaçı kiyiz, kılganı cindi bir ulandı körüşkön. Atı kim ele al ulandın? Cindi. Döörügön.

Esenkan eki cazuunu üstü-üstünö koydu; altı cıl murunku cazuu menen Altaydan kelgen kabar eki bıçaktay biri-birine kabıştı. Cana çındık karañgı suudan çıkkan taştay açıkka çıktı: Cakıp uulun Cindi degen at menen caşırıp, çoñ kıtaydı cıldar boyu aldap kelgen. Beşikte muuntulmak bala çoñoyup, cindi dep eseptelgen ulan kol kıyarga aylangan.

— Demek, — dedi Esenkan, cana birinçi colu ünü kötörüldü, — demek menin ayarlarım, közüm-kulagım bolsun dep bakkandarım, aldındagı karışkırdı it dep ötüşkön. Demek dañzada cazılgan tagdır şüyşüñ murun bir ulandın betmañdayının artınan bizge altı cıl külüp cürgön.

Oşol künü Beecinde kılıç kından çıgıp, kınına kurgak kaytpadı. Manastı körüp taanıbagan ayarlardın baarı ordo maydanına tizildi; calınganı ugulbadı, caşı suralbadı. Içinen biri ak kirgen sakalın culup bakırdı: «Kanım, biz Manas izdedik, Manas cok ele! Bir şüyşüñ cindi bar ele, cindini muuntmak belek?» Esenkan tagının canınan coop berdi: «Muuntmaksıñar. Kıtaydın ayarı cindi menen oluyanı ayırmalay albasa, emnege carayt?» Kesilgen baştar çeptin üstünö tizildi — körgön sabak alsın: Esenkandın közü bolup turup sokur karagandı kütkön akıbet uşul ele.

Anan Esenkan döö turpattuu Coloydu, kara cürök Ezkaranı, Döödür alptı cana dagı — atkanın cazbagan, karañgıda uçkan kuştun közün tapkan mergen Karacoydu aldına çakırdı. Ceti miñ tandamal asker berdi; ar birine kabat soot, ar cüz kişige bir tuu, ar miñ kişige bir dobulbas.

— Bargıla, — dedi. — Altayga cetkile. Birok cakşı ukkula: al balanı maga ölüü emes, tirüü alıp kelesiñer. Ölügü topurakka aralaşat, atı kalat; tirüü alıp kelgile, atın da özüm muuntayın. Kim anı öltürsö, öz ölümün öz kolu menen cazgan bolot.

Coloydun carası ali ayıga elek bolçu; birok cürögündögü cara terisindegiden tereñ ele. Bir balanın aldınan kaçkan; bul kırk cıl balbandık kılgan adamdın alkımında sööktöy turup kalgan. Ezkara bolso eç süylöbödü. Al kılıçtan körö aylaga işengen adam ele; colgo çıkkanda canına kılıçtay ele calgan da aldı. Karacoygo kelsek — al degi ele süylöçü emes. Anın orduna caası süylöçü; cana caasının aytkan ar sözü biröönün ukkan akırkı sözü bolçu.

Ceti miñ atçan Beecinden çıkkanda dobulbastar üç kün üç tün tınbadı. Kerben coldoru boşodu, aşuulardagı koyçular malın toogo kaçırdı. Kol Altaydı közdöy kara seldey aktı; cana seldin aldında, ar seldin aldındagıday, adegende kabarı cürdü.

✦ ✦ ✦

Altayda al kündörü küz cayloolordu sargartıp, aşuularga algaçkı kar tüşkön ele. Orolmo toonun başında, şamal kiyiz çepkenin cula tartıp sabagan bir askanın tübündö Kutubiy karool kütüp turgan. Telkızıl atı canında, kulaktarı tikçiygen, tanooloru açık; at da eesindey

karoolçu ele, at da eesindey uykunu unutkan. Kutubiy üç kündön beri oşol cerde; üç kün üç tün közün çıgıştan, kıtaydın colunan ayırgan emes.

Kutubiy Cakıptın ayılınan emes ele; Kara-Toonun eteginen kelgen, az süylögön, köp körgön cigit bolçu. Manastı Coloy soguşunda körgön, körgön künü köñülün aga baylagan, oşondon beri Orolmonun başın özünö curt kılgan. «Kan uktasın, — deçü, — karoolçusu uktabasın; curt uktabagan közdördün üstündö turat».

Törtünçü kündün şaşkesinde munarıktan bir çañ köründü. Adegende bulut go dedi; birok bulut cerden kökkö cürböyt. Anan üyür go dedi; birok üyürdün üstündö tuu celbirebeyt. Çañ çoñoydu, cayıldı, içinen temir cıltıldap çaktı, dobulbas ünü toonun taşına kagıla-kagıla keldi. Kutubiy sanadı; közü kurç ele, tuulardan esep çıgardı: ceti miñ. Ceti miñ atçan Taş-Keçüü ötköölün közdöy kuyulup kele catkan. Bir dem toktodu Kutubiy; calañ bir dem. Al bir demdin içinde ayıldı oylodu, ayıldagı karılardı, beşiktegi baldardı, oçoktordogu çoktordu oylodu. Anan dem tügöndü da, iş baştaldı.

— Telkızıl, — dedi, — kara kün keldi. Kanattan.

Telkızıl kanattandı. Orolmonun kaptaldarınan ıldıy taş uçtubu, at uçtubu — bilinbedi; Kutubiy ayılga cetkende attın töşü köbük, öz ünü bütkön ele.

— Kıtay kelatat! Ceti miñ atçan, başında Coloy, Taş-Keçüünü bastı! Esenkan depterlerin açıptır; Cindinin Manas ekenin bilişiptir!

Ayıl zamatta aarı uyugunday duuldadı. Ayaldar baldardı cıynadı, koyçular maldı saylarga tarttı, karılar boz üylördün aldına toptoldu. Çıyırdı ene oçoktun başınan turdu; kolundagı kımız kese kolunda kaldı. Uulunun atı Beecin depterine cazılgan kündü estedi; oşol künü cürögünö bir taş oturgan, altı cıldan beri oşol taş menen caşap kelgen. Taş emi süylödü mına. Cakıptın cüzü kabardı ukkanda ele küldöy boldu. Karı bay ömürün sürgündö mal cıyıp ötkörgön, korkunuçtu nanday bölüp cegen; azır da eski ırın baştadı.

— Keñeş kuralı, — dedi. — Baş berbey baş kutulbaybı? Maldın carımın bereli, cılkıdan miñ baş bölölü, kızdardan tartuu tüzölü. Esenkanga elçi cibereli, «kuluñ bololu» deyli. Kumurskadaybız; pilge col berbegen kumurskanı pil tebelep ötöt.

Söz bütö elekte Akbaltay ordunan turdu. Karı ele, birok turuşu caştın turuşu boldu; kurçandı, saadagın beline ildi, kalkanın arkasına saldı.

— Cakıp, — dedi, — sen malıñdı beresiñ, men bilem; kızıñdı da beresiñ, anı da bilem. Birok bul colu Manastı surap kelatışat; tirüü kerek deptir Esenkan. Meni uk: men ölböy

turup Manastı berbeym. Teñir aldımda, kara cer astımda; bul ak sakalga kan cugaar bolso, duşman kanı cuksun. Manastı berbeym.

Manas al künü ayılda cok ele. At-Başıga, uluu Koşoydun canına barıp, ata curttun coldorun körüp, kaytar coldo bolçu; kara kabar andan ıldam cürgön. Kutubiy munu bilip turup tişin kıçırattı da, eç kimden uruksat kütpöy Telkızıldın başın Taş-Keçüügö burdu.

— Manas kelgençe ötkööldü men karmaym, — dedi. — Bir kişimin; birok bir kişinin artında bir curt bolso, al bir kişi miñ kişi.

Akbaltay artınan ün saldı: «Tokto, birge baralı!» Kutubiy burulup karagan da cok; karasa, balkim karının közündögü caştı körüp cumşarmak. Erdik degeni keede burulup karaboo.

Oşentip Kutubiy ceti miñ koldun üstünö calgız at koydu. Koyo berip catıp bir uraan saldı — toolor biri-birine cetkirdi, ötkööldördün karı dürkürödü:

— Manastap! Manastaap!

Al uraan birinçi colu oşol künü bir koldun betine çabıldı, cana kıtay askerleri atın bilbegen al ündün aldında sebebin bilbegen bir titiröönü tuydu. Kutubiy kirdi; aldıñkılardı kulattı, tuu karmagandı tuusu menen cıktı, ötkööldün tar cerinde aylanıp-aylanıp salgılaştı. Taş-Keçüü tar ele; tardık azdın dosu, köptün duşmanı. Ceti miñ ötkööldün kısıgında ceti cüzgö tüşüp, ceti cüzü da Telkızıldın aylanışına cetişpey cattı.

Döödür alp aldıga çıktı; too toogo kabıştı. Birinçi künü nayza menen salgılaştı, nayzalar sındı. Ekinçi künü kılıç menen salgılaştı, kılıçtar mokodu. Üçünçü künü çokmor süylödü, törtünçü künü bilek; beşinçi künü eki cigit biri-birin atınan alıp, taştardın üstündö küröştü. Tündösü acıraşıp, kündüz kayra kabışıp catıştı; eki kol emes, eki kişi soguşup catkansıdı cana ceti miñ kişi too başında tamaşaçı bolup turdu. Kutubiydin kalkanı ayrıldı, Döödürdün tuulgası iyildi; Kutubiydin iyninen kan sızdı, Döödürdün kaptalınan kan kuyuldu. Cetinçi kündün keçinde eki cigit teñ cara içinde ele; Döödür dem aluuga artka tarttı, Kutubiy askanın koyununa kirip carasın too kekiligi menen tañdı. Ötkööl ceti kün ceti miñ kişige col berbedi.

Al ceti tündün birinde kıtay çerikteri ot canında şıbıraştı: «Bir kişi menen ceti kün alektendik; al Cindi degeni kelseçi?» Söz koldun içinde aylandı, aylangan sayın çoñoydu; korkunuç karañgıda öskön çöptördön.

Segizinçi kündün tañında Manas cetti. At-Başıdan kaytıp kelatkan; col boyu içinde Koşoydun sözdörü, Bileriktin zından azabı, körböy turup sagıngan ata curttun cıtı bar ele.

Kara kabardı coldo kaçıp baratkan bir koyçu cetkirgen; oşol zamat Toruçaardın butu cerge tiydibi, tiybedibi — bilgen bolbodu. Toruçaar — özü menen bir kündö, bir maalda tuulgan, kula calduu, cazı sooruluu tulpar — eesinin cürögündögünü öz cürögündö tuyçu, tizgin kütçü emes. Ayılga cetkende attın töşü köbük ele; Manas coldun çañın kaga elekte maydandın kabarın aldı. Cakıp uulunun üzöñgüsünö carmaştı.

— Uulum, — dedi, — bir colu meni uk. Alar ceti miñ; sen birsiñ. Esenkandın ölkösü kırk kündük col, askeri deñizdin kumunday. Baş iyeli; iyilgen baştı kılıç kespeyt.

Manas iyildi, atasının kolun üzöñgüdön akırın çeçti, al koldu öptü da, tüzöldü.

— Ata, — dedi, — iyilgen baştı kılıç kespeyt deysiñ; birok iyilgen baş ekinçi köktü karay albayt. Men Koşoy atamdın curtun kördüm; Bileriktin zındanda tartkanın uktum. Kul bolup cüz cıl caşagandan er bolup bir kün salgılaşkan artık. Bul sözdü saga bir aytkanmın; eki aytkan tilim kurgasın — kaytpaym.

Oşentip nasaattı kolunun sırtı menen türtüp, açık soguştu tandadı. Kutubiy caradar iyni menen canına keldi; Akbaltay karı tizesi menen atına mindi. Ayıldın erkekterinen salgılaşa turgandın baarı çoguldu; az ele, ötö az ele. Manas baarın karadı, anan ötkööldön cayılıp kelatkan ceti miñdi karadı da, cılmaydı. Al cılmayuunu körgöndör kiyin ant içip aytıp cürüştü: al cüzdö korkunuçtun zarrası cok ele; toygo baratkanday ele. ***

Soguş şaşke maalda baştaldı cana Altay aga çeyin anday soguştu körgön emes. Kezdeşken eki kol emes ele; bir deñiz menen bir uçkun ele. Deñizdin atı ceti miñ, uçkundun atı Manas ele; cana al künü Altay uçkundun deñizdi örttögönün kördü.

Manas Toruçaardı aldıga saldı; salgan cerinde saptar buudayday catıp kalıp cattı. Kılıçı bir çetten bir çetke ötüp, ötkön cerinde tuular iyilip cattı. Döödür alp ceti kündük carası menen aldına çıkmak boldu; bir çabuuda tuulgası uçtu, ekinçi çabuunu kütpöy özün attardın arasına taştadı da, al künü ekinçi körünbödü. Körgöndör dagı bir nerseni körüştü cana körgönünö özdörü da işenişpedi: caş kandın tegereginde, çañdın içinde, kırk karaan aylanıp cürgön. Kılıç Manaska şiltengende boşko şiltenip, cebe Manaska uçkanda bagıtın özgörtüp catkan. Kırk çilten ele alar; cana eñ aldıda, boz attuu, ak sakalduu bir pir — Kıdırdın tak özü — caş kandın oñ cagınan çıkpay cürdü. Kıtay askerleri «bul bala calgız emes» dep çuuldaştı; «bir karasañ bir kişi, bir karasañ kırk kişi!» Dürbölöñ koldun içine çumadan ıldam cayıldı.

Manas koldun ortosun cardı; Kutubiy oñ kanattan, carasına karabay kirdi; Akbaltay cebe üstünö cebe caadırdı. Tüşkö cetpey ceti miñdin aldıñkı koşuundarı taradı, dobulbastar basıldı, tuulardan üçöö çañga tüştü.

Birok soguştun bir cüzü carık bolso, bir cüzü dayıma karañgı.

Manastın kırk kurbu balası bar ele; Altay sürgünündö tuulgan, özü menen teñ kırk ulan. Otunga birge barışkan, kozunu birge kaytarışkan, kar tündördö bir kiyizdin astında biri-birine ıktap cılınışkan. Manas alarga «siler menin kanatımsıñar» deçü; «çoñoygondo kırkıñ kırk çorom bolosuñar, kırk curttun kırk cügün birge kötöröbüz». Baldar bul sözdü aştın orduna cep, suunun orduna içişçü.

Manas maydandın kindiginde aylangan oşol saattarda, andan alısta, ayıldın çıgış kırlarında, başka bir iş cürüp catkan. Coloy maydanda Manastın aldına çıguuga cürögü daabay, canına kara baatır Boroonçunu cana miñ tandamal atçandı alıp aylanıp ötüp, üyürlördü cana art coldordu çabuuga ketken. Oşol cerde, kırdın arkasındagı koktudan, kırk kurbu balanı tabıştı: Manas menen teñ, Manas menen birge kozu kaytarıp birge küröşkön, «biz da çoro bolobuz» dep ant içken kırk ulan. Baldar üyürlördü korgoogo turup, koluna tiygen caanı, soyuldu, koyçu bıçagın kurçanışkan.

Coloy miñ atçan menen kırk balanı kurçoogo aldı. Baldar kaçpadı. Kaça alışmak; koktunun tübü sayga açılçu, say kamışka. Kaçışpadı. Eñ uluusu — ünü ali coonay elek bir ulan — aldıga çıktı da, bala ünü menen, oşol künü oşol cerde bolgondordun ömür boyu unuta albagan sözün ayttı:

— Biz Manastın coldoşubuz. Coldoş coldoştun arkasın coogo salbayt.

Oşentip kırk bala «Manastap!» dep kıykırıp miñ atçandın üstünö bastı. Alışuu uzakka sozulbadı; sozuluşu mümkün emes ele. Boroonçunun kılıçı tüşüp kötörüldü, Coloydun çokmoru tüşüp kötörüldü. Kırk bala büt oşol cerde, koktunun taştarının üstündö şeyit ketti; kırkı teñ kömkörösünön emes, çalkasınan, közdörü köktü karagan boyunça cattı.

Boroonçu ketkenderdin artınan koktuga bir iret kayrılıp karadı da, karaganına ökündü; al köz karaş ömür boyu tündörünün ortosunda kayra kelip cürdü. Coloy karagan da cok; döölördün közü çoñ nerselerdi gana köröt dep oylogon cañılat — döölördün közü özünö tiye turgan nerselerdi gana köröt.

Manas kabardı keçinde aldı. Maydandan kaytıp kelatkan, ceñiş menen kaytıp kelatkan; koktuga cetkende ceñiş oozunda külgö aylandı. Atınan tüştü, kırk balanın arasında bastı; ar birinin cüzün alakanına aldı, ar birinin atın birden ayttı. Kimisi menen kozu kaytargan,

kimisi menen çükö oynogon, kimisinin bilegin ötkön cazda ele küröştö cıkkan. Kırk at sanadı; kırkında teñ ünü sıngan cok, kırk birinçi sözdö sındı:

— Men silerge çoro bolosuñar degem...

Çıyırdı ene keldi, ayaldar keldi; koktu al tünü koşokko toldu. Kırk enenin kırk koşogu Altaydın taşın eritti; cıldızdar al tünü, degender boldu, ar kaçandan ıldıy tüştü — baldardı cakından körgüsü kelgendey. Kırk mürzö katar kazıldı; kırk mürzönün başına kırk kara taş kadaldı. Manas mürzölördün aldına tize büktü, bir uuç topuraktı mañdayına bastı da, ant içti:

— Kara cer kübö bolsun, kök Teñir kübö bolsun: silerdin orduñarga kırk çoro kütöm; birok silerdin orduñardı cürögümdö eç bir çoro baspayt. Cana bul kandı cerde kaltırsam, atım Manas bolbosun.

Akbaltay karı başın iykedi da, eç kimge uguzbay kübürödü: «Dastan degeni körsö adegende balanın kanı menen cazılat eken».

✦ ✦ ✦

Ceñilüünün kabarı Ezkaranın çatırına cetkende kara cüröк kan uzakka unçukpadı. Coloy küñgürönüp, Döödür carasın tañıp, Karacoy caasının kirişin ünsüz sıypalap oturdu. Ezkara akırı başın kötördü; közdöründö kılıçtar kurçuta albagan bir cıltıldoo bar ele.

— Kılıç menen bolboyt, — dedi. — Kılıç kespegendi söz keset. Bul bala küçtüü; birok caş, ala köödön — töşü açık, cürögü aruu. Karışkırdı kapkan menen karmay albasañ, aldına et taştaysıñ.

Coloy küñgüröngönün toktottu:

— Esenkan anı tirüü surap catat. Tirüü! Sen söz menen ubara kılgança al bizdi kırıp bütöt.

— Kırbayt, — dedi Ezkara. — Antkeni biz aga kaalaganın berebiz: tınçtıktı. Aruu cürök tınçtıktın calganına soguştun çındıgınan tez işenet. Üç kün utam. Üç kündö arkan ördüröm, temir şakektüü arkan; cana Karacoygo bir taş körsötöm. Sen al balanın özün karaba, Coloy; atın kara. At ölsö, er cöö kalat; cöö kalgan erdi ceti miñ tügül ceti cüz da baylayt.

Ertesi tañda kıtay kolunan ak celektüü elçiler çıktı. Manastın aldına kelip cerge çeyin iyilişti da, Ezkaranın balday sözdörün tögüştü:

— Ey caş arstan! Esenkandın közü açıldı, senin kim ekeniñdi kördü. Mınday er menen salgılaşpay, dos boluş kerek. Altay seniki bolsun; toosu-taşı, cayloosu-kıştoosu menen seniki. Dagısı bar: seni Çınmaçınga kan kılalı, altın takka oturguzalı, tokson kandın üstünön baş kılalı. Calañ bizge üç kün möönöt ber; kolubuz cıynalsın, tartuular tüzülsün, ant toyu kurulsun.

Kutubiy Manastın kulagına eñkeydi: «Kanım, karışkır tobo kılbayt, kıtay ayladan kaytpayt». Akbaltay da başın iykedi: «Üç kün degeni üç miñ tuzak degeni». Birok Manas caş ele; cana cürögü kırk balanın mürzösünün başında da kek saktagandı üyrönö algan emes. Salgılaşpay alınar tınçtık — tögülböy kalar kan degeni; uşuga işendi, işengisi keldi.

— Er sözü bir bolot, — dedi elçilerge. — Üç kün möönöt berdim. Birok sözüñördön kaytsañar, Altaydın karı kanıñarga toybosun.

Elçiler ketkende Akbaltay caş kandın canına cakındadı; ünündö açuu cok ele, calañ karılıktın çarçagan kaygısı bar ele.

— Uulum, — dedi, — cürögüñ ak; ak cürök karanı özünö okşoşturat, oşonduktan karanın kolunda kural. Alar cañılsa eken da, men cañılgan bolsom eken; birok sen oşentse da bul üç tünü sootuñ menen ukta.

Manas küldü, karıyanın iyninen karmadı: «Ata, adam dayıma ayla menen caşasa, tınçtık kelgende cüzün kantip taanıyt?» Bul sözdü köp kiyin, takır başka maydandarda estegender boldu; al künü eç kim coop bere albadı.

Üç kün öttü. Birinçi künü ayıl ölüktörün taşıdı, caradarların tañdı. Ekinçi künü ayaldar kırk mürzönün başında koşoktu cañıladı; Manas Toruçaardın calın taradı, tulpardın mañdayınan öptü — bilbey turup koştoşup catkan eken. Üçünçü künü ötkööldördön kuş uçpadı, şamal da toktodu; talaa bolo turgan boroondu sezgen malday tınıp kaldı. Üç kün boyu kıtay stanında tartuu tüzülbödü, ant kazanı kaynabadı; cebe kurçutuldu, arkan örüldü, saptar cışıldı. Karacoy ekinçi tündün karañgısında standan calgız sızdı; Kara-Suu boyundagı kara taştın artına cattı da, taş kantip kütsö oşondoy kütö baştadı. Cana üçünçü tündün ayagında, tañ agara elekte, ceti miñden kalgan kol cabıla çabuulga turdu. Dobulbastar zamatta kürkürödü; karañgının içinen cebe camgırı tögüldü.

Manastı uyku algan emes al tünü; kırk balanı oylop catkan. Cebe ündörün birinçi ukkan oşol boldu; Toruçaarga ırgıp mingende tuulgasının boosu ali alkımında tüyülö elek

ele. Kutubiy cetti, Akbaltay cetti; cana tañ atkanda aldangandı bilgendin açuusu Manastın kolun eki ese, üç ese küçöttü.

— Sözüñördü cediñer! — dep kürkürödü. — Emi kılıç süylöyt; kılıçtın sözünön kaytuu cok!

Kutubiy caradar iynin unutkan; Telkızıl menen Toruçaar canaşa tüştü da, eki at eki kanattay cayılıp koldu aldına saldı. Salgılaşa-salgılaşa kıtay kolun Kara-Suu dayrasın közdöy sürüştü. Dayra küzdün suusu menen taşkındap, ceekteri muz tartkan ele. Manas soldon, Kutubiy oñdon kıstı; kol öz köptügünö özü çalınıp, suuga tögüldü. Kara-Suu al künü atına cañı bir karañgılık koştu; suusu kan, köbügü kızıl aktı. Kaçkanı çöktü, kayrılganı kılıçtan öttü; üç kün murun «seni kan kılalı» degen tilderdin kimi oşol künü suunun tübündö tındı.

Al baş alamandıktın içinen kaçırga mingen bir döö köründü: Orgo balban. At kötörçü emes Orgonu; iri sööktüü bir kaçırga minip, kolunda tegirmendin taşınday çokmor kötörçü. Kaçkandardın arasınan teskeri basıp, Manastı közdöy keldi da, tişterinin arasınan aykırdı:

— Bala! Coloydon kaçkandırsıñ; Orgodon kaçıp kutulbaysıñ!

Manas kaçpadı; nayzasın bir oñdodu, Toruçaardı bir dem toktottu, anan koyo berdi. Eki er dayranın ceeginde kabıştı; Orgonun çokmoru abada carım coldo kaldı — Manastın nayzası soottun koşulgan cerin taap, döönün cürögünön ötkön. Orgo balban kıyılgan çınarday bir cagına kuladı; kaçırı boş kalgan cügün tüşünböy ceekte turup kaldı.

Munu körgön Coloy koldun kaldıgın carıp maydanga çıktı; çıktı, aykırdı, cekege çakırdı:

— Cindi! Kel, ötkön kündün esebin körölü!

Manas buruldu, burulup catıp köz aldınan koktu öttü: kırk bala, kırk kara taş. Kılıçın bir iret abada üyrülttü da, at koydu.

— Coloy! — dep kürkürödü. — Kırk balanın kanı moynuñda! Kel, adegende oşol esepti körölü!

Coloy al kılıçtın kelişin kördü; kantip kelgenin kördü; cana döö denesindegi büt kayrat ötkön soguştagı caranın sızdoosuna aralaşıp erip ketti. Çokmorun carım kötördü, tüşürö albadı; atının başın burup kaçtı. Ekinçi iret kaçtı; cekege çakırıp turup kaçtı — kaçuunun eñ karası uşul. Artınan karagan öz askerleri da cüzün burup ketişti; antkeni korkunuçtun da saltı bar, cana cekege çakırgan adamdın kaçışı al saltta ordu cok calgız nerse.

Ceñiş emi alakanda ele; kaçkanı kaçıp, tögülgönü tögülüp catkan. Tak oşol maalda Ezkaranın çınıgı planı cılanday ünsüz iştedi.

Kara-Suu ceeginde, soguştan murun Karacoydun közünö ilingen bir kara taş bar ele; kişi boyunday, cazı cüzdüü taş. Mergen eki kün eki tündön beri al taştın artında catkan; kıymıldabay, cebey, uktabay catkan. Ezkara aga bir gana nerseni aytkan: «Attı at. Er cöö kalsın; cöö erdi arkan alat».

Manas kaçkandardı kuup bara catıp taştın aldınan öttü. Karacoy turgan da cok; catkan cerinen kirişti kulagına çeyin tarttı da, cebeni koyo berdi. Cebe — ışkırıgın caşırgan aram cebe — Toruçaardın töşünö, tak cürögünün üstünö sayıldı.

Tulpar bir dem toktodu. Emne bolgonun tüşüngüsü kelgensidi. Anan dagı bir kadam bastı — eesin cıkpayın dep dagı bir kadam bastı — da, tizeleri boşodu. Manas cerge sekirdi, atının moynuna asıldı. Toruçaar başın eesine burdu; al iri, kara, nım közdör Manastı akırkı colu kördü. Bir kündö tuuluşkan ele; bir süttün buusunda, bir curttun cıtında çoñoyuşkan ele. Manas anın calına cüzün kömdü.

— Toruçaarım, — dedi, — kula calım, kanatım... Seni menen bir kündö tuulduk ele; bir kündö ölmök da cazılganın men bilbedim.

At eesinin ününö dagı bir dem çıdadı; anan al cazı töş basıldı da, ekinçi kötörülbödü. Altaydın taşı köp ölüm körgön; birok aytkandar aytat: al künü Kara-Suu ceeginde bir er atına enesine ıylaganday ıyladı cana munu körüp közü kurgak kalgan bolbodu — duşman sabında da.

Azaga berilgen ubakıt bir cürök kagımı ele; soguş aza bilbeyt. Ezkaranın surnayları tartıldı; kaçkan öñdöngön kol çöyrö bolup kayra tarttı. Cöö kalgan karışkırdın üstünö itter kayrattanat; tört taraptan, aga çeyin Manastın kölökösünön kaçkandar emi köptükkö caşınıp üstünö basıp kirişti.

Birinçi kelgender kımbat tölödü. Manas Bozkeltesin ala kaldı; arkasın atının ali muzday elek denesine berdi da, calgız salgılaştı. Aldına kelgeni kuladı, kulagandın artınan kelgenin kulagandın denesi cıktı; cöö kalgan er tegeregine ölüktön dubal turguzdu. Ezkara alıstan karap, kaptatıp, sanap turdu; anın esebinde er da, ölük da, arkan da calañ san ele. Bozkelte kürkürögön sayın aldı açılıp, birok açılgan cer kumday kayra tolup cabılıp cattı. Kutubiy alısta ele; kaçkandardı dayranın arkı öyüzünö kuup ketken, kaytuuga dalbastap, ortodogu kalıñ koldu cara albay cattı. Akbaltay alısta ele; karı ünü cetkençe «Manastap!» dep bakırıp, ünü kalıñdın küüldögünö siñip cogolup cattı.

Anan arkandar keldi. Ezkara üç kündön beri ördürgön temir şakektüü arkandar kırk koldon, elüü koldon uçtu. Manas birin kılıçı menen kesti, ekinçisin bileginen sıyrıp taştadı, üçünçüsün karmap eesin atınan cerge aldı. Birok arkan köp ele, kol eki ele. Bir temir şakek iynine öttü, biri koluna oroldu; çöyrö tarıdı, tarıdı, alkımına çeyin tarıdı. Caş kan dagı bir silkindi — too silkingendey silkindi, eki arkan üzüldü, üç kıtay cerge cattı — birok üzülgön ar ciptin orduna eki cip ırgıtılıp cattı.

Manas Bozkeltesine tayandı da, başın kötörüp tegeregin bir karadı. Tört tarap temir, tört tarap duşman; cardam alıs, kök biyik, cer katuu. Al tarıgan çöyrönün içinde oyunan bir gana bagıt öttü; bir bagıt, bir cüz, bir ak sakal: At-Başı. Koşoy ata. Ümüt, eger bul düynödö kalgan bolso, oşol taraptan gana kelmek.

— Manastap! — dep dagı bir colu kürkürödü; öz atın özünö uraan kılıp kürkürödü. Arkan alkımın kıskan sayın ün kısıldı; birok kısılgan ün — unçukpagan ün emes.

Cana toolor al ündü alıp, batıştı közdöy, At-Başının coldorun közdöy, ötkööldön ötköölgö cetkirdi.

5 - BÖLÜM

Koşoydun koşuluşu cana Talaska köç

— ❖ —

Temir arkandar tört taraptan caap turdu. Sıyırtmaktardın ışkırıgı abanı tilip, ukuruktar cılanday iyrilip, Manastın iynine, bilegine, moynuna oroluuga biri-birin kubalap cattı. Toruçaarı okko uçup, cöö kalgan; Bozkeltesin askaga cölöp, bir kolu menen kılıçın şiltep, ekinçisi menen üstünö tüşkön ukuruktardı üzüp cattı. Üzgön sayın cañısı kele berdi. Kıtaydın kıykırıgı bir düñ bolup, toonun kaptaldarınan ıldıy seldey agıp turdu. Caş baatırdın tizeleri kanap, alakandarı arkan tilgen cerinen sıyrılıp küyüp, kökürögü köörüktöy kötörülüp-basılıp cattı. Kök cakın ele, cer alıs. Al emi ölüm eköönün ortosunda, ukuruk uçunda termelip turdu.

Tak oşol maalda, kün çıkkan taraptan, çañ arasınan bir ak cark etti. Adegende eç kim tüşüngön cok: kaçkanı kelatabı, kuuganı kelatabı — eç kim ayra albadı. Çañ çoñoydu, cayıldı, döbölördün kırın kaptadı. Çañdın içinen tuunun uçu köründü, tuunun artınan

nayzalardın tokoyu çıktı, nayzalardın aldında bolso calı celge tögülgön boz aygırdın üstündö, ak sakalı töşünö cayılgan, közdörü çagılganday çartıldagan bir karıya payda boldu. Sakalı küngö kümüştöy canıp turdu. Katagandın karısı, kırgızdın tiregi, alptardın agası Koşoy ele kelgen.

Koşoy tee alıskı elderden Manastın atın ugup, «Kırgızdan bir er çıgıptır, Esenkandın uykusun kaçırıptır» degen söz kulagına tiyeri menen ordunda tura albay kalgan. Çeç-Döbönün başında kol kuradı; sözü anttay bek Er Buudayık keldi, kazaktın kanı Aydarkan keldi, Anciyandan Aykoco keldi, Buharanın uluu moldosu ak seldeçen kelip batasın koştu. On eki miñ er at kuyrugun tüyüp colgo tögüldü. Col üstündö Koşoy dagı bir iş kıldı — el oozunda comok bolup aytılçu iş: Beecindin zındanın tün carımında basıp, kırk arkan uçu uçuna ulanıp tüşülçü karañgı kuduktan Bilerik menen Carmanastı suurup çıktı. Eki tutkundun közü kün nurun unutup, çaçı tizesine cetken ele; kuduktun oozunda karıyanın tizesin kuçaktap ıylaştı. Koşoy alardı uçkaştırıp alıp: «Iylaba, ıyloonun künü öttü, — dedi, — emi Altayga barabız; anda bir er bar, atı Manas; anın başı kıynoodo imiş, keçiksek cüzübüz kara bolot».

Oşol zından tünün Bilerik kiyin mınday dep aytıp cürdü: «Kuduktun tübündö kün menen tündü acırata albay kalganbız. Bir tünü cogorudan taş tüştü dep oyloduk; taş emes, arkan uçu eken. Anan bir ün keldi, kuduktun oozunan tüpkürünö çeyin tüşüp: „Kırgız barbı astıda?“ Men al ündü ukkanda tilim unutkan koşoktu estedim. „Bar, — dedim, — ölbögönü bar.“ „Anda carmaş, — dedi ün, — ölbögöndü öltürböybüz.“ Kırk arkan ele, uçu uçuna tüyülgön; ar tüyündö bir colu kökkö cakındadık». Carmanas bolso eç kaçan aytçu emes; calañ Koşoydun atı atalganda ordunan tura kalçu, başka eçteke kılçu emes.

Koşoy keçikken cok. Tak ukuruktar kekirtekke orolgon, tak ümüt ciptey içkergen maalda cetip keldi.

— Manastap! — dep kürkürödü karıya; ünü toodon toogo urunup, düñgüröp örööngö tüştü.

— Manastap! Manastap! — dep coop berdi on eki miñ kömököy. Uraan ukuruk ündörün bir zamatta basıp ketti.

Kol tört taraptan kagıldı. Er Buudayık oñ kanattan kirdi, aldınan çıkkandı egindey orup öttü; atına tatıktuu ele — baskan ceri orulgan talaaday bolup kalçu. Aydarkan sol kanattan kirdi, kazaktın kara nayzaçandarı kıtaydın kaptalın teşti. Ayıl caktan da çañ kötörüldü: carası tañılgan Kutubiy Telkızıldın üstündö, tañuularına karabay cetip keldi; Akbaltay karıgan tizesin tilge kirgizip kılıç baylandı. Kuduktan çıkkanına üç kün bolgon

Bilerik menen Carmanas da kolgo tiygen kılıçtarı menen katarga koşuldu; zından cıldarı bilekterin kuuratkanı menen kekterin kurçutkan ele. Koşoy özü ortodon cürdü; boz aygırdın töşü tiygenin kulatıp, karıyanın ak baltası tüşkön cerge çöp çıkpay kaldı. Ukuruktar boşodu, arkan karmagan koldor kılıç izdedi, kılıç izdegen koldor kaçar cer izdedi. Azır ele kekirtegine sıyırtmak tüşö cazdagan Manas akırkı üzgön ukuruktu cerge çaap, boyun tüzödü; kökürögü dagı bir colu tolup-boşodu, anan bayagı belgilüü aykırık kök kürkürögöndöy maydandı kaptadı.

Aykoco attardın arasınan ceteginde bir boz at, kolunda büktölgön çepken menen çurkap keldi. At boyu biyik, soorusu cazı, közü akılduu külük ele; atı Aybanboz delçü.

— Min, baatırım, — dedi Aykoco. — Bul at saga Anciyandın tartuusu. Bul çepkendi da al; ustalar tokugan, dubalar siñgen. Cakasın kara.

Manas çepkendi açtı. Boz kiyizdin cakasında zer cip menen sayılgan cazuu bar ele: «Manas kazatta kiysin». Caş baatır bir cazuuga karadı, bir karıya koconun cüzünö karadı; içinen bir cıluuluk öttü — atının özünön murun cürüp, özünön murun tokulup, özünön murun cazılganın oşondo tüşündü. Çepkendi iynine kiydi da, Aybanbozdun üzöñgüsün basıp bir ırgıp mindi. At astında bir silkindi, anan eesin taanıganday tınçıp, kulagın tikçiytti.

Oşol künkü salgılaştı körgöndör ömür boyu aytıp cürüştü. Manas Aybanbozdun üstündö çagılgan bolup oynodu; bir karasañ oñ kanatta, bir karasañ sol kanatta; kaçkandın artınan tüşüp, turganga karşı tura kaldı. Kıtaydın ceti miñi ıdıradı, ıdıraganı cıyılbadı, cıyılganı turuştuk berbedi. Keçke maal koldun kaldıgı tar keçüülörgö kuyuldu; Manas alardı taş kısılgan, at arañ batkan kapçıgaylarga çeyin sürdü. Aybanboz birinçi künündö ele eesinin münözün üyröndü: tizgin kütpöy burulup, dobuş kütpöy atırıldı. Kapçıgaylardın oozu ölükkö toldu; kutulganı artına karabay Beecin coluna tüştü. Manas eñ akırkı keçüünün başında toktodu; ketkenderdin çañın karadı, köpkö karadı. Artınan cetken Koşoygo buruldu:

— Bulardın artı kelet, ata. Çañ basılat, kek basılbayt.

— Kelet, — dedi Koşoy. — Kelsin; al künü sen da bügünkü sen bolboysuñ.

✦ ✦ ✦

Coloy menen Ezkara canın arañ kutkarıp, kaçkandardın eñ aldında barattı. Ne azıgı kaldı, ne koşumça atı; açka, çarçañkı, caradar boydon Beecindin darbazasına cetkende karoolçular alardı taanıbay koydu. Coloydun toodoy denesi çögüp, Ezkaranın amalköy közdörünün otu öçkön ele.

Esenkan alardı altın taktısının aldında öydö turup tosup aldı; tostu, birok cüzündö ne ırayım, ne kızıguu cok ele. Calañ muzdak kaar turdu.

— Ceti miñ er berdim, — dedi. — Ceti miñ erdin başına eki balban berdim. Maga emne alıp keldiñer?

Coloy başın kötörö albadı. Söz ar dayım sözgö çeber Ezkaraga kaldı; birok anın da tili tañdayına cabışıp kalgan. Akırı Coloy oşol odono, oşol coon ünü menen kekirteginen taş kulatkanday süylödü:

— Kanım, saga kalp aytuunu can keçsem da aytpaym: Manaska eç bir balban cetpeyt. Al bir kişi emes. Bir karasañ bir kişi, bir karasañ miñ kişi. Kılıçın kötörgöndö artınan kırk karaan kördüm; çabuuga barganda eç kim cok ele, birok kılıçım boşko emes, temirge tiydi. Atın attık, cöö kaltırdık, ukuruk menen oraladık; kırk ukuruk üzüldü, kırkı teñ bir zamatta üzüldü. Bul iş balbandın işi emes, kanım. Bul — Teñirdin işi.

— Sen da uşintip aytasıñbı, Ezkara?

Ezkara cutundu.

— Men amal bilem, kanım, — dedi. — Amal menen üç kün uttum, üç kündün ayagında utulganım utkanımdan cüz ese boldu. Dagı bir colu al erge kılıç kayrısam kolum kurgap kalsın. Kayrıbaym.

— Kayrıbaym, — dedi Coloy da. — Kaalasañ moynumdu çap. Moynum seniki; birok kılıçım Manaska ekinçi kötörülböyt.

Esenkan köpkö unçukpadı. Saraydın mamılarının arasında calañ cıpar tütötküçtördün tütünü gana cılcıp turdu. Kan taktısına oturdu; mancaları oymo-çiymelüü cölöngüçtü bir kaktı, eki kaktı; anan vazirlerine buruldu.

— Kılıç kespese, — dedi, — col keseli. Er turuştuk berbese, karool tursun. Alookenin bir uulu bar, atı Koñurbay; çaşı on ekide, birok karaşı kırktagı alptın karaşı. Törölgöndö tölgöçülör «bul bala kırgızdın başına kara kün bolot» deşken. Anı kırgız coluna karool kan kılıp koygula. Çaşı össün, kegi össün; künü kelgende kılıçı da ösöt.

Aytkanı atkarıldı. Bala alıp kelingende saray tınçıp kaldı: on eki caşar bala ele, birok takka karagan cok, kanga karagan cok; dubalda ilingen kılıçtarga karadı. Esenkan andan «korkosuñbu?» dep suradı; Koñurbay «emneden?» dedi, başka eçteke debedi. Oşol calgız söz karı vazirlerdin için titiretti. Oşentip on eki caşar bala bir tündö kan boldu; moynuna möör tagıldı, aldına asker tizildi, kırgızga karagan coldordun oozuna oturguzuldu. Esenkan munu menen ele tıngan cok; ölkösünün çekterine karoolçulardı koydu — birok alardın biri da adam tukumunan emes ele. Bir tar keçüünün başına calgız közdüü döö koyuldu; közü tegirmen taşınday, uykusu cok. Bir kumduu tüzgö kırk kulaç kızıl tülkü koyo berildi; kuyrugu cerdi şıpırgan sayın iz kalbayt, cıtın algan at ürküp artka kaytat deşçü. Köldördün üstünö kabarçı ördök kondu; kanatı kümüş, tumşugu kolo; bötön atçan köldün suusunan içse, ördök kötörülüp, üç kün üç tün uçup, Beecindin munarasına konup sayraçu. Esenkan ayttı: «Manas kelse adegende uşular körsün; biz körböy turup uşular körsün; biz uktaganda uşular sergek tursun».

Oşentip Beecin darbazaların temirledi, kegin cerge köömp, üstünö bala kan oturguzdu da, kütüügö öttü. Kek — kömülgön cerinde ösçü calgız uruk; munu al künü al cerde eç kim aytkan cok, birok baarı bilip turdu.

✦ ✦ ✦

Altayda bolso ceñiş dobulbastarı tınıp, aylanaga oşol tañkalarlık, oşol açuu-tattuu ceñiş cımcırttıgı çökkön ele. Ölgöndör koyuldu. Kutubiydin caraatı tañıldı; baatır Telkızıldın calına cüzün katıp, okko uçkan Toruçaar üçün er coktogondoy ıyladı. Akbaltay uulunday caş cookerlerdin arasında basıp cürüp, iyinden taptadı. Manas bolso unçukpadı. Bir tañda, tañ agara elekte Aybanbozdu tokup, caragın asındı. Anı birinçi körgön Koşoy boldu; karıya takır uktaçu emes okşoyt — kölökösü ar dayım bir cerden çıga kalçu.

— Col bolsun, baatırım, kayda?

— Kakanga, — dedi Manas. — Beecinge. Esenkandın taktısı taş üstündö turganda bul iş bütpöyt. Men oşol taştı omkorgonu baratam.

— Kança kişi menen?

— Calgız.

Koşoy Aybanbozdun tizginin alakanına aldı; uşunçalık bekem karmadı — at da kozgolo albay kaldı. Karıyanın ünü ne kötörülbödü, ne kataaldanbadı, birok ar bir sözü möördöy basıldı:

— Tokto, arstanım. Tizginiñdi men karmabasam, tagdır karmayt — al ogo beter katuu karmayt. Beecin degen emne ekenin bilesiñbi? Kırk kündük çöldün arı cagında kırk darbazaluu taş şaar. Sen bir darbazasın buzasıñ, otuz toguzu üstüñö cabılat. Er degen selge okşoş; sel kançalık taşkın bolso da nugu cok bolso kumga siñip ketet. Senin nuguñ kayda? Curtuñ kayda? Eliñ kayda? Artıña karaganda çañ barbı, el barbı?

Manas coop berbedi. Koşoy ulanttı:

— Adegende curt ornotulat, balam. Curtsuz erdi kul deşet, curttuu erdi er deşet. Anan el cıyılat; çaçılgan kırgızdı cıyna, kırk uruunu bir kazandın başına oturguz. Anan özüñö kırk çoro küt; kırk cigit bolsun — ar biri bir kolgo tatısın, sen oylongonço alar oylonsun, sen çarçaganda alar çarçabasın. Oşol kündön kiyin Beecinge barsañ, men da canıñda baram; uşul ak sakalım menen üzöñgülöş coldoş bolom. Birok bügün ketseñ, men bul cerde mürzöñdü kaza turgan kündü kütöm.

Sözdün uşul cerinde Manastın iyni tüştü. Tizgindi koyo berdi; kolun karıyanın koluna koydu.

— Sözüñ söz, — dedi. — Curt ornotulat. El cıyılat. Kırk çoro tabılat. Andan kiyin Beecin menden kutulbayt.

— Kutulbayt, — dedi Koşoy da külüp; ak sakalının içinde tişteri caştardıkınday carkıradı. — Anan da, balam, Beecin kaçsa kayda kaçmak ele?

Oşol künü ayılda çoñ keñeş kuruldu. Cakıp söz aldı, Akbaltay söz aldı, aksakaldar birinin artınan biri süylödü. Çeçim bir çıktı: Altay bötön cer ele, bötön cerdin da akırı keldi. Atalar curtu Ala-Too çakırıp cattı; Talas çakırıp cattı. Kırk tütün kırgız kış baskıça köçmök boldu.

Calgız bir karıya bar ele, Aydaröönün tukumunan bir çal; köç sözü çıkkanda boz üyünün bosogosuna oturup alıp, turbay koydu.

— Menin eki uulum uşul cerde catat, — dedi. — Ölüktü taştap ketmek bele? Men kalam; söögümdü sööktörünün canına koyuşat.

Aga eç kim til cetkire albadı; Koşoy kelip, canına çögölöp, köpkö eç nerse debey oturdu. Anan caybarakat süylödü:

— Ölük cerge amanat, çal; cer amanatka kıyanat kılbayt. A tirüü elge amanat; sen kalsañ biz amanatka kıyanat kılgan bolobuz. Tur. Uuldarıñdın atın Talasta bir bulakka koyobuz; suu içken ar kim alardı eskeret. Mürzö taşı söökkö tigilet, at bolso cürökkö tigilet; cürök da biz menen baratat.

Karıya oşol tünü ıyladı, ertesi töösün öz kolu menen cüktödü.

Köç degen aytuuga ceñil. Kiyizder sögüldü, boz üylör çeçilip töö üstünö artıldı; kazandar, sandıktar, beşikter tañıldı. Cılkı cıynaldı, koy seldey aldıga salındı. Çıyırdı ene oçogunun külün alakanına alıp, koynuna kattı: «Oçok köçpöyt, kötörülüp cüröt», — dedi. Cönör aldında Manas calgız özü kırk coldoş balanın söögü koyulgan kırga çıktı. Kırk taştın aldına tize büktü, kırk taştın kırkına teñ kolun tiygizdi. Emne degenin eç kim ukpadı; birok tüşköndö közü kurgak ele, karaşı murunkudan oor ele.

Köç colgo tizildi. Aldıda Koşoydun boz aygırı, artında Cakıptın kerbeni, eki cagında caş atçandar; eñ artta, üyürdün çañın cutup, kayra-kayra burulup Altaydı karagan karılar. Kiçi-Cıldızdı ötüştü, Çoñ-Cıldızdı ötüştü. Ögüz-Aşuuga cetkende kar baştaldı; keçüü oozuna boroon oturup, coldu ak kaar menen buup salgan. Üç kün üç tün köç kar kürödü; çökkön töölör turguzuldu, baldar kiyizge orolup erlerdin kuçagında taşıldı. Tay-Aşuu ogo beter oor çıktı; ördö cılkının tayları aldan taydı dep keçüü oşol attı alganday ele. Birok aşıldı. Ar bir aşılgan keçüünün artında aba bir az cumşardı, çöp bir az kögördü, asman bir az ıldıylap cakındadı. Ile boyuna tüşköndö çarçagan cüzdör cazıldı; Ileden tüştükkö burulup Sarı-Özöngö cetkende bolso karılar attan tüşüp, topuraktı uuçtaştı, uuçtagan topuragın cıttap ıylaştı. Bul topurak atalardın cıtın alıp catkan ele.

Sarı-Özöndö çoñ kurultay kuruldu. Tört tarapka kabar salındı; çaçılgan uruulardan kelgeni keldi, kele albaganı salam coldodu. Kimisi Altı-Şaar caktan bölünüp keldi, kimisi Çüy boyunan; cıldar boyu birinin cüzün biri körbögön bir tuugandar kuçaktaştı — kimisi ıyladı, kimisi küldü, köbü eköönü bir kıldı. Çaçılgan eldin kayra cıynalganın körüü cazdın kelgenin körgöndöy ele: kün sayın bir caktan bir kerben çıgıp, ar keçte oçok sanı köböyüp cattı. Ak kiyizder cayıldı, kazandar kaynadı, kezek sözgö kelgende ordunan Koşoy turdu. Karıya kalıñ eldin ortosunda bir azga unçukpadı; al unçukpagan sayın el da tınçıdı, eñ ayagında çımçıktın ünü da kalbadı.

— Ey, kırgız, — dedi Koşoy. — Başı cok dene basabı? Baspayt. Kanı cok el cıyılabı? Cıyılbayt. Men caşı silerden uluu, akılı silerden uluu emes bir karıyamın; birok uşunu bilem: Teñir bul elge bir er berdi. Eneden tuulganda alakanına kara kan uuçtap tüşkön, toguzunda kıtaydın alpın kulatkan, Esenkandın uykusun bölgön, kırk ukuruktan

suurulgan er. Atın baarıñar bilesiñer. Men aytam: Cakıp uulu Manastı kan kötörölü; tuusun sayıp, uraanın çakıralı. Makulbu?

— Makul! — dedi kurultay bir oozdon, bir dem menen. — Makul! Makul!

Ün Sarı-Özöndün kaptaldarında üç iret cañırdı. Manastı ortogo çıgarganda cüzü kızargan ele; kırk ukuruktun ortosunda kızarbagan cüz el süyüüsünün aldında kızardı. Koşoy anın kolunan karmap, öydö kötördü:

— Mına kanıñar! Tuusu kut bolsun, colu açık bolsun!

✦ ✦ ✦

Talaska çalgınçılar ketti, kaytkandardın tili baylandı: aytıp tügötö alışpadı. Kiyin köç öz közü menen körüp, çalgınçılardın az ele aytkanın tüşündü. Keñ-Koldun öröönü aldılarında caşıl deñizdey açıldı. Çöbü at boyu, suusu bal daamduu; kışı kıştoo, cayı cayloo; toosu arça, tüzü şiber. Maralı uyday semiz bul cerdin; kekiligi kanat serpse mayınan uça albayt deşçü. Ala-Toonun karluu çokuları örööndü ataday kalkalap, Talas suusu kümüş kurday ortosunan agıp cattı. Suusunan içken attın çarçaganı cazılat, çöbünö catkan koydun cünü cibek bolot deşçü; kıştın ayazı cumşak, caydın ısıgı salkın, celi ooru aydayt, topuragı taş karmabayt. Bir cagında Keñ-Koldun kolotu — üyür caşırat, coonu adaştırat; bir cagında açık tüzdük — at çaptırat, toy ötköröt. Karılar: «Beyiş, beyiş degeni uşul bolso — biz beyişke keldik; bolboso beyiştin mından aşık emnesi bar?» — deşti. Koşoy bolso örööngö biyikten karap, calgız uşunu ayttı: curt degen eesine okşoyt; bul curt Manaska okşoptur. Boz üylör tigildi, tütündör buladı, birinçi tünü Talas üstünö cıldız uşunçalık tögüldü — baldar tañga çeyin uktabadı.

Toy toydu kubaladı. Kan şayloonun toyu büttü, curt ornotuunun toyu baştaldı; anın artınan kelgendin-ketkendin, koşulgandın-tabışkandın toyu keldi. At çabış öttü, balban küröş tartıldı; kımız seldey aktı, kazandarda et üzülbödü. Bir toydo Kutubiydin Telkızılı çıgıp keldi — baygesi bolgon toguz cambını cigit oşol zamat kırk coldoş balanın enelerine taratıp berdi; eç kim eçteke debedi, birok oşol künü toydun ortosuna bir irmem tınçtık tüştü, al tınçtık ar kanday ırdan tereñ boldu. Kündördün birinde baykaldı: eç kim emi «bay Cakıp» debey kalıptır; baarının oozunda «kan Cakıp» cüröt. Kandın atası bolgon ele Cakıp; ayıldan ötköndö karılar öydö turup, caştar col boşotup kaldı.

Birok adamdın içi kızık kazına: keede eñ tolgon künündö eñ boş ceri sızdayt. Bir keçte Cakıp soyulgan maldın esebin cürgüzgön koyçu menen süylöşüp, kaytkanda öñü salıñkı ele. Oçok başınan uulun taap, mañdayına oturdu da, içindegisin caşırbadı:

— Manas, — dedi, — kandıgıñ kut bolsun; birok uşul toylordun esebin kim cürgüzöt? Bul ayda toguz cüz koy soyuldu, tokson bee soyuldu, töönü aytpay ele koyoyun. Men bul maldı şagıl taştay ele cıynagan emesmin; ar birinin başına ömürümdön kün bergem. Altayda cokçuluk kördüm, kıştın suugunda taylardın koynunda cattım. Sen bir söz aytasıñ — miñ mal ketet. Uşul cürüş menen kan Cakıptın kampasında çıçkan baş katkıday bir uuç taruu kalbayt.

Sözdör oor ele; oordon da öttü — nayzaday ele. Manas başın cerge saldı. Atasına coop kayırbadı: uluuga coop kayırılbayt, ataga ayrıkça. Birok al tünü uktabadı. Boz üydün tündügünön cıldızdardı karap, içinen ant içti: «Atam bergenin bir kapçık bolso kırk kapçık, bir üyür bolso kırk üyür kılam. El menin alakanımdı karayt, men eldin alakanın karabaym. Öz emgegim, öz mañday terim menen tölöym; bolboso maga er deşpesin».

Tañ ata elekte turdu. Ne Koşoygo keñeşpedi, ne enesine kabar aytpadı; Aybanbozdu tokup, calgız tüştük coluna tüştü. Artınan karagan calgız Çıyırdı boldu; ene cürögü balanın kölökösünön da tüşünöt: «Coluñ açık bolsun, — dep şıbıradı, — kayda barsañ kut menen bar, kut menen kayt».

Manas kündöp-tündöp cürdü. Too aştı, suu keçti; akırı Anciyandın Boz-Talaa degen tüzünö cetti. Atı aytkanday ele boz talaa eken: kol tiybegen, buurusun körbögön, çöbü tize boylogon een tüz. Topuragın alakanına aldı; topurak mayday cumşak, kara, cıttuu ele. «Bul topurak, — dedi özünçö, — boş catıp künöögö batıp catat».

Kaydan kelgenin körbödü; başın kötörgöndö mañdayında ak sakalduu bir karıya turuptur. Üstündö camaaçı çepken, kolunda tayak; cüzü kündön emes, içinen carık çaçkanday ele.

— Iş ilgeri bolsun, cigit, — dedi karıya. — Cerdi karaysıñbı?

— Cerdi karaym, ata. Karasam — karay turgan cer eken; aydalsa buuday beret, aydalbasa üşkürünöt.

Karıyanın közü külümsürödü.

— Buudaydın urugu mende, — dedi. — Koldun küçü sende. Şerik bololubu? Carımı seniki, carımı meniki.

— Bololu, — dedi Manas külüp; kırk ukuruktan suurulgan bilek al künü buurusun karmadı.

Ögüz tabıldı, buurusun çegildi. Manas buurusundun tutkasınan karmadı, karıya uruktu uuçtadı. Kızık ele: kılıç karmaganga köngön alakan buurusundun tutkasın catırkabadı. Cürgön sayın cigittin içindegi tüyün çeçilip barattı; atasının sözü dagı ele kökürögündö turgan, birok emi nayzaday emes, uruktay turgan ele. «Kıyuu oñoy, — dep oylodu içinen, — oruu oñoy; çınıgı erdik — östürüüdö. Atam malının artınan ıylasa, men maldı cerden çıgarıp aldına üyöm; anda ıylaganına külöt». Kara cer tilingen sayın arttarınan cıtı buruksudu; karıya uruk çaçkan sayın bir duba kübüröp cattı — Manas sözdörün acırata albadı, birok cürögü cılıganın sezdi. Üç kün aydaştı, üç kün sebişti; üçünçü kündün keçinde Manastın közünö bir oorduk çöktü — too bolso kötörgüs oorduk. Buurusundun canına, kementayının üstünö kıyşaydı da, cıgılganı menen koşo uktap ketti.

Oygongondo kün cüzünö tiyip turgan. Turdu, közün ukaladı — körgönünö işenbedi: aydagan talaası baş alıptır. Baş alganı emne — buuday kulaç-kulaç, sarı deñiz bolup tolkup, maşaktar tolgonunan iyilip, tüzdün ortosunda eçak üyülgön kırmandar toodoy kötörülüp turat. Keçeegi kara cer bügün altın kesiliptir.

Karıya kırmandın tübündö turgan; eç uktabaganday, eç çarçabaganday.

— Ata, — dedi Manas; ünü titiredi. — Bul kanday iş? Keçee seyeptik ele, bügün bütüp kalganbı?

— Cerge emgek tüşsö, — dedi karıya, — kalganı Teñirdin işi. Kimge cılında beret, kimge tünündö. Saga tünündö berdi; demek mildetiñ çoñ, ubaktıñ tar.

Manas oşondo baykap karadı: karıyanın tayagının uçu kögörüp büçür alıptır; camaaçı çepkeninin iyninde tarançılar uruşpay ele katar oturat. Cürögünö tamdı: bul cönököy dıykan emes. Tize büktü.

— Sen kimsiñ, ata?

— Meni egiñçiler Babadıykan deşet, — dedi karıya. — Buurusundun tutkasın karmagan bir da erdi kuru kaytargan emesmin; sen da kuru kaytpaysıñ. Batamdı al: kampañ taşısın, dastorkonuñ açık bolsun; ekkeniñ össün, bergeniñ kaytsın. Dagı bir süyünçüm bar, cigit: saga bir at cazılgan; kayıptan tuuldu, eesin kütöt. Atın Akkula koyuşat. Al at aldıña tiygen künü cer cüzündö aldında toktoy turgan tulpar kalbayt. Küt; at eesin tabat.

Manas başın cerden kötörgöndö tüzdö eç kim cok ele. Ne iz cok, ne çañ cok; calañ şamal altın maşaktardın üstünön dirildep öttü. Kırmandar bolso turgan; toodoy, çın, kol menen karmasa karmalgıday.

✦ ✦ ✦

Al cılı tüştüktö açarçılık bolgon. Noygut elinin üstünön çegirtke ötkön; asman karañgılap, üç kün kün cüzü körünböy, çegirtke egindi sabına çeyin cep ketken. Noyguttun kanı Karaça kampaları boşogondo tokson töönü kattap colgo çıgıp, «kayda buuday bar» dep elden elge surap kelatkan. Aga: «Boz-Talaaga bar, — deşken, — anda bir cigit bar imiş, kırmandarı toodoy imiş, suragandı kuru kaytarbayt imiş».

Karaça keldi; kırmandardı körgöndö töösünün üstündö boyun tüzöp, közün irmegiledi. Manas anı kırmandın tübündö tosup aldı, attan tüşürdü, kementayın cayıp oturguzdu; azıgın aldına koydu.

— Buuday kerekpi, kan? Al; tokson tööñ bolso toksonuna teñ cüktö. Çegirtke cegendi adam tartpasın. Akısın suraba; nandın akısı bolboyt, nandın batası bolot.

Karaçanın közü caşıldandı. Açarçılık körgön kan marttıktın mındayın körbögön ele. Buuday cüktöldü; tokson töö tokson toodoy kap menen çögüp-turdu. Iş bütkönü büttü, birok Karaça ketüügö kamınbadı; bir nerse ayta turgansıp turup, ayta albay cattı. Akırı tilge keldi:

— Cigit, — dedi, — atıñdı surasam?

— Cakıp uulu Manas deşet.

Karaçanın öñü özgördü; kütkön eşigi açılganday boldu. Cigitterine burulup, bir belgi berdi. Bir azdan soñ kerbendin artınan bir tay cetelep kelişti. Tay degenge karaba: moynu bir başkaça iyilgen, töşü bir başkaça cazı, karaşı bir başkaça tereñ ele. Kula tüstüü, akka çalış; baskanda cerdi baspay, cerdin üstünön agıp baratkanday ele.

— Bul taydın comogu bar, — dedi Karaça. — Beesi bir tünü cılkıdan cogoldu; üç ay izdeldi, tabılbadı. Üç aydan soñ özü keldi; kelse — boyunda uşul tay bar. Kayıptan tuulgan bul, kimden ekenin bilgen cok. Tuulgan tünü elimdin sınçıları başına çoguldu; attın sırın bilgen al karıyalar bir karadı, eki karadı, anan maga ayttı: «Karaça, bul tay seniki emes. Bul tay bir erge cazılgan; mañdayında cazuusu bar, biz okuybuz, sen okuy albaysıñ. Eesin taap berseñ eliñ kuttuu bolot; berbey karmasañ koluñda turbayt, karmasañ da cakşılıgın

körböysüñ». Oşol kündön beri eesin izdeym. Emi kırmanıña keldim, nanıñdı cedim, atıñdı uktum; cürögüm ayttı: izdegeniñ uşul er.

Karaça öydö turdu. Taydın cügönün çeçti da, eki kolun töşünö koyup, saltı boyunça başın bir az iyip sundu:

— Tartuum bolsun, Manas. Kayıptan tuulgan — saga tuulgan eken. Al; mañdayındagı cazuunu özüñ çıgar.

Manas tayga cakındadı. Cakından karasa: kabırgası kayıktay tereñ, buttarı korgoşun kuyganday tüz, tuyagı bolot çöyçöktöy; kırkılgan calının aldında moyun tamırı dayraday sogup turat. Sınçı közü cok kişi da tüşünmök: bul tay et menen sööktön artık bir nerse. Manas tayga karadı; tay da Manaska karadı. Eköönün tikteşkeni bir demge sozuldu, birok al bir demge bir ömür battı okşoyt. Tay kulagın tikçiytip, tanoosu derdeydi da, eç ürkpöy, eç catırkabay kelip başın cigittin töşünö takadı. Manastın alakanı taydın mañdayına cıldı; alakanının astında ısık tamır sogup turdu, al tamırda Babadıykandın sözü sogup turdu: at eesin tabat.

— Akkula, — dedi Manas; ünü kargıldandı. — Atıñ Akkula bolsun. Kayıptan kelgen — Teñirden kelgen degeni.

Karaçanı sıylap uzattı; tokson töö buudaydın üstünö kırk töö dagı koştu: «Çegirtke cegeni bütö koyboyt», — dedi. Noygut kanı kelgende kuru kelgen cürögün tolturup kayttı; elden elge: «Kırgızdın kanın kördüm, — dep aytıp cürdü, — kolu kırman, köödönü Talastay keñ».

Manas bolso kırmandın kalganın Anciyandın cakırlarına tarattı; eşigine kelgen eç kim kuru kaytpadı, kabı cokko kap tigildi. Atasının karızına karşı kerben cüktörün dayardadı: buuday satkan elderden cambı keldi, beeler keldi, top-top kezdeme keldi. «Kan Cakıptın kampası, — dedi içinen, — çıçkan tügül töö kirse adaşkıday tolsun emi». Anan cüzün tündükkö, Talaska burdu. Aybanbozdun üstündö ele; ceteginde Akkula — tay kadamı menen, birok azırtan tulpar turpatı menen kelattı. Col uzun ele, Manas col boyu oylondu. Koşoydun sözü kulagında: curt ornotuldu, el cıyıldı; kezek kırk çorogo keldi. Kırk cigit... Azır kayda cürüşöt? Kaysı ayıldın oçogunda, kaysı toonun artında, kaysı coldun çañında özün bilbey turup özün kütüp catışat? Bir tünü, bir bulaktın başında tünögöndö tüş kördü: asmandan aldına carıktan col tüşüp, coldun üstündö altı carık sızılıp, tee alısta bir atçan — boz bir karaan — on eki cıldan beri düynönü kıdırıp anı izdep cürgöndöy. Oygondu; tañ agarıp kelatkan, Akkula baş cagında turup, alıska, Talas tarapka karap turgan. Manas turup, taydın moynunan sıladı.

— Bas, — dedi. — Bizdi kütköndör köp.

6 - BÖLÜM

Bakay, kırk çoro cana kandık

— ❖ —

Akkula ak köbük calın celge çaçıp, Talaska tüşkön coldun taşın tuyagı menen töpöştöp kelattı. Al cılı caz erte kelgen; Ala-Toonun karluu iyinderinen tüşkön suular Keñ-Koldun nugun tolturup, talaa caşıldın miñ türünö orongon. Manas tizgindi boş karmap, atının dübürtün tıñşap barattı. Koşoydun ak sakalınan algan batası dagı ele kulagında, Talastın ordoloru dagı ele köz aldında; oşondo da içinde bir kemtik, bir calgızdık, atı koyula elek bir kütüü bar ele. Kan bolo turgan er calgız kan bolmok bele? Bürküt calgız kanat menen uçmak bele?

Col iyrilgen cerde, kara taştın kölökösündö, kapısınan bir dubana payda boldu. Ne kelgeni körünbödü, ne kölökösü colgo tüşpödü. Üstündö camaaçı çapan, kolunda asa-tayak; birok közdörü — közdörü caş ele, ottun eki çogunday canıp turdu. Akkula tik tura kalbadı, ürkpödü; başın iydi, eski taanışının aldında turganday turdu.

— Attan tüş, Cakıp uulu, — dedi dubana. Ünü ne karı, ne caş emes; ünü toodon tüşkön suuday ele.

Manas tüştü. Dubana asası menen cerdi körsöttü; körsötkön cerinde, taştın tübündö, kiyizge orolgon uzun bir tüyünçök catkan. Bir az murun al cerde eçteke cok ele — Manas buga ant içe almak. Dubana tüyünçöktü açtı: içinen altı kılıç çıktı, altoo teñ bolotton, altoo teñ muzdak kögüş nur menen carkırap turdu — körsö asmandın bir üzümü sogulup kınga salınganday.

— Bular ustanın kolunan çıkkan emes, — dedi dubana. — Köktön tüşkön bular, eelerin kütö-kütö eskirbedi. Beşöö beş baatırdıkı, künü kelgende erlerin tabışat. A munu karaçı.

Eñ üstüñkü kılıçtı kötördü. Başkalardan uzun, sabı cönököy, mizi bir demdey içke ele. Mizinde, bolottun içine çögüp, ne kalem menen cazılbagan, ne barskan menen sogulbagan cazuu turdu: Kankor Manas alat.

— Zulpukor — munun atı, — dedi dubana. — Teñir cazuusu menen senin atıñ cazılgan üstündö, sen tuula elekte cazılgan, bolot senden murun seni bilgen. Al. Dagı munu bil: sen bul kılıçtı baylangan künü kırk cerden kırk cigit colgo çıktı. Kimisi Altaydan kelet, kimisi Sır-Darıya boyunan, kimisi atın ukpagan elderiñden; kırkı kırk başka enenin sütün emgen, birok kırkının teñ mañdayına senin atıñ cazılgan. Kırk çoroñ tolboguça toktobo, boşobo, artıña kayrılba.

Manas kılıçtı aldı. Sap alakanına cattı — cıldar boyu oşol koldu kütkön koldoy, cogolgon bir tuugandın kolunday. Başın kötörgöndö dubana cok ele. Ne coldo bar, ne taştın artında; calañ abada camgırdan kiyinki topurak cıtına okşoş cıt ilinip kalgan. Manas oşondo tüşündü: bul Kıdır ele — kıynalganga cetken, coldo kalganga coldoş bolgon Kıdırdın tak özü.

Akkulanın calına cüzün katıp, közün cumdu.

— Uktuñbu, Akkula, — dedi. — Kırk cerden kırk er kelatıptır. Anda men da barayın; çaçılgandı cıynayın, sapırılgandı toptoyun. Cakıptın korkuusu bizdi Altayga sürgön, menin antım baarıbızdı bir cerge toptosun. Uşul kök kübö bolsun, uşul boz topurak kübö bolsun: tukumumdan sürgündö bir can kalbayt.

Talaska kabar saldı, Çıyırdı enesine salam ayttırdı; özü Zulpukordu beline baylanıp, calgız colgo tüştü.

✦ ✦ ✦

Sarı-Özön boyunda üçünçü kün ele. Keç kızılı suunun betin cezdey kakkılap turganda Manas karşı kaptaldan bir atçandı kördü. Atçan da anı körgön; eköö teñ toktodu, eköö teñ tiktedi. Beytaanış iri müçö, iyni boz üydün eşigindey cazı ele, birok turpatında eç kerbezdik cok; toonun turuşunday toktoo, bulaktın turuşunday tereñ turdu. Caşı Manastan uluu; sakalına ak tüşö elek, birok közünö tüşüptür — al közdördö uzak coldordun, uykusuz tündördün, tügönbögön bir izdöönün çarçañkı carıgı bar ele.

Beytaanış aldın ala kıymıldadı: atınan tüşüp, cöö bastı. Talaada cöö basıp kelgen adam ce ayabay korkot, ce taptakır korkpoyt; bul kişi eç korkpogondordon ele.

— Cigit, — dedi, — atıñdı surasam bolobu? On eki cıldan beri col arıtam, on eki cıldan beri kezikkenimdin baarınan uşul suroonu suraym. Bir tünü — Kadır tünü ele, kök eşigi açılgan tün — tüş kördüm. Tüşümdö bir ak şumkar kördüm, Talas üstündö aylanıp cüröt, kanatının kölökösü büt Ala-Toonu caap turat. Bir ün maga ayttı: tur, Bay uulu Bakay, bar, oşol şumkardı tap; sen anın agası emes, coldoşu bolosuñ; senin akılıñ anın bilegine tizgin bolot. Turdum, cönödüm. On eki cıl boldu.

Manastın cürögü kökürögündö tayday tıbıradı. Demek bul — Bay abasının uulu; demek öz kanı, öz tukumu, tüş menen çakırılgan öz agası mañdayında turuptur.

— Al şumkardın uyası Talasta, — dedi Manas, ünü titirebesin dep cay süylöp. — Atı Manas. Cakıp uulu Manas — men bolom.

Bakay bir azga bılk etpedi. Anan eki kadam taştap, Manastın cüzün eki alakanına aldı, mañdayın karadı, közün karadı; on eki cıldın büt coldoru oşol bir karaştan tüyülüp, çeçildi.

— Taptım, — dedi calañ. Başka eçteke debedi. Deştin keregi da cok ele.

Al tünü Sarı-Özön ceeginde ot cagıştı. Bakay cetegindegi ak beeni tartıp keldi:

— Bul beeni on eki cıl kurmandık dep cetegimde cürgüzdüm, — dedi. — Seni tapkan künü Teñirge şügür bolsun dep. Künü — bügün.

Ak bee kıbılaga catkırıldı, kanı agızıldı, eti otto aylandırıldı. Ceşti, içişti; cıldızdar Sarı-Özöndün suusuna tögüldü. Manas oşondo öydö turup, Zulpukordu kınınan suurup, eki koldop Bakayga sundu — berüü üçün emes, kübögö tartuu üçün.

— Bakay aba, — dedi. — Caşım caş, colum uzun, coom köp. Sen menden uluusuñ, akılıñ menden tereñ. Atımdın koş tizgini, bir çılbırı senin koluñda bolsun. Men adaşsam sen tüzö, men taşısam sen tizginde, men ölsöm sen cıyna elimdi. Makulbu?

Bakay kılıçtın bolotun karadı, bolotto cangan ottun çagılışın karadı.

— Makul, — dedi. — Koş tizgin, bir çılbır — moynumdagı karız bolsun. Birok sen da bil, Manas: tizgin tartkan kol — attı süybögön kol emes.

Külüştü. On eki cıldık izdöönün ayagında külüü nandan tattuu ele.

Ertesi çoguu colgo çıgıştı; üçünçü künü Sarı-Özöndün tömönkü boyunda bir dönödün tübündö catkan kişini körüştü. Kişi uşunçalık tereñ uktap catkan — attardın dübürtünö da oygonbodu; başına kurcunun cazdap, cüzün kökkö burup, talaanı öz üyündöy bilip catkan. Bakay atınan eñkeyip karadı:

— Bul beykapardı kara, — dedi. — Karışkırdan-kuştan kooptonboyt. Ce cindi, ce cürögü abdan çoñ.

Kişi tak oşol uçurda közün açtı; ne çoçubadı, ne sekirbedi; eki atçanga karadı, kerilip aldı da, boyun tüzödü.

— Eköö teñ emesmin, — dedi. — Kütkönüm keldi dep cay uktap cattım. Cetimiş tildin cetimişin teñ bilem; kıtaydın kanı menen kıtayça, kalmaktın kanı menen kalmakça süylöşöm, taşka aytsam taştı cibitem. Atım — Acıbay. Tüşümdö maga aytıldı: cat, ukta, eeñ kelip seni uykudan turguzat. Mına, turguzduñar.

Manas menen Bakay tikteşip alıştı. Kırk cerden kırk er kelatat ele go — mına biri da coldun ortosuna catıp alıp, uktay-uktay cetiptir.

Al keçte üçöö bir ottun başında oturdu. Bakay bir ayakka kurmandık kanın kuydu, üçöö teñ oñ kolun bilekke çeyin kanga maldı, üçöö teñ bir ant içti:

— Biribiz okko uçsak, baarıbız birge ölölü. Biribizdin kanıbız tögülsö, üçööbüzdün kanıbız tögülsün. Etibiz bölök, söögübüz bir bolsun. Bul anttan kaytkan — uşul kandan bolsun.

Kanduu koldorun biri-birine kıpçıştırıştı. Sarı-Özöndün suusu agıp öttü; ant kaldı.

Talaska kaytkanda Bakaydın birinçi suraganı Akkelte boldu. Antkeni Bakay tüşündö calañ ak şumkardı körgön emes; şumkardın çeñgelinde ot çaçkan bir nerseni da körgön, al nersenin coodo kalganın da bilgen. Akkelte — atalardan kalgan, canı bar mıltık; omu özünön-özü ısıyt, tün içinde dem alganday ün beret, eesin taanıyt, bötöndün iyninde oorloyt da oorloyt. Kalmak çabuulunda taloongo ketip, emi kalmak biylerinin birinin ordosunda, temir sandıkta, kırk kulpunun artında catkan.

— Kırk kulpu bolotton bolso, — dedi Bakay, — kök bolotko öküm cürgüzöt. Sen koldu kamda, men köktü kamdayın.

Manas al künü Bakaydın ekinçi cüzün kördü. Bakay koldun aldına tüşpödü; bir döbögö çıktı, kurunan cay taşın aldı — atadan kalgan, suuga salganda köktün tamırın taptırgan kara taş. Taştı suuga saldı, eski sözdördü okudu, cayçılıktın büt ilimin töktü. Adegende kündü bayladı: asman ortosunda kün toktodu, batpadı; kalmak ordosunun üstünö üç kün kuykalagan carık ilinip turdu, köz uyku bilbedi, kölökö tınçtık bilbedi. Anan Bakay taştı oodardı, sözdü özgörttü — kök karayıp çıga keldi. Ceti kün, ceti tün möndür caadı; muştumday, kozu başınday möndür. Kalmaktın cılkısı çaçıldı, kiyizi ayrıldı, cigitinin cürögü ezildi. Cetinçi kündün ayagında Manastın atçandarı möndür menen koşo ordogo kirişti; eç kim kılıç kötörgüdöy al-abalda emes ele. Temir sandık talkalandı, kırk kulpu kübüldü.

Akkelteni Manas koluna alganda mıltıktın omu ısık ele — uşunça cıl temir sandıkta catkan nersenin ısık boluşu akılga sıygıs ele. Kundagında, kaysı bir atanın oyup ketken eski oyuusunun içinde bir at okulup turdu: Manas. Buyum da eesine cazılgan eken; bolottoy, kılıçtay, tagdırday.

— Kördüñbü, — dedi Bakay akırın. — Sen tuula elekte buyumdar seni taanıptır. Bar emi, kimdin kim ekenin bilbegen kalbasın.

Oşentip Talaska agın baştaldı. Tört taraptan, tört coldun törtöönön teñ kelişti. Kimisi calgız atçan keldi, kimisi ayılı menen; kimisi dañkın ugup keldi, kimisi tüş körüp. Keñ-Koldun kaptaldarı boz üygö toldu; kazandar asıldı, kımız sapırıldı, tün carımına çeyin ottor öçpödü.

Algaçkılardan bolup Kırgıl keldi — çaçı-sakalı kuuday, tili zaar, cürögü altın karıya. Kelgen künü Manastın ordosunun aldına attan tüşüp, salamdın orduna uruştu:

— Meni çal deşet, Kırgıl çal deşet, — dedi. — Tuura, çalmın — birok munu bil, bala: men kırk cigittin oozunan kirip, murdunan çıgam, kırkın biri-birine kagıştıram, kırkın biri-birinen acıratam, oşondo da kırkı menden keçpeyt. Tınçım cok, münözüm katuu, aytkanım aytkan. Kaalasañ al, kaalabasañ alba.

— Kırktın başı sensiñ, — dedi Manas külüp. — Tınçı coguñ bizge tartip bolsun.

Kara Tölök keldi — dalı söögün karap erteñkini okugan, kuş uçkanınan kabar çıgargan tölgöçü. Irçı uul keldi — komuzdun kılın çertkende taştardı ıylatkan, ölgöndün artınan koşok, tirüünün aldında maktoo aytkan caş ırçı; ünü uşunday ün ele — kaygını bala kılıp, kubanıçtı kanat kılçu. Er Şuutu keldi, anın artınan attarı birden esepke tüşkön dalaylar keldi; Bakay ar kelgendi sınadı, Acıbay ar kelgen menen öz tilinde süylöştü, Kırgıl ar

kelgenge adegende tiyişti, anan booruna bastı. Kırktın sanı tolgon sayın Manastın iyni keñeygensip barattı; ar bir çoro anın kabırgasınan kem bir söök bolup, orduna oturup catkanday ele.

Bir künü ordonun aldına caşamal bir er keldi; kuçagında oroo bala bar ele. Oroodogu balanı eki koldop, cambı sunganday sundu:

— Manas, — dedi. — Bul bala bizdin tukumdun balası, atı Sırgak. Azır emçekten çıga elek, birok közün karaçı: oroodo catat, ıylabayt; seni karayt, külböyt — seni tarazalap catat. Tölgöçügö körsöttük: bul bala kırktın içinde eñ aldıga tüşörü bolot, eñ karañgı tündö eñ aldıda basarı bolot dedi. Al, seniki bolsun; senin oçoguñda össün, senin nanıñ menen er bolsun.

Manas oroonu aldı. Sırgak — bir karış bala — oşol bakıraygan közdörü menen anı tiktedi da tiktedi. Çıyırdı ene oroonu kuçaktap, booruna bastı:

— Semiz kazandın canında cetim toyboyt deşet, — dedi. — Bul bala emi cetim emes. Manastı emizgen süt sooluy elek; Sırgak da menin sütümdü emsin, Manaska öz bir tuugan bolsun.

Oşentip Sırgak Çıyırdının sütü menen ösö baştadı; kırk çoronun eñ kiçüüsü — oroodogu çoro.

Tegerek tolgon ele. Kırk cerden kırk er kelip, ottun aylanası toldu. Al keçte Bakay Manastı ordonun aldına çıgarıp, kolu menen örööndü körsöttü: köz cetken cerge çeyin ottor, attar, boz üylör.

— Kıdırdın aytkanı keldi, — dedi. — Emi kezek — esepte. Bul eldin conunda kimderdin kamçı izi bar, bilesiñbi? Margalanda Alooke oturat — kıtaydın kanı. Buharadan Taşkenge çeyin musulman şaarlarının baarın alıkka baylagan; kız alat, mal alat, karşı çıkkandı asat. Ceti atanın kegi oşondo tüyülüü.

Manas Zulpukordun sabına kolun tiygizdi.

— Anda tüyündü çeçkeni baralı, — dedi.

✦ ✦ ✦

Alooke oşol maalda Margalanda, altın tagında oturgan. Sarayının mamıları pildin söögünön ele, kölmölöründö Buharanın alıgı menen alıngan balıktar süzçü. Al künü başkı

ayarın — cıldız karagan, söök karagan başkı tölgöçüsün — aldına çakırtkan; antkeni caman kabarlar emi birden emes, üyürü menen kele baştagan.

— Ayt, — dedi Alooke. — Tigi Talasta payda bolgon it kim? Kaçan ezem anı?

Başkı ayar köpkö unçukpadı. Sööktü otko karmadı, carakaların karadı; cıldız depterin açtı, captı. Anan başın kötördü da, tölgöçü ayta ala turgan eñ korkunuçtuu nerseni ayttı — çındıktı:

— Eze albaysıñ, kanım. Bul — toktotula turgan adam emes. Kılıçı köktön tüşkön, atı bolotko tuula elekte cazılgan. Söök oşentip aytat, cıldız oşentip aytat, men da oşentip aytam: Manas toktotulbayt. Koluñdu ciberseñ kolsuz kalasıñ; özüñ barsañ başsız.

Sarayda bir tınçtık boldu — kölmödögü balıktardın kanat şarpıldaganı ugulguday. Alooke tura kalgısı keldi, tura albadı; altın takt astınan ırgıp ketkendey bolup, çoñ kan tepkiçterge togolondu. Eç kim külbödü; baarı tüşündü: takt oşol ele künü, soguş baştalbay turup ele boşogon.

Al tünü Alooke kazınasının eşikterin açtırdı. Altındı, cambını, cibekti uuç-uuç elge çaçtırdı — köñülü keñ bolgondon emes, cügü ceñildesin, kaçkanı ıldamdasın dep. Tañ agara elekte Margalandın kan darbazasınan kölöködöy çıgıp ketti; artında çaçılgan altın, açık eşikter cana boş takt kaldı.

Birok kaçuu tagdır degen mergenden kutkarbayt. Manastın atçandarı — aldıda Akkula, eki cagında Bakay menen Acıbay, art cagında Kırgıldın kırk cigiti — Alookeni Kum-Arık boyunan karmadı. Kum-Arıktın kumdarı al künü at tuyagınan kökkö sapırıldı; tegerek tarıdı, tarıdı, kıtaydın çoñ kanı, musulman şaarların titiretken Alooke tegerektin ortosunda capadan-calgız kaldı.

Atınan tüştü. Tüştü da — körgöndördün oozunan tüşpödü bul — kelindey çögölödü; başı cerde, koldoru tizesinde, cañı curtka kelgen kelindey iyilip, ezilip çöktü. Ünü da kelindin ünündöy içkerdi:

— Manas, — dedi. — Kazınam seniki — Margalanda kalganı da, canımda alıp cürgönüm da. Uulum Koñurbay seniki — al, çoro kıl, kul kıl, emne kılsañ oşonu kıl. Canımdı soobgo koy. Mından arı alıgıñdı men tölöyün, eşigiñde men turayın.

Manas Akkulanın üstünön bul çögüp kalgan kişini köpkö karadı. Bir irmem — kıska bir irmem — cürögündö bir cumşaruu cügürdü; çögölögön karıyaga kılıç kötörüü er kişige oñoy emes ele. Birok anan köz aldınan başka tizeler öttü: alık tölöy albaganı üçün

Alookenin darına tartılgan atalardın tizeleri, Altay sürgünündö karga çökkön enelerdin tizeleri. Ceti atasının mürzö taştarı öttü köz aldınan.

— Kazınañ elge taratılat, — dedi Manas. — Uuluña tiybeym — baladan öç alınbayt. Al emi saga kelsek, Alooke: ceti atamdın kegi bar sende. Nogoydun tukumun sen çaçtıñ, ak sakalduulardı sen aydadıñ, cetimdin nanın sen aldıñ. Çögölödüñ dep oşol kan cerde kalsınbı? Kan cerde kalbayt.

Zulpukor kından çıktı; çıgarda bir colu, kıska, zıñgıradı — bolot da öz cazuusun okup catkanday. Köktön tüşkön kılıç bir şiltendi, Alookenin başı Kum-Arıktın kumuna tüştü. Eç kim kubanıç kıykırıgın salbadı; ölüm — coonun ölümü bolso da — talaada oor nerse ele. Calgız Bakay cakındap, akırın ayttı:

— Ceti tüyündün biri çeçildi. Kalganın da köröbüz, ömür cetse.

Koñurbaydı izdeşpedi; bala atası tegerekke tüşö elekte ele çañ-topoloñdun arasınan suurulup, çıgıştı közdöy kaçıp ketken. Eç kim artınan at koybodu. Koyso — kim bilet. Birok tagdır depterinde al barak başkaça cazılgan ele.

✦ ✦ ✦

Ceñiştin toyu Talasta kuruldu, oşondoy kuruldu — körgöndör ölörünö öktündü. Tokson cerde kazan kaynadı, cılkıdan tulpar tandalıp soyuldu, kımız dayraday aktı; kiyizderdin üstünö Margalan cibegi cayıldı, balbandar küröşkö tüştü, at çabıştın çañı üç kün asman cüzünön tüşpödü. Koşoy keldi, Kökçö keldi, atı belgilüü kandar, biyler, ak sakalduular keldi; kimisi Alookenin alıgınan kutulganı üçün, kimisi bul caş ottun canında cılınganı üçün. Irçı uul komuzun üç kün üç tün kolunan tüşürbödü; üç kün üç tün Alookenin kulaganın ırdadı, Kum-Arıktın kumun ırdadı, ukkandın kanı birde kaynap, birde toñdu.

Üçünçü kündün keçinde, toy taray turgan maalda, Koşoy öydö turdu. Katagandın balbanı, toodoy karıya ordunan turganda baarı tınçıdı; kımız ayaktarı abada ilinip kaldı.

— Ey, oturgan kandar, ey, turgan biyler, — dedi Koşoy. — Bir suroonu dagı kançaga çeyin kiyinkige kaltırabız? Alookeni kim kulattı? Akkelteni kim kaytardı? Çaçılgan kırgızdı kim cıynadı? Bul ottun tegeregine bizdi kim toptodu? Baarıbız öz ayılıbızga kan bolup alganbız — a bul ayıldardın ayılı kimdiki? Bir denenin eki başı bolboyt, bir üydün eki bosogosu bolboyt. Men aytam: koş tizgindi, bir çılbırdı Manaska bereli. Ak kiyizge emes —

ak kiyiz ar kanga cayılat — tigil altın güldüü kilemge oturguzup, kökkö kötörüp, kan dep car salalı. Arañarda karşısı bar bolso azır süylösün; kiyin süylögöndün sözü — söz emes.

Eç kim süylöbödü. Anan Er Kökçö turup «makul» dedi; anın artınan biröö, dagı biröö — segiz kan, segiz eldin segiz uluusu öydö turdu. Altın güldüü kilem — Buhara tokuması, Alookenin kazınasınan çıkkan — ortogo cayıldı. Manastı ortosuna oturguzuştu. Segiz kan kilemdin segiz kırınan karmadı — Koşoy baş cagınan, kalgandarı kaptaldan — cana bir oozdon «kan!» dep kökkö kötörüştü. Üç colu tüşürüştü, üç colu kötörüştü; üçööndö teñ talaa «kan! kan! kan!» dep düñgürödü, ün Ala-Toonun karına urunup kayra kayttı.

Manas kilemdin üstündö, segiz kandın iyninde, öz elinin baştarının üstündö kötörülüp baratıp asmandı karadı. Asman al künü ötö cakın ele.

Bakay al tünü ordonun aldında calgız oturgan; Manas canına kelip, unçukpay çök tüştü.

— Oorbu? — dep suradı Bakay başın burbay.

— Oor, — dedi Manas. — Kilem cumşak eken, kandık taştay eken.

— Oşondoy, — dedi Bakay. — Dayıma oşondoy bolsun. Kandıktı ceñil sezgen künü meni mañdayıñdan tabasıñ.

Birok talaada toydun tütünü taray elekte çañdın tütünü körünöt. Kandık kabarı tört tarapka taragan sayın anı siñire albagandar da çıga baştadı. Alardın eñ kıyını çöl taraptın kanı Şooruk ele: ceri kum, kolu töö, cürögü taş. «Kırk çatırluu kırgızdan kan çıkmak bele, — dep, — al kilemdi men aga kepin kılam», — dep ant içip, töö kolun — cüzdögön soguş töösün, üstündö soot kiygen caaçıları menen — Talas üstünö sürgön.

Töölör keldi; talaa mındaydı körö elek ele. Attar töönün cıtınan ürküp, katarlar buzulup cattı. Birinçi kün oor öttü, ekinçi kün ogo beter. Üçünçü künü Manas Akkulanın közün öz kuru menen tañdı — cıt menen korkunuçtu körbösün dep; kırk çoro da oşentti, közü tañılgan attar menen töö katarlarının ortosuna kirip ketişti. Al künü keçke Zulpukor kından kirip-çıgıp turdu; al künü Şooruk kolunun carımın kumdan alıp kelip Talas topuragına kömdü.

Törtünçü kündün tañında Şooruk çegingen kıştagının munarasına çıktı — coo kolun biyikten körüp, cañı tartip tüzöyün dep. Karasa: Manastı kördü, koldun aldında, Akkulanın üstündö. Anan közün ukalap, dagı bir karadı. Manastın tegereginde, atının oñ-solunda, aldı-artında dagı kırk atçan bar ele; birok bular Kırgıldın kırkı emes. Bular cerden

bir karış öydö barattı; attarının tuyagı çañga tiybey; cüzdörü aydın üzümündöy carkırap, denelerinin içinen, içke pardın artınan körüngöndöy, talaa körünüp turdu. Kırk çilten — kayıp erenderdin kırkı — Manastın tegeregin kurçap, anı menen birge cürüp barattı.

Şooruk munaranın taşın karmadı. Tizesi boşodu. Bir kol menen soguşsa bolot ele, eki kol menen da; birok kök menen soguş bolboyt ele.

— Köndüm! — dep kıykırdı munaradan; ünü büt kıştakka, eki koldun ortosundagı boştukka tüştü. — Köndüm! Kılıçtı kınga salgıla! Bul kişinin artında turgan — et menen söök emes!

Al künü Şooruk munaradan tüştü, Manastın aldına çıktı, birok bul colku çögölöö Alookenin çögölögönünö okşobodu; korkkonunan emes, körgön kişinin çeçimi menen çögölödü.

— Manas, — dedi. — Men öz közüm menen kördüm; körgönümdü tanarlık pas emesmin. Senin diniñ kaysı bolso, meniki da oşol bolsun. Men köndüm; elim da mensiz kalbasın, al da könsün.

Oşentip Şooruk büt eli menen, töö üyürlörü cana kum ölkösü menen islam dinine kirdi; kelme al künü çöl oozu menen aytıldı. Tınçtıktın möörü katarı kızı Akılaydı alıp keldi — seksen suluunun başında, seksen kızdın eñ aldıñkısı. Akılay uzun boyluu, kara köz, az süylögön kız ele; atası «tart» degeni üçün tartılgan, birok başın iygende da moynu bügülböy turgan.

— Kızım Akılaydı saga berem, — dedi Şooruk. — Seksen kızdın başı; saga car bolsun, eki eldin ortosuna köpürö bolsun.

Manas Akılayga karadı; kız közün ala kaçpadı. Bul tikteşte süyüü cok ele — süyüü başka bir bölümdün, başka bir ısımdın işi ele, al ısım azırınça Buharada, atasının ordosunda balalıgın ötkörüp catkan — birok sıy bar ele, al kündün saltında uşul cetiştüü bolçu. Toy kuruldu, nike kıyıldı; Akılay Talastın kelini boldu.

Oşol toydun içinde dagı bir tabışuu boldu — körgöndördün közün caşıldanttı. Şooruktun ölkösünön kelgen kerbendin içinde bir ayal ordolordun arasında biröönü izdegendey basıp cürdü; Bakaydı körüp toktodu, katıp kaldı. Bakay da anı kördü — on eki cıldık col çarçatkan kişi ordunda baladay titiredi.

— Körpöyan, — dedi.

— Ceti cıl, — dedi ayal. — Ceti cıl coluñdu küttüm, Bakay. Baarı «ölgön» dedi, men «colu uzun» dedim. Kıştın kıştoosunda küttüm, caydın cayloosunda küttüm. Uzun beken coluñ?

— Uzun eken, — dedi Bakay. — Birok uşul cerge alıp kelet eken.

Manastı tüş arkıluu izdep çıkkanda süygönün artında kaltırgan ele Bakay; tagdır izdegenin da taap berdi, kaltırganın da kayra alıp keldi. Eki toy bir cerde kuruldu; Irçı uul al tünü bir cagınan Manas menen Akılaydı, bir cagınan Bakay menen Körpöyandı maktadı, komuzdun kılı üzülsö almaştırıp, kayra ırdadı.

Talas al kündörü düynönün eñ carık ceri ele.

✦ ✦ ✦

Birok düynö calañ Talas emes ele. Alıskı çıgışta, kırk kündük coldun arı cagında, Beecindin — Kakançındın ölkösünün — taş dubalduu sarayında oşol saatta başka bir cıyın ötüp catkan, al cıyında eç kim külgön cok.

Koñurbay Kum-Arıktan kaçkandan beri col cegen, uyku cebegen. Beecin sarayının kök taş töşölgön törünö kirgende üstü-başı çañ, erinderi carılgan ele; birok közdörü — közdöründö çañ cok, közdöründö eki kara calın bar ele. Taktıda karı Karıkan oturgan, Kakançındın uluu kanı; canında başkı ayarı, tegereginde biyleri.

— Ayt, — dedi Karıkan.

— Margalan kuladı, — dedi Koñurbay. Ünü tüz, taştay ele. — Atam Alooke Kum-Arık boyunda... — bir azga toktodu, sözdü taşıganday taşıdı, — ...çögölöp turganda kılıçtaldı. Başın kırgızdın Manası aldı. Kazına çaçıldı, ölkö koldon ketti. Men, uulu Koñurbay, munu öz közüm menen körüp, saga kabar alıp keldim.

Karıkan salt boyunça ordunan turmak boldu — dos kandın ölümünö öydö turup aza kütülçü — birok karı tizeler al kabardı kötörö albadı; çoñ kan taktısının tepkiçterinen ıldıy togolondu. Biyler çurkap kelip turguzuştu; Karıkandın öñü aktay ele. Alooke anın oñ kolu, batış darbazasının karoolu ele; batış darbazası emi açık, açık darbazadan kirgen şamaldın atı Manas ele.

Koñurbay oşondo tördün ortosuna çök tüştü — birok bul ceñilgendin çögüşü emes; ant içkendin çögüşü ele. Kılıçın suurup, aldına, kök taştın üstünö koydu.

— Karıkan, — dedi. — Cana siler, Kakançındın biyleri, ukkula. Atamdın kanı Kum-Arıktın kumunda kaldı. Men al kumdu uuçuma aldım, kuruma tüydüm; mına bul cerde, töşümdün üstündö alıp cüröm. Bul kum kan menen nımdalmayınça — Manastın kanı menen nımdalmayınça — maga, Koñurbayga toy aram, külkü aram, cumşak töşök aram bolsun. Atının başın kesem, oçogunun taşın kulatam, çorosun kul, elin çüpürök kılam. Bul antımdan kaytsam, atamdın arbagı akırette betime tükürsün.

Tördö eç kim dem albay turdu. Anan başkı ayar — söök öñdüü, cüz caşar karıya — asası menen cerdi üç colu kaktı.

— Antıñ çoñ, Koñurbay, — dedi. — Birok uk. Men söökkö karadım, cıldızga karadım: Manastın cıldızı azır gana çıgıp kelatat, dal öz otunda; azır üstünö bargan — otko bargan köpölök. Altı cıl küt. Altı cıl kol cıyna, altı cıl temir soktur, altı cıl bilegiñdi da, kegiñdi da bak. Altı cıldın ayagında al cıldızdın canına başka cıldızdar carmaşat, carıgı bölünöt. Oşondo ur. Erte urgan öz mürzösün erte kazat.

Koñurbay başın kötörüp, ayarga karadı, anan taktın artındagı terezeden batıştı — Talas turgan taraptı — karadı. Altı cıl. Kum tüygön kurun kıstı.

— Kütöm, — dedi. — Kek kütkön sayın kurçuyt.

Al tünü Talasta ottor bereşen ele; kımız ayaktarı tolup, Irçı uuldun ünü cıldızdarga cetip, Çıyırdı oroodogu Sırgakka beşik ırı ırdap, Akılay cañı ordosunun bosogosunda turup, Bakay menen Körpöyan canaşa oturup ottu karap cattı. Eç kim meykindi karagan cok. Bir gana Bakay, bir colu, ayagın tüşürüp koyup, başın çıgıştı közdöy burup, abanı köpkö cıttadı — camgır kelatabı, emne kelatat.

Çıgıştın tee uçunda, tündün karasınan da kara, içke bir bulut ilinip turgan. Azırınça abdan alıs ele. Birok şamal batıştı közdöy sogup catkan.

7 - BÖLÜM

ÇUBAK BAATIRDIN BAYANI

Alaydın biyik cayloolorunda, kar suusu kümüş tamırlarday ıldıy akkan örööndö, noygut elinin hanı Akbaltaydın tokson miñ cılkısı ottop cürçü. Tañ erte döbögö çıgıp karagan colooçu tüzdüktün bir çetinen ekinçi çetine çeyin tolkugan caldardı körüp, mınça maldın calgız bir adamdıkı ekenine işençü emes. Beeleri saalıp, sabaları kımızga tolup, kazandarı et körbögön künü bolçu emes. Boz üyünön konok üzülçü emes; kiyizi kat-kat, eşigi tört tarapka açık ele. Birok uşul molçuluktun ortosunda Akbaltaydın cürögü kıştın ortosunda unutulup kalgan boz üydöy suuk da, een da ele.

Antkeni mal degeniñ — akkan suu, deçü karılar; karmagan kol bolboso, agıp ketet. Tokson miñ cılkının kişenegeni Akbaltaydın kulagına tün carımdarında koşoktoy ugulçu: sensiz kalabız degensişçü, sen ketseñ tarap ketebiz degensişçü.

Altımış ayal algan ele Akbaltay. Kimi Noyguttan, kimi Kaşkardan, kimi ta Anciyandın bak-daraktuu ayıldarınan kelin bolup kelgen. Altımışının teñ kuçagı kuru kaldı. Beşik

ustaları anın eşigin kakpas boldu, ayıldagı eneler baldarın anın kölökösünön daldalay turgan boldu; el içinde: «Bay Akbaltaydın közü tiyet, al közdör bala körgöngö çıdabayt», — deşçü. Han munu bilçü, bilse da ün katpayt ele. Calgız tündördö, kiyizdin aldında uyku kaçkanda, tündüktün cıldızduu közünön asmandı tiktep, içinen esep kılçu: tokson miñ cılkı kimge kalat, bul ak sakal kimdin alakanında suu bolot, men ölgöndö oçoguma kim ot cagat?

Seksen törtkö çıkkan cılı, bir kurman ayttın tañında, ak boz bee çaldırıp, ayıldın karıların cıynap, çeçimin ayttı:

— Malım döölötkö, döölötüm elge buyursun. Men Meke coluna tüşöm. Teñir maga bul düynödö perzent berbedi; kabırım eç bolboso ıyık topurakta bolsun. Töömö azıgımdı cüktögülö.

Karılar baştarın cerge saldı. Eç kim «barba» dey algan cok; antkeni baarı bilçü: perzentsiz karıyanın közünö talaa kançalık keñ bolso da mürzödön ayırması cok. Calgız eñ uluusu, sakalı kindigine cetken Kutunay, oor-oor süylödü:

— Bay Akbaltay, col alıs, çöl ırayımsız. Birok Teñirdin işine akıl cetpeyt. Kimdir biröö perzentti koynunan izdeyt; kimge perzent coldon kelet.

Akbaltay bul sözgö oşol künü kulak salgan cok. Töö kerbeni tizildi, kurcundar baylandı, kırk kün kırk tündük azık cüktöldü. Han altımış baybiçesi menen birden koştoştu; eñ uluusu Markataydın aldına toktogondo ayaldın közünön caş kuyuldu. Markatay salabattuu ayal ele, ömüründö hanının aldında ıylagan emes; oşol künü ıyladı.

— Hanım, — dedi al, — kırk cıl senin oçoguñdu küttüm, saga bir perzent bere albadım. Künöö mendebi, sendebi, tagdırdabı — bilbeym. Birok munu bil: kaytıp kelseñ, eşigiñ açık, oçoguñ küyüp turganın körösüñ.

— Kaytpaym, Markatay, — dedi Akbaltay. — Bul caştan kiyin kaytuu colu maga aram.

Kerben colgo çıktı. Alaydın aşuuların aşıştı, Kaşkardın çetinen aylanıştı, çöp bütkön, suu tartılgan, kum deñizge aylangan cerlerge cetişti. Col boyu Akbaltay ooz açkan cok; töösünün üstündö, közü melcigen alısta, erinderi kıbırap, dayıma duba kıldı. Cigitteri anın bul abalın körüp öz ara şıbıraştı: hanıbız düynödön kolun üzgön eken, deşti; bilişken cok — düynö kolun üzgöndün etegine cabışat. Mediyan çölü degen oşol uçu-kıyırsız sargayuuda kündüz kün adamdın meesin kaynatıp, tünü ayaz söögün toñdurçu. Üçünçü cumanın ayagında kum boroonu kötörüldü; üç kün üç tün kök menen cer aralaştı, üç kün

üç tün ne cıldız köründü, ne kün. Boroon basılganda Akbaltay sanadı: töölördün eñ küçtüüsü, moynunda kök şuruluu çoñ buura, cok bolçu.

— Töösüz acı bolboyt, — dedi han. — Tapkıla.

Cigitteri tört tarapka çaçırap, keçinde kuru kol kayttı. Akbaltay al tünü uktagan cok. Tañ sürülüp kelatkanda özü turdu, tayagın aldı, calgız özü kumdun arasına bastı. Karı kadamdarı kumga bata-bata, çıgıştı közdöy, kündün kızılın közdöy cürdü. Bir kum döbönü aştı, dagı birin aştı — üçünçü döbönün arı cagınan, kurgak sazdaktın boyunan, cogolgon buurasın kördü.

Töö çögüp, moynun sozup, kıymıldabay turgan. Al emi örköçünün üstündö ak kiyizge orolup, bekem arkandar menen tañılgan bir nerse bar ele. Akbaltay cakındadı; kiyizdin içinen ün çıktı — içke, kurç, düynögö taarıngan ün. Handın tizeleri kaltıradı. Arkandı kesti, kiyizdi açtı: içinde cüzü kızargan, muştumdarı tüyülgön, ıylagan bir erkek bala catkan.

Akbaltay kumdun üstünö çök tüştü. Balanı booruna kıstı; bala basıldı. Çöldün oşol uluu tınçtıgında karı han seksen tört cıldık ömüründö birinçi colu balanın demin öz töşündö tuydu. Közünön caş kelip, sakalınan kumga tamdı.

— Teñirim, — dedi al, — men senden mürzö suray bara catkam. Sen maga beşik ciberiptirsiñ.

Kimdin balası ele, kaysı kerbenden tüşüp kalgan, kaysı ene kaysı kara kündö anı kiyizge orop töögö tañgan — suragan cok, suraştırgan cok, suralbasın kaaladı. Kerbenine kaytıp kelgende cigitterin tegeregine cıynap, kılıçın ortogo koyup, mınday dedi:

— Bul bala — Teñirdin bergen belegi. Kim «çöldön tabıldı» dese, tili kurgasın. Kim sırdı açsa, oçogu öçsün. Ant bergile.

Cigitter kılıçtın üstünö koldorun basıp, ant berişti. Kerben kayra tarttı; Meke colu carım coldo kaldı, birok Akbaltaydın cüzündö acılıktan kaytkan adamdın nuru bar ele. Alayga cetkende han ayılına kabar saldı: «Baybiçem Markatay uul törödü!» Markatay bul kabardı ukkanda adegende seleyip kattı, anan hanının közünün içine karadı, anan ünsözsüz balanı kuçagına alıp, töşünö kıstı. Oşol kündön tarta kim surasa da: «Men törödüm», — dedi; cana ünündögü keskindikke eç kim karşı tura albadı.

Toy berildi — Alay körbögön toy. Toguz cerde kazan kaynadı, tokson bee soyuldu, kımız seldey aktı. Kaşkardan, Anciyandan, ta Çüy boyunan konoktor keldi; kelgen kuru kol kaytkan cok, ar kimge ton bıçıldı, at tartuulandı. Balbandar küröştü, attar çabıldı, ırçılar

maktoo ırdadı. Seksen tört caştagı han toydun ortosunda caş cigittey basıp, ar kimdin kolun kısıp, ar kimge, işendirüünü özünön baştagansıp, kayra-kayra aytıp cürdü: — Markatay törödü! Baybiçem Markatay törödü! Birok iş balaga at koyuuga kelgende kızık okuya boldu. Ayıldın eñ karısı ordunan turdu, oozun açtı — tiline at kelbedi. Moldo çakırtıştı; moldo bata tartıp, oylonup, terdep: «Nasip emes eken», — dep oturup kaldı. Üç kün toy cürdü, üç kün at izdeldi, üç kün tabılbadı. Bala atsız cattı, Akbaltaydın içine kurt tüştü: atsız balanı eeleri korgoy albayt deşçü.

Üçünçü kündün beşiminde toydun kalıñ eli arasınan, kaydan kelgenin eç kim körbögön biröö payda boldu. Cılañaylak ele; dalısında camaaçı dubana çapanı, kolunda butaktuu tayak, başında kiyizden eski kalpak. Buttarı çöl keçken buttar ele, birok çañı cok bolçu. Tüz ele beşikti közdöy bastı; eç kim colun toskon cok, eç kim toso algan cok. Balanın üstünö eñkeyip, cüzün karap, küldü.

— Ey Akbaltay, — dedi al, — at izdep cürösüñbü? Atı dayar, sen keç kalıpsıñ. Bul ulandın atı Çubak bolsun. Otko salsa küybösün, suuga salsa çökpösün; kılıç çapsa kespesin, ok tiyse ötpösün. On ekige çıkkanda Talaska barsın; anda Cakıp uulu Manas bar, kabılan Manas bar — aga çoro cazılsın, oñ cagında tursun. Colu oşol cakka çıgat, mañdayına oşondoy cazıldı.

Akbaltay oozun açıp: «Kim bolosuñ, kaydansıñ, otur, aşıbızdan ce», — degiçe dubana burulup, elge aralaştı — el açılıp karaganda ortodo eç kim cok ele. Calgız beşiktin başında cañı basılgan kiçinekey iz bar ele; kiyizdin üstündö, cılañaylak iz.

Karı Kutunay eki kolun tizesine çaptı:

— Kıdır ele! — dedi. — Kıdırdın özü ele, at koyup ketti! Bul balanın döölötü zor bolot!

Oşol künü Alayda dobulbas kayra kagıldı, cana bala, Çubak degen at menen, noygut elinin köz karegine aylandı.

✦ ✦ ✦

Çubak askadan bölüngön taş kanday kulalasa, oşondoy östü — tez, katuu, toktoosuz. Beş caşı başkanın cetisi, ceti caşı başkanın on beşi ele. Bir caşında bastı, üç caşında atka mindi, beş caşında özü teñdüü baldardı kur küröştö cıga baştadı. Alaydın baldarı anı menen küröşköngö korko turgan boldu; kimdi karmasa, cerge çaptı, kaysı at bolbosun

andan artta kaldı. Markatay anı öz sütü menen östürgön emes, birok öz cürögü menen östürgön; bala «ene» degende ayaldın közü caşka tolup, tolgonun eç kimge körsötçü emes. Akbaltay uulunun bilegin karagan sayın kubançu, közündögü ottu karagan sayın, emnegedir, titirep ketçü. Bir künü Kutunayga için açtı: — Bul ot meni korkutat, — dedi. Kutunay küldü: — Oçoktun otu da küygüzöt, duşmandın otu da. Ayırma — ottun başında kim oturganında. Bul balanın başına Manas oturat; korkpo.

Bala on birge çıkkanda Akbaltay, Kıdırdın sözün unutpasa da, adegende Teñirdin akısın oylop, uulun okusun dep Mekege ciberdi. Çubak anda altı cıl okudu. Erteñ menen sabak, keçinde sabak; tamganı taanıdı, kitepterdi añtardı, dubanı da üyröndü, esepti da. Ustattarı tañ kalçu: bul bilek bul kalamdı kantip mınça nazik karmayt dep. Birok tündördö, medresenin tar üyçösündö, tüşündö dayıma bir nerseni körçü: uçu-kıyırsız bir talaa; talaanın ortosunda bir ak ordo; ordonun aldında, kara calduu çoñ attın üstündö, cüzü kündöy bir er. Cana kayıptan bir ün: «Çubak, sen bul erdin coldoşusuñ. Atıñar bir depterge cazıldı; senin atıñ anın atının canına cazıldı. Al — Manas, sen — anın çorosu».

Altı cıldın ayagında ustattarı batasın berdi. Eñ uluk imam, ak sakalduu, közü sürmölüü karıya, Çubaktı canına çakırdı:

— Balam, — dedi al, — sen kiteptin adamı emessiñ, kılıçtın adamısıñ; munu birinçi künü ele kördüm, altı cıl unçukpadım. Ilimden saga cetişerligi berildi: aramdı adaldan, zulumdu adilettikten ayırışıñ üçün. Kalganın talaa üyrötöt. Birok talaaga cılañaç barba.

Imam bir sandık açtırdı. Içinen bir soot çıktı — şakekçeleri suuday akkan, öñü ne temir, ne kümüş, eköönün ortosundagı bir çepken.

— Buga ok ötpöyt, — dedi imam. — Kılıç tiyet, kese albayt; nayza urat, teşip ötö albayt. Ceti muundan beri eesin kütöt. Eesi sen ekensiñ. Kiy.

Çubak soottu kiydi; üstünö emes, içine kiygendey boldu — oşonçoluk çak keldi. Imamdın kolunan ööp, colgo çıktı.

Alayga kaytkanda on cetide ele cana atasınan bir gana nerse suradı: at.

— Tüşümdö kördüm, ata, — dedi al. — Meni Talaska bir at cetkiret. Ok cetpes at bolot; cılkıdan izde.

Akbaltay tokson miñ cılkısın toguz topko böldürüp, toguz toptu birden uulunun aldınan ötkördü. Çubak ar attın kaptalın karap, töşün sıypap, közünün içine tigilip, başın çaykay berdi: bul emes. Toguz küngö sozuldu ötkörüü; toguzunçu kündün keçinde, tokson miñinçi at da ötüp ketkende, Çubak kolundagı cügöndü iynine ildi.

— Menin atım bul cılkıda cok, — dedi. — Demek, coldo. Cöö baram; atım meni özü tabat.

Oşentip noygut elinin han uulu, dalısında ok ötpös sootu, iyninde boş cügönü menen, cöö colgo tüştü. Körgöndör ökünüp: «Cindi boluptur, han uulu cöö cürçü bele?» — deşti; Çubak kılçayıp da karagan cok. Kündöp bastı. Buttarı şişidi, çokoyu teşildi; bastı. Bir keçte, kün batarda, Baabedin mazarı degen ıyık caydın aldına cetti. Mazardın taştarı eski ele, tegeregindegi taldarga nazir çüpüröktörü baylangan, şamal alardı akırın termeltip turgan. Çubak daarat alıp, eki ireket namaz okup, mazardın tübünö oturup, kolundagı cügöngö karadı.

— Ey mazarda catkan oluya, — dedi al. — Maga Manaska çoro bol deşti. Çoro degeniñ attuu bolot. Atım kayda?

Tün carımında, ay tak töbögö kelgende, alıstan kişenegen ün keldi. Çubak ırgıp turdu. Karañgının içinen adegende bir karıya köründü — beli bükür, sakalı ay carıgında kümüş; cügönünön bir at cetelep kelatkan. At körüngön sayın Çubaktın demi kısıldı: kök menen alanın ortosundagı bir öñü bar, moynu uzun, soorusu cazı, közdörü eki çok. Karıya cakındap, cügöndü sundu:

— Cogolgon attı men alıp kelem, — dedi. — Bul da cogolgon ele; eesin izdep cürgön. Kaptalın kara.

Çubak eñkeyip, ay carıgında attın kaptalın karadı: cündün arasında, tubasa bütkönsüp, cün menen koşo çıkkansıp, cazuu: Kabılan Çubak minet. Cigit tizeley otura kaldı; başın kötörgöndö karıya cok ele. Ne bir dabış, ne bir kölökö. Calgız at, Kögala, tumşugun anın iynine cölöp, ısık demi menen: «Tur, — degensip turdu, — colubuz alıs».

✦ ✦ ✦

At kut ele, soot kut ele; birok mingeni caş ele, al emi caştık kolundagı küçtün daamın tatpay toktoboyt. Çubak Talastı unutkan cok — Talas kiyinkige kaldı. Adegende: «Bir körünüp kel, — dedi özünö, — Manastın aldına ataksız barılbayt; dañk tap da bar». Kögalanın üstündö birinçi çabuulun Ooganga casadı cana ceñdi. Ceñgen sayın kaaladı, kaalagan sayın çaptı. Oogandı on colu tebeledi; Kaşkardın darbazasın altı colu talkaladı; Anciyandı alımga bayladı, Kokondun hanına cılına bir cambı ölçöm altın kestirdi. Alayga

kaytkan seyrek kündördö Akbaltay uuluna karap, bir nerse aytkısı kelip, ayta albay cürdü. Bir colu çıdabay ketti:

— Balam, — dedi, — Kıdır saga Talas dedi, sen Kaşkar deysiñ. Kıdır saga çoro bol dedi, sen han bolup baratasıñ.

— Bolom, ata, — dedi Çubak. — Bir Buhara kaldı. Buharanı da iydimbi, Manastın aldına düynönün carımın tartuu kılıp baram.

Akbaltay başın iykep, unçukpay kaldı. Bilçü: caş atka nasaat — akkan suuga tartılgan sızık. Dañkı toolordu aştı: «Akbaltay uulu Çubak kelatat» degende ayıldar üy çeçip, handar eşik aça turgan boldu. Ok cetçü emes atına, ok ötçü emes çepkenine; cana caş cigittin közündö akırındap tigi carık çoñoyup barattı — baskınçılardın közündögü toybos, aç carık.

Akırı burulup Buharanı karadı. Buharanın hanı Temirkan ele; ne Esenkanga baş iygen, ne Alookege; şaarı dubalduu, askeri bekem, kazınası tereñ. «Baarı iyildi, uşul ele kaldı», — dedi Çubak cana elçi ciberdi: «Ce alımıñdı cönöt, ce maydanga er çıgar».

Temirkan elçini ugup, sakalın sılap, uzakka unçukpadı. Sarayında uul cok ele; on eki kızı bar, on ekisi teñ ay çırayluu. Birok han kızdarının eñ kiçüüsün oylogon sayın içi tınçıçu; antkeni al kız başkalarga okşoçu emes.

Atı Kanıkey ele. Sayma saygan koldoru kılıçtın sabın da taanıçu; atasının balbandarı menen küröşkö tüşçü, eñ asoo argımaktardı oşol moyutkan. Saraydın erkek işi emne bolso, caşıruun üyröngön, üyrönüü menen ele kalbay, baarında ustalardın aldına çıkkan. Buharanın karı ayaldarı, anı kuçagında kötörgön enekesinen ugup, aytıp cürüşçü: bul kız törölgön tünü ordonun üstündö bir cıldız toktop, tañga çeyin cılbay turaptır. Temirkan on eki kızın teñ süyçü; birok bul eñ kiçüüsünö karap turganda, cogotkon büt uuldarının ordun tolturgan bir nerseni körçü, atın koyo alçu emes. Elçinin sözü ordogo tüşköndö, Temirkan oozun açıp ülgürböy, köşögönün artınan Kanıkey ortogo çıktı:

— Ata, — dedi al. — Buharada er cokpu, alım bergidey? Maydanga men çıgam.

— Sen kızsıñ, — dedi Temirkan, ünü titiredi.

— Maydanda soot süylöyt, ata. Soottun astındagını eç kim körböyt. Ceñilsem — Buhara baarı bir kulmak; ceñsem — kim ceñgenin aytuuga mildettüü emespiz.

Han kızın uzakka tiktedi. Anan, argasızdıktanbı, sıymıktanbı, kim bilet, başın iydi:

— Kara kaşka argımaktı alıp kelgile, — dedi. — Soottordun eñ bekemin taap kelgile.

Er maydanı Buhara dubaldarının sırtında, üstünö kumdun orduna cançılgan altın kükümü töşölgön, tegeregi celektüü bir tüzdük ele — Temirkandın atalarınan kalgan, «altın töşölgön maydan» deşçü. Ertesi tañda maydandın bir çetinde Çubak turdu, Kögalanın üstündö, nayzası küngö sunulgan; tigi çetinde, kara kaşka argımaktın üstündö, cüzü tuulgasının içinde körünbögön, içke birok tik bir er payda boldu. Çubak karşısındagını sıdıra karap, küldü:

— Temirkandın askerinde er cutap kalgan eken; bir bala ciberişiptir. Ey bala! Atıñ kim, aytçı, mürzö taşıña cazdıralı!

Karşıdan ün çıkkan cok. Calgız kara kaşka bir kadam aldıga çıktı, cana nayzanın uçu, titirebesten, Çubaktın töşünö bagıttaldı. Bul cımcırttık Çubak oşol küngö çeyin ukkan büt çakırıktardan oor ele.

Dobulbas kagıldı. Birinçi kaçırışta eki at maydandın eki çetinen biri-birine agıldı, eki nayza eki kalkanda tosuldu; attar biri-birinen ötüp, kayra buruluştu. Çubak kolundagı solkuldoogo tañ kaldı: bul bilek bala bilegi emes ele. Ekinçi kaçırışta Kögalanı kaptaldan aydap, amal sınadı; kara kaşka anın oyun okugansıp kaçtı, kaçıp baratıp urdu, sokkusu kalkandı düñgüröttü. Maydandın tegereginde Buhara eli tolkudu. Üçünçü kaçırışta eki at, çabıttap, tüz ele biri-birine agıldı. Tuyaktar altın kükümün kökkö sapırdı; ortodo eki nayza bir ubakta tüştü. Çubak sokkusun toluk urdu — bileginin büt küçü menen, on Oogan cortuulunun, altı Kaşkar kamoosunun büt çeberçiligi menen. Nayzasının uçu karşısındagının töşündögü sootko tiydi da — sındı. Bırkırap ketti; sınıktarı altın kükümünün içine caadı. Oşol ele uçurda tigi nayza Çubaktın kalkanın sıygalap, iynine tüştü, ok ötpös soottun üstünön uşunçalık küç menen bastı deysiñ, düynö ordunan cıldı. Çubak, ömüründö birinçi colu, eerdin üstündö tura albadı. Kögalanın soorusunan sıygalanıp, altın kükümünün içine çalkasınan tüştü.

Maydan tınıp kaldı. Dubaldardın üstündö Buhara eli dem albay turdu. Çubak cerden turdu; oozunda çañ, kulagında düñgür, al emi töşündö, oşol küngö çeyin taptakır taanıbagan bir sezim: ceñilüü. Karşısındagı er atın burup, tuulgasının karañgısınan anı karap turdu. Oşol zamat Çubaktın içinen bir ün: «Bul maydanda bügün senin işiñ büttü», — dedi; cana cigit, özünö özü da moynuna ala albay, Kögalaga sekirip minip, tizginin çoydu, maydandan sırtka çaptı.

Artınan al birinçi colu ukkan ün keldi — içke, birok bolottoy:

— Er bolsoñ kaçpa!

Kanıkey kara kaşkanı anın artınan saldı. Buharanın baktarın ötüştü, Sır-Darıyanın ceekterin ötüştü; kaçkan kaçtı, kuugan kuudu. Ok cetpeyt deşçü Kögalaga; al künü kara kaşka cetip barattı — antkeni attın külügü calgız butta emes, mingendin cürögündö, al emi al künü kaçkandın cürögü bıt-çıt, kuugandıkı kılıçtay bütün ele. Kanıkey, tuulgasın çeçip, çaçtarı şamalda, kuup barattı; Çubak bir colu kılçayıp karadı, kuugan ayal ekenin oşondo kördü, uyatı eki ese boldu, kaçışı eki ese ıldamdadı. Kız öz kolu cetken çekke, Buhara cayıttarının uçuna çeyin kuudu; oşol cerde argımagın toktotup, artınan kıykırdı:

— Barıp erleriñe ayt: Buharanın alımı uşul!

Cana burulup, ketti. Çubak, Kögalanın moynuna cabışıp, kete berdi, kete berdi; kayda bara catkanın özü da bilbey, ceñilüünün otu boorun örttöp, tündüktü közdöy, talaanın için közdöy çaptı.

✦ ✦ ✦

Al kündördö Manas çoroloru menen Kara-Buurada uuda ele. Talastan çıkkanına bir ay bolgon; Çatkaldın kırlarında kulan kuuşkan, şumkarların capayı kazdarga salışkan, keçki konuşta et cep, kımız içip, catıp kalışkan. Kırgıl çal al tünü uzakka eski kündördü aytıp, Altay sürgünün, kaytuu colunun karluu aşuuların estep, ot kül bolguça süylögön. Tün carımında Manas tüş körüp, tüştün oordugunan oygonup turdu; mañdayında ter bar ele. Tañ atar menen Bakaydı çakırttı.

— Abam Bakay, — dedi. — Bir tüş kördüm, içimde turat, kötörö albay catam. Körsöm, bir arstan, sarı calduu çoñ arstan, artıma eerçip kelatat; kubalasam ketpeyt, toktosom toktoyt, bassam basat. Oñ cagıma öttü, oñ cagımda cattı. Anan körsöm, kıbıladan bir kün çıktı — kün çıgıştan çıkçu ele, bul kıbıladan çıktı — carıgı adegende ordomo tiydi, anan koynuma kirdi. Kolumdu sunsam, alakanımda kaldı; alakanım cılıdı, büt denem cılıdı. Corup ber, abam.

Bakay bir azga közün cumdu. Ak sakalın şamal sıladı. Anan közün açıp, oşol daanışman, cay ünü menen süylödü:

— Tüşüñ kut, Manasım. Artıña eerçigen arstan — er bolo turgan biröö; sarı calı — tukumunun moldugu. Al — noygut hanı Akbaltaydın uulu Çubak, Kıdır at koygon, Kögala kötörgön cigit. Oñ cagıña ötkönü — oñ cagıñdın çorosu bolorunan. Azırkı

kündördö ceñilgen, caraluu cürögü bar; ceñilgen cürök ce duşman bolot, ce bir tuugan — kaysı kol murun sunulsa. Sen sun.

— A kün, abam? Kıbıladan çıkkanı?

— Al kün — bir kız, — dedi Bakay. — Buhara hanı Temirkandın on eki kızının eñ kiçüüsü — Kanıkey. Uktum: bir baatırdı er maydanında attan cıgıptır; al baatır kim ekenin emi tüşündüm. Manasım, al kız — berekenin közü; bir curttun paydubalı er menen kurulat, birok bereke menen turat. Mınday kız taloon menen alınbayt, ala kaçuu menen alınbayt; col-cobosu menen kuda tüşülöt, atasının aldında tize bügülöt, kalıñı berilet, ak nike menen alınat. Ubagı kelgende men aldıña tüşöm.

Manastın cüzü, tüşündögü kün içine tiygendey, carık boldu. Birok adegende arstan bar ele; uunun tartibi buzulup, attarga minilip, Samarkan talaasın közdöy çabıldı.

Samarkan talaası, al mezgilde, melcigenge çeyin boz cana taptakır tüz ele. Beşimge cakın Bakay, kolun közünö kalkalap karap, ta alıstan eki çañ bulutun kördü: aldıda kiçine çañ, artında eç çañ cok — calgız atçan, cindidey çaap baratat. Bakay özünçö küldü:

— Arstan degeniñ uşintip kaçmak bele? — dedi. — Birok cañı ceñilgen arstan kaçat; bilem.

Çorolorgo «Cay kelgile» dep belgi berip, öz atın aldıga saldı. Bakaydın atı karı ele, birok col bilçü; tötö menen tüşüp, kurgak saydın nugu menen aylanıp, kaçkan atçandın aldına, cerden önüp çıkkansıp, çıga kaldı. Kögala asman tirep tik turdu; Çubak tizgindi tartıp, kolun kılıçına saldı.

— Kılıçtı koy, cigit, — dedi Bakay, ünündö çoñ atalık cumşaktık menen. — Men saga duşman bolor caşta belem? Anan da senin kılıçıñ bügün çarçagan; uktuk, Buharada altın maydanga bir colu dalıñ tiyiptir.

Çubaktın cüzü tuulgasının aldında kıpkızıl boldu:

— Sen kimsiñ, karıya, tiliñ mınça uzun?

— Tilim uzun emes, colum uzun, — dedi karıya cılmayıp. — Men Bakaymın; Cakıptın aga curtunan, Manastın ak sakalı. Cana saga bir süyünçüm bar, açuulanba da uk: seni attan cıkkan er er emes ele — Temirkandın kızı ele, Kanıkey ele. Ayalga ceñilgenim uyatpı dep catasıñ içiñden; cok, cigitim. Al kızga düynö erlerinin kimisi çıksa da cıgılmak. Sen uyalgança şügür kıl: ceñilüüñ arkasında coluñ bul cerge tüştü. Töögö tañılıp tabılgan künüñdön beri coluñ bul cerge tüşsün dep cazılgan ele. Kıdır saga emne degen? On ekiñde degendir, keçiktiñ; birok Talas kaçkan cok, Manas bul cerde.

Çubaktın kolu kılıçtın sabınan tüştü. Töönü, kiyizdi, Kıdırdı bul karıya kaydan bildi? Alayda ant içilgen, sır açılgan emes; demek, sırlardın da eesi bar eken, cana al ee kaalaganına kaalaganın aytat eken. Oozun aça bergende talaanın kırınan atçandar köründü — cana eñ aldıda, kara calduu, cazı sooruluu Çoñ Kulanın üstündö, bir er.

Çubak anı murun eç körgön emes. Birok altı cıl, Mekenin tar üyçösündö, ar tünü tüşündö körgön. Tigi talaa — uşul talaa ele. Tigi at — uşul at ele. Tigi cüz — kündöy bolgon oşol cüz — mına uşul cüz ele.

Cigittin denesi akılınan murun kıymıldadı. Kögaladan ırgıp tüşkönü, cügürgönü, cıgılganı bir boldu; Çubak, on Oogandı tebelegen, altı Kaşkardı kulatkan Çubak, talaanın ortosunda çañga tize urdu, başındagı tuulganı çeçip koltuguna kıstı da, başın iydi:

— Manas! — dedi, cana ünü öz kulagına bölök biröönün ünündöy uguldu. — Meni çöldön töö taptı, Kıdır atımdı koydu, imam sootumdu kiygizdi, mazar atımdı berdi — baarı seni tabayın dep eken, emi tüşündüm. Otko sal — küyböym; suuga sal — çökpöym; birok senden acırasam, öçüp kalam. Çoroloruña caz meni. Oñ cagıñda orun barbı?

Manas Çoñ Kuladan tüştü. Tize bükkön cigittin aldına basıp barıp, eki iyninen karmap, turguzup, booruna kıstı. Eki baatırdın kuçaktaşkanınan çıkkan ün, aytışat, Samarkan talaasında kulan ürkütüptür.

— Oñ cagım seni kütüp catkan, Çubak, — dedi Manas. — Tüşümdö kördüm seni; arstan dep kördüm. Mından arı etim — etiñ, kanım — kanıñ. Kubanıçım kubanıçıñ bolsun, kaygıñ kaygım bolsun.

Çorolor tegerektep alıştı; Kırgıl çal Çubaktın dalısına kaktı, Acıbay koş keldiñ dedi, caş Sırgak Kögalanın cügönünön karmap, attı karagan sayın közdörü caynadı. Al keçte talaada ot cagıldı, kımız sabaları açıldı, bir bee soyulup, şapar tüzüldü; cana kırk çoronun şakegine eñ bekem taştarının biri oşol tünü koyuldu. Ottun başında Çubak başınan ötköndördü birden aytıp berdi: çöldü, töönü, ak kiyizdi; Kıdırdın izin; Mekenin tar üyçösündögü tüştü; Baabedin mazarının ay carıgın; cana Buharanı, altın maydandı, sıngan nayzanı. Caşırgan cok; emi caşırar eç nerse kalgan emes. Ceñilüüsün aytıp catkanda ünü bir azga kısıldı, anan özü da küldü:

— On Oogandı kulattım, meni bir kız kulattı, — dedi. — Demek, Teñir tekeberliktin darısın eñ kütülbögön koldon ciberet eken.

— Cıgılbasañ bul cerge kelmek emessiñ, — dedi Bakay. — Kimdir cigitti ceñiş alıp kelet, kimisin ceñilüü. Alıp kelgen col kut bolsun.

Aytkan sayın çorolor küldü, birok Manas külgön cok. Manas ottun calınının arı cagına, tüştüktü, Buhara catkan taraptı karap oturdu.

Tün ortolop, baarı kiyizderine tartılganda, Manas Bakaydın canına barıp, akırın suradı:

— Abam, tigi kız... Temirkandın kızı. Tüşümdögü kün, alakanımda kalganı. Çubaktın nayzasın sındırgan soottun içindegisi. Anı bir körgön kişi kantip aytıp beret?

Bakay otko dagı bir çırpık taştadı, uçkundar cıldızdardı közdöy uçtu.

— Aytılbayt, Manasım, — dedi. — Körülöt. Men kızdı körgön cokmun, dañkın kördüm; dañk degeniñ — ottun tütünü; tütünü mınça biyik çıkkanının otun özüñ oylo. Anan da sınçılardın sözü bar: at alganda tişine karalat, kız alganda işine. Bul kızdın işi maydanda köründü; sootu nayza sındırdı, sokkusu baatır cıktı. Mındayı küyöösünün üyün da oşondoy karmayt: solkuldabayt. Cana körgönü barganda kuru kol barılbayt, tar köñül menen barılbayt, col kıska dep oylonboyt. Sen azır ukta. Erteñden kalbay kudalıktın col-cobosun oylono baştaym. Buhara alıs deşet; nasip buyurgan cer düynönün tigi uçunda bolso da — bosogoñdun tübü.

Manas kiyizine sunuldu, birok uykusu keç keldi. Tündüktün közünön bir cıldız agıp öttü — kıbılanı közdöy. Cana talaanın tereñ tınçtıgında, kırk çorosunun deminin arasında, kabılan Manas kıbıladan çıkkan oşol kündü oylop közün cumdu. Col emi Buharanı közdöy burulgan ele.

8 - BÖLÜM

KANIKEYDIN ALINIŞI

— ❖ —

Talastın üstünö keç, çarçagan kuştay, kondu. Keñ-Koldun suusu karañgılap baratkan taştardın arasınan ötüp baratıp ünün basañdatkan, Ala-Toonun karluu çokuları akırkı carıktı karmap, koyo berbey turgan. Boz üylördün tündüktörünön çıkkan tütün tik kötörülüp, cılkı üyürlörü koroolorgo kaytıp, koyçulardın ışkırıgı örööndö sozulup öçüp cattı. Calgız handın ordosunda tınçtık cok ele.

Akılaydın ünü kiyiz dubaldardı aşıp, sırtka çıgıp cattı. Şooruk handın kızı ele Akılay; atası ceñilgende tınçtık kunu katarı berilgen, köñülü alınbay alıngan. Algan ıraazı emes, bergen ıraazı emes — uşintip kurulgan oçokto ot köp tütöp, az cılıtat. Kımız sunganda çöyçöktü katuu koyot, dastorkon cayganda kabagı bürköö turat, Manastın çoroloru eşikten kirgende cüzün burçu. Al keçte da bir cok nerseden — bir çöyçök tögüldü, bir söz kıyşık tüştü — üydün içi muz bolgon.

Manas sırtka çıktı. Çapanın iynine ilip, koldorun artına alıp, emi gana körünö baştagan cıldızdardı karap turdu. Artınan oor kadamdar menen Bakay keldi; keldi da, eç nerse debey, canına toktodu. Bakay uşunday ele: sözdün ubagın bilçü, ubak tolmoyunça oozun açpayt ele. Eki er bir azga talaanın düñgürün ugup turuştu.

— Aba, — dedi Manas akırı, ünü örööngö urulgan taştay kañgır, — kırk duşman kelse, kılıçım tosot. Coloydoy balban kelse, bilegim burat. Birok tigi kiyiz eşiktin artındagı suukka argam cok. Üyüm bar, oçogum cok. Ordom bar, curtum cok.

Bakay sakalın sıladı. Közdörü karañgıda eki çoktoy küydü.

— Han balam, — dedi, — at cürüşünön bilinet, ayal mañdayınan. Zordop culungan gül koynuñda sooluyt; col-cobosu menen suralgan gül kışta da cıttanat. Sen Akılaydı olco dep aldıñ; olconun köñülü bolboyt. Saga oçok karmagan, tañıñdı oñdogon, artıñdı cıynagan baybiçe kerek. Men al baybiçeni bilem.

Manas başın burdu. Bakaydın cüzündö, alıstı körgön adamdardın tigi toktoo carıgı bar ele.

— Buharanın hanı Temirkandın eñ kiçüü kızı, — dedi Bakay. — Atı elge cayılgan emes, antkeni atası anı közdön da daldalayt. Birok ukkan ukkan: kolu açık, köñülü tereñ, akılı — taraza. Cardı eşiginen kuru kaytpayt, berekenin közü deşet anı; kirgen üyünön kımız üzülböyt, soyulgan koydun mayı kemibeyt. Cana, han balam, kulak sal: bıltır Buharanın tüzündö er maydanı kuruluptur. Kız, cüzü cabıluu, nayza kolgo alıptır. Maydanga kim çıksa, attan tüşürüptür.

Canındagı kölöködön bir kırıldagan ün çıktı. Çubak oşol cerde ele; ottun başınan turup, sözdü ugup kalgan. Cazı iyinderi uyattanbı, külküdönbü, bir az titirep turdu.

— Tüşürüptür debe, Bakay ake, — dedi Çubak. — Tüşürdü da. Men al maydanda bolgom. Nayzası töşümö tiydi, düynö aylandı, özümdü çöptün arasınan taptım. Turup karasam: bir kız, atının üstündö tik, meni karabayt da. Oşol kündön uşul kün Buhara tarapka at burbaym.

Çorolor küldü; Çubak da küldü, birok közünün içinde bir urmat uçkunu bar ele. Manas külgön cok. Alıstı, tüştük-batıştı, Buhara catkan karañgını karadı. Içinde bir nerse — caanın kireşindey — çoyuldu.

— Anday bolso col-cobosu menen suraybız, — dedi. — Kalıñ kança bolso, berilet; kudalıkka emne kerek bolso, cönötülöt. Zorduk menen emes, salt menen. Atam Cakıpka kabar salgıla: uulu üylönöt, kalıñ dayardasın.

Bakaydın kaşı bir irmemge, bir gana irmemge, tüyüldü. Cakıptı bilçü. Birok unçukkan cok; salt salt ele, kalıñdı ata berçü.

Ertesi tañda Acıbay atka mindi. Acıbay til bilgen, col bilgen, sözdü cibektey tokugan çoro ele; elçilik andan suralçu. Canına eki caştı alıp, Cakıptın ayılın közdöy col tarttı.

Cakıptın ayılı Talastın tömön cagında, çöbü mol bir kolotto ele. Karıya üyürlörünün sanın Kudaydan da caşırat deşçü; toguz miñ cılkısı bar ele, dagı toguz miñi bar ele da, aytçu emes. Acıbay cetkende Cakıp koroonun aldında kısır bir beenin tişin karap turgan. Salamın aldı, birok cüzü cılıgan cok. Konoktu üygö kirgizdi kirgizgeni menen, kımızdın eñ açuusun sundurttu, ettin eñ maysız cerin koydurdu.

Acıbay col-cobosu menen baştadı; uruudan kirip, döölöttön çıktı, anan sözdü öz orduna alıp keldi:

— Cakıp bay, uuluñ Manas Buhara hanı Temirkandın kızın algısı kelet. Kudalıkka Bakay dayar, çoro dayar. Bir gana kalıñ kaldı; al da ata malınan çıgat, salt oşondoy. Üyürdün başınan emneni bölösüñ?

Cakıptın cüzü kışında carılgan topuraktay bırıştı. Çöyçöktü cerge koydu; koyup catkanda kolu titirep turdu, açuudan bı, sarañdıktanbı, belgisiz ele — balkim eköö teñ bir tamırdan agıp catkandır.

— Kalıñbı? — dedi. — Kimge kalıñ? Manaskabı? Al meni ata orduna körböyt, men anı kantip uul orduna köröm? Malımdı suradıbı, üyürümö karadıbı, karıdıñ dep kolumdan aldıbı? Kırk it bagat — çoro deyt; aldınan çıkkandı dastorkongo oturguzat — konok deyt. Menin malımdı şamal alıp kelgen emes, şamalga berer bolsom. Cok! Kara tayımdın kılın berbeym, kısır beemdin kuyrugun berbeym. Buharanın kızı kerek bolso — Buharanın altını da kerek bolsun. Barıp ayt: Manastı uul debeym, kara tayımdı da berbeym!

Üydün içine uşunçalık tınçtık çöktü deysiñ, sırtta kepşep catkan töölördün tişi uguldu. Acıbaydın cüzü adegende kızardı, anan kubardı. Elçige ölüm cok, birok elçinin cürögü da taştan emes. Akırın turdu, tebeteyin kiydi, eşikke bastı. Eşikten burulup, bir gana söz ayttı:

— Cakıp bay, mal sende kalat, a söz elde cüröt. Bügün aytkanıñ erteñ aldıñdan çıgat.

Cana çıgıp ketti. Artınan Cakıptın kırıldaganı uguldu, emne degeni tüşünüksüz ele; tüşünüünün da keregi cok bolçu.

Acıbay Talaska kuru kayttı. Kuru kaytuu elçige ölümdön oor; atının başı da salañdap, özü da salañdagan. Ordonun aldında Manastı, Bakaydı, çorolordu çoguu taptı. Sözdü iyip-

bükpödü; Cakıp emne dese, oşonu ayttı, «kara tayımdı da berbeym» degen sözdü da cutpadı, ayttı.

Manastın cüzü karaydı. Çıkıyında bir tamır, kamçı cegensip, kööp çıktı. Ordunan turdu — turganda üydün türkügü kıska köründü — birok Bakay kolun anın bilegine koydu. Al kol, bilek emes ele asoo taydın cügönü bolgonsup, cay-cay bastı.

— Otur, han balam, — dedi Bakay. — Ataga kılıç kötörülböyt, kötörülsö da kespeyt; kesse, öz kolun keset. Cakıptın malı Cakıpka buyursun; mal mürzögö kirbeyt, kirse da al cerde çöp öndürböyt. Kalıñdı men berem.

— Aba...

— Men berem dedim. Kırk cıldan beri cıyganımdın baarı senin başıñ üçün ele; başıñ kün körsün dep ele. Baş oçoksuz kün körböyt. Töö tartkıla!

Al künü Talasta seksen töö çögörüldü. Bakay öz kolu menen sandıktardı açtırdı; cambı-cambı altın, türmök-türmök cibek, kunduz içik, suusar tebetey, kümüş cügöndüü eerler — baarı birden tartıldı, oroldu, cüktöldü. Bakay karı tizesin karabay töölördün arasında cürdü, basmayıldardı özü tarttı, tüyündördü özü tüydü. Çorolor uyalıp, cügürüştü; al oşondo da kolun tartpadı. Keç kirgende seksen töö, seksen kiçine döbödöy, cüktölüp turdu.

— Col erteñ, — dedi Bakay. — Buhara alıs, niyet cakın. Kıdır aldıbızga tüşsün.

Col uzakka sozuldu. Talastın caşılın artta kaltırgan kerben adegende Çüydün tüzün aştı, anan kumduu boz talaalarga urundu. Kündüz kün töbödön urup, tündö cıldızdar toñdurguç bir cakındık menen üstülörünö tüşüp turdu. Bakay eñ aldıda barattı; karı denesi eerde silkinip, birok beli bügülböy. Caş çorolordun biri, bir konuşta, çıdabay suradı:

— Bakay ake, seksen töö altındı köz irmebey berdiñ. Malıñdı ayabadıñbı?

Bakay küldü; külgöndö cüzündögü bırıştar tereñ örööndördün kartasına aylandı.

— Balam, — dedi, — mal degeniñ kıştın karı: ordunda karmasañ, erip ketet; agızsañ, bulak bolot; bulak bolso, el içet; el içse, at kalat. Cakıp kardı karmap catat, men suunu agızıp catam. Körölü, cazında kimibizdin cayloobuz kögörör eken.

Sır-Darıyanı bir tayız keçmelikten ötüştü; töölör suuga ürküp-ürküp kirdi, altın cüktör suunun üstündö cay-cay kıymıldagan köpürödöy öttü. On birinçi kündün keçinde melcigen cerden Buharanın baktarı kara sızık bolup köründü, cana kerbendin baarı, sebebin bilbey, ünün basañdattı.

✦ ✦ ✦

Buharada, Temirkandın sarayında, altı aydan beri aytılbagan bir tüş bar ele. Temirkan anı eç kimge açkan emes; calgız kee bir tañdarda, divanga çıkkanga çeyin, çıgıştı karagan terezede uzakka turganı körünçü. Tüşündö asmandan kün tüşüp, alakanına kongon; kündün canında bir ay payda bolup, eköö biri-birine orolup, Temirkandın çatırına kongon. Cana çatırdan bir carık taralgan deysiñ, Buharanın büt baktarı oşol carıkta mömögö aylangan. Tölgöçü çakırtkan emes; öz tüşün özü corugan. Kün — bir er boluşu kerek ele, ay — bir kız; ay öz üyündö ele, kün coldo.

Oşol tañda darbazaçılar entigip kelişti: çıgıştan bir kerben körünüptür, seksen töö, aldında ak sakalduu bir karıya, artında kalpakçan atçandar. Temirkan taktısınan turdu, tebeteyin öz kolu menen tüzdödü.

— Darbazalardı açkıla, — dedi. — Cana dastorkondu çoñ caygıla. Kütkönüm keldi.

Vazirler biri-birin karaştı; han, bilgenderinçe, eç kimdi kütkön emes ele. Birok Temirkan altı aydan beri kütüp catkan.

Bakay şaardın darbazasınan kirgende Buharanın kalıñ eli eki cakka carıldı. Karıya atınan oor tüşüp, Temirkandı közdöy üç kadam basıp, kolun töşünö koydu:

— Temirkan, sözüm kıska, niyetim uzun. Talastan kelebiz. Cakıp uulu Manastın atın ukkandırsıñ; ukpasañ, talaadan sura, al aytat. Kara calduu arstan, elinin kalkanı, cetimderdin agası Manaska kızıñ üçün kuda tüşö keldik. Seksen töö cük — kalıñ, kabılıña sunulat. Söz seniki.

Temirkan Bakaydın kolun eki kolu menen karmadı. Közdörü caşka tolgon; han közünün tolgonu ayıp sanalçu da, al künü eç kim ayıptagan cok.

— Karıya ake, — dedi, — altı ay murun bir tüş kördüm: kün alakanıma kondu, canında ay bar ele. Altı aydan beri oşol kündün colun karaym. Kalıñın alıp kelipsiñ — men kızımdı tüşümdö ele berip koygom, sen bolgonu üstün möörlögönü kelipsiñ. Sözüm söz, antım ant bolsun: kızım Manastıkı.

Ak koy soyuldu, kan cerge tamdı, ant içildi. Temirkan menen Bakay, eki ak sakal, eki kolun biri-birine kınadı; kınaşkan al koldor al künü eki handıktı emes, keleçek üç muundun tagdırın bayladı — birok munu al künü eköö teñ bilgen cok; bilişse da kayra tartışmak emes.

Kabar Talaska uçtu. Manas kırk çorosun aldı — Almambet oñ cagında, Çubak sol cagında, Sırgak aldıda, Acıbay tilde — Buhara colun üç kündö basıp ötüştü; üç kün üç tün at almaştırıp cürüp oturuştu, törtünçü tañda Buharanın munaraları köründü. Şaar alardı ülpöt üyündöy tosup aldı: çatırlar tolo, coldor tolo, baldar attardın aldında çurkap cüröt.

Saraydın içki koroosun karagan biyik ayvanda, köşögönün artında, bir kız turgan. Kırk kızıl kiyimçen kız canında ele, birok al köşögönün cılçıgınan calgız özü karap turdu. Tömöndö atınan tüşkön adamdı kördü: boyu eşik aşkan, iyni eki kişi endüü, baskanı arstan salmaktangan; tebeteyinin aldınan karagan közdörü, bir karaganda büt koroonu tarazalagan közdördön. Adam bir irmemge başın kötördü — köşögönü körö almak emes, kızdı taptakır körö almak emes — birok tak oşol cılçıkka karagansıdı.

Kızdın kolu, özü baykabay, töşünö bardı. Içinen emne ötkönün eç kimge aytkan cok; aytmak da emes. Calgız al tünü enekesine, cibek sayıp oturup, başın kötörböy, bir gana süylöm ayttı:

— Atamdın tüşü çın eken.

Otuz kün oyun boldu, kırk kün toy. Kazandar kaynadı, kımız seldey aktı, balbandar küröştü, attar çabıldı, ırçılar ırdadı. Bir künü er maydanı kuruldu; Buharanın balbandarı menen Talastın çoroloru küröşkö tüştü. Çubak maydanga çıkkanda kalıñ elden bir düñ öttü — anı estegender bar ele. Çubak küröşün aldı, ataandaşın dalıga saldı, birok maydandan çıgıp baratıp başın ayvandı közdöy kötörüp, tebeteyine kolun tiygizdi; kimge tiygizgenin bilgender bildi, cana Buhara küldü, ak köñül menen küldü.

Toydun içinde bir keçte, Temirkandın çoñ dastorkonunda, kelin menen küyöö salt boyunça birinçi colu bet mañday oturguzuldu. Kanıkeydin cüzü emi açık ele; Manas aga karadı, cana oşol küngö çeyin maydandarda, salgılaştarda, uu cerlerinde eç cañılbagan bul adam bir çöyçök kımızdı dastorkongo koyup catıp bir az tögüp aldı. Kanıkey munu kördü; körmöksön boldu. Anan, söz kezegi özünö kelgende, közün ala kaçpay süylödü; ünü ne biyik ele, ne capız:

— Baatır, aytıştı: kırk çoroñ bar eken, baarına öz koluñ menen et koyot ekensiñ. Aytıştı: cetim körsöñ, atıñdan tüşöt ekensiñ, aç körsöñ, dastorkonuñdan turguzat ekensiñ. Men baylıkka barbaym; baylık atamdın üyündö da bar ele. Men oşol dastorkongo baram. Dastorkonuñ dayıma oşondoy bolsun, cetet.

Manas al tünü çatırına kaytıp baratıp Almambetke, coldo, calgız munu ayttı:

— Bakay abam dagı biliptir.

Cana bir tañda, tañ zaarında, Temirkan kızın uzattı. Kızdın sebi tokson töögö cüktölgön ele; birok Temirkandın çınıgı bergen sebi cüktö emes ele. Kızının mañdayınan ööp, kulagına eñkeydi:

— Kızım, — dedi, — sen emi hanışa bolduñ; mından arı atıñ da oşondoy atalsın. Bargan ceriñde sabır senin kalkanıñ, akıl senin kılıçıñ bolsun. Er degeniñ — too: toodo boroon da bolot, kar da. Sen toonun suusu bol; boroon basılat, kar eriyt, suu kalat.

Kız — mından arı baarı Kanıkey dep atay turgan kız — atasının kolunan ööp, atına salabat menen mindi. Artına bir colu karadı: Buharanın baktarı, munaraları, balalıgı. Bir karadı, ekinçi karagan cok. Cüzün tündükkö, Talaska, özü bilbegen caşoosuna burdu.

Kelin köçü cay cürdü; tokson töö, kırk kız, cüz atçan. Konuş cerlerinde Kanıkey çatırınan az çıktı, birok çıkkanda boş turgan cok: bir keçte aşpozçulardın kazanına öz kolu tiydi da, al keçte tamaktın daamı özgördü; bir tañda coldo aksagan töönün butuna özü çögölöp karap, tamanına sayılgan tikendi özü suurup aldı. Çorolor munu körüp, biri-birin karap, eç nerse deşken cok. Sırgak bir tünü ot başında çıdabay ketti:

— Bul baybiçe, — dedi, — han kızınday ösüptür, koyçunun kızınday işteyt. Mındayın ne kördüm, ne uktum.

Acıbay, çoktu aralaştırıp catıp, akırın coop berdi:

— Berekenin közü degen Bakay ake. Köz degeniñ karayt, balam. Bul baybiçe baarın köröt; iş — körgön nersenin koldon kelişinde.

Talas alardı kımız cıtı menen tostu. Çıyırdı kelinin üydün aldında kuçaktadı; kuçaktadı da, ene cürögünün büt tacrıybası menen kızdın iyninin tiktiginen, köz karaşının toktoolugunan, kolunun cıluulugunan çenep-bıçtı da, içinen: «Bul kız cük kötöröt, — dedi, — bul kız köp cük kötöröt». Kubanıçına bir tamçı sızdoo aralaştı, sebebin özünö da açа albadı.

Akılay alıs turdu. Cañı kelindin ötkönün kölöködön karadı; cüzündö ne kek bar ele, ne süyüü — calgız, eesiz bir çarçoo. Kanıkey anı kördü. Ertesi, eç kimden surabay, kolunda bir çöyçök saba kımızı cana bir türmök Buhara cibegi menen Akılaydın üyünö bardı; bosogodo toktop, başın iydi:

— Ece, — dedi, — men bul curtka kiyin keldim. Col-cobo senden suralat; maga üyröt, men üyrönöyün.

Akılaydın erinderi kıbıradı, eç nerse dey albadı. Cibekti aldı, kımızdı içti. Oşol kündön kiyin eki ayal dos boluşkan cok balkim, birok duşman da boluşkan cok; talaada munu tınçtık deşçü, cana tınçtık dostuktan uzak ömürlüü bolçu.

Cakıp da keldi bir künü; kelbeske bolboyt ele, el emne deyt. Kelindin üyünö kirgende cüzü karızın suray kelgen adamdın cüzü ele. Kanıkey anı bosogodo tostu, baş iydi, törgö oturguzdu, aldına öz kolu menen kazı koydu, sabanın eñ baş kımızın sundu; kayın atam dedi, ünündö ne taarınıç bar ele, ne suzduk. Cakıp cedi, içti, unçukpadı. Ketip baratıp, atının canında, eç kimdi karabay küñgüröndü: — Buharanın kızı tarbiyaluu eken barı... Kalıñına tatırbı, anı ubakıt körsötöt. Berilbegen kalıñdın esebin dagı ele öz kapçıgınan karmap cürgön; sarañdın depteri ölgönçö cabılbayt.

✦ ✦ ✦

Al cılı cay erte keldi, uu mol boldu. Bir uudan kaytkanda çorolor kızık nerse alıp kelişti: Sırgaktın kuçagında, ne döbötkö okşobogon, ne tayganga okşobogon, karışkırga taptakır okşobogon bir küçük bar ele. Askaluu cerden tabışkan; baştarının üstündö bir kumay — tigi coru tektüü, kanatı kün capkan kuş — üç colu aylanıp, anan asmanga siñip ketken. Küçüktün közdörü açık ele cana adamga karap turgan; küçük közü antip karabayt.

Bakay küçüktü körörü menen ordunan turdu. Eñkeyip, küçüktün celkesinin cünün sıypalap, oozun açıp tañdayın karap, anan tüzöldü; cüzü ıyık bir cazuunu okugan adamdın cüzü ele.

— Bul — Kumayık, — dedi. — Kumaydan tuulgan, kırktın birine nasip bolgon ıyık küçük. Bul çoñoyso, tulpar cetpeyt aga, arstan tura albayt aldında; üyürgö börü kelbeyt, curtka duşman colomoyt. Birok cakşılap ukkula: Kumayık ar bir koldo çoñoyboyt. Kirdüü kol tiyse, çiyet; calgan dem tiyse, öçöt. Anı calgız taza ayal östürö alat — kolu taza, tili taza, cürögü taza. Tuura emes koldo ölöt; öldübü — kut da anı menen ketet.

Üydün içi tınçıp kaldı. Közdör, birden, erksizden, Kanıkeyge buruldu. Kanıkey saymalap catkan cibeginen başın kötördü; al köz karaştardan kaçkan cok.

Manas küçüktü öz kolu menen alıp bardı aga. Birok süyüü menen sunulgan amanat oor şarttar menen cüktölgön ele; Manastın ünü baybiçesine emes, bir çorosuna buyruganday ele:

— Al, östür. Birok bil: bul küçük — menin kutum. Kılına zıyan cetse, közünün nuru öçsö, kuyrugunun uçu oorusu — baybiçem ekeniñe karabaym. Kut ketse, sen da ketesiñ.

Oor söz ele; üydögülör cer karadı. Bakay bir nerse dey turgansıdı, debedi; balkim aytışı kerek ele. Kanıkey küçüktü kuçagına aldı. Küçük, al kiçine, ısık, titiregen candık, kızdın koynuna kirip, cıtın bir tartkanda cattap aldı. Kanıkey başın iydi:

— Amanatıñ — amanatım, — dedi. Başka söz aytpadı.

Oşol kündön tartıp Kanıkeydin tündörü bölündü. Küçüktü eç kimge körsötpödü, eç kimge karmatpadı; köz tiyet, caman söz tiyet, kirdüü kol tiyet dep, öz üyünün eñ tüpkü burçuna kiyizden uya casadı. Süttü özü saap, özü cılıtıp, özü tamızdı küçüktün oozuna — tün carımında bir, tañ atkanda bir, şaşke çende bir. Küçük ooruganda üç kün üç tün uktabay, koynunda kötörüp, demi menen cılıttı. Kündüz kelindik kızmatı kemigen cok: kazan anıkı, dastorkon anıkı, konok anıkı. Eç kim çarçaganın körgön cok, antkeni körsötkön cok; calgız közünün aldı, ay ötkön sayın, kölökölöndü.

Bir tünü Çıyırdı, uktay albay, kelindin üyünün canınan ötüp baratıp, içkeriden bir küñgüröngön ün uktu; kiyizdin cılçıgınan karagan cok — karoo saltka sıybayt ele — birok toktop, tıñşadı. Kanıkey küçükkö beşik ırı aytıp catkan; cay, kargıldangan, Buhara tili menen bir beşik ırı. Uykusuz bir ayaldın, tün ortosunda, bir aybandın balasına aytkan beşik ırı. Çıyırdı tañga çeyin munu oylodu. Ertesi kelindin közünün aldındagı kölökögö karadı, eç nerse suragan cok; calgız al künü kazandın başına erte ötüp, Kanıkeydin işinin carımın, eç nerse bolbogonsup, öz moynuna aldı. Eki ayaldın ortosundagı bul ünsüz makuldaşuu da uşintip, bir ooz söz korotulbay, tüzüldü.

Kumayık çoñoydu. Altı ayda bir cıldık ittey boldu; cünü kümüş tarttı, töşü cazılandı, köz karaşı tereñdedi. Kanıkeydin artınan kölökösündöy basıp, al oturganda tizesinin tübünö catıp, bötön cıttan celkesi ürpöyçü. Manas anı körgön sayın töşü kötörülüp: «Kutum basıp cüröt», — deçü; birok küçüktü östürgön tündördü bir da suragan cok. Suroo oyuna da kelgen cok. Erler uşunday: bulaktan içet da, başatın surabayt.

Kış kirgen. Bir keçte üydün ortosundagı oçokto çoñ tüp çartıldap küyüp, çorolordun bir neçesi ettin bışışın kütüp, sırtta boroon kiyizdi sabap catkan. Kanıkey konoktorgo kımız kuyup cürgön; eki kolunun eköö teñ boş emes ele. Kumayık, cıluulukka könüp, oçoktun canına sunulup ürgülöp catkan. Cana otton — eç kim körböy, kim körö almak ele — bir çok ırgıp çıktı.

Küyük cıtı menen açuu kañşılagan ün bir ubakta çıktı. Kumayık sekirdi, aylandı, öz kuyrugun kuudu; kuyrugunun uçu tutanıp, cünü örttöngön. Kanıkey kolundagısın taştap, atırıldı, ottu cılañaç alakanı menen buup öçürdü — alakanı küydü, sezgen cok. Birok iştin işi ötkön: kuyruktun uçu, bir tutam, kuykalangan.

Manas tak oşol maalda eşikten kirdi. Körgönü uşul boldu: kutu, ıyık küçügü, tütöp, oorup kıñşılap catat; baybiçesi da başında. Közünö kan toldu. Düynö tarıdı, akıl çegindi, orduna kara açuu oturdu — al açuu Manastın kılıçı da, kargışı da ele, duşmanga ölüm, dosko kırsık ele.

— Saga amanat kıldım ele! — dep kürkürödü; üydün türküktörü solkuldadı. — Bir işti karmaganıñ cok, bir amanattı saktaganıñ cok!

Cana tepti. Bir colu. Kanıkey eki büktölüp cerge tüştü; tüşüp baratıp da kıykırgan cok, calgız demi üzüldü. Kaptalında bir nerse — eki nerse — kurgak butaktay çort etti; eki kabırgası sıngan. Çorolor katıp kaldı; et kütkön koldor abada kaldı; Kumayık, oorusun unutup, kulagın capırıp Manaska ırıldadı — ıyık küçük eesine birinçi cana akırkı colu ırıldadı.

Tınçtık. Boroondun kiyizdi sabaganı. Oçoktun çartıldaganı.

Kanıkey turdu. Cay, abdan cay turdu; bir kolu menen kaptalın karmagan, birok beli, turganda, kayra tik ele. Cüzü aktay, mañdayında ter tamçıları bar ele; közü kurgak ele. Manastın cüzün karadı — kaçpay, calbarbay, ayıptabay — cana mınday dedi:

— Künöö mende, hanım. Közüm üstündö ele, kolum cetişpedi. Ekinçi bolboyt.

Başka söz aytpadı. Küygön alakanı menen küçüktü kuçaktap, kuyrugun özü maylap, özü tañdı; anan tüşkön çöyçöktördü cıynap, konoktordun aldına kayra kımız koydu. Kaptalı ar eñkeygende bıçaktalıp cattı; eç kim bilgen cok. Al tünü, baarı uktagandan kiyin, üyünün tübündö kabırgaların öz kolu menen, cibek kur menen, tişin kıçırata tañdı. Iyladıbı — kiyiz dubaldar gana uktu; kiyiz sır saktayt.

Manas al tünü uktagan cok. Açuusu taragandan kiyin ordunda kalgan boştukta bir nerse — atın koyo albagan bir nerse — kıbırap turdu. Uyat bele? Erler al sözdü bilbeyt, bilse da aytpayt. Tañga maal Bakaydın üyünö bardı; kirgen cok, bosogodo turdu. Bakay oygoo ele; karılar az uktayt.

— Aba, — dedi Manas, karañgını közdöy. — Men keçee keçinde...

— Bilem, — dedi Bakay. Ünü çarçañkı ele, birinçi colu karı adamdın ünü ele. — Han balam, saga bir söz aytam, kulagıña emes, cürögüñö sal: sen keçee tünü kutuñdu teptiñ.

Küçük emes, al ayal — senin kutuñ. Küçük seni uuda korgoyt; al ayal seni bardık cerde korgoyt. Kün kelet — tileyin kelbesin dep, birok kelet — senin artıñdı al cıynayt, senin atıñdı al caşatat, senin... — Bakay toktodu, kekirtegine bir nerse tüyüldü, kalganın aytpadı. — Bar, ukta. Cana dagı bir colu al ayalga kol kötörsöñ, mañdayıñdan meni tabasıñ.

Manas bosogodon kayttı. Öz üyünö kirgende Kanıkey uktap catkanday köründü; koynunda Kumayık, tañılgan kuyrugu sırtta. Manas eköönü uzakka karadı. Anan baybiçesinin but cagına öz çapanın akırın captı. Kanıkey uktagan emes. Közü cumuluu, demi tegiz, kaptalı örttönüp — uktagan emes, cana cabılgan çapandın salmagın tuydu. Içinen emne öttü, eç kim bilbedi; balkim mınday öttü: toodo boroon da bolot, kar da; sen suu bol.

Kabırgalar kırk kündö büttü. Kumayıktın kuyrugu cündödü; küygön cerdin cünü ak çıktı — al aktık, ömür boyu, kuyrugunun uçunda bir belgidey kaldı. Kanıkey cazında kayra kazandın başında ele, kayra dastorkondun, kayra konoktun. Eç kim al kış tünün ekinçi estegen cok; esteböö da talaada cara tañuunun bir colu ele.

Oşol cazda Kanıkeydin üyündö cañı iş baştaldı; eç kim buyurgan emes, özü baştadı. Buharadan sebinde kelgen iynelerdi, cibekterdi, kayış terilerdi çıgarıp, tigüügö kirişti. Adegende Manastın çapanının içtigin sögüp, kayra tikti — kılıç çapsa ayrılbas, camgır ursa ötkörbös tigiş menen. Anan çorolordun tebeteylerine, eç kimge bilgizbey, birden iç kiyiz saldı. Koldorunun boş turganın eç kim körgön cok; kabırgaları tañıluu turganda da mancaları iştep catkan. Bir künü Bakay üygö baş baktı, tigilgenderdi karadı, tigiştin cıştıgın karadı, cana bir nerseni tüşündü; tüşüngönün calgız közünün buulangandıgınan bilgizdi. Bul ayal kıştık tigip catkan cok; bul ayal keleçek cıldardın boroonun sezip, aga kamdanıp catkan — kırk çorogo birdey.

— Kızım, — dedi Bakay ketip baratıp, bosogodo toktop, — senin iyneñ kimdin kılıçınan bolso da kurç.

Kanıkey başın işinen kötörgön cok; calgız erinin kıyırında, bir irmem, bir kölökö cılmayuu öttü.

Birok bir nerse özgörgön ele. Çorolor emi Kanıkeydin aldınan ötköndö tebeteylerine kol tiygizçü boluştu. Çıyırdı kelinin karaganda emi içinen calgız «cük kötöröt» deçü emes; «bul curttu uşul kötöröt» deçü boldu. Cana Talastın ayaldarı, kaygı-muñu tüşkön sayın, birden-ekiden anın üyünün colun üyrönüştü.

Kanıkey bolso tündördö, baarı uktagandan kiyin, keede sırtka çıgıp, Ala-Toonun kar capkan karañgısın karaçu. Antkeni tüştörü baştalgan ele. Aralaş, uçu-kıyırı körünbögön tüştör: keede sıngan bir tuu körçü, kanagan bir bulak, tokson töö cük sebinin birden çeçilip taratılganın, dagı — eñ köp uşunu — eç kim bilbegen bir aska üñküründö küygön calgız çırak. Oygongondo coruuga araket kılçu, coruy alçu emes. Cıldar ötköndön kiyin coruyt ele; cıldar ötköndön kiyin al çıraktın emne ekenin, al üñkür emneni katarın, askerlerdin şamalında kim casanıp çıgarın birden köröt ele. Azırınça calgız üşüp, kayra kirip, Kumayıktın cıluuluguna ıktap uktaçu.

Cay kelip, cayloo köçü kurulganda ordodo başka bir düñ baştaldı. Kökötöy handan kabarçılar kelip cattı, arı-beri söz taşılıp cattı; birok negizgi düñ içki cakta ele. Bir keçki dastorkondo Çubak, kımız da bergen bir kayrat menen, ünün kötördü: törgö kim oturarı, aldıñkılıktı kim aydaarı talaşılıp catkan, cana Çubaktın közü Manastın oñ cagında oturgan Almambette ele.

— Bul curtka kiyin kelgen, — dedi Çubak, sözdördü taştay birden taştap, — öz bolgondon aldıga ötmök bele?

Almambet başın cay kötördü. Eç nerse degen cok. Birok köz karaşında uşunday bir car, uşunday tüpsüz bir calgızdık açıldı deysiñ, dastorkondun ünü öçtü; Kanıkey, kımız çöyçögü kolunda, eki erdin ortosunda çoyulgan al körünbös kiriçti kördü, cana cürögü kısıldı. Manas kabagın tüyüp, bir söz aytıp caap saldı; birok cabılgan söz kömülgön çok sıyaktuu — kiyizdin aldında bıkşıp küyöt.

Al tünü Kanıkey dagı bir tüş kördü: eki tulpar, bir cardın eki öyüzündö, biri-birine kişenep cattı; car tereñ ele, tübünön kara suu agıp catkan. Oygondu, turdu, karañgıda uzak oturdu. Tañ atsın, dedi içinen, tañ atsın — Bakayga keñeşüü kerek. Bul eki erdin ortosundagı caraktı ubagında tolturuşpasa, al kara suu baarın agızıp ketmek.

Tañ, Ala-Toonun artınan, kızıl caraday sögülüp kele catkan.

9 - BÖLÜM

Almambet menen Çubaktın kagılışı cana Almambettin comogu

— ❖ —

Kabar Talaska tañ ata elekte cetti: on eki musulman han on eki san kol kurap, körö albastıktın kara tuusun kötörüp, Manaska karşı attangan eken. Çabak üyürün ürkütkön turna kölökösündöy bir dürbölöñ ayıldardın üstünön ötö çıktı. Koyçular malın too oozuna tarttı, ayaldar kiyiz eşikterdi bekem bayladı, kırk çoro attarının basmayılın kınadı. Calgız Manastın cüzündö ne bir kölökö, ne bir bırış cok ele; al ordonun aldına çıgıp, boz calduu Akkulanın canında turup, alıska köz saldı.

— Kelgeni konok bolso, kımız dayar bolsun, — dedi. — Kelgeni duşman bolso, kılıç dayar. Eköönü teñ tosup algandı bilebiz.

Bakay ak sakalın sılap cılmaydı. Karı karışkır şamaldı cıtınan taanıyt emespi.

— Körö albastık menen kelgen kol, — dedi al, — coldo üç iret oylonot. Talaska cetkiçe mitaamdın otu külgö aylanat. Sen ordoñdu kenen tik, kazanıñdı tereñ as, kalganın talaa özü bütüröt.

Aytkanınday boldu. On eki han on eki bagıttan Talas tüzünö tüşköndö, aldınan cılañaç kılıçtuu kol emes, tütünü asmanga sozulgan kazandardı, katar-katar baylangan beelerdi, boz üylördün aldında tizilgen ak sakalduulardı körüştü. Manas alardı ne bir kadam çeginbey, ne bir karış aldıga baspay tostu; turgan ordunda, too kanday tursa, oşondoy turdu. Handardın içinde emne bolso — körö albastık, kek, eski esep — oşol turpattın aldında erip, başka nersege aylandı. Antkeni mitaamdık — karañgıda bagılgan ayban; kün cüzün körgöndö ürköt, tüsün özgörtöt.

Handardın eñ uluusu atınan tüşüp, kamçısın koltuguna kıstarıp, aldıga bastı.

— Manas, — dedi, — kalp aytsak tilibiz kurgasın: colgo çıkkanda köñülübüzdö kıñırlık bar ele. Birok Talaska kirgende kördük: sen bizge duşman emessiñ; duşman — çıgışta oturup, baarıbızdın conubuzdu kamçılagan Koñurbay. Beecinge, Koñurbayga karşı saga kol boluuga keldik. Al bizdi, koşuunuñdun artına koş.

Manas bir azga unçukpadı. Unçukpaganı süylögönünön oor ele.

— Eşigimden ayla menen kirgen, — dedi akırı, — eşigimden dos bolup çıksa, men al aylanı talaanın şamalına keçirem. Tüşkülö attan. Bügündön arı siler menen etibiz bir, söögübüz bir. Beecindin colu uzun; al colgo dene gana emes, cürök da çıdaşı kerek.

Oşol künü Talasta seksen kündük sıy baştaldı. Seksen kün kazan tüşkön cok, seksen kün kımız saaldı, seksen kün on eki san askerdin kursagı tok, conu cıluu boldu. Birok bul seksen kündün çınıgı işi toydo emes, Kanıkeydin ordosunda cürüp cattı. Cakıp uulu Manastın salabattuu carı tün kıska kelse kündü uladı, kün kıska kelse şam carıgın koştu, on eki san koldu calgız kolu menen cabdıp cattı. Ustalardı başına toptop, teri iyletti, kiyiz bastırdı, temirge suu berdirdi. Ok ötpös kiyimder tigildi: cış tokulgan, kat-kat kabattalgan, töşkö töş, congo con cabışkan kiyimder. Attar tandaldı: külügü külük, çıdamduusu çıdamduu, kıştın karına, caydın kumuna çıday turgan cılkının eñ asılı. Dagı kül azık dayardaldı: kuurulup cançılgan, baştıkka nık basılgan, bir uuçu bir küngö cetken, buzulbas, cük bolbos col azıgı. Kanıkey ar baştıktı öz kolu menen tarttı, ar basmayıldı öz közü menen tekşerdi.

— Er maydanda ölöt, — dedi al baybiçelerge, — birok aç ölbösün, üşüp ölbösün. Bizdin ülüşkö tiygeni uşul.

Baybiçeler kündüz tikti, tündö tikti; mancalar iyneden teşik-teşik boldu, eç kim «oh» degen cok. Kampalar boşodu, sandıktar açıldı; Kanıkey öz sebindegi cibekti da kestirip, bir erdin içtegine saldırdı. Oşol seksen kün Talastın üstünön sabalgan kiyizdin, kaynagan

kazandın, kööründtölgön oçoktun ünü bir tıngan cok. Cana bir kızık nerse boldu: ayla menen kelgen on eki handın askerleri özdörün uşunça kamılga menen cabdıgan bul baybiçenin kolun körgöndö içindegi akırkı şek kaldıgın da taştadı. Antkeni asker handın sözünön körö özünö bıçılgan kiyimdin tigişinen tüşünöt; tigiş bek bolso, iş da bek.

Colgo çıgar kün kelgende Kanıkey ordosunun eñ tüpkü sandıgın açtırdı. Içinen bir ton çıgardı — körgöndördün tili baylandı: Ak olpok. On eki cılda tigilgen; on eki cıl iyne kirip, cip cürüp, arasına kat-kat cibek, kat-kat kebez, kat-kat sır koyulgan. Anı kılıç kespeyt, ok teşpeyt ele; suukta cılıtıp, ısıkta salkın karmaçu. Kanıkey tondu eki kolu menen kötörüp, Manastın iynine captı; anan Akkelteni — oşol elge dayın mıltıktı, oozunan tütün cıttangan amanattı erinin koluna berdi.

— On eki cıl munun ar ilmegine bir duba koştum, — dedi. — Dubam seni menen barsın, sen meni menen kayt. Men eşikte aman kütöm; sen coldon aman kel.

Manastın kekirtegine bir nerse tıgıldı; erdik — oşol tüyündü cuta bilgendik. Cuttu, başın iydi, carının mañdayınan öptü. Anan burulup, koşuundun aldında cañırgan ünü menen aykırdı:

— Erler! Col uzun, duşman kaar. Bul kolgo bir baş kerek; menden başka bir baş, antkeni men hanmın, birok Beecindin coldorun bilbeym. Içibizde cıyırma bir cıl Beecinde handık kılgan, al cerdin taşı menen suusun catka bilgen bir er bar: Almambet! Suunu kaydan içerin, aşuunu kaydan aşarın, duşman kaydan ururun al bilet. Koşuundun başına anı han şayladım. Makul bolgon kamçısın kötörsün!

Bir irmem — kıpkıska, iyne uçunday bir irmem — kol unçukpay kaldı. Anan kamçılar asmanga kötörülüp, düñgürögön ün Ala-Toonun kaptaldarında cañırdı. Birok oşol iyne uçunday tınımda bir nerse bar ele; anı Bakay uktu, Kanıkey uktu, balkim Manas da uktu, birok ukmaksan boldu. Kırk çoronun içinde bir neçe köz cer karadı. Al emi Çubaktın caagı askaday kıymılsız bekildi.

✦ ✦ ✦

Kol çıgıştı közdöy aktı; on eki san asker, kırk çoro, aldıda tuu, artta cük, kündöp-tündöp aktı. Altay colunun çañın cutuştu, kar aşuulardın ayazın dem alıştı, tündösü cıldızdardın astında, kündüz kündün ötündö cürüştü. Keñ-Kol artta kaldı, Çüy artta kaldı; taanış cayıttar tügöndü, bötön taştar baştaldı. Konuş cerlerde kül azık açıldı; bir uuç bir küngö

cetti, Kanıkeydin atı ar dastorkondo dubaday eskerildi. Tal-Mazar degen konuşka cetkende attar küüsünön tayıp, erler unçukpas bolup kalgan. Uzun col cigittin içinde emne bolso, oşonu cüzünö çıgarat: cakşılık bolso cakşılık, iriñ bolso iriñ.

Iriñ Kırgıl çaldın tili menen carıldı.

Karı çoro agargan murutun çaynap Çubaktın canına cıldı. Ot ceegi ele; kol konup, Almambet ilgeri çalgınga ketken — han katarı birinçi buyrugun özünö berip, eñ korkunuçtuu işti öz moynuna algan. Birok Kırgıl munu mınday dep aytıp bergen cok.

— Kördüñbü, Çubak, — dedi ünü cılan terisindey kurgak çıgıp. — Çalgın degen — erdin namısı. Aldıda bargan birinçi kılıç çapkan, birinçi dañk algan bolot. Manas al namıstı kimge berdi? Sagabı? Magabı? Cok. Keçee kelgen, keçee koşulgan, kanı bizden emes, dini kiyin kirgenge berdi. Sen Manastın oñ kolu eleñ, emi bir kıtaydın artınan çañ cutasıñbı?

Çubaktın çıkıyında bir tamır sogo baştadı. Içinen bir ün «ukpa» dedi; birok başka bir ün — eskireek, açkaraak ün — «çın bolsoçu» dedi. Körö albastık erdin içine uşintip kiret: eşikten emes, carakadan.

— Bas caagıñdı, çal, — dedi, birok ünündö bastırar küç cok ele.

— Basayın, — dedi Kırgıl, — men basam, birok kol baspayt. Azırtan ele şıbıraşuuda: Çubaktın bagı taydı deşet. Beecinge cetkende kim bilet, balkim Almambet eski dostorun taap, bizdi karga-kuzgunga cem kılat. Kıtay kıtay boydon kalat, balam; börü it bolboyt, bolso da it terisin camınat.

Kırgıl üç colu ayttı, üç colu uusun cañıladı, üçünçüsündö Çubak ordunan atıp turdu. Atına mindi, kamçı bastı, tündün içine, Almambettin artınan çaptı. Içinde öskön nerse açuubu, körö albastıkpı, ce uzun coldun çarçoosu tapkan teşikpi — bilgen cok; bilbegeni üçün toktoto da algan cok.

Almambetti bir kırdın üstünön taptı; han şaylangan er calgız, ay carıgında duşman colun okup oturgan. Tuyak dabışın ukkanda buruldu, kelgendi taanıganda cüzü carık tarttı:

— Çubak! Calgız çalgın kıyın bolup cattı ele, kelgeniñ cakşı boldu...

— Men senin artıña tüşkönü kelgen cokmun, kıtay kulu! — dep kese ayttı Çubak. Ünü öz kulagına da bötön uguldu. — Sen kim eleñ menin aldıma çıkkıday? Beecinde handık kılıpsıñ — Beeciniñde kıl! Bul — kırgızdın kolu. Keçee kelgen bügün baş bolso, öz uuldar kayda kalat? Kayt artka, tüş artıma, bolboso...

Almambettin cüzünön carık tartıldı; orduna kelgeni karañgılık emes, andan camanı ele: eski, ötö eski bir azaptın külü. Birok kül astında çok bar ele.

— Kul dediñbi? — dedi akırın. — Men — tagın teep kelgen adamga... Men — ata başın din coluna koygon adamga... Kul dediñbi, Çubak?

— Kul dedim! Kıtay kul!

Kılıçtar bir uçurda suuruldu. Ay carıgı eki bolotto eki iret sındı. Attar tik kötörüldü, birinçi kagılıştın ünü tündü tildi — cana al ün konuş cerinde uktabay catkan calgız adamdın kulagına cetti. Manas Akkulanın conuna eersiz sekirip minip, tüzdü bir umtuluşta basıp öttü; cetkende eki cigit üçünçü kaçıruuga kamıngan ele. Manas ne kılıç suurugan cok, ne bakırgan cok; Akkulanı eköönün ortosuna aydap, eki kolu menen eki attın tizginin çap karmadı, uşunçalık bek karmadı — eki at teñ ordunda katıp, eki kılıç abada ilinip kaldı.

— Tüşürgülö, — dedi. Ünü cay ele; cay ünü kün kürkürögöndön korkunuçtuu ele. — Kılıçtardı tüşürgülö. Beecinge cetpey biri-birinin kanın tökkön kolgo Koñurbaydın keregi cok; al kol özünö özü Koñurbay.

Eki kılıç tüştü. Manas eköönö teñ karadı; uzakka, birden karadı.

— Çubak, — dedi. — Sen menin oñ kolumsuñ; kolum cürögümdü ursa, men emne bolom? Almambetke kul degen — maga kul degeni; antkeni men aga «bir tuuganım» dedim. Al emi sen, Almambet — sen da bil: bul koldun içinde tili uuluu çaldar bar, birok cürögü sen tarapta erler da bar. Bir tildin kiri miñ cüröktün agın cappasın.

Tünkü şamal sogup öttü; kırdın çöbün capırıp, eki tulpardın calın sapırdı. Algaç Çubak atınan tüştü. Kamçısın çeçip moynuna astı — talaanın eñ bayırkı col-cobosu: moynuna kamçı askan adam «künööm moynumda, ökümüñ koluñda» degeni. Almambet da tüştü; al da kamçısın moynuna astı. Eki er ay carıgında, moynunda kamçı, betme-bet turuştu.

— Tilim üzülüp tüşkönsüdü, — dedi Çubak, — al sözdü aytıp catkanda. Kırgıldın uusu ele, menin oozumdan aktı; birok agızgan ooz — menin oozum. Keçir, Almambet. Mından arı kanım kanıñ bolsun.

— Men eçak keçirgem, — dedi Almambet. — Sen meni «kıtay» dep urduñ; birok al cara sen törölö elekte ele açılgan, Çubak. Sen cön gana üstünö bastıñ.

Manas eköönün kolun biriktirip, öz kolun üstünö koydu.

— Ant bergile, — dedi. — Bul düynödö coldoş, tigi düynödö akırettik bolgula.

— Akırettik bolduk, — deşti eköö bir oozdon.

Tünkü şamal üç erdin antın alıp, talaaga tarattı. Talaa unutpayt; aytılgan ant aşkan aşuuda, içilgen suuda, cagılgan otto saktalıp, künü kelgende eesinen suralat.

Kaytıştı; üç atçan katarlaş konuş cerin közdöy bastırıştı. Birok Manastın içinde bir tüyün kalgan: Almambettin «al cara sen törölö elekte ele açılgan» degen sözü. Oşol tünü konuşta çoñ ot cagıldı; Bakay keldi, Sırgak keldi, çorolor tegerek kuruştu. Manas Almambetke buruldu:

— Bir tuuganım, — dedi. — Carañdı kördük, kanıñdı körgön cokpuz. Bul kol seni menen Beecinge cüröt; cürgön adam artındagısı kim ekenin bilişi kerek. Ayt. Kimsiñ, kaydan üzüldüñ, kaysı coldor menen ötüp bizge cettiñ? Comoguñdu ayt; tün uzun, kulak köp.

Almambet otko karadı. Calındın içinen bir nerselerdi kördü; balkim Beecindin munaraları, balkim bir ayaldın cüzü. Anan baştadı — baştaganda seksen kündük toydun, seksen konuştun, seksen uruşttun aytıp bere albasın bir tündö aytıp berdi.

✦ ✦ ✦

— Bizdin elde mınday bayandı comok deşet, — dedi. — Birok meniki comok emes; ar sözünün astında ce bir mürzö, ce bir cara catat. Ukkula anda.

— Men törölö elekte atım koyulgan, — dedi Almambet. — Beecindin cıldız sanagıçtarı, Esenkandın tölgöçülörü asmanga karap titiregen: «Azizkandın tukumunan bir uul törölöt; törölsö Beecindi kıyratat». Atam Azizkan Beecinge karaştuu handardan ele; bul söz kulagına cetkende sarayının ustundarı solkuldadı. Apam Altınay al kezde caş ele, töröbös ele, kança cıldan beri balası bolboy cürgön. Dartına daba izdep cürgöndö bir tünü — apam munu aytçu, aytkanda ünü dayıma kısılçu — bir tünü ordosuna bir carık kirgen. Ne eşikten kirgen, ne tündüktön; kirgen da koygon, nurday, suuday. Apam oşol nurdan boyuna bütkönünö işençü. Kimge aytsa — külgön; birok apam bilçü. Ene kursagındagısı kaydan bütkönün bilet.

— Men törölgöndö atam eki nersenin ortosunda kaldı: bir cagında tölgöçülördün sözü, bir cagında kolundagı uul. Öltürgön cok; öltürö algan cok. Birok Beecindin col-cobosu taş boor: han uuldarı altımış baştuu acıdaardın okuusuna berilet. Averden kölünün tübündö deşet al okuunu; kimdir biröölör köl ceegindegi bir kara üñkür deyt. Miñdegen

bala kiret, bir uuç gana çıgat. Acıdaar üyrötkön ilim — sıykır ilimi: buluttu saap, kara taş menen caan caadırgandı, tumandı cuurkanday capkandı, duşman közünö düynönü teskeri körsötköndü oşol cerde üyrötüşöt. Üyrötüp catıp sındırışat; kötörö albagan balanı köl cutat. Men altı cıl oşol karañgıda kaldım. Altı cıl kün cüzün körgön cokmun, altı cıl ene cıtın iskegen cokmun, altı cıl uykuga «balkim oygonboym» dep cattım. Canımda catkan baldardın tañga cetpey ketken tündörü boldu; attarın sanay albaym, sanasam bul tün bütpöyt. Men çıktım. Emne üçün men? Bilbeym. Balkim apamdın nurunan, balkim tölgöçülördün korkuusunan; eldi korkutkan bala oñoy menen ölböyt.

Ot çartıldadı. Çorolor taştay kattı; Çubak tizesin tiktep oturdu.

— Okuudan çıktım, er boldum, atamdın oñ cagına oturdum. Cıyırma bir cıl Beecinde handık kıldım; buyrugum cürdü, sözüm kesti. Koñurbaydı oşondon beri bilem: dımagı boyunan, kegi dımagınan çoñ. Baarı bar ele mende — tak, cılkı, altın, at. Bir tünü tüş kördüm. Tüşümö ak sakalduu bir dubana kirdi; kolunda ne kılıç bar, ne kitep — calañ bir carık. «Almambet, — dedi, — sen tabıngan buttun kulagı cok, közü cok; seni Caratkandı taanı». Oygondum, terdep köynögüm conuma cabışıptır. Dagı bir tünü keldi, dagı bir tünü. Üçünçü tündün ertesi turdum, buttar turgan üydün eşigin açtım, karadım: taş. Boyolgon taş. Kulagı cok, közü cok. Oşol tañda kelme keltirdim; eç kim ukpay, calgız özüm, Beecindin tak ortosunda musulman boldum.

— Caşırdım; caşırılgan ıyman — çoktogu ottoy, kantse da tütün beret. Adegende apama açıldım. Altınay uktu, ıyladı, «senin nuruñ uşul eken da» dedi, al da ıyman keltirdi. Anan atama bardım. Tagında oturgan; canında butu — altından kuyulgan, közdörü cakut. «Ata, — dedim, — bul taş seni ne törötkön cok, ne toyguzgan cok. Kel, Caratkanga kayt». Atam maga karadı; ant içeyin, bir irmem közünön bir cumşaruu kördüm. Birok anan kolun sunup, butuna carmaştı. «Men atamdın dininde ölöm, — dedi, — seni da oşol dinde öltüröm. Ce kaytıp tobo kılasıñ, ce öz uulumdun başın kesem». Kılıçın suurudu. Ata kılıçı uulga oor kelet; birok uuldun ıymanı ata kılıçınan oor keldi. Salgılaştık. Taktın aldında salgılaştık; butu kuladı, cakut közdörü cerde togolondu. Men bolso... men atam Azizkandın başın oturgan tagının üstündö kestim.

Almambet unçukpay kaldı. Ottun ünü da kısılıp kalganday boldu. Manastın eegi kökürögünö tüşkön; Bakay közün cumgan; caş Sırgaktın caagında eki nımduu iz cıltırap turdu.

— Maga kargış aytpagıla, — dedi Almambet, ünü şagılday kurgak. — Men özümö ceterin kılganmın. Otuz cıl öttü, al baş ar tünü tüşümö kiret. Din coluna berdim; bergenin

berdim, birok ata başı — orduna eç nerse koyulbayt. Çubak, bir tuuganım, — sen maga «kıtay kul» dediñ ele go. Kıtaymın dep atamdı kesti degender da boldu, din almaştırıp tak közdödü degender da. Men calgız bir nerse kaaladım: kulagı bar, közü bar, cürögümdü bilgen Caratkanga kul boluunu. Kıtayga kul bolgon cokmun, öz atama kul bolgon cokmun — kul degen söz maga oşonduktan oor tiyet.

Çubak ordunan turdu, tegerektin ortosunan ötüp, Almambettin aldına tize büktü da, dagı bir colu, bul iret baarının közünçö, kamçısın moynuna astı. Almambet anı iyninen karmap turguzup, booruna kıstı. Eç kim eç nerse degen cok; aytılçu söz eköönün ortosunda murda ele aytılgan.

— Kalganın da ayt, — dedi Bakay akırın. — Caranın oozun açtıñ; tübün da körsöt, ayıgar üçün.

✦ ✦ ✦

— Atamdın başı tüşköndö Beecin dürbödü, — dedi Almambet. — Esenkan carlık çaçtı, Koñurbay kol baştap üstümö keldi. Apam Altınay — ayal kişi ordodo oturat deşet; menin apam anday emes ele. Soot kiydi, atka mindi, oñ cagımda salgılaştı. Erkekçe salgılaştı; kaçkandı kuudu, kelgendi tostu. Üç kün, üç tün salgılaştık, üç kün, üç tün Beecindin coldorunan kan aktı. Üçünçü kündün beşiminde Kococaş — Koñurbaydın mergeni, közü şumkar, cürögü taş — döbödön apamdı kördü. Ok soottun koşulgan cerinen kirdi. Apam atınan cıgılgan cok; atının moynuna öböktöp, maga karap, «cür, uulum, — dedi, — artıña karaba». Anan kuladı. Men apamdı soguş talaasında kömdüm; mürzösünö taş da koyo albadım, duşman tappasın dep izin çöp menen captım. Apam Altınay, nurdan boyuna bütkön ayal, kara cerde catat; şeyit, ordu nurda — buga işenbesem bul ottun canında otura albayt elem.

— Beecinden üzüldüm; üzülgön taş kayda togolonot? Bilgen cokmun. Artımda örttöngön şaar, aldımda atın bilbegen talaalar. Sarı-Arkanı kestim; al uçu-kıyırsız sarı deñizde kündöp calgız cürdüm, kölökömdön başka coldoşum bolgon cok, atımdın deminen başka ün ukkan cokmun. Sır-Darıyanı kördüm, suusunan içtim, Buhara colooçularınan col suradım; akırı kazak Kökçönün aylına cettim. Kökçö meni cakşı tostu; akısın cebeyin: altı cıl nanın cedim, altı cıl cılkısın baktım, kolun iretke saldım, duşmanın kırdım. Birok mendeyge el eşigi dayıma el eşigi boydon kalat eken. Cılkını semirttim —

«kıtay sıykırı» deşti. Soguştu ceñdim — «kıtay aylası» deşti. Akırı mitaam söz Kökçönün kulagına çeyin örmölödü: «Almambet katınıña köz arttı, tagıña tiş kayradı» deşti. Kalp ele; kalptın dalili bolboyt, birok cañırıgı bolot. Kökçönün cüzü maga burulganda murdagı cüz emes ele. Bir tünü tuzak kuruldu; dastorkongo çakırıldım, dastorkondun artında kılıçtar kütüp turgan. Meni Akerkeç kutkardı — Kökçönün baybiçesi, akılduu baybiçe. Caşıruun kabar uçurdu: «Bul tünü barba, erteñ da turba. Saga bul elde nan kalgan cok. Birok uk: Talasta bir er bar deyt, atı Manas; kırk çorosu bar deyt, eşigi elge açık, dastorkonu cetimge cayıluu. Caraluu cigitter oşol cakka barat imiş. Bar, ket; dartıñdın dabası oşol cerde imiş».

Almambet başın kötörüp, ottun üstünön Manaska karadı.

— Men saga uşintip keldim, Manas. Taksız, enesiz, atasız, elsiz. Bir atım bar ele, bir kılıçım, dagı conumda otuz cıldık cük. Sen eşigiñde meni kördüñ; «kimsiñ» degen coksuñ, «kaysı eldensiñ» degen coksuñ, «koş keldiñ, bir tuuganım» dediñ. Kırgız meni han kılsa, Manastın urmatı üçün ekenin bilem. Birok munu da bilgile, çorolor: men bul cortuulga dañk üçün baratkan cokmun. Beecinde apamdın çöp camıngan mürzösü bar; atamdın men kesken başı bar; kırılgan miñdegen balanın söögü bar. Men esep suraganı baratam — Koñurbaydan, Esenkandan, al altımış baştuu karañgılıktan. Colun bilgenim üçün aldıñkı bolgum keldi; namıs üçün emes. Namıs bolso — algıla, silerdiki bolsun; maga col cetet.

Tegerekte uzakka tınçtık öküm sürdü. Anan Kırgıl çal — uu tökkön karı — oor-oor ordunan turdu. Tizeleri kıçıradı; balkim tizeleri emes, içindegi bir nerse.

— Bul mitaamdı men töktüm, — dedi. — Karıdım, közüm kısıldı, kısık köz ar kelgendi duşman köröt eken. Almambet, bul ak sakalga karaba; astında bul tünü kara köñül saktadım. Akıñdı keçir. Birok munu da aytayın, baarıñ ukkula: söz cakşı aytılat, cigit bolgon ar kim cakşı süylöyt. Beecinde cıyırma bir cıl handık kıldım deysiñ; tonnalagan altınıñ, sanagan kazınalarıñ kana? Aytkanıñ tüşpü, çınbı — munu men kaydan bileyin?

Koldun içinen bir küñkül ötö çıktı; birok Almambet kolun kötördü.

— Çal tuura aytat, — dedi. — Söz dalil surabayt; kol surayt. Beecinden kaçkanda canıma altın algan cokmun — kaçkın adamdın altını mürzö taşı. Birok baarın kömgöm. Tal-Çokunu bilesiñerbi; teetigi aldıbızdagı kara döbönü? Anın kün çıgış kaptalında, üç askanın kuçagında, bir kulaç tereñde bir tonna altın catat: cambılar, at cabdıktarı, apamdın bilerigi. Ceti cıl murun kömgöm, üstünö ant içkem: «Bir künü Beecinge kol menen kaytsam, seni çıgarıp, oşol kolgo cumşaym». Ketmen alıp kelgile. Ce sözüm çıgat, ce başım.

Manas kabagın çıtıdı — konogunun sözünün sınalganı oor tiydi; birok Almambettin cüzündö ne açuu bar ele, ne şaşkalak. Al kütkön adamdın cüzü ele; ceti cıldan beri uşul tündü kütkön adamdın.

Çıraktar küygüzüldü, ketmender karmaldı, kol Tal-Çokunun kaptalın közdöy cürdü. Üç askanı tabıştı; Almambet körsötkön cerdi kazıştı. Bir kulaç tüşüştü — ketmen bir nersege dok etip tiydi. Teri kaptar çıktı; kaptar açıldı; çırak carıgında altın, kömülgön kündöy, sapsarı cılmaydı. Cambılar koldon kolgo öttü; Kırgıl çal bir cambını alakanına salıp tarttı, tarttı, anan Almambettin aldına cerge çeyin iyildi.

— Sözüñ çıktı, — dedi. — Mından arı senin sözüñ — menin başım.

Almambet altınga burulup karagan da cok.

— Kanıkeydin kül azıgına koşumça bolsun, — dedi. — Kolgo taratıp bergile. Calgız apamdın bilerigin — anı maga bergile. Anı Beecinge özüm alıp baram; apam uulunun kaytkanın bileriginen taanıyt.

✦ ✦ ✦

Tañ agarganda ot çokko aylangan; kol çatırlarına taragan, tegerekte az kişi kalgan: Manas, Bakay, Çubak, dagı uykusu kaçkan caş Sırgak. Almambet çokko dagı bir butak taştadı.

— Manas, — dedi. — Dagı bir kereezim bar; er kişi cortuulga kereezsiz çıkpayt. Meni uk. Bul coldon kaytpasam — Beecin çoñ, karañgısı tereñ, kaytpay kalışım mümkün — ıyloo cok, aza uzartuu cok. Ayalım koş boyluu; uulum törölsö atın Külçoro koygula. Kül — oçoktun külü; oçok öçöt, kül kalat, küldün astında çok kalat. Menin çogum oşol bolsun. Aga aytıp bergile: atası kıtay bolup töröldü, musulman bolup öldü; eki eldin ortosunda kaldı, birok bir cürökkö battı. Atımdı aga saktagıla, kılıçımdı aga bergile. Eger bir künü Beecinge colu tüşsö, Averden kölünün ceeginen ötüp baratıp bir uuç topurak alsın; al topurakta atasının balalıgı kömülgön.

Manas «kaytpasam» degen sözgö karşı çıgayın dedi ele; Bakay kolun tizesine koyup toktottu. Kereez bölünböyt; kereez — erdin öz acalı menen eldeşkeni.

— Kereeziñ moynubuzga karız, — dedi Manas calañ gana. — Uuluñ törölsö Külçoro koyulat; bul koldon calgız er kalsa da al at koyulat. Birok sen kaytasıñ, Almambet. Men tüşümdö kördüm: Beecindin darbazasında ekööbüz katar turupbuz. Menin tüşüm kalp çıkpayt.

Almambet cılmaydı; cılmayuusunda bir nerse bar ele — Bakaydın cürögün üşüttü: tüştü bilgenderdin, tüştün arkı cagın da bilgenderdin cılmayuusu ele. Birok eç nerse degen cok; çoktu karap, unçukpadı.

— Dagı bir ötünüçüm bar, — dedi Almambet. — Çalgınga çıgam; Beecindin darbazasına çeyin col çalınat, karooldor sanalat, suular tatılat. Canıma kol bolboyt; köp kişilik çalgın — dobulbas kakkan uuruluk. Bir gana coldoş suraym.

Çubak obduldu:

— Men barmın. Uruşubuzdun keçirimi bolsun; birinçi oktu çoguu ceyli.

Almambet cılmaydı; oşol tünü birinçi colu cılmaydı.

— Irakmat, bir tuuganım. Birok sen koldun muştumusuñ; muştum deneden bölünböyt. Men... — dep burulup, çoktun arkı cagında tizelep oturgan, közdörü uykusuzduktan emes, tolkundoodon cangan cigitti karadı, — men Sırgaktı suraym.

Tegerekte tañdanuu cürdü. Sırgak çorolordun eñ caşınan ele; murutu cañı terdegen, kılıçının sabı ali eskire elek.

— Emnege al? — dep suradı Manas; açuulanbay, kızıgıp suradı.

— Antkeni caş köz alıstı köröt, — dedi Almambet. — Antkeni caş cürök çarçabayt. Antkeni Sırgak bul tünü comogumdu ugup catıp bir da colu «kıtay» dep karagan cok maga; calañ «ake» dep karadı. Çalgında conuñdu tapşıra turgan adam — saga kanday karagan adam. Tur, Sırgak. Atıñdı cemde, kılıçıñdı kurçut. Tañ atkanda colgo çıgabız.

Sırgak ordunan atıp turdu; kubangandanbı, korkkondanbı — tizeleri titiredi. Al tünü uktagan cok; atın üç colu cemdedi, kılıçın üç colu kurçuttu, çıgıştın karañgısına üç colu karap, üçööndö teñ kılt cutundu. Manas turdu, eki erdi eki cagına alıp, çıgışka buruldu. Tañ Ala-Toonun artınan emes, alar bara turgan taraptan, Beecindin üstünön atıp kele catkan; birok al bozomuk carıktın astında meykin, carık bolo turgandın orduna karayıp baratkanday ele — kün al caktan çıkpay, oşol cakka tartılıp cutulup catkanday.

— Teetigi karañgını körüp turasıñarbı? — dedi Manas. — Beecindin karañgısı; cıyırma bir cılıñdı cutkan, eneñdi cutkan, atañdı cutkan. Bargıla, çalgılagıla anı. Birok maga ekööñ teñ kaytıp kelgile. Akkeltenin birinçi ogu silersiz atılbayt.

Sırgak Manastın aldında iyildi; anan Çubakka buruldu, eki er kuçaktaştı. Çubak cigittin kulagına calañ mıntip ayttı: «Anın conu saga amanat; senin conuñ aga. Men ekööñdün teñ coluñardı ar keçte çıgıştı karap kütöm». Bakay eki colooçunun alakanına

birden kısım Talas topuragın saldı — col-cobo uşul; alıs cerde cürök kısılganda iskelet, topurak adamga üyün estetet.

Eki atçan tañ menen karañgı aralaşkan sızıktı közdöy bastırıştı; adegende kölökölörü kiçireydi, anan özdörü. Manas Tal-Çokunun kaptalında, açılgan ordun canında uzakka turdu. Or emi boş ele; birok Manaska çınıgı kenç keçee tünü al cerden çıgarılbaganday sezildi — çınıgı kenç azır karañgını közdöy kiçireyip baratkan eki karaan ele, cana al kençin öz kolu menen Beecindin oozuna aydagan. Kamçısın kıstı, artka kayttı. Koldu oygotuu, coldu ulantuu kerek bolçu; çalgındın kabarı kelgiçe ar bir kün bir cılday uzun bolmok.

10-BÖLÜM

Almambet menen Sırgaktın çalgını

— ❖ —

Beecindin çegine cetkende tün talaanın üstünö suu kiyizdey çögüp kalgan ele. Ay cok; cıldızdar da bul topuraktın üstünö karoodon tartıngansıp seyrek, kubargan, ürkök ele. Almambet Saralanın tizginin tartıp toktodu; artındagı Sırgak da Kartküröñdün başın tarttı. Eki er, eki at, ebegeysiz duşman cerinin bosogosunda demin da çenep kütüştü.

— Mından arı, — dedi Almambet akırın ün menen, — men törölgön, sen eç körbögön cer. Mından arı ar taş — köz, ar kuş — kulak, ar col — tuzak. Men emne desem, oşonu kıl; men kaçan toktosom, sen da tokto. Sözbü?

— Söz, — dedi Sırgak. — Kırk çoronun eñ caşımın, birok eñ korkogu emesmin, Almambet ake. Coluñ kanday bolso, colum oşol.

Almambet karañgıga uzakka tigildi. Karaganı añçınıkı emes, kaytıp kelgen adamdıkı ele; bul toolordun cıtın, bul suulardın şıldırın, bul tündördün salmagın bala kezinen bilçü. Esenkandın ustattarınan altımış türdüü ilim üyröngön kündörü esine tüştü; al ilimderdin kimi bulut aydagan, kimi köz baylagan, kimi col açkan ilimder ele. Emi baarı kerek bolmok;

antkeni Beecindin çegi kılıç menen emes, sıykır menen kurçalgan, şakek-şakek çıncırday: eñ sırtta acıdaar, anan colbors, anan mergender, anan karoolçu aybandar, anan calgız közdüü döö, anan Kanışaydın kolu… Çıncırdı üzsöñ — şakeginen baştaysıñ.

Birinçi şakek aşuu oozunda catkan. Alıstan karagan anı kulagan kara too deer ele; birok al kara too dem algan sayın eki cagındagı kurgak çöp kuykalanıp sapırılıp, tüngö küyük cıtı tarap turdu. Acıdaar ele; Beecin colun cüz cıldan beri kaytargan, denesi aşuunu baştan ayak buugan acıdaar. Anın berki cagında, askalardın kölökösündö, közdörü çoktoy cangan colbors arıştap cürdü; andan da beri, taş üñkürlörgö uyalagan mergender, caaları tartıluu, oktoru kirişte, kıymıldagan ar karaanga acal cönötüügö kamınıp oturuştu.

Sırgak munu körgöndö kolu özünön özü kılıçının sabına cetti. Almambet anın bileginen karmadı.

— Kılıç bul cerde carabayt, balam. Bul cerde kılıçtan murda til süylöyt.

Attan tüştü. Çek taşının tübünö çögölödü, koynunan eski, maylangan bir kayış çıgardı, kayıştın üstündögü cazuulardı mancası menen sılay-sılay okuy baştadı. Ünü adegende şıbır ele; anan al şıbır cer astınan çıkkan küüldökkö aylandı, küüldök östü, östü, tündün cışaanın kezdemedey kerdi. Almambet okugan sayın buluttar ıldıyladı, toolordun çokusunan kar cıttangan cel tüştü, aşuunun oozun tuman kaptadı. Acıdaar tınçsızdandı; çoñ başın tumandın içinde oñgo-solgo çaykadı, anan al cüz cıldık dene oor-oor kozgolup, soylop aşuudan çegindi, karañgı bir özöndün içine agıp ketti. Colbors bir iret ün saldı; ününün carımı kekirteginde kaldı, kuyrugun kıpçıp askalarga kaçtı. Mergenderge kelsek — Almambet okugan ilim alardın közünö uyku, kirişterine boşoñduk saldı; oturgan üñküründö baştarı töşünö tüştü, caaları tizesinen sıygalandı.

— Cür, — dedi Almambet, ünü terdep suulangan öñdüü oor ele. — Bul şakek çeçildi. Birok tez cür; sıykırdın ömürü tañ carıgının ırayımında.

Aşuunu aşıştı. Aşkanın aşıştı deçi, birok Almambettin cüzündö ceñildik cok ele; közü cerde, kulagı celde, tınımsız bir nerse izdep cürdü. Akırı, tañ bozorgondo, aldıdagı kırdın üstünön bir karaan payda boldu: bir tülkü. Birok tülküdöy tülkü emes; moynu uzun, kadamı çenemdüü, kez-kez toktop artın karagan, conunda bir nerse kötörgön tülkü.

— Mına, — dedi Almambet, — Beecindin altı aylık coldon kabar taşıgan karoolçusu. Bul tülkü ar aydın başında çekti aylanat, körgönün iskeyt, iskegenin Karagulga cetkiret. Bul tülkü bizden murda cetse, Beecin bizden murda oygonot. Sırgak, ok seniki, ilim meniki: men ilim menen colun tosoyun, sen kiriş menen canın al.

Almambet alakanına bir kısım topo aldı da üylödü; cel buruldu, tülkünün tumşuguna öz cıtınan başka cıt barbas boldu. Ayban adaştı, turgan ordunda eki aylandı. Oşol aylanuunun ekinçisinde Sırgaktın ogu zuuldadı; tülkü sekirdi, abada bir iret iyrildi, conundagı cügü menen koşo çöptün içine kuladı.

Cetip barıp karaştı: tülkünün canında sırım menen tañılgan teri baştık. Almambet baştıktı açtı, açaarı menen kolu toktop kaldı. Baştıktan çıkkanı — zer saymaluu, iyinderi bürküt kanatınday tigilgen, töşündö acıdaar oyuusu bar bir ton ele — Koñurbaydın tonu. Beecindin kara söz, kara cürök beginin, Manastın kas duşmanının tonu; karoolçu tülkü menen çek bekterine belgi katarı cönötülgön ton.

Almambet tondu eki kolu menen öydö kötörüp, tañ aldındagı algaçkı carıkta oodarıp-tönkörüp karadı. Anan caybarakat küldü; al külküdö kubanıçtan körö bıçak caltıldagına okşoş bir nerse bar ele.

— Kanıkey, — dedi özünçö, — ey, akıl kençi Kanıkey... Sen munu ta Talastan körüpsüñ.

Sırgak tüşüngön cok:

— Emneni körüptür, ake?

— Colgo çıkkanda kurcunuma emne salganın bilesiñbi? Öz kolu menen bıçıp tikken at cabuu. Tüsü, cünü, calı, tört ayagının sekseyi — kuyup koygondoy Algara. Koñurbaydın Algarası. «Kün kelet, kerek bolot, — dedi, — duşman cerinde adamga öz cüzü eñ oor cük». Mına: ton Koñurbaydıkı, cabuu Algaranıkı. Bügündön arı men Almambet emesmin, balam. Bügündön arı men Beecindin begi Koñurbaymın; sen bolso canımda cürgön kara kulumsuñ. Tiliñdi cut, başıñdı iy; men kürkürösöm — sen titire.

Tondu kiydi; iyinderin tolturdu, kup ele üstünö tigilgendey. Kanıkeydin cabuusun Saralanın üstünö cabıştı; ak sepkil sarı at cabuunun astında tündön üzülgön bir kesindidey karardı da, Algara boldu kaldı. Almambet attın üstünö ornodu; oturuşun özgörttü, moynun özgörttü, karaşın özgörttü. Sırgak ömüründö birinçi colu canındagı adamdan çoçudu: mañdayında turgan — kaşı kara, tekeberligi too, ünü taş cargan Koñurbaydın tak özü ele.

Ekinçi karoolçu şaşke çende aldılarınan çıktı: bir kulca — capayı koçkor; müyüzdörü iyrilgen, közdörü adam közündöy sergek. Çektin ekinçi kabarçısı ele; tülkü cıt taşısa, kulca körünüş taşıçu. Kulca alardı körgöndö kaçkan cok; antkeni körgönü — Algarasının üstündö, tonu conunda Beecindin begi Koñurbay ele. Ayban başın iyip cakındadı —

karoolçu eesine kabar aytuuga köngön. Almambet aga öz tilinde, kuş menen börü tüşüngön oşol eski tilde ün kattı, canına çakırdı; kulca üç kadam kalganda toktodu, tanooloru dirildedi, bir cañılıştık sezdi sezgenin, birok iş işten ötkön ele. Sırgaktın ogu bul colu da cazgan cok. Ekinçi şakek da tüştü.

— Künöösü moynubuzga, — dedi Sırgak, — baykuş aybandardın ayıbı ne ele?

— Ayıbı cok, zalalı köp, — dedi Almambet. — Bul eköö kabar taşıbasa, Beecindin beşigindegi böbök da bizdi tüşündö körmök. Karoolçuga ıylaba, balam; sen aldıñdagı coldu kör. Emi kezek keçilderde.

Keçilder — çek boyunun kırk dinçisi ele; kırk döbödö kırk taş munara, kırk munarada kırk duba döñgölögün aylantıp, aylantkan sayın çektin sıykırın cañırtıp turuşçu. Alar turganda çeçilgen ar şakek kayra baylanıp, uktagan ar mergen kayra oygonçu. Almambet — tagıraagı, tondun içindegi Koñurbay — eñ cakınkı munaraga at koyup barıp, eşigin kamçısı menen urdu, ünün taştay katuulantıp aykırdı:

— Koñurbay keldi deşken cokpu silerge? Kırkıñ teñ tüşkülö, ayagıma kelgile! Çekte iş bar, sır bar; munarada duba menen alaksıy turgan uçur emes!

Tondu körgön, Algaranı körgön, al ündü ukkan keçilder biri-birine kabar uçurdu; kırk döbödön kırk kölökö tüşüp, erteñ menenki tumandın içinde çoguluştu, baştarı cerde, koldoru booruna alıngan, kelip Koñurbay dep oylogon adamdın ayagına tizilişti. Almambet alardı sanadı: kırk. Biröö kem bolso, kaçkanı biröö bolso — iş carım kalmak. Kırk ele, toluk ele.

Arkısı tez boldu, romandın kalemi da bul cerde şaşılat, antkeni kılıçtın işi sozuuga kelbeyt: Almambet tondun astınan kılıçın suurudu, Sırgak kaptaldan kirdi. Kırk keçil duba döñgölöktörünön alıs, taş munaralarınan tömön, cılañaç bir kaptaldın üstündö kırıldı. Ölüp catıp da tañ kalıp catıştı; öz begi dep oylogon adamdın kılıçı astında, öz sıykırlarının çeçilişin karap turup ketişti. Kırk döñgölök toktodu, kırk munara tındı; çektin sıykırın cañırta turgan til kalgan cok.

Almambet kılıçın çöpkö aarçıdı. Cüzü karañgı ele.

— Süyünbö, — dedi Sırgakka, al eç nerse debese da. — Men da süyüngön cokmun. Birok Çoñ kazat degen kün bir kündö kötörülböyt, balam; adegende uşunday ünsüz kandar menen açıyt. Bulardın kırkı aman kalsa, erteñ Beecindin aldında kırk miñ er ölmök. Taraza uşul; oor cagın men kötöröm.

✦ ✦ ✦

Çoñ Malgundu altınçı kündün tañında arañ cıgıştı.

Al çek çıncırının eñ coon şakegi ele: calgız közdüü döö; boyu munara, bilegi balka, calgız közü mañdayının ortosunda tegirmen taşınday. Kara-Señir degen kapçıgaydın oozunda oturçu; oturgan cerinen altımış kadam kapçıgaydı buttarı menen buup, ötküsü kelgendi — kuş bolsun, börü bolsun — alakanında ezçü. Ton anı alday algan cok; antkeni Çoñ Malgun köz menen emes, cıt menen taanıyt ele, al emi Almambettin cıtında kırk cıl kımız içken adamdın cıtı bar ele.

— Kırgız! — dep kürkürödü döö, alar kapçıgaydın oozuna cete elekte ele. — Tonuñ Koñurbaydıkı, cıtıñ kırgız! Kel, kel; altı aydan beri adam eti cey elekmin!

Altı kün alıştı. Üç kün Almambet döönün tegereginde aylandı: kılıç çaptı — kılıç döönün terisinen sıygalandı; nayza saydı — nayza kabırgasına tiyip kamıştay sındı. Döö çarçasa bir askaga cölönüp, calgız közün cumgan bolup, bukturma kurçu; Almambet ilim okup, kapçıgaydı tumanga çömültüp, döönün kulagın küüldökkö tolturçu. Dagı üç kün uşintip öttü: ne döö alardı karmay aldı, ne alar döögö ötkörö aldı. Azık tügöndü, attar arıktadı, Sırgaktın alakandarı kirişten tilindi.

Altınçı tünü Almambet Sırgaktı canına tarttı:

— Bul döönün terisine temir ötpöyt, birok bul düynödö ar makuluktun bir eşigi bar. Anıkı — tigi calgız köz. Men erteñ anı söz menen alaksıtam; Koñurbaydın oozu menen süylöp, akılın çataştıram. Döö akılı çataşsa közün irmebey ugat; ukkanda köz köz bolboy kalat, buta bolot. Sen askanın üstündö cat, nayzañdı dayarda. Koluñ titirese — ekööbüz teñ bul kapçıgayda kalabız.

— Kolum titirebeyt, — dedi Sırgak. — Talastan çıkkanda Manas akeme ant berdim: «Almambetti saga aman alıp kelem» dedim. Antı bar erdin kolu titirebeyt.

Tañ atkanda Almambet kapçıgaydın ortosuna bastı, calgız, cöö, tonu conunda. Döönün mañdayına turup Koñurbaydın tekeberligi menen ün kattı; Beecindin içinen kabarlardı sanadı, Esenkandın atın atadı, döönün enesinin atın atadı — döölördün da enesi bolot cana atın bötöndün oozunan uguu alardı balaga aylantat. Çoñ Malgun tañ kaldı; al çoñ köz, kirpiksiz, kabaksız, çakçayıp Almambetke kadaldı. Tak oşol uçurda askanın üstünön Sırgaktın nayzası sayıldı. Tegirmen taşınday köz bir zamatta öçtü. Döö eki kolu menen cüzün basıp öydö turdu; turganı toonun turganı ele, ökürügü kapçıgaydın eki öyüzünön taş kulattı. Sokur, dülöy, oñgo-solgo balka şiltedi; şiltegen sayın Almambet

tegereginde aylandı, aylandı, aylandı — üçünçü aylanganda kılıç döönün tize taramışına tiydi. Çoñ Malgun çök tüştü. Çök tüşkön baştın işi bütkön: Almambettin ekinçi çabuusu al çoñ baştı deneden böldü.

Altı kündün ayagında, kapçıgaydın oozunda, eki er entigip biri-birin karaştı. Anan Sırgak — bayagı ele bala emespi — küldü:

— Ake, — dedi, — bul döönün közün men oydum, manasçılar aytkanda menin atımdı da koşup aytışsın da emi.

— Aytışat, — dedi Almambet, cana birinçi colu cüzündögü karañgılık bir az açıldı. Sırgaktın iynine kolun koydu. — Aytışat, balam. Birok aytıla turgan iş dagı köp; tün kirgiçe Kanışaydın ordosun tabışıbız kerek.

Kanışaydın ordosu çektin içki betinde, bir köldün ceeginde ele: miñ çatır, on miñ er, köldön kolgo künü-tünü suu taşıgan dagı bir döö — Malgundun tukumunan, birok andan kiçine, andan kalıñ baş döö. Almambet eki kün ordonu alıstan baykadı; suu döösünün colun, maalın, iynindegi çoñ çanaçtarın cattadı. Üçünçü tünü döö köl ceeginde çanaç tolturup catkanda karañgının içinen Almambet çıktı; emne bolgonun döö tüşüngüçö iş büttü: denesi kölgö, kebetesi Almambetke kaldı. Ilim degen uşul da — Almambet döönün sürötün da aldı: iyinderi oşol iyin, baskanı oşol basuu; conunda çanaçtar, ordonun darbazasınan kirdi, eç kim burulup karagan cok. Suu taşıganga kim karayt?

Al tünü Çagaan ele; Beecindin cıl mayramı. Miñ çatırdın ortosunda ottor cagılıp, kazandar kurulup, arak küptörü tizilgen. Kanışaydın erleri mayram tünü kuraldı koyup, keseni alçu. Suu taşıgan döö oşol tünü küptördün arasında cürdü; ar küptün oozunan suu kuygan bolup, ar küptün içine koynundagı kara kapçıktın toposunan taştadı. Al topo Esenkandın ustattarının eñ kara ilimi ele; Almambet anı bala kezinde üyröngön, ömüründö bir da colu koldongon emes. Oşol tünü koldondu.

Mayram kızıdı, keseler tolup boşodu, ırlar kötörüldü, anan ırlar birinin artınan biri tındı. Tün carımdan oogondo miñ çatırluu ordodo butta kalgan calgız can — köl ceegin közdöy kaçkan bir döö katını ele — Kanışaydın dastorkonçusu; arakka oozun tiygizgen emes, körgönün tüşünüp, karañgıga atırılgan. Altı aylık coldun kabarı bir kişi menen da ketet. Sırgak ordonun sırtında, attardın canında kütüp turgan; kaçkan karaandı kördü, Kartküröñdü temindi, köl ceeginin cumşak topuragında cetti, işin büturdü. Döö katını kuladı; kabar köl ceeginde kaldı.

Tañ atkanda ordo tınç ele. Almambet köl ceeginde cüzün cuudu, uzakka cuudu; cüzü menen koşo dagı bir nerseni cuugusu kelgendey. Sırgak suragan cok. Çektin sıykırduu karool çıncırı, acıdaardan keçilge, tülküdön döögö çeyin, şakek-şakek çeçilgen ele; Beecindin darbazası aldılarında karoolsuz, açık turdu. Birok Almambettin cüzündö ceñiş cok ele; çarçagan karızdardın cüzü bar ele — karızının çoñun ali tölöy elek karızdardın cüzü.

✦ ✦ ✦

Andan arkı col Almambettin balalıgınan ötçü.

Kan-Cayrakka cetkende beşim ele; kün örööndün üstünö bal tüstüü carık töşögön. Almambet Saralanın üstündö turdu, turdu, tüştü; tizgindi Sırgakka berip, bir neçe kadam bastı, anan buruldu — ünü özgörülgön ele:

— Tigi özöndü körüp turasıñbı, Sırgak? Men bul özöndön balık karmagam. Tigi calpak taştı körösüñbü? Apam al taştın üstündö cün sabagan. Tetigi köpürönü Taş-Köpürö deşet; men al köpürödön birinçi ötköndö boyum tosmosuna cetçü emes.

Sırgak unçukpadı. Çekten beri kılıç, kan, sıykır, döö körgön; birok azır körgönü aga baarınan kızık sezildi: zalkar Almambet, kırk çoronun başı, acıdaar kaçırgan, döö cıkkan Almambet bir özöndün ceeginde ünü içkergen balaga aylandı.

Basıştı. Örööndün oozunda çoñ çınar bar ele; söñgögü üç kulaç, butaktarı asmanga tirööç. Almambet çınardın tübünö keldi, kolun kabıgına koydu, çekesin koluna cölödü.

— Apam meni uşul çınardın tübündö törögön eken, — dedi. — Cayloogo köçüp baratkanda tolgoosu uşul cerden karmagan; kölökösündö töröp, kindigimdi uşul cerden kesken. Meni kaapırdın cerinde törölgön deşet go Talasta, arkamdan aytışat, bilem — mına, men törölgön cer uşul. Topuraktın künöösü ne, Sırgak? Topurak topurakka okşoş; bul çınar Talasta össö da tak uşunday ösmök.

Anan közü çınardın tübünö tüştü cana al cerden, çoñ tamırlardın arasınan, bir karış boyluu bir çırpıktı kördü: caş, eki calbıraktuu, öcör çınar çırpıgı. Almambet çögölödü; çırpıkka tiygen cok, cön gana karadı. Uzakka karadı.

— Apam aytçu, — dedi akırı, — «tukumuñ bolso, çırpık ösöt» dep. Men bul sözdü bala kezimde tüşünçü emesmin. Kaçkan tünü — Beecinden çıkkan, atamdın oçogun

artımda kaltırgan tünü — uşul çınardın tübünö kelgem. Iyladımbı, ıylabadımbı — anı manasçılar bilsin. Birok bul cerge bir nerse kömgöm.

Turdu, çınardın çıgış cagına öttü, kadamdadı: tamırdan üç kadam, taştan eki kadam. Çök tüşüp, kancarı menen topuraktı açtı. Topuraktın astınan kiyizge orolgon, dat baskan, birok özögü bütün temir ilmek çıktı — koyçunun ilmegi, uçu iyri, sabı kol ordu.

— Atamdın koyçusunun ilmegi, — dedi Almambet, anı eki koldop kötörüp. — Kaçkan tünü canımda mından başka eç nerse cok ele. Kömdüm da ayttım: «Bir künü kaytsam, bul ilmekti bul topuraktan özüm çıgarsam, bilem — sözümdün tukumu bar eken». Kara, Sırgak. Çıktı. Çırpık da ösüptür, ilmek da turuptur. Tukumu bardın çırpıgı ösöt eken; apam kalp aytçu emes.

Ilmekti öptü, kiyizine orop kayra kömdü. Sırgak buga da tañ kaldı:

— Emnege kayra koyosuñ, ake? Al, Talaska alıp ket.

— Talaska özümdü alıp bardım go, — dedi Almambet. — Ilmek uşul cerde tursun. Bir cerdin topuragında bir nerseñ kömülüü bolsun, balam; bolboso al cerge kaytuunun colun unutasıñ. Balkim bir künü uulum bolor da... — Sözün bütürgön cok. Topuraktı kolu menen tüzdödü, turdu, Saralaga mindi. — Cür. Bizge dagı bir kol aydoo, bir darbaza açuu, bir söz cañırtuu cana bir cılkı tiyüü kaldı.

Kol aydoo degeni bul ele: Beecindin içki sepiline ketken coldun üstündö Ezkara menen Coloydun koldoru catkan — Coloy, al dem alışı odono, kazan kursak balban; Ezkara — Esenkandın çek begi. Eki kol ordunda turganda ne darbazaga cetmek emes, ne cılkıga kol tiymek emes. Almambet bul iret ne Koñurbaydın tonun kiydi, ne döönün kebetesine kirdi. Kurcununun eñ tübünön kiyizge orolgon bir ton çıgardı: conu acıdaar saymaluu, cakası altın köböttüü, etegi carımına çeyin zer — birok carımı. Oñ cagı han işi, sol cagı cönököy kezdeme.

— Atam Sooronduktun tonu, — dedi. — Atam Beecindin altı beginin biri ele; toluk han bolo algan cok, carım han boldu; tonun da carım tiktirişken, col-cobo oşondoy eken. Beecinde bul tondu taanıbagan er cok cana bul tondun eesine kalp aytuu Esenkanga kalp aytuudan oor.

Tondu kiydi; carım handıktın tekeberligi menen Ezkaranın ordosuna at koydu, tün carımında, calgız, kolunda carım handık asası. Karoolçular tondu körüp cerge cıgıldı. Almambet Ezkaranın çatırına kabar saldı; ünün atasının ününö okşoşturup — uul degen atasının ünün kanında alıp cüröt — kürkürödü:

— Suuk-Tördön kabar keldi! Kırgız Suuk-Tördü aşıptır, kırk miñ atçan menen kelatat! Esenkandın buyrugu: Ezkara kolun alsın, Coloygo kabar uçursun, eköö Suuk-Tördün kapçıgayın tossun! Keçikkendin başı ketet!

Carım handık ton keçigüügö col berbeyt ele. Tañ atpay eki kol dobulbas kagıp, kerney tartıp Suuk-Tördü közdöy — çınıgı coldun tak teskerisine, kar aşuulardın suuguna — cönödü. Almambet bir döbönün üstünön alardı karap turdu; on miñdegen er bir gana kalptın şamalı menen boş kapçıgaydı közdöy agıp bara cattı. Sırgak çıdabadı:

— Ake, sen bul ölkönü kılıçtan körö til menen kıyrattıñ.

— Til kılıçtan eski, — dedi Almambet. Cana burulup, közün Beecindin dubaldarın közdöy, ottoru alıstan körüngön içki şaardı közdöy tikti. Ünü özgördü; birinçi colu ünündö balalık curtun sagınuudan da tereñ bir nerse titiredi. — Emi, — dedi, — menin bul şaarda bir karızım kaldı. Kılıç karızı emes. Söz karızı.

✦ ✦ ✦

Burulça oşol tünü tüşündö bir sarı at kördü; sarı attın üstündö cüzü ay karañgısındagı bir er; erdin töşündö — cıldar murun öz kolu menen saymalagan tumar kabı. Oygondu; cürögü töşün koygulap oygondu. Burulça Esenkandın kızı ele; on cıldan beri Beecinden kaçkan bir erdin artınan ne bir söz kabıl algan, ne bir kuda kütkön, ne bir külkügö külkü kaytargan emes. Cazdıgının astında dayıma bir nerse catçu: carımı sınık bir şakek. Ekinçi carımın kaçkan er ala ketken.

Al tünü Çagaandın kızdar tünü ele; şaardın içki bagında kızdar ottun tegereginde aylanıp, ır ırdamak. Burulça tañ ataarı menen darbaza karoolunun başındagı karı erge kabar saldı: «Kızdar tünü; bak darbazasında erkek karoolçu turuu col emes, salt emes; karooldu algıla, darbazanı siñdim Birmıskaldın kütüüçülörünö kaltırgıla». Karı er han kızının sözün eki kılgan cok; karool alındı, darbaza kızdar gana bilgen bir boşoñduk menen cabıldı.

Keçinde, kızdar ottun tegereginde aylanıp catkanda, baktın kölökölüü uçunan içkeri, üstündö kız kiyimi emes, birok başında kız baş kiyimi, iyninde kız şayısı, uzun boyluu bir karaan kirip keldi. Kızdardın arasınan öttü; kimisi anı körüp küldü, kimisi körmöksön boldu — Çagaan tünü közdör sokur, tilder baylanuu bolot; salt uşunday, aşıktar bilet. Calgız bir kız, Birmıskal, içke, kara köz Birmıskal, karaandın koluna tiyip şıbıradı:

— Ecem çınardın astında. On cıldan beri ar Çagaanda oşol cerde turat. Bul tünü da turat, birok bul tünü, birinçi colu, kolunda şakegi menen turat.

Anan toktodu, közdörü karañgıda candı:

— Canıñda dagı bir er barbı? Çubak da keldibi?

— Çubak Talasta kaldı, — dedi karaan cumşak ün menen. — Birok aman, abdan aman cana senin atıñdı uruşkan künü da oozunan tüşürböyt.

Birmıskal başın cerge saldı, şayısının uçun tiştedi, eç nerse degen cok; debegeninin baarın baktagı ot aytıp berdi.

Çınardın astında — bul baktın da çınarı bar ele, ar curttun bir çınarı bolot — Burulça turgan. Karaan cakındap, baş kiyimin çeçti. On cıl eki adamdın ortosunan darıyaday akkan; eki ceek on cıl birin-biri karap turgan. Emi darıyanın üstünö köpürö kuruldu: eki kadam andan, eki kadam mından.

— Keldiñ, — dedi Burulça. — Tüşüm kalp aytkan cok.

— Keldim, — dedi Almambet. — Birok kalp aytpayın dep keldim, Burulça: erteñ ketem. Kiyin kelgende calgız kelbeym; artımda kırk çoro, kırk miñ er, aldımda Manas bolot. Bul şaardın üstünö oşol künü kara kün tuuyt. Men oşol kara kündün col başçısımın. Munu bilip turup şakekti sun. Sunbasañ — sındı dep bilem, akıñ.

Burulça alakanın açtı; carım şakek ottun alıskı carıgında cıltıradı.

— Men Esenkandın kızımın, — dedi, — birok adegende öz sözümdün kızımın. On cıl murun emne desem, oşol: senin curtuñ kayda bolso, menin curtum oşol. Beecinge kara kün tuusa, men oşol kündün tünündö senin eşigiñdin aldında bolom. Al şakektin carımın, alıp kel öz carımıñdı; eköö bir bolsun, biz da bir bololu.

Almambet koynunan öz carımın çıgardı; eki sınık on cıldan kiyin bir ayaldın alakanında birigişti cana birigişken cerinen — manasçılar uşintip aytat — içke bir sızdagan ün çıktı, sıngan sööktün bitkenindey. Kuçaktaştı; ottun tegeregindegi ır eç nerse körbögöndöy aylana berdi. Söz cañırdı: ne uzakka süylöşüştü, ne köpkö turuştu; duşman cerinde süyüünün da çalgınday tezi cakşı.

Bak dubalının tübünön bir ışkırık uguldu — Sırgaktın ışkırıgı; kıska, eki iret, al «ubakıt büttü, cıldızdar buruldu, karool almaşat» degeni ele. Almambet Burulçanın çekesine çekesin cölödü, bir dem oşol boydon turdu, anan buruldu da, kelgenindey, kızdardın arasınan, kölökölördün içinen, tüngö siñip ketti. Burulça çınardın astında kaldı;

alakanında bütündölgön şakek, kökürögündö bütündölö elek ömür menen. Birok emi kütüüsünün atı bar ele, al emi atı bar kütüü — kütüü emes; col.

✦ ✦ ✦

Şaardan çıkkanda tündün eñ kör maalı ele. Sırgak col suradı; Almambet cooptun orduna Kartküröñdün çılbırın çeçti.

— Mından arkı coldu men da köz menen bilbeym, — dedi. — Kıtay cılkısı Beecindin tündük cayıtında; cayıttın colu ceti örööndön, ceti öröööndün altoo tuzaktan ötöt. Birok bul at — bul Kartküröñ degen börü karaş boz ayban — cılkı cıtın ceti öröööndön alat. Attardın da ilimi bar, balam; bizdikine til, alarına tumşuk buyurgan. Başın boş koy, artınan tüş.

Kartküröñdün başın boş koyuştu; ayban bir dem abanı iskedi, kulaktarın üç iret oynottu, anan tündün içine, cıldızsız tündüktü közdöy, bekem kadam menen bastı. Eki er artınan tüştü. At birinçi öröööndö suudan cürdü — iz kalbasın dep; ekinçi öröööndö kaptaldan cürdü — cel cıttı bassın dep; üçünçü öröööndün oozunda toktop, kayra tartıp, aylanma col menen cürdü — kiyin bilişti: al öröööndün tübündö or tuzaktar bar eken. Sırgak aybandın ar buruluşunda öz közünö özü bir az kiçireye berdi:

— Ake, — dedi, — bul at menden akılduu.

— Senden emes, — dedi Almambet, — ekööbüzdön. Oşon üçün col başçı al, biz arttabız.

Tañ agarbay cetinçi öröööndün kırına cetişti da, kırdan ıldıy karaşkanda eköönün teñ demi içine tüştü. Öröööndün tübü, köz cetken cerge çeyin, atka tolgon ele. Cılkı degen miñ bolot, üç miñ bolot; bul esepke sıybayt ele. Kula, toru, boz, ak — tañ karañgısında bir çetinen bir çetine tolkundagan tirüü deñiz; Esenkandın, Koñurbaydın, bütkül Beecindin cılkısı, soguş künü üçün bagılgan tulpar tukumu, bir cerde, bir öröööndö.

Öröööndün eki başında eki ot: birinde Karagul — Beecindin baş cılkıçısı, közü kurç, uykusu koyon uykusu; ekinçisinde Cañıbay, canında cılkıçıları, koldorunda uzun ukuruktar.

Sırgak kılt cutundu:

— Ake, biz eki kişibiz.

— Ekiden köbü aşıkça bolmok, — dedi Almambet. — Cılkı tiyüü köptün işi emes, cüröktün işi. Uk: bul cılkı ürksö — sel bolot; sel bolso aldında ne Karagul turat, ne Cañıbay. Bizge tiygeni — seldi Talas cakka agızuu. Men ıldıy tüşüp, ilimimdin akırkısın okuym: cel burup, üyürdün tündügünö börü ünün salam. Sen tigi kırdan, kün çıgıştan kiresiñ; oguñdun birinçisi Karaguldun otuna, ekinçisi Cañıbaydın kazanına. Tiygizüü şart emes; şaştıruu şart. Cılkı tüştükkö, aşuuga, biz kelgen colgo tögülöt. Andan arkısı — at aydoo; anı eneñden emgen sütüñ menen bilesiñ.

Bir dem toktodu; Sırgakka buruldu, cana oşol uçurda cüzündö ne Koñurbaydın tonu bar ele, ne döönün sürötü, ne carım handın tekeberligi; calañ öz cüzü bar ele — açık, cupunu, çeçimin çıgargan adamdın cüzü:

— Munu da bil, balam. Bul cılkıga kol salgan uçurubuzda çalgın bütöt, kazat baştalat. Bul tiyüü — Beecindin betine çabılgan kamçı; bul kamçının coobu — Esenkandın bütkül kolu. Kaytarılgıs iş uşul; acıdaar emes ele, döö emes ele — uşul. Korksoñ ayt, artıbızdı salıp ketebiz, eç kim bilbeyt.

Sırgak kirişin karmalap kördü, anan küldü; tigi bala külküsü menen emes, oşol tünü erezege cetken erdin külküsü menen:

— Manas akem bizge emne deçü ele, ake? «Er bosogodon korkso, tördön ümüt üzülsün». Men bosogodon korkpoym. Çak uçkunuñdu.

Almambet başın iykedi. Örööngö tüştü; tañ kızılı kırlardın uçun tutandırıp catkanda, talaanın üstünö çök tüşüp, akırkı ilimin okudu. Cel buruldu. Üyürdün tündük çetinen eç bir börünün ününö okşobogon, birok ar attın kanın toñdurgan bir ün kötörüldü. Sansız cılkı bir dene bolup dirt etti, tolkudu, cana al tirüü deñiz küüldöp tüştükkö, aşuu cakka, Talas cakka aktı. Karaguldun otu bir ok menen çaçıldı; Cañıbaydın kazanı kömkörüldü; eki cılkıçının ökürügü on miñdegen tuyaktın dübürtündö çırpıktay cogoldu.

Eki er attarın seldin artınan saldı. Artında Beecin oygonup catkan: alısta kerney ündörü, döbölördö birinin artınan biri tutangan belgi ottoru. Almambet bir iret burulup karadı — balalıgının curtuna, çınarına, kömülgön ilmegine, çınar astında kütkön Burulçaga bir karadı — anan cüzün colgo burdu. Uçkun çagılgan ele; mından arı al uçkundu ne alakan öçürö almak, ne duba. Talaanın üstündö tüştükkö akkan cılkının çañı asmanga tirööç boldu, cana al çañdın içinen eki atçan, uluu soguştun algaçkı kabarınday, Talastı közdöy, Manastı közdöy, Çoñ kazattı közdöy çaap cönödü.

11-BÖLÜM

Çoñ kazat: Beecin cortuulu

Çañ adegende talaadan içke tordoy bolup kötörüldü; anan asmandın carımın cuttu. Esenkandın sansız cılkısı Almambet menen Sırgaktın aldında sel bolup agıp barattı; tuyaktar cerdi sabaganda taştan ot canıp, kişenegen ündör tündü ayrıp, Beecindin dubaldarına urunup cattı. Eki baatır eki kölöködöy bolup üyürdün kanattarında uçup cürdü: Almambet Saralının calına cata kalgan, Sırgak Kartküröñdün tizginin boşotkon. Attar da iştin cayın bilip turuştu; adamday kulak türüp, adamday dirildeşti.

Al çañdı Beecinde birinçi körgön Koñurbay boldu. Ordosunun töbösünö çıgıp, kısık közün talaalarga kadap, tişterinin arasınan ışkırdı:

— Cılkı ketti. Cılkı ketse, artınan Kakançındın mamleketi ketet. Algaranı alıp kelgile!

Dobulbastar kagıldı, surnaylar tartıldı. Koñurbay kara aygırı Algaraga mindi; canına döö denelüü Ezkara koşuldu, artınan doñuz öñdüü Coloy tüştü, eñ arkadan atkan ogu caza ketpes mergen Karacoy caasın tartıp colgo çıktı. Artında kumurskaday kaynagan kıtay çerüüsü cer menen köktü tolturup, eki baatırdın izine tögüldü.

Coloy col boyu küñgürönüp kelattı:

— Eki cılkıçıga cüz miñ asker! Maga koysoñor, eköönü teñ kuruma kıstarıp alıp kelmekmin.

— Sen al eköönü taanıbaysıñ, — dedi Koñurbay, közün çañdan albay. — Saralının üstündögüsü bolso, al menin emçekteş bir tuuganımdan aynıgan Almambet. Almambet mingen çañdı kuugan — acalın kubalayt. Karacoy, caañdı dayar karma; al adamdarga kılıç cetpeyt, alarga alıstan atılgan ok gana tiyet.

Almambet artına kılçayıp karadı; çegin kaptagan karaanı körüp, cılmaydı. Bul — ölümdün cüzünö tike karagan adamdın cılmayuusu ele; içinde ne korkunuç bar ele, ne ökünüç. Tuulgan cerinen kuulup, Manaska baş kalkalagan kündön beri bir kün da korkkon emes; korkuu — mekendüünün ençisi ele, anın mekeni bolso eerinin kaşı menen kılıçının sabının ortosunda ele.

— Sırgak, — dedi, — inim. Bul düynödö bir daarat karızıbız kaldı. Suu başına tüşölü.

Kürpüldök Sarı-Suunun ceegine tüşüştü. Suu öz atın aktap turdu; taştarga urunup kürpüldöp, köbürüp-cabırıp agıp cattı. Eki baatır atınan tüşüp, kuraldarın çöpkö tizip, ceñderin türüştü. Muzdak suu menen daarat alıştı; cüzdörün cuup, ölümgö kamıngan adamdarday tazalanıştı. Almambet kolun asmanga caydı:

— Kıdır coldoş bolsun. Ölsök — şeyit, kalsak — kazı. Sırgak, sen kiçüüsüñ, kıybaganım da sensiñ. Kezekteşip salgılaşalı: biri uruşkanda ekinçisi es alsın, at tınıksın. Bolboso bul kalıñ kol bizdi cançıp salat.

— Aba, — dedi Sırgak, — men senin artıñda emes, canıñda ölgönü keldim. Birok sözüñ — söz; kezek adegende seniki, anan meniki.

Birinçi kezekti Almambet aldı. Saralını burup, seldey kaptagan aldıñkı koşuundun üstünö calgız çaptı. Kılıçı bir tüşüp, miñ kötörüldü; aldına kelgeni kuladı, tiygeni ekige bölündü. Ezkara çokmorun şiltep üstünö keldi; Almambet iyile kaldı, çokmor abanı sabadı, Saralı çark aylandı da, döönün kolu iyninen acıradı. Ezkara öküröp artka tarttı, carasın taña-taña koşuundun içine siñip ketti. Karacoy alıstan ok üstünö ok caadırdı; oktor Almambettin sootunan ırgıp suuga tüşüp cattı. Birok mergendin közü sabırduu ele; al soottun emes, soot cetpegen cerdin añçısı bolçu, kütüp cattı. Anan maydanga Sırgak kirdi: caş karışkırday süñgüdü, şamdagay da ırayımsız da; Kartküröñ astında aylanıp, eesinin közü kayda karasa oşol cakka ırgıp turdu. Oşentip, biri salgılaşıp, biri es alıp, eki kişi bir koşuundu bir kün, bir tün suunun ber cagında karmap turdu.

Birok kumurska kan menen azıktanat; kıtay çerüüsü kırılgan sayın köböydü. Coloy aykırıp, Ezkara çokmor bulgalap, Koñurbay koşuundun artınan ışkırık menen aydap kelattı. Almambet karasa — kol çarçadı, kılıç mokodu, at terge çömüldü. Oşondo koynunan atasınan kalgan cay taşın alıp çıktı: camgırdın, kardın, boroşonun tilin bilgen, asmandın tizginin karmagan taş. Suuga malıp, eski sözdördü okup, taştı oodardı.

Cay künü ele; egin orulup, kımız içilçü kün. Bir zamatta asman ayrıldı. Tündüktön kara bulut kötörülüp, kün öçüp, aylanaga kış tüştü. Adegende camgır töktü, anan camgır möndürgö aylandı, möndür karga kubuldu. Boroşo uludu; Kürpüldök Sarı-Suunun boyu kıyamat boldu. Kıtay çerüüsü cayga işenip cuka kiyingen ele; cibek çapandar suu bolup, cabışıp, toñup kaldı. Koldor caadan üzüldü, mancalar kılıç karmabay kaldı. Attar muz kaptagan condo taygalanıp kulap cattı.

— Emi! — dep kürkürödü Almambet. — Emi ur, Sırgak!

Eki baatır boroşonun içinen çıktı; kar alarga enenin kuçagı ele, duşmanga — kepin. Toñgon koşuundu egin orgondoy oruştu. Sarı-Suu kan bolup aktı; suunun köbügü kızılga boyolup, kürpüldögön ünü ontoogo aralaştı. Koñurbay karasa — asman menen cer birigip, koşuunu calbıraktay tögülüp catat; Algaranın başın burup, boroşonun pardasının artında Beecinge kaçtı. Coloy sögünö-sögünö, Ezkara çokmorun süyröy-süyröy anın artınan tüştü.

Boroşo basılganda Almambet atınan tüşüp, karga çögölöp, cüzün kıbılaga burdu. Sırgak canına çöktü. Eköö teñ eç nerse debedi. Söz oşonço ölümdün canında kiçine bolup kalgan ele.

✦ ✦ ✦

Oşol saatta Manastın kolu It-Ölbös degen kızıl çöldün ortosunda ele. Çöldün atı özünö caraşa bolçu: it çıdabayt, karışkır ötpöyt, kuş uçsa — kanatı küyöt. Kırk kündön beri suu cok; kum kündüz çoktoy küyüp, tündö muzday suuup turdu. Coldo bir gana kuduk tabışkan, al da açuu; içken attar köbürüp kustu. Erinder carılıp, tilder tañdayga cabıştı; kimdir bir cooker salkın izdep kılıçının kının sorguladı, kimisi eer kayışın çaynadı. Kırk çoro eerinde teñselip kaldı; Kırgıl çal caş-karısın unutup, cigitterge calgan ümüt tarattı: «Tigi döbönün artı — suu», — dedi, döbönün artınan cañı döbö çıktı. Tündö cıldızdar uşunçalık cakın ele — kol sunsañ karmalçuday; birok cıldız suusoogo em bolboyt. Manas al cortuulga Akkulanı mingen emes; Kanıkeydin «colu uzun, cügü oor» dep ılgap bergen

Aybanbozunun üstündö ele. Birok It-Ölbös dañzaga cazılbagan esepterdi surayt: kırk birinçi kündün tañında Aybanboz eki tizelep çögüp, kayra turgan cok. Tanooloru kumga tolup, çoñ közdörü tunarıp, anan öçtü.

Manas ömüründö birinçi colu cöö kaldı.

Kırk çoro munu körgöndö içterinen bir nerse üzüldü. Toodoy adamdın çöldün ortosunda, ölgön attın başında turganın körüştü; eç kim aga at sunuş kıla algan cok, antkeni kaysı at Manastı kötörmök? Han çañ baskan kolu menen Aybanbozdun calınan bir sıladı da, tüzöldü. Ünü kargıldangan, birok pas emes ele:

— Baatırlarım, meni ukkula. Er degen at üstündö tuulup, at üstündö ölöt deçü elem; Teñir maga cöö basuunu da körsöttü — tekeberlenbesin dep. Eger bul çöldö kalsam, söögümdü kumga kömbögülö, Talaska alıp bargıla. Kanıkeyge aytkıla — Manas karızın tölödü. Semetey ali beşikte; aga aytkıla — atası kaçkan cok, coldo kaldı. Bakaydı aga tutkula, Almambetti öz tutkula. Cana eç kimiñer, eç kaçan, duşmandın aldında arkañardı salbagıla.

— Sen ölböysüñ! — dep kıykırdı Acıbay; birok ünü çöldö alsız çıktı, kum anı da cuttu.

Kırgıl çal atınan tüşüp, tizginin handın aldına caydı: — Menin caşım cetti, colum büttü; atım seniki, Kanım. Manas karıyanın iyninen karmap, tizginin kayra berdi: — Senin atıñ — senin canıñ, Kırgıl ata. Manas çorosunun canın minip ketçü adam emes. Cöö basam; col — baskandı süyöt. Cana bastı; kırk çoro atınan tüşüp, handın artınan cöö bastı. Çöl oşol künü atın ayap, canın ayabagan bir koldu kördü.

Oşol tar saatta çeginden eki karaan köründü: Almambet menen Sırgak cılkının aldıñkı üyürün aydap cetip kelişti. Coluguunun kubanıçı kıska boldu; Sırgak eerinen calbıraktay sıygalanıp, kumga tüştü. Cüzü kubarıp, erinderi kögörgön ele; Karacoydun oktorunun biri soottun çetin tapkan, uçundagı uu kırk kündö cilikke cetken eken. Bakay çurkap kelip, cigittin töşünö kulak töşöp, kabagın kötörüp körüp, başın çaykadı:

— Uu, — dedi. — Kara uu. Birok Teñir darttı berse, dabasın da koşo caratkan.

Karıya kurcununan eki baştık alıp çıktı. Birinin oozunda «Sebep» dep cazılgan, ekinçisinde — «Medet». Sebep çöbün ezip, suu menen iylep, Sırgaktın tişterinin arasınan kuydu; Medet may darısın caranın oozuna basıp, üstünö duba okup, üç kün üç tün başınan çıkkan cok. Üçünçü tündün ayagında Sırgak közün açtı, birinçi sözü mınday boldu:

— Abam Almambet kezektebi? Menin kezegim ötüp kettibi?

Bakay küldü; kança cıldan beri külbögöndöy, sakalı titirep küldü. Birok içi külgön cok; koldun abalın körüp turgan. Suu cok, at alsıradı, cürök çaçıradı; kee bir çorolor «artka kaytalı» dep şıbıray baştagan. Bakay oşol tünü çatırında calgız oturup oylondu da, anan kalem-kagaz suradı. Bir kat cazdı; kattı erteñ menen kolgo okutup, «Beecindegi çalgınçıbız uçuruptur» dedi. Katta mınday dep cazılgan ele: Esenkan kırgızdın çöldö kırılganın uguptur; «ölüktörün itterime cedirem, kalganın kul kılam, Talastagı ayaldarın çerüümö taratıp berem» deptir. Koşuundun içinde adegende küüldök, anan ört cürdü. «Artka kaytalı» degen tilder «Beecindi başına kulatalı» dep ant içti. Bakay sakalının aldınan karap turdu; demek, calgandın da adalı bar eken — koldun ölgön cürögün tiriltken türü.

Tak oşol kündörü arttan colgo çıgarılgan kerben da cetip keldi: Kanıkeydin tüşündö körüp, «künü kelgende cetkirgile» dep amanat kılgan Akkula menen Akolpok. Ak tulpar çöldün ortosunda eesin cıtınan taanıdı; kişenep, kökkö sekirip, culkunup culup çıgıp, Manaska çurkadı. Manas Akkulanın moynuna cabıştı; kırk çoro hanının közü caşıldanganın oşol künü birinçi colu kördü, körmöksön boldu. Kanıkeydin kırk kün suudan, kırk kün otton sınatıp tokugan Akolpogun iynine ilgende, Manas murdagı Manas ele; çöl da munu tüşündü, oşol tünü salkın cel corttu.

✦ ✦ ✦

Tal-Çokunun etegine cetkende çegindin tört tarabınan çañ kötörüldü: on eki handın kolu ubadalaşkan küngö cetip keliptir. Kökçö tuusu menen keldi, Koşoy ak sakalı menen keldi, Kökötöydün uulu Bokmurun al caaktuu caştıgı menen keldi. Dobulbastar biri-birine ün berip, urandar talaanı tolturdu: «Manas! Manas!»

Beecin da boş catkan emes. Esenkan kolun dubaldardın artınan çıgardı; oñ kanatka Koñurbaydı, sol kanatka Coloydu koydu; aldıñkı tizimge döö Madıkandı, artına Ilama menen Mañkuştu, eñ aldıga balban Kutandı sürdü. Eki deñizdey eki kol Tal-Çokunun aldında betme-bet turdu; ortodogu boz tüzdük tagdırdın dastorkonunday cayıldı.

Adegende erler cekege çıktı; salt uşunday ele — eki koldun tagdırı adegende calgız attuulardın iynine cüktölçü. Madıkan maydanga kirdi; boyu munaraday, ünü kün kürkürögöndöy; astındagı at — at emes, toonun sınıgı. Karşısına Koşoydun batasın algan Çubak atın sürdü. Üç colu aylanıştı, üçööndö teñ nayzalar kalkanda sındı; törtünçüsündö

Çubak döö kişini kaptalınan ilip, eerden culup cerge çaptı. Cer ontodu, Madıkan kayra turgan cok. Kıtay katarınan küüldök öttü; kırgız katarı «Manas!» dep kürkürödü.

Coloy açuudan köbürüp maydanga kirdi; karşısında bul colu Sırgak turdu — keçee ele uudan kaytkan Sırgak. Coloy katkırdı: «Oozuñdan süt cıttanat! Bar, eneñdi ciber!» — dedi. Sırgak coop bergen cok; sözdü kılıçka kaltırdı. Kartküröñdü çagılganday sürdü, oroydu oroyluk, şamdagaydı şamdagaylık ceñdi: Coloydun çokmoru boşko şiltendi, Sırgaktın kılıçı boşko ketken cok. Doñuz öñdüü balban, kançа salgılaştın kançа maydanınan aman çıkkan Coloy, özü bala degen erdin kolunan topurakka suladı. Ilama cıgıldı, Mañkuş kuladı; Kutan balban küröşkö çıktı ele — Koşoydun tizesinde beli sındı: kart colbors Kökötöydün aşındagı kündörün dagı bir colu caşadı. Alptar birinin artınan biri kulaganda Esenkan büt kolun kaptattı; oşondo eki deñiz biri-birine koşuldu, düynö çañga, çañ kanga aylandı. Kün tüşkö cetpey asman körünböy kaldı; ok buluttarı kündü caap, at kişeneşi menen er aykırıgı biri-birinen acıragıs boldu.

Oşol kırgındın içinde Manas Akkulanın üstündö çokudan çokuga akkan çagılgan ele; kayda ursa, oşol cerden caraka açılıp, carakaga kırk çoro tolup, duşmandın katarın içinen sögüp cattı. Almambet kıtay çerüüsünün tilin bilçü; karañgıda alardın uraanın kıykırıp, katarların biri-birine kırdırdı. Çubak bolso başka bir iş kıldı: handın «maga Esenkandın bekterin tirüü alıp kelgile» degenin unutkan emes. Arkan-celesin koluna orop, duşman kolunun booruna süñgüdü; keç kirgende anın artında arkan menen biri-birine tizilgen kırk kıtay begi bar ele — çapandarı çañ, cüzdörü kül, moyundarı arkanda.

Kırgın üç küngö sozuldu. Üçünçü kündün keçinde Beecindin darbazaları açıldı; içinen kol emes, elçiler çıktı. Eñ aldıda, başı cılañaç, kuru moynunda, Esenkan kelattı. Manastın aldına cıgıldı:

— Aman, — dedi. — Aman surap keldim. Mamleketim seniki, taktım seniki. Kızım Burulçanı, Birmıskaldı, miñ kızdın eñ suluusun, pilderimdi, altın tagımdı aldıña cayıp berem. Kandı toktot, cetişet.

Manas attın üstünön bul karı kişige uzakka tigildi. Anan:

— Aman suraganga kılıç kötörülböyt, — dedi. — Tur orduñan. Birok bilip koy: mından arı Kakançından zapkı körsöm, bul darbazalar maga ekinçi cabılbayt.

Beecinge kirişti. Şaar kırgız körbögön düynö ele: katmar-katmar dubaldar, lak sürtülgön köşkülör, acıdaar oyulgan mamılar, cibekke çökkön köçölör. Talaada tuulgan attar taş töşölgön coldo ürkö-ürkö bastı; kiyiz ötüktüü çorolor buttarının astınan

topuraktın orduna mramor çıkkanda biri-birin karaştı. Esenkan bergenin berdi: Burulça cibek içinde, közü caşıldangan, birok başı biyik boydon handın aldına keltirildi; Birmıskal anın artınan keldi; miñ kız, miñ töö cük cambı şaşke maalda baştalıp keçke bütpögön katar menen ordogo taşıldı. Pilder keltirildi — kırgız oşol küngö çeyin atın ugup, özün körbögön too denelüü canıbarlar; kırk çoronun eñ eri da algaç bir kadam ketençiktedi, anan öz abaldarına özdörü külüştü.

Esenkandın ordosunda Manastın aldına bir kilem cayıştı: kırk cıl oñboyt degen, zer menen kün nurunan tokulgan altın kilem. Manastı oşol kilemge oturguzuştu; on eki handın, kırk çoronun cana Kıtaydın miñ beginin aldında Kakançın Beecinine han kötörüştü. Ak kiyizge oturguzup kötörüü talaanın saltı ele; bul cerde kiyizdin orduna altın bar ele, birok Bakay baarı bir salttı kem kılgan cok, handın başının üstündö eski bata-dubanı okudu. Dobulbastar kagıldı, koñguroolor çalındı; Talastın eri, Altayda sürgündö tuulgan cetim Cakıptın uulu düynönün eñ çoñ şaarının tagında ele. Koşoy ak sakalın sılap küldü: «Cakıp Altayda koy kaytarıp cürgöndö kim aytmak — uulu Beecinge han bolot dep?» Acıbay kımızdın orduna kıtay şarabı sunulganda çöyçöktü kayra türttü: «Biz içken — beenin sütü, — dedi, — anı da Talasta içebiz».

Oşol tünü Bakay toydun duu-duusunan bölünüp, dubalga çıktı; cıldızdardı karadı, karadı da, kabagı bürköldü. Canına kelgen Almambetke akırın ün menen ayttı:

— Ceñiştin da kölökösü bolot, balam. Kölökö carık çoñoygon sayın uzarat. Dañzada emne cazılganın sen menden cakşı bilesiñ.

Almambet coop bergen cok. Bilçü: Beecindin bayırkı dañzasında «Manas kelet, altı ay han bolot» dep cazılgan. Altı ay. Andan arkısın dañza aytçu emes; aytpagan cerinde ümüt da bar ele, car da. Şaardın karıları da al cazuunu bilçü; bazarda, ibadatkananın koroolorunda altı aydın kündörün kimi korkuu menen, kimi caşıruun kubanıç menen sanaşçu. San ar keçte birden kemip turdu.

✦ ✦ ✦

Aylar öttü. Manastın handıgı Kakançınga cayıldı; birok handıktın cügün kötörgön, salıktı cıynagan koldor calañ kırgızdıkı emes ele — ortogo eski bekter, cañı aç közdör kirdi. Soguş örttögön egindin karızı aman kalgandın moynuna cüktöldü. Kıtaydın conuna oor alık kondu; kee bir ayılda ögüz çegerge adam kalbadı, kee bir üydö oçok tütöböy kaldı.

Bazarlarda adamdar biri-birine şıbıray baştadı: «Bul altı aylık surak altımış cılga tatıdı». Şıbır çoñoydu, kek açıdı; kek han ordosuna emes, hanga buruldu. Manas munu ukpay cürdü; ukkandar da hanga cetkirbedi, antkeni ceñiştin mastıgı kulaktı dülöy kılat. Bir gana Bakay, kiyimin almaştırıp bazarga tüşkön Acıbaydan birdemelerdi ugup, ukkan sayın sakalın tartıp cürdü: «Taştı kıssañ suu çıgat, — deçü, — eldi kıssañ kan çıgat. Bul kan bir künü biröönün koluna cugat».

Ordonun aşkanasında Şuykuçu degen aşpoz bar ele; caydarı cüzdüü, tattuu tildüü, «men da musulman boldum» dep namazga cıgılgan adam. Manastın dastorkonun al karaar ele; han emne cegenin, kaçan catkanın, bagımdat namazına kaysı eşikten çıkkanın al bilçü. Tündösü, baarı uktaganda, aşkananın ıştalgan burçunda içke kagazdarga içke cazuular cazar ele; cazganın caşılça taşıgan arabakeçtin kurcununa katıp, şaardan sırtka uçurar ele. Kattardın barar ceri Koñurbaydın cayıtı ele. Koñurbay ceñilgen, birok ölgön emes; kaçıp bargan too ordosunda, enesi Karıkandın tizesinin tübündö, cılanday iyrilip kütüp catkan.

Karıkan uulunan da koyuu kektüü ele. Altı ay boyu Beecindin eñ usta temirçilerin toogo cıynattı; altı ay boyu ot öçpödü, döşü tınbadı. Sogulgan nerse bir aybalta ele: ay cüzdüü, kara saptuu, mizi içke. Bütköndö Karıkan anı öz kolu menen alıp barıp, kara kuduktun içinde bagılgan acıdaardın uusuna üç colu maldı, üç colu çıgardı; üçööndö teñ baltanın mizi bir ışıldap, bir karaydı.

— Bul balta, — dedi Karıkan, — kılıç ötpögöngö ötöt. Birok tuş keldi şiltenbeyt; carakasın bilişiñ kerek.

Caraka Şuykuçunun katında cazıluu ele. Koñurbay kattı may çıraktın carıgında üç colu okudu, üçünçüsündö küldü: «Han ar tañ atpay munaraga çıgat. Calgız çıgat. Kuralsız çıgat. Butu cılañaylak, başı açık, közü asmanda; azan aytat. Al saatta canında Teñirden başka eç kim bolboyt».

— Teñiri menen ortosuna kirbeym, — dedi Koñurbay, — celkesi menen ortoma da eç kim kirbese boldu.

Oşol maalda Talaska bir attuu tüştü: süyünçüçü Şuutu. Beecin alındı, Manas takka oturdu dep kırk kün kırk tündük toy kütüp kelse, Kanıkeydin cüzü kagazday bolup kalganın kördü. Kanıkey süyünçüsün berdi, berdi, birok közünön eki tamçı caş kuladı:

— Şuutu, — dedi, — saga kırk bee bereyin, menden emne surasañ da sura; calgız maga çının ayt. Hanım takka oturdubu ce takka baylandıbı? Men tüşümdö Beecindi kördüm:

altın kilemdin astınan kara suu sızıp catıptır. Beecinde kalgan ölöt, Şuutu. Bar, hanıma ayt — Kanıkey «tez kayt» dedi de. Ayt — Talastın boz üyü Kakançındın altın ordosunan kenen de. Ayt — Semetey «ata» degendi üyröndü, üyröngön sözünün eesi kelsin de.

Şuutu atının başın burar aldında Kanıkeydi dagı bir karadı: hanışa boz üydün bosogosunda, kuçagında Semetey menen turgan; bala enesinin köz caşın oyunçuk oylop, uurtamga alganı catkan. Şuutu kayra cönödü, col alıs ele; söz eesinen cay basat. Söz Beecinge cetkiçe tañ dagı bir colu agardı.

Al tañda Manas erte oygondu. Tüşündö Akkulanın calı kırkılganın, Akolpok iyninen sıygalanıp tüşkönün, dagı Talastın suusu teskeri akkanın körgön; cakşılıkka corugan cok, birok eç kimge da aytpadı. Tüş coruuçusu Kanıkey ele; Kanıkey alısta ele. Daarat aldı, kılıçın ar kaysı tañdagıday eşiktin içki cagına koydu — Teñirdin aldına temir tagınıp çıkpayt. Cılañaylak, başı açık, munaranın taş tepkiçterin çıktı. Beecin butunun astında uktap cattı; çatırlar tuman içinde kalkıp, çıgışta algaçkı kızgılt nur suunun betindey titirep turdu. Manas koldorun kulaktarına alıp bardı; ünü al toodoy köküröktön çıgıp, şaardın üstünö cayıldı.

Azan ününün kölökösündö tepkiçtin karañgısınan dagı bir kölökö kötörüldü. Koñurbay altı aydan beri uşul kündü kütkön; aybaltanı çapanının astına, kegin tişterinin artına katıp, tepkiçterdi mışıktay basıp çıktı. Manastın arkası salıngan ele; közü asmanda, tili takbirde. Uuluu ay tañdın birinçi nurunda bir cark etti da, handın celkesine tüştü.

Manas teñseldi, munaranın tosmosun karmadı; burulup karaganda Koñurbay eçak tepkiçterden agıp tüşüp, tömöndö dayar karmalgan Algaraga sekirip atkan. Manastın tizeleri boşodu, taşka çöktü; birok cıgılgan cok. Azandın kalgan carımın, celkesinen çapanına kan sızılıp turganda, ayagına çeyin ayttı. Şaar al ündün carılganın ukkan cok; calgız munaranın tübündögü kögüçköndör uçup ketti.

Koñurbay katuu çaap baratıp, ünü cetkiçe kıykırıp cattı:

— Manastı öltürdüm! Kakançın, meni uk: Manastı öltürdüm!

✦ ✦ ✦

Al kıykırık kurgak çöpkö tüşkön çok boldu. Altı aydın kegi bir kündö tutandı: düköndör cabıldı, çatırlarga caaçılar çıktı, toodogu koşuundar şaarga cürdü. Keçee han ötkön köçölördö cerge cıgılgandar bügün taş kurçuttu; keçee salıktı unçukpay tölögön

koldor bügün nayza karmadı. Esenkandın bergen antı Karıkan kazgan kudukka çöktü; bütkül Kıtay «han öldü» degen kabar menen kozgoldu. Şuykuçu bolso oşol tañda aşkanadan cogolup ketken; oçogunun külü suuy elekte ıştalgan burçunan calgız bir uuç küygön kagaz tabıldı. Acıbay kagazdın külün alakanına ezip, Bakayga sundu; karıya cıttadı, cüzü karaydı: — Nanımdan cegen adamdın kalamınan urulduk, — dedi. — Kılıçtan saktanuu oñoy; dastorkondoşuñdan saktanuu kıyın.

Birok han ölgön emes. Akolpoktun cakası baltanın küüsün kaytargan; uu kanga tiyip, canga ötö algan emes. Bakay Sebep menen Medetten kalgandı caranın oozuna bastı, kırk çoro kırk eşikte kezekke turdu; üç kündön kiyin Manas butuna turdu. Birinçi işi kılıçın suroo boldu, ekinçisi — atın. Bakay colun tostu:

— Kanım, — dedi, — cara cañı, duşman — deñiz. Talaska çegineli; toobuz arkabız, suubuz aldıbız bolot. Bul şaar bizge tar.

— Bakay aba, — dedi Manas, — sen menin akılımsıñ, bilem. Birok uşul darbazadan caraluu çıksam, erteñ manasçılar emne deyt? «Manas Beecinden kaçtı» deyt. Ölümdön korkpoym; sözdön korkam. Kaçtı dedirtpeym.

Koldun aldına çıktı; celkesindegi tañgak çapanının astında, cüzü sargaygan, közü murdagıday ot ele. Anı tik turganın körgön koldo adegende tınçtık, anan toonu ordunan kozgogon duuldak kötörüldü; öldü degen handın tirüü çıkkanı kırk miñ erge kırk miñ can koştu. Kanıkeydin ta Talastan cibergen ak buuday ununan uuç-uuç taratıştı; ar bir er bir çımçım undu oozuna salıp, çaynap, antın içti: «Bul undan tattım; kaçsam, bul un maga aram bolsun, sütüm aram bolsun, curtum aram bolsun». Ak un kara küngö ant boldu. Karısı-caşı, hanı-kulu bir undu çaynadı; Bakay da «akıldın sözü başka, anttın sözü başka» dep alakanındagısın oozuna saldı. Kırk çoro bir oozdon kıykırdı, on eki handın kolu duuldadı; Beecindin darbazaları dagı bir colu açılıp, kırgız özünön cüz ese kalıñdın üstünö cürdü.

Al künkü salgılaş murunkularga okşobodu. Murunkusunda abada ceñiştin cıtı bar ele; munusunda — calañ kandın cıtı. Kıtay bul colu ölörçö salgılaştı; öz ceri, öz kegi, öz öçü üçün. Kalday alp maydanga çıktı, denesi çeptin munarasınday; Manas anı Akkulanın bir aylanışında kulattı. Tiken çıktı, nayzası karagay ustunday; Almambettin kılıçı anı da taptı. Birok kulagan ar bir alptın ordunan eki koşuun çıgıp cattı; kırkılgan ar katardın artınan cañı katar ösüp cattı — çöptöy, kara çöptöy. Çorolor biri-birine ayttı: «Bular ölgön sayın köböyöt; biz köböygön sayın ölöbüz».

Digerge cuuk, salgılaştın eñ koyuu cerinde bir ökürük kötörüldü: Bokmurun! Kökötöydün calgız uulu, aşı elge dastan Bokmurun, töşündö bir ok menen eerinen sıygalandı. Keçee ele degidey kündördö atasının aşında düynönün büt handarın sıylagan, Maani-Berdinin nasaatı menen öskön al caş bek emi Beecindin çañında cattı. Sırgak cetip anı uçkaştırıp aldı, birok caş bektin başı eçak cambaşka kıyşaygan; erinderinde carım söz bar ele, eç kim uga algan cok. Kökötöydün oçogu oşol ok menen öçtü. Koşoy munu ukkanda ak sakalına eki tamçı caş tüştü; karıya «aşıñdan cegen uulum, — dedi, — senin aşıñdı kim beret?» — başka eç nerse dey algan cok. Manas munu ukkanda Akkulanı ökürük çıkkan cakka sürdü, aldına kelgendi ordu; birok orgon sayın duşman deñizdey cabılıp cattı artınan. Bakay canına cetip, tizginine cabıştı:

— Kanım! Erdik — ölüü emes, erdi caşatuu. Kol erip baratat. Çegin degen buyruk ber; ber, erteñ salgılaşar kolubuz kalsın.

Manas soguştun tütününün içinen Beecindi dagı bir colu karadı: altı ay oturgan taktın şaarın, munarasında kanı kalgan şaardı. Anan tişterinin arasınan, öz cürögünö aytkanday:

— Surnaylardı tarttır, — dedi. — Çeginebiz. Birok Koñurbay bilsin: bul esep cabılgan cok.

Surnaylar açuu-açuu tartıldı. Kol salgılaşa-salgılaşa duşmandan acıradı; caraluular uçkaştırıldı, tuular türüldü. Bokmurundun söögün bir töögö oroştu; Kökötöydün uulun cat cerge emes, kelgen coluna amanat kılıştı — ölügün da duşmanga kaltırboo talaanın akırkı karızı ele. Kıtay çerüüsü kan cıttangan karışkır üyüründöy arttarınan tüştü; ok camgırı çegingen katarlardın celkesin sabap turdu. Koñurbay eñ aldıda ele; Algaranın üstündö tikesinen turup, ünü cetkiçe kıykırıp cattı: — Koyo berbegile! Talaaga cetkiçe işin bütürgülö! Caraluu karışkır iyinine cetse ayıgat!

Oşondo Almambet Saralının başın kayra burdu. Calgız özü koldun artı menen duşmandın aldının ortosuna kirdi. Koynunan cay taşın alıp çıktı; taş eesinin alakanında muzdak-muzdak küydü. Almambet közdörün cumup, enesinen üyröngön eski sözdördü okudu; okugan sayın asman tömöndödü, tömöndögön sayın karaydı. Bulut talaanın üstünö toodoy üyüldü; kündüz tün boldu, köz közdü körböy kaldı. Kıtay caaçıları karañgıga ok attı, karañgı oktordu cuttu. Kırgız kolu al kara pardanın artında toolordu közdöy agıp, közdön kayım boldu.

Manas toonun algaçkı kaptaldarında toktop, artın karadı. Kara buluttun astında kalgan tüzdüktö calgız bir attuunun salgılaşıp çegingenin, çeginip kayra salgılaşkanın cürök közü gana körmök; handın cürök közü açık ele. — Almambet, — dedi özünçö, — öz

curtuñdu bizge kalkan kıldıñ. Bul karızdı Manas ölböy turup tölöyt. Bakay canında unçukpadı; tölöş üçün adegende caşoo kerektigin, caşoo bolso emi eç kimge ubada kılınbaganın eköö teñ bilip turdu.

Almambet eñ arkada calgız kaldı. Karañgının içinde bir — Saralının dem alganın ugup cattı, bir — öz cürögün. Artında, körböy turup bilgen cerinde, cüz miñ duşman dem alıp cattı; aldında, karañgı bütkön cerde, bir tuugandarı toogo çeginip baratkan. Kançadan beri Beecindi «öz curtum» deyinbi, «duşman iyini» deyinbi dep suragan cürök oşol tünü suraganın toktottu; emi calgız bir nerseni bilçü — artındagı karañgı duşmandıkı ele, aldındagı karañgı — bir tuugandarınıkı. Cana eköönün ortosunda, cay taşın alakanına kıskan bir adam tañ atkança calgız karool turmak.

Asman al tünü takır açılgan cok. Buluttun artında ay cürdü, cıldızdar cürdü, acal cürdü; cana alısta, ötö alısta, Talastın boz üyündö bir ayal uktagan uulunun üstünö cuurkanın dagı bir colu caap, eşikti karadı. Eşik açılgan cok.

12-BÖLÜM

KOCOCAŞ, BAATIRLARDIN ŞEYIT KETIŞI CANA MANASTIN ÖLÜMÜ

It-Ölbös çölündö tañ kan cıtı menen attı. Tün boyu sokkon kum celi tınıp, ölüktördün üstünö cuka çañ cabuusu tartılgan ele; çöl özü uyalgan işin öz kolu menen caşırgısı kelgendey. Sıngan nayzalardın, kulagan tuulgalardın, caaların kıskan boydon katıp kalgan koldordun arasında attar een cürüp, eelerinin cıtın izdep cattı. Alısta, çegindin tübündö, Beecindin dubaldarı tañkı munarıktın içinen too kırkasınday kötörülüp turdu; taştan emes, tagdırdın üymögündöy — cakındagan sayın çoñoyup, çoñoygon sayın muzdap turgan karaan.

Askalardın artında bolso bir kölökö bar ele — anı ne Manastın bürküt közü ilgirtken, ne Almambettin ar şamaldı okugan baamı. Esenkandın ordosunda bagılıp öskön, karañgıda iynenin közünön ötkön cipti atkan mergen Kococaş oşol kölökölördün içinde taştay katıp catkan. Bir künü aska tüstüü kiyim kiyip, askaga siñip ketçü; bir künü kum tonun kiyip, kum menen bir bolçu; bir künü kurgap kalgan badaldın kölökösündö calbırak keypin kiyçü. Caası denesinen, közü cürögünön bölök işteçü. Kococaş er menen erçe

betteşçü emes; anın olcosu — at müdürülgön, tuulga bir eli cılgan, çarçagan kol kalkandı bir dem tüşürgön oşol kıpınday carakalar ele. Acal oşol kırgın kündörü mına uşul adamdın kebetesin kiyip, caraka añdıp catkan.

Birinçi okko uçkan Kökçö boldu. Aydarkandın uulu Kökçö boz atının üstündö bir oñgo, bir solgo burulup, çaçıragan çorolorun cıynap catkanda atı bir ölükkö çalınıp müdürüldü; töşü bir dem açık kaldı. Oşol dem cetti. Askanın artınan çıkkan ok ışkırbay da kelip, aka cilik menen cüröktün ortosundagı tar eşikten kirdi. Kökçö eerdin üstündö bir tüzölüp, alıstagı dubaldardı tañgalgan köz menen karadı da, oor çınarday kıñayıp kuladı. Cerge cete elekte ekinçi ok abada ele: Muzburçak coldoşunun cıgılganın körüp tizgin tartıp, bir zamatka, calgız bir zamatka toktop kalgan. Toktogon adam Kococaştın közünö tigilgen taştan ayırmasız ele. Ok anı tuulgası cılgan cerden, çekesinen taptı. Eki han, eki eski dos, bir kumdun üstünö bet mañday cıgıldı; uzak cortuuldun ayagında akırı oñoşup süylöşçüdöy.

— Askalarda birdeme bar! — dep kıykırdı Sırgak, ünü çöldü ayrıp. — Aska emes al, askanın kölökösü da emes; ok oşol caktan kelatat, caraka añdıp catat!

Caş Sırgak — çorolordun eñ kencesi, eñ kök calı; murutu terdey elekte Akkulanın canında col cürgön, Almambet menen Beecinge çalgınga bargan, kaytkanda atı erlerdin arasında atalıp kalgan. Atın askalardı közdöy sürdü; kalkanın betine kalkalagan, birok at dürböp çapkanda kalkan oynoyt, bet bir açılıp, bir cabılat. Kococaş al açılıp-cabılgandı añçının sabırı menen sanadı: bir, eki, üç… Kalkandın üçünçü tüşüşündö kireşin koyo berdi. Ok Sırgaktı eki kaşının tak ortosunan urdu. Caş baatır eki kolun eki cakka cayıp, talaanın büt şamalın akırkı colu kuçaktagısı kelgendey, çalkasınan ketti. Atı boş eeri menen askalarga çeyin barıp, oşol cerde toktop kişenedi; kişenegeni çöldö uzakka aylanıp cürdü da, coop tappadı.

Ölüm kabarları Manaska birinin artınan biri, kanatı sıngan kuştarday keldi. Kökçö deşti — unçukpadı. Muzburçak deşti — tizgindi alakanına kıstı. Sırgak deşti; mına oşondo Akkulanın üstündö bir zamatka közün cumdu da, közünün karañgısında Altaydan beri canında öskön oşol bala cüzdü kördü: birinçi uuda koldoru kaltıragan, birinçi cortuulda tündö ot canında Bakaydan söz ukkan, Almambet menen Beecinge çalgınga barganda ali caş cigit bolgon Sırgak. Közün açkanda çöldün öñü özgörgön ele; kum emi kum emes, kül tüstüü ele.

Manas al künü Akkulanın üstündö kırk cerden salgılaşıp cürdü; kırgındın bir uçun karmasa, ekinçi uçu çeçilip cattı. Kalıñ kol deñizdey ele; Esenkan menen Koñurbay cıynagan sansız çerüü ölgön sayın köböyüp, kırılgan sayın cañırıp turdu. Kırk çoro kırk

cerde birden koşuunday salgılaşıp, birok aralarındagı baylanış cip-cip üzülüp barattı. Cana ar üzülgön ciptin uçunda askalardın artındagı oşol körünbös köz bar ele.

Çubaktın atı tüşkü aptapta okko uçtu. Akbalta tukumu, Manastın oñ kolu Çubak cerge cöö kaldı; cöö kalgan erdin çöldö ömürü bir kün deşet — Çubak toguz kün çıdadı. Toguz kün, toguz tün, bir kılıç, bir kalkan menen, birde askanın üñkürünö arkasın berip, birde ölgön attardın artına daldalanıp salgılaştı. Suusap erinderi carıldı, tili tañdayına cabıştı; tünkü şüüdürümdü kalkanının içinen calap, tañdı atırdı. Tündösü aska koñulunda cıldızdardı karap özünçö süylönçü; kimisin ukkan boldu, kimisi şamalga aralaştı. Talastı camaktap aytçu eken deşet; dagı enesi askan kazandın buusun. Üçünçü tünü duşman aga nan menen suu ciberdi — erdigine erler da çıday algan emes; Çubak nandı aldı, suunu içti, elçinin közünün içine karap küldü: — Karızımdı kılıç menen tölöym, — dedi, — erteñ menen kayra karşıma tur. Üstünö kelgen balbandardı birinin artınan birin kulattı; kulatkan sayın atı duşman kolunda çoñoydu, atı çoñoygon sayın üstünö kelgen azaydı, alıstan ok caadırçu boluştu. Toguzunçu kündün keçinde, kün kanga malınganday batıp baratkanda, Çubak akırkı colu tüzöldü. Kılıçın eki koldop karmap, Beecindi közdöy, calgız, cöö basıp barattı.

— Manas! — dep ün saldı carılgan erinderi menen. — Kelseñ kel, kelbeseñ — akımdı adal kıldım!

Ünü eç kimge cetken cok; çöl ündördü da cutup catkan. Kococaştın ogu anı tak kadam taştap baratkanda, tizesi bir dem bügülgön uçurda taptı. Çubak çök tüştü, kılıçın kumga sayıp aga tayandı cana oşol boydon, çök tüşkön kalıbında, kılıçına cölöngön boydon kaldı. Erteñ menen tapkandar anı alıstan dagı ele salgılaşıp catat dep oyloştu; cakındaganda körüştü — baatır eçak ketken, denesi ketpöögö kögörüp turgan eken.

Almambettin şeyit ketkeni başkaça cazıldı. Esenkandın öz ordosunda ösüp, kiyin atasının dinin taştap Manaska kelgen, nanın bölüşkön bir tuuganınan ötkön bir tuugandık tapkan Almambet; Beecindin colun, suusun, aşuusun baarınan cakşı bilgen Almambet. Çubaktın cıgılganın ukkanda közünö kara suu tartıldı. Saralının başın burup, eç kimden surabay, eç kimdi kütpöy, calgız özü, çarasınan çıkkan tizgin menen Beecindin temir darbazasına çaptı. Aldınan çıkkandı ordu; nayza sındı — kılıç suurudu; kılıç mokodu — aybaltaga carmaştı. Darbazaga cetkende üstündö altımış cara bar bele, cetimiş bele — sanagan bolgon cok; sootu tıtkın-tıtkın, cüzü kan, birok beli tüptüz ele. Temir darbazanı aybaltası menen üç urdu; üç colu darbaza toodoy ontodu, açılgan cok.

— Ey, Beecin! — dep kürkürödü Almambet. — Men senin nanıñ menen östüm, senin tiliñ menen süylödüm; birok sen maga ene bolboduñ, ögöy boydon kaldıñ! Açıl da, esebibizdi körölü!

Darbaza açılgan cok; dubaldardın üstünön ok caadı. Almambet Saralının üstündö oktor denesine sayılgan sayın solkuldadı, solkuldadı — cıgılgan cok. Eñ ayagında Kococaştın dubal artınan cibergen akırkı ogu moynunun soot cetpegen cerinen kirgende, Almambet başın bir colu asmanga kötördü — Altaydın karluu çokuların kördübü, Talastın taldarınbı, kim bilet — cana Saralının calına kuladı. At eesinin salmagın conunan sezgende taş bolup kattı; ne kaçtı, ne kişenedi; darbazanın aldında, ok camgırının astında, askaday turup berdi.

Almambet cıgıldı degen kabar kelgende Manas It-Ölböstün ortosunda atınan tüştü. Eç kim canına cakınday algan cok. Han kumdun üstünö çögölöp, tuulgasın çeçip aldına koydu da, uzakka oşol boyunça turdu. Almambet aga çorodon öydö ele; bir eneden tuulbasa da, bir cüröktön tuulgan ele eköö. Ant içkende kesilgen kandarı bir idişke agıp, bir kımızga aralaşkan. Emi al kandın carımı Beecindin temir darbazasının aldında kurgap kaldı cana Manas kalgan carımının denesinde kapısınan kanday oorlop ketkenin sezip turdu.

Al kırgında kırk çorodon on ekisi şeyit ketti. Kökçö ketti, Muzburçak ketti; Sırgak, Çubak, Almambet ketti; attarı oçok başında sanalgan dagı ceti baatır It-Ölböstün kumuna siñdi. Saykalday salgılaşkan er kalbadı deşpesin dep ayal baatır Saykal oşol künü kılıç çaptı; Koyonalı caradar iyni menen eki çoronun söögün ok astınan süyröp çıktı. Birok keç kirip, aman kalgandar sanalganda, ottun canında oturgandardın cüzün karaganga dit barbay kaldı. Kırk cigit bir enenin kırk uulunday ele; on eki uulu bir kündö topurakka berilgen enenin cüzün kim karay alat?

✦ ✦ ✦

Akkula okko uçkan uçur — Manastın içinde bir cerler üzülgön uçur boldu. Tulpar eesin kırgındın eñ koyuusunan alıp çıgıp, entigip bir döbögö çıgıp baratkanda Kococaştın ogu attın con arkasın tak ortosunan taptı. Akkula bir colu, adamça, açuu kıykırdı; art buttarı suuga cazılgan cazuuday çeçildi. Manas cerge sekirip tüşüp, atının başın kuçaktadı. Tuulgan tünü kulun bolup tüşkön, atın Bakay koygon, kırk cortuulda astında ölümgö kirip, ölümdön çıkkan Akkula; kara emes, kula; at emes — kanat. Canıbardın çoñ közündö

asman menen Manastın cüzü canaşa turuptur; köz caşıldandı, caş çañduu caaktan ıldıy iz sala-sala tüştü.

— Akkulam, — dedi Manas, ünü birinçi colu oşol künü titiredi. — Seni Ala-Toonun cılkısınan men tandagan emesmin, sen meni tandagansıñ. Emi meni kim kötöröt, kaçkanga kim cetet, kaytpastan kim kaytarat?

At coop bergendey başın bir colu eesinin tizesine süyködü da, közündögü asman karaydı. Manas tüzöldü. Tüzölgön adam — bir az murun atının başında ıylagan adam emes ele. Cüzü Ala-Toonun kışta karaygan granitine aylangan. Akolpoktun cakasın sıypaladı; al cerde, tuulgan tünü kelgen boz dubana Çıyırdı enenin alakanına taştap, «Künü kelgende kerek bolot, cakasına kadagıla» degen bolot ok kırk cıldan beri kadalgan ordunda turuptur. Kanıkeydin kolu menen oñdolgon cakanı sögüp, oktu alakanına aldı; ok kırk cıldık tabı menen ısık turgansıdı. Akkelteni — otu oozunan çıkkan, tütünü boz, ünü kün kürkürögöndöy emgekteş mıltıgın — tizesine tayap, bolot oktu oozuna sürdü.

Anan küttü. Kococaştı köz menen taba albasın bilçü; köz menen tabılçu adam bolso eçak tabılmak. Manas közün cumup, içindegi oşol eski üngö — çiltenderdin şıbırına, Kıdır bata bergen tündön kalgan üngö kulak saldı. Çöl tındı. Şamal toktodu. Cana oşol tınçtıktın içinde, ta alısta, askalardın artında, caanın kirişi tartılıp catkanda çıgargan, calañ cürök uga turgan içke ontoonu uktu. Akkelteni iynine aldı, közün açpay burdu, közün açkan zamatta attı.

Asman bir kürkürödü. Bolot ok askanın artındagı Kococaştın başın denesinen böldü; bölgönü menen ele toktobodu, artında katar turgan balbandardın arasınan öttü; oşol calgız atuu menen Kococaştı koşup segiz balbandın başı kumga tüştü. Duşman koluna duuldak cayıldı; karañgıda iynenin közün atkan mergenderi kündüzü, körünböy turup atılıp öldü. Al künü Beecindin dubaldarınan It-Ölböskö dagı bir da ok atılgan cok.

Manas şeyitterin birden tergetti. Almambetti temir darbazanın aldınan Saykal menen Acıbay alıp kelişti; Sarala sööktün canınan çıkkan cok, culuguna kol salganga tiş körsöttü, bir gana Almambettin denesi conuna artılganda bastı. Çubaktı kılıçına cölöngön boydon taap, kılıçınan arañ acıratıştı; ölgön koldun saptı koyo berbegenin körgöndör titirep ketişti. Sırgaktın cüzündö, eki kaşının ortosundagı oşol kızıl möörgö karabay, capcaş cılmayuu kalıptır.

Ertesi tañda Manas aman kalgan çoroloru menen Beecindin temir darbazasına takaldı. Öçü çoñ, kolu oor ele; darbazanı talkalap, şaardı başına kulatuuga ant içken. Akkelteni

darbazaga burgan zamatta asman karaydı, bulutsuz köktön bir ün keldi; al ne erkektin ünü ele, ne ayaldın; ne cakından kelattı, ne alıstan; bardık caktan cana içten kelip cattı:

— Topon suu kirbegen Beecinge küçüñör cetpeyt. Kayt, Manas. Curtuña kayt da, oşol cerde öl.

Manas tizgin kagıp, ukmaksan boldu; darbazaga dagı bir kadam sürdü. Ün ekinçi colu keldi, bul colu toolor cañırdı:

— Topon suu kirbegen Beecinge küçüñör cetpeyt. Curtuña kayt da, oşol cerde öl.

Manastın caagı tüyüldü; ant içken ele, antınan kaytkan er bele? Üçünçü kadamda ün üçünçü colu keldi cana bul colu cañırbagan too, titirebegen cürök kalgan cok:

— Curtuña kayt, Manas. Oşol cerde öl.

Akkelte Manastın iyninde oorlodu, kolu tüştü. Kırk cıldık ömüründö bir da kuldan, bir da handan, bir da koldon kayra tartpagan er asmandan kelgenge karşı tura algan cok. Başın cerge saldı; tuulgasının aldınan eki tamçı caş atının calına tamdı. Aman kalgandarga buruldu; cüzü ceñilgen adamdın cüzü emes, acalına makul bolgon adamdın cüzü ele — bul andan oor.

— Kaytabız, — dedi. — Şeyitterdi cüktögülö. Talas bizdi kütöt.

Bakay canına at sürdü; ak sakal, ak cürök Bakay, kırk cıldın akıl tamırı. Ne soorottu, ne suroo berdi; calañ kolun handın tizesine koydu.

— Asmandan kelgen sözgö pende karşı tura albayt, Manas, — dedi. — Karşı turboo — ceñilüü emes. Nuhtun suusu kirbegen darbazaga Nuhtun sabırı kerek; al sabır senden kiyinkilerge kalsın. Bizdin işibiz emi — şeyitterdi ata curttun topuragına cetkirüü; er cıgılgan cerinde emes, tuulgan cerinde uktasın.

Manas coop bergen cok; başı menen gana makul boldu. Birok Bakay al baş iyköödön bir nerseni kördü cana körgönün eç kimge aytkan cok: han kaytuu buyrugun berip catıp, öz ölüm buyrugun da algan ele cana munu bilip turgan.

✦ ✦ ✦

Kaytar col barar coldon uzun boldu; col oşol ele col, cürök başka ele. Kök-Buluñ tokoyuna cetkende es alıştı; şeyitterdin söögü arabada, caradarlar eerde, aman kalgandar unçukpayt. Tañga maal, cer agarıp kelatkanda, Manas daarat alıp, kementayın kıbılaga

cayıp, namazga turdu. Kırk cıldık kazı sacda kılganda düynönü unutçu; Beecindi da unuttu, carasın da, kaygısın da.

Koñurbay tak oşol sacdanı añdıp catkan. Kırgından suurulup kaçkan, kaytar coldu tuuradan kıskartıp ötkön, Kök-Buluñdun kalıñ daraktarının arasında, küügümdö, cılan sabırı menen kütkön. Algarasın cay bastırdı; daraktar nımduu, cer cumşak, taka dabışı cok. Nayzasının uçu Beecin ustaları suuga çıñdagan kara bolot ele. Sacdadagı adamdın conu düynönün eñ açık carakası ele cana Koñurbay Kococaş üyrötköndü cakşı cattagan: er er menen betteşpeyt, caraka añdıyt.

Nayza Manastın conuna, eki dalının ortosunan kirdi. Üstündö temir soot cok ele; namazda soot bolmok bele? Bolot uç etti teşip, bel omurtkaga takaldı cana oşol cerde, sööktün kögörüüsünö urunup sındı. Manas solkuldadı; çekesi sacda ordunan kötörülgön cok. Koñurbay nayzanın sıngan sabın suurup alıp, atın temindi; kaçıp baratıp bir colu kılçayıp karadı: saygan adamı dagı ele sacdada ele. Al körünüş Koñurbaydın közünö ömürünün ayagına çeyin bayır almak — conunda sıngan bolot menen namazın buzbagan adam.

Manas namazın ayagına çıgardı. Salam berdi; adegende oñgo, anan solgo. Anan akırın tüzöldü cana tüzölüp catkanda düynö bir cagına kıyşaydı. Çurkap cetken Bakay menen Acıbay anı kementaydın üstünö catkırıştı; condogu caradan adegende kan emes, bir dem çıkkansıdı — uzun, ötö uzun dem.

— Koñurbay eken, — dedi Manas; ünü toktoo, açuusu cok ele. — Artıman keliptir. Erdik kança cılda üyrötö albagandı korkuusu bir tündö üyrötüptür.

Caranı tañıştı, sıngan uçtu taba alışkan cok; uç sööktün içinde, tereñde kalgan. Manastı arabaga catkırmak boluştu, könbödü; Taytoruga minip, belin kur menen tañdırıp, tik oturdu. Oşol boyunça aşuulardan aştı; oşol boyunça karluu belderden öttü; on eki şeyittin cana öz acalının kerben başçısı bolup, tüptüz, Talastı közdöy.

Talaska kabar kerbenden murun cetti; kara kabar attan ıldam. Çıyırdı ene çaçın culdu; Bakdöölöt caka ayrıdı. Kanıkey bolso ıylagan cok. Kanıkey — Temirkandın kızı, handardın kelini, salmaktuu Kanıkey; kabar alıp kelgen cigittin cüzün uzakka tiktedi da, anan eç nerse surabay burulup, kiyiz eşikti kötörüp, boz üydün içine kirdi. Içinde adegende oçoktu üylöp candırdı; anan sandıktı açıp, Misirden, Buharadan aldırılgan kança may darı, tamır, dabaa bolso, baarın çıgarıp tizdi; anan altı aylık Semeteydin beşigine eñkeyip, uktap catkan balanın cüzün karadı cana calañ oşol cerde, calañ bir demge, közdörü tolup ketti. Aarçıdı. Eşikke çıkkanda cüzü kayra taş ele.

Kerben körüngöndö büt Talas coldo ele. Aldıda Bakay, ak sakalı töşündö, başı cerde; artında şeyit arabaları; ortodo, Taytorunun üstündö, kurlar menen tañılgan, cüzü sargaygan, birok beli bügülbögön Manas. El eki cakka tizildi; koşok bir uçtan tutanıp, ekinçi uçuna örttöy cayıldı. Manastı attan tüşürgöndö közdörü cumulup barattı; dalay kündön beri kan cogotup kelatkan, sööktögü bolot içinen iştep catkan. Ak cabuuluu töşökkö catkırıştı; başında Çıyırdı, ayagında Bakay, tegereginde aman kalgan çorolor. Handın demi seyrektedi, seyrektedi; ölüm çatırdın içine üçünçü kişi bolup kirip oturdu.

Oşondo Kanıkey eç kim kütpögöndü kıldı. Beşikten Semeteydi alıp, kundagı menen atasının canına koyup, balanın tolmoç baltırın, eç ayabay, çımçıdı. Semetey altı aylık öpkösü menen, çatırdın kiyizin titiretken açuu ün menen bakırdı. Cana oşol bakırıkta, öçüp baratkan çokko şamal tiygendey, Manastın közdörü açıldı. Baş töşöktön kötörüldü; kol kundaktı izdedi. Ölüp baratkan han uulunun ünü menen dagı bir colu tüzöldü, oturdu, balanı kuçagına aldı.

— Sen beleñ, — dedi; ünü kargıldangan, birok külüp catkan. — Meni çakırgan sen beleñ. Iyla, kulunum, ıyla; senin ünüñ maga kırk darıdan cakşı caktı.

Çatırdagılar oşol künü tüşünüştü: Kanıkeydin çımçıganı — taş boorduk emes, boorukerliktin tak özü eken; ayal akılı ölümdün kolunan dagı bir neçe kündü culup algan eken.

Oşol kündördün bir tañında Talastın üstünö adattan tış bir ün tüştü: muñduu, kargıldangan, tınımsız kişenöö. Karaştı: Sarala kelatıptır. Almambettin Saralısı; kerbenden artta kaldı dep oyloşkon, körsö coldo söök cüktölgön arabadan acıray albay, oor-ceñil arttan kelatkan tulpar, akırı eesinin denesin öz conuna arttırıp, calgız özü too-belderdi aşıp Talaska cetkiriptir. Calı tögülgön, soorusu çökkön, közdörü eki kuduk; birok conundagı amanattı bir da colu tüşürgön emes. El col açtı; at tüz ele Manastın çatırının aldına kelip toktodu cana oşol cerde tizeleri boşogonço küttü.

Almambetti Çeç-Töbögö koyuştu. Mürzösün Manastın buyrugu menen biyik kılıştı; «Altaydan kelip bizge bir tuugan bolgon, biz üçün öz curtuna kılıç kötörgön erdin mürzösü ar bir ötkön colooçunun başın iydire turgan cerde bolsun», — degen han töşögünön. Koyulgandan kiyin Saralanı mürzönün başına alıp kelişti. At topuraktı bir çapçıdı, başın cañı mürzögö süyködü. Bakay bıçak suurup catkanda koldoru kaltırap turdu; kurmandık dubası okulup, Sarala eesinin mürzösünün başında kurmandıkka çalındı. Aytkandar ayttı: at bıçakka özü umtuldu dep; aytkandar ayttı: közünön caş ketti dep. Balkim eköö teñ çın ele; canıbardın kaygısı adamdıkınan kalpı cok.

✦ ✦ ✦

Kanıkey küyöösünün conundagı caranı öz kolu menen karadu. Tañuuçulardı, darıgerlerdi çatırdan çıgardı; kaynak suudan ötkörgön bıçagı menen caranı açıp, söökkö sayılıp kalgan sıngan bolot uçtu eki mancasının ortosunda, kıymıldata-kıymıldata, terdep-kurgap, suurup çıktı. Bolot alakanında kapkara bolup turuptur; uçunda Manastın kanı, kandın içinde Beecindin kegi. Kanıkey al sınıktı eç kimge körsötkön cok, kiyizge orop sandıktın tübünö kattı; uulum çoñoysun da körsün, dedi içinen, atasın conunan kim sayganın bilsin.

Kırk kün, kırk tün Kanıkeydin közü uyku körgön cok. Kündüz caranı karap, tündö eşik aldında cıldız sanaçu; Misirge ketken çabarmandın colun esepteçü — tigi bel aşıldı, tigi suu keçildi, kaytuusu tigi ayga kalat. Çabarmandın biri kaytpay turup ekinçisin cönötçü; Buharadagı atası Temirkanga da kabar uçurdu — darıger sura, darı sura, ümüt sura dep. Boz üydün içi şişe, baştık, kurgatılgan tamır cıttançu; oçoktun üstündö tınbay birdeme kaynap, Kanıkeydin mancaları may darıdan sargayıp turçu. Manas kee künü ayıgıp baratkanday bolup, atka minip, cılkıga çeyin barıp kelçü; el kubanıçtan ıylaçu, Kanıkey kubançu emes. Antkeni tündösü, küyöösü uktap catkanda, caranın üstünö kulak töşöp, sööktün içindegi oşol tereñ, aram bir küüldöktü ukçu; ok ötpös Akolpok korgoy albagan cerden kirgen acal içinde uya salgan ele.

Cara cabıldı, içi cabılgan cok. Bolot çıkkan, birok uusu söökkö siñgen; cilik çirip baratkan. Kanıkey Misirge kişi saldı, Buharaga kerben cönöttü; kelgen ar darını adegende özü tatıp, anan küyöösünö içirdi. Kırk türdüü may sürtüldü, kırk türdüü dabaa içirildi; caranın oozu güldöy cabıldı, sööktün içi küzdöy kübüldü. Manas kün sanap eridi; erigen denege kayçı, közdörü kündön-küngö tunuk tartıp, alıstap, başka bir cerdin carıgın karmay baştadı.

Bir keçte çorolorun cana Bakaydı başına çakırttı. Kanıkeydi oñ cagına, Semeteydin beşigin aldına aldırdı. Sırtta küz şamalı Talastın terekterin tarap catkan.

— Bakay abam, — dedi. — Sen maga atanın orduna ata, akıldın orduna akıl bolduñ. Men ketsem, bul oçoktun çogun sen cap, sen aç. Kanıkeyge köz-kulak bol; anın akılı menin kılıçımdan kurç, birok akılga da tayanar bir too kerek.

Bakaydın ak sakalı töşündö solkuldap turdu; söz ayta algan cok, başın iydi.

— Kanıkey, — dedi Manas ayalına burulup. — Saga aytar sözü köp erdi az söz menen uzat. Men senin emgegiñdi bilem; kırk cigittin kışkı kementayın bir tündö şıkagan koluñdu, Akolpoktu ilmek-ilmek örgön sabırıñdı bilem. Uulumdu saga amanat kılbaym; seni uuluma amanat kılam. Al çoñoygondo aga ayt: atası antınan kaytkan cok, curtunan kaytkan cok, namazınan kaytkan cok.

Anan beşikke eñkeydi; kamçısın — kırk cortuuldun kamçısın, sabı ak tabılgıdan, örümü toguz kat — balanın kundagının canına koydu.

— Bul seniki, — dedi. — Kötörö alar künüñ kelgiçe eneñ saktasın.

Anan başın kötörüp çorolorun karadı; aman kalgan cıyırma segizin, birden, atın atap karadı. Kırgıldı karadı, Acıbaydı karadı; ar karoo bir koştoşuu ele cana ar koştoşuu aytılbagan miñ sözdü kötörüp turdu.

— Silerden adaldık tileym, — dedi. — Silerdi Altaydan Ala-Toogo, Ala-Toodon Beecindin darbazasına aydadım; on eki bir tuuganıbızdı çöldö kaltırdık. Akıñardı adal kılgıla. Cana bir tilegim bar: uulum attın calına cetkiçe tarabagıla; tarasañar da, atın ukkan künü canına bargıla.

Oşol tünü Manas can berdi. Çatırdın içinde bir dem bar ele, bir dem cok boldu; oçoktogu çok eç kim tiybey turup özünön özü öçtü. Cana tabiyat adamdan murun azaga turdu: al tünü ay çıkkan cok; ertesi tünü da çıkkan cok; altı tün boyu asman, karası sıyrılgan kazanday, cıldızsız, aysız turdu. Çıyırdı enenin, Bakdöölöttün, koşokçu ayaldardın culup cerge taştagan çaçtarınan, deşet, cazında Talas boyu taldar ösüptür; ar tal — bir tutam çaç, ar butak — bir koşok. Talas suusu al cılı ılay aktı; karışkırdın uluganı ayılga tüştü, kuştun üyürü bagıtınan adaştı. El hanının ölgönün asmandan, suudan, karışkır menen kuştan bildi; adam tili aytuuga kıybagan ele.

Koşoktordun eñ küygönün Kanıkey aytkan cok; Kanıkey unçukpay cürdü cana anın unçukpaganı miñ koşokton oor ele. Çıyırdı ene uulunun töşögünün başında tañ atırdı; kurgagan koldoru menen cabuunu oñdop, oñdop, kayra oñdoçu — cabuu tüzölsö ölüm da tüzölçüdöy. Kırk çorodon aman kalgandar çatırdın tegereginde kılıçtarın kuçaktap oturuştu; kimisi Kırgılday karı, kimisinin murutu cañı terdegen; baarının közü bir boştuktu tiktep turdu. Acıbay handın Akkeltesin kiyizge orodu, orop catkanda koldoru — soguşta eç titirebegen koldoru — titiredi.

Aza Talastı kiyizdey captı. Birok Kanıkeydin akılı azanın içinde da sergek ele. Cakıptın başka uuldarı — Bakdöölöttön tuulgan Abıke, Köböş cana bir tuugandarı, al altı aram —

koşok ünü basıla elekte ele handın cılkısın, cambısın, ordosun köz kıyıgı menen çeney baştaşkan. Kanıkey körüp turdu: bügün malga sunulgan kol erteñ mürzögö da sunulat; handın kümbözün açat, söögün çaçat, şakegin mancasınan suurat al kol. Manastın söögü al koldor cetpegen cerde catuuga tiyiş ele.

Tündö Bakaydı çakırttı; dagı taş conuuda teñdeşsiz ustalardı. Eçkiliktin kara zoosun ayttı; askaluu, tik, eçki da arañ çıkkan oşol zoonun töşünö bir üñkür oyulmak — sırttan karagan taş carakası dep oyloy turgan caşıruun mürzö. Ustalar ant içirilip alınıp barıldı; kırk kün emes, toguz tündö, çırak carıgında, balka ünün kiyizderge muuntup, zoonu oyup bütüştü. Onunçu tünü, ay dagı ele çıkpay turganda, Manastın söögü ak kiyizge orolup, tört cigittin iyninde, bir da şamana cagılbay, cıldız karay-karay Eçkilikke çıgarıldı. Kanıkey aldıda ele; kuçagında Semetey uktap barattı. Söök zoo üñkürünö koyulup, dubalar şıbır menen okulup, üñkürdün oozu conulgan taş menen örülüp, üstü zoo tüsü menen şıbaldı. Tañ atkanda Eçkiliktin kara zoosu — keçeegi zoo ele; eç bir köz al cerde han catkanın bile almak emes. Bilgender bir koldun mancasınday ele cana ar biri ölüm üstünö ant içken.

Elge kelsek — eldin da bir mürzösü boluşu kerek ele; azasın tögör bir ceri, atınan tüşüp baş iyer bir döbösü. Bakay Talastın eñ uzun teregin kestirdi cana toguz kündün toguzunda, öz kolu menen, cıgaçtan bir Manas condu; boyu handın boyunday, iyni handın iynindey. Cıgaç Manas ak kiyizge oroldu, handın kementayı kiygizildi, tuulgası koyuldu cana çoñ aza-saltanat menen, büt Talastın közünçö, koşoktor, kurmandıktar, külük at çabıştarı menen biyik korgondun astına koyuldu. El hanın kömgönünö işendi; işenüü köp uçurda çındıktın özünön booruker bolot. Abıke menen Köböş da al korgondu karaştı; içterinen emneni ötkörsö da, kara zoonun sırınan kabarsız ötkörüştü.

Kış kirdi, çıktı. Azanın kırkı berildi, cıldıgı cakındadı; kezek çoñ aşka, Manastın aşına keldi. Közü tirüüsündö handar, dostuk ant içkender, kımız içip cambı algandar bir oozdon ubada kılışkan: «Manas köçsö, aşına kelebiz, atıbızdı çaptırabız, kazanıbızdı kaynatabız». Kanıkey menen Bakay çabarman üstünö çabarman salıştı; Kökçö cok ele emi, aga çabarman ketken cok; birok tirüü handarga, alıs-cakın büt uruu-elge kabar uçtu. Cana aş künü kelgende Talastın kazandarı kaynadı, dastorkondoru cayıldı — kelgen bolbodu. Kimi Koñurbaydan korktu, kimi ölgöndün artınan tirüünün küçün karadı; kiminin şıltoosu kar boldu, kiminiki sel. Calgız kart Koşoy, katagandın ak sakal balbanı, ta At-Başıdan attanıp keldi; dagı bir neçe cardı koyçu — oçogunda Manastın tuzu barlar. Koşoy boş dastorkondordun arasınan ötüp baratıp eç kimdi karagan cok; Bakaydın kolun karmap, calgız ooz söz ayttı:

— Er ölsö, dosu da ölöt eken, Bakay. Biz ölböylü, eç bolboso.

Koşoy üç kün turdu. Üçünçü künü keçinde, keter aldında, korgondun aldında toktodu; cıgaç Manas catkan döbönü uzakka tiktedi — bildibi, bilbedibi, eç kim tüşüngön cok; kart karışkırdın közünön maani okulbayt. Anan Semeteydin beşigine eñkeyip, balanın alakanına ak sakalın tiygizdi cana balanın oşol kiçinekey mancaları sakaldı karmaganda, Koşoydun taş cüzü birinçi colu cumşardı.

— Karmaganı atasının karmaganı, — dedi. — Kaygırba, Kanıkey; çogu külgö kömülgön oçok üylögönün tapsa, kayra canat.

Kanıkey al boş dastorkondordu cıynattırgan cok; bir kün, eki kün, üç kün koydurdu. Anan turup kazandardı öz kolu menen caap, oşol künü içine bir uruk kömdü: bul aştı bir künü, uşul dastorkondordun öçün alganday, düynö körbögöndöy kılıp berüü kerek. Al uruk cıldar ötköndö başka koldordo, başka bir aşta köktömök; birok al — başka bölümdün sözü.

Semetey beşiginde çoñoyup cattı; atasının kamçısı kundagının baş cagında ilinüü turdu. Kanıkey kee tündörü balanı emizip oturup kamçını karaçu, kamçıdan balaga, baladan Eçkiliktin karañgıdagı karaanına köz cügürtçü cana eç kimge aytpagan oşol oyun dagı bir colu oodarıp-töñkörçü: bul oçoktun çogu emi uşul kundakta ele cana çoktu öçürgüsü kelgender eşiktin tak sırtında, öz kayın-curtunun çatırlarında oturuşkan. Abıkenin közü malga emes, emi kelinge cana takka burulgan; Köböş agasının kölökösündö kurçup catkan. Talastın üstünön aza bulutu taray elekte başka bir bulut — karañgıraak, capızıraak — toptolup kelattı.

Bir tünü, boz üydün kiyizin şamal sabap catkanda, Kanıkey beşiktin başında tik oturdu; uktagan cok. Alısta at dübürtü bar bele, ce Talas suusu taştarga urunup cattı bele, ayırmalay algan cok. Semeteydi kundagı menen töşünö kıstı cana karañgıga karşı, özünçö, anttay şıbıradı:

— Atañ kaytkan cok, men da kaytpaym. Kerek bolso Buharaga, atamdın oçoguna çeyin col körünöt; birok sen caşaysıñ, kulunum. Sen caşap tursañ, Manas öldü dep eseptelbeyt.

Şamal kiyizdi dagı bir sabadı; eşiktin sırtında biröö turup, içti tıñşap catkansıdı.

II KITEP

SEMETEY

Mekenge kaytuu

13-BÖLÜM

AZA, SÜRGÜN CANA BUHARA COLU

— ❖ —

Manastın ölgönünö kırk kün da tolo elek ele. Kara aş berilbegen, kazandar kurulbagan, ölgöndün akısı bolgon koşok dagı basıla elek kezde Talastın üstünö çıkkınçılık kara buluttay kaptap keldi. Al bulut camgır alıp kelbeyt, kölökö alıp kelbeyt ele; kan alıp kelet, taloon alıp kelet, cetimdik alıp kelet ele. Oşol buluttu Talastın asmanına aydagan kol da cat kol emes — Semeteydin öz çoñ atası, Manastın öz atası, Cakıp handın kolu ele.

Karı han uulunun söögü cerge kirgenden beri közün malga tikken. Tündösü uktabay, mancası menen eseptep cılkı sanayt, töö sanayt, kampadagı cambısın sanayt. Kündüzü boz üyündö dastorkon caydırıp, bozogo uuday arak koşturat da, altı aramdı — Abıkeni, Köböştü, Çıybıttı, Koçkordu, Adıbaydı, Kölbaydı — tizesinin aldına çogultup, kulaktarına şıbırayt:

— Ölgön öldü, — dedi bir keçte, kımız ayagın tizesine tayap. — Arstan ketti, iyini kaldı. Iyinde cesir oturat. Temirkandın kızı caş, otuz ekide; ceñe ukugu — bizdin ukuk.

Aganın cesiri inisine adal; bayırkı nark oşentip buyurat. Kanıkeydi arañardan biröö alsın, mal bir cerde tursun, kazına bir kolgo toptolsun. Beşiktegi küçük çoñoyup it bolguça işin bütürgön azamat bolot.

Beşiktegi küçük degeni — öz neberesi Semetey ele; altı aylık, cörgöktö, enesinin koynunda catkan cetim. Cakıp munu aytkanda ünü titiregen cok, kolu toktogon cok; ayagın şak kötörüp içti da, murutun sıladı. Karılık kimdi akılmandıkka cetkiret, kimdi aç közdükkö; Cakıptı mal kumarı uul kaygısınan da tereñireek çırmap algan ele. Bir kezde Altay sürgünündö «maga bir uul ber» dep ıylagan adam emi oşol uuldun uulun «küçük» dep atadı. Altı aram bul sözdü bozodoy içti, araktay cuttu. Candarına kırk çoronu da koşup alıştı — kırk caktan kelgen, tuz akısın bilbegen, nan antın tutpagan itterdi. Manas tirüü kezinde aldında eki büktölüp turgandar ölgönünün kırkı çıkpay turup, cesirinin eşigine kudalıkka kelişti.

Adegende Akılayga barıştı. Manastın uluu katını Akılay başın cerge salıp, tagdırına moyun sundu; ne bir söz aytkan cok, ne kancar suurugan cok. Kezek Kanıkeyge keldi. Elçilikke Kırgılçal menen Tazbaymattı ciberişti; eköö teñ bir kezde Manastın dastorkonunan mayluu et cegen, Kanıkey tikken çepkendi kiygen adamdar ele.

Kanıkey al künü boz üyündö oturgan; kuçagında Semetey, tizesinin canında seksendegi kaynenesi Çıyırdı. Kırgılçal bosogodon kirip, kalpagın albay turup süylödü:

— Temirkandın kızı, — dedi, — cesir başıñ menen bul curtta tura albaysıñ. Nark oşentip buyurdu, agalar oşentip kesti. Içinen biröönö tiyesiñ; bügün bolboso erteñ.

Kanıkey oor kozgolup, ordunan turdu. Cüzündö caş da cok, calınuu da cok; Temirkan kızının cüzü kıştagı Ala-Toodoy ele — alıs, ak, muzdak. Ünü akırın, birok bolottoy:

— Manastın kırkı çıga elek, aşı berile elek, — dedi. — Söögü dagı muzday elek. Siler anın cesirin bölüşüp catasıñar. Bar, cibergenge ayt: Kanıkey Manastın katını ele, Manastın katını boydon ölöt.

Tazbaymat ırsayıp, bir kadam taştap, ayaldın bilegine umtuldu. Tak oşondo Kanıkeydin kolu kurunun astında catkan Aktintege cetti. Aktinte — Manastın belegi; kını kümüş, mizi uuday kancar ele. Ayal anı bir şiltedi, eki şiltedi; birinçi şiltegende Kırgılçaldın san etinin carımın uçurdu, ekinçisinde Tazbaymattın dalı söögün eki kabırgası menen koşo kesti. Eki elçi kandarın tögö-tögö, ökürö-bakıra bosogodon çıgıp ketişti; Kanıkey kancarın etegine aarçıp, oturdu da uulun emizdi.

Elçilerdin kanı altı aramdın açuusun ogo beter kozgodu. Ordodo kurultay deşti, çoguluştu; dastorkondo bozo köbürdü, arak tögüldü, ant içildi. Al cıyında calgız bir adam ordunan turdu: Iramandın uulu, tili bal, cürögü çok Irçıuul. Turdu da ortogo basıp, kolun töşünö koydu:

— Mırzalar, — dedi, — men silerge Manastı sanap bereyin. Aç keldiñer — toyguzdu; cöö keldiñer — atka mingizdi; cılañaç keldiñer — çepken kiygizdi. Kırgıldın üstündögü çepken anıkı, Abıkenin astındagı at anıkı, Köböştün belindegi kılıç anıkı. Emi anın altı aylık cetimi beşikte catat. Er bolsoñor, on ekige çıkkança oşol cetimdi korgogula; andan kiyin er maydanında esepteşkile. Kırkı çıkpay cesirin bölgön, aşın berbey malın talagan — munu it debegende emne deyt?

Ukkan bolgon cok. Bir ayak aga ırgıdı, bir kamçı aga kötörüldü. Irçıuul karap tursa — söz ötpöyt, ant karmatpayt; canın koynuna katıp, tün camınıp atına mindi da kaçıp ketti. Talasta akıykat aytkan akırkı til oşentip tındı.

Ertesi altı aram taloon antın içti. Köböştü ak kiyizge oturguzup sultan kötörüştü; Cakıp han batasın berdi, kırk çoro kılıçın kötördü. Anan Tört-Külgö, Manastın uluu ordosuna cönöştü.

Al taloongo eç kim esep cetkire algan cok. Cılkı cılkıga koşuldu, üyür üyürgö aydaldı; mal uşunça köp ele — sanoogo ömür cetpey, kamçı boyu menen çenep bölüştü. Altı cüz töö cük altın batkan kazına boşotuldu; sandıktar talkalandı, kiyizder sögüldü, Manas oturgan ak ordo uugunan ıdıratılıp tüşürüldü. Meçittin üstünö arkan salıp tartıştı; kümbözü kulap, mihrabı topurakka aralaştı. Ordonu calgız korgoogo çıkkan bir gana er tabıldı — Bayçoro. Salgılaştı, salgılaştı, kanı sooludu; ayagında baarı çoguu basıp, koldorun kayış menen baylap tutkun kılıştı.

Kanıkey al künü ordonun bosogosunda turdu; eç bolboso Manastın oçogun tepsetpeyin dep turdu. Koynunda bagıp, öz sütü menen emizgen kul bala Coobuzar etegine cabışıp ıylap catkan. Köböş atın teminip keldi; adegende balaga, anan ayalga karadı. Kılıçın suurup, Coobuzardı bir şiltem menen ekige böldü; anan aybaltasın kötörüp, Kanıkeydin oñ iynine tüşürdü. Söök kıçıradı, kan atırıldı; Temirkandın kızı tizeley otura kaldı, oozunan kan ketti, birok kıykırgan cok. Köböş külüp, atın burdu:

— Cesir degendi mına uşintip tarbiyalayt, — dedi da taloondun içine kirip ketti.

Kanıkey kan kusup, süyrölüp ölümdün bosogosuna cetti da, bosogodon kayra tarttı. Tün kirdi; taloondon kalgan kuru curtta üç can kaldı: seksendegi kaynene, altı aylık cetim, dagı iyni bırkıragan bir ene. Düynö bul üç canga bir curttuk cerdi da ıraa körgön cok.

Oşol tünü Talasta toy dobulbası kagıldı. Köböştün ordosunda şamdar küydü, bozo aktı, kırk çoro içe-içe Manastın attarına minip, Manastın çepkenderi menen oynoştu. Dobulbastın ünü şamal menen toogo urunup, toodon kuru curtka kayttı. Çıyırdı eki kolu menen kulagın captı; Kanıkey capkan cok. Tıñşadı; ar bir kagılışın cürögünö kertik-kertik tüydü. Unutpoo da kural ele, kolunda kalgan calgız kural uşul ele.

Kanıkey oşol tünü çeçimin çıgardı. Manastan kalgan Sır barañ mıltıgın taptı; ogu cok, çakmagı cok, birok küyöösünün cıtın saktagan ele — anı tayak kıldı. Boz kiseni beline bayladı, Aktinteni kurçoosuna kattı. Anan Çıyırdının aldına tize büktü:

— Ene, — dedi, — bul cerde kalsak, erteñ Semeteydi beşiginde ele buuntup öltürüşöt. Sen balanı al, toonu közdöy tart; Kara-Kırdın artında Kara-Üñkür degen kasiyettüü üñkür bar deşet. Men artıñardı kaytaram, iziñerdi öçüröm, artıñardan cetem.

Seksendegi ayal altı aylık neberesin cörgögü menen töşünö tañdı. Çarıgı cok, ötügü taloondo ketken; cılañaylak bastı. Cılañaylak Çatkaldı aştı, cılañaylak Buura-Beldin karın keçti; taş tamanın tildi, tiken sogonçogun cardı — artına bir kılçaygan cok. Bir kezde Manastı boyunda kötörgön Çıyırdı emi Manastın uulun conunda kaçırıp bara cattı; tagdır aylanıp, çimirilip, bir ayalga bir cüktü eki iret artkan ele.

✦ ✦ ✦

Kanıkey bolso cüzün Kara-Kırga burdu; al cakta, een bir kaptalda, Manastın kümbözü bar ele — öz kolu menen, caşıruun saldırgan mürzö. Cetti da bosogosuna cıgılıp, topuragın tırmaktarı menen tıttı:

— Tur, — dedi, — arstanım, tur. Ordoñdu talaştı, meçitiñdi kulatıştı, uuluñdun beşigine kılıç sunuştu. Tur da bir karaçı.

Topurak ün katkan cok; topurak eç kaçan ün katpayt. Birok kün batıp baratkanda kümbözdün kölökösünön ak sakal bir dubana çıga kaldı; tayagı boyunan uzun, çapanı camaaçı ele. Ayaldın öydö cagında turdu, iyilgen cok, booru oorugan cok; katuu ayttı:

— Ölgöngö ıylagandın közü kurgayt, tirüügö iştegendin colu açılat. Tur, Temirkandın kızı. Senin emi atañ da cok, bir tuuganıñ da cok, küyööñ da cok; kayrattan başka tuugan cok. Kayrattı tuugan kıl, colgo tüş.

Kanıkey başın kötörgöndö dubana cok ele; kaptalda calgız şamal, dagı keçtin kızılı gana kalgan. Ayal Sır barañga tayanıp-tayanıp butuna turdu. Kümbözgö akırkı colu karadı; bul colu ıylagan cok, kolun gana topurakka koyup, topuraktın muzdagın alakanına aldı. — Uuluñdu saga ölük kılıp alıp kelbeym, — dedi. — Er kılıp kelem, atçan kılıp kelem, öçü alıngan kılıp kelem. Kayrattan başka tuugan cok — dubananın sözün cürögünö toodoy bastı da, toonu, Kara-Üñkürdü közdöy cönödü.

Üñkürdö üç can koşuldu; koşuldu, birok açarçılık da alar menen koşo koşuldu. Altı kün öttü; Kanıkeydin sütü tartıldı, Semeteydin ıylaganga darmanı kalbadı. Altınçı künü asmanda corular aylandı; aylanıştı, talaşıştı da, tırmaktarınan bir kesim boor tüşüp ketti. Kanıkey al boorgo ene kuştay atıp cetti; çokko cılıtıp, şiresin balanın erdine süyködü. Kök bergen ele; kök berse, kul çıdayt.

Birok boor bir kündük, açkaçılık ar kündük ele. Cetinçi künü Kanıkey tüzgö tüştü da, Karımbaydın üyürünön bölünüp kalgan kula muzoonu kördü. Karımbay bay adam, malı sansız; anın üstünö bötön da emes — Kanıkeydin toyunda ökül ata bolgon, dastorkonuna oturgan, ak batasın algan adam ele. Bir muzoonu cetimdin kazanına köp körbös, — dedi ayal özünçö da, muzoonun artınan tüştü.

Muzoo kaçtı, ayal kubaladı. Üç-Koşoydun etegin bir aylanıştı, eki aylanıştı; Beles-Taştın tegeregin kayra-kayra tegereniști. Iyni caraluu, kursagı aç, butu cılañaç bir ayal; birok cıgılgan cok, koyo bergen cok, akırı sazda kıstap, muzoonun moynuna asıldı. Asılganda celkesinde bir kölökö östü: Karımbay atının üstünön karap turgan.

— Ökül ata, — dedi Kanıkey, — cetimdin tili açkadan tañdayına cabıştı. Bir muzoo...

Sözün kamçı kesti. Karımbay kamçını bir urdu, eki urdu, üç urdu; bir kezde aldında eki kolun booruna alıp turgan, toy dastorkonunan nanın cegen handın katının sazdın balçıgında kan cosa kılıp taştap, muzoosun aldına salıp, kökürögün kötörö basıp kete berdi. Ketip bara catıp bir ooz süylödü:

— Handık ketti, kayırçılık kaldı. Ar kim boyun bilsin.

Kanıkey balçıktan turdu. Iylagan cok. Iyloo emi anın işi emes ele; kaygını ebak kayratka aylantıp koygon, kayrattan başka tuuganı cok ele. Turdu, üñkürgö kayttı da, Manastan kalgan akırkı candıktı — boz serkeni — közünö ildi.

Serkeni butunan baylap, kıbılaga karattı. Bıçagın alıp çıktı, anan cörgöktögü Semeteydi alıp kelip, naristenin kiçinekey kolun bıçaktın sabına koydu, öz kolun üstünön bastı:

— Bul kurmandık — Manas uulu Semeteydin kurmandıgı, — dedi. — Kabıl al.

Bilgen sürölörün okup, bıçak tarttı. Manastın can kazanın — cortuulga çıkkanda kaynagan, dosko aş, duşmanga aybat bolgon kara kazandı — üñkürdün oozuna astı, serkenin etin bışırdı. Seksendegi kaynene toydu, altı aylık nariste toydu; sööktör bir çetke, özünçö cana taza boydon koyuldu. Al sööktördün dagı körör işi bar ele; birok munu al tünü eç kim bilgen cok.

Üñkür kasiyettüü ele, birok üñkür kıyır ele; kıyırda kalgan — olco, olconun artınan mergençi tüşöt. Kanıkey munu bilçü. Buhara colun, atası Temirkandın elin oylodu; cürögü sızdadı, birok colgo bel bayladı. Barayın debegen Çıyırdını — karılık butun baylagan ele — kayış menen conuna tañdı, Semeteydi beline oroy bayladı, Sır barañdı tayak kılıp cönödü.

Ceti kün cürdü, ceti tün cürdü; közünö uyku kirgen cok, butuna ötük tiygen cok. Cılañ baypak Çapçık belin aştı, Küyük belin aştı, Corgo belin aştı; Oluya-Atanı artta kaltırdı, Çoñ-Merkini artta kaltırdı, Kazı-Kurttu artta kaltırdı. Kündüz ısık urdu, tündö üşük çaldı; taş tamanın cardı, kar sogonçogun toñdurdu. Çıyırdı conunda ıylagan sayın — «Tüşür meni, kızım, taştap ket, men caşadım» — Kanıkey kayıştı dagı bir közönökkö tarttı: — Sen Manastı törögön ayalsıñ, ene; seni taştagan — Manastı taştayt. Conunda seksen cıldık ömür, belinde altı aylık ümüt; eki cüktün ortosunda bir ayal talaanı kadamı menen çenedi. Kaçan gana aldınan Sır-Darıya çıkkanga çeyin.

Darıya taşkın ele. Caz suusu toodon boşonup, Sır-Darıya kuturgan cılkıday köbük çaça agıp catkan. Ne sal bar, ne ötkööl; ne köpürö bar, ne kayıkçı. Kanıkey ceekke çögölödü da, birinçi colu tizeleri boşogonun sezdi.

✦ ✦ ✦

Oşol kündörü Beş-Taş cayloosunda bir karıya caşaçu: Bakay. Manastın akıl atası, colunun çıragı Bakay beş cüz tütün menen töö bagıp, öz mayına özü kuurulup, altı aramga bir taş da salık berbey cürgön. Berbegeni — bilgeninen: itke berilgen ülüş ittin tabitin östüröt.

Bir tünü Bakaydın için it tırmaganday sanaa bastı. Tüşündö kara bulut kördü, buluttun astında küygön oçok, oçoktun başında ıylagan bir ayal. Tañdı kütkön cok; Kök

tulparın karmap tokudu da, Talastı közdöy çaptı. Tört-Külgö cetkende kün çıgıp kele catkan — çıkkan kün bolso cılañaç bir döbödön başka eç nerseni carıtkan cok. Ordo cok, curt cok, mal cok, in-cin cok; uluu Tört-Kül kırkılgan koydoy cılañaç ele. Şamal sögülgön kiyizderdin çañın sapırıp turdu.

Bakay atınan tüşüp, kül bolgon oçoktun başına çöktü. Sakalınan caş kuyuldu; bir irmem, bir gana irmem, ölümdü oylodu — mınça kıyroodon kiyin caşoo karıyaga oor keldi. Anan esine beşik tüştü, beşiktegi tüştü.

— Cok, — dedi özünö özü, ün çıgarıp. — Manastan bir uçkun kalsa, oşol uçkundun külü men boloyun. Semetey üçün caşaym.

Turdu, atına mindi, izdöögö çıktı. Kara-Buurannı izdedi — cok. Çatkaldı izdedi — cok. Üç-Koşoydu karış-karış kıdırdı — bir çarık izi, bir oçok ordu, eç nerse cok. Coldo kezdeşken koyçulardan suradı; kimisi bilbedi, kimisi bilse da korkkonunan bilmeksen boldu — altı aramdın kulagı ar ayılda, tili ar kazanda ele. Kündör öttü; karıyanın ümütü içkergen sayın içkerdi. Ayagında esine Manastın keremet tayganı tüştü: Kumayık. Kumayık degen kuş balasınan bütkön deşçü; cıt algan izin ceti cıl ötsö da cañılbas ele.

Kumayıktı Kara-Üñkür tarapka saldı. Taygan too-taştı cıttay-cıttay üñkürdün oozuna cetti da, al cerde, taza çetke koyulgan sööktördün başında toktodu: boz serkenin sööktörü ele. Bir cıttadı, eki cıttadı, asmanga bir uludu; anan tumşugun cerge salıp, atıp cönödü. Bakay artınan tüştü. Kumayık cıttadı, çurkadı; Çapçıktı, Küyüktü, Corgonu kuudu; ayal butunun, cılañ baypaktın, tamçılap kurgagan ene sütünün izin kubaladı. Iz Sır-Darıyaga tüşüp bara catkan.

Darıyanın ceeginde bolso ümüt tügönüp baratkan. Kanıkey suunu tikteyt, suu anı tikteyt; ötkööl cok. Ayaldın başı töşünö şılkıydı:

— Uşul cerge çeyin eken, ene, — dedi. — Manastın uulun darıyaga bereyinbi, kayra kaytıp itke bereyinbi?

Seksendegi Çıyırdı öydö boldu; eki kolu menen kelininin cüzün karmap, közünün içine tigildi:

— Kaygı cogotuunu tölöböyt, kızım, — dedi. — Iylagandın közü kör bolot, izdegendin colu açılat. Sen Temirkandın kızısıñ; sen tize büksöñ, bul nariste kimdi karap butuna turat?

Kanıkey başın kötördü — kökceekten bir çañ kördü. Çañ çoñoyup, içinen kök at çıktı, attın üstündö ak sakal karıya: Bakay. Kök tulpar köbükkö çömülüp ceekke cetti; karıya

özün attan taştadı, eki ayal aga çurkadı; üçöö kuçaktaşıp ıylaştı. Al künü caş — alsızdık emes ele; al künü caş — koşuluunun tuzu ele.

Bakay cörgöktögü Semeteydi alıp, eki kolu menen asmanga kötördü; altı aylık nariste asman menen karıyanın ortosunda küngö közün irmep cattı.

— Ey Manastın arbagı, uk, — dedi Bakay. — Ey kırk çilten, kübö bolgula. Bul cetim on ekige çıgıp Talaska kaytkança, öçün kılıçı menen algança men, Bakay, altı aram menen caraşpaym; tuzdarın cebeym, salamdarın albaym, kol cetken cerde urup ötöm. Antım ant bolsun; kaytsam, ant meni ursun.

Çıyırdı cörgöktü kayra alıp, booruna bastı; Kanıkey karıyanın koluna carmaştı:

— Manastın akılı eleñ, — dedi, — emi cetiminin kanatı bol. Senden başka kimibiz kaldı?

— Kaldı, — dedi Bakay. — Asmanda Manastın arbagı kaldı, cerde mendey şaşkesi ötkön bir karı. Eköö teñ cetpese, senin kayratıñ bar; al baarınan çoñ.

Ant içildi; birok darıya dagı ele aldıda ele, darıya bolso ant ukpayt. Bakay ceekke tüşüp, daarat aldı. Cüzün kıbılaga burup, Kocosandı çakırdı, Ak Eşendi çakırdı, kırk çiltendi çakırdı; Beecin colunda cıgılgan Almambettin arbagına, Çubaktın arbagına calındı:

— Siler can kıygan curttun akırkı urugu mına bul cörgöktö. Col bergile.

Anan Kök çıbık mıltıgın iynine tayap, taşkın darıyanın boorun közdöy attı.

Kök kürkürögöndöy ün keldi; keldi da suular toktodu. Cogorton kelgen suu közgö körünbös tosmogo urunganday köbürüp, üyülüp, küttü; ıldıykısı tartılıp, nuk kurgap, mayda taştar küngö çıktı. Bakay eki ayaldı, naristeni cana attardı kurgak nuk menen ötkördü; akırkı but narkı ceekke tiygen zamat cogordo kütüp turgan suu kürküröp boşonup, darıya öküröp arttarınan cabıldı. Sır-Darıya kayra Sır-Darıya boldu; birok ceeginde turgan tört can emi ölümdön karızga alıngan candar ele. Çıyırdı kolun cayıp bata kıldı; Kanıkey narkı öyüzgö, artta kalgan curtka akırkı iret karadı. Suu eköönün ortosuna kılıçtay catıp algan: bir cagı — keçee, bir cagı — erteñ.

Bakay köçtü Kara-Kırga, kasiyettüü Kara-Üñkürgö alıp bardı. Üñkürdün oozunan bir gana kişi batıp ötöt, içine altı miñ koy sıyat ele; kışı cıluu, cayı salkın, kut kongon uya bolçu. Karıya toogo çıgıp, altı arkar menen tört kulca attı; etin kere-kere ildi, ceti kündük otun cardı, bir aylık azık kamdadı. Anan osuyatın ayttı:

— Men Talaska kaytam; cetimdin cılkısın, cetimdin akısın izdeym. Altı-ceti kündö kaytpasam, meni öldü degile; azıktı çaçıp, arttı karabay Bukarga, Karakanga kaçkıla. Naristeni aman saktagıla — kalganı comok.

Kanıkey üñkürdün oozuna çeyin çıgıp, karıyanın artınan karap turdu. Karañgılık attı da, atçandı da cuttu; artta calgız tuyak dabışı kaldı, al da içkerip, öçtü. Ayal içkeri kirdi; oçoktun çogun kösödü, balasının cörgögün oñdodu cana uktagan cok. Al tünü da uktagan cok; uyku aga emi aramday ele.

✦ ✦ ✦

Talasta Manastın sansız cılkısı eştektik Camgırçının kolunda ele. Bakay anı cayloodon taptı; salam cok, urmat cok, nayzasın sunup, kişini atınan kulattı. Camgırçı cerde catıp, töşündö nayza uçu, koldorun caydı:

— Urba, Bakay, — dedi. — Men taloonçu emesmin, amanatçımın. Altı aram cılkını da almak; men «Eştektin ülüşü» dep kolumda karmap turdum — cetimge kalsın dep. Işenbeseñ, amanattardı kör.

Canı keçirildi; turdu, antın içti, amanattardı birden tapşırdı. Er Töştüktün cetimge atagan altın cakaluu koş kabat sootu menen kelemelüü çepkeni; Kanıkeyge Buhara işi sup çepken; katagandın kanı Koşoydun Manastın azasında «cetim ülüşü» dep bergen tulparı Taytoru — calduu, kuyruktuu, közü ottuu bir bee; cana Almambettin Beecin cortuuluna çıgarda amanat taştagan kaşı altın, artı kümüş Akkañkı eer. Bakay amanattardı cüktödü; cüktögöndö oşol tünü dagı bir keremet keldi: Çıyırdının atı Akborçuk arkandan üzülüp, özü basıp kelip, Kök tulpardın canına turup kaldı. Mal da eesinin colun bilet eken; bilbegen calgız adam ele.

Kaytçu coldo, Kara-Taştın canında, Bakaydın aldınan aksak bir adam çıktı. Bir kolu kılıç karmabayt, bir butu cer şıpırat; cüzü cara, conu cara — bul Bölökbay ele, Manastın kazına sakçısı, temirdin tilin bilgen usta. Altı aram menen on eki kün salgılaşkan, cetimiş cerinen caralangan, kırk tuyum çokmoru menen Car-Kıya ötköölün calgız karmagan; kazınanı saktay albasa da namısın saktagan. Bakaydın kolun karmadı:

— Men emi at mine albaym, — dedi, — birok kütöm. Kara-Taşta oçogumdu cagıp, on eki cıl Semeteydi kütöm; ant bolsun. Sen Kanıkeyge sözümdü cetkir: eski kegin taştasın, atasının eline barsın. Naristeni öz bir tuuganı Ismayılga «el balası» dep bersin — tek sırı

sırtka çıkpasın; beşke çıkkanda Buharanın meçitine bersin, okusun; on ekisinde Talastı körsötsün, taanıcın. Mına bul ker serkeni da al — coldo baabedin kurmandıgı bolsun, col açılsın.

— Sen temir ustasısıñ, Bölökbay, — dedi Bakay. — Temirdin sözü temir bolot. On eki cıl tez ötpöyt, birok ötöt. Oçoguñdu öçürbö.

Eki karıya kuçaktaştı; biri aksak, biri aza kütkön, eköö teñ anttuu. Bakay sözdü koynuna, serkeni uçkaşına alıp, cürüp ketti.

Birok Kara-Üñkürdön tabam degen ayaldar Kara-Üñkürdö cok ele. Kanıkey üñkürdö üç kün oturgan, törtünçü künü çıdabay ketken; kıyır aga kapastay sezilgen. Balkim Bakay öldü, balkim iz bizdi taptı — dep Çıyırdını kayra conuna tañgan, Semeteydi beline orogon, cöö colgo tüşkön. Beş kündük coldu bir basış menen aldı; conu kayış tañgan cerinen kayıştay tilindi, söögü terisin teşip çıktı; bastı.

Bir keçte, talaanın tak ortosunda, calgız bir zor darakka cetişti: kasiyettüü Bayterek. Kırı on kulaç, kölökösünö bir ayıl batkan. Eki ayal tübünö cıgıldı, uyku eköönü zamatta aldı. Alar uktap catkanda Bayterektin bir butagı iyildi; iyilgen butaktan ak bulaktay süt atırıldı. Talaanın içinen on eki ayrı müyüzdüü Ak maral çıktı — baskanı ayban basışı emes, turganı ayban turuşu emes; bular ayban tonun kiygen pirler, dep aytmak kiyin Çıyırdı. Maral kelip, cörgögünön özünön özü çeçilgen altı aylık Semeteydi koynuna alıp emizdi; nariste kana-kana emdi. Aşkan süt cerge aktı, akkan ceri altı çaka ak ayranga aylanıp, ayaldardın öydö cagında turup kaldı.

Çıyırdı oygongondo ayrandı kördü, naristenin oozunan süt cıtın sezdi, koldorun asmanga caydı:

— Bul — Manastın koldooçu arbaktarının süyünçüsü, kızım, — dedi. — Men bul tünü tüşümdö kördüm: Kıdır karıya kelip, cetim menen kol alıştı. «On ekige çeyin Bukarda bolsun, atasınan aşkan arstan bolsun» dedi. Kök bizdi taştagan cok; biz da coldu taştabaylı.

Bakay bolso kuru üñkürdü körüp cürögü oozuna tıgılıp, izderine tüşkön. Talaadan iz kubaladı; bir cılañ baypak izi, bir tamçı kan, bir kayış üzündüsü — kubaladı, kubaladı da, Bayterektin arı cagınan alardı taptı. Kanıkeydi körgöndö karıyanın tizesi boşodu: ayal bir teri, bir söök kalgan; conu kayış kesken cerinen tilim-tilim; birok közü dagı ele Ala-Toonun kışınday ele — alıs, ak, ceñilbes. Koşuluştu, kuçaktaşıp ıylaştı; bul üçünçü ıylaşuu ele, birok bul colu caştın içinde kubanıç bar ele.

Bakay amanattardı töktü: Taytorunu Kanıkeydin koluna, Akborçuktu Çıyırdının koluna berdi; sup çepkendi ayaldın iynine, koş soot menen kelemelüü çepkendi naristenin beşik başına koydu. Bölökbaydın ker serkesi baabedin kurmandıgına çalındı; Manastın can kazanı dagı bir colu kaynadı, tört can dagı bir colu bir kazandan cedi. Tamak bütköndö Bakay sözdü Buharaga burdu; burdu da dubalga urundu.

— Men al eşikke barbaym, — dedi Kanıkey. — Ölsöm da atamdın cüzün körböym.

— Kız, — dedi Bakay, — aç kaldıñ, cesir kaldıñ, sürgün kaldıñ; sende emne, kecirlik ele kaldıbı?

— Kecirlik emes, ant, — dedi Kanıkey. — Kelin kezimde Manas atamdan Almambetke belek dep Aktulpardı suradı. Aldına cetimiş cük altın töktü. Atam bergen cok; konokko at kızgangan adamdın kızı bolgonum üçün altı ay er koynunda kadırdan tüştüm, altı ay başımdı kötörö albadım. Oşol künü şert kılgam: ölsöm da al cüzdü körböym. Temirkandın kızı şertinen kaytpayt.

Bakay calındı — bolbodu. Bakay açuulanıp, kamçısın cerge çaptı — bolbodu. Seksendegi Çıyırdı ortogo tüştü — bolbodu. Talaanın ortosunda, bir cakta altı aramdın kılıçı, bir cakta taştay ant; col bütölgön ele.

Tak oşondo kün batış caktan bir karaan cakındadı: başında kazanday ak selde, üstündö camaaçı çapan — bir dubana. Salam aytkan cok, at suragan cok; cörgöktögü naristege bir karadı da, anan Kanıkeyge buruldu:

— Bul balañ Bukarda ösöt, — dedi. — Ösöt, tegin bilet, curtuna kaytat, curtuna koşulat; atasına tete er bolot. Colun sen kespe, ene.

Kanıkey başın kötördü — dubana cok. Talaa teptegiz, köz cetken cerge çeyin een; ne bir çañ, ne bir iz. Kümbözdün başındagı ak sakal ayaldın esine tüştü; Kıdır degeni uşul bolso, demek eki iret keliptir, eki iret col körsötüptür. Kanıkey turgan cerine çögölöp, cüzün topurakka koydu:

— Moyun sundum, — dedi. — Ant meniki ele, nariste menin antımdan çoñ. Bukarga baram; atamdın cüzün karabaym, birok bosogosuna başpaanek kılam. Semeteydi on ekige çeyin tegin caşırıp östüröm; bir tuuganım Ismayılga «el balası» dep berem, beşinde meçitke koyom, on ekisinde Talastı körsötöm. On ekisinde bul bala surasa — baarın aytam.

Bakay da tizesin cerge urdu, kolun naristenin cörgögünö koydu:

— Men da Talasta kalam, — dedi. — Töö bagam, kulday körünöm, köz bolom. Manaska aza kütkön töö Celmayandı kaytaram; Köböştün koluna tüşkön altı bolottu —

Zulpukordu, eki Coykumanı, Açalbarstı, Kılbolottu, Arkeskendi — közömöldöym; kaysı itke ketse, izin karmaym. Cetim kaytkanda atası emne menen ursa, oşonu menen ursun. Bul ubada — Manastın arbagına ubada; buzgan oñbosun.

Ubada bekidi; talaanın ortosunda, Bayterektin kölökösündö, kübögö asmandagı cıldızdar, cerdegi eki at, dagı cörgöktö uktagan altı aylık bir bala bar ele. Ertesi tañda coldor ayrıldı: Bakay Kök tulpardın başın Talaska, karañgılıkka, on eki cıldık kütüügö burdu; Kanıkey Çıyırdını Akborçukka mingizip, Semeteydi booruna kısıp, Taytorunun tizginin koluna aldı da, cüzün Buharaga burdu.

Col uzun ele. Kündüz cürüştü, tündö es alıştı; konuş-konuş, bel-bel menen Buharaga cakındaştı. Taytoru tizginin cetelegen ayaldın katarında momun gana basıp, maal-maalı menen başın burup cörgöktü cıttagılayt — kötörgön amanatının emne ekenin bilgensiyt; tulpar degen bilet, tulpar degen kütöt. Sır-Darıya artta kaldı, Talas artta, Manastın kümbözü artta. Ayal bir iret burulup karadı — Ala-Too kökceekte ak aza coolugunday turuptur. Kayra karagan cok. Kuçagındagı nariste uykusunda kıymıldap, kiçinekey muştumun tüydü; ene oşol muştumga karadı da, on eki cıldın arkı öyüzün kördü: Taytorunun çabışın, Talastın çañın, bir cetimdin kaytıp kelişin. Azırınça baarı bir cörgökkö batıp turgan; birok cörgöktör çeçilet, muştumdar çoñoyot, darıyalar kantip cabılsa, coldor oşentip açılat. Kanıkey kadamın ıldamdattı; Buharanın munaraları ali körünböyt ele, birok emi alıs da emes ele.

14-BÖLÜM

Taytorunun çabışı cana Semeteydin kötörülüşü

Buharanın kalıñ dubaldarı oşol tañda tañ şoolası menen koşo kızılga boyolgondo, darbaza aldında altımış balbandın ortosunda turgan bir caş er çañga batkan colooçulardı közdöy çurkap, atınan ırgıp tüştü. Bul Temirkandın on eki kızınan kiyin carık düynögö kelgen calgız uulu ele; atı Ismayıl bolçu cana aldındagı çarçagan ayaldın cüzün körör zamat tizesinin şayı ketti. Kançа çañ baspasın, kança aza oñdurbasın — al cüz öz ecesinin cüzü ele.

— Kanıkey! — dep ökürdü. — Eceke! Talastın kelini, Manas handın baybiçesi! Bul emne degen abal, bul kanday kara kün?

Kanıkey attın üstündö tik turdu; otuz ekisinde cesir kalıp, cörgöktögü uulun booruna kısıp, altı aramdın zulumunan kaçkanda da bir ooz ah degen emes. Emi inisinin ünün ukkanda közünün bulagı taşıdı, birok ünü titiregen cok.

— Kara kün degeniñ uşul, Ismayıl, — dedi. — Manas han kayttı, Talas cetim kaldı. Abıke menen Köböş agasının tagına, malına, katınına köz arttı. Altı aram emçektegi cetimdin kanına suusadı. Men da uulumdu alıp, colgo tüştüm.

Col uzak bolgon, col ırayımsız bolgon. Bakay han alardı tün carımında colgo kamdagan: Koşoydun aza künü bergen Taytorusun Kanıkeyge, Akborçuktu karı Çıyırdıga tartkan, ok ötpös sup çepkendi, köktön tüşkön Boz kiseni uçkaşka cüktögön, Temirkanga kat cazıp, «on eki cıl kabar kütöm» dep ant içken. Kokondu aylanıp ötüşkön, Samarkandı aylanıp ötüşkön, ayrı sakal Sınçıbektin Anciyanınan alıs cürüşkön. On bir kün, on bir tün suusuz çöldü keçişken, Küleşendin Kül-Tokoy tokoyunda dem alışkan. Kanıkey kız çagının beyiş bagı Keñ-Kölçükkö cetkende kölü soolup, çınarları ölüp kalganın körüp, cıgılıp ıylagan; kiyin Çıyırdının akılı menen soolugan bulaktın başındagı kara çımdı usta Bölökbay casagan sır nayza menen oodarışkanda cerdin astınan suu atırılıp, köl tolup, butagına bulbul kongon. Karı ene oşol künü kolun asmanga caygan: bul cakşı ırım, Semeteydin colu açık.

Emi oşol coldun uçunda turuştu. Ismayıl ecesin koltuktap şaarga kirgizdi; Temirkandın sarayının darbazaları kenen açıldı. Kanıkey atasının tizesine cetip, altı aramdın özünö kılganın birden tögüp berdi; anan cörgöktü çeçip, uulun ortogo koydu.

— Bul cetimdi saga amanat kılam, Ismayıl, — dedi. — Narkı menen al: kekilin aldır, it ayaktan ötkör, kılıç mizinen attat. Öz balam dep bil, öz balam dep ayt. El balası dedirtpe! Enesi men deşpesin, atası Manas deşpesin; sırı açılsa, cetimdin başı ketet.

Ismayıl aytkanın atkardı. Balanın kekilin aldırıştı, it ayaktan ötkörüştü, kılıç mizinen attatıştı; Buharanın ceti maallesine car salıştı: Ismayıl uulduu boldu, atı Semetey koyuldu. On ceti kün toy berildi; kazandar kaynadı, cılkılar soyuldu, kımız darıyaday aktı. Toydun on cetinçi künü orus konoktor menen kıtay konoktor balanın cüzünö uzakka tigilip, biri-birine eñkeyip şıbıraştı:

— Bul cetim aman kalsa, oyrottu buzat, aalamdı solkuldatat.

Temirkan kızına cüzdögön tütün el ençiledi; Kanıkeyge özünçö saray, özünçö örüş, özünçö cılkı berdi. Oşentip Semetey özün Ismayıldın uulu dep bilip, öz enesin «ece» dep sanap, çoñoyo baştadı.

Cıldar talaanın üstünön ötkön buluttarday öttü. Kanıkey uulun alıstan östürdü; sütün bere albadı, tizesinde uktata albadı, cıgılganda turguza albadı. Toylordo, maydandarda, tereze artınan karadı; bala «ece» degen sayın içinen bir ceri üzülgönün eç kimge sezdirgen

cok. Tündösü Talas taraptı karap oturçu; Ala-Toonun karların, Keñ-Koldun suuların, kırk çoronun oçok başındagı külküsün esteçü da, tañ agarganda cüzün cuup, el içine salabattuu çıkçu. On eki cıl kabar kütöm degen Bakayga; cıldar birden tüşüp cattı, kabar kelgen cok.

Bala çoñoydu; çoñoygon sayın içindegi ot da çoñoydu. Cetisinde caa tarttı, toguzunda at cardı, on birinde bilek karmaşkan cigitti cerge cıgar boldu. Kocogo berişti — koco çıdabadı; moldogo berişti — moldo kaçtı. On ekige kelgende seksen koconu sabap, cüz moldonu ıylatkan; bazarga kirse bazar tarayt, köçögö çıksa köçö boşoyt. Ayagında şaar dürbödü; soodagerler dükönün caap, Temirkandın darbazasına üyüldü.

— Ey han, — deşti, — bul kolgo-başka sıybagan cetim ce bizdi bütüröt, ce bul şaardı. Ce bir arga tap, ce bir col körsöt.

Temirkan al tünü uzakka oylondu. Sakalın alakanına alıp oylondu, tespesin tarta-tarta oylondu. Ayagında içindegi söz sırtına çıktı: bul bala — taşkın suu, aldına tosmo bolboyt; aga nuk açış kerek. Kaytış bolgon Manas handın aşı dagı berile elek ele; aş berilet, nebere takka çıgarılat, taşkın suu handık nukka kuyulat. Carlık cazdırdı, segiz hanga çabarman saldı: kelgile, Manastın aşına kelgile; at çabış bolot, baş baygesi miñ kara töö, miñ bee, ceti üy tolo kazına bolot.

Çabarmandar tört tarapka taraganda Kanıkey öz sarayının üstünön alıstardı karadı da, anan atkanaga tüştü. Altımış asıy Taytoru oşol cerde, karı başın akırga salıp turuptur; Koşoydun aza künü bergen at, on bir kündük çöldü aşkan at, conunda cetim kötörgön at. Kanıkey attın moynuna asıldı.

— Ey Taytoru, — dedi, — karıdıñ deşet seni, kartaygan deşet. Birok sen Talastın cıtın unutkan coksuñ, men bilem. Bul çabışta aldıga çıksañ — uulumdun bagı açılat; artta kalsañ — acaldan murun ölöyün. Ant bolsun, ekööbüzdün tagdır emi bir arkan; ce çoguu üzülöt, ce çoguu tartat.

Oşol tündön kiyin Buhara uktaganda Kanıkey oygoo ele. Tün carımında attı caşıruun çıgarıp, çöldün salkın karañgısında çurkatçu; tañ agarbay kayra kirgizip, terin öz kolu menen aarççu. Arpasın özü çenedi, suusun özü taşıdı, calın özü taradı; algaçkı kündörü cetelep cürgüzdü, anan celdirdi, anan çaptırdı. Teri kalıñ tüşköndö kiyizge orop sergitti, cemin kıstı, suusun maaldap berdi; kartaygan denedegi maydı eritip, orduna caaday taramış töşödü. Kırk kün uşintip öttü; kırk tündün ayagında karı attın közündö eski bir ot candı — cılkı içinde tulpar bolgondun, çurkaganda cerge tiybegendin otu. Kanıkey al ottu körgöndö attın mañdayına mañdayın takadı cana birinçi colu, on eki cıldan beri birinçi colu, içinen bir ümüt kuşu pır etip uçtu.

✦ ✦ ✦

Çabış künü cakındaganda Kanıkey sandıktardın oozun açtı. Manastan kalgan amanattar on eki cıldan beri kiyizge oroluu catkan; birden çıgardı, birden öptü, birden kurçandı. Kayıptan tabılgan Zulpukor kılıç beline keldi, ok ötpös sup çepken conuna keldi, köktön tüşkön Boz kise koltuguna keldi. Almambettin Sır barañ mıltıgın uçkaşka bayladı, sır nayzanı koluna aldı, kök tuulganı başına kiydi. Küzgügö emes, kölökösünö karadı: kölökö — erdin kölökösü ele.

Tokson beştegi Çıyırdının töşögünö barıp, kolunan öptü.

— Ene, — dedi, — akıñdı keçir. Uuluñdun atın çabışka men çabam, uuluñdun amanatın men kötöröm.

Çıyırdı kuu koldorun kelininin başına koydu.

— Bara goy, Kanıkey, — dedi. — Sütüm saga adal bolsun. Manastın arbagı aldıñda cürsün, Kıdır coldoşuñ bolsun. Sen kelin emes, bul oçoktun türkügüsüñ; türkük iyilse üy kulayt, sen iyilbe.

Kanıkey er keypinde Buharaga kirgende maydan tolup taştı. El kök tuulganın astındagı cüzdü, sup çepkendin içindegi turuştu körgöndö tolkudu; karılar biri-birin türttü, kimisi kolun oozuna aldı.

— Manas! — dep şıbıradı biröö. — Manas han tiriliptir!

— Bas ünüñdü, — deşti, — ölgön tirilçü bele?

Birok kaltırak cayıldı; at üstündögü karaan maydandan ötköndö miñdegen köz artınan karadı cana miñdegen cürök bir irmemge Talastı estedi. Birok şaardın uşakçı oozu tınç turgan cok. Kölökölör taanıldı, köşögölör açıldı; bazarda, monçodo, eşik aldında söz sözgö ulandı:

— Uktuñarbı? Cesir katın calgız karı atın çaptırat imiş. Altı cüz külüktün içine kırk cıldık Taytorunu koşot imiş. Külbögülö, çın ele oşondoy.

Söz Temirkandın kulagına da cetti. Han kızının sarayına özü keldi; eşikte toskon Kanıkeydin kolun karmap, calınganday süylödü.

— Kızım, — dedi, — ak cüzümdü kara kılba. Atkanamda tört külük bar; başında Aktulpar, törtöö teñ celdin balası. Törtöönü teñ aldıña cayayın: kaalasañ kaysınısına min, kaysınısı çıksa baş bayge seniki bolsun. Calgız uşul karı attı çaptırıp, eldin tiline ilinbe.

Kanıkey atasının kolunan öptü, birok başın iygen cok.

— Ata, — dedi, — aman bol, bar bol. Birok bul at — çabış atı emes, ırım atı. Men baygege çaptırbaym, tagdırga çaptıram. «Cesir katın» degizgenderdin sözü cürögümö too boldu; al toonu ce uşul at eritet, ce men astında kalam. Aktulpar özüñö buyursun; menin atım — Taytoru.

Al emi çabıştı özü uyuşturdu. Katçı Moldosandı çakırttı; Moldosan döötün açıp, kamış kalem conup, kelgen attardı birden depterge cazdı. Segiz handın külüktörü cazıldı, bekterdin, baatırlardın, baylardın attarı cazıldı; depterdin ayagında san tak altı cüz kırk üçkö cetti. Altı cüz kırk üç külüktün içinde bir gana karı at bar ele cana büt Buhara aga külüp cattı.

Attardı koyo berer cerge aydap barçu adam — Eşen karıya ele. Kanıkey anı oolak cerge çakırıp, aldına coldun ar bir kayrılışın töşögöndöy söz töşödü:

— Uk, aksakal. Attardı Kara-Deñizdegi koyo berer cerden agıtasıñ. Col Ak-Çiydin suusuz çölünön ötöt; andan It-Ölörgö cetet — atı aytıp turganday, al cerde it ölöt, adam esi oop cıgılat. Suunu mına bul cerden tabasıñ, kölökönü mına bul cerden; attardı tigi döñdön aşırasıñ, tigi kumdan saktaysıñ. Dagı maga ant iç: amaldansañ, birinin atın karmap, birinin atın koyo berseñ — başıñdı alam. Ak sakalıña karabaym, ant iç.

Eşen karıya korkkonunan kubarıp, ant içti:

— Nan ursun, tuz tutsun; amaldansam başım seniki bolsun.

Oşol ortodo uşaktın uusu başka bir oçokko tamıp catkan. Ismayıl bazarda emneni uksa, baarın cürögünö tüygön; «cesir katın» degen söz anın da namısına tiygen; üygö kamalıp içti, içken sayın karaydı. Bir keçte on eki caşar Semeteydi canına çakırdı. Bala kelip, tizesinin canına oturdu; öz enesin ece bilgen, tegin bilbegen bala.

— Uulum, — dedi Ismayıl, — saga bir buyrugum bar, er bolsoñ atkarasıñ. Eceñ Kanıkey karı atın altı cüz külüktün içine koştu; eldin tiline ilindik, aalamga külkü bolduk. Çabış künü cigitteriñ menen col üstün toro. Taytoru aldıga çıksa — meyli. Birok artta kalsa, üyürdün kuyrugunda kelse — eceñdi coldon karma da, kurmandık muuzdaganday muuzdap sal. Namısıbız kan menen cuular kün — oşol kün.

Semetey başın kötörüp karadı; içinde bir nerse sızdadı, birok atın taba albadı. Ecesinin cüzü köz aldına keldi: aga cemiş sungan kol, ısıgı kötörülgöndö çekesine kongon alakan, alıstan-alıs üstünön üzülgön karaş. Muuzdoo — oşol ayaldıbı? Birok buyruk — buyruk, ata sözü — ata sözü; bala unçukpadı, ün katkan cok, çıgıp ketti. Al tünü uktay algan cok;

emnege uktay albaganın da bilgen cok. Catkan cerinen şıptı karadı; şıpta eç körbögön karluu toolor payda bolup, kayra öçüp cattı.

✦ ✦ ✦

Çabış künü tañ ata elekte Kara-Deñizdin ceeginde altı cüz kırk üç külük kişenedi; Eşen karıya kolun kötördü, tüşürdü — cer menen kök çañ boldu. Attar Ak-Çiydin suusuz çölünö kirdi; It-Ölördün ısık kumdarı tuyak dabıştarın cuttu.

Buhara tarapta, biyik bir döbönün başında Kanıkey calgız turdu. Kolunda Bakay altımış orustan alıp Manaska tartuulagan, Bölökbay ceti cıl iştetken çoñ dürbü bar ele. Kanıkey dürbünü töşünö basıp ant içti:

— Altı colu karaym. Altı karaganda teñ Taytoru körünbösö, Aktinte kancardı booruma sayam. Ce at kelet, ce can ketet.

Birinçi iret karadı: çañ kördü, çañdan başka eç nerse körgön cok. Ekinçi iret karadı: aldıñkı attardı kördü, Aktulpardın ak calın kördü; Taytorunu körgön cok. Üçünçü iret karadı: üyürdün ortosun kördü, kuyrugun kördü; cürögü kısıldı, tizeleri boşogonsudu. Aktintenin sabı alakanının içinde terdedi. — Üç karoo kaldı, — dedi özünçö; ünü öz kulagına cat uguldu. — Ey köçüp ketken hanım, katınıñ elem, coldoşuñ elem; uuluñdu on eki cıl eldin eşiginde östürdüm. Bügün meni cerde kaltırba.

Törtünçü karaganda çañdın içinen bir karaandı daana kördü: üç cüzünçülüktön süzülüp çıgıp kele catat, moynu sozulup, kartaygan denesi caşargansıp kele catat. Kanıkeydin közü ölüü közgö körünböstü da kördü. Taytoru calgız emes ele. Saralanın üstündö Almambet cetip alıp, attı oñ canınan tartıp bara catkan; Kökalanın üstündö Çubak sol canında ele. Er Sırgak arttan kanattandırıp, Acıbay menen Bakay col açıp bara catıştı. Al emi eñ aldıda, çañdan bütkön tulpardın üstündö, kök tuulgaluu bir karaan kılçaya karap catkan:

— Ayaşımdın atı, — dep catkan Manastın öz arbagı, — ayaşımdın atı artta kalbasın!

Şeyit çorolordun arbaktarı attı tartkan sayın Taytoru açıldı; elüünçülükkö keldi, kırkınçılıkka keldi, onunçulukka keldi. Birok aldıda Aktulpar bar ele, celdin balası Aktulpar; aranı takır berip koyboy cattı.

Oşondo Kanıkey uçkaştan Sır barañdı çeçti. On eki cıl atılbay, dat baskan mıltıktı kança kündön beri egep tazalagan, maylagan; emi oozuna kurgak darı salıp, asmanga bagıttap, maşaasın tarttı. Asman ayrılganday boldu; Buhara tüzü düñgürödü.

Taytoru bul ündü bilçü. Koşoy Bilerikti kutkargan kazatta uşul ündün astında çapkan; bul ün aga cemdey, suuday, kamçıday ele. Birinçi düñgüröktö oktoy aldıga atırıldı, ekinçisinde araga kirdi, üçünçüsündö Aktulpardın kaptalına cetti. Kanıkey atkan sayın at açıldı; törtünçü düñgüröktö altımış asıy Taytoru Temirkandın cel balasın artta kaltırıp, aldıga çıktı.

Tak oşol maalda col üstün torop kütüp catkan Semeteyge bir abal boldu. Kiyin aytışmak: oşol saatta Kıdır balanın iynine kolun tiygizgen. Tiygizdi da, on eki cıldan beri tiline kirbegen sözdör kaynagan bulaktay içinen kötörüldü: Manas — kim Manas? Talas — kaysı Talas? Kırgız — ne Kırgız? Ene — kim ene? Sözdör keldi, maanileri kelgen cok; birok balanın kökürögü keñidi, közü alıstı kördü, cürögü dobulbastay sogo baştadı. Canındagı balbandarga buruldu; Ismayıldın kanduu buyrugu tilinin uçuna keldi da, oşol cerden öldü.

— Cigitter, — dedi Semetey, — men silerge başka ant sunuştaym. Atamdın buyrugun bilesiñer; men al buyruktu atkarbaym. Ayal muuzdoo er işi emes; anın üstünö çabışka at koşkon cüröktüü ayaldı. Ak buuday alıp kelgile, Kalam Şarif alıp kelgile. Antıbız mınday bolsun: Taytoru körünsö aldına tüşöbüz, «Manas!» dep uraan çakırıp, attı Buharaga çeyin aydaybız; baygeden bir tıyın albaybız. Kim bul antka kirbese — arabızdan çıksın.

Balbandar biri-birin karaştı; balanın közündögü ottu karaştı — kirbegeni bolgon cok. Ak buudaydı çaynaştı, Kalam Şarifke kolun basıştı, ant içişti.

Köp ötpöy kökceekte çañ köründü. Çañdın içinen adegende bir baş sozuldu, anan bir moyun, anan kartaygan, birok kanattangan bir dene: altı cüz kırk üç külüktün eñ aldında Taytoru kele catkan; Aktulpar anın artında, üyür andan da artta ele. Semetey cardan ıldıy bir aykırık menen tüştü:

— Manas!

Aykırık örööngö urundu, örööndön tüzgö cayıldı. Bala Taytorunun çılbırın kagıp aldı, atının kaptalına kamçı urup, Buharanı közdöy aydadı; altımış balban artına tüştü, baarı bir oozdon çakırıştı:

— Manas! Manas!

Tüz uktu, tüzdögü orokçu orogun asmanga kötörüp koşuldu; egin kaldı, kırman kaldı. Too uktu, toodogu koyçu çoorun taştap ökürdü; üyür özü tarap ketti, eç kim kılçaygan

cok. Kerben toktodu, tegirmen toktodu; suu başındagı ayaldar, çep üstündögü küzötçülör, medresedegi şakirtter — büt aalam bir gana uraan menen çaypaldı: Manas! Manas! Köçüp ketken han tirilip, Ala-Toodon tüşüp, Buhara tüzünö at salganday ele. Karı kırgız kaçkındarı col boyunda ıylaştı; kimdin oozunan çıkkanın eç kim bilbegen bir söz aylandı: cetim çoñoydu, tukumu oygonup kelatat.

Döbönün başındagı Kanıkey uulu attın çılbırın kagıp alganın körgöndö dürbünü tüşürdü. Altınçı karoonun keregi kalgan cok. Aktinteni kınına saldı, cüzün asmanga burdu; külgön da cok, ıylagan da cok — eköönü teñ birge kıldı. Anan atının başın burup, eç kimge körünböy, kelgenindey tınç, sarayına kayttı. Irım tüşkön ele; kalganı uulunuku ele.

Maydanda bayge toodoy üyüldü: miñ kara töö, miñ bee, ceti üy tolo kazına. Temirkandın vazirleri Semeteydi aldıga tartıştı: al, seniki, attın eesinin atınan sen aldıñ. Semetey üymökkö bir karap koydu da, balbandarına buruldu.

— Antıbız kanday ele? — dedi. — Bir tıyın albayt elek. Töölördü mından böl, beelerdi mından; kazınanı ortogo tök. Ar kim emgegine caraşa alsın, men cartı tıyın albaym.

Oşentip kıldı da: miñ kara töönü, miñ beeni, ceti üy tolo kazınanı akırkı çılbır kesindisine çeyin bölüp berdi; özünö bir kamçı sap da kaltırgan cok. Ülüşün algan balbandar adegende işenişpedi, anan balanın aldına çögölöştü; eñ karısı ak kirgen murutun sılap, canındagıga eñkeydi: — Men bul koldu bir cerden bilem, — dedi. — Bul kol — Talasta kırk çorogo curt ülöştürgön koldun tukumu; ant içpesem da içkendey bolup turam. Munu körgön segiz han biri-birin karadı; on eki caşar balanın kolu mınça açık, közü mınça tok bolso, al kol erteñ emneni karmabayt, al köz emnege toyboyt? Korkuu aralaş suktanuu menen çeçim çıgarıştı — ce çıgarılgan çeçimdi taap alıştı: balanı altın taacı menen takka çıgarıp, taşkın suunu körünöö nukka bayloo. Segiz han segiz caktan karmap, Semeteyge altın taacı kiygizişti, altın takka oturguzuştu. Dobulbastar kagıldı, car salındı: on eki caşar cetim Buharaga han boldu. Temirkan üç kün, üç tün toy berdi cana toydun ortosunda ordunan turup, büt konoktorgo carıyaladı: bul bala — uulum Ismayıldın uulu, menin öz neberem.

Toy degeni küröşsüz bolmok bele. Maydanga kokonduk Tööbalban çıktı: töödöy adam, moynu bukanın moynu, alakanı küröktöy. Buharanın Akbalbanı menen karmaştı; bir kün karmaştı, eki kün karmaştı, üç kün üç tün karmaştı. Altınçı kündün ayagında Tööbalban Akbalbandı kötörüp cerge çaptı; cer ontodu, Buharanın cüzü cer karatıldı.

Kokonduk ceñgeni menen toktolgon cok; ortogo koyulgan baygelerdi kuçaktap-kuçaktap taladı, anın üstünö maydanda kerilip maktandı:

— Buharada er cok beken? Bolso çıksın!

Altın taktagı Semeteydin közü karañgıladı. Taacısın başınan culup ırgıttı, çapanın sıyrıp taştap, maydanga bastı. Ismayıl çurkap colun tostu:

— Uulum, tokto! Balasıñ, ezilesiñ; şaardı eki iret maskara kılba!

Semetey toktogon cok. Colun toskon Ismayıldı — atam dep bilgen adamın — bir iyin uruu menen döñgöçtöy kulatıp, maydanga kirdi. Tööbalban balanı körüp küldü; külküsü carımında üzüldü. Semetey balbandın sunulgan bilegin eki kolu menen karmap kıstı; sööktör kagazday ezildi. Tööbalban ökürüp çöktü; bala çökköndü koyo bergen cok, kolun iyninen, tüp-tamırınan culup aldı. Kokonduk balban oşol cerde, maydandın ortosunda can berdi. Maydan taş kattı; ne bir kol çabuu, ne bir dem. Calgız Semeteydin öz demi uguldu, dagı cerge tüşkön koldun dok etken ünü.

✦ ✦ ✦

Al tünü segiz han bir çatırga kamaldı; kımız içişpedi, uyku uktaşpadı, şıbırap süylöştü. Eñ karısı söz baştadı:

— Balanı kördüñörbü? On ekisinde töönü cıkkan on beşinde bizdi cıgat. Bügün aldıbızda takka çıgardık; erteñ tagıbızga çıgat. Bul ot kiçinesinde öçürülbösö, baarıbızdın curtubuzdu calmayt.

— Tuura, — dedi dagı biri, — birok açık kol kötörgöndün kolu kuurayt; Temirkan neberesin berbeyt, el balanı korgoyt. Amal kerek, toy tonundagı amal.

Kara amaldı oşol cerden kuruştu: balanı ak öylüü küyöö bala dep Margalañga kuda tüşürmök, kız üyündö kurulgan toydo küptögü bozogo uu koşmok, Semetey mas bolup cıgılganda başın kesmek; kesilgen baştı bolso Talaska, Abıke menen Köböşkö süyünçü dep cetkirip, eki aramdan sılık almak boluştu. Ertesi bal tildüü çeçenderin Temirkanga ciberişti. Çeçender iyildi, tögüldü:

— Hanım, döölöttüü nebereñe Margalañdan ürdöy bir kız taptık; tegi uluu, sepi oor. Ak öylüü küyöö bala bolsun, eki curt kudalık menen baylansın; toydu kız üyündö kuralı, nark uşul.

Ak köñül Temirkan sözdün cıltıragına aldanıp, astındagı uusun körgön cok; sakalın sılap, ırazılıgın berdi. Künü da belgilendi, kudalık booloru kamdala baştadı. Mitayımdık bozo küptün tübündö sabır menen kütüp catkan.

Çeçender kaytıp süyünçü aytkanda segiz han ayagın kötörüştü, birok içinen biri — eñ caşı, közü eñ açıgı — ayagın carım coldo toktottu:

— Bir nerseni eseptegen coksuñar, — dedi. — Çabış künü uraan uktuñarbı? Manas deşti. Altı cüz kırk üç attın çañının içinde ölgön handın atı tirildi. Atı tirilgendin tukumu da tirilet. Şaşılgıla; bozo açıgança bul iş bütsün.

Çatırga bir suuk tüştü; eç kim coop bergen cok, baarı tüşündü.

Oşol kündörü başka bir sarayda, on eki cıldan beri töşögünön tura albagan tokson beş caştagı Çıyırdı tün içinde samırap süylöy turgan bolgon. Bir tañda Kanıkeydin kolun karmap, kuu mancaları menen kıstı:

— Kelinim, — dedi, — közümdün nuru öçüp baratat, kulagımda datı gana kaldı. Çabışta uraan uktum: Manas deşti. Bir colu, bir gana irmemge neberemdin cüzün köröyün; Manasımdın cıtın iskeyin da, anan ölöyün. Uşul tilegimdi cerde kaltırba.

Kanıkey kaynenesinin kolun cüzünö bastı da, çıgıp ketti. Ertesi tañda Semeteydin kuş salganı çıkkanın ugup kaldı; ala şumkarın koluna kondurup, eki atçan menen şaar darbazasınan çıgıp bara catkan. Kanıkey colun tostu. Bala atın tarttı, kabagın bürködü; aldındagı ayaldı ece dep bilçü, ança cakşı da körçü emes — antkeni bul ayaldın cüzün karagan sayın içinde atı belgisiz bir sızdoo oygonçu.

— Col ber, ece, — dedi. — Kuşum tuylap turat, olcom kaçıp baratat.

— Kaçpayt, kagılayın inim, — dedi Kanıkey. Ünündögü titirekti ceñip, calınganday süylödü: — Bir tilegim bar, cerde kaltırba. Üyümdö tokson beştegi bir ene catat; on eki cıl töşöktön turgan cok, eki közü eki bulak. Ölböy turup bir er cigittin cüzün körgüsü kelet; sen da curttun hanısıñ emi — handık degen akısız tilek atkaruu. Sarayıma kel, bir kese kımızımdı iç, al enenin ak batasın al; batası kılıçtan kurç.

Semetey içindegi sızdoo menen kıska küröşüp aldı; anan şumkarın atçısına berip, atının başın burdu. Kanıkey uulun temir darbazaluu ak sarayına kirgizdi. Içkeride cetimiş türdüü tamak cayılgan: bal, kaymak, kurut, tandır etteri, toodoy boorsok; kımız kümüş keselerde köbürüp turat. Bala cedi, içti, cumşardı. Kanıkey mañdayına oturup söz baştadı — özünön emes, alıstan.

— Saga bir ikaya aytıp bereyin, kagılayın, — dedi. — Ilgeri kırgız elinde Kardıgaç degen bir ayım ötüptür, dagı kız Saykal degen er cürök kız. Kalmaktın Koñurbayı curtka kaptaganda erkekter kırılıp, maydan een kalıptır. Kardıgaç çaçın börkünün içine tüyüptür, Saykal sootun kurçanıptır; eki ayal Koñurbaydın aldıñkı tobun ötkööldün oozunan tosuptur. Üç kün, üç tün salgılaşıptır; Saykaldın nayzası Koñurbaydın kalkanın teşip, kaçırıptır deşet. Kiyin ır çıgarışıptır: er degen — cüröktün işi, sakaldın işi emes dep.

Semetey ukkan sayın içindegi dobulbas kayra sogo baştadı; Koñurbay degen attı birinçi uguşu, birok attı ukkanda tişteri kıçırap, koldoru muştum boldu.

— Anan emne boldu, ece? — dep suradı. — Al eldin erleri takır kırılıp büttübü? Curtu kimge kaldı?

— Curtu turat, — dedi Kanıkey akırın. — Talas deşet, suusu bal, çöbü kaymak; Ala-Too deşet, karı kümüş. Bir künü, kim bilet, coluñ tüşör.

— Talas... — dedi Semetey. Sözdü oozunda aylandırıp, daamın tattı. — Kızık. Bul attı eç ukkan emesmin, birok kaydandır bilgendey bolom. Kanıkey munu kördü da, cürögü kubanıç menen korkunuçka birdey toldu; kayra sözgö kirgen cok, turup, içki bölmönün köşögösün açtı.

— Kel, — dedi, — seni bir ene menen taanıştırayın. Ene, mına saga aytıp cürgön cigitim — kiçi kudañ eseptelet, ööp-cıttagın.

Töşöktögü Çıyırdı öydö boluuga dalbastadı; on eki cıl turbagan dene eki büktölsö da tikelendi. Kuu koldoru abanı sıypalap, balanın cüzün taptı; çekesin, kaşın, eegin birden araladı. Anan karı ene balanın cıtın iskedi da, kökürögünön muungan öksük üzülüp çıktı.

— Cıtı... — dedi. — Cıtı — oşonun cıtı...

— Enebiz karıgan, kagılayın, — dedi Kanıkey şaşıla, — ölgön uulun ar cigitten tabat. Sen kapa bolbo; cür, saga bir nerse körsötöm.

Sandık bölmögö ötüştü. Kanıkey kapkaktı açtı, kiyizderdi çeçti da, amanattardı birden çıgardı. Adegende suusar börktü alıp, balanın başına kiygizdi. Anan sup çepkendi karmadı: ok ötpös çepkendi, tak ceti cıl tünü boyu tiştep cumşartkan, ar ilmegine ant menen köz caşı tokulgan çepkendi. Semeteydin iynine captı; çepken çenep tikkendey kup keldi. Kandagaydı kiygizdi; takası altın, cakut çögörülgön sagrı ötüktü butuna tarttı.

— Bular, — dedi Kanıkey, — bir kezde bir uluu erdin conun, başın, butun kötörgön. Saga caraşabı dep kızıktım; ayıp etpe, kagılayın.

Semetey küzgünün mañdayına turdu — bölmödö bir nerse özgördü. Kiyin Kanıkey eç kimge aytpaganın özünö özü aytmak: oşol irmemde çepkendin iynine bir arbak kondu; balanın moynu coonoygonsudu, karaşı oordodu, turuşuna too oturdu. Küzgüdögü süröt on eki caşar balanın sürötü emes ele; kök tuulgası kem, Akkulası kem, kırk çorosu kem Manas handın tak özü ele. Çıyırdı töşögünön munu körsö kerek, cüzün cazdıkka basıp, ünsüz ıyladı. Semetey küzgüdön özün karadı, özünö özü cat boldu; kökürögündö tigi belgisiz sözdör kayra kıymıldadı: Manas. Talas. Ene.

— Ece, — dedi kargıldangan ün menen, — bul kiyimderdin eesi kim ele?

Kanıkeydin tili tañdayına cabıştı. Söz, on eki cıldık söz, tişterinin artına çeyin keldi; oşol cerde toktodu. Ubagı bolo elek ele. Segiz handın mitayımdıgı eşikte, Margalañ colu — tuzak, bir cañılış söz cetimdin başın cemek. Cutundu da, cılmaydı:

— Eskilerdin işi, kagılayın. Azır suraba; ubagı kelgende bul sandık da tilge kiret, men da.

Semetey amanattardı çeçeyin dedi; kolu bargan cok. Çepken conunan çıkkısı kelbegendey, ötük butunan ketkisi kelbegendey ele. Akırı oşol boydon, oşol kiyim menen atına mindi; şaar darbazasınan kirip kele catkanda körgöndör col boyuna tizilip, tınç kalıştı, kimisi erksizden iyildi. Bala han al tünü sarayında uktay algan cok; tüşündö atı belgisiz karluu toolordu kördü, toolordun artınan bir köldün kögün, köl ceeginde cüzü daana emes ak sakal bir erdi. Er kolu menen alıstı, kün batıştı körsötüp catkan.

Tak oşol maalda Kanıkey sarayının üstündö calgız turgan; cüzü Talas tarapka burulgan. Margalañdan kudalardın colgo çıkkanın keçten beri ukkan; bozo küptün tübündögü uunu ali bilçü emes, birok cürögü bir nerseni sezip, kabırgasına sogup catkan. Cıldızdardı karap, ant içkendey şıbıradı:

— On eki cıl küttüm, dagı bir tün kütöyün. Birok emi ubakıt tarıp baratat, Manas. Ce bul tünü sırdı men açam, ce erteñki tünü sır bizdi buuntat.

Oşentip oşol uzun tün Buharanın üstünö sınoodoy tüştü.

15-BÖLÜM

Tektin sırı cana Kanıkeydin uzak tünü

— ❖ —

Al cılı Buharanın üstünö küz erte tüşkön ele; saraydın kölmölörünö terek calbıraktarı tögülüp, çeptin tübündö kerben koñgurooloru küñgürt kagılıp turdu. On eki caşar bala öz atın bilem dep oyloçu, tegin bilçü emes. Anı Semetey deşçü; Temirkandın neberesi deşçü; enesiz öskön, atadan acıragan han cetimi deşçü. Birok balanın bilegi caşınan aşıp tüşkön; küröşkö tüşsö Buharanın cigitteri çalkasınan ketçü, caa tartsa uçkan kazdın közünön urçu. Saray moldoloru biri-birine şıbıraşçu: bul balada bir başkaçalık bar deşçü; suusun başka bulaktan içken, ılayı başka topuraktan cuurulgan. Kimdin bulagı, kimdin topuragı — anı suragan can cok ele; suragandın tili keskilençü. Canında dayıma bir ayal cürçü — cüzü salabattuu, sözü çenemdüü, közünün tübündö tınbagan kölökö kötörgön ayal; bala anı ece deçü. Ece degeni öz enesi Kanıkey ele; birok parda ali ayrıla elek, sır ali taş astında catkan.

Oşol tañda Kanıkey balanı erte oygottu. Kolunda eski bir kur bar ele; boz tüstüü, zer sayması öñüp kalgan, birok karmagan adamdın alakanın cılıtkan kur. Anı balanın beline üç colu oradı, üç colu tüydü, üç colu içinen duba okudu.

— Bul Boz kise, — dedi. — Mekege cakın cerdegi bir derbişten kalgan; derbiş özü da anı asmandan tüşkön dep bilçü. Kimge kurçalsa, aga ok ötpöyt, kimge kurçalsa, anın colu açık bolot. Bügün Buharanın bazarına tüşösüñ; birok kulagıñdı aç, sözümdü cürögüñö caz. Kokondun, Altı-Şaardın, Anciyan menen Margalañdın sarttarı saga tüyün salışıptır. On üç kündün içinde seni ak üylüü konok dep aldap, barımtaga alışat, uuluu bozo menen sıylap, kayra kün cüzün körsötüşpöyt. Bergenin içpe, körsötkön cerine oturba. Kuşbeginin adamdarı bal tildüü bolot, bal tildin astında uu bolot.

— Ece, — dedi bala, — men kimdin kimisimin, sart maga tüyün salgıday?

Kanıkeydin cüzünön bir bulut öttü; öttü da ketti, orduna kayra oşol taş toktooluk oturdu.

— Sen handın neberesisiñ, — dedi. — Kalganın suraba. Bar, aman bar, esen kayt.

Bala atına minip, talaaga çıktı. Col uzun, kün cıluu ele. Bir döbönün artında, coldun tak ortosunda, kök ögüz mingen bir abışka turuptur. Toksongo kelgendey körünöt; sakalı töşünö tüşkön, çepkeni kök, közdörü balanın közündöy tunuk. Ögüz bılk etpeyt, abışka cılmayıp turat.

— Col suraysıñbı, cigit, ce coldun çının suraysıñbı?

— Eköönü teñ bergen bar bolso, eköönü teñ suraym, — dedi Semetey.

Abışka kök çepkenin çeçip, balanın iynine captı; alakanın balanın başına koyup, uzun duba okudu. Anan barmagın kötördü, asmanga emes, ötköngö karay sanadı:

— Uk. Böyön handan Karakan tuuldu, Karakandın belinen kele-kele Cakıp keldi, Cakıptan bir arstan tuuldu — atı Manas. Kalganın col aytat saga, kömür aytat saga, ene aytat saga. Bar emi, arstandın böltürügü; börüdön tuulgan börü bolot.

Semetey kayrılıp bir nerse surayın degiçe — ne kök ögüz bar, ne abışka. Talaanın ortosunda calgız şamal kaldı, dagı bir — kaydan kelgeni belgisiz gül cıtı murduna urundu. Kiyin bilgender bildi: kök ögüzdüü derbiş — tarıgandın coldoşu Kıdır ele, Kızırdın dal özü ele.

Buharada işter Kanıkey aytkanday tüyülgön eken. Kuşbeginin konuşunda dastorkondor cayılıp, ak üydün bosogosuna kilemder töşölüp, bozo küptörü katar tiziliptir; küptördün tübündö uu bar ele, külkülördün tübündö bıçak. Semetey bosogodon kirdi,

dastorkongo oturgan cok. Közü dubalda ilingen eki nersege urundu: Temirkanga belekke kelgen Akbarañ mıltık menen kını zer çalgan zulpukor. Bala bir umtuluşta eköönü teñ şıpırıp aldı; aları menen eşikti eeledi.

— Konoktuk uşul bolso, — dedi, — men da konoktugumdu körsötöyün.

Altımış balbandın üstünö cürdü; altımışı teñ sarttın tandamal balbandarı ele, ar biri töönü karmap çögörçü, koldoru emendin butagınday tüyün-tüyün. Birinçi kelgeni zulpukordun calının kördü, körö albay ketti; ekinçisi Akbarañdın tütününö aralaştı. Üçünçü, beşinçi, onunçu degende koroo tarıdı, çuu çoñoydu; kimi tamdan sekirdi, kimi bosogodo üymö-üy cıgıldı. On eki caşar bala koroonun ortosunda kündöy aylanıp cürdü; kim karasa, közü uyaldı. Altımışı teñ cerde kaldı. Akbarañ kürkürödü, zulpukor çagılganday tüşüp-kötörüldü; ak üydün ustundarı solkuldadı, bozo küptörü kuladı, uuluu içimdik topurakka tögüldü da topuraktın özü kööp köbürdü. Kuşbeginin tüyünü çeçilip, tuzagı öz başına tüşkön ele. Semetey kayra tartaarda seksen kaçırga olco cüktöttü, baarın alıp kelip, ece degen ayaldın ayagının aldına töktü.

— Al, ece, — dedi, — senin dubañ bolboso, men bügün küptögü uunu içmekmin.

Kanıkey olcogo karagan cok; balanın cüzünö karadı, uzakka karadı, bir nerse dey turgansıp, degen cok. Birok tagdır aytarın kömürçünün tiline eçak cazıp koygon.

Buharanın çıgışında Kül-Tokoy degen tokoy bar ele; kirüügö tıyuu salıngan, atı oozgo alınbagan tokoy. Semetey bir künü añ uulap cürgöndö aldına bir kuş tüştü; kırgoolbu, başkabı — cünü kün tiygen sayın ceti tüskö kubulup turat. Kuş kaçtı, bala kuudu; kuş sızdı, bala kirdi; bir karasa — tıyuu tokoydun tak kindiginde, ıştuu oçoktun canında turuptur. Kuş Kızır bele, kırgool bele — anı bir Teñir bilet; birok balanı cetkire turgan cerine cetkirgen ele.

Tokoydun içi küügüm; abada küygön dümür cıtı, ış cıtı, dagı eski carattardın cıtı bar ele. Oçoktun canında calgız közdüü bir adam oturat; cüzü ış, koldoru çor, dalısı bükür. Anı Sarı Taz deşçü; Kölöy handın öz inisi ele, Buhara handıgı üçün ceti cıl salgılaşıp ceñilgen, oşol kündön uşul küngö Temirkanga ayına seksen töö cük kömür tölögön arman-muñduu can. Semeteydi körgöndö calgız közü çoñoyup, tili baylanıp, dalısın saldı.

— Kimsiñ? — dedi Semetey. — Bul tıyuu cerde emne izdeysiñ?

Sarı Taz unçukpadı. Dagı suradı — dagı unçukpadı. Üçünçüsündö balanın sabırı taşıdı, kamçısı kötörüldü; kamçı dalıga tiygende abışkanın tilindegi möör çeçildi. Boy tüzödü, calgız közün balaga kadap, sözün taştay ırgıtıp, caraatın tökköndöy kıykırdı:

— Ur, han cetimi, ur! Öz tegin bilbegenge kamçı da az! Atañ — Manas, kagandardın kaganı Manas! Ece degeniñ Kanıkey — öz eneñ! Curtuñ — Talas, Ala-Toonun koynundagı Talas! Ayttırgan carıñ — Akun handın kızı Ayçürök! Sen Buharada biröönün bosogosunda ösüp cürgöndö Talasta atañ köründö tınç cata albay kaldı!

Semeteyge çagılgan tiyse da mınçalık tiybes ele. Kamçı kolunan tüştü, düynö köz aldında tegerendi. Atına kantip mingenin bilbedi; Buhara coluna tüşköndö oozunan eki gana söz ketip cattı — eki söz, balanın büt ömürün ekige bölgön eki söz:

— Manas! Talas! Manas! Talas!

Temirkan neberesi kayttı degendi ukkanda toy tüzdürdü; cüz kız, cüz kelindi uturlattı, coldorgo cibek töşöttü. Semetey cüz kızga da, cüz kelinge da cüz berbedi; cibekti baspadı, eç kim menen süylöşpödü. Karool munarasının tübünö bardı, Akkañkı eerin cazdık kıldı, cüzün kıbılaga burup, cattı. Bir kün cattı, üç kün cattı, on eki kün cattı; cebedi, içpedi, ooz açpadı. Temirkan kelip calındı, Altınay ene kelip ıyladı; bala taş bolup katıp kalgan. Munaranın kölökösü erteñ menen kıskarıp, keçinde uzarıp, balanın üstünön kün saatınday ötüp turdu. Saray eli alıstan karap şıbıraştı: birine cin tiygendey, birine köz tiygendey. Emne tiygenin bir Kanıkey bilçü; birok Kanıkeydin butu aga karay baspay koydu, antkeni ene cürögü bilçü: oşol taştın tübünö baruu — on eki cıldık antın buzuu degendik ele.

On ekinçi künü al cerden Kişimcan öttü; taarınıçtuu ayal ele, tili açuu.

— Cat, — dedi, — cat, han cetimi! Atası Talasta catkandın özü Buharada catat da!

Anın artınan Kölöy han keldi; açık aytma kişi ele, sözdü iyip-bükçü emes:

— Inim Sarı Taz saga calgan aytpaptır, — dedi. — Sen Manastın uulusuñ. Munu bul cerde baarı bilet, bir özüñ bilçü emessiñ.

Semetey oşondo ordunan turdu. On eki kündün açkalıgı buttarın kaltıratıp cattı; aybaltasın alıp, aga tayana-tayana, kadam-kadam Kanıkeydin üyünö bastı. Eşikti açtı, bosogonu karmadı. Kanıkey burçka tartıldı; tartıldı, birok kaçkan cok. Ene menen uul köz çarıştı; on eki cıldık parda oşol cerde, oşol bosogodo ayrıldı.

— Ayt, — dedi Semetey. — Sen kimsiñ? Men kimmin? Bir colu öz oozuñdan ugayın.

Kanıkeydin salabattuu cüzü cibidi; taş carılganday carıldı, içinen on eki cıldık koşok tögüldü.

— Men senin eceñ emesmin, balam, men senin öz eneñmin! Atañ Manas ele; Ala-Toonun arstanı, kırgızdın kaganı Manas! Al ölgöndö düynö başıbızga uradı. Altı aram — Abıke menen Köböş, Çıybıt menen Koçkor, Adıbay menen Kölbay — atañdın mülkün

kamçı menen çenep bölüştü; men karşı turdum dep töşümö uruştu, ak sütümdün üstünö kamçı kötörüştü. Seni beşikte ele muuntmak boluşkan, balam. Men da bir kış tünü seni koynuma orop, Bakay atañdın katın koynuma katıp, al bergen eki corgogo minip, kaçtım. Sır-Dayra toñgon eken; muz birde karmadı, birde sındı; men al suunu kırk eki colu keçtim, kırk ekisinde teñ seni töşümö kısa berip, ölöyün dedim, ölö albadım. Atam Temirkanga baş kalkaladım; atıñdı caşırdım, tegiñdi caşırdım, seni eldin közünön saktadım. Caşırsam, senden korkkondon emes, saga kıya albagandan caşırdım!

Kanıkey sözün bütköndö koldorun caydı, alakandarın uuluna körsöttü; al alakandarda kamçı izderinin, muz carıktarının, on eki cıldık unçukpastıktın cazuusu bar ele.

— Kaalasañ ur, — dedi. — Seni aldadım dep ur; birok bil: aldaşım — caşatış üçün ele. Ece degeniñ sayın içim kanadı; sen meni ece degen sayın men içimden balam dedim, eç kim ukkan cok.

Semetey aybaltasın cerge koydu. Tizeleri boşodu; on eki kündün açkalıgınanbı, on eki cıldın cetimdiginenbi — bilinbeyt, enenin tizesine cıgıldı. Ene uuldun başın kuçagına aldı; on eki cıl keçikken beşik ırın koşoktun obonu menen, ünü pas, cürögü biyik okudu. Al tünü Buhara sarayında eki can tañga çeyin ıyladı: biri — enesin tapkan cetim, biri — uuluna cetken ene. Tañga maal bala uktadı; tüşündö ak sakalduu, aybattuu bir erdi kördü — boz attın canında turup, eç nerse debey cılmayıp turat. Oygongondo cazdıgı suu ele, cürögündö atın oşol künü üyröngön bir sızdoo bar ele: ata sızdoosu.

✦ ✦ ✦

Ertesi Semeteydin közü emi Buharanı da, Temirkandın sarayın da körböy kaldı. Tilinde bir gana söz:

— Atamdın mürzösünö baram. Başında kuran okuym. Talaska ketem.

Temirkan adegende makul bolgon cok; nebere ali bala ekenin, col alıs, duşman köp ekenin sanap-sanap ayttı. Birok Altınay ene bolbodu; küyöösünün aldına turup, ak çaçın körsöttü:

— Arstandın böltürügün kozu dep baylay albaysıñ, — dedi. — Baylasañ, cibin da üzöt, seni da.

Oşol künü Semetey çoñ atasının aldına çıkkanda belinde Boz kise, üstündö sülöösün içik, başında kunduz börk bar ele. Temirkan neberesin oşondoy körgöndö tili baylandı; bet

aldında ölgön Manas tirilip turup kalganday. Karı handın közü caşıldandı; buyurdu — Aktulpardı alıp kelişti: Kanıkey bir kezde atası menen tübölük arazdaşuunu tobokelge salıp suragan oşol ıyık külüktün tukumunan — calduu, sooruluu, közü ottuu tulpar. Ok ötpös Kök küpü çepkenin neberesinin iynine captı, boz kelte mıltıktı koluna berdi.

— Alardı al, — dedi, — dagı canıña cüzdögön tandamal asker koşoyun; Talas colunda saga eç kim tiş batıra albasın.

Semetey başın kötördü; on eki caştın iyninde kırk caştın salmagı bar ele.

— Irakmat, ata, — dedi. — Atıñdı aldım, çepkeniñdi kiydim, mıltıgıñdı kurçandım. Birok askeriñdi albaym. Öz kırgızımdın üstünö senin koluñdu aydap barayınbı? El közünö curtuna cat çerik alıp bargan — curtun algan emes, urganı bargan bolup sanalat. Men soguşka bara catkan cokmun; atama kuran okuy baram.

Temirkan kayra aytpadı. Caştuu köz menen neberesin karadı; al köz karaşta sıymık da, koştoşuu da bar ele.

Darbazada Kanıkey kütüp turgan. Iylap cattı, birok ıylap turup da akılı irettüü ele; ene cürögü col kartasına aylanıp, ar taştı, ar suunu, ar keçüünü cattap algan. Uulunun tizginin karmap, kadam-kadam sanadı:

— Mından çıksañ Ak-Çiy talaasına tüşösüñ; altı kün, altı tün cürösüñ — suusu az, cıldızı köp. Cetinçi künü Kül-Tokoygo cetesiñ; men seni koynuma katıp kaçkanda oşol tokoydo es alganmın, daraktarı meni taanıyt. Andan arı Boz-Böltöktön aşasıñ. Kokongo takır kayrılba, balam; saga al cerde da uuluu bozo tuzagın kurup koyuşat, sarttın kegi uzun bolot. Kokondu oñ cagıña taştap, Aman-Col aşuusuna bet alasıñ. Aşuudan tüşköndö aldıñdan Sır-Dayra çıgat; al suunu men kırk eki colu keçkenmin, sen bir colu keçesiñ — suudan batañdı ayaba. Andan kiyin Çıyırçık öröönü, oluyalardın mazarı bar, kayrılıp bir bata okup koy. Salar örööndörünön ötüp, Oluya-Ataga cetesiñ. Andan Corgo aşuusu, Cılgınduu, anan Keñ-Kol... Keñ-Koldu körgön Talastı körgön degendik, balam. Keñ Talas aldıña cayılat; atañdın curtu, senin curtuñ.

Bir dem aldı da, uulunun koluna carmaştı:

— Coldo seni eki amanat kütöt. Biri — Kumayık; atañdın ıyık taygan. Anı Mediyan çölünön, Kum-Bulaktan tabışkan; boz corunun uyasınan tüşkön sokur küçük ele, itpi-kuşpu eç kim bilçü emes. Atañ bul ıyık küçüktü künöösüz ayal östürsün dep, seksen töö cük altın berip meni suragan; men al kezde on törttögü kız elem. Sokur küçüktü tilim menen emizgen menmin, balam; oozumdan naar, tilimden süt berdim. Bir or kazdırıp,

küçüktü içine salıp, başına kırk caaçı koydum; tündö börü keldi, kündüz kuş keldi, kırk cebe kırkın teñ kaytardı. Kumayık östü; kulagı tik, töşü cazı, közü ot taygan boldu — ceti kündük izdin cıtın alat, kaçkan kiyikti kölökösünön karmayt. Kumayık on eki cıldan beri kün sanayt; senin keler cılıñdı bilet, col üstündö seni kütöt. Ekinçisi — Akşumkar; atañdın şumkarı. Atañ ölgöndö altın boosun üzüp uçup ketken; beş cıl Kudus menen Bagdaddı kıdırdı, ceti cıl Meke menen Medinanı. On ekinçi cılı kayttı; azır Çatır-Köldün üstündö bir kuu menen uya salgan. Anı balapanı menen al, cem baştıgıñda taşı; atañdan saga kalgan kanattuu muras oşol.

Kanıkey toktodu. Aytar sözü tamagında taştay turup kalgan; cutundu, taştı çıgardı:

— Emi saga eñ oor sırımdı berem, balam. Atañ kantip öldü, kayda catat — anı bir men bilem, bir Teñir bilet. Beecinge çoñ kazat bolgon; kaytar coldo, Çatkalda, atañ diger namazına turgan. Namazda kişi atılbayt; birok Koñurbayda din kayda, ıyman kayda. Artınan kelip, nayzasın namazdagı kişinin dalısına saydı. Atañ oşol caratı menen Keñ-Şorgo çeyin cetti; Keñ-Şordo can berdi. Men oşol künü öldüm, balam; öldüm da kömülö albadım, antkeni işim bar ele. Çıkkınçılar atañdın söögün da tınç koyboyt dep korktum. Eçkilikte Kara-Too askanı beş ustaga oydurdum; için cakut çıraktar menen casattım, altın kerebet koydurdum. Atañdı bir tünü, eç kim körböy, oşol cerge kömdük. Anan... anan al beş ustaga uu içirdim, balam. Beşöö teñ kırk cıldık usta, beşöö teñ enesinin ımırkayı ele; men alardı sır saktalsın dep uu menen öltürdüm. Bul künöö moynumda, kıyamatta tartam. Eldin közü üçün ceti cüz töö cük ılaydan casalma kümböz turguzdum; içine Beecin kazatının büt dastanın çegizdim — Akkulanın çabışın, Almambettin kaytışın, kagandın akırkı salgılaşın. Sen al kümbözgö cetkende töbösünö kulak sal: töbösü küñgürösö — col açık, atañ seni kabıl alganı.

Semeteydin cüzü akitaştay ele; birok közü kurgak, caştın orduna içinde ot bar ele.

— Talasta meni emne kütöt, ene?

— Talasta seni sıngan düynö kütöt, — dedi Kanıkey. — Bakay atañ — atañdın akıl atası, daanışman Bakay — çıkkınçılardın kolunan karakçı degen tamga basılıp, on eki cıldan beri Beş-Taşta töö kaytarat, ıyık Kök tulparın el-curt Kök küdük dep şıldıñdap külöt. Atañdın tokson beştegi kara narı Celmayan on eki cıldan beri aza kütöt; moynun cerge süyröyt, közünön caş tögöt; sen barganda anı kurmandıkka çalasıñ, azası bütöt. Çırdın başın surasañ, cürögüm tilinip aytam: öz çoñ atañ Cakıp, balam; aga doñuz han deşçü boldu, neberesinin ölümünö köz cumdu, emi da kelin aluu toyun kurup, kızıgın sürüp catat. Almambet abañdın cesiri Burulça uy kaytaruuga tüşürülgön, eldin malının artında

cüröt. Aksak usta Bölökbay — atañdın caraktarın sokkon usta — kırk coldoşu menen toogo kaçkan, iyni belgisiz. Mına, Talastın abalı uşul, balam. Barsañ, uşuga barasıñ.

Semetey atının calına carmaştı; ünü pas ele, birok talaa uktu:

— Ant bolsun, ene. Bakay atamdın tamgasın öçürbösöm, Celmayandın azasın toktotposom, Burulçanın köz caşın kurgatpasam, al sıngan düynönü bütöbösöm — maga Manastın uulu debey ele koyuşsun.

✦ ✦ ✦

Al tünü Buharada eç kim uktagan cok; birok eñ uzun tün Kanıkeydiki ele. Ene oçoktun başına oturup, uulun tizesinin tübünö aldı; on eki cıldın bardık eşikterin birden açtı. Antkeni colgo çıkkan cigitke col cetpeyt; coldoş kerek, kural kerek, ötkön kerek.

— Adegende coldoştoruñdu aytayın, — dedi. — Talasta eki arstan böltürügü bar; biri oñ cagıñda turat, biri sol cagıñda. Oñuñdagı — Külçoro, Almambet abañdın uulu. Anın enesi Aruuke ele; al balanı boyunda altı cıl kötördü, balam, altı cıl! Tuulganda alakanı tüyülüü eken; açışsa — içinde kara kan. Bilgender ayttı: bul bala duşman kanı menen tuuldu, öçtü alakanına salıp keldi. Aruuke ölgöndö anı Burulça östürdü. Altı aram anı da tınç koygon cok; sabaştı, cılañaç çeçindirip, kış içinde kubalaştı. Al cetim azır cigit boldu, cürögündö senin atıñ cazıluu. Soluñdagı — Kançoro, Çubak abañdın uulu; anı Kambar östürgön. Baatır, bilegi taş; birok saga bir söz aytam, kulagıña sırga kılıp tagıp al: anın köñülünün bir cagı kara, balam. Karañgılık kaydan kelet — bilbeym; balkim cetimdikten, balkim caratılışınan. Süy anı, canıña al, birok dalıñdı büt boydon aga berbe.

Oçokto bir dümür çöktü; uçkundar kötörüldü. Kanıkey sözün uladı:

— Emi amanattardı sana. Altı aramdın ordosunda atañdan kalgan emne bolso — seniki, kayra alasıñ. Eñ başında Akkelte turat; atañdın mıltıgı. Al mıltık cönököy temir emes; eesi ölgöndön beri kulagınan kan agat, tün carımında özünön-özü kürküröyt da, Köböş töşögündö çooçup turat. Andan kiyin altı bolot kelet; Mediyan çölündö kayıptan tabılgan altı kılıç: başında Zulpukor — atañdın zulpukoru, — Coybolot, Kılbolot, Coykuma, Taşkeser, Arkesken. Boz kurcundu sura; Çıyırdı enenin kurun sura. Anan Akolpoktu sura, balam; anı men tikkenmin. Segiz cıl tiktim; ar ilmegine tiş oyuusun saldım, cibin oozum menen iyirdim, közümdün nuru menen sugardım; ok ötpöyt, kılıç kespeyt.

Dagı Sırnayza bar: aksak Bölökbay kuygan nayza. Bölökbay anı suu menen emes, adamdın köz caşı menen sugargan; oşonduktan Sırnayza tiygen cerinde toktoboyt, cürök izdeyt.

— A at kanday, ene? Aktulpar — çoñ atamdın belegi; atamdan maga at kalgan cokpu?

Kanıkey oşol tünü birinçi colu cılmaydı; muñduu, alıskı cılmayuu ele.

— Kalgan, — dedi. — Taybuurul kalgan. Birok anın comogu uzun; uk. Atañdın caş kezinde Kırgılçal degen bir çır bar ele; bir künü maga cana Çubak abaña calaa caap, cok sözdü oylop taptı. Atañ işendi; menden suudu, cüzümö karabay kaldı. Kecirligine salıp, Saykal kızdı aluuga attandı. Saykal degeniñ er kızı ele; nayza karmaganı erkekten ötkür. Atañ menen Saykal neçe kün sayıştı; nayza nayzaga, at atka. Üç kün, üç tün salgılaştı — ne al munu tüşürö aldı, ne bul anı; nayza saptarı ayrıldı, attardın töşü köbük bayladı, eki kol eki döbödön karap dem algandı unuttu. Bir maalda Saykal atañdı atınan tüşürdü, balam; kagandardın kaganı cerge cıgıldı. Birok kız kıyamat kününön korktu; kagan kanına kirgen kişinin akırettegi ordun oylop, atınan tüşüp, atañdı öz kolu menen kayra mingizdi. Men al kündörü emne kıldım deseñ: taarınıçtuu elem, birok taarınıçım kaganga, kırgızga emes. Caşıruun atañdın tamagına iret berdim, semizin aldırdım, Akkulanı tün sayın taptadım. Atañ ıkçam boldu, at kızıdı; akırı üstöm çıktı. Saykal oşondo ayttı: bul düynödö tokol bolboym, Kanıkeydin akısına kirbeym; birok kıyamatta anıkı boloyun. Kıyamattık nike kıydırdı, balam; bul düynödö kol tiygizbedi, tigi düynögö söz berdi. Ketip bara catıp bir belek kaltırdı: Kökötöydün aşında Koşoy atañdın kılgan dubası bar emes bele — Manaska bir uul bersin dep kılgan oşol ıyık duba, — mına oşol dubadan tuula turgan uulga, dedi, kayıptan kelgen bir kulun tartuulaym. Al kulun — Taybuurul; enesi belgisiz, atası belgisiz. Men anı Taragayda caşıruun östürdüm. Atañ ölgöndö Taybuurul toogo çıgıp ketti; on eki cıldan beri capayı toolordo cüröt, kişenegende atıñdı atayt deşet: Semetey, Semetey dep. Senin keler cılıñdı bilet; Talaska tüşkön, seni kütöt.

Semeteydin közdörü oçoktun çoguna tigilgen; çokto attar çurkap, nayzalar carkırap cattı. Ene aytkan sayın ötkön zaman boz üydün içine konoktoy kirip otura berdi.

— Almambet abañdı da bilişiñ kerek, — dedi Kanıkey. — Külçoronun kimdin uulu ekenin bilbegen, anı tatıktuu süyö albayt. Almambet Beecinde tuulgan; Aziz handın uulu ele, altın taktın muraskeri ele. Birok köñülünö ıyman tüştü; ıyman üçün atasının tagın kulatıp, curtun taştap, calgız colgo çıktı. Altaydı kıdırdı, Kañgaydı kıdırdı, Sarı-Arkanı kıdırdı; eç kim barkın bilbedi. Kökçönün canına bardı; al cerde da Akerkeçtin calaası cakasınan aldı, taarınıp ketti. Oşol kündörü atañ bir tüş kördü: koluna bir bürküt konuptur, beline bir kılıç kurçanıptır. Bakay atañ menen Koşoy atañа coruttu; eköö bir

oozdon ayttı: saga Beecinden bir arstan kele catat, atı Almambet; bürküt — oşol, kılıç — oşol. Cana keldi, balam. Anı Buharada birinçi tosup algan menmin; atının tizginin men karmadım, cüzünö birinçi külgön men boldum. Aruuke menen anı men baş koşturdum; Arkesken kılıçın bilegine men taktım. Atam Temirkandan Aktulpardı al üçün suradım; atam berbedi. Men da atamdı atalıktan sızdım, balam; Almambettin ızaatı atamdın ızaatınan oor keldi. Cıldar ötköndö al attı çoñ atañ saga öz kolu menen berdi go — demek taarınıç da tagdırday aylanıp-tegerenet eken.

Tün cılıp, cıldızdar Buharanın üstündö oor-oor aylanıp cattı. Kanıkeydin ünü kargıldangan, birok toktobodu; eñ açuu eşikti eñ ayagına saktagan ele.

— Dagı Çubak abañdın taarınıçın aytayın — Kançorogo karaganda atasın körösüñ, adam balasının cürögü kanday çataşarın bilesiñ. Çubak arstan ele, birok tekeberligi da arstanday ele. Kayra oşol çır Kırgılçaldan ulam taarındı; taarınıçı akılın cedi. Oturup, Beecinge kat ciberdi; Koñurbaydı, Ezkaranı, Coloydu, Orokkırdı tümöndörü menen Talaska çakırdı. Öz curtunun üstünö duşman çakırdı, balam; taarınıç adamga munu da kıldırat eken. Kuday calgap, atası Akbaltay cetişti; uulunun cakasınan alıp: bergen sözüñdü atkarbasañ — kaapırsıñ, dedi. Al söz Çubaktı colgo saldı; kayttı, tobo kıldı. Birok ciberilgen kat kayra kaytpayt; Koñurbay kolu menen kelip, tün kata bastı. Kırgız uykuda karmaldı, balam. Atañ — oşol kagandardın kaganı — töşögünön cılañaylak ırgıp çıktı; atı cok, mıltıgı cok, sootu cok. Ölüm oşol tünü atañdın celkesinde ele. Kim cetişti deysiñ? Men cetiştim, balam. Atañ meni altı aydan beri kor körçü, Kırgılçaldın calaasınan ulam cüzümö karaçu emes; men al altı aydı bir tündö cuttum. Akkulanı ceteledim, Akkelteni aldım, Akolpoktu koluma ildim, Sırnayza menen Zulpukordu kancıgaga bayladım, duşmandın içi menen çaap ötüp, atañа cetkirdim. Tün kapkarañgı ele; cebenin ızıldaganı camgırday, küygön boz üylördün calını asmandı kızılga boyogon. Kança colu aldıman duşman çıktı, kança colu atımdın moynuna cata kaldım — sanagan cokmun; sanay turgan ubakıt ölüm menen kagandın ortosundagı üç cüz kadam ele. Al az kelgensip, men da soot kiydim, balam. Ayal başım menen atımdı duşmanga salıp, Manas dep uraan çakırdım. Al tünü atañ ölümdön kayttı; kayttı da maga ayttı: men saga kıydım, sen maga kıybadıñ. Mına, balam, barar coluñdun kunu uşul. Manastın uulu boluu — adegende kor boluunu, anan büt dünüyöñdü berüünü bilüü. Ber, birok satpa; iyil, birok sınba; öçüñdü al, birok zulum bolbo. Enenin osuyatı uşul.

Semetey enenin kolun alıp, çekesine koydu, közünö sürttü. Söz aytpadı; aytıla turgan sözdün baarı oşol tünü aytılıp bütkön.

✦ ✦ ✦

Tañ agarganda Buharanın çıgış darbazası kıçırap açıldı. Aktulpar bosogodo bir iret tik sekirdi; Kök küpü çepken algaçkı nurda bolottoy carkıradı. Semetey akırkı colu kayrılıp karadı: munaranın tübündögü on eki kün catkan ceri, darbazanın aldındagı ak çaçtuu Altınay, saraydın kölökösündögü karı Temirkan. Cana baarının aldında — tikesinen, köz caşın içine akkızgan, taş salabatı menen Kanıkey.

— Ene, — dedi Semetey, — ak sütüñdü keçir.

— Keçirdim, — dedi Kanıkey. — Ak sütüm, uykusuz tündörüm, kırk eki colu keçken Sır-Dayram — baarı adal bolsun. Coluña Kıdır coldoş bolsun. Kümbözdün töbösünö kulak sal; küñgürösö — atañ seni kabıl alganı. Kumayıktı süy, Akşumkardı kapa kılba, Taybuurulga işen. Bakay atañа cetmeyin eç kimge atıñdı aytpa. Cana unutpa, balam: Talasta seni dos cüzdüü duşman da kütöt, duşman dep oylogon dos da. Cürögüñdün közün açık karma.

Bala atın cürgüzdü. Aktulpardın tuyagının dabışı darbaza taştarında cañırdı, anan topurakka siñdi, anan talaanın küüsünö aralaştı. Ak-Çiy talaası aldında altı kündük deñizdey cattı; talaanın arı cagında aşuular, aşuulardın arı cagında Sır-Dayra, anın arı cagında Oluya-Ata, Corgo, Keñ-Kol cana keñ Talas bar ele. Kaysı bir cerde bir it on eki cıldın akırkı kündörün sanap, Çatır-Köldün üstündö bir şumkar kanatın sınap, capayı toolordo bir külük Talastı közdöy tüşüp kele catkan. Al emi Talasta, ılay kümbözdün töbösünün astında, oyuu-çiymelüü dubaldardın ortosundagı boştukta, bir sır eesin kütüp catkan.

Kanıkey uulunun karaanı talaanın oozunda erigençe darbazada turdu. Içinen bir ün — ene cürögünün eç cañılbagan ünü — aytıp cattı: col dagı uzun, balam, sen dagı bilbeysiñ; Talaska ceteerden murda öz kanıñdan çıkkan çıkkınçılar, Közkaman tukumunun kara kölökösü coluña tüşöt. Birok al tañda munu aytpadı; aytsa da bala kaytmak emes. Manastın uulu colgo çıgıp kalgan; al emi talaada eski bir söz bar: colgo çıkkan arstandı calgız acal kaytarat, acal bolso Teñirdin kolunda.

16-BÖLÜM

Közkamandın çıkkınçılıgı cana Talastın çakırıgı

— ❖ —

Buharanın sürgün sarayında şamdar kısılıp, köşögölör tüşürülüp, tün öz salmagı menen çökkön. Kanıkey tizesinin tübünö çökkön balanın cüzün uzakka tiktedi; on eki caştın mañdayında atasının kaşı, atasının köz karaşı bar ele. Aytar sözü on eki cıldan beri cürögündö taş bolup katıp, tilge keler künün kütkön. Oçokto çoktor çıtıradı, sırtta Buharanın karoolçuları alıstan-alıs ün alışıp, tınçıdı. Semetey tegin bilgenine bir neçe kün bolgon; bir neçe kündön beri közünö uyku kirbey, tamagınan aş ötpöy kalgan. Men kimdin uulu ekenmin dey berip, saraydın koroolorun kıdırıp cürdü; Temirkandın neberesi dep cürgön bala bir tündö Manastın cetimi bolup çıkkan.

— Uk, karaldım, — dedi Kanıkey. — Ötköndün depteri kanduu; birok sen oşol kandın uulusuñ, okubay bolboyt. Bir baragın attasam, sözüm kemtik kalat, kemtik söz kıyşık kılıçtay — eesin keset. Sabır kıl, ayagına çeyin uk.

Cana söz Talastın çoñ soguşunan baştaldı. Al kündörü Koñurbay kıtay menen mancuunun kara kalıñ kolun aydap kelip, talaa çañ-topoloñgo aylangan; cılkılar ürküp toogo kaçkan, boz üylör bir tündö çeçilip, artka çegingen. Uşaktın uusunan taarınıp taragan kırk çoro; kem söz taşıgandar aralap cürüp, «han silerdi barktabayt, hanışa silerdi kor köröt» dep çır ekken; ordo boş, handın oñ-solu een kalgan. Kanıkey al künü ayaldıgın kiyizdin astına kömdü, soot kiydi, çaçın börkünün içine tüydü, erkekçe soguşka kirdi. Duşmandın aldında kerik mingen döö Makil kele catkan; mingen aybanının terisi kalkan ötkörböyt, demi at ürkütöt. Kanıkey atın kaptaldan saldı, nayzasın döönün koltugunun köñdöyünö tuştadı; Makil toodon kopkon askaday kuladı, cer ontodu, eki kol bir dem tındı. Manas bolso Şibee hanı Orokkırdın üstünö Akkulanı salıp, bir çabuuda başın aldı. Taarıngandar kabardı ukkanda birinen sala biri kayttı: adegende Çubak keldi — keldi da közün cerden albadı; anın artınan Bakay, artınan Almambet menen Sırgak; Acıbay da alardın artınan cetti. Manas eç kimisinen ötköndü surabadı; kaytıp kelgenge kekeniç cok, dedi, orundarıñardı algıla. Almambet koynunan caytaşın çıgarıp, Burakan bulutun çakırdı; asman karardı, duşmandın üstünö tuman tüştü, möndür caadı, cer-kök aralaştı; kıtay menen mancuu öz karañgısında öz kılıçına cıgıldı. Koñurbay canın arañ kutkarıp, kuyrugun kıpçıp, Beecinge kaçtı.

— Ceñilgen duşman tıyılat dep oylobo, — dedi Kanıkey. — Ceñilüü duşmandın cürögündö andan da kara uruktu öndüröt.

Beecinde al kündörü Karıkan çoñ dobulbasın kaktırıp, maydandardı toptogon. Al dobulbas beker kagılçu emes; kagıldıbı — ce tak almaşat, ce kan suralat. Karıkan tagının tepkiçinde turup, kalıñ elge kıykırdı: kılıç menen ceñe albadık, kol menen ceñe albadık; Manastı öltürgöngö altın tagımdı berem, kızımdı berem, möörümdü berem. Maydan tındı; eç kim aldıga çıga albadı, antkeni Ayköldün atının özü ele Beecindin uykusun buzup turgan. Akırı kalmaktar içinde öskön beş kişi tabıldı — beşöö teñ musulman tektüü, beşöö teñ tegin unutup, cürögün karatkan: Közkaman, Kökçököz, Celtiybes, Çañdıayak, Orozon. Kandan dattanıştı, kandı satıştı. Kolo buttun aldına çögölöp, ölüm antın içişti: bul işten kaytkanıbızdın kanı tögülsün, oçogu öçsün deşti. Kırk cıl cerdin astında catkan uunu — bir tamçısı töönü çögörgön kara uunu — koynuna salıp, toguzdan uuldarın candarına koşup alıştı. Anan oturup, ıylamsıragan kat cazdırıştı: biz senin öz tuuganıñbız, atalarıbız bir, kanıbız bir; kalmak kolunda kaldık, dinibizden acıradık, buttun aldında iyile berip belibiz bügüldü; kutkar bizdi, boorgo bas dep. Kagazga köz caş tamızıştı; köz caşın da calgan tögüştü. Kattı Talaska ciberip, özdörü da köç cüktöp, artınan cönöştü.

Keñeşte kat okuldu. Okugandın ünü kaltıradı, ukkandın közü caşıldandı; kimi ıyladı, kimi «kanıbız kanıbızga koşulup catat» dep süyündü. Manastın öz cüzü da cumşardı; cetim öskön adam tuugan sözünö karşı cılañaç bolot. Calgız Kanıkeydin cürögünö küdük tüştü; kattın ıyın ötö usta taptı, saptardın arasınan bıçak cıltıldaganın kördü. Ordunan turup, handardın, çorolordun ortosunda sözün ayagan cok:

— Kalmak içinde öskön tuugan bolobu, Manas? Kırk cıl buttun aldında iyilgen moyun bir kat menen tüzölöbü? Küçü cetse, seni öltürüp, Beecindin hanı boluu tilegi catat içinde. Erteñ erte bas, tamırın kurut; bolboso bul tamır özüñdü kurgatat.

Söz kurç çıktı, körögöçtük közgö sayıldı. Keñeş toñdu; katın kişi handın konuguna kıy degen ele — bul kimge çekten çıguu, kimge ayan bolup köründü. Manastın közü aylandı; öz kanına kıya turgan adambı deyt meni, katındın sözü menen konok kırambı, menin atım düynödö konok kırgıç bolup çıksınbı dep kürkürödü. Pildin terisi orolgon, Bölökbay sokkon buldursun kamçını aldırdı, katının keñeştin ortosunda sabadı. Kanıkey ne kaçtı, ne kıykırdı; tişin kıstı, tizesin bükpödü, közün handın közünön albadı — al köz karaş Manaska kamçıdan caman tiydi. Açuusu tarabadı, Zulpukordu suurudu. Oşol zamat Koşoy menen Bakay ortogo tüşüştü; eki aksakal handın bilegine carmaştı:

— Sabırdın tübü sarı altın, Manas! Kılıç katın kanına tüşsö, al kan senin oçoguña tamat. Açuuñdu kes, katınıñdı kespe!

Zulpukordun akısı bar ele; suuurulgan kılıç kansız kınga kirçü emes. Indiyadan olco kelgen eki pil alınıp kelindi, eki pildin başı kılıçka kurman berildi; Kanıkeydin canı oşentip keçirildi. Kanıkey al tünü caratın tañdı, tilin bayladı; birok cürögündögü küdük uktagan cok.

Manas calgan tuugandardı boorgo bastı. Köçtörü körüngöndö özü tosup çıktı, atınan tüşüp, Közkaman menen kuçaktaştı; agam, dedi, sagınıç közümdü karañgılatıptır. Ar birine at berdi, soot berdi, ak ordo turguzdu, kırgız suluularınan car berdi; kazınasının oozun açıp, aldılarına altın töktü; kımız dayra bolup aktı, kazan künü-tünü kaynadı. Közkaman menen bir tuugandarı Talastın mayına semirdi, kımızına kızardı; kündüz dastorkondo külüştü, tündö çatırda şıbıraştı. Külküsü bal, içi uu boldu. Kanıkey bulardın baskanın, karaganın, kımız içkende köz kıyıgı menen biri-birin süzgönün okudu; okudu da kayra ayta albadı — bir aytkandın dalısında kamçı izi bar ele, eki aytkandın moynunda kılıç bolmok. Künü cetkende tuzaktı kuruştu. Közkaman oorup kaldım dep kabar salıp, işengen Manastı çatırına calgız çakırttı. Ayköl canına çoro albay bardı; tuugandan camandık kelbeyt dep

oylodu. Kökçököz altın calatılgan ayaktı tolturup, kırk cıldık uunu arakka koşup, eki koldop sundu:

— Iç, hanım, kanıbız kaynasın!

Manas ayaktı kötördü; tuugandın kolunan kelgen içilet dedi, tübünö çeyin içti. Uu kırk tamırına birdey cügürdü; köz aldında çatır aylandı, ustun iyildi; Ayköl dagı bir colu turuuga umtuldu, tizeleri karmabadı, toodoy tulku kiyizdin üstünö kuladı. Kökçököz ayaktı tepti, sırtka ün saldı; çıkkınçılar altı cüz cookeri menen çatırdı kurçap, başın keskile, Beecinge alparalı, altın taktı alalı dep bakırışıp, başın kesüügö umtuluştu. Al tar kündö Akayar cetişti — töönü bir muştum menen cıkkan Akayar. Toodoy oor Manastı dalısına salıp, can bazarında kurçoonu cardı, kılıçtardın arasınan çıktı. Kabar Kanıkeyge cetkende hanışa attanıp da kalgan; tört kabat ok ötpös sootun kiyip, baskındın içine at salgan. Esi cok hanın uçkaştırıp, kayra tarttı; artınan Oçogor cebeleri caadı, kaçıp bara catkanda bir cebe etine sayılıp, oñ emçegi culundu. Kanıkey kayrılıp karagan cok; kanın celge berip, Manastı Kayıpçı toosunun Kak üñkürünö cetkirdi, düynönün közünön caşırdı. Közkaman bolso ordonu bastı, kazınanı taladı, on segiz cerinen caradar Akayardı tirüülöy tutkundadı.

— Al üñkürdö kırk kün ölüm menen soodalaştım, — dedi Kanıkey. — Oñ kaptalım ot, sol canımda kanım cattı. Caratımdı öz kolum menen küygüzdüm; handın demin tıñşay-tıñşay tañ attırdım. Ölsö, dedim, bul üñkür ekööbüzgö teñ kör; ölbösö — düynödö tölönbögön esep kalbayt.

Misirge kişi saldı, Medinaga kişi saldı, Bagdadga kişi saldı. Bagdaddan, batman-batman altınga, caşıl kara degen darı keldi. Darını ezip, hanının oozuna tamızdı; Manas uuç-uuç uu kustu, kara-kara kustu, kuskan sayın tamırları açıldı. Kanıkey kırk kısır bee soydurdu, altımış kün boyu Manastı kazıga orodu; ettin mayı caratka cürdü, söökkö kubat tüştü. Altımış birinçi tündün tañında, kırk birinçi tañgak çeçilgende Manas — kırk cerinen teşilse da — turdu, bastı, atının calına carmaştı da mindi.

Semetey tizelep oturup, taş bolup katıp uktu. Suragan cok, ıylagan cok; calgız muştumdarı tüyülüp, cazılıp, kayra tüyülüp cattı. Oçoktogu çok çöktü; Kanıkey çoktu aralaştırıp, sözdü toktogon cerinen uladı.

✦ ✦ ✦

Al kündörü Közkamandın kerbeni olconu tün içinde cüktöp, Suusamır arkıluu, Eçki-Ölböstün aska coldorunan kaçıp bara catkan; töölör altındın oordugunan eki büktölgön, çıkkınçılardın közü dayıma artta, Beecindin altın tagı dayıma aldıda ele. Ordogo birinçi cetken Kırgılçal boldu; karı çoro körgönünö işenbedi: altımış karoolçu muuntulgan, Kanıkeydin ak sarayı talangan, sandıktar talkalangan, kiyizder tepselgen, oçoktor tepki menen çaçılgan. Karı atınan tüşüp, urandının ortosunda bir azga kattı; duşmandın kolunan körbögönün bul oçok tuugan degendin kolunan körgön ele. Kuduktun oozunan bir ontoo çıktı. Kırgılçal seksen kulaç kıl arkandı beline baylap, kudukka tüştü; otuz kündön beri tüptö catkan, on segiz caraatı menen Akayardı tartıp çıgarıp, oozuna arak tamızıp estetti. Akayar bolgonun birden töktü: uuluu ayaktı, kaçırılgan handı, culungan emçekti, talangan kazınanı. Karının sakalınan caş kuyuldu, caş kurgadı, orduna ot keldi.

Kırk çoro oşol maalda ordo oyununda ele; kırkı teñ oyunga berilip, çükönün artınan külüşüp catışkan. Kırgılçal ortoloruna barıp, kamçısın cerge çaptı:

— Ey, ordo buzarlar! Sen, astıñdagı Akbozdu Manas bergen cok bele? Sen, üstüñdögü soottu, başıñdagı tuulganı andan kiybediñ bele? Sen, oturgan ak üyüñdü, koynuñdagı carıñdı, kazandagı aşıñdı kimden kördüñ? Han uulandı, hanışanın emçegi culundu, kazına kalmaktın conunda too aşıp baratat — siler bul cerde çükö sanap oturasıñar! Cegen tuzuñarga naalat, kurçangan kılıçıñarga uyat!

Ar birine berilgen attı, soottu, üydü, cardı birden sanadı; sanagan sayın çorolor cerdin tübünö kirip barattı. Çükölör uuuçtardan tögüldü, ordo sızıgı but aldında öçtü. Uyat korkuu kıla albagandı kıldı: kırk çoro bir demde carak asındı, attarına sekirdi; kimi ıyladı, kimi öz betin özü çaptı, kimi «tuz akısı» dep antın cañıladı. Ayıkkan Manas da cetip keldi; canında çaçın erlerçe tuu tüygön Kanıkey, artında carattarı kırtış baylagan Akayar bar ele. Manas katınına burulup, keñeştegi kamçının esebin bir ooz söz menen bütürdü: sen çının aytkansıñ, men kıyşıgın ukkam; mından arı sözüñ — sözüm. Tölgöçü Tölök kırk bir taşın cerge çaçtı, taştar cakşılıkka tizildi, kut tölgö açtı; ırçı colgo tüşkön koldun aldında dastan ayttı, atalar sanaldı, cüröktörgö çok salındı.

Çıkkınçılar Ambal toosuna konup, dobulbas kaktırıp, Manastı kesüü oyunun oynop catışkan; kiyizden kuurçak casap, atın Manas koyup, kezek menen kılıç çaap külüşkön — imiş ölgön handın ölügünö külüp catışkan. Arak kumuraları kulap, toguzdan uul atalarının töşögündö altın ülöşüp catkan. Karoolçu Celdeyboz tañ agarganda döbödön ökürük saldı:

— Öldü degen Manas han bügün tirildi! Turgula, kele catat!

Dobulbas tındı, oyun taradı, cebe soguşu baştaldı. Altı kün, ceti kün cebe camgırı tıyılbadı; Almambet Kanıkey ak kurcunga tolturgan bolot oktordu Sırbarañ mıltıgı menen iştetti, ar atkanda bir baş tüşürdü. Cetinçi kündün ayagında Kökçököz kalkanın tüşürüp, maydanga çıktı, cekeme-ceke şart koydu:

— Er tilegile, karşıma çıksın! Ceñilgen tarap ceñgendin dinine kirsin!

Ordodo erler biri-birin karaştı; şart oor ele — ceñilgendin başı gana emes, dini da ketmek. Maydanga on altı caşar Sırgak bastı — han tukumu, cürögü erte bışkan Sırgak. Bala emespi, çıdabayt degender boldu; Sırgak kayrılıp karadı — degender tındı. Almambet, Bakay cana Çubak koldorun cayıp «Oomiyin!» deşti, dubaların artınan koştu; Kanıkey öz kolu menen tikken ok ötpös ak çepkendi balanın iynine captı, töşün üç sıladı. Sırgak altı aybaltaluu döö Kökçöközdün karşısına turdu. Ceti kün salgılaştı; ceti kün nayza nayzaga, çokmor çokmorgo keldi, attar almaştı, caraktar sındı, eköö teñ cıgılbadı, eköö teñ caltanbadı. Tünküsün eki kol ot cagıp küttü; kündüzü çañ eki tulkunu birdey cutup, kayra berip turdu. Segizinçi künü sabır taşıdı, kılıçtar süylödü. Almambet Közkamandı Koñkulbozdun üstünön bir umtuluşta kulattı; Bakay cetip, Oykuma menen başın denesinen böldü. Çubak Kökçöközdü Kök Keriktin conunan cerge çaptı; başın Almambet kesti. Celtiybes cıgıldı, Çañdıayak cıgıldı, Orozon cıgıldı; toguzdan uuldan, altı cüz cookerden dem algan can kalbadı — kalmaktardın biröö da tirüü koyulbadı. Sırgak maydandın ortosuna basıp barıp, çıkkınçılardın kara kanın eki uurtuna tolturup içti; Manastın öçün cerde kaltırbadı. Talangan altın töölördün conunda Talaska kayra cüktöldü; süyünçülögön Şuutuga Manas: tile menden emneni tileseñ, dedi.

Altımış kün toy berildi; altımış kün kazan kaynadı, altımış kün at çabıldı, altımış kün ırçı tınbadı. Toydun ayagında, oçok başında, Kanıkey birinçi colu özünün kızdık dastanın açtı — munu Semeteyge aytıp catkanda ünü cumşardı, közdörü alıska ketti; karşısındagı uulu emes, öz caştıgı okşodu.

— On törtümdö elem, — dedi. — Çubak Buharanı kamap, atam Temirkandan altın taktı talap kılıp catkan. Eç kim karşısına çıga albadı; erler başın iydi, atam kupkuu boldu. Men caşıruun caraktanıp, erkekçe kiyinip, maydanda anı menen nayzalaştım; kim ekenimdi ne al bildi, ne maydan. Çubak kayra tarttı; Anciyan belinde anı Bakay tosuptur, cüzün karap külüptür. Bakay deptir: Buharanın tigi cookeri kız; Kanıkey han Manaska kazına. Kiyin Kumayıktı tababız degen şıltoo menen kudalap kelişti; atam adegende berbedi, kiyin tagdırdın aldına tize büktü; cetimiş moldo nike kıydı. Nikelik tünü keregeden bir bıçak

uçup, Manastın bilegin tıttı; oşol tünü ölümümdü küttüm — han küldü: katınımdın sebi bolot eken, dedi. Buhara altı colu talandı, altı colu men al oçoktu kızmat menen, sabır menen kayra kurdum. Köñül kılıç menen alınbayt, karaldım; köñül kızmat menen, ıntızar menen tabılat. Munu esiñe tüy: atañdın kılıçı saga muras, menin sabırım da muras — eköönü birdey kurçanbagan eköönön teñ ayrılat.

Anan söz bügünkügö buruldu. Kanıkey tüzölüp oturdu, ünün cıynadı; ene emes, hanışa bolup süylödü:

— Talasta altı abañ oturat; başında Abıke menen Köböş. Atañdın mülkü alardın kolunda. Bar, akıñdı sura. Berişse — mülküñdü çırsız al; berişpese — camandaşpay kayt. Coldo açuuña cügön sal; açuu — cetimdin eñ tez cogotkon atı.

Semetey başın kötördü; suragısı kelgen miñ suroo bar ele, biröönü tandadı:

— Abıke menen Köböş... atamdın öz inileri emespi, ene? Bir tuugan bir tuugandın cetimine kıyabı?

— Ortogo tak tüşköndö bir tuugandık içkeret, karaldım, — dedi Kanıkey. — Içkergen cerinen üzülöt da. Sen oşondo da adegende koluñdu sun; üzgön alar bolsun, sen bolbo.

Burçta, kiyizderdin içinde oturgan tokson beştegi Çıyırdı oşol ubakka çeyin unçukpagan. Kolun sunup, neberesinin neberesi kuraktagı balanın başın tizesine tarttı:

— Manas ölgöndö men ak kancarga umtulgam, — dedi. — Ölümdön başka eşigim kalbagan. Kancardı kötördüm; beşikten bir ün çıktı. Sen, kundaktagı sen, maga cılmaydıñ, kiçinekey koluñdu bıçakka sunduñ, anan emçegime. Al künü Teñir meni öltürbödü; sen üçün saktap kaldı. Emi col möönötüñ mınday: barışıñ on kün, turuşuñ on kün, kaytışıñ on kün — otuz kün. Otuz kündön ötkörsöñ, kelbeseñ — ölgönümdü körösüñ. Ant bolsun.

Eki ene eki caktan koldorun cayıp, bata berişti; bata tünü boyu cıpar tütündöy bulap turdu. Kıdır coldoşuñ bolsun deşti; çiltender oñ-soluñda cürsün; suu keçüü bersin, too col bersin, duşmandın közü seni körböy ötsün. Semetey al tünü uktabadı; şıptı karadı, şıptan Talastı kördü — eç körbögön, birok kanı catka bilgen curtun.

✦ ✦ ✦

Semetey colgo tañ agarganda çıktı. Astına Temirkandın Aktulparı tartıldı — cılkının içinen Kanıkeydin közü tandagan, kança cıldan beri uşul kün üçün bagılgan; üstünö Ismayıl usta sokkon bolot kiygizildi, koluna Kölöy handın nayzası berildi, iynine

Kanıkeydin ok ötpös ak çepkeni cabıldı; beline Mediyan çölünön tabılgan boz kise baylandı. Büt Buhara darbazalarga tögüldü; ayaldar ıyladı, karılar bata berdi, baldar attın artınan çurkadı; Temirkan neberesinin çekesinen ööp, bir nerse dey turgansıdı, dey albadı. Kanıkey ıylagan cok; ıylasam col baylanat dep, caşın içine akkızdı; uulunun üzöñgüsün öz kolu menen tüzdödü, basmayılın öz kolu menen tarttı. Aktulpar algaçkı kadamın şiltegende Çıyırdının erini kıbırap cattı: otuz kün, otuz kün, otuz kün. Şaardın akırkı darbazası artta kalganda Semetey kayrılıp karadı; eki ene, eki karaan, çeptin üstündö bılk etpey turgan. Ekinçi kayrılıp karagan cok.

Col — enesinin on eki cıl murun cılañaylak, kundaktagı uulu menen kaçkan azap colunun teskerisi ele; uul enenin azabın teskerisinen okup cürüp oturdu. Enesi bul coldordon aç ketken, al tok bara cattı; enesi tün cürüp, kündüz caşıngan, al çak tüştö başın biyik kötörüp bara cattı — cana ar kadamda bul ayırma kimdin sabırı menen tölöngönün bilip bara cattı. Keñ-Kölçüktün ceeginde toktodu — bul enesinin kızdık kölü ele; kara taştın betinen bir cazuu körüp, eñkeyip okudu: taşta Kanıkeydin atı, kaçkan tündün datası cana bir duba bar eken. Barmagın oyukka cügürttü; taş muzdak, cazuu ısık ele. Kül-Tokoygo cetti: kundakta catkanda, enesinin sütü kan menen soolugan tünü, bir çınardan akkan süt menen azıktangan ceri ele; çınar dagı ele turuptur, özögündögü carıktan dagı ele ak irim sızılıp tergensiyt. Semetey atınan tüşüp, çınardın tübünö cüzün koydu. Aman-Coldu aştı; col uzargan sayın içindegi ün çoñoydu: Talas, Talas, Talas.

Kokongo cetkende iş özgördü. Kokon kuşbegisi Manastın közü tirüüsündö baylangan eski alımdın korkunuçun da, Töö balbandın öçün da unutpagan; Talaska baratkan bul tay cürök bala kimdin kimi dep surattırdı, bilgende cürögünö kurt tüştü: Manastın tukumu çoñoyo elekte karmalsın, dedi. Adegende ondon bölüngön mergender ciberildi; cebe attırıştı — bala kayrılıp karabadı, ak çepken cebeni ötkörbödü. Anan nayzaçandar keldi, anan çokmorçular, anan kılıççandar — baarı ondon-ondon, balbandan balban. Semetey aldın karap cürüp oturdu; cıgılganga burulbadı, ölgöngö eñkeybedi. Birok kaptagan tügönbödü, sabır tügöndü. Canı kaşaygan cerde Aktulpardı burup, kılıçın suurup, kökürögünün tak tübünön atasının atın uraan kılıp çakırdı:

— Manas!

Uraan Kokondun kış dubaldarında zambirektey carıldı; al at bul cerlerde on eki cıldan beri mınçalık cakından ugulgan emes ele, ukkandardın tizesinin muunun boşottu. Al künü altımışka cakın balban kırıldı; kimi kılıçtan, kimi nayzadan, kimi atının tuyagınan. Aktulpar çañdın içinde aylana berdi, balanın bilegi çarçagandı bilbedi; kuşbegi munaradan

karap kupkuu boldu: bul bala emes, dedi, bul — Manastın tirilgen caştıgı. Kokonduktar çep darbazaların bekitip, munaraga çıgıp karaştı, ekinçi artınan kişi sala alışpadı. Semetey kılıçın aarçıp, kınına salıp, coluna tüştü; artında cabılgan darbazalardın kıçıraganı kaldı.

Sır-Dayranı keçti; suu boz-boz agıp catkan, narkı öyüzdö col içkerip, toogo oroldu. Kayıpçı toosuna cetkende kün batıp baratkan; enesi uuluu atasın düynödön caşırgan Kak üñkürün taptı. Içkeri kirdi: taşta dagı ele ış izi, oçoktun ordunda dagı ele kül; bir burçta, kaysı tündön kalganı belgisiz, kurgap kalgan tañuu çüpürök. Bul cerde catkan eken atam, dedi; kırk kün ölüm menen bul cerde soodalaşkan eken enem — bir emçegi culunup, kanı kurgay elekte hanına darı izdegen. Al tünü üñkürdö cattı; taş cazdık boldu, ötkön cuurkan boldu. Tüşündö emneni körsö da eç kimge aytpadı; birok ertesi turganda cüzü keçeegiden çoñ ele. Corgo beline örlödü; beldin kırına çıkkanda adegende şamal keldi, körünüş kiyin: atadan kalgan Talas büt keñdigi menen, caşılı, suusu, cılkısı, kölökösü menen but aldına cayıldı. Semetey atının başın tartıp, uzakka karadı. Mına, dedi içinen, atın bilbey turup samagan cerim.

✦ ✦ ✦

Talas eesin kütkön amanattarı menen tostu. Birinçi kelgeni Kumayık boldu — moynunda altın kargısı menen, on eki cıl coldordu tiktey berip közü oyulgan taygan. Eç kimge baş iybegen, eç kimdin kolunan naar albagan, altı aram taştagan sööktü cıttabay turup ketçü cıldar boyu. Alıstan cıttı aldı, uludu; al uluu on eki cıldın büt kütüüsün bir demge sıydırdı. Çurkap keldi, keldi da kaçırgan cok; moynun bügüp, Aktulpardın tizesine süyköndü, cattı, turdu, aylandı, kayra cattı — on eki cıldın kütüüsü bir denege batpay cattı. Semetey eñkeyip, altın kargıluu moynun sıladı; taygandın közünön, aybandın közünö caraşpagan bir tamçı caş kuladı. Anan asman ayrılganday boldu: Imerme askalarınan bir kölökö sızıldı. Akşumkar ele — Manastın şumkarı; eesi ölgöndö Mekeden Bagdadga düynönü kıdırgan, izdep tappagan, kaytıp askasında kütkön. Sızıldı, aylandı, aylandı da iyne kanat balapanın alıp kelip, cetimdin koluna koydu: al, degensidi, atañdın kuşu emi seniki; men eskirdim, balapanım senin koluñda çoñoysun.

Semetey Talas suusuna kelgende dayra taşkın ele; Ürbüs kabarıp, kar suusu tüşüp, köbük-köbük agıp catkan; agızgan dümürlörü taştan taşka urunup catkan. Ceektegiler ötpöyt deşti; bul suuga bul mezgilde kirgen çıkpayt deşti. Bala atının başın suuga burup:

— Atam agın suudan kaytpaptır; uulu kaytmak bele?

Cana kirdi. Suu töşkö urdu, Aktulpardı kıñayttı; oşol zamat suunun betinde elester payda boldu: eñ aldıda Manas — iyni too, köz karaşı kün; canında Almambet, artında Çubak menen Sırgak, beri cagında Bakay menen Acıbay. Elester attın çılbırına carmaşıp, ceteleşti; taşkın bir duba okulguça tınçıdı, bala narkı öyüzgö soo çıktı. Kayrılıp karadı: suu kayra suu, köbük kayra köbük; elester cok, birok koluna tiygen alakandardın tabı turgan.

Meken adegende cüzün körsötkön; emi caraların körsöttü. Keñ-Şorgo cetti: atasının ölgön ceri ele bul; tigilgen aza belgileri, baylangan çüpüröktör, sayılgan şırgıylar cıldar içinde tokoygo aylanıptır — bir eldin koşogu cerden darak-darak bolup önüptür. Semetey daraktardın arasında atın cay bastırdı; ar butakka baylangan çüpürök — bir zar, ar şırgıy — bir köz caş ele. Demek atam uşintip süyülöt eken da, dedi içinen; demek bir adam ölöt da, bir eldin topuragınan darak önöt eken. Birok narı cakta meçittin taştarı kulatılgan: Abıke menen Köböş baştagan altı aram — Çıybıt, Koçkor, Adıbay, Kölbay da içinde — Manastın meçitin buzup, koco-moldosun kırıp, handın malın kamçı menen çenep bölüşkön; kamçı boyu saga, kamçı boyu maga. Mından da camanın uktu Semetey col üstündö bir koyçudan: Kanıkeydi, eneñdi, kökbörü kılıp, attardın artınan süyröşkön. Balanın kolu kılıçka cügürdü; enesinin sözü tizgin boldu: berişse çırsız al, berişpese camandaşpay kayt. Kolun kılıçtan tarttı; birok közünün karası bir tüs koyuulandı.

Boz askanın aldında toktodu. Enesinin sözün estedi: kazınanı beş balbanga oydurup, boz askanın boorun caşırganmın; altı aramdın koluna tiygeni, kamçı menen çenep bölüşköndörü — kazınanın kükümü; nukurasın sen üçün saktadım. Askanın betinde ustalık caşıruun ele; bilgen köz taanıyt, bilbegen ötüp ketet. Semetey oyuktu taap, içkeri kirdi: atasının kazınası, on eki cıl kol tiybey, karañgıda cıldızday canıp catkan — cambılar tizilüü, soottor ilinüü, kılıçtar mayluu kiyizge oroluu. Al emi bosogodo beş taş üymök: sır saktalsın dep uu içirilip öltürülgön beş balbandın mürzösü. Semetey toktodu; enesinin bolotun birinçi colu büt salmagı menen kördü — uulu üçün beş canga kıygan, öz kolu menen uu sungan enenin bolotun. Titiredi; titiredi da ayıptabadı. Beşöönün teñ aldında iyildi:

— Akıñar moynumda, — dedi. — Sırıñar meni östürdü; öçüñör da, belegiñer da menden çıgat.

Anan kümbözgö cetti. Kanıkey altı miñ teke soydurup, kışın süt menen mayga kaynattırgan uluu kümböz talaanın ortosunda toodoy bolup turuptur; Misirden, Bagdaddan aldırılgan seksen moldo dubaldarına oyuu-oyuu süröt çegiptir. Semetey içkeri

kirdi; küügümdün içinde dubaldar tilge keldi: mına Beecinge Uluu Kazat — attardın seli, tuulardın tokoyu; mına Almambet, Burulça menen sınalgan ceri, cürögü eki ottun ortosunda; mına Sırgak, duşman içinde kalgan Almambetti ölümdön suurup catat; mına Bakaydın ak sakalı, Çubaktın kaarı, cana baarının üstündö, Akkulanın üstündö, kündöy bolup Manas. Balanın tizeleri boşodu; on eki cıldın büt cetimdigi bir ooz sözgö cıynalıp, kümbözdün töbösün közdöy atıldı:

— Atakebay!

Cana kümbözdün içi küüldödü. Taş taşka ün berdi, töbö aylandı, küü bir demdey tüşüp, balanın kökürögünö toldu; içinde ne söz bar, ne muun, birok Semetey ar tamgasın tüşündü: bul atadan kelgen belgi ele — tur, bar, murastı altı aramdan culup al; ıylaar maal öttü, alaar maal keldi. Cüzün aarçıp, tüzöldü; içkeri eki büktölüp kirgen bala sırtka iyinderi cazılıp çıktı. Bosogodo toktop, dagı bir colu kayrıldı; küügümdö, dubaldagı Manastın közdörü anı menen koşo eşikke burulganday ele.

Coldun ayagında, kün batışka oop baratkanda, tüzdön bir çañ bulutun kördü; çañ cakındadı, bozdogon ün keldi — ceti cüz töö, ceti cüz moyun, bir oozdon bozdop catkan. Bul töö kaytargan bir karıyanın üyürü ele; töölör cıtın algan balanın tegeregin alıp, tegerek bolup, bozdoy-bozdoy aylanıştı. Içinen eñ karısı — tokson beştegi Celmayan, Manastın öz töösü — ak cünün tögö-tögö kelip, uzun moynun cetimdin iynine saldı, saldı da kötörbödü. Semetey töönün moynuna asıldı; köz caşın bul colu tıybadı.

Cana çañdın içinen, töölörünün artınan, ak sakal bir karıya kele catkan — cay-cay basıp, közdörün kısıp, cürögü aldıda çurkap. On eki cıl töö kaytarıp, altı aramdın dastorkonuna oturbay, ümütün kımızday az-azdan içip, cetimin kütkön Bakay ele bul. Toktodu; kartañ közdörü Celmayandın moynuna asılgan balanı taanıdı, ak çepkendi taanıdı, Aktulpardı taanıdı; erinderi kıbıradı, ün çıkpadı. Kadamdarı cakındagan sayın talaa tarıp, on eki cıl içkerip, eki cetim — biri toksongo tayap kalgan, biri on ekidegi — biri-birin közdöy agıp bara cattı.

17-BÖLÜM

Caşıruun kümböz cana cetimderdin tabışuusu

Talastın etegindegi keñ tüzdükkö tañdın algaçkı şoolası menen koşo bir attuunun kölökösü tüştü. Aktulpardın tuyak dabışı on eki cıldan beri calgız şamal gana kezgen cayıtta cañırdı; uçkaşında Buharanın çañın, cürögündö enesi Kanıkeydin akırkı karaşın alıp kele catkan on eki caşar Semetey ata curtka algaçkı kadamın uşintip taştadı. Talaa uçu-kıyırsız ele; Ala-Toonun kar baskan çokuları asman menen cerdin ortosunda ak ant sımal turçu. Bala tizginin tartıp, abanı tereñ-tereñ cıttadı. Bul cerdin cıtın bilçü emes, birok kanı bilçü; kan adamdan murun col taap alçu.

Coldo kele catıp kança tündö kança tüş kördü: bir ak sakal, bir boz attuu, dagı bir cüzü daana körünbögön uluu kölökö tüşündö dayıma bir ele sözdü aytçu: Talas seni kütöt, oçoguñdun külü cıluu turat. Enesi Kanıkey uzatıp catıp ıylagan cok; salmaktuu baybiçe köz caşın cürögünö kuygandardan ele. Eki gana amanat bergen: koynuna ak köynök salıp, dagı bir osuyat aytkan: Talaska cetkende eç kimge daroo işenbe, degen; kimisi karışkır bolup koy

terisin camınat, kimisi arstan bolup eçki terisin kiyet. Sınabay turup tayanba; sınaganıñdı da oorutpa. Bala azır bul sözdördü cattagansıp kaytalap, Aktulpardın calına eñkeyip, kökceekti tiktep kele cattı.

Adegende alıstan bir karaan köründü; kara bulutpu ce cerden kozgolgon askabı — acıratılbadı. Cakındagan sayın daana boldu: altın cügöndüü, kara toru nar eken bul, moynu uzun, örköçü cıldardan iyilgen. Tokson beş cıldın cügün kötörgön Celmayan ele; Manastan kalgan ıyık töö eesinin cıtın uulunun denesinen sezip, talaanı cara basıp kele catkan. Töö Semeteydin aldına toktodu; çoñ kara közdörünön, adamdın közünön kuyulganday, eki katar caş kuyuldu. Anan burulup, Manastın korgonun közdöy çurkadı; çurkadı da çurkadı, karı buttarı caşargansıp çurkadı. Korgondun tübünö toktop, asmandı karay moynun sozup bozdodu. Bir bozdodu — cüröktör ezildi; eki bozdodu — toolor ün berdi; üç bozdodu — asman ayrıla cazdadı. Anan kıbılanı karay burulup, aldıñkı tizelerin bügüp çögö kaldı. Başın cerge koyup, közün Semeteyge kadadı. Tili cok ele, birok abalı aytıp turdu: al meni, kurmandıkka çal meni, eemdin arbagına arna meni.

Semetey attan tüştü. Enesi üyrötköndöy muzdak suu menen daarat alıp, cüzün kıbılaga burup, Kulhuallanı okudu. Bıçaktı koluna alganda koldoru titiregen cok; cürögü titiredi.

— Canıñ Alla Taalaga, — dedi, — soobuñ atam Manaska.

Bıçak şiltendi. Birok cerge kan akkan da cok, topurakta iz kalgan da cok. Semetey közün bir irmep açtı; ıyık töönün denesi tañkı tumandın küngö erigenindey cok bolup ketken ele. Kolunda altın cügön gana kaldı, murdunda dagı ele buruksugan kurmandık cıtı. Kiyin talaanın ak sakaldarı aytıp cürüştü: Celmayan ölgön emes deşçü; ıyık cuma tündörü, dagı Kadır tündöründö Manastın kümbözünün başında bozdoyt, körgön köz köröt deşçü. Semetey altın cügöndü ööp, mañdayına tiygizdi; enesi Kanıkeydin amanatı dep eer kaşına bekem bayladı. Anan atına ırgıp minip, coluna tüştü.

Bir az arı, döbönün artında, töö kaytargan abışkaga coluktu. Eçki terisinen kiyimi cer-cerinen tüşkön, ak sakalı töşünö tüşkön, közdörü üñüröygön abışka ele bul; astında cooru conduu, kabırgası sanalgan boz at bar ele. Kim biliptir, bul arıp-açkan canıbar bir kezde şamal menen carışkan Köktulpar ekenin; emi atı Kökçolokko aylanıp, on eki cıldık cokçulukta coor baylagan. Abışkanın özü da kim biliptir — Manastın ak sakal coldoşu, kırk çoronun aksakalı Bakay ekenin; on eki cıl boyu karakçılardın töösün kaytarıp, ölgön ümütün talaaga cayıp cürgön.

Semeteydin cürögü anı közdöy oykudu; birok enesinin sözü kulagında ele: Talasta bir er bar, atañdan da cüröktüü, degen Kanıkey; atı Bakay, akılı toodon biyik, cürögü deñizden tereñ. Bala bul erdi sınagısı keldi. Atın abışkanın aldına sürüp, salam aytpay tik turdu.

— Ey abışka, — dedi, — men Çambıl-Beldin begi Canaalı Karaçtın uulumun. Atamdın kazınasınan bir töö cük altındı kedeyge taratam; marttıgım ceti elge dastan bolgon. Aytçı, kimdin kulusuñ, kimdin töösün kaytarasıñ?

Bakay başın kötörüp, balanın cüzün uzakka tiktedi; bir nerse izdegendey tiktedi, tappadı, kayra aldın karadı.

— Colooçu bolsoñ coluña tüş, balam, — dedi. — Öz dartım özümö cetet.

— Dartıñ emne eken, aytçı, bileli! Aytpasañ, astıñdagı uşul coor cabını kun orduna tartıp alam senden. Bizdin elde salt uşunday: col suragandı kaytargan — atın beret.

— Bul at eç kimge berilbeyt.

— Berilet, çal, berilet! Sen kim eleñ? Eçki terisin camıngan bir tööçü sölökötü! Sakalıñ agarıptır, akılıñ agarbaptır. Sendey kul sölököttördün atına da, başına da mendey bek uuldarı buyruk kılat!

Munu aytarı menen abışkanın közünön çagılgan cark etti deysiñ — Semeteydin cürögü oozuna tıgıldı. Bakay attan ırgıp tüştü; tüşköndö kanday tüştü deysiñ — cer solkuldadı. Canındagı caş kayıñga carmaşıp, bir silkip, tamırı menen culup aldı; topuragı asmanda çaçıragan daraktı çokmordoy başının üstündö aylantıp, balanı közdöy bastı.

— Sen kimdin uulun kul deysiñ, kuturgan küçük! Kel da kör, kuldun bilegi kanday eken!

Semetey atın artka tartıp, kolun kötördü.

— Tokto, aksakal, tokto! Urba, adegende sözümdü uk. Men saga bir okuya aytıp bereyin, Buharadan kelgen okuya; andan kiyin ur, ıraazımın.

Bakay toktodu; kayıñ kolunda, demi köörüktöy, küttü. Bala aytıp berdi: Buharada bir bayge bolgon; altı cüz kırk tört at çapkan, baarının eñ artında aksak dep eseptelgen bir bee — atı Taytoru — bir cesir baybiçenin köz caşı menen baygege koşulgan. Akırkı tüzdüktö Taytoru kanattangansıp ketti; altı cüz kırk üç attı birinen sala birin basıp ötüp, maraga birinçi keldi. Anı mingen bala kubanganınan emne degenin bilbey uraan çakırgan: Manas! dep kıykırgan, eç kimden üyrönbösö da Manas! dep. Al bala kiyin Kokondon kelgen Töö Balban degen döönü küröştö karmap, on eki caşında turup kolun iyninen culup cerge cıkkan; çoñ atası Temirkan başına altın taacısın kiygizmek bolgon...

Bakaydın kolunan kayıñ tüşüp ketti. Abışkanın erinderi kıbıradı, ünü çıkkan cok; közdörü balanın cüzündö belgisiz cazuunu okugansıp tegerendi.

— Al bala... al balanın atı kim? — dep suradı akırında buulukkan ün menen.

Semetey közün ala kaçtı; sınoonun eñ mıkaaçı cerine kelgen ele.

— Al balanın atı Semetey ele, — dedi. — Bar ele, deym; antkeni coldo kele catıp Sır-Dayradan ötördö suuga agıp ketti. Men öz közüm menen kördüm: boz burganak suu anı alıp, agızıp ketti. Kanıkeydin cetimi öldü, abışka; Manastın oçogu öçtü.

Söz büttü, düynö toktodu. Bakay bir azga kazıktay katıp kaldı; anan tizeleri boşop, çögö tüştü. Ak sakalın eki koldop culup, cüzün asmanga burup koşok koştu: Kara bastı Talastı, dedi; on eki cıl küttüm, on eki cıl töö kaytardım, on eki cıl bir ümüttü emizdim, al da ölgön bolso men emnege caşaym? Ayta-ayta koynunan ak saptuu kancarın suurup, uçun öz töşünö takadı. Semeteydin esi çıktı; belindegi aybaltanı şap alıp şiltedi; aybaltanın mizi kancardın sırtına tiyip, ak kancar üç kadam arı ırgıdı. Bala özün attan taştap, abışkanın bilekterine carmaştı.

— Kılba, ata! Kalp ayttım, kalp! Semetey ölgön cok; Semetey menmin! Enem Kanıkeydin cüzünün urmatına keçir; seni sınadım, cürögüñ kanday eken, köröyün dedim!

Bakay balanın eeginen karmap, cüzün küngö burup tiktedi; tiktedi, tiktedi, tiktedi. Mañdayının keñdigi — oşol mañday, kaştın tüyülüşü — oşol tüyülüş, karaştagı bürküt salmagı — oşol salmak ele: kalıptan kuyulganday, Manastın kebetesi balanın cüzündö turgan.

— Arstanım... — dedi Bakay; başka söz tappadı. — Arstanımdın arstanı!

Ata menen bala tabışkansıp kuçaktaştı; eköö teñ ıyladı. Abışkanın on eki cıldık caşı, balanın cetim öskön cıldarı biri-birine aralaştı; talaa eki erdin öksügün şamalına koşup Ala-Toogo cetkirdi.

✦ ✦ ✦

Iy basılganda Bakay balanı bir bulaktın başına oturguzdu. Adegende Kökçoloktun calınan sıladı: Bul at, dedi, bir kezde Köktulpar bolçu; astımda Beecin coldorun basıp, şamal menen meldeşçü. Zulum attı da buzat, balam, erdi da; birok tamırı bekem bolgondu takır buza albayt. Anan oturup, on eki cıldın esebin birden töktü. Manas köçköndö, dedi, oçoktun çogu öçö elekte ele Abıke menen Köböş baş kötördü; altı aram bir bolup ordonu bastı.

Çıkkınçı kırk çoro alarga koşuldu, Kırgılçal da tizginin alardın koluna berdi. Kanıkey tokugandın baarın sögüştü, Manas cıynagandın baarın çaçıştı; cılkını bölüşüp, curttu talanga salıştı. Men, dedi Bakay, beş cüz tütün işenimdüü elimdi alıp Beş-Taştın Bek-Cayloosuna çegindim; on eki cıl oşol caktan küröştüm, calgız küröştüm. Abıke altımış balban ciberdi üstümö; altımışın teñ birden kıyrattım, birok zulumdun tamırın sooluta algan cokmun. Zulumdun tamırı tereñde, balam; anı eesinin kolu gana culat.

Anan abışka ordunan turup, balanı Kapka-Taştı közdöy eerçitti. Askalardın arasında, köz körsö da col tappas carakadan içkeri kirişti. Bakay ottuk çaktı; üñkürdün karañgısı bir calın menen açılıp, Semetey körgönünö işene albadı: altın sandıktar, kümüş cambılar, ottoy cangan taştar, Beecinden kelgen beş çoñ kilem, türmök-türmök cibek, dubal tübündö katar-katar kural. Beş kilemdin beşöö teñ dubalga ilingen; üstündögü acıdaarbı, kuşpu — bilgisiz oyuular calındın oynoşu menen candanıp catkansıp kıymıldaçu. Bala kolun sundu da, tartıp aldı; kazınaga tiyüü — ölgöndün emgegine tiyüü ele. Üñkürdün askasına bir ısım çegilgen eken; Semetey mancası menen tamgalardı sıladı.

— Kanıkey, — dep okudu; ünü titiredi. — Enemdin atı.

— Eneñ çektirgen bul ısımdı, — dedi Bakay. — Bul kazınanı duşman kününö al saktagan; kaçıp bara catıp da artta kalgandı oylogon al salmaktuu baybiçe. Me munu, seniki.

Sunganı altın çabılgan aybalta ele; mizine uu suusu berilgen, calmanı köktöy cark etken aybalta. Anı usta Bölökbay kuygan, Manastın kuralçısı. Semetey aybaltanı kurçandı; kurçanganda koluna kolunan da küçtüü dagı bir kol calgangansıdı.

Üñkürdön çıkkanda Bakay köpkö unçukpadı; eñ çoñ sırdın bosogosunda unçukpayt emespi. Anan aytıp berdi: Kümbözdü bilesiñ, dedi; atañ oşondo koyulgan dep baarı bilet. Bilbesin dep oşondoy kılıngan. Eneñ Kanıkey duşman mürzögö kol salat, söökkö doo ketet dep korkkon; terekten bir tulku casatıp, boyun boyuna teñ keltirip, bulgaarı menen kaptatıp, kepinge orotturup, kümbözgö oşol tulkunu kömdürgön. Çınıgı Manastı bolso cuuduk, kepindedik; cetimiş arab balbanı iyin berip, tün carımında Eçkiliktin kara askasına kötörüp bardık. Askanın boorunda oyulgan üñkür bar; atañ oşondo catat, on eki cıldan beri oşondo catat.

Col uzardı, kün kıyşaydı; kara askanın aldına cetkende aylanaga uşunday tınçtık çökkön ele — kuştun kanat küüsü da künöödöy ugulmak. Üñkür oozunun aldında kaydan kelgeni belgisiz bir buura turgan: anı Bozbuura deşçü. Buura alardı körgöndö kıbılaga

burulup çögö kaldı; Celmayandın çökkönündöy çöktü. Bakay bıçak tarttı; kurmandıktın kanı kara askanın tübünö aktı, topurak kabıl aldı.

— Içkeri calgız sen kiresiñ, — dedi Bakay. — Uuldun akısı.

Semetey kirdi. Üñkürdün içi küñürt emes ele; kaydan süzülüp kirgeni belgisiz carık altın kerebettin üstünö tögülüp turgan. Kerebette atası catkan. Ölük degenge til barbayt ele: uktap catkansıgan, cılmayıp catkansıgan; başının aldında cazdık orduna Ak Kuran, cüzündö on eki cıldın çañı emes, toy tañının carıgı. Semetey tizeley otura kaldı; ıylagan cok, ıylay algan cok; içi kuduktay açılıp, büt düynö içine kuyuldu. Atasının canında eki er catat, eköö eki toodoy: Bakay kiyin ayttı — biri Beecinden bölünüp kelgen, kırk cıldın sırdaşı Almambet; ekinçisi — kara küçtün tiregi Çubak. Ayak cagında Sırgak sunala catat — coldo çalgınçı, soguşta çagılgan bolgon Sırgak. Baş cagında kiçine dene bar ele; on ekisinde şeyit ketken Koyonalı, dedi Bakay, senin caşıñda ketken, senin caşıñda. Koynundagıçı, dep suradı bala. Koynundagısı, dedi abışka, Kız Saykal; er maydanında atañ menen betteşken, kiyin kıyamattık nike menen aga baylangan; bul düynödö koşula alışpadı, mında koyundaşıp catışat.

Bakay üñkürdün bosogosuna oturup, ar birinin dastanın birden aytıp berdi. Adegende Almambetti ayttı: Beecindin töl begi ele, dedi; Esenkandın dastorkonunda çoñoygon, birok köñülünö bir nur tüşüp, kara saraydı taştadı, ıymanga keldi, atañdın koynuna başpaanektedi. Adegende Kökçögö bargan, kadırın bilişpedi; Manas bildi. Eköö bir eneden emgendey boluştu; Çıyırdı ak sütün aga da emizgen — süt bir tuugandık kan menen buzulbasın dep. Çoñ kazatta çalgınçı oşol ele; kardı cargan, tumandı taratkan oşol. Çubaktı ayttı: kaarı too köçküsü, ak niyeti too bulagı ele; Almambet menen bir colu kagılıştı, atañ bir ooz söz menen caraştırdı, oşondon kiyin eki bilek bir muştum boldu. Sırgaktı ayttı: kırktın eñ şamdagayı, tün colunun col başçısı; Beecindin aldına cılañaç kılıç menen kirip kaytpagan. Koyonalını aytıp catkanda ünü içkerdi: bala ele, dedi; soguş oyun emes dep kaytarıp koyduk, ıyladı; er atalış üçün şeyit ketti. Kız Saykalga kelgende abışka tınıp, sakalın sıladı: Anı aytuuga söz cetpeyt, dedi; er degendi kılıç menen çeneyt ekenbiz dep cürçübüz, al baybiçe çenemdi buzdu. Üñkürdün taştarı uktu, balanın cürögü cattadı; Semetey oşol bosogodo atın cañı ukkan bul ölgöndörgö öz tuuganınday aza küttü.

Sırtka çıkkanda üñkürdün oozu özünön özü möörlöndü; kayrılıp karaşsa, kara askada caraka da cok, iz da cok. Semetey dagı bir karadı: aska — aska boydon, sır — sır boydon.

Andan arı coldoru Kayıpçının kara üñkürünö tüştü. On eki cıldan beri bul iyinde bugu terilerin camınıp caşıngan aksak usta caşaçu: Bölökbay, Manastın kuralçısı,

kazınasının karoolçusu. Canında kırk kalça bar ele; kırk cetim, kırk garip, kırkı teñ zulumdan kaçıp uşul karañgıga başpaanektegen. Bölökbay Semeteydin cüzün körgöndö Manastı körgönsüp solkuldadı; öptü, cıttadı, anan oturup ıylay-ıylay kırk kulaktuu kazandın okuyasın aytıp berdi: kayıptan kelgen al kazan, Manastın toyunda kaynagan; altı aram anı da körö albay, balta menen ortosunan ekige bölgön. Kazan ekige bölünsö — el ekige bölünöt, dedi usta; oşol kündön uşul küngö Talastın kazanı kaynabayt.

— Kayra kuy, — dedi Bakay. — Semeteydin bagına tölgö bolsun: kazan cakşı çıksa — bak açık degeni.

Bölökbay üç kün oçok caktı, üç kün kalıp soktu, üç kün duba okudu. Aksak butun taşka tayap, terdep-kurgap köörük tartıp catıp bir cagınan kübürönçü: Ey kayıptan kelgen, ey Manastın toyunda kaynagan; sınsañ — el sındı, bütölsöñ — el bütölöt; uyat kılba bizdi, uyat kılba. Kırk kalça oçoktu tegerene çöyrö bolup, dem tartpay turuştu; üñkürdün ıştalgan şıbında uçkundar cıldızday uçup cürdü. Kırkınçı tañda kalıp sındı da, kazan çıktı: Manas zamanındagıdan da suluu, kırk kulagı kırk kündöy cangan kazan. Bölökbay kazandı kuçaktap, ıştalgan cüzün aga sürttü; ıylaganıbı, külgönübü — acıratılbadı. Atagan boz serke soyuldu, kazan asıldı, et salındı; kazan bir toldu, bir taşıdı; kırk kalça toydu, aşkanı aşıp kaldı. Bak açık ele; açık gana emes, taşkın ele.

Semetey kazına üñkürünön kırk garipke altın çaçtı; koçuş-koçuş çaçtı, çaçkan sayın cüzdör cadıradı. Anan Kanıkey cıldar murun katkan sandıktar açıldı: içinen ok ötpös soguş kiyimderi çıktı — ter cıtı emes, cıpar cıtı siñgen; kırk nayza, kırk kılıç, kırk mıltık katarlandı. Kırk garip çeçindi, kiyindi, kuraldandı; Manastın kaşkaluu kula attarı cılkıdan tandalıp, kırkı kırk atka mindi. Bakay karap turup, közü caşıldandı: kırk çoro kayra törölgönsüdü; ölgön ümüt kırk denede tirilgen ele.

Semetey kırktın aldında antın ayttı:

— Abıke menen Köböş maga aga bolot; adegende cakşılık menen baram, ıraazılık tileym. Colgo kelişse — ne cakşı; kelişpese — kandarı öz moynunda. Altımış kündük coldun esebi bul: kırk kün kamılga, cıyırma kün col. Oşol küngö çeyin Kayıpçının kırında kütkülö; tütünümdü körböy tüşpögülö.

Kırktar Kayıpçının kırında kaldı; Bakay balanı alıp beş cüz tütün caşıruun ayılına cönödü. Ayıl Beş-Taştın kıyırına, köz körbös kolotko kongon ele; boz üylördün kiyizi caandan karaygan, birok oçoktoru eç öçkön emes. Ayıl Semeteydi körgöndö cer-cerinen kozgoldu: kimisi ıyladı, kimisi küldü, kimisi ıylap catıp küldü. Bir abışka balanın üzöñgüsünö carmaşıp koyo berbedi: On eki cıl, dedi; on eki cıl erteñ menen sayın coldu

karadık, keçinde coldon kayttık. Kütköndün közü coldo eskiret deşet; eskirdi da, şügür, sokur bolboy turup kördü. Tokson beştegi Baymırza kaltıragan koldoru menen boz botosun cetelep, toguz kara bukasın artına tizip, baarın Manastın arbagına, Semeteydin başına arnap soydu; ayıl kubanıç caşına çömüldü. Bir gana köñülsüzdük boldu: Bakaydın korkok uulu Baytaylak alıstan kırktardın çañın körüp duşman keldi dep oylop, maldı ürkütüp toogo kaçırgan eken. Bakay uulun ortogo süyröp çıgıp, kamçını bir şiltedi; Baytaylak cerge suladı.

— Er bolbogongo nan da aram, dañk da, — dedi abışka. — Tur, uyatıñdı cerge kömüp anan kel.

Oşol tünü ayıldın ortosunda çoñ ot cagıldı; kımız çanaçtarı açılıp, kazandar kaynadı. Karıyalar kezek menen kelip Semeteydin mañdayınan öbüştü; kimisi Manastın toyun körgön, kimisi Çoñ kazatka uul bergen. Bir kempir balanın koldorun alakanına alıp uzakka tiktedi: Bul koldor, dedi, oşol koldor; bileginen ele belgilüü — karmaganın culup alat. Semetey uyalıp kızardı; on eki caştın balası bir zamatka iynindegi cügün unutup, kayradan bala bolup ketti.

✦ ✦ ✦

Ertesi Bakaydın cüzü kayra karaydı; kubanıçtın ortosunda karaygan cüz — kara kabardın carçısı.

— Talaska tüşköngö çeyin dagı bir nerseni bilişiñ kerek, — dedi. — Öz çoñ atañ Cakıp han... El anı doñuz han dep atap kaldı, balam; kulagıñdı cappa, uk. Abıke menen Köböş anın uuldarı; taktı alardın kolunda, akıl anın koynunda. Senin kelgeniñdi ukkanı kübügö uuluu bozo açıttırdı; oturar cerinin aldına ayuu talpak töşöttü, talpaktın astına kırk kulaç or kazdırdı. Neberesin ce uu menen, ce or menen tospokçu. Men aldıga barayın, sen artımdan kel; közüñ mende bolsun, koluñ aybaltañda.

Bakay aldı menen Cakıptın ordosuna bardı. Karı han anı körgöndö adegende köbürüp-cabırdı; söktü, şıldıñdadı, tayagın kötörüp üstünö bastı: Sen beleñ on eki cıl maga tiş kayragan, sen beleñ toodon maga bukturma kurgan! Birok söz arasında Semeteydin aman bolup Talaska kirgenin ukkanda öñü zamatta özgördü; tayak kolunan tüştü, közünön caş kuyuldu — caş degeniñ cüröktön kelet emespi, anıkı közünön gana kelip cattı.

— Nebereim! Kanıkeydin kozusu! Közümdün nuru keldibi? Süyünçügö cılkıdan cüz baş, kazınadan cüz cambı!

Bakay iyilip kol kuuşurdu, birok ketip bara catıp ketken cok; dubal tübünö, kiyizderdin kölökösünö bekinip cata kaldı. Bir azdan kiyin Cakıp baybiçesi Bakdöölöttü canına tarttı; karıyanın şıbırı cılan şuudurunday kiyizderdin arasınan süzülüp çıktı:

— Bozo kesesine uunu sen salasıñ. Nebere degeniñ — uruk; uruk ösöt, darak bolot, darak kölökö salat, kölöködö menin taktım çiriyt. Sal uunu, kutulup alalı.

— Salbaym, — dedi Bakdöölöt; ünü cay, birok taştay ele. — Manastın cetimine kol kötörgöndün kolu kuurasın. Men ene bolgomun; enelik handıktan uluk.

Cakıptın coobu söz bolgon cok; koluna tokmoktu şap ala koyup baybiçenin başına çaptı. Bakdöölöttün başı carılıp, ak coolugu kızıl kanga boyoldu; baybiçe ün çıgargan cok, carasın tañdı, içinen bir ant içti.

Keçke maal Semetey keldi. Cakıp neberesin eşikte tosup aldı; kuçaktadı, cıttadı, ıyladı; ayuu talpaktı körsötüp törgö çakırdı. Semetey enesinin adebi menen bosogodo turdu:

— Ata, adegende özüñ otur; sen oturmayınça men oturbaym.

Cakıp oturgan cok, talpaktı aylanıp öttü; ordun özü bilgendikten talpakka baskan cok. Bozo keseleri keldi. Bakdöölöt keselerdi öz kolu menen caygaştırgan: Bakaydın kesesine bal koşkon — tatkan daamın bilsin dep; uuluu keseni Semeteyge sunup catıp kaşı-közü menen işarat kıldı: içpe, deçü işaratı, bul kese — ölüm. Semetey tüşündü; tüşündü da bilgizgen cok. Keseni eki koldop alıp, çoñ atasına buruldu:

— Ata, bizdin elde salt uşunday: içimdiktin aldı uluunuku. Kana, adegende özüñ iç.

Cakıptın cüzü bir kızardı, bir bozordu.

— Men... menin aşkazanım bozonu kötörböyt, balam; tabıp tıyuu salgan; bügün orozomun; tişim ooruyt...

Şıltoo şıltoonu kubaladı; şıltoo köböygön sayın Cakıptın mañdayınan ter bürtüktöp, közdörü kese menen eşiktin ortosunda çark aylandı. Semetey bir çoñ atasın karadı, bir keseni; içindegi akırkı ümüt da oşol karaş menen öçtü. Demek çın eken, dedi içinen; demek bul ordodo kan suudan koyuu emes eken; demek taktı nebereden tattuu eken. Ordunan turup, keseni bosogonu közdöy çaçıp ciberdi. Bozo taşka tögüldü; bosogodo catkan boz it turup cıttadı; cıttaganı menen kulaganı bir boldu — tört butu asmanda, ölüp kaldı. Ordonun içi muz bolup toñdu.

Semetey buruldu; közündö Manastın kara kündördögü karaşı bar ele. Boş keseni cerden alıp, oçoktogu kaynagan bozonun kalganına tolturup, çoñ atasının başına kiygizdi. Cakıptın çaçı çırt-çırt, sakalı çırt-çırt, murutu çırt-çırt küydü; han ökürüp cerge tomolonup, kül içinde oonadı. Semetey aybaltasın suurup, töbösünö tura kaldı; kötördü — tüşürgön cok.

— Ata degen at kötörüp cürösüñ, — dedi; ünü taş carakasınan çıkkansıdı. — Oşol attın urmatına canıñ keçirildi. Birok bil: dagı bir colu tukumuma kastık kılsañ, ortodo at da kalbayt, urmat da.

Anan akısın suradı; muras katarı suradı, sadaga katarı emes:

— Atamdın Akkeltesi kayda? Akolpogu kayda? Altı kurç bolotu — Zulpukor, Oykuma, Açalbars, Kılbolot, Coybolot, Narkesken — kayda? Saykal bergen Buurul at kayda? Çıgar, tapşır; cetimdin malı — cılan zaarı, cutkandı küygüzöt.

— Akkelteni suraba, — dep ontodu Cakıp küldün astınan; — Akkelte eç kimge bagınbayt, atañdın cıtın izdeyt… Birok bala ukpadı; muras degeniñ berilbeyt — alınat.

Cakıp ontoy-ontoy açkıçtardı berdi. Manastın cakut tolgon boz kurcunu ortogo çıkkanda tört cigit kötörö albadı; Bakay kelip bir kolu menen karmap, kötörüp, Kökçoloktun uçkaşına cüktödü. Kurcun oşol tünü kazına üñkürünö cetkirilip, Bölökbayga tapşırıldı; usta amanattı töşünö basıp ıyladı.

Oşol tünü Bakay menen Semetey ayıldın sırtında, cıldızdardın astında catıştı. Abışka asmandı körsöttü: Tigi cıldız — atañdın cıldızı, dedi; on eki cıl öçüñkü küyçü, bügün canıp turat. Bala uktagança süylöştü; talaa üstülörünö cuurkanday cabıldı.

✦ ✦ ✦

Tañ atkanda Bakay balanı bir kırga çıgarıp, Talastı körsöttü: een kalgan cayıttardı, öçkön oçoktordu, urap kalgan korgondordu. Abışka koşok aytkansıp süylödü; anan eñ açuusun eñ ayagına saktaganın ayttı.

— Almambetti üñkürdön kördüñ; anın bul düynödö bir belegi, bir amanatı kaldı. Cubayı Burulça — Esenkandın erke kızı, Beecin saraylarının gülü — altı aramdın kolunda uyçularga küñ kılındı; suu taşıyt, tezek teret, kamçı ceyt. Uulu Külçoronu Aruke altı cıl boyunda kötörgön; törödü da, üç kündön kiyin köçüp ketti. Al cetimdi da sabay-sabay koyçulukka salıştı; altı caşınan beri zulum köröt, on ekisine zulum menen çıktı.

Barıştı. Ayıldın eñ çetinde ayrık-cırtık kara çatır turgan; aldında bir kezde Beecin cibegin kiygen Burulça camaaçı çepkençen tezek tizip oturgan. Semetey attan tüşüp, ayaldın aldına tize büktü; koynunan enesi Kanıkeydin amanatı — ak köynöktü alıp çıgıp, eki koldop sundu.

— Ayaş ene, — dedi, — enem Kanıkeydin salamı bar. Bul köynöktü saga saktagan; bir künü uulum barat, öz kolunan beret, degen.

Burulça köynöktü aldı; cıttadı, taanıdı, solkuldap ıyladı. Anan balanı çatırdın kölökösünö oturguzup, dastanın töktü: Beecin saraylarında erkelep östüm, dedi; bir Kadır tünü tüşümö bir nur kirdi, al nurdun uçu Talaska sozulçu. Almambet keldi; men aga ıyman berdim, al maga cürök; musulman kıldım, tiydim aga. Al Çoñ kazatka ketti, ketti da kaytpadı. Kara kabar kelgende bıçakka carmaştım; altı caşar Külçoro bilegime cabıştı — ene, dedi, sen da ketseñ, men kimdin cüzün karap atamdı eskerem? Oşol künü öldüm, oşol künü tirildim. Altı aram üstübüzgö çabuul koygondo adegende cibegimdi alıştı, anan çatırımdı, anan atımdı; Esenkandın kızı deşpedi, Almambettin baybiçesi deşpedi, küñ deşti, uyçulardın koluna berişti. Suu taşıdım, tezek terdim, kamçı cedim; baarına çıdadım da, bir nersege çıday albadım: uulumdun sabalganın alıstan karap turup ün çıgara albaganga. Enenin cürögü, balam, taşısa taşıyt, sınsa ün çıgarbayt. Bıltır eşigimden bir kök bukaluu derbiş öttü; süyünçü ayttı: sabır kıl, dedi, ak tayluu bala kelet, kara çatırdın aldında tize bügöt, oşol künü zulum bütöt. Ketti, çañı kaldı; çañın karap bir cıl caşadım. Oşol kün bügün eken, balam; şügür, kördüm.

Söz bütö elekte döbödön bir kıykırık uguldu; koy cıttangan, cılañaylak, üstü-başı dal-dal bolgon bir bala car boorunan uçup-küyüp tüşüp kele cattı. Külçoro ele bul; derbiştin süyünçüsün al da ukkan, maldı taştap çurkagan. Eki cetim çatırdın aldında birine-biri cetti; kuçaktaştı da acıray alışpadı; ak buudaydın ununday cuurulup, biri-birine aralaşıp ketişti. Almambettin uulu menen Manastın uulu; eki cetimdik bir cürök boldu. Bakay bir cakta ıyladı, Burulça bir cakta; ayıl büt ıyladı; oşol künü Talasta köz caş kımızdan köp aktı.

Kanıkeydin ak kurcunu açıldı: içinen cakası altın saymaluu çapan, cibek köynök, bulgaarı şım, başka sülöösün terisinen tebetey çıktı. Külçoronun koyçu çüpüröktörü çeçilip ırgıtıldı; cetim kiyindi, kurçandı; kiyingende kün dagı bir kabat çıkkansıdı. Bakay balanın iynine kolun koydu: Atañ Almambettin turuşu uşul ele, dedi; başıñdı oşondoy tik karma, közüñdü oşondoy irmebe. Külçoro Semeteydin aldına tize büktü: Agam bol, dedi; kölököñ boloyun, kılıçıñ boloyun; atalarıbız bir cazdıkka baş koygon, biz bir colgo baş koyolu. Semetey anı turguzup, booruna bastı: Sen maga çoro emes, bir tuugan bolosuñ,

dedi; nanım — nanıñ, kanım — kanıñ. Almambettin arbagına ak boz bee çalındı; dubası kökkö, cıtı talaaga cayıldı.

Keç kirgende Semetey kırktardın cana ayıldın aldında ordunan turdu; oñ kolun cürögünö, sol kolun aybaltasının sabına koydu.

— Ukkula da kübö bolgula, — dedi. — Abıke menen Köböş maga aga bolot; altı agama adegende ıraazılık menen baram, tuz-nan akısı deym, atamdın oçogun birge tütötölü deym. Colgo kelişse — ötköndü ötköngö kömöm. Kelişpese — Argın menen Kırgızdı bir tuuga cıynaym, Beecindin darbazasına takaym, atam Manastın kanın Koñurbaydan tamçılap suraym. Bul anttı buzsam — Celmayandın bozdogonu moynuma cük, atamdın cılmaygan cüzü akıretime karız bolsun.

Ayıl bir oozdon oomiyin dedi. Bakay balanın antın ugup catıp sakalın sılap, başın oor iykedi: Iraazılık menen baruu, dedi; Manas da oşentçü — adegende söz ciberip, anan kılıç suuruçu. Birok bil: aramdın kulagı adal sözgö dülöy; sen oşentse da ayt — kıyamatta cüzüñ ak bolsun. Ala-Toonun artına kün battı; Kayıpçının kırında kırk attuu kırk karaan bolup kütüp turdu. Talaanın üstünö tüşkön tündö, alısta, Talastın arkı öyüzündögü çoñ ordonun ottoru köründü: Abıke menen Köböştün ordosu. Semetey al ottordu uzakka tiktedi; ıraazılık çakırıp catabı, kılıç çakırıp catabı — anı erteñki kün gana bilmek.

18-BÖLÜM

Akkeltenin oygonuşu cana Uluu köç

— ❖ —

Oşol cılı Talastın üstünö küz erte tüşkön; terekter sargaybay turup calbırak kübüp, Keñ-Koldun suusu bir aza kabarın alıp baratkansıp boz agıp catkan. Bakay ak sakalın şamalga çubaltıp, döñdün kırında turup, tömöndö çatır-çatır bolup cayılgan ayıldardı karap turgan. Canında turgan on eki caşar cigittin iyni ebak ele erdin iyni bolçu; birok közündö dagı dele Buhara baktarında top kubalagan balanın carıgı bar ele.

— Bul körgönüñ Talas, — dedi Bakay, ünü taş üstündö kurçutulgan bıçaktay, — atañdın curtu. Birok bügün saga curt emes, balam. Abıke menen Köböş baş bolup, altı aram biylik cürgüzöt bul cerde. Kırk çoro — bir kezde atañdın artınan ölümgö basçu ele — emi uraan çakırsa, oozdorunan Manas çıkpayt, Köböş çıgat. Kırgılçal aldıga tüşkön, Tazbaymat artınan eerçigen; nanın cegen erdin atın unutuşkan. Çıkkınçı turganda, aram takta oturganda bul Talas saga curt bolboyt. Curt alınat, balam. Curt kan menen cuulup kayra alınat.

Semetey coop bergen cok. Tömöndö, atası bir kezde ordo kurgan tüzdüktö bötön tütögön oçoktordu karadı da karadı; içinde bir nerse muzdak temirdey orun aldı.

Ertesi tañda çalgınga çıgıştı. Talaa uçu-kıyırsız, çöp tizege çıgıp, asmanda bir da bulut cok ele. Tüşkö cuuk, kökceek titiregen cerden bir karaan payda boldu: calgız attuu tüptüz alardı közdöy kele cattı. Cakındagan sayın çoñoydu; at Cakıptın külügü Telküröñ ele, Semetey anı Bakaydın aytkanınan taanıdı, birok üstündögü aybat adamdan körö toogo okşoçu. Sootu kün nurunda kara calınday oynop, tuusu şamalda celbirep kele cattı.

— Toktop, kim ekenin sura, — dep ün kattı Bakay; birok caştık kan surabayt, surak kılbayt. Semetey bolot nayzasın sunup, Taybuurul kolunda cok kezde mingeni — kara atın temindi, bir dem menen aralıktı caap, nayzanı attuunun töşünö urdu.

Nayza askaga tiygen kamıştay üç bölünüp ırgıdı. Karşı sokku toonun kulaşınday boldu: Semetey tuulgandan beri birinçi colu at üstünön ırgıp, abada tegerenip, çöptün arasına kuladı. Tura kalıp kılıçka umtuldu; attuu atın üstünö sürgön cok, aylanasında cay gana tegerene baştadı. Semetey da tegerendi; Bakaydın tegereginde, kılıçı kolunda, argası ketken böltürüktöy tegerendi da tegerendi; attuunun açıgı da cok, şaşılışı da cok ele.

Anan attuu tuulgasın çeçti da, iyinderine kara seldey çaç tögüldü.

— Agamdın curtunda, — dedi bir ayaldın ünü — tereñ, caraluu, birok bolottoy ün, — nayza kötörgön bul bala kimdin kim bolot?

Bakaydın tizeleri boşodu. Karı kişi, ömüründö Beecin sepilderinen kaytıp kelgen kişi, turgan cerine çögö tüştü.

— Kardıgaç... Sensiñbi, Kardıgaç?

Kardıgaç ele. Manastın öz karındaşı; on cetisinde duşman sabın carıp ötkön, Zulpukordu kurçanıp kırk bir kün tınımsız salgılaşkan cooker kız. Atı Telkızıl okko uçup astında kalganda döö Ilamanın koluna tüşkön, kiyin Manastın kolu menen Celpiniştin döösü Carmanaska berilgen; oşol kündön beri curttan kabarı üzülgön. Emi, kança cıldan kiyin, agasın körgönü kelgen eken; közündö oşol sagınıç, ünündö oşol kubanıç:

— Agam kayda? Ordosu nege een? Manasım kayda, Bakay?

Bakay başın kötörö albadı. On eki cıldan beri eç kimge toluk aytılbagan, ar dayım carım cutulgan oşol söz oozunan taştay tüştü:

— Manas köçtü, Kardıgaç. On eki cıl boldu. Beecin kazatı baarın cuttu: Almambet cıgıldı, Çubak cıgıldı — döö Döñgönün başın Oykuma menen uçurgan Çubak deçi, al da cok emi. Cıyırmadagı Sırgak, caş çıbık Sırgak cıgıldı. Serek cıgıldı. Dalay çoro kaldı Beecin colunda. Akkula da okko uçtu. Kanıkey cesir başı menen ımırkayın alıp Buharaga kaçtı. Mına oşol ımırkay — mañdayıñda turgan bul cetim: Semetey.

Kardıgaçtın cüzünön adegende kan kaçtı, anan tizesinen kubat. Telküröñdün calına cıgıldı, andan cerge sıygalanıp, es-uçun cogottu. Bakay anın başın tizesine aldı; suu çaçtı, duba okudu; esine kelip kayra koşok koşkondo, soorotuş üçün ta oşol kündördü aytıp berdi: Kökötöydün aşın, oluyalardın çoguluşun, balasız Manas üçün kol cayıp calınganın; ıyık Koşoydun batasın cana oşol batanın artınan Teñirdin Manaska bul uuldu bergenin. — Kara, — dedi, — Manas öldü, birok izi ölgön cok. Mına izi, tizeñdin tübündö turat.

Ayttı da ayttı Bakay; aytkan sayın Kardıgaçtın azası türün özgörtö-özgörtö başka nersege aylandı. Koşok büttü, öksük tıyıldı; cooker ayal bir azga boz üydün tündügünön körüngön asman tilkesin tiktedi. Agası köçkön ele; birok asman ordunda, Ala-Too ordunda cana agasının kanı tigi balanın tamırında agıp turat.

Kardıgaç tüzöldü. Köz caşı kurgap, orduna ot tolgon ele.

— Altı aramdı da, çıkkınçı kırk çoronu da uşul Zulpukordun oozuna bereyin, — dedi. — Agamdın tagında oturgan Köböştün başın eerimdin kaşına ileyin. Col bergile maga.

Birok Semetey oşol künü birinçi colu handın uulunday süylödü:

— Eceke, — dedi, — tuugan kanın tökkön koldun berekesi ketet. Bügün sen Abıkeni, Köböştü kırsañ, erteñ el oozunda «Manastın tukumu öz kanın içti» deşet; uşak bir cürdübü — Teñirdin kaarı da artınan cüröt. Öçübüz bolso — menin öçüm; künü kelgende öz kolum menen alam. Sen curtuña kayt; ant bolsun, ceti cüz kızıl töö menen eşigiñe barayın, Ak döö menen Kök döö saga tiş kayrasa, canıñda salgılaşayın. Bul antıma Ala-Too kübö, bul talaa kübö.

Kardıgaç bul sözdün salmagın tarazalap, cetimdin közünün içine karadı, al cerden agasın kördü da, baş iydi. Telküröñdün başın Celpinişti közdöy burdu; birok uzap bara catıp içinen başka söz öttü: köründü da ketti, körünböy kayttı. Oşol kündön baştap Kardıgaç eç kimge sezdirbey Talastın tegereginde cürdü; tünküsün bir karaan, kündüzü bir eles bolup, cetimdi alıstan kaytardı.

Oşol kündörü Ürbüstö Köböştün cıyını kurulgan ele. Köböş kımızdan kızarıp, handık doomat kılıp, oozuna kelgenin aytıp cattı: — Manas degeniñer emne ele? Bir kedeydin uulu. Talastı men karmap turam, uraandı men berem. Cıyındın ulagasında oturgan Şuutu menen Irçı-uul tikteşe kalıştı; Irçı-uul tilin tıya albadı, komuzsuz, küüsüz, açık ele aykırdı: — Manastın eşiginde sen it bolo almak emessiñ, Köböş! Anın dastorkonunun kükümü menen semirdiñ, emi söögün kömgön cerge handık doomat kılasıñbı!

Cıyın muz bolup toñdu; Köböştün kolu kamçısına cete bergende eşikten çolok boz at mingen, eski çapan kiygen, sakalın çañga bulgagan bir abışka kirdi. Eç kim burulup karagan cok; Şuutu karadı. Şuutu adamdın cüzünön cıldı okup, attın basıgınan tekti taanıgan kişi ele; al çolok boz attın kadamındagı eski tarbiyanı, al çapandın astındagı iyin turuşun taanıdı. Sırtka çıkkanda abışkanın koltugunan alıp, akırın:

— Bakay, — dedi, — kebete-kiyim seni menden caşıra albayt. Ayt: cetim keldibi?

Bakay tangan cok. Şuutu oşol tünü mancaların cıldızdarga cayıp, on eki canıbarluu cıldın esebin töktü: — Manas köçköndö kaysı cıl ele, sana; çıçkan öttü, uy öttü, bars öttü, koyon öttü... esep toluk: cetim on ekige çıktı. Kaytuu cılı — uşul cıl, Bakay; er caşına cetpey murasın albasa, aramdar anı tamırınan soolutat. Anan manca bügö-bügö sanay baştadı: — Akolpok alarda, Akkelte alarda; köktön tüşkön altı kılıç — Zulpukor, Oykuma, Açalbars, Coykuma, Kılbolot, Arkesken — alardın dubalında ilinüü. Kumayık alardın iti, Akşumkar alardın kuşu sanalıp kaldı. Bular küç menen alınbayt; kırk çoro ordodo turganda cetim eşikten kire albayt. Birok men bir amal bilem — kırk çoronu on kündük colgo sapırat.

Anan cılmaydı; karışkırdın cılmayışı ele bul, koy terisin camıngan kündördün cılmayışı.

✦ ✦ ✦

Amal üç kündö iştedi. Şuutu caşıruun colgo salgan eki işenimdüü attuu attarın terge çömültüp, cakaların ayrıp, çañ-topoloñ bolup Talaska kirip kelişti da, maydanda aykırıştı: — Kıtay kolu kaptadı! Kara-Buura örttöndü, Çatkal toldu; aşuular tosulgança cetişkile! Kalp, çındık kiybegendey çın kebete kiygen ele; eç kim şektengen cok. Kırk çoro, candarında Adıbay, Kölbay, Çıybıt, Koçkor, şaşıla soot kiyişti; Kırgılçal aldıda, Tazbaymat artta, on kündük colgo tizilip cönöp ketişti. Çañ basıldı, col boşodu, ordo een kaldı.

— Eşik açıldı, — dedi Şuutu Bakaydın kulagına eñkeyip. — On kün barışat, on kün kaytışat; cıyırma kün saga cetip da aşat. Birok unutpa: aramdın köz caşı bar, aramdın antı bar; eköönö teñ aldanba.

Bakay oşol tañda Semeteydi atasının curtuna kirgizdi. Cetim tartılıp alıngan murastın içi menen bastı: Manastın ak sarayına Abıke oturup algan; taktı Köböştükü; Kanıkeydin ak sarayı talangan, kaalgası culungan, kiyizderi sögülgön. Coldo colukkan koyçulardın öñü

sarı ele; oor salık Argın menen Kırgızdın belin bügüp, kimisi Çüygö, kimisi Taşkenge taragan. Semetey baarın kördü, eç birin aytkan cok; sözün muştumuna kattı.

Abıke alardı eşikte tosup aldı da — cürögünün kaysı bölmösünön tapkanı belgisiz — köz caş taptı. Cetimdi booruna basıp, öksödü:

— On eki cıldan beri seni izdeym, balam! Buharaga kişi ciberdim, iz suradım. Ortobuzga tüşkön arazdık — uşakçılardın işi; men agamdın uuluna kıya almak belem? Kel, öt, tör seniki.

Köböş bolso ortodo cok ele; Manastın cesiri Akılaydı koyununa alıp, kımızga toyup sulagan boydon, tüş oogon kündö da dagı ele catıp catkan.

Semetey törgö ötkön cok; eşik menen oçoktun ortosunda — konok menen dooçunun ortosundagı oşol sızıkta turup, aytıp berdi:

— Men özümdü Ismayıldın uulu dep bilip çoñoydum. Buharada top kubaladım, kimdin tukumu ekenimdi suragan cokmun. Bir künü kömürçü Sarıtaz columdu tostu; «Sen Ismayıldın emes, Manastın uulusuñ» dedi; «Akun han kayın atañ, Ayçürök bel kuda carıñ» dedi. Oşol kündön uşul küngö içim Talas deyt, tışım Talas deyt. Emi murasımdı suraym: Kumayıktı suraym, Akşumkardı suraym, Akolpoktu, Akkelteni, altı kılıçtı, atamdın kazınasın suraym. Berseñer — ıraazılık bar; berbeseñer…

Süylömdün ayagın aytkan cok; aytıştın keregi da kalbadı.

Abıke — korkkonunanbı, ıymanınanbı, belgisiz — ar bir murastı okuyası menen koşo tapşırdı. — Kumayıktı mazar başınan oroodo taptık, dedi; eneñ Kanıkey anı öz emçeginen emizgen, it debedi, bala dedi. Akşumkar atañ ölgöndö adamdan cüz burup, askalarga çegingen; çakırsañ, balkim tüşör. Bul körgön Akolpoktu eneñ ceti cıl tikken; iyne tarta-tarta tişteri kaalganın kaşegindey ceşilgen; It-Baspas çölünün ortosunda atañ uşul olpok menen altımış nayzaga, cetimiş nayzaga töş toskon — bir iynenin ordunan kan sızgan emes. Al, seniki. Sırnayza seniki, Boz kise seniki. Mına Akkelte…

Tak oşol maalda içkeriden bir dübürt çıgıp, kaalga tepki menen açıldı. Köböş, közü kan çanaktanıp, butunda arañ tursa da, ünü too kulatıp cattı:

— Kim berip catat, emneni berip catat? Manas degeniñer kim ele — bir kedey, bir cılañbut! Bul mal anıkı emes, menin olcom! Sen beleñ muras suragan, buhar şümşügü; uşul cerden muuzdap, kanıñdı kiyizge sızdıram!

Oşentti da, dubalda ilingen Coykumaga kol sundu.

Kolu sapka cetkiçe Semeteydin muştumu cetti. Bir ele muştum ele; birok al muştumda on eki cıldın cetimdigi, bir enenin ceşilgen tişteri, bir atanın caşıruun kümbözü bar ele. Köböş kaptay ırgıp, boz üydün kerege toruna başı sayılıp kaldı; buttarı asmanda, handık doomat kılgan başı cıgaç torgo kıpçılıp, tuylap cattı.

Mına oşol uçurda dubalda ilingen Akkelte özünön özü şakıldadı. Adegende akırın, bir uuç şagıl tögülgönsüp; anan oozunan bir kürküröö çıktı deysiñ — boz üydün kiyizi titirep, sırttagı attar ürküp, şaa tura kalıştı. Aga eç kim tiygen emes; eç kimdin tiyişinin keregi da cok bolçu. Kural öz murasçısın taanıgan ele.

Bakay ak sakalın köz caşı menen nımdadı: — Uktuñarbı? — dedi. — Temir da taanıdı. Temir da.

Murastı Aktulparga cüktöştü: Akolpok üstünö, Akkelte iyin kayışta, altı kılıç kiyizge oroluu; Sırnayza koldo, Boz kise koynunda. Semetey ar bir murastı koluna algan sayın başka bir salmak sezdi; bul salmak temirdiki emes, temirdi kötörgön iyinderdiki ele. Zulpukordu kurçanıp catıp içinen ötkördü: munu ecekem kurçangan, on cetisinde, kırk bir kün. Oykumanı kiyizge orop catıp oylodu: munu menen Çubak döö Döñgönün başın uçurgan. Muras degeniñ mal emes eken, dedi özünçö; muras degeniñ karız eken. Abıke kaalgaga çeyin uzatıp çıgıp, kalppı-çınbı, dagı bir ıyladı; Semetey burulup karagan cok.

Ordodon çıkkanına bir ok atım cer bolgondo arttarınan tuyak dübürtü cetti. Köböş eken; tordu talkalap boşongon, açuudan közü karañgılap, eer tokuuga da çıdabay Toruaygırdın cılañaç conuna sekirip minip, kuup kelatkan. Kolunda aybalta bar ele cana eñ algaç cetkeni Bakay boldu: aybalta şiltenip, abışkanın töbösün tört eli cardı. Bakaydın ak sakalına kan cügürdü; karı kişi eer kaşına cıgıldı.

Semeteydin közünö düynö kızıl köründü. Atın burup, Köböştün üstünö kara kıştay tüştü; anı attan culup, cerge çaptı, töşünö çögölöp, Zulpukordu suurudu. Kılıç kün nurunda bir cark etti —

— Balam!

Kan içindegi Bakay ele ün katkan; ünü alsız, birok sözü oor ele:

— Bir kaşık kanın keçir. Tuugan kanı; tamçısı cerge tüşsö, ceti muun cuulbayt. Kanının orduna kun al; canı özündö kalsın, cazası Teñirde.

Zulpukor abada toktodu; toktodu, titiredi, kınına kayttı. Semetey ordunan turup, Köböştü cakadan alıp turguzdu:

— Kanıñdın kunu — Toruaygır, — dedi. — Attı alam, canıñdı Teñirge tapşıram. Bas.

Birok Teñirdin ökümü tez çıktı. Köböş astınan at alıngan ızası menen, dagı ele sögünüp catıp Toruaygırdın cügönünö carmaştı; aygır cañı eesin ebak tandap algansıp, şaa turup tik kötörüldü. Köböş teñseldi, taygalandı, kuladı; başı oçok ordunun kara taşına tiydi. Taş keregedey iyilgen cok. Köböştün başı carıldı; ceti kün, ceti tün kan içinde cattı da cattı — ölgön da cok, tirilgen da cok; handık doomat kılgan curtunda aga suu bergen da Akılaydan başka eç kim bolbodu.

Kırk çoro onunçu künü kaytıp kelgende Kara-Buuradan Kıtay emes, şamal taap kelişken ele; Talasta bolso düynö özgörüptür. Akılay çaçın culup ortogo çıktı: — Cetim keldi, Köböştü kıyrattı, murastı alıp kaçtı; attangıla, cetkile, kırgıla! Birok çorolor bılk etken cok. Acıbay aldıga çıktı; caşı öydölöp kalgan, sözü kese ele:

— Men al cetim tuulgan künü oşol cerde elem, — dedi. — Kökötöydün aşında oluyalar kol caygan, ıyık Koşoy bata bergen; uuçuna kara kan karmap tuulgan, mañdayında atasının möörü bar ele. Manastın uuluna nayza kötörgön kol — kuurasın.

Şuutu da canına turdu: — Esep toluk, cıl toluk, — dedi. — Kaytuu cılı bul; kaytkanga kılıç sungan — çıkkınçını da uyaltat. Kırk çoro unçukpadı; kimisi uyattan, kimisi korkkonunan, kimisi — balkim — eski bir süyüüdön. Kuugun bolgon cok.

Oşol kündörü talaadan bir keremet tabıldı: Taybuurul. Manastın Semeteyge dep bölgön külügü on eki cıl talaada een cürüptür, birok ketpeptir; calı kiyizdengen, közü col kütö berip çüñüröygön, birok ketpeptir. Semetey cakındaganda at kişenedi; uşunday kişenedi — ukkanı «Akkula tirildi» dep oyloştu. Şügürçülükkö Kambar-ata tukumunan Bozbee, Manastın aygırı, kurmandıkka çalındı; eti kırk kazanda kaynadı, cardı-calçı toyguzuldu, duba okuldu. Argın menen Kırgız ayıldan ayılga biri-birine süyünçü taşıdı: — Manastın uulu keldi! Öçkön otubuz tutandı, ölgön Manasıbız tirildi!

Taragan el kayra cıynala baştadı: Çüygö ketkender kayttı, Taşkenge sapırılgandar kayra keldi; ar bir kelgen kerben Talaska dagı bir curt tikti, ar bir tigilgen curt dagı bir oçok tütöttü. Ürbüstün cıyınında Manastı kedey dep kemsintken tilder tındı; Irçı-uul komuzun aldı cana on eki cıldan beri aytılbagan küülör kayra aytıldı.

Cana oşol şañduu tündördün baarında, ottordun carıgı cetpegen karañgının çeginde, bir karaan at üstündö aylanıp cürdü da cürdü. Kardıgaç ele; eç kimge körünbödü, eç kimden eç nerse suragan cok; cön gana karool küttü.

✦ ✦ ✦

Karool-Taştın çokusunan Kardıgaç Talastı akırkı iret karadı. Tömöndö tütündör tüptüz tütöp catkan; cetimdin oçogu canıp, duşmanı caşınıp, atı tabılgan ele. — Amanatıñ aman turat, aga, — dep şıbıradı şamalga; anan Telküröñdün başın kün batıştı közdöy, Celpinişke burup, kayra bir da burulup karagan cok.

Keñ-Koldo bolso ayrılıştar tabışuuga aylangan ele. Kumayık kaytkan: mazar başında oroodo tabılgan al küçük emi semirip, töşü cayılgan arstanday boluptur; ürgöndö ünü örööndön örööngö urunup kaytıp cattı. Aşuunun askaların curt kılgan Akşumkar da tüşkön; birok calgız tüşpöptür: askada özü östürgön balapanın ala kelip, kanatı cañı katkan caş kuştu Semeteydin koluna kondurup, özü kayra kökkö kötörülüptür — murasın öz tukumunan da ötkörüp catkansıp.

Keter maal kelgen ele; antkeni berilgen söz bar bolçu. Tokson beştegi Çıyırdı — Manastı törögön, Semeteydi kaçkın tündördö töşündö cılıtkan uluu ene — Buharada neberesinen otuz kündük söz algan: «Otuz kündö kaytpasañ — öldü dep bil meni». Kündör sanaluu ele. Semetey Akolpoktu kiydi — enesinin ceti cıldık iynesi iyinderine ornodu; Akkelteni asındı — temir taanıgan iyinde unçukpadı; Zulpukordu kurçanıp, Taybuurulga mindi. Kumayık aldıga tüştü, caş şumkar kolgo kondu; Bakay menen aga koşulgan cigitter artına tizildi da, Buharanın colu tün-kün debey türüldü da türüldü.

Buharada, Temirkandın munarasının kölökösündö, bir ayal bar ele — on eki cıldan beri közü coldon tüşpögön. Kanıkey kaçkan tünü koynunda calgız muras katarı katkan Manastın dürbüsün alıp çıgıp, ar tañdagıday kökceekke karmadı; cana oşol tañ, kökceekten bir çañ kördü. Çañdın aldında tört ayagı cerge tiybegen kara kölökö çurkap kelatkan; anın artında bir attuunun kolunda ak kuş carkırap turgan.

Dürbü kolunan tüşüp kete cazdadı; tüşürbödü, booruna bastı da, tepkiçten kanattangansıp tüşüp cönödü:

— Aman kün, ene, süyünçü! Cetimim kele catat körünöt! Kumayık aldında, Akşumkar kolunda — Semeteyim kele catat!

Tokson beştegi Çıyırdı tayagın ırgıtıp, darbazanı közdöy cügürdü; bütkül Buhara darbazalarga tögüldü. Kerben şaarga kirgende Kumayık tüptüz Kanıkeyge çurkadı, arstan denesin kiçireytip, başın ayaldın töşünö koydu; anı emizgen emçektin cıtın on eki cıl unutkan emes. Kanıkey ittin başın kuçaktap ıyladı; uulunun üzöñgüsün kuçaktap ıyladı;

Çıyırdı neberesinin cüzün alakanına alıp ıyladı; oşol künü ıylabagan bir da buharalık kalbadı.

Birok kubanıçtın tübündö bir tiken bar ele cana al keçki dastorkondo sayıldı. Semetey enesinin közünün içine karadı:

— Ene, — dedi, — on eki cıl meni Ismayıldın uulu dep östürdüñ. Atamdın atın menden caşırdıñ; tegimdi bir kömürçünün oozunan bildim. Sarıtaz bolboso men Talastı tüşümdö da körmök emesmin. Taarınıç aytuu maga caraşpayt; birok munu bil: oşol kömürçünü han kılam. Ant bolsun — Sarıtazdı Sarı han dep taacı kiygizmeyinçe bul curttan çıkpaym.

Kanıkey başın iydi; caşıruunun da bir enelik ekenin aytpadı, ayta da almak emes; cön gana: — Antıñ — antım, — dedi.

Temirkan bolso neberesin Buharaga baylagısı keldi; bolboy koygondo kolun berdi: — Miñdegen tandalma askerim seniki, Talastı alar menen al. Semetey başın çaykadı:

— Öz curtumdu bötön kılıç menen açambı, ata? Öz elimdi özüm kırambı? Argın menen Kırgız — menin etim; etke bötön bıçak tiygizbeym. Col ber, calgız barayın.

Temirkandın namısına doo ketti, kaşı tüyüldü; ortogo daanışman Körpöcan tüşüp, tattuu til menen handın açuusun bastı: — Bürküttün balapanı askadan öz kanatı menen tüşöt, hanım; türtsöñ — kulayt, koysoñ — uçat. Han cumşardı cana oşol künü Buharanın on eki darbazası, on eki kazınası keñ açıldı. Kanıkey miñ tulpardın arasında cay basıp cürdü; tiş karadı, şıyrak karmaladı, köz süzdü da, akırında kolun Karakaşkanın calına koydu: — Bul, dedi, col atı; üstündögüsün carım coldo taştabayt. Sarıtazga Tuuçunak tartıldı, üstünö kök kübö soot kiygizildi, başına tebetey konduruldu; kömür kara koldoruna kımız kesesi berildi cana keçeegi kömürçü, berilgen anttın akısı menen, Sarı han boldu — atı menen da, turuşu menen da han.

Dagı bir iş bar ele: cetim curtuna calgız kaytpaşı kerek bolçu. Buharanın suluuları cıynaldı; birok suluunu tandoo köz işi emes, sın işi. Mıktı sınçı Kölöy çakırıldı; cüzdögön kızdın arasında cay basıp cürdü, kimisinin basıgın, kimisinin karaşın, kimisinin unçukpasın baykadı; akırında toktodu da, Şaatemirdin on törttögü kızı Çaçıkeydi kolunan alıp çıgardı: — Uşul, dedi; sabırı tereñ, tegi bekem.

Şaatemirdin öñü ak kagazday kubardı. — Hanım, — dedi Temirkanga, — kızım Cediger begi Bagıştın uulu Toltoygo ayttırılgan; söz baylangan. Toltoy munu uksa kan doo açat; men al kandı kötörö albaym. Temirkan kolun töşünö urdu: — Toltoy kıcırlansa,

coobun özüm berem. Sözdün salmagı menin moynumda; sen kızıñdı ak batañ menen ber. Toguz kün, toguz tün toy berildi; hutba okuldu, nike kıyıldı; on törttögü Çaçıkey ak coolugun salınıp, cetimdin curtuna kelin bolup attandı — cana eç kim, al toguz kündün kubanıçında, Cediger taraptan bir künü sokkon kara şamaldı oylogusu kelbedi.

✦ ✦ ✦

Köç kerbeni bir tañkı namazdan kiyin colgo çıktı: seksen kızıl nar, örköçünö çeyin altın cana cük artılgan; seksen tandalma balban eki cagında tizilgen; ortodo Kanıkey menen Çıyırdının ak cabuuluu kecebesi, aldıda Karakaşkanın üstündö Kanıkeydin salmaktuu turpatı, eñ aldıda Taybuuruldun üstündö Semetey. Kumayık kerbendi tegerene keñ aylampa casap çurkap, caş şumkar birde koldo, birde asmanda bara cattı.

Keñ-Kölçükkö cetkende alardı bir cakşılık tostu: cıldar boyu kurgak turgan çınar oşol cazı emes, oşol cuması kögörgönsüp, capcaş calbırak menen casangan eken; butagında bir bulbul mezgilsiz sayradı da sayradı. Kanıkey kolun darakka koydu: — Kurgak butak kögördü, dedi; kurgagan tagdır da kögöröt.

Kül-Tokoygo kelgende bolso Kanıkey kecebeden tüşüp, bir alp terektin tübünö toktop, uulun canına çakırdı:

— Bul daraktı kör, balam. Kaçkan tün ele; artıbızda Abıkenin attuuları, kuçagımda sen, emçegim kurgagan, sen açkadan kögörgönsüñ. Uşul terektin tübünö çöktüm, ölöbüz dep oylodum. Butagınan karmadım; butagınan alakanıma süt kuyuldu. Darak emizgen seni oşol tünü. Dagı bir tünü seni oroo-çulgooçon bir badaldın tübünö katkam; kayra kelsem, bir maral aldıñkı tizelerin bügüp, seni emizip catıptır. Sen calgız menin sütüm menen çoñoygon coksuñ, balam; seni talaa emizgen. Talaaga karızıñ bar.

Semetey terektin kabıgına mañdayın koyup, uzakka oşol boydon turdu.

Kündüz cürüştü, tündö konuştu; kongon cerlerde Çıyırdı tokson beş cıldın comoktorun neberesine töktü, Çaçıkey ak koldoru menen kımız sundu, seksen balban kezek menen karool küttü. Üç kün, üç tün uşintip cürüştü; törtünçü künü kökceekte çañ köründü cana çañdın öñü dostuku emes ele.

Col Kokon cerine tüşüp, cakşılıktın ordun camandık eelegen ele. Körsö, Abıke menen Köböş karap turuşpaptır; Kırgılçaldın kolu menen tört hanga kat ciberişip, «Cetim Buharanın altının cüktöp kele catat; colun toskula, malın bölüşkülö» dep tukuruşuptur.

Kokonduk Kozubek tört handın elinen terilgen miñ balbandı bir kapçıgaydın eki öyüzünö tizdi; nayzalar kamıştıktay carkıradı.

Kanıkey uulunun tizginine carmaştı: — Körünböy ötölü, balam; tün bar, aylanma col bar; kan cıttabay ötölü. Semetey enesinin kolun tizgininen akırın çeçti:

— Ene, — dedi, — Manastın uulu atasının curtuna uuru sıyaktuu, tündü daldaa kılıp kirsinbi? Birok korkpo: kol kötörbögöngö kol kötörböym. Col suraym; berişse — bata kılıp ötöm.

Cana kerbendin aldına calgız çıgıp, ünün kapçıgayga saldı: — Colooçubuz, col suraybız! Coop — caanday caagan ok boldu. Oktor Akolpokko tiyip sındı, kübülüp tüştü; oşondo Semetey atasının uraanın — on eki cıl Talas ukpagan oşol attı — töşünün büt tereñinen culup alıp aykırdı:

— Manas! Manas!

Taybuurul tartılgan caaday atıldı. Emne bolgonun kapçıgaydagı miñ kişi kiyin da aytıp bere alışpadı: aralarına kara şamal kirdi, kirgen cerinen kızıl caraka açıldı. Canaalı han karşı turdu — eerinen kırkıldı; Karaç han kaçıp bara catıp cetildi — cerge töşöldü; Indiyadan kelgen balban Orokcan eki kişilik denesi menen coldu caap, çokmorun şiltedi — çokmor boşko ketti, Zulpukor boşko ketken cok. Miñ balban başçıları cıgılganda ürkkön koydoy dırkırap taraldı; kaçkanı kaçtı, kaça albaganı Kokon çebine kirip, darbazasın bekitip aldı.

Semeteydin kanı kaynap çıkkan ele; Taybuuruldun başın çepti közdöy burdu. Darbazalardı talkalap, içindegiden esep suragısı, tukuruunun tamırın uşul cerden soolutkusu keldi. Oşol uçurda bir kol — kömür kara, birok emi han şakegi tagıngan kol — Taybuuruldun oozdugunan karmadı. Sarı han ele:

— Tokto, balam, — dedi. — Çepteginin köbü künöösüz kul; soguştu handar açtı, kunun bala-çaka tölösünbü? Künöösüz eldin kanına kirsek, erteñ mahşarda al kandın coobun kantip berebiz? Açuu — konok sıyaktuu: sıyla, birok üyüñö oturguzba.

Kımız kesesin karmagan koldun bul oozduk karmaşında uşunday salmak bar ele — Semeteydin kaynagan kanı basıldı. Başın iyip, atın colgo burdu; cana Kokon, bek cabılgan darbazalarının artında, keçeegi kömürçünün bir ooz sözünö karız boydon kaldı.

Sır-Dayranın keçüüsün tabıştı; suular köbükkö çömülgön ele, birok kerben aman-esen arkı öyüzgö çıktı. Col boyundagı ıyık mazarlar birden zıyarat kılındı; kurmandık çalındı, duba okuldu, arbaktardan col uruksatı suraldı. Cana toolor biyiktegen sayın Kanıkeydin cüzü özgörö baştadı; ar bir aşuu, ar bir bel ayaldın közündögü eski carattı kanatıp cattı.

Bir aşuunun başında Karakaşkanı toktotup, uuluna kolun sunup, birden körsöttü:

— Bul körgönüñ — Küyük beli, balam. On eki cıl murun bul cerden cılañaylak ötköm; kar tizege çıgıp turgan, buttarımdın kanı izimdi kızılga boyop, izimden tabışat dep kanımdın üstünö kar caba-caba bastım. Tigi — Çakmak beli; al cerde üç kün, üç tün aç kaldık, seni conuma kötördüm, toksondogu Çıyırdı aldımda col açtı. Tee tigi alıskısı — Corgo beli; al cerde emi ölöbüz dedim, ölbödük. Ölbödük, balam. Antkeni tigi beldin artında Talas bar ele cana men Talastı dagı bir körböy turup ölböskö ant içkem.

Semetey enesinin kanagan buttar menen ötkön coldorun karadı; anan başın kötördü. Aşuunun arı cagında, keçki kündün aldında, bir öröön altınday küyüp catkan: Talas. Atasının curtu, atasının kümbözü, atasının tagı — cana al taktın tegereginde dagı ele aylangan aramdardın kölökösü.

— Ene, — dedi akırın, — cılañaylak çıkkan curtuña seni Karakaşkanın üstündö kirgizem. Birok bil: taktı eesin kütöt, aram da esebin. Bul aşuudan tüşüü bar, kaytuu cok.

Kerben cürdü. Seksen kızıl nardın koñgurooloru keçki abada aza menen şañdın ortosundagı küü çertti; Kumayık aldıga umtuldu, caş şumkar asmanda akırkı aylampasın çiydi. Cana Talastın üstünö, kele catkan kerbenden murun, anın kabarı tüştü: Manastın uulu kaytıp kelatat. Kimisi oçogun cañı ümüt menen üylödü; kimisi — Abıkenin sarayında, Akılaydın köşögösünün artında — bıçagın kayra kurçuttu. Örööndü ekige bölgön suu karañgı kirgende da aguusun ulanttı; kanduu taktın da, ak kuuday kızdın alıskı ölködögü kütüüsünün da üstünö bir ele cıldızdar çıktı.

19-BÖLÜM

Kanduu taktı cana ak kuu Ayçürök

On eki cıl, on eki kış, on eki caz öttü Buharanın çiyki kıştan sogulgan dubaldarının arcagında; on ekinçi cıldın küzündö Kanıkey uulunun tizginin Talaska burdu. Oluya-Atanın çañduu kerben colu menen cürüp ötüştü, Corgonun kar cıttangan kapçıgayın aşıştı; şamal aşuunun taştarın calap, attardın calına muz toñup, Kanıkeydin közü ta alısta, Ala-Toonun ak iyinderinde tentip cürdü. Aşuudan tüşüştü, Talas köründü; birok körgön Talası — taştap ketken Talası emes ele. Keñ-Koldun ceekteri een kalıptır; curt orundarı karayıp, oçok taştarı kulap, kiyizderdin izin çöp basıptır. Ne bir kulun kişenebeyt, ne bir bala külböyt; calgız suu gana agıp cattı, murda akkanday, eç kimden surabay.

Kanıkey attan tüştü, tizesi cerge cetti. Een curt ordunun ortosunda turup koşok koştu; ünü adegende kırkıragan akırın ele, kiyin boz talaanın özündöy keñeydi.

— Keñ-Kolum, — dedi, — kölökösündö cılkı catkan Keñ-Kolum! Kaganım köçköndön beri oçoktoruñ öçtübü? Kırk çoronun süröönü kayda, Akkulanın tuyagı kayda? Men otuz eki caşımda cesir kaldım, sen meni menen koşo cesir kaldıñ, Talas!

Anan, cerge amanat tapşırganday, on eki cıl boyu eç kimge aytpagan sırların birden töktü. Manastın söögün tün carımında, eç kim körbösün dep, Keñ-Şordun koynuna caşıruun koydurganın ayttı; kagandın cuulgan cerinde bir çınar, koyulgan cerinde bir çınar ösüp çıkkanın, al çınarlar keremet menen bir tündö boy kerip kalganın ayttı. Kazınanı da ayttı: cambılardı, altın cabdıktardı, baası cetkis emne bolso baarın Kızıl-Toonun boorundagı bir üñkürgö taşıttırganın; üñkürdü kazgan beş balbanga öz kolu menen kımız sunganın, kımızga uu koşkonun, beşöönü teñ sır saktalsın dep oşol toonun etegine kömdürgönün ayttı. Munu aytıp catkanda ünü titiregen cok; calgız közdörü, ötö alıskı bir azapka karagan közdördöy, kısıldı.

— Künöösü moynumda, — dedi. — Manastın söögü tonolbosun dep kıldım. Kagandın sırı kagandın kanı menen korgolot.

Semetey enesin ugup oturdu; on eki cıl boyu Buharada, tayatası Temirkandın dastorkonunda teginen beykapar ösüp, sırdı bilgenden beri ar bir sözdü kılıçtay tutçu bolgon. Een curt orundarın kıdırdı; kulagan bir oçok taşın kötörüp orduna koydu, on eki cıldık bir katanı oñdogonsup. Şamal Keñ-Koldon sogup, kamıştardı capırıp-turguzup cattı; bala oşol şamaldan, eç kaçan ukpasa da taanıgan bir demdi tuydu — atasının curtunun demi ele bul, emi anıkı bolçu.

Semetey oşol künü on eki caşta ele; boyu atasının üzöñgüsünö cañı cetken, birok karaşı — kart börülördün karaşı. Tört-Küldün etegine bardı; al cerde Manas bir kezde öz kolu menen tikken bak dagı ele turat, cüzüm sabaktarı capayılansa da kurgabaptır. Semetey baktın canına algaçkı kazıktı kaktı. Bir ay ötpöy, eki ay ötpöy, boz üylör kozu karınday köböydü; taragan elder birden-ekiden köçküdöy agılıp keldi, ceti miñ tütündüü ordo kuruldu. El balanın atka mingenin, kamçı karmaganın, köz karaganın körüp, biri-birine karap çuuldadı:

— Tirilip Manas keldi! Ölgön kagan kayra keldi!

Kabar toodon toogo cürdü. Tokson beşke çıkkan akılman Bakay Beş-Taş cayloosunda töö kaytarıp cürgön; ak sakalı töşünö tüşüp, handık kündörü tüşkö aylangan. Kabardı ugup tayagın ırgıttı, töönün cibin koyçuga berdi, «Manastın közündö uçkun kalgan eken» dep Talaska cönödü. Aksak usta Bölökbay Kayıpçı toosunan tüştü; köörügün, döşüsün, balkasın kötörüp keldi, «Er bolçu balaga kılıç kerek» dedi. Cesir katındar da keldi:

Almambettin katını Burulça, koynunda cetim Külçoro; Çubaktın katını Birmıskal, kolunda cetim Kançoro. Eki katın, eki cetim, ordonun bosogosuna baş koyuştu.

Kanıkey eki cetimdi booruna bastı; eköönü teñ tizesine alıp, ene sütünün akısı — curttun akısı dep emizdi. Külçoro emgen emçekten ak süt keldi, appak, karday. Kançoro emgen emçekten kara-kızıl kan sızıldı. Kanıkeydin öñü kül boldu; balanı tizesinen tüşürüp, uulun çetke tarttı.

— Semetey, — dedi, — eneñdin sözünö kulak sal. Ak süt emgen saga ak cürök bolot; kan emgen, künü kelse, kanıñdı içet. Bul Kançoronu koynuñda östürbö.

Semetey küldü; on eki caştın külküsü menen, düynönü azırınça künöstüü cagınan gana körgöndördün külküsü menen küldü.

— Ene, — dedi, — eköö teñ menin tuuganım. Almambettin uulu menen Çubaktın uulu maga bir tuugan. Bir tuugandan kan çıgabı?

Kanıkey unçukpadı; eneler bilet: ubagı kelbey aytılgan kee bir söz uruktay cerde kütöt. Oşol küzündö Semeteydi ak kiyizge oturguzuştu, toguz colu kötörüştü; başına altın taacı kondu, astına altın taktı tartıldı; Argındın, Kırgızdın oozunan bir gana ün çıktı: Han Semetey. Bakay batasın berdi, Bölökbay döşüsünö kırk kılıçtık temir taştadı, Talastın üstünön on eki cıldan beri birinçi colu toy tütünü kötörüldü.

Oşol kışı kart çeçen Baymırza öldü; tili bal, akılı taraza bir abışka ele, artınan ıylabagan kalbadı. Aşı berilmek boldu; aş cıyınında söz aylanıp-aylanıp Abıke menen Köböşkö keldi. Manastın öz tuugan inileri, kagan ölör zamat taktısına, malına, namısına kol salgan oşol eki aram dagı ele ayıldarı menen oturuşat, kırk çoronu cana dalay kandı tegeregine toptop alışkan. Bakay ak sakalın sıladı:

— Kan kan menen cuulbayt, — dedi. — Kandı suu cuyt. Elçi cibereli; Baymırzanın aşına çakıralı, ölgöndün urmatına caraşalı. Kırgızdın kılıçı kırgızga kötörülbösün.

Kanıkey köşögönün artınan aldıga çıktı; salabattuu, tik.

— Bakay ake, — dedi, — senin cürögüñ ak, birok alardın cürögün men bilem. Kırgılçal karıgan sayın kuturdu; kırk çoro eesinin söögün unutkan itke aylandı. Alar colgo kelbeyt; elçinin başın ceşet.

Uktura albadı. Cıyın Bakay cagında turdu; elçilikke çara köz Sarıkan tandaldı. Sarıkan Tuuçunakka mindi, koltuguna belek tüyünçöktörün aldı, altı aramdın ordosuna bardı. Sözdü tattuu karmadı: Baymırzanın aşına kelgile dedi, belekterdi sundu, handıktan ülüş ubada kıldı; iş bütsün, tınççılık bolsun dep Kanıkeydi da sunuştoodon kayra tartpadı —

cesir katın özü ıraazı bolgon buga, çır bassın dep. Birok anın aldında Kuranga ant içken bir soyuz oturgan: er Ürbü, Kökçö uulu Ümötöy, Muzburçak uulu Buyanbek, Alabek, başında Kırgılçal, artında kırk çoro. Ant içişken bir colu: Manastın tukumun kurgatpay turup kılıç kınga kirbesin dep. Söz kıskardı, köz karañgıladı; biri kılıçka umtuldu, biri arkan ırgıttı.

Sarıkan calgız ele; tegereginde kırk kılıç, artında cüz nayza. Birok Sarıkan Manastın nanın cegen erlerden ele; ölümdün közünö karoonu bilçü. Çara közün bir irmedi, nayzasın bir aylanttı. Birinçi kaçırganda er Ürbünü kulattı; ekinçisinde Tazbaymattı atınan tüşürdü; üçünçüsündö kırk çoronun ak sakal başçısı Kırgılçaldı töşünön cerge kadadı. Anan Tuuçunaktın kaptalına kamçı bastı; artınan caa caadı, ok atıştı, kan içinde kaldı, birok at menen er bir can bolup Talaska cetişti. Sarıkan eerden Kanıkeydin but aldına kuladı:

— Baybiçe, — dedi, — sözüñ çın eken. Tınççılıktın coobu mına bul.

Kanıkey al tünü uktagan cok. Sandıktardı açtı, on eki cıl saktagandarın çıgardı. Semeteyge atasının coo kiyimin kiygizdi: ok ötpös Akolpoktu conuna captı, Zulpukordu beline kurçadı, Akkelteni koluna berdi, astına Taybuuruldu tarttı — atadan balaga, tulpardan tulparga. Özü da ayal kiyimin ırgıttı; erkek çapan kiydi, çaçın börkünün içine tüydü, Almambetten kalgan Sır mıltıktı iynine asıp, çeptin munarasına çıktı. Çıyırdı ene, cetimiştegi kayın ene, ok taşıdı, darı çenedi.

Duşman tañ ata elekte keldi; Abıke menen Köböştün kolu Talastı üç cagınan kurçadı. Çañ asmanga cetti, tuyak dabışı cerdi sabadı; dobulbastardın kürkürögü Ala-Toonun etekterinde cañırıp kayra keldi. Ceti miñ tütündün erkegi munaralarga, añdarga tizildi; ayaldar ok taşıdı, baldar at sugardı. Ölüm dagı bir colu Talastın bosogosuna takalgan, birok bul colu bosogonun artında Manastın tukumu bar ele. Kanıkey munaradan meelep attı; Sır mıltık bir ün salgan sayın bir atçan eerden boşodu. Semetey Taybuuruldu alga sürödü; birinçi kaçırganda cüz kişilik toptu ekige cardı, ekinçisinde tuunu kulattı, üçünçüsündö duşmandın cürögün üzüp aldı. Tüşkö cetpey aram kolu kıyradı; kıyraganı kaçtı, kaçkanı kubalandı.

Köböş kaçkandardın arasında ele. Semetey adegende anı korkutayın gana degen; Akkelteni iynine alıp, köz körsötüü üçün maşaasın bastı. Birok Akkelte Manastın mıltıgı ele; al mıltık kuru atılçu emes. Ok Köböştü dalı söögünön taptı, aram eerden taşka kuladı. Semetey atınan tüştü, kulagandın başında turdu; içinde oşol küngö çeyin bilbegen bir karañgılık kaynadı — atasının tagına oturgan, enesin sürgüngö aydagan adamdın kanı mına but aldında kölküp catkan. Eñkeydi; uuçu menen kandan alıp, içti. Körgöndör titiredi; oşol

künü, oşol saatta atı çıktı: kan içer dep ataştı, ataştı da kayra süyüştü, antkeni içken kanı öz atasının öçü ele.

Abıkeni Keñ-Koldun ceeginen kuup cetti. Abıke attan sekirip cerge cıgıldı:

— Ceenim, kagan uulu, bala börü! Men sürülgön bir çal elem, kanımdı keçir, kuluñ boloyun!

— Sen menin enemdi keçirdiñ bele? — dedi Semetey. — Atamdın kırkı çıkpay tagına oturduñ; cetimdin akısın cediñ. Oşol künü calıngan cetim men elem.

Nayza şukşuruldu; Abıkenin calınıçı carım coldo üzüldü.

Cakıpka kelsek — çoñ ata Cakıpka, uulunun söögü suubay turup neberenin duşmandarı menen bir kazandan cegen Cakıpka — anın esebin katındar kördü. Kanıkey menen Çıyırdı, biri kelin, biri ene, çoguu barıştı üstünö; emne degenin eç kim ukkan cok, calgız çatırdan alar gana çıkkanı köründü. Manastın kırkı çıkpay Köböştün koynuna kirgen cesir Akılay da oşol künü Kanıkeydin kolunan can berdi; Kanıkey kılıçın aarçıp catıp bir gana söz ayttı:

— Kagandın töşögünün esebi ele, — dedi. — Tölöndü.

Kılıç dagı cürmök; kılıçtın aldın Bakay tostu. Eki kolun cayıp Semeteydin atının tizginine carmaştı:

— Boldu, arstanım, — dedi. — Künöölüü cıgıldı, künöösüzgö tiybe. El koy sıyaktuu; koyçu almaşkanda üyür ayıptalbayt. Bular senin eliñ; erteñ sen üçün ölö turgandar uşular.

Semetey kılıçtı kınga saldı. Künöösüz el keçirildi; kırk çoro kuralın üyüp, moynun sozup, «öltür ce keçir» dep tize bügüştü. Talastın üstünö keç kirdi; kan cıtın tünkü şamal alıp ketti.

✦ ✦ ✦

Semetey kırk çoronu keçirdi. Moyun sunganga kılıç cok dedi; dastorkonuna oturguzdu, ar birine çapan captı. Anan taktının aldında ordunan turdu, cüzün kün çıgışka, ta Beecinge burdu:

— Atamdın kanı cerde kalbayt, — dedi. — Koñurbaydın başın albay turup maga töşök aram, uyku aram. Beecinge attanam; bul antım bolsun.

Cana Çoñ-Beecindin oor esebin birden sanadı, cıyın unçukpay uktu: Almambet oşol cortuulda kaldı; Sırgak oşol cortuulda kaldı; Akkula, tulparlardın tulparı, oşol cortuulda kanatı sınıp cıgıldı; Çubak caradar cürdü-cürdü da iz-deregi cok ketti. Sanagan sayın Burulça ıyladı, Birmıskal ıyladı, ıylabagan kalbadı. Azanın artınan toy keldi; altı cüz boz bee soyuldu, kazandar kaynadı, Talas kırk kün şañdadı; ırçılar Manastı ırdadı, caştar at çaptırdı, karılar «şügür, oçok tütöp kaldı» deşti.

Birok küldün astında çok bar ele. Toy tarabay, kazandardın ışı suuy elekte, şıbır baştaldı. Cakıptın kiçi katını Bakdöölöttün uuldarı Koçkor menen Çıybıt çoñ atalarının kanın unutuşkan emes; açık tiş körsötö albay, kırk çoronun arasına şıbır salıştı. «Kanıkey silerdi uulandırat», — deşti; «Kırgılçaldın öçü silerde kalat», — deşti; «bul kan içer bala künü kelse silerdin da kanıñardı içet», — deşti. Calaa kımızday başka çabat; kırk çoro bir tündö atka minip, Koñurbayga başpaanektep kaçtı.

Semetey artınan calgız tüştü. Cetti; cetkende kılıç suurugan cok, kamçı kötörgön cok — atınan tüştü, öz çılbırın çeçip öz moynuna saldı, kırk erdin aldında cöö bastı:

— Kurman boloyun, kırk ake! Atamdın kölökölörü, atamdın kanattarı! Men silerge kol kötörsöm kolum kurgasın. Kaytkıla; Talas silersiz curt emes.

Taş bolso erip ketmek; kaytıştı. Semetey alardı kayra sıyladı, kayra ülüş berdi, kayra törgö oturguzdu. Kanıkey uulun kayra çetke tarttı:

— Bulardı çoguu karmaba, — dedi. — Tarat; birden alıskı elderge, çet bektikterge ciber. Kırk baş bir kazanda kaynasa dagı taşıyt.

Semetey dagı ukkan cok. Oşentip kırk çoro bir cuma tünü ekinçi colu kaçtı; Kötörmönü aşıştı, Suusamırdı ötüştü, Kızartka çıgıştı. Semetey bul colu da artınan tüştü; Koçkor öröönündö coldorun tostu, atınan eñkeyip akırkı colu calındı:

— Akeler, üçünçü colu debeym; kaytkıla, akıñardı eki ese kılayın.

Kırk erdin cüzü taş ele. Içinen biröö — kimisi ekenin kiyin eç kim estegisi kelgen cok — mıltıgın kezedi. Coop söz bolgon cok. Coop ok boldu, cebe boldu, balta boldu; Semeteydin börkün ok şıpırdı, kalkanına cebe kadaldı. Mına oşondo, Köböştün kanın içken künü içinde kaynagan karañgılık dagı bir kaynadı da, bul colu taşıdı. Zulpukor kından çıktı; altın caaktuu aybalta abada aylandı. Öröön tar, kaçar cer cok; Semetey kıraar kaarı menen kırkın teñ kırdı. Anan atınan tüştü, kırk ölüktün ortosunda calgız turdu; kaar taragandan kiyin orduna muzday aza keldi. Atasının kırk coldoşu ele bular; Manas menen bir kazandan cep, bir carattan kanaşkan.

Bakay cetip keldi; ölüktördü kördü, ak sakalınan caş kuyuldu, birok balanı ayıptagan cok.

— Bolor iş boldu, — dedi. — Eç bolboso sööktörü talaada kalbasın. Er kişige kümböz kerek.

Kızıldan sart ustalar aldırıldı; kırk erge kırk kümböz turguzuldu, kırk kümbözdün kırk kümpöyü katar tizildi. Oşol kündön uşul küngö al örööndü Koçkor deşet; atın oşol cerde koçkordoy süzüşüp kırılgan erlerden alat. Kümbözdördün kölökösü uzarganda Semetey Talaska kayttı; Argın menen Kırgız bir oozdon anı özdörünö sultan kötördü. Irçılar tek tizmegin sanaştı: Böyönkandan beri, Cakıptan Manaska, Manastan Semeteyge — tukum kurgabaptır, oçok öçpöptür.

Sultan bolgon Semeteydin közü kayra Beecinde ele; birok Beecinge calgız barılçu emes, tuugan cana şerik kerek ele. Kebez-Toodo Şıgay uulu Çınkoco oturçu; tuugançılıktan ülüş ümüt kılınat dep aga elçilik tüzüldü. Bakay baş bolup, canında Ormonbek, artında eki cetim — on eki caşka çıkkan Külçoro menen Kançoro — altı cetek at cana bir kat menen colgo çıgıştı. Barıştı, salam berişti, kattı sunuştu. Çınkoco kattı okubay turup tizesine urdu; öñü sirke, tili zaar:

— Semetey kim boluptur? — dedi. — Buharada sarttın bosogosunda öskön, tegi buzuk bir cetimdi men kantip er sanoyun, kantip aldında iyileyin! Bar, ayt; taktısı da özünö buyursun, cortuulu da.

Bakaydın ak sakalına söz tiydi, Ormonbektin kolu kılıç sabına cetti; birok çınıgı oyundu on eki caşar Külçoro oynodu. Bala akırın sırtka çıktı; Çınkoconun miner başı Kara attı taap cıktı, soorusuna çokto kızargan Ogoy tamganı bastı, bıçagı menen kulagın kesti — «alman malına belgi uşul» dedi. Anan içkeri kirdi, Çınkoconun aldına turdu; ünü balanın ünü, sözü kagandın sözü:

— Atam Manaska on eki cıldan beri tölöbögön almanıñdı suraym. Tegi buzuk degeniñ kagan uulu; sen tegiñ menen emes, tiliñ menen buzuksuñ.

Çınkoco aykırıp ordunan turdu; turganı menen Külçoronun kamçısının töbösünö tüşkönü bir boldu. Kart han döñgöçtöy kuladı, esinen tandı. Çorolor sırtka atıp çıgıştı; «Manas!» uraan Kebez-Toonun askalarında cañırdı; Çınkoconun sansız cılkısı aldıga salındı, çañ-topoloñ içinde Talas coluna tögüldü. Elçilik alman menen kayttı.

Çınkoco esine kelgende düynösü karañgılap kalgan. Akılı açuusunan kıska adam ele; kegin alar er tappay, kegin öz malınan aldı — koçkorun bıçtırdı, bukasın bıçtırdı, buurasın

bıçtırdı; «Semeteyge tukum da kalbasın, uruk da» dep cindendi, eç kim külüügö daabadı. Anan büt ayılın köçürüp Ceti-Özöngö curt kotordu, Cedigerdin hanı Bagış uulu Toltoygo barıp başpaanek taptı. Oşol cerde altı baş çoguldu: Çınkoco, Toltoy, kara sakal Tölök, Tölöbay, Kalça, Kadırbay. Mıltıktın oozu öbüldü, kılıç calandı, ölüşörlük ant içildi.

Cana Çınkoco Toltoydun cürögün oyup kirdi; şıbırı cılanday iyreleñ ele:

— Toltoy, — dedi, — Çaçıkey seniki bolmok; Semetey aldı, sen unçukpadıñ. Birok anın da beşik kertmesi bar: Akun kandın kızı, ak kuu Ayçürök. Kökötöydün aşında Manas menen Akun kan kuda boluşkan; biri «uulum bolso» degen, biri «kızım bolso» degen, beşikte ele ataşkan. Emi sen Ayçüröktü alsañ, öz ızañdı da çıgarasıñ, cetimdin boorun da taşka bastırasıñ. Esep esepke, kız kızga!

Toltoydun cürögü oyulgan sayın çoñoydu, çoñoygon sayın karaydı. Cedigerdin kolu cıyıldı; dobulbastar kagıldı, tuular tigildi, kol Oogan eline cürdü. Akun kandın çebi kurçaldı; dubaldın tübünön bir gana süröön kötörüldü: «Ayçüröktü ber!» Kara sakal Tölök kudalıkka elçi keypinde, korkutuu katı menen çep darbazasına ciberildi.

✦ ✦ ✦

Akun kandın çebi tokson kulaç dubalduu ele; munaralarında miñ balban kaytarçu, darbazası kolodon. Birok Akun kandın çınıgı çebi — akılı. Tölök alıp kelgen kattı okudu; okudu, açuulangan cok, cılmaydı. Kart han bilçü: toodoy kolgo kılıç menen emes, ubakıt menen karşı turulat.

— Kuda bolsok kuda bololu, — dedi Tölökkö. — Birok kız berüü bee satkanday emes; kamılga kerek, sep kerek. Seksen kün möönöt suraym. Anan Toltoy er kişi bolso, ersiz belek bolboyt: Çınkoconun Kara atı menen Toltoydun Surkoyonu maga belek kelsin; kalıñ dep ceti cüz kızıl at suraym. Uşular kelse — söz söz.

Tölök bul cooptu cetkirdi. Toltoy kabagın bürködü, Çınkoco köbüktöndü; birok Kalça menen Kadırbay «at degen emne, kızdın canında» dep basıştı da, kurçagan kol seksen kündü eseptep kütüügö cattı. Akun kan bolso tündösü munarada basıp, cıldızdarga karap, tagdır bir eşik açaar dep ümüttöndü. Seksen kün az ubakıt emes; seksen kündö dalay taktı kulap, dalay tagdır burulmak.

Tagdırdı çın kolgo algan — kızı boldu. Ayçürök beşikte atalgan; Kökötöydün oşol çoñ aşında Manas menen Akun kan dastorkondo söz baylaşıp, törölö turgan baldarın biri-

birine cazışkan. Anın üstünö Ayçürök peri tektüü ele; eneden tuuma oluya, keyipten keyipke kirüü sırına cetken bir ak kuu. Kurçoonun karañgı kündörünün bir keçinde atasının aldına turdu; ünü cumşak, çeçimi temirden:

— Ata, — dedi, — makoo Toltoygo iyilip katın bolgonço, er izdep cürüp ölgönüm artık. Maga seksen kündün cetimişi cetet; cer cüzünün alptarın öz közüm menen sınaym.

Kadır tün ele; asman eşikteri kıya açık, dubalardın colu açık. Ayçürök ak kuu kebin kiydi; kız eti cüngö aylandı, koldoru kanat boldu, çeptin munarasınan tüngö süzüldü. Kötörüldü, kötörüldü; ay nuru kanatına tiydi, astında kurçoo ottoru kömür çogunday kaldı.

Adegende Kaşkarga bardı: Kañşıbek degeni kaçır aydap mal sanagan soodager eken. Anciyanga bardı: Sıncıbek da oşondoy eken, tarazasının tili cürögünün tilinen uzun. Margalañdın Malabegi da kaçırçı eken; üçöö teñ er emes, soodager. Aykoconun uulu Bilerikke karadı: öñü suluu, birok ayalday eken, kılıç kını koozduk üçün. Eleman uulu er Töştükkö uçtu: bir kezdegi cer aldına tüşüp çıkkan döö alp cetimişke tayap, soguş eskerüülörü ot boyundagı comokko aylanıptır. Koşoydu kördü: toodoy balbandın cüzünö karılık şatı koyup, tepkiç-tepkiç çögüptür. Er Ürbünü izdedi; Ürbü ebak ölgön, Ayçürök een curtunun üstündö bir gana aylandı. Kökçö uulu Ümötöydü sınadı: atı er, özü korkok; kuunun kölökösü üstünö tüşköndö selt etip çatırga kaçtı. Muradıldı da kördü, anı da kem taptı. Kanatının astınan ötkön cer cüzündö er cokçuluk öküm sürüp turgan.

Eñ akırında Beecinge bardı. Beecindin üstündö aylandı da tokson beştegi Koñurbaydı kördü: karıganda da iyinderi çep darbazasınday, karaşı bıçaktay. Ayçüröktün içi titiredi; özünçö ayttı: kıtaylıgı bolboso, barar er uşul eken. Birok oşol maalda kuu Kalça başın asmanga kötördü; kuunun süzülüşünön kuş emes bir nerseni sezdi, «Bul kuu kuu emes, kepke kirgen katın!» dep kıykırdı. Oçogor mıltıgın kezep attı; ok kanat telegin küygüzüp öttü. Caa tartıldı, cebeler ızıldadı; Kalça kanattuu Algaraga minip kuuganga kirişti — al at cerden körö kök menen carışçu. Ayçürök canın tiştedi; peri teginin cada dubasın okudu, kökkö tuman saldı, tumandın artınan möndür töktü, möndürdün artınan nöşör kuydu. Asman aralaştı, cer körünböy kaldı; Ayçürök oşol baş alamandıkta arañdan zorgo suurulup kutuldu.

Çarçagan kanat menen batışka buruldu; Suusamırdın cayloolorunan öttü, Kötörmönü aştı, Talastın üstünö süzüldü. Cana körgönünö işene albadı: sürgün curtu deşti, cetim curtu deşti — körsö, astında ceti miñ türkün oçok tütöp, cılkılar deñizdey tolkup, oñolgon

bir el külüp-caynap catkan. Manastın çoñ kümbözünün üstünön pastadı; kümbözdün canına konup adam kebine kirdi, cüzün caap duba okudu:

— Kagan atam bolmoksuñ, — dedi; — soo çagıña cetpedim, arbagıña keldim. Uuluña keldim; ataşkanıma keldim.

Anan kayra kuu bolup Keñ-Kol boylop süzdü da Semeteydi kördü. Körör zamat taanıdı — taanıbay koyo albayt ele: cigittin tegereginde kırk çilten aylanıp cüröt; oñ cagında kara çaar colbors catat, sol cagında çolok, kök cal arstan kerilet; artında ak cılan sımal acıdaar iyrilip, töbösündö Zımırık kuş kanat caygan. Cigit bulardın birin da körböyt; körbögön koldun ortosunda bilegindegi ak şumkardı — atadan kalgan Akşumkardı — asmanga salıp, kayra çakırıp cattı. Ayçüröktün cürögü kökürögündö kuştay tuyladı: Izdegenim uşul eken, dedi; beşikte cazılganım uşul eken. Kaşkardın soodagerin kördüm, buga tatıbayt; Beecindin Koñurbayın kördüm, buga teñ kelbeyt. Cerdin cüzün kıdırdım, köktün astın elektedim; er degeniñ mına bul çıktı.

Birok ortodo bir katın bar ele: Çaçıkey, Semeteydin nikelüüsü. Ayçürök tuura coldu tandadı; kız kebine kirip Keñ-Kol ceeginde Çaçıkeydin colun tostu, aldına tize büktü:

— Ece, — dedi, — saga küñ bolgonu keldim. Meni tokoldukka al; cumanın altı künü seniki bolsun, altoo meniki — men ülüştön da keçem, kölököñö kalkalansam boldu. Beşikte atalganmın men aga; Toltoy eşigimdi kamadı, başımdı alıp keldim.

Çaçıkeydin cüzü adegende tañ kaldı, anan tırıştı, anan karaydı.

— Sen kim, menin erim kim! — dep ışkırdı. — Kaydan kelseñ oşol cakka tart! Oogandın kaçkını, kuunun sölökötü; menin töşögümö ortok izdegenden uyalbadıñbı? Cogol közümdön, kayırçı!

Oor söz taş carasınday; ayıkpayt. Ayçürök tüzöldü; cüzündögü calınıç öçtü, orduna peri teginin muzdak carıgı keldi. Eñkeydi, cerden bir uuç topurak aldı; okudu, üylödü, dubalangan topuraktı Çaçıkeydin üstünö çaçtı. Erke katın turgan cerinde cıgıldı; kara talma bastı denesin, altı kün altı tün esi cok cattı, cetinçi künü arañ tilge keldi. Tilge keler zamat içine bir korkunuç tüştü; côölügöndöy bir gana nerseni aytıp cattı: kuş... kuştu salbasın...

Turgan künü Semeteydin atının aldına çıktı, üzöñgüsünö carmaştı:

— Mırzam, ceti kün kuş salba, — dep calındı. — Ceti kün Akşumkardı bilegiñe alba; tüşüm kara, içim kara. Ceti kün ötkör, anan emne kaalasañ oşonu kıl.

Semetey katın sözü menen añçılık taştaar er emes ele; anın üstünö Çaçıkeydin altı kündük talmasınan beri aga karata kökürögü şektenüügö tolgon. Talmanın cayın katın aytkan emes; kuudan, tokoldon, dubalangan topuraktan ooz açpay, calgız «kuş salba» dep turup algan. Carım söz toluk kalptan caman; Semeteydin şegi açuuga aylandı. Kabagı bürköldü, kamçısı kötörüldü; calıngan katındı iyninen, conunan kan cosa kılıp taştadı.

— Erdin coluna katın kiyligişpeyt, — dedi. — Tur, columdan çık.

Cana Külçoro menen Kançoronu eerçitip, on tört külük menen Ala-Kölgö kuu uuloogo çıktı. Köl küzgüdöy ele; kamıştar sargıç, suu korgoşun tüstüü. Az cürüştü, köl üstünön calgız bir ak kuunu körüştü — süzgönü kuş süzgönü emes, kelin basıgı bolgon bir kuu. Külçoronun içine bir carık tüştü; atın Semeteydin atına candadı:

— Ake, — dedi, — bul kuunu atpa, bul kuuga şumkar salba. Bul kuş Mekeden kelgen; keyipten keyipke kirgen bir keremet bul. Közüm körgön kanat emes; kanattın artında bir sır bar. Koy, kete bersin.

— On eki caşıñda moldo bolduñbu? — dep küldü Semetey. — Kuu da, atılat.

Cana bilegin silkti; atadan muras Akşumkar okton ıldam atırıldı. Kuu kaçtı, şumkar kubaladı; eki ak kanat köl üstündö biri-birine çırmaldı. Kuu kötörüldü, şumkar biyigireek çıktı; kuu kamışka kirdi, şumkar töbösündö aylandı. Üç colu kaçtı kuu, üç colu colu kesildi; törtünçüsündö Akşumkar taştay tik tüştü, kuunu sazdın ceegine caydı, töşünö konup kıska boosu menen kütüp kaldı. Ayçürök kaalasa eñ başında ele cer tumanın salıp kutulmak; birok kaalagan emes — ataşkanının kuşuna karmaluu da bir coluguşuu ele, peri kızı coluguşuunun colun özünçö sızgan. Semetey atın temindi; birok cetip kelgiçe sazdan bir cer tumanı kötörüldü — ak, koyuu, sıykırduu tuman. Tumandın içinde catkan kuu tüzöldü; bir kız kolu sunuldu, Akşumkardı kıska boosunan culup aldı; cana tuman kökkö tartılıp baratkanda kuu da, şumkar da, sır da anı menen koşo asmanda cok boldu.

Semetey köldün ceeginde taş bolup kattı; anan taş carıldı, içinen çagılgan çıktı. Ala-Köldün suusu süröönünön çoçudu:

— Akşumkar! Atamdan kalgan calgız kanat! Anı dep on segiz miñ aalamdı kıdıram; kök asmandın astın elekten ötköröm, şumkardı tappay Talaska kaytsam er atım öçsün!

Külçoro unçukpadı; unçukpadı, antkeni «aytpadım bele» deçü cer emes ele. Semetey suugandan kiyin esine Çaçıkeydin calınıçı tüştü: ceti kün kuş salba degen; demek bilgen, demek bul iştin uçugu anda. Atının başın burdu:

— Külçoro, Kançoro! Ordogo bargıla, Çaçıkeyden suragıla: şumkardın cayın aytsın. Aytsa ant bolsun — mından arı aga ne kamçı urbaym, ne üstünö tokol albaym. Sözüm söz, kübö bolgula.

Eki çoro at koydu; Talaska, ordogo cetişti. Kançoro eşikte kaldı, içkeri Külçoro bastı; bosogodon salam aytıp, ayımdın aldına çıktı:

— Ceñe, — dedi, — akem ant içti; şumkardın cayın aytsañ...

Sözün bütürö albadı. Kamçı carası dale sızdagan Çaçıkey altı kündük talmanın korkunuçu cana kegi menen tolup turgan; ordunan uşunday bir zaar turdu deysiñ, çatırdın kiyizi titiredi:

— Körünbö! — dep bakırdı. — Cogol közümdön, cetimdin küçügü! Meni kan cosa kılgan akeñdin salamın da albaym, özün da! Şumkarbı? Barsın akeñ, cogotkon cerinen izdesin!

Külçoro bosogodon artka tarttı; eşik aldında Kançoro menen köz çarpıştı, eköö teñ unçukpadı. Sırtta kün Ala-Toonun artına batıp baratkan; batış kızıl, kan tüstüü ele. Külçoro atına minip catıp başın asmanga kötördü: kuru köktö bir kuş da cok, birok ta tereñde, buluttardın artında, bir kanat ününün cañırıgı kalganday ele. Akesine emne deyerin oylodu; cana içinen bildi: bul kabar menen Semeteydin çagılganı dagı bir çagılat, cana al çagılgandın colu — şumkardı ilip ketken ak kuunun colu — Talastan çıgıp ta Ürgönçkö çeyin uzarmak.

20-BÖLÜM

Akşumkardın izinde Cana Ürgönç Toyu

Oşol kündörü Talastın üstünö bir sır çögüp turgan; kımız saalgan tañdardın, cılkı kişeneşi menen oygongon boz talaanın üstünö, kiyizge siñgen ıştay oor, sözgö sıybas bir sır. Akşumkar ketken. Manastan kalgan ak şumkar, altın booluu tuygun, bir tündö kapısınan asmandan öçüp, artında ne cün kaltırgan, ne iz. Cana oşol tündün ertesi, ak sarayının temir darbazasının artında oturgan Çaçıkeydin közündö bir kızık ot canıp kalgan; körgön adam akılının cibi üzülgönün baykamak.

Cindiliktin algaçkı kanı az cerden Külçoronun kanı bolmok. Bala, on eki caşının tazalıgı menen saraydın koroosunan ötüp baratkanda, Çaçıkey kölöködöy üstünö soylop kelip, kolunda Kanıkeydin ak kancarı, közündö acal cıltıldap, balanın alkımına umtulgan. Külçoro bir sekirip özün çetke taştap, koroodo eerdüü turgan Akborçuktun calına carmaşıp, attın üstünö uçup minip, temir darbazadan arañdan zorgo sırtka atıp çıkkan.

Artınan ırgıtılgan kancar taşka tiyip şıñgıragan, cindi katındın katkırıgı dubaldarda aylanıp turgan.

— Alkımıma ak kancar takaldı, — dedi Külçoro, Kanıkeydin aldında tize bügüp, entigip. — Senin kancarıñ ele, ene. Senin kancarıñ menen meni muuzdamak boldu.

Kanıkeydin cüzü taş boldu. Salabattuu katın, Manastın azasın cürögünö kömgön, Buharanın sürgün cıldarın tişi-tırmagı menen aşkan Kanıkey, kancarı bir balanın alkımına sunulganın ukkanda içinen bir nerse üzüldü.

— Kancarım menden uurdalıptır, — dedi akırın. — Demek Akşumkardın sırı oşol temir darbazanın artında. Cindi bilet, cindi aytat. Ayttıruu kerek.

Adegende cumşaktık menen körüştü. Akılmanı Bakay aldıga tüştü; ak sakalı töşünö tüşkön, sözü bal, nasaatı too bolgon Bakay. Canına çara köz Sarıkan menen Eştektin Camgırçısı koşuldu; baybiçelerden Körpöcandı, Tınımkandı, Caynakeni da alıştı — katın katınga söz ötsün, temir darbaza sıy menen açılsın dep. Altı kişi, elçilik saltı menen, kımız cana tattuu til menen Çaçıkeydin ak sarayına barıştı.

Eşik açılganı açıldı; birok içten çıkkan söz, talaanın eñ karı töösünün da cüzün kızartçu sögünçtör boldu. Çaçıkey çaçı-başı saksaygan, közdörü eki çok, elçilerdin üstünö tükürgöndöy süylöp cattı. Bakaydın ak sakalına til tiygizdi; Sarıkandın ata-tegine söktü; baybiçelerge oozgo algıs sözdördü ırgıttı. Camgırçı kolun aybaltasına salganda Bakay karmadı.

— Cindige kılıç kötörülböyt, — dedi Bakay, ünü kaygıluu. — Birok bul cindilik biz bilgen cindilik emes, içinde bir tüyün bar. Kaytalı; bul tüyündü çeçer kol başka kol.

Kaytıştı; cüzü kara, köñülü kir kaytıştı. Kanıkey baarın uktu, ukkan sayın kabagı bürköldü, bürkölgön sayın ordonun içi muz boldu. Akırında ordunan turdu; ünü pas, birok temirden.

— Ak sakalduunu sökkön, baybiçelerdi eşikten kubalagan, balanın alkımına kancar takagan katınga emi sıy colu cabıldı. Külçoro! Sen anın kancarınan kaçtıñ, anın eşigin sen talkalaysıñ. Kamçını al. Sırın tökmöyünçö koluñdu boşotpo.

On eki caşar bala bir azga turup kaldı; anan beline kamçısın kıstardı, Akborçukka mindi, temir darbazaga takaldı. Darbaza üç tepkende kıyçıldadı, beşinçisinde topsosunan culundu. Çaçıkey sögünüü menen tostu; kamçı abada ışkırdı. Bir urdu — katın uludu; eki urdu — katın kargış okudu; üçünçüsündö Çaçıkeydin tili çeçildi, cindilik pardası ayrılganday ayrıldı cana sır, iriñ akkanday tögüldü.

— Tokto, urba! Aytam... Akşumkardı kuş algan cok, kuş aldı! Ak kuu kebindegi bir kız keldi, asmandan süzülüp tüştü, şumkardı çeñgeline aldı, uçup ketti! Al kız — Akun kandın kızı, peri tektüü Ayçürök! Manas menen Akun kan beşikte ele söz baylaşkan, kertip kesişken; kız Semeteyge atalgan! Maga konok bolup keldi, altı kün konok boluunu suradı, men kubaladım; al da Akşumkardı alıp Oogan eline, atasının şaarına uçtu! Sır uşul, kan uşul, dartım uşul!

Kanıkey kabardı ukkanda uzakka unçukpadı. Ak kancarın kayra alıp kelişti; katın anı alakanına salmaktadı, anan kiyizdin üstünö koydu. Demek şumkar bir kız üçün ketken eken; demek Manastın antı özünön kiyin da caşap, beşikte kesilgen söz şumkar kanatında kaytıp kele catkan eken. Içinen bir sızdoo da, bir ümüt da öttü: uulu erezege cetken, calgız; peri bolso da, kuu bolso da, aga bir oçok coldoşu kerek ele.

Söz ordogo cetkende Semetey oturgan cerinen atıp turdu; cürögünün içinde bir nerse, kışında toñgon darıyanın cazında carılganınday carıldı. Atasının atın, oşol eki muunduu asmandı, kıykırıp uradı:

— Manas!

Uraan toolorgo urunup, kaytıp keldi. Oşol künü ordodo kımızdın köbügü taşıdı, sayapkerler atkanaga çurkadı, aşpozçular çanaçtarın tolturdu. Semetey col kamın üç kündö bütürdü: canına Külçoro menen Kançoronu aldı, altı sayapker, tört aşpozçu koştu; cıyırma beş kişilik kerben tüzüldü, on tört tulparga cük artıldı. Kanıkey uulunun mañdayınan öptü, Bakay artınan bata berdi cana kerben Talastın taldarın artta kaltırıp, Oogan coluna, tüştükkö tüştü.

Üç kün üç tün cürüştü; too aşıştı, kum keçişti, aşuu aylanıştı. Kündüz kün töbödö kuykaladı, tünü ayaz söökkö öttü; konuştarda aşpozçular kazan astı, sayapkerler tulparlardın terin kiyiz menen sürttü. Semetey az süylödü; közü dayıma tüştüktö boldu, meykindin arcagında anı atınan atap çakırgan bir ün bar da, anı calgız özü ugup catkansıdı. Karı-Kıyaga cetip kongondo keçki kızıl talaanı kanga boyogon. Ertesi Agınek kırına çıgıştı; Semetey oşol cerde kurcununun tübünön kiyizge orolgon oor bir nerseni alıp çıktı: Manastın Kokon cortuulunan olco kalgan, ceti kündük coldu bir karışka sıydırgan ukmuş dürbüsü. Aynegin közünö takadı; adegende çañ-topoloñ, anan col, anan kümbözdör: Akun kandın şaarı munaraları, baktarı menen alakanına keldi. Aynekti cay aylanttı; Çoñ-Ürgönç suusu köründü, iyrilip-iyrilip akkan; anan Ak-Kıya tüzü cana tüzdün ortosunda bir top el: otuz kelin, otuz kız, selkinçekter, kızıl-caşıl kiyimder. Cana oşol toptun tak ortosunda, ay buluttan suurulganday salmaktuu basıp cürgön biröö.

Semeteydin kolu titiredi. Dürbü oordodu, düynönün özü oordodu. Ayçüröktü körgön; atın tilinen çıgara elekte cürögünö cazgan. Bir karaş cetti; süyüü börüdöy, bir kaçırganda alkımınan aldı anı.

— Bir çalgınçı kerek, — dedi, ünü kargıldanıp. — Keçüünü baykagan, suunun colun, şaardın oozun biler bir çoro kerek. Kançoro, sen bar.

Kançoro atının canında turgan; cüzün tırcıyttı, tükürgöndöy süylödü:

— Men senin kuluñmunbu, aldıña salıp ayday turgan malıñmınbı? Kız körgön bek üçün selge sekireyinbi, askaga sürünöyünbü? Öz işiñdi özüñ bütür.

Kol içinde tınçtık bolo tüştü; calgız şamal Agınek kırının kurgak çöbün capırıp-turguzdu. Semetey bir ooz söz aytpadı; birok köñülünün Kançorogo karagan terezesi oşol zamat cabıldı cana al terezeden kayra eç kaçan cıluu nerse ötpödü. Arı caktan Külçoro atınan tüşüp, başın cerge salıp aldıga bastı.

— Mırzam, men kuluñmun, — dedi. — Kanıkey enemdin nanı menen östüm, senin kölököñdö bastım. Selge da kirem, otko da. Uruksat ber, men barayın.

Semeteydin közü caşıldandı; eki balanı içinen katar koydu, birin çıkkınçılıktın, birin berilgendiktin tarazasına. Manastan kalgan Akolpok sootun öz kolu menen Külçoronun conuna kiygizdi; cel perisinen tuulgan Taybuurul tulpardı tarttırdı; bala bir sekirip mingende at kişenedi, cer ontodu.

— Ürgönçkö, — dedi Semetey. — Suunu kör, keçüünü kör, kızdı körsöñ da köñülüñdü aldırba. Bar, coluñ açık bolsun.

Taybuurul sızdı; tuyak dabışı Agınekten ıldıy, talaanın cürögün közdöy dobulbastay tüşüp, tüşüp, alıstadı.

✦ ✦ ✦

Ayçürök kele turgan cigitti bilçü; bilgeni az kelgensip, sınagısı keldi. Peri teginin kızı, ceti colu Kıdır daarıgan Ayçürök darıyanın ceegine tüştü, alakandarın kökkö caydı, arapça dubalardı okudu; sözdörü suuga tiygen sayın suu kööp çıktı. Çoñ-Ürgönç adegende küñgüröndü, anan kürküródü, anan kuturdu. Karagaylar tamırı menen culundu, üydöy taştar tomolonup köbükkö çöktü, iyrimder acal celdetindey aylanıp açılıp-cabıldı. Akkan darıya emes, düynönün kaarı ele.

Külçoro ceekke cetkende Taybuurul da bir kadam ketençiktedi. Balanın cürögü bir zamatka kısıldı; suu da bul, dedi içinen, suu menen küröş karmaşılbayt. Tizginin burdu, üç kadam kayttı. Tak oşondo, arkı öyüzdön, taşkındın düñgürögün cargan içke bir ün keldi: selkinçekte selkingen kızdardın külküsü. Otuz kız, otuz kelin, cibek selkinçekte uçup, ölümdün ceeginde oynop-külüp catıştı. Külçoronun cüzü duuldadı. Kayra tartkan cigitti Talasta şıldıñdaşat, kaçkan çorogo Kanıkey ene emne deyt? Kökürögün kerdi, atalar uraanın asmanga ırgıttı:

— Manas!

Cana özün selge urdu. Suu anı cuttu, aylanttı, sabadı; Taybuurul süzdü, çöktü, çıktı. Tak iyrim balanı tüpkö tarta turganda körünbögön koldor iynine tiydi: kırk çilten kanat kerdi, Kıdır Iliyas suunu cardı, köktön Zımırıktın kölökösü tüşüp, kanatı menen köbüktü şıpırdı. Suu bir döö cılanday oroldu, çeçildi, kayra oroldu; balanın oozu köbük toldu, kulagı düñgürök. Birok Taybuurul cel perisinen tuulgan; suu aga ene cagınan tuugan öñdönüp, eñ azoo iyrimde da butun cogotpodu. Külçoro bir aska kırına carmaştı, dagı, dagı; akırında arkı öyüzgö, batkakka emes, cayılgan cibek kilemderdin üstünö çıktı. Ayçürök kilemderdi öz kolu menen töşötkön; kelgen cigit suu butun topurakka tiygizbesin dep.

Kız anı tik turup tostu; birok tili bal emes, iyne ele.

— Kimsiñ, kimdin balasısıñ? — dedi. — Boyuña karaganda beşikten cañı çıgıpsıñ. Menin küyöölörüm bar; Şıgay uulu Çınkoco, Cedigerdin Toltoyu eşigimde kezek kütöt. Sen kaysı toydun kaldıgısıñ?

Külçoro suudan çıkkan, demi basıla elek; birok sözdü suuga tüşürbödü.

— Men Manas oçogunun çogumun, — dedi. — Mırzam Semeteydin colun açam. Çınkoco küyööñ bolso seliñ emnege kuruldu, kilemiñ emnege töşöldü? Toltoy ataşkanıñ bolso şumkardı kim üçün ilip aldıñ, Akşumkar kimdin koluna konot?

Söz sözgö urundu, uçkun çaçtı; kız iyneledi, bala taş ırgıttı; akırı Ayçürök küldü da, külküsü menen parda tüştü, çındık tögüldü.

— Tuura aytasıñ, çoksuñ, — dedi. — Anda uk. Men beşikte söz kesilgen kızmın; Manas menen atam Akun kan biz oroodo catkanda ele ant içişken. Ataşkanım er cetsin dep küttüm; kütkönüm az kelgensip, ak kuu kebime kirip büt aalamdı uçtum, anı izdedim. Talaska da tüştüm; Çaçıkeydin eşigin kaktım, altı kündük konok boluunu suradım; kubaladı meni, eşiginen türttü. Men da öçümdü kuş saltı menen aldım: Ala-Köl üstündö

süzgön Akşumkardı cem katarı ilip alıp, bul cerge alıp keldim. Şumkar soo, altın booluu tuurda oturat. Ataşkanım kelsin, şumkarın da alsın, meni da.

Külçoronun içi carık boldu; birok Ürgönç ceeginin oyundarı tattuu, kızdardın külküsü bal ele; bala kabar uçuruunu bir kün unuttu, eki kün unuttu. Selkinçek kuruldu, at çabıldı, Külçoro balalıgının üç künün oşol cerde, oşol tüzdüktö caşadı.

Agınek kırında bolso dürbü eesine öz uusun içirip catkan. Semetey aynekti közünön algan emes; cana aynektin uçunda körgönü kanın başına çaptırdı: Külçoro, anın Külçorosu, otuz kızdın ortosunda, Ayçüröktün tizesinin canında külüp oynop cüröt. Kızganıç, kurgak çöpkö tüşkön çoktoy, bir zamatta tuş-tarabın kaptadı.

— Attardı tartkıla! — dep kürkürödü. — Cüktü artkıla! Tün debegile, kün debegile!

On tört tulpar tünü-künü aydaldı; kerben uktabadı, tamak celbedi, kımız şaşılış içildi. Semetey eñ aldıda, közü kanduu, tizgini kerilüü uçup cürdü. Ayçürök anı ta alıstan sezdi; peri közü, Celmoguz tegi bergen oşol eski körögöçtük, kaarduu baatırdın colun aldın ala kördü. Bul açuusu menen selge kirse çögöt, dedi içinen; ceti colu Kıdır daarıgan kolun suuga sundu, duba okudu. Cana Çoñ-Ürgönç, kuturgan Çoñ-Ürgönç, köz aldında dirildedi, tartıldı, sooludu; kalgan sızdar muzga aylandı, taşkındın nugu cılañaç taşka kaldı.

Semetey darıyanın nuguna kirgende belinde Zulpukor bar ele; suunun karşılık kılgan akırkı pardasın kılıçı menen cardı, arkı öyüzgö sekirdi. Birinçi işi Külçoronu cemelöö boldu; balanı aldına salıp, söz menen sabadı:

— Seni col açsın dep cibergem, oyun kursun dep emes! Mırzañdın süyüüsü selkinçektin cibine ilinebi? Uyal!

Külçoro başın cerge saldı, bir ooz söz aytpadı; künöösü bar ele, bilçü. Semetey anan Ayçürökkö buruldu; kökürögü köörüktöy kötörülüp-basıp cattı.

— Beşik kertmem, atalganım! — dedi. — Atam Manas menen atañ Akun kandın antı moynuñda. Kel!

Cana kolun sundu. Birok Ayçürök peri kızı ele, salabatı boyunan uzun; bir kadam artka tarttı, başın tikti.

— Ant moynumda, tanbaymın, — dedi. — Birok men cem dep ilingen şumkar emesmin; salt menen kelgendi salt menen alat. Sabır kıl.

Sabır oşol saatta Semeteydin kurunda cok ele. Kızganıçtın çogu dale içinde ele; kızdın tartınganın naz emes, kordoo dep tüşündü; oozunan kiyin cürögün küygüzö turgan sözdör tögüldü: kuu keptüü dep kuşçuluguna til tiygizdi, peri tektüü dep tegine taş ırgıttı, oozgo

algıs şıldıñdardı caadırdı. Ayçüröktün közü caşka toldu, birok ünü titiregen cok; al da içindegisin töktü, sanap-sanap töktü:

— Menbi ubadasız? Men senin coluñdu cıldap karadım! Buyanbek keldi, kayra kaytardım; Ümötöy keldi, eşik körsötpödümbü? Coşo calındı, Muradıl üyür aydap keldi, Koñurbaydın atı da keldi eşigime; baarın, baarın sen üçün kaytardım! Aalamdı kuş bolup kıdırdım, Çaçıkeydin eşiginen kubalandım, şumkarıñdı canımday baktım! Ubadasız menminbi, sensiñbi?

Eki ot betme-bet küydü; cana ortogo, eki caktan, eki çoro kirdi. Kançoro Semeteydin tizginin karmadı, kulagına cay-cay süylödü; Külçoro Ayçüröktün aldına tize büktü, öz künöösün da kızdın köñülünö koştu, tattuu til menen cumşarttı. Açuu talaa camgırınday ele: töktü, sel kıldı, anan kapıstan basıldı. Semetey uyaldı, Ayçürök keçirdi; darıyanın ceeginde, tartılgan suunun cañı ılayının üstündö algaçkı toy kuruldu; koylor soyuldu, kımız kuyuldu, eki cürök suunun eki öyüzündöy koşuldu.

Ayçürök anan cıyırma beş kişilik kerbendi artına eerçitti; iz bilgizbey, kuş uçurumu menen, peri colu menen, Kara-Şaardagı ak sarayına alıp bardı. Cana oşol cerde seksen kız, seksen cigit katışkan bir toy kuruldu — Oogan eli mındaydı körgön emes: üç kün üç tün dobulbas tınsa komuz süylödü, komuz tınsa manasçı; at çabıldı, balban küröştü, altın çaçıldı. Akşumkar altın boosunan çeçilip Semeteydin koluna kondu; şumkar eesin taanıdı, kanat kaktı, ünü menen ordonu tolturdu.

Toydun üçünçü tünü Semetey menen Ayçürök een kalıştı; caş bek darıya ceeginde oozunan çıkkan oşol kara sözdör üçün dagı bir colu keçirim suradı. Ayçürök küldü; seldey eleñ, dedi, sel taşıyt, köbüröt, anan tunat; men suunun münözün bilem. Cana şumkardın tuurasına karap koşumçaladı: Akşumkardı men kaçırganmın, birok çın karmalgan özüm ekenmin; nasip añçını olcosuna uşintip cetkiret eken.

Birok talaada salt keskin: kubanıçtın kübü tolgondo tagdırdın kolu sunulat. Cetinçi kündün keçinde çek aradan atçan üstünö atçan keldi; alıp kelgen kabarı toy otunun üstünö karday caadı. Ayçüröktün bir kezde kuda tüşköndördü alaksıtuu üçün bergen ceti kündük möönötü bütüptür; Şıgay uulu Çınkoco menen Cedigerdin Toltoyu Ayçüröktü surap, uçu-kıyırı körünbögön kol menen basıp kelip, Akun kandın şaarın kamaptır. Tüzdö çatır çatırga tiyip, tünküsün cagılgan ottor ekinçi bir cıldızduu asmanday küyüp catıptır. Akun kan kupkuu boldu; soguştu keçeñdetüü üçün elçi çıgaruudan başka col körünbödü. Çeçendigi dastan bolgon Acıbay menen caman attuu Tümönbay tandaldı; kırk kızıl töö,

seksen segiz boz töö belek katarına tizildi cana eki elçi, aldında üyürlör, kurçoonun cürögünö, Cediger koşunun közdöy colgo çıktı.

✦ ✦ ✦

Cediger koşununda elçilik — otton köynök kiyüü ele. Acıbay menen Tümönbay örgöögö kirgizilgende Toltoydun cüzü kara bulut ele; salamdı carım aldı, sözdü baştan kesti:

— Altı colu aldadıñ meni, Acıbay! — dedi. — Altı colu bal tiliñ menen uktattıñ, altı colu kuru kol kayttım! Dagı söz alıp keldiñbi, saman astınan suu cügürttüñbü? Şaardı bügün basalı deym men; taş üstündö taş, iyin üstündö baş kaltırbaylı!

Çınkoco kolu menen belgi berdi; Toltoydon caşı uluu ele, sözü oor basçu.

— Elçige ölüm cok, sözgö kulak bar, — dedi. — Süylösün.

Acıbay ordunan turdu; çeçen ele, sözdün cılkısın aldına salıp aydagan bir cılkıçı; baştadı da, örgöönün içi anın ününön başka nersege dülöy boldu. Adegende çının ayttı; ooba, alaksıtkanbız, dedi; kızdın köñülü dayar emes ele, möönöt möönötkö ulandı. Anan ünün pastattı, cana oşol pas ün menen örgöögö bir kölökö saldı:

— Birok emi ukkula. Çüröktün artında bir korgooçu çıktı. Manastın tukumu, Kanıkeydin emizgen uulu, Buharada caşınıp öskön, on ekisinde tegin bilip Talaska kaytkan Semetey. Abıke menen Köböştü, oşol eki çıkkınçını, taktı başında kulattı. Kokondun altı miñ erin bir sokkudan kırdı. Atasının Akkeltesi iyninde, Zulpukor belinde. Kız suragandar adegende anın nayzasınan ötsün. Men elçimin, körgönümdü aytam: al balanın kölöküsü da kol taratat.

Çınkoco caaldandı; oturgan körpöçösün tepti, turdu.

— Kim Semetey?! — dep kürkürödü. — Atası ölgön, oçogu çaçılgan, çorosu kırılgan! Ayçürök menin cesir katınım; kertmesi ölgön kızdın saltı maga tiyet! Ceti kün emes, ceti dem da kütpöym!

Tümönbay da elçi ele, birok tili elçi tili emes ele; Çınkoconun sözünö uşunday sögünç menen coop berdi deysiñ, örgöönün uukuları uyaldı. Aybaltalar bir zamatta suruldu, temir temirge tikteşti; Cediger cigitteri menen elçi koştooçuları betme-bet çıgıştı. Kan tögülüşünö bir tırmak kalganda Acıbay eki açuunun ortosuna özün taştap, koldorun kerdi:

— Elçi kanı koşunga kırsık alıp kelet! Toktogula! Ant içem; ceti atam kapır bolsun, ceti küngö çeyin Çüröktü küyöö Toltoygo öz kolum menen tapşıram! Ceti kün! Ceti kündün ayagında kız kelbese, şaardı örttögülö, meni da içine ırgıtkıla!

Ant oor ele, aybaltalar tüşürüldü. Toltoy küñküldödü, Çınkoco tükürdü; birok ceti kün kılıçtın mizinen dagı bir colu kayttı. Eki elçi arañdan zorgo, aman-esen koşundan çıktı; töölör artta kaldı, candar aldıda ketti.

Kaytuu colunda, bir kum döbönün artınan, aldılarınan ak cooluktuu bir karaan çıktı: Ayçürök, kuş kebinen cañı çeçingen, alardı kütüp turgan. Eki elçinin attarı ürküdü; kız küldü.

— Korkpogula, col körsötkönü keldim, — dedi. — Maga tiysin deseñer kalıñımdı bilgile: Toltoydun astında Surkoyon bar, Çınkoconun astında Kara at. Eköönü teñ kalıñ dep suragıla, culup kelgile. Tulparın bergen cigit canın bergen menen barabar; atsız kalgan kol — başsız kalgan cılan. Kalganın maga koygula.

Anan aldıga tüştü; iz bilgizbey, kıska col menen, Kara-Şaarga, ak sarayına kirgizdi alardı. Koroogo kirgende eki elçinin tizesinin şiresi boşodu: saraydın aldında, at baylançu cerde on tört tulpar turuptur; birok közdörünö at emes, colbors köründü; caldarı cal emes, kişenegeni kişenegen emes; on tört colbors, on tört tügöy çok köz elçilerdi tiktep turat. Acıbaydın tili tañdayına cabıştı, Tümönbaydın cürögü oozuna kepteldi.

— Peri sarayı bul, — dep şıbıradı Acıbay. — Bul cerge kirgen kol çıkpayt.

Kançoro oşol künü koroodo, tulparlardın canında turgan; elçilerdin korkkonun kördü, küldü; birok külküsünün tübündö başka bir nerse bar ele. Ürgönçtön beri, çalgından baş tartkan oşol kündön beri, bektin közü özünön tayganın, dastorkondo Külçoronun oñgo, özünün solgo oturguzulganın körüp, körgönün içine katıp cürgön. Içine katkan sayın al nerse, karañgıda bagılgan ar nersedey, ünsüz çoñoyup cattı.

Içkeride, köşögönün artında, caşıngan Semetey menen coluguştu; caş bek toy kubanıçın cüzünön öçürüp, soguş esebin aldına caygan. Uçuraşıştı; Acıbay ceti kündük antın, Toltoydun kaarın, Çınkoconun «cesir katınım» degenin birden aytıp berdi. Semeteydin caagı tüyüldü; «cesir» degen sözdö mancaları Zulpukordun sabın taap, kayra koyo berdi. Kün esebi baylandı: cetinçi künü ce kız ketmek, ce kan.

Ubadaga sanaluu kündör kalganda Külçoro Semeteydin aldına dagı bir colu tize büktü.

— Mırzam, — dedi, — Ürgönçtö künööm bar ele, selkinçekke aldandım; uruksat et, ayıbımdı coldo tölöyün. Toltoydun colun men baykayın; koldun oozun, çalgınçısının izin men tabayın. Calınam, meni ciber.

Semetey balanın közünö uzak karadı; on eki caştın içinen cüz cıldık berilgendikti kördü. Turdu, öz kolu menen casanttı anı: adegende Kanıkeydin iyne sayın duba okup tikken Badana sootun kiygizdi conuna; üstünön Manastan kalgan Akolpoktu; iynine Akkelteni astı, beline Bölökbay ustalar sokkon aybaltanı taktırdı, koluna Sırnayzanı berdi. Taybuurul tartıldı; cel perisinen tuulgan tulpar üstünö mingendi taanıdı, cer çapçıdı. Ayçürök kurmandıktardı çaldırdı; boz bee cıgıldı, kanı cerge, dubası kökkö berildi. Peri kızı eki kolun cayıp, köz caş menen calbardı:

— Kırk çilten coldoşu bolsun, Kıdır aldında cürsün, Almambettin arbagı artınan eerçisin! Zımırık kanatın kersin! Bul bala maga bir tuugan, bul bala oçokko çok; aman barsın, aman kaytsın!

Semetey balanın eki iyninen karmap, mañdayınan öptü.

— Atañ cok ele, men saga bek da, ake da boldum, — dedi. — Emi bar; birok munu unutpa: cigittik — ölüü emes, kaytuu. Közüñ coldo, kulagıñ cerde bolsun; Toltoydun çalgınçısın kör, sanın sana, özüñdü körsötpö. Salgılaşar kün kelse, al künü birge salgılaşabız.

Külçoro atına ırgıp mindi; kerbenden bir duuldoo çıktı; Taybuurul oktoy atırıldı cana keçki kızılda çañdan bir sızık bolup meykinge aktı.

Bala tün boyu cürdü, kün boyu cürdü; een kumdardı, kurgak saylardı aştı; cana toguz coldun toomu Börü-Koygo cetti. Al cerde, coldor tüyülgön cerde, Manastın belgi taşı turgan: atasının cortuuldarınan kalgan, üstü ant cazıluu, camgır menen celge ceñilbegen kara taş. Külçoro attan tüştü, taşka mañdayın tiygizdi; anan Sırnayzanı kötörüp bar küçü menen cerge saydı; nayza cerge bir karış kömülüp, köktö bir boy tik turdu. Kırk çilten tegeregine tegerek boldu, Almambettin arbagı baş cagına keldi, Zımırık köktö kenen-kenen aylandı. Cana on eki caşar bala, duşman colunun tak ortosunda, toguz coldun toomunda, korkposton sunala cattı, uktadı; uykusu — taza abiyirlerdin uykusu, tereñ cana tüpsüz.

✦ ✦ ✦

Oşol saattarda Cediger koşununda bir çıñırık çıktı; Toltoy terdep-kurgap, öz kaptalın karmalap oygongon. Örgöösünö Çınkoco çakırıldı; Toltoydun cüzü ölüktün cüzündöy ele.

— Bir tüş kördüm, — dedi, ünü titirep. — Buurul at mingen bir bala; üstü-başı büt temir, töşündö ak soot, kolunda sırduu nayza. Murutunan ter çıga elek bala; birok közdörü... közdörü — Manas dep bilgen oşol eski korkunuç. Nayzasın kaptalıma saydı; kanım kumday aktı, canım kuştay uçtu. Oygondum, kaptalım dale sızdayt. Çınkoco, akem, meni uk: Ayçüröktü albaylı. Manastan kalgan uul bar; oçogu öçö elek, çogu küldönö elek. Tüş kalp bolso kaptalım sızdabayt ele.

Çınkoco kürkürödü; korkok söz anın örgöösündö batpayt ele.

— Tüştön kol buzulabı? Katınday tüş corup, er maydanınan kaçalıbı?

Toltoy başın çaykadı; cay-cay, öcörlük menen çaykadı.

— Sen Manas oçogun bilbeysiñ, men bilem, — dedi. — Saga bir eski okuyanı aytıp bereyin, al oçoktun otu kanday ekenin kör. Kökötöydün aşın uk.

Cana Toltoy, tündün ortosunda, sanaasın okuyaga orop ayta baştadı; dastandın içinde bir dastan açıldı.

Taşkende, dedi, Kökötöy degen han bar ele; malı kırk kampaga batpagan, cılkısı kırk örööndü tolturgan, teñdeşsiz bir bay. Öz uulu cok ele; talaadan tabılgan bir balanı booruna basıp, at koyup, östürgön: Bokmurun. Kökötöy ölgöndö bul erke uul atasına bolup körbögöndöy bir aş bermek boldu; atı ceti dubanga tarasın, kelgen sıylansın, kelbegen ökünsün degen aş.

Akılman Koşoy, oşol toodoy karıya, balanı aldına aldı; nasaat ayttı: aşıñdın ordu cakşı, niyetiñ uluu, dedi; birok Kıtay cakın, Koñurbay aç börü; Manaska keñeşpey, Manassız bul aş berilbeyt; bürkütsüz cayloogo kuzgun konot. Bokmurun ukpadı; caş ele, malı köp, akılı kıska ele. Büt elin, köçün, üyürün Taşkenden kötörüp Üç-Karkıraga, oşol uçu-kıyırsız cayloogo kondurdu.

Anan caş Aydardı çakırdı; Maanikerge, oşol alıs col cutkan külükkö mingizdi da tört tarapka ciberdi. Aydar alıp cürgön çakıruu — çakıruu emes, korkutuu ele: kelgen kelsin, kelbegendin başına tigil bolot, malına bul bolot dep korkutuu üstünö korkutuu. Kapır debedi, musulman debedi; büt handar çakırıldı. Kökçö keldi kırk miñ atçanı menen; Muzburçak keldi, Ürbü keldi; cer aldın bilgen er Töştük keldi. Kelişti, kelişti; Karkıranın çöbü at tizgini, çatır cibi menen cabıldı.

Cana bir künü meykin karaydı; çañ emes — kol; bulut emes — kalmak. Coloy keldi; oşol cer çögörtkön balban, oşol oroy küç, artında Şibe elderi, uçu-kıyırsız kalıñ kol menen Karkıraga tüştü. Keldi da, attan tüşö elekte aş ordun tonor köz menen sıdırdı. Bokmurun

korkkonunan altın çaçtı; cambı üstünö cambı, üyür üstünö üyür berip Coloydu cooşuttu. Birok bir uuç musulmandın cürögünö oşol künü kara taş oturdu: bul kalıñ kalktın ortosunda bir uçkun çagılsa, aş tonolmokko aylanat, toy kanga aylanat; cana bul kalıñ kalktı oozduktay turgan calgız at oşol aşta azırınça cok ele.

Koşoy oşol kalıñ kalktın ortosunda ak sakalın culkulap basıp, handardı birden kıdırgan: Kökçö közün ala kaçkan, Ürbü iyin kuuşurgan, er Töştük «cerdin astın bilem, bul iştin astın bilbeym» degen. Baarı bir ele attı oylop cattı, eç kim aytuuga daabadı; antkeni aş eesi Bokmurun al attı çakırbaganı menen baarın ottun ortosunda kaltırgan.

Toltoy unçukpadı; örgöönün içinde çoktor çartıldadı.

— Al at — Manas ele, — dedi anan, akırın. — Manas kelgiçe Karkırada eç kim tınç dem ala algan cok; Manas kelgende Coloy da moynun iydi. Emi oylon, Çınkoco: oşol attın uulu Ayçüröktün bosogosunda kütüp turat; cana men tüşümdö, oşol bosogodon kelgen nayzanı kaptalımdan sezdim. Dagı ele basalı deysiñbi?

Çınkoco coop bergen cok; açuusu menen korkunuçu, eki börüdöy içinde alışıp cattı. Akırında ordunan turdu, örgöönün eşigin ayra tartıp açtı, sırttagı ot deñizin karadı.

— Mınça erdi cıynap alıp tüş üçün taratsam, meni Cedigerde it deşet, — dedi. — Ceti kün tolsun; kız kelse — cakşı, kelbese — Manastın uulu bolso da, çiltendin kırkı canında bolso da, üstünö cüröm. Sen tüşüñdü sakta, Toltoy; er maydanında tüş ötpöyt.

Toltoy başka söz aytpadı; birok kolu, uykusunda nayzalangan kaptalınan al tünü kayra acıragan cok. Örgöönün sırtında tün cıldı; koşundun miñdegen otu birden öçtü. Cana ötö alısta, toguz coldun toomu Börü-Koydo, Manastın belgi taşının tübündö, Sırnayzası cerge sayıluu bir bala uktap cattı; buurul carıkta sootu küñürt cıltıldagan, tüştörgö kirip kaptaldardı sızdatkan bala. Ceti kündün altoo ötkön; erteñ toomgo algaçkı tuyak dabıştarı kelmek.

21-BÖLÜM

Kökötöydün aşı cana er maydanının sınooloru

Karkıranın cayloosu uçu-kıyırsız meltiregen; al cerde asmandın etegi cerge tiyip, cerdin demi kökkö siñip turçu. Oşol cayı Karkıraga uşunçalık kalıñ el agılıp keldi deysiñ — darıyalar ılaylanıp aktı, çöp tizege cetpey tebelendi, tütündör biri-birine orolup, bir bütün bulutka aylandı. Bul Kökötöy handın arbagına arnalgan uluu aş ele; kazandar künü-tünü kaynap, soyulgan maldın esebin algan can kalbay, boz üylör talaaga appak üyürdöy cayılıp cattı. Oşol oor cüktün baarı on üç caşar balanın iyninde turdu: Kökötöydün uulu Bokmurun atasının atın cerge tüşürbös üçün tişin kıçıratıp, balalıgın çetke cıyıp, konok tosup cürdü.

Konoktun da türü türkün ele. Dos kelgendey ele duşman da kelgen; bata kılgan oozdon körö, pay izdegen köz köp bolçu. Şibe hanı Orokkır kabagın çıtıp attan tüştü; Bokmurun anın aldına altın töktü, soyuş tarttı — handın tüyülgön kabagı oşondo gana cazıldı. Anan Keçil hanı Koñurbay keldi: al kelgen cerinen çañ emes, kek ala kelgen; atası

Alookenin kanın kırgızdan körüp, oşol kandın kunun ar bir dastorkondon izdeçü. Bokmurun anın da aldına cambı üydü, cıluu söz tizdi; Koñurbay altındı aldı, kegin bergen cok. Eñ ayagında mancu hanı Ezkara tüştü — bir kezde Manastı Esenkanga cetkirip kakkan sınçı-bübüçü; adamdın cüzünö karap içindegi korkunuçtu okup, attın soorusuna karap cürögün çeneçü. Anın közü altında da, soyuşta da emes ele. Közü celede eñ başta turgan, calı cibek, köz karaşı ot, cer üstündö teñdeşi cok tulparda — Kökötöydön kalgan Maanikerde ele.

— Bul attı maga bergile, — dedi Ezkara; ünü kıñıldak bolgonu menen içinde cılandın ışkırıgı bar ele. — Berseñer, aşıñar aş bolot. Berbeseñer, bul cayloonu baştarıñarga kulatam: kazandarıñardı töñköröm, tuuñardı sındıram, aşıñardı azaga aylantam. Söz meniki, möönöt silerdiki.

Bokmurundun baladay cüzü kupkuu boldu. Maaniker atasının esteligi ele; Maanikerdi berüü — Kökötöydün arbagın ekinçi iret kömüü menen barabar. Birok berböö — uşul kalıñ curttun içinde kan tögülöt degendik. Bala han ooba dey da, cok dey da albadı; möönöt sanalıp baştadı, oşol künü aştın üstünö kazan tütününön emes bir kara bulut kondu.

Bulut asmanda gana kalsa kana. Kalmak menen kıtaydın kalıñ tobu eesi caş, karoolu az bul aşta noktosun bir culkup üzgön. Oçok baştarına çögüp, kaynay elek kazanga kol salıp, çiyki etti talaşıp biri-birinin oozunan culup catıştı. Karşı turgan aşpozdu sabaştı, çömüçtü başına sındırıştı, ayran kübülörün töñkörüp, kiyizderdi bulgaştı. Musulman handarı biri-birin tikteşti, eç kim aldıga çıkkan cok; antkeni Ezkara — tigi bübüçü köz — konuştardı birden kıdırıp, erlerdi birden tarazalap, baarın kem tapkan. Koşoygo karap: seksen beştegi çal, söögü oorloşkon, künü ötkön, — degen. Töştükkö karap: cer aldınan kaytkanına ceti kün bolgon çarçañkı, kölökösü da es algısı kelet, — degen. Kökçögö karap, cön ele külgön; al külkü Kökçönü kılıçtan tereñ caralagan. A Manas? Manas ortodo cok ele. Talas alıs, kabar cetpegen; ansız bul cayloo — koyçusu toodo kalgan üyürdön ayırması cok bolçu.

Tündösü aylasızdık boz üylördün arasında but dabışınday aylanıp cürgöndö, ak sakal Koşoy Bokmurundun ordosuna keldi. Ottun başına çögüp, otko uzakka tigildi, anan başın kötördü:

— Aş bergen ayıptuu, balam, — dedi. — Eşigiñdi açtıñbı — kelgen ar bir demdin salmagı seniki. Birok ayıptın da aylası tabılat. Bul kara buluttu taratar şamal Talastan sogot. Manaska kabar sal. Butu ceñil, cürögü bek biröönü tanda; astına Maanikerdi tokut. Maanikerdi suragan Maanikerdin çañın körsün.

Oşol tünü caş Aydar tañdı kütpöy Maanikerdin üstünö sekirip mindi. Bokmurun üzöñgüsün karmadı:

— Altı kündön keçikpesin, — dedi; ünü titirep turdu. — Altı kün toldu degiçe Ezkara sözün atkarat. Uç, Aydar; kuş bol, cel bol, emne bolsoñ da bol — keçikpe.

Maaniker tündün içine kara cıldızday sızıp kirdi. Al baskan taşın taanıbas, keçken suusun bilbes at ele; ördü ıldıy, ıldıydı tüz sanap, tündü küngö ulaçu. Aydar eer üstündö uktagan da, tınıkkan da cok; börü ulusa ukpadı, boroon ursa körbödü — oyunda altı kündün esebi gana. Üç kün üç tündük coldu Maaniker büktöp taştadı; tañga maal Talaska, Manastın ordosunun aldına köbükkö çömülüp kelip toktodu. At oşol zamat tize bükkönsüdü; uluu tulpar da bul çabıştan kiyin bir colu tereñ dem aldı.

Manas oşol maalda añçılıktan kaytkan ele; Aydardın entige aytkan kabarın ukkan sayın öñü karaydı, karaygan sayın ösüp baratkanday boldu. Kökötöy ölüptür, kırkın berişiptir, cıldıgın ötkörüşüptür, aşın kuruşuptur — Manaska bir ooz söz cibergen can cok. Dostuktun mından oor kordugu bolobu? Handın kaarı taşıdı, Zulpukor kınınan carımına suuruldu:

— Demek, meni ölgöngö sanaşkan! Aşka çakırılbagan Manas kabarga da kerek emes tura! Aytçı, Aydar, seni azır uşul cerge sulatıp salsam, kim meni kem köröt?

Aydar tize büktü, moynun sundu; caş cürögü korkuudan emes, coldun tekke ketişinen titiredi. Ortogo Bakay tüştü, ak sakalı töşündö, ünü tereñ:

— Kılıçıñdı balaga kötörbö, Manas. Ayıp kabarçıda emes, kabardı keçiktirgende. Anan oylon: Ezkara Maanikerdi alsa, erteñ Akkulaga kol sunat. Kökötöydün aşı kıyrasa, kıyragan Kökötöy emes — kırgızdın beti.

Kanıkey da keldi; salmaktuu, şaşpagan, közü alıstı körgön. Calıngan da, calbargan da cok; eşikti gana açtı:

— Altı cıldan beri tigip cürgön çepkenderimdin künü bügün eken, — dedi. — Kırk çorogo kırk çepken bıçtım; ok ötpöyt, kılıç taygılanat, nayza sıygalanat. Kırk coo atı cemdelip, kütüp turat. Kaarıñdı bizge emes, Karkıradagı kara bulutka sakta, hanım.

Manastın açuusu nuk tapkan seldey tunup, ogo beter küçödü. Kanıkeydin kolunan Ak olpoktu kiydi — al çepkenge ok ötpöyt, ot albayt ele; Akkulanın üstünö kötörüldü — al attın demi boroongo tete ele. Bakay aldıga tüştü, Almambet oñ cagına, Çubak sol cagına öttü, Sırgak arkasın aldı; kırk çoro kırk çepken menen kurçandı, kırk at kırk çagılganday

tıbıradı. Üç kün üç tün col cürüştü; Kızıl-Kıya aşuusunun karın boz buluttay sapırıp, Karkıraga tüşüp kelişti.

Tüşüp kelişti — Karkıra alardı alıstan kördü: adegende munarıkta bir çañ payda boldu, anan çañdın içinen ak tuu köründü, tuunun astınan Akkulanın töşü çıktı. Bir bala kıykırdı, bir abışka ordunan turdu; at oozdon oozgo celdey öttü: Manas kelatat, Manas! Cayloo bir zamatta özgördü. Ümütü üzülgön musulmandar ölüü uykudan tirilgendey tirildi; kimisi ıyladı, kimisi takbir ayttı, kimisi bolgonu «Keldi» dey aldı, başka söz tappadı. Oçok baştarın talagan taloonçular Akkulanın çañın körör zamat etti kazanda, çömüçtü küldö taştap kaçıp cönöştü. Koşoy Manastı booruna kıstı; birok karıyanın esi dagı ele etiyattıkta ele:

— Ezkaranın közü Maanikerde, — dedi. — Attı ber da kutul; bir at üçün mınça kan bolboyt.

Manas başın eki cakka çaykadı; ünü cay, taştay oor ele:

— Koşoy aba, sen menden caşıñ uluusuñ, birok munu menden cakşı bilesiñ: bügün Maanikerdi bergen erteñ Akkulanı beret. Erteñ Akkulanı bergen bürsügünü Kanıkeydi, anan Talastı, anan tuunu beret. Bere-bere tügöngön eldin atı kalat, özü kalbayt. Maaniker ordunda turat.

Anan kamçısın alıp, oçok baştarın közdöy atın saldı. Kazan töñkörgöndün conunda kamçı şartıldadı, çiyki et talaşkandın kolunan et tüştü; kalmaktı kalmakka koşup aydadı, kıtaydı çatırına tıktı. Ezkara aldınan çıgayın dedi ele — Manastın kamçısı abada bir aylandı, bübüçü handın kalpagı töbösünön uçup, on kadam narı çañga tüştü. Ezkara kalpagın tiktep kala berdi; kalpak menen koşo aybatı da cerde catkan. Koñurbay atınan tüştü, kıtay bekteri birinin artınan biri tüştü; tize bügüp, baş iyişti:

— Künööbüz moynubuzdan çoñ, — deşti. — Aştın urmatına keçir; konok akısın tebeledik, tuz akısın unuttuk.

Manas keçirdi; antkeni uluu aştın üstündö kan bolboyt, bolso al aş eesine emes, buzganga cazılmak. Tınçtık ornodu, kazandar kayra kaynadı, kara bulut taradı — taradı, birok birotolo ketken cok; cayloonun çetinde, Koñurbaydın çatırının üstündö içke kölöködöy bolup kütüp kaldı. Oşondo Bokmurun atasının aşın akırı aştay carıyaladı: küröştün baygesi — miñ kara nar, miñ bee, bir kap altın! Carçılar kıykırgan sayın kıtay taraptan bir düñgürök çıktı; toodoy Coloy ordunan turup, kurun kınay baylanıp catkan. Al tursa cer iyilet deşçü; turdu da, musulman tarapka karadı: aldınan kim çıgat? Handar

aldın karadı, erler tizesin. Manastın közü bolso cay, tegerene karanıp kelip, seksen beş caştagı Koşoygo toktodu.

✦ ✦ ✦

— Menden öttü, Manas, — dedi Koşoy; ünündö taarınıç cok, çarçoo bar ele. — Söögüm oor, tizemde tıñ cok. Coloy — too, men emi toonun kölökösümün.

— Kölökö toodon uzun bolot, aba, — dedi Manas. — Anan da sen karmabagan küröş — biz karmay albagan cer. Kırgızdın beti sensiñ; bet cerge tüşpöyt.

Anan Manas katıp cürgön belegin alıp çıktı: bir kandagay — küröş şımı, anı Kanıkey Too-Kuygak tekesinin terisinen tokson kündö tikken; tokson kün suuga çılap, tokson kün iylep, tigişine sır katkan. Manas anı eki koldop Koşoygo sundu da, düynönü titiretken han ünün kayırçının ünündöy capızdattı:

— Munu al, aba, kiy; Coloydun aldına çık. Orduna altın surabaym, at surabaym. Bir gana nerse tileym: bata. Balaluu bol degen bata. Düynö aldımda iyildi, üç katın aldım, oçogumda uul ünü cok. Sen ak sakalıñdın urmatına asman eşigin kagasıñ; men üçün kak.

Koşoy kandagaydı aldı, kiydi — kiye albadı. Teri karıyanın cazı cambaşına batpadı; topçu ordun tappadı, kandagay butta ilinip turdu. Coloy taraptan katkırık kötörüldü. Manastın közü karañgıladı; uyat — açuunun eñ cindisi. Kanıkeyge buruldu, kılıçka kolu bardı:

— Tokson kün uşuga korotuldu bele? Kırgızdı küldüröyün dep tiktiñ bele munu?

Kanıkey kılıçtın aldında kirpik kakpadı. Aldıga bastı, kandagaydın içki betin oodardı, tigiştin içine caşırılgan topçunu — tigi sır tüyündü — çeçti, oşondo teri canduuday cazılıp, Koşoydun beline kondu; tar da kelbedi, keñ da bolbodu — teke oşol kandagay üçün tuulgansıp kaldı. Koşoy bir kandagayga, bir Kanıkeyge karadı; karı közdörü caynadı:

— Mınday akıl, mınday sabır menen... Bul ayal şer töröyt eken, — dedi. Anan koldorun kökkö caydı; cayloo tındı, kazan tındı, cel da toktogonsudu. — Tilegiñ kabıl bolsun, Manas! Oçoguña ot, kuçagıña uul bersin! Törölör uuluñdun atın men koydum: Semeteyge Alla car bolsun! Bul Semetey er bolsun, kara kulak şer bolsun; atasının tuusun cerden kötörsün, duşmanının uykusun buzsun!

— Oomiyin, — dedi cayloo bir oozdon; on miñdegen kol betke tartıldı. Kanıkey coolugunun uçu menen közün aarçıdı; eç kim körgön cok, bir Bakay kördü, al da körmöksön boldu.

Anan er maydanı kurulup, eki too karmaştı. Coloy keldi — ar kadamı dobulbas, ar demi köörük; Koşoy turdu — tamırı tereñdegi uluu çınar. Karmaştı — bir kün öttü, acıraşpadı. Eki kün öttü, üç kün öttü; Coloy basıp kiret, Koşoy omkorulbayt; Koşoy imeret, Coloy kulabayt. Karmagan cerinen ter, baskan cerinen çañ çıktı; eköönün aylanasında maydan sabalgan kırmanga aylandı. Kalıñ el uktap-oygondu, kazandar kaynap-boşodu; küröş ulandı. Törtünçü künü Coloy bir basıp kirgende Koşoydun tizesi cerge cakındadı; musulman taraptın cürögü oozuna tıgıldı, Kanıkey köşögö artında bata kıldı. Beşinçi künü Koşoy bir imergende Coloy teñselip, arañ oñoldu; kıtay cagı taş bolup kattı. Küröş ulandı. Altınçı künü, kün beşimge oop baratkanda, karı börü caş çagındagı bir amalın estedi: Coloy büt salmagı menen töşünö üñülüp baskanda Koşoy kütpögön cerden boşop, çetke ıktadı da, aram çalma saldı. Too öz salmagı menen tegerendi — Karkıranın ceri Coloydun dalısı menen öbüştü. Çıkkan uraandan kuştar ürküp uçtu; musulman tarabı Koşoydu kol üstündö kötördü, miñ kara nar, miñ bee, bir kap altın karıyanın aldına üyüldü; Koşoy baarın oşol cerdegilerge bölüştürüp berdi, özünö bir batanı gana kaltırdı.

Andan soñ cekeme-ceke küröşkö kıtaydın balbanı Tükübay çıktı; karşısına kim çıgat dep suralganda, Kanıkey köşögö artınan kabar ayttırdı: «Er Agış çıksın, men kepilmin». Ayal kepil bolgon er uyat kılbayt deşet; Agış maydanga bastı, Tükübay menen alıştı, bir silkindi, eki oñoldu, üçünçüsündö kıtay balbanın kurunan alganı boydon asmanga kötördü da, kara askaga çaptı. Aska carıldıbı, balban carıldıbı — karagan acırata albadı; Tükübay ekige bölünüp, maydan bütkön ele.

Oşol keçte ordogo Oogan hanı Akun keldi; cüzündö añ körgön adamdın emes, keremet körgön adamdın nuru bar ele.

— Manas, — dedi, — uuda bir kız taptım; kuunun kanatınan tüşkönsügön, peri kızı deşet, atı Ayçürök. Men anı öz kızımday bagıp catam. Koşoydun batası tekke ketpeyt; senin bir uuluñ törölöt. Kel, beşik kuda bololu; menin Ayçürögüm senin törölö turgan arstanıña cazılsın. Sen ölsöñ sözüñ kalsın, men ölsöm antım kalsın.

Manas Bakayga karadı; Bakay başın iydi: «Söz maldan oor». Ceti cüz at tartıldı, bel kuda baylandı; eki han kuçaktaştı. Oşol künü Karkırada eç kim bilgen cok, birok dastandın erteñki colu — Semeteydin colu, Ayçüröktün colu cana al coldo tögülör kandar — oşol keçte bir kese kımızdın üstündö sızılgan ele.

Anan uluu bayge keldi. Baygege at cazıldı, cazıldı, cazıldı: ceti miñ kırk üç at! Başında Manastın Akkulası, Coloydun Açbuudanı, Töştüktün cer aldın körgön Çalkuyrugu; cana eç kimden surabay, caşıruun cazdırılgan dagı bir kara at: Koñurbaydın Algarası. Bakay çabış colun özü kıdırdı; alıskı buruluştu Akkulanın demine ılayıktap taa Celpinişke ornottu: «Kıska coldo ar at uçat; uzun coldo cürök çabat», — dedi. Attar sanaldı, kulaktarına en salındı, çabandesteri baldardan tandaldı; anan carçı kıykırdı da, ceti miñ kırk üç at bir dene bolup kozgolup, çañ bolup munarıkka agıp ketti. Çañ basılganda cayloodo cürök çıdagıs bir boştuk kaldı; cayloo kaytıp kelgençe kuru turabı — erlerdin sayışı carıyalandı: nayza menen cekeme-ceke.

Oşondo kıtay taraptan, Algaranın ceteginde emes üstündö, kara soot kiygen bir kölökö maydanga çıktı: Koñurbay. Atası Alookenin kanın uşul maydandan izdep cürgön.

— Manastan başka eç kim ubara bolbosun, — dep kıykırdı. — Alarım anın moynunda.

Manas Akkulanı baygege koşkonduktan cöö eseptelçü; burulup, Almambetke karadı:

— Saralanı ber, bir boorum.

Almambet Saralanı berdi, birok köñülü karañgıladı: «Koñurbaydı taanıym, amalı köp; baykagın, töşüñdü açık karmaba». Kanıkey kiygizgen Ak olpok conunda, Sarala astında, Manas maydanga tüştü. Eki tulpar biri-birine agıldı; nayzalar kalkandarda kürkürödü, sındı; cañısı berildi, al da sındı. Oşol künü altımış nayza sındı; altımışınçısında Manas Koñurbaydın kalkanının çaypalganın karmadı, nayzasın töşünö takay koyup bastı da — Keçil hanı Algaranın üstünön culunup tüşköndöy çañga oturup kaldı. Cayloo ontodu. Salt belgilüü: cıgılgandın atı — cıkkandın olcosu. Algaranı Manastın aldına tartıştı; Manas attın calınan bir sıladı da, tizginin Koñurbayga sundu:

— Atıñdı al. Men atañdın kanına kirgen cokmun; sen da kegiñdi çañga köm. Er degen cıgılgan cerinen atsız turbasın.

Koñurbay tizgindi aldı, baş iykedi; birok başın iykegende közdörün eç kim körgön cok. Almambet kördü. Manastın canına keldi, ünü açuu ele:

— Atın berdiñ, kegin keçirdim dediñ. Manas, men al cerde tuulgam, al suudan içkem; bilem. Bul Koñurbay ölmöyünçö kırgızdın işi oñolboyt. Bügün keçirgeniñ erteñ başıña kelet.

Manas coop bergen cok; keçirüü anın tabiyatında kılıçtan tereñ ele. Birok Almambettin sözü kulagının tübündö cıldarga sozular küüldöktöy bolup kala berdi.

Cambı atuuga kezek keldi: asmanga tigilgen şırgıydın uçunda cipke ilingen kümüş cambı; kim tüşürsö — oşonuku. Miñdegen mergen kelip öttü; caa cazdı, korgoşun tayıdı, kümüş çaypalıp tura berdi. Anan kırk çoro tizildi; ar biri bir cipti kesti — cip cip bolup içkerdi, kümüş kıl uçunda ilinip kaldı, akırkı cipti Manastın ogu üzdü. Cambı çañga tüştü, alkış kökkö çıktı; kıtay cagında bolso kaştar tüyüldü. Bakay al kaştardı okup, Almambetti çetke tarttı:

— Baygenin kaytışı bar dagı. Kıtay amal kurat; buruluşta at ürkütöt, cem çaçat, ok atat. Sen alardın tilin da, kebetesin da bilesiñ. Bar, coldu toro.

Almambet atası Çılabadan kalgan kıtay çapanın kiydi, çaç ördü, kalpak almaştırdı; öz enesi taanıbas keyipte ele. Kaytuu colunun eñ tar kapçıgayına bardı, aldıñkı attardın canaşa çaap, tört tilde — kıtayça, kalmakça, solonço, şibeçe — süröön üstünö süröön saldı: «Col boşotkula! Uluu baygege kol salgandın kolu kurgasın!» Bukturmada catkandar anı özübüzdükü dep oylop bögöldü; cem çaçarlardın cemi kolunda kaldı. Kapçıgaydan birinçi çıkkan çañ buluttun içinen tartılgan caaday bir dene köründü: Akkula! Açbuudan anın artında, Çalkuyruk anın artında; Akkula Karkıraga calgız kirdi, eesinin süröönün ukkanda akırkı bir silkinip, cipti töşü menen üzdü. Bokmurun baygeni sanattı; mal toonun etegine döbödöy üyüldü.

Birok al döbögö eki cup köz börünün koygo karaganınday karap turdu: Koñurbay menen Coloy, attarının üstündö, unçukpay, eseptüü — kütüp catıştı.

✦ ✦ ✦

Bayge sanalıp bütö elekte kıtay-kalmak kalıñ tobu bir çetinen kozgoldu. Koñurbaydın işaratı, Coloydun süröönü, Boroonçu menen Ilamanın üyürlörü ele; karoolçular kamçı astında ezildi, töölör aydaldı, beeler taratıldı, altın kap atka cüktöldü. Musulman handarının tili tañdayına cabıştı; içinen biröö ak sakalın sılap şıbıradı: «Ceti börü bir taydı talap catsa, tarpın koyobu? Baş iyeli; mal ketet, can kalat».

Al söz Manastın kulagına tiydi, oşondo han aga çeyin eç kim ukpagan ün menen kürkürödü:

— Atım arık degendin atın soyup ceym! Mal — namıstın kölökösü; kölökösün aldırgan özün aldırat. Kim er bolso, artıman tüşsün!

Oşentip calgız çaptı. Akkula taloondun tak ortosuna çagılganday tüştü; Manastın kamçısı adegende Koñurbaydın kalkanında kürkürödü, anan kayrılıp Coloydun eegin cardı; toodoy balban kanın alakanına tükürdü. Andan soñ cayloo kırk cıldan beri kurçalgan bilektin dobuşuna toldu: Almambet oñ kanattı, Çubak sol kanattı cançtı; Bakay ortonu cardı, Sırgak kaçkandın colun tordu; kırk çoro kırk cerden kirdi. Kalmak kıtayga aralaştı; kıtay öz çañına muundu. Almambet darıyanın arkı öyüzünö ötüp kaçkan Coloydu kördü; caasın tarttı, suunun üstünön bir ok uzattı — ok Açbuudandın töşünö sayıldı. Uluu at suu boyuna kuladı; Coloy cöö kaldı — toonun cöö kalışı kulaganınan caman. On miñ tütün kalmak oşol künü cançıldı; aydalgan mal miñ eselenip kaytarıldı, karoolçulardın öçü aşıgı menen alındı. Kökötöydün aşı kan menen baştalıp kan menen bütö cazdaganda Manastın kamçısı anı saltka kaytardı; Bokmurun atasının arbagına bata tartkanda on üç caştın dalısı emi handın dalısı ele.

Işi uşunday bolgon. Kökötöydün aşı uşunday berilgen, Karkıra munu uşintip körgön.

Birok bul sözdör aytılıp catkan cer Karkıra emes ele; al kündördün üstünön dalay suu agıp, Manas kara cerge kirip, Talasta uulu Semetey tuu kötörgön. Ikaya Cediger elinin konok üyündö, bir kış tünü aytılıp catkan; ot külgö aylanıp, ukkandardın kımızı buttarında muzdap, eç kim ordunan cılgan emes. Karıya komuzun tizesine catkırdı da, közün tördö oturgan, közdörü aç közdüktön cangan adamga — Şıgay uulu Çınkocogo kadadı: — Bul ikayanı saga ibarat bolsun dep ayttım, bek. Biröögö keter malga, biröögö cazılgan ençige sunulgan kol emne bolorun Karkıradan kördüñ. Kökötöydün aşın talagandardın attarı öldü, betteri tüştü. Sen emi Akun handın kızına, Semeteyge beşikten cazılgan Ayçürökkö köz artıp oturasıñ. Koy. Manas öldü, birok tuusu cerde emes; Talasta Semetey oturat, canında Külçoro menen Kançoro, arkasında Bakay.

Çınkoco kımız kesesin bir kötörüştö boşottu, keseni otko ırgıttı:

— Manastın dooru öttü, ırçı. Batañ başkaga, kız maga. Ayçüröktü alam; kerek bolso Oogandı başına kulatam.

Söz aylanıp-üyrülüp Cediger hanı Toltoydun aldına keldi; Çınkoco andan kol, dalı, şeriktik surap catkan. Toltoy adegende oor oturdu:

— Semeteyge tiybe, — dedi. — Bakayga tiybe. Al oçokton ot algan küybödü bele? Karkıranı sen da uktuñ.

Birok Çınkoconun tili cılan tili ele: korkok dedi; Cedigerdin hanı katın cürök eken dedi; dastorkondo ayttı, añçılıkta ayttırdı. Taş teşer cerin bilet; korkoktuk taşı Toltoydu

mañdayınan urdu. Han oozuna araktı takap içti; içken sayın içindegi akıl-es öçüp, orduna kara ot oturdu. On eki kat ok ötpös çopkutun kiyip, tulparı Surkoyondu tarttırdı. Üzöñgügö basarda bir azga toktodu; cürögünün tüpkürünön bir ün muzdak koldoy ötö kaçtı: «Bügün barsam — ölöm». Oşentse da bardı; er sözünön kaytuu aga ölümdön oor körüngön. Surkoyondun başın Oogan coluna burup, karañgıga saldı.

Al emi Ooganda, ak saraydın köşögösünün artında, Ayçürök uktagan emes. Al peri kızı ele; kuu kebin kiyip, şamal alıp kelgendi şamaldan murda sezçü. Oşol tünü cürögünö bir kooptonuu tüşüp, terezeden cıldızdardı karagan: cıldızdın biri küügümdönüp, kara cel teskeri sokkon. Camandık coldo ele; kız munu atın bilbey turup bildi. Koldorun cayıp bata kıldı, tilegin kökkö uzattı da, Talas menen Oogandın ortosuna toolordu cutar, coldu öçürör sıykırduu tuman tüşürdü. Toltoy al tumandın içinde colunan adaştı; Surkoyon kulagın tikçiytip toktodu, aldıga baspadı. Tuman bir açıla kalganda Toltoy aldınan bir balanı kördü: aska tübündö taştı cazdık kılıp uktagan on eki caşar bala. Canında ottop cürgön at bolso... Toltoydun kanı kaçtı: al Taybuurul ele, Semeteydin tulparı. Taş cazdıkta uktagan da Almambettin uulu Külçoro ele.

Bala at kişenegende oygondu; oygonuşu menen turuşu, turuşu menen kuralga umtuluşu bir boldu. Manastan kalgan Akkelteni — tigi uluu mıltıktı — kötörüp, kökkö boşottu; toolor kürkürödü, tuman titiredi. Oşondo balanın alkımınan balaga caraşpas bir süröön çıktı:

— Manas! Manas!

Al at tumandın içinde bir koşuunga aylandı. Toltoydun arbalgan közünö örööndün oozunan çıkkan koldor köründü: aldında Manas, ak tuu astında; oñ cagında Bakay, sol cagında Almambet, artında Çubak — ölgöndör tirilip, Karkıranın büt aybatı üstünö basıp kelatkan. Baatırdın cürögü üzüldü; Surkoyondun başın burup kaçtı. Külçoro Taybuurulga sekirip minip, artınan tüştü; kuugan sayın küldü, külgön sayın ün kattı:

— Kaçpa, bek, kaçpa! Küyöö bolup kelbediñ bele? Kaçkan küyöö bolobu; kudanı uşintip tosup alabı?

Cetti da, atası Almambetten kalgan sır nayzanı — acıdaar uusuna altı kün çılangan tigi kara temirdi — şiltedi; nayza Toltoydun kuymulçagına sayıldı. Han ooruudan eki büktöldü, birok acal da bir col sınayt: burulup kılıçın balaga kötördü — kötördü da, kolu abada kaldı; körünbös bir kol, Teñirdin kolu, bileginen karmagansıp, kılıç tüşpödü. Oşol uçurda tuman nımdagan tizgin Külçoronun alakanınan taygalandı; Taybuurul tuşalganday

çalınıp, bir demdik ara açıldı — caraat algan han oşol bir demde canın kutkarıp, tumandın içine siñip cok boldu.

✦ ✦ ✦

Toltoy Cediger eline carım ölük bolup cetti; kuymulçaktagı caraat acıdaar uusunan karayıp, zırkıragı çuçuguna ötkön. Cediger tabıptarı başına çoguluştu; şakşak koyup kara kandı alıştı, caraatka üpü degen darını basıştı, kırk kün karaştı; han ölümdün bosogosunan kayttı. Kaytkanı kayttı, birok birinçi sözü şügür emes, kargış boldu. Çınkoco baş cagına keldi; eki bek biri-birine asıldı:

— Senin ayıñdan, — dedi Toltoy; — korkok degen tiliñ kurgasın. Meni mas kılıp colgo saldıñ; aldıman çıkkan bir bala ele, bir bala — a men, Cedigerdin hanı, kuymulçagımdan sayıldım!

— Er bolsoñ, — dedi Çınkoco, — baladan kaçpayt eleñ. Caraattı baladan emes, öz cürögüñdön sura.

Sögüşüştü, kargaştı; birok kek ortoktoş bolso, dostuktan bekem bolot. Eköönün kegi teñ Talaska, Semeteyge, Ayçürökkö agıp catkan. Töşöktön turgan Toltoy bul colu aragı cok, sergek cana muzdak kaar menen kolun cıynadı: Tölök aldıga tüştü, Tölöbay asaba aldı, Kalça oñ kanattı, Kadırbay sol kanattı karmadı; Cediger menen Çınkoconun kalıñ kolu birigip, baskan ceri ezilip, suusu ılaylandı. Kol Ayçürök üçün Oogandı közdöy colgo çıktı.

Oşol maalda Talasta tañ agarıp atkan. Külçoro tuman menen taygılgan tizgindin uyatı menen tün boyu at çaap, ordogo cetti; Semetey tañdın ala kölökösündö anı tosup alıp, attan tüşörü menen booruna kıstı:

— Uyalba, bir boorum, — dedi. — On ekisinde Toltoydu kaçırgan cıyırmasında kimdi kaçırbayt? Tizgin taygalansa — taygalangan tizgin; senin koluñ tuura karmagan. Atañ Almambet bügün tirüü bolso, seni mañdayıñdan öpmök.

Külçoronun közünö caş toldu, toldu, birok akpadı; al Almambettin uulu ele, caşın içine agızçu. Başın gana kötörüp, tañ caktı karadı: — Dagı bir colu aldıman çıksa, — dedi, — tizgindi tişim menen tişteym. Tak oşol maalda munarıktan bir çañ köründü; kelgen Acıbay eken, atının oozu köbük:

— Semetey! Cediger kozgoldu; Toltoy menen Çınkoco Tölöktü, Tölöbaydı, Kalçanı, Kadırbaydı aldıga salıp, cerdi eze basıp Ooganga cürüp kelatat. Ayçüröktü zordop alışmakçı; Akun handın eşigi kara tütün!

Semetey bir azga közün cumdu. Karkıranı oylodubu, özü törölö elekte atın koygon Koşoydun batasınbı, ceti cüz at menen baylangan tigi eski bel kudalıktıbı, eç körbögön atasınbı — eç kim bilbedi. Ayçüröktü körö elek bolçu; birok adam özünö beşikten cazılgandı körböy turup da cürögündö kötöröt. Anan unçukpay darıyaga tüştü, daarat aldı; kiyizdin üstündö eki ireket namaz okup, alakandarın betine sürttü. Turdu; Kanıkey öz kolu menen atasına kiygizgen, atasınan özünö kalgan Ak olpoktu conuna ildi — çepken eesin taanıgansıp iynine kondu. Zulpukordu kurçandı; kılıç kınında bir iret ontodu. Taybuurul tartıldı, kırk cigit attandı; Semetey cüzü Ooganga, cürögü Ayçürökkö burulup, üzöñgügö basıp catıp bir gana uşunu ayttı:

— Atamdın dastorkonun talagandardın akırı emne bolgonun Karkıra körgön. Ayçürökkö sunulgan koldun akırın düynö körsün.

Attar tıbıradı, çañ kötörüldü; Talastın üstündö, bir kezde Karkıranın üstündö bolgondoy, soguş cıttangan tañ atıp kelatkan.

22-BÖLÜM

Ayçürök üçün salgılaş cana Beecin colu

— ❖ —

Kabar Talaska şamaldan murda tüştü. Keñ-Koldun oozunda cılkı kişenep, itter ulup, boz üylördün kiyiz eşikteri birinin artınan biri açıldı; antkeni alıstan çañ sapırıp kelatkan bir atçandın karaanı körüngön. Kelgen — tili bal, sözü ok Acıbay ele; Manastın ordosunda çeçendik kılıp, oozunan çıkkan sözdü kırk uruunun kulagına cetkirgen karı söz çeberi. Atının oozu köbük, özünün sakalı terge çılangan; eerden tüşpöy turup kıykırdı:

— Semetey kayda? Manastın tukumu, Kanıkeydin emgeni kayda? Uktap catsa oygotkula, uuda bolso çakırgıla; söz alıp keldim, sözüm oor!

Semetey ordonun aldına çıkkanda Acıbay tizesin cerge urup, entige içindegisin töktü: Şıgay uulu Çınkoco menen Cedigerdin hanı Toltoy eköö birigip, Ayçüröktü zordop aluu dartına tüşüptür; Akun handın oogan curtun tegerete kurçap, keregeni kıyratıp, uuktu kulatıp, kelin-kızdı ıylatıptır. Oogan elinin tütünü kökkö tirööç boluptur; Akun han ak

sakalın culup: «Manastın uulu cok bele, beşik kuda sözü cok bele» dep tört tarapka carçı salıptır.

Acıbay bir dem aldı da, sözünün kalganın da töktü: kurçagandardın biri kara niyet bübüçü eken, Kakan ilinde okuptur, asman menen oynoçu eken; ekinçisi — Cedigerdin alp hanı — küçünö işenip salt tebeleçü eken. Akun handın askeri az, ümütü andan az eken; çeptin içinde suu tartılıp, baldar çuuldap catıptır. Munu aytıp catkanda karı çeçendin ünü kargıldandı; antkeni söz taşuu ceñil, dart taşuu oor ele.

Semeteydin cüzü adegende taş boldu, anan al taştın astınan çok cıldı. Beşikte atın koyuşkan, asmanda kuu kebinde uçup cürüp özün tapkan Ayçüröktün üstünö it üyürü çökkön tura. Caş törö bir gana söz ayttı:

— Keregeni kıyratkandın kabırgasın kıyratam. Uuktu kulatkandın oçogun kulatam debeym — oçogun öçüröm.

Oşol tünü ordo uktagan cok. Kanıkey uulunun conuna Ak olpoktu öz kolu menen kiygizdi; iynesin kırk kız kırk tün saygan al soguş çepkenine ok ötpöyt, kılıç col tappayt ele. Semetey atasınan kalgan murastardı birden kurçandı: köktön tüştü delgen boz kurdu beline oroy çaldı, kanga toybos Zulpukordu sol cagına astı, alıska cetip cazbay tiygen Akkelteni iynine aldı; aksak usta Bölökbay oñdop sır bergen sır nayzanı alakanında tarazaladı. Ar birin alıp catıp içinen atasının atın atadı; temir emes, ata demin kurçangansıp.

Ayçürök tokugan Taybuurul eşikte kütüp turgan — al at kulaktarı bıçaktay tik, soorusu too kaptalınday cazı ele; cer tepkende topurak ontop, oktolo kötörülgöndö kölökösü bir ayıldı capçu. Semetey üzöñgügö basıp minip, tizginin bir tarttı; at eesinin cürögündögü çoktu sezgensip, dirt etip kişenedi.

Canına algandarı bular ele: Almambettin tukumu Külçoro — közü açık, tili tattuu, cürögü ot; Çubaktın uulu Kançoro — dalısı kalıñ, köz karaşı tereñ, içi eç kimge açık emes; Bakaydın uulu Baytaylak, Sarı handın cigiti Kalık, Camgırçının Şayımbeti. Altı atçan kün çıga elekte Talastan çıktı; arttarınan eki enenin batası, aldılarınan talaanın celi cürdü.

Col uzun ele, dart kıska körsöttü. Aç börü cürüş menen cürüştü; kündüz buluttu, tündö cıldızdı coldoş kılıştı. Oogan çegine cetkende körüştü: söz calgan emes eken — Akun handın curtu tütün içinde, Cedigerdin on miñ kolu talaa betin kumurskaday kaptagan; Toltoydun tuusu bir döbödö, Çınkoconun kara çatırı başka döbödö tigilgen, ortodo Ayçüröktün ak ordosu kurçoodo kalgan kuuday bürüşüp turgan.

Çeptin içinde, bir munaranın kölökösündö Ayçürök turgan. Kırk kündön beri közü coldo, kulagı celde ele; kurçoonun ar tañı bir ümüt menen atıp, ar keçi bir korkunuç menen batıp cürgön. Oşol tañda munarıktın çetinde altı karaan payda bolgondo adegende işenbedi; anan eñ aldıñkı attın cer tebişin kördü — al tebişti taanıyt ele, al attı öz kolu tokugan. Taybuurul kelatkan. Ayçüröktün tizesi boşodu; munaranın taşın karmap arañ turdu, içinen bir gana söz öttü: keldi.

Semetey Taybuuruldu bir cılañaç askanın üstünö toktottu. Ildıy karadı; on miñdi kördü, kabagı kıymıldagan cok. Ünün gana talaaga taştadı, ünü kün kürkürögöndöy tüzdö togolondu:

— Cediger! Men Manas uulu Semeteymin! Nikelüümdün eşigine kol sürgön, töşögümö köz artkan kim bolso çıksın; kanı maga adal, söögü börügö tartuu bolsun!

Kol bir tolkup, tınçıdı; anan Toltoydun dobulbastarı kagılıp, kızıl kırgın baştaldı.

Külçoro sol caktan Toltoydun katarına kirdi; kılıçının aldında katar orok aldındagı egindey cattı. Kirgen cerinen çuu kötörülüp, çıkkan cerinde boştuk kalıp cattı; on altıdagı bala ele, birok kılıçı atası Almambettin bilegin estegensiyt. Kançoro oñ caktan Tölöktün kolun cardı; nayzasın saygan cerinen kayra tartpay, atının töşü menen adam kulattı; az süylöp, köp kıyrattı, kıyratkan sayın öñü özgörgön cok. Baytaylak atası Bakay üyrötköndöy salgılaştı — şaşpay, çenep, ar çabuulu eseptüü; Kalık menen Şayımbet eki caktan ok caadırıp, kaçkandın colun tordu. Semetey ortogo, eñ kalıñ cerge tiydi. Taybuurul kirgen cerde at ölügü toodoy üyüldü; Zulpukor bir tüşüp bir kötörüldü, tüşkön cerinde tuu kuladı, kötörülgön cerinde baş uçtu. Üç colu kirip, üç colu çıgıştı, üçünçüsündö Cedigerdin cürögü üzüldü; tüz kan içinde kaldı, kaçkandın artı üzülbödü.

Birok ceñiş arzan etke kongon kuş emes ele. Kakan ilinde sıykır üyröngön, kırk amal bilgen Çınkoco kara çatırınan çıktı; kolunda Almambetten kalgan, kaçandır bir kol almaşkan caytaş bar ele. Taştı alakanında aylantıp okudu, üylödü, asmandın tamırın taptı. Kündüz tüngö aylandı. Kara tütün tüzgö çögüp, köz közdü körböy kaldı; möndür muştumday tögüldü, at ürktü, er adaştı. Semetey al tütündün ortosunda calgız kaldı; ogu tügöngön, darısı suu bolgon, ünü coldoştoruna cetpey kalgan. Çınkoco tütün içinde soyulun şiltegen sayın caş törönün başı aylanıp, tuulgası çıñıldap, düynö kulagında uu-duu boldu. Taybuurul da ayran bolgon; oñgo burulsa möndür, solgo burulsa tütün; tuyagının aldınan cer taygılıp baratkansıyt. Bübüçünün külküsü tütündün içinen çöönün ünündöy ugulup, bir oñdon, bir soldon aylanıp cürdü:

— Manastın tukumu! Atañ da Kakandın aldında mına uşintip kısılgan; sen kim eleñ? Kel, tize bük; balkim canıñdı itterime ıraa körörmün!

Semetey bir azga, bir kıska demge, «uşul cerde kalıp kalambı» dep oylodu içinen; anan atasının atı esine tüşüp, tişin kıçıratıp, Zulpukordu eki koldop karmap, tütündün içinde tikesinen tik turdu.

Külçoro al tütündü sırttan kördü, cürögü oozuna tıgıldı. Içine kirse kılıç ötpöyt; sıykırga temir taygılançu. Bir añdın artına cattı, Akkelteni sundu, birok kolu titiredi: tütün içinde cañılıp tiygizseçi? Semeteyge… Közün cumup, Manastın arbagına calındı:

— Arbak, ata arbagı! Sen col körsöt; ogum aktını taap, karanı kıyratsın. Manas atam, uuluña kol saldırba maga!

Tütün bir dem açıldı; aralıktan Çınkoconun kara kalpagı köründü. Akkelte bir iret süylödü. Caman Koco, soyulu asmanda boydon, küp etip kuladı; caytaş alakanınan togolondu, asman zamatta tunup, möndür tıyıldı, kün uyala-uyala kayra çıktı. Külçoro ordunan tayganday atıp çıgıp, kulagandın töşünö çögüp, alkımına bıçagın tarttı:

— Sıykırıñ içiñde kalsın; Almambettin taşın uurdagan kol mına uşintip kurgayt!

Anan Tölöktü alıp kelişti; karşılık kılbadı, tizesi tartpadı. Kurmandık koçkor kanday soyulsa, oşondoy soyuldu; kanı kıyratkan keregelerdin öçü katarı topurakka aktı.

Toltoygo kelsek — Cedigerdin çoñ hanı katındarça çañırıp kaçtı. Artınan tüşkön — toguz caşınan beri anın şıldıñın, kor sözün cutup kelgen Külçoro ele. Kuup baratıp ünü Toltoydun celkesinde cañırdı:

— Tokto, han! Kayda, çoñ han? Toguz caşımda «Almambettin cetimi» dep külçü eleñ go; külçü, ugayın! «Kıtaydın tukumu çoro bolmok bele» deçü eleñ go; burulup betime aytçı! Cetimdin atı arkañda, han; cetimdin kılıçı celkeñde!

Cetti; kılıçı adegende atının kuyrugun çala sıdırdı, anan tizginin kıya çaap kulattı. Tak bıçak tartar maalda Semetey cetip keldi; Toltoy çañga oonap, caldıray karap catkan. Semetey bir Toltoygo, bir çorosuna karadı; anan tizginin burdu:

— Munun kanı seniki, Külçoro. Toguz caşıñdan beri saga aytkan ar bir kor sözünün kunun öz koluñ menen al; men aralaşpaym.

Külçoro aldı. Toltoydun tuusu oşol künü kuladı, atı oşol künü öçtü.

Keçinde olco bölüştürüldü. Ceti cüzdön mal sanaldı, kural üyüldü, tutkun tizildi. Toltoy astında çoñoygon külük Surkoyon ortogo çıgarılganda Kançoronun közü oşol atka kadaldı; basıp barıp, çılbırına kol sundu. Birok salt boyunça baş olco — baş kıygan menen

kun akısın algandıkı ele; Surkoyon Külçoronun ençisine cazıldı. Kançoro eç nerse degen cok. Kolun çılbırdan tarttı, çetke turdu, cüzü eç nerse aytkan cok. Birok içinin eñ tübünö, eç kim körbögön tigi karañgı kudukka birinçi catırkoo tamçısı oşol keçte tamdı. «Tölöktün kolun men carbadım bele, — deçü içindegi ün, — menin ençim emnege dayıma ekinçi?» Ün cay ele, eç kim ukkan cok; özü da toluk ukkan cok. Tamçı kiçine ele; kuduk tereñ ele. Al emi tereñ kudukka tamgan tamçı taşıy turgan künün unçukpay kütöt.

Akun han kıyragan keregesin unutup, toy ötkörttü. Karı han küyöö balasının kolun eki alakanına alıp, köz caşın tögö şügür ayttı: «Manastın sözü cerde kalbayt eken; beşik kudanın akısı tölönöt eken». Moldolor aldırılıp, nike kıyıldı; asmanda kuu kebinde uçup, carın öz közü menen tandagan Ayçürök Manas uulu Semeteyge ak nike menen baylandı. Kelin menen küyöö birinçi colu katar oturganda eköö teñ süylögön cok; kuunu atkan mergen menen mergendi tandagan kuu söz bütkön cerde biri-birin karadı. Toy kırk küngö sozuldu debey emne deybiz; oogan eli kurçoonun korkunuçun ülpöttün tütünü menen üylöp ketirdi. Köç künü kelgende altımış kızıl pil çögörülüp, üstünö altın cüktöldü; ceti cüzdön mal aldıda, kelin ortodo, çorolor eki kaptalda — kerben kün batıştı, Talastı közdöy cürdü. Col boyu ayıldar kerbendi körgönü tögüldü; pildi ömüründö körbögön baldar korko-korko küldü, karılar «Manastın dooru kayra keldibi» dep biri-birinen suradı. Ayçürök ak töönün üstündö, cüzü cabuuluu, közü açık barattı; anda-sanda asmandı karap koydu — bir kezde kuu kebinde uçkan, carın biyiktikten tandagan oşol asmandı.

Ayçürök Talaska kirip baratkanda Manas tikken baktın kölökösünön ötkörüldü; salt uşunday ele, ata kölökösü kelinge kut sanalçu. Kanıkey kelinin booruna kıstı, Çıyırdının oçogunda ot cañırdı. Oşol tünü Talasta çıraktar keç öçtü; kımız sapırıldı, koçkor soyuldu, ırçılar Manastı eskerip ıyladı, Semeteydi maktap küldü. Ülpöt tütününün artında kütüp turgan kara buluttu eç kim körgön cok.

✦ ✦ ✦

Döölöt aylandı, mezgil öttü. Talasta at semirdi, kozu maaradı, kımız köbüktöndü; el esen, curt aman boldu. Salgılaşar coo kalbasa erdin bilegi kıçışat deşet; Semeteydiki kıçışkan bilek emes, kanap turgan caraat ele. Tünküsün uykusu bölünüp, kündüz uuda közü alıska telmirçü boldu. Bir keçte oçoktun canında tizesin muştagılap tura kaldı; ünü cay, birok tübü otko tolo:

— Atamdı muuzdagan kıtay turganda, Keçildin hanı Koñurbay Beecinde kerilip oturganda men bul cerde kımız içip semirip catam. Atamdın kanı cerde kalsa bul baş kantip tik cüröt, bul köz kimdi kantip karayt? Ant bolsun — Beecinge cetpey, Koñurbaydın kanın cerge cıttatpay bul bel kur çeçpesin, bul ooz et tatpasın!

Ant boz üydün kiyizine siñdi; ertesi büt Talas bilçü boldu. Curttun uluuları ordogo çoguldu; söz kezegi adegende enege berildi.

Kanıkey salmaktuu oturdu, koldoru tizesinde; cüzündö karşılık da, makulduk da cok ele — bir gana, küyöösün bir colu oşol colgo uzatıp, al coldon tabıttay tınçtıktı kayra algan ayaldın bilimi. Ününün tübündö bir sızdoo bar ele, anı kiyiz da uktu:

— Uulum, antıña söz aytpaym; atanın kanı deñiz bolso da cutulbayt. Birok bil: Beecin degeniñ altı aylık col; ortosunda kırk kündük suusuz çöl catat, kum al cerde söök maydalayt. Çoñ-Beecindin kırk darbazası bar; ar darbazada bir balaa, ar balaada miñ baş oturat. Atañ kalıñ kol menen barıp da oñoy kaytkan emes. Sen calgız cürök alıp cönöbö; col körgön Bakaydı başıña al, koldu mol topto, azıktı toodoy üy. Cortuuldu da cay ısıgına emes, salkın küzgö tuştatkın; at küzdö semiz, suu küzdö tattuu bolot.

Anan Bakay süylödü. Ak sakalı töşünö tüşkön, sözü taş cargan karıya közün cumup bir azga unçukpadı; unçukpagan cerinen Manas menen Kakandı sabagan kündör öttü — Almambet col bilgen, Çubak carışkan, Sırgak dem aldırbagan oşol kanduu, oşol şanduu kündör. Közün açtı:

— Beecin oñoy olco emes, balam. Men al kazandın astına otun salgam, bilem; kaynagan kezde cutkan etin kayra berbeyt. Atañday arstan canıbızda turganda da arzan kaytkan emespiz. Bir cıl kütösüñ. Bir cılda tandalma cigit terilet, seksen usta işteyt, azık menen külazık kamdalat; kırk kündük çölgö cılañaç çıkpayt. Uşul sabırdı körsötsöñ, bul ak sakal saga colbaşçı bolot; ölö elekte Beecin colun dagı bir köröyün degenim bar eken.

Sarı han da ordunan kozgoldu; kesesin kötörüp, sözün töktü:

— Namıs üçün uul ölböybü? Ölsö da atı kalat. Bar, cigitim; salgılaşıñ ceñiştüü, kaytuuñ esen bolsun. Ak col aldıñda, ata arbagı arkañda bolsun.

Söz büttü, iş baştaldı.

Bir cıl bir demdey ötkön cok; bir cıl bilektin taşta kurçalışınday öttü. Talasta temir soguldu, kiyiz basıldı, kayış tilindi; seksen ustanın oçogu künü-tünü tütöp, balka ünü Talastın künümdük ırına aylandı. Tört taraptan tandalma cigit kelip sınaldı; kimisi caa tartıp çettedi, kimisi küröşüp kaldı, kimisi atının tuyak dabışınan taanıldı. Kanıkey

kampalardı açtırdı; kurut kurgatıldı, kazı kamdaldı, kırk kündük çölgö çıday turgan külazık — bir uurtamı bir kündük erge küç bergen al azık — ayaldardın kolunda cançıla-cançıla iylendi. Ayçürök da karap turgan cok; küyöösünün cortuul kiyizin öz kolu menen bastı, birok ar ilmegine bir korkunuç tüygönün eç kimge aytkan cok.

Semetey al cıldı boş ötkörgön cok; Külçoro menen Kançoronu ar tañ agara elekte attın üstünö turguzdu. Ok atıldı, kılıç çabıldı, tün colu köz cumuluu basıldı; antkeni Bakay aytkan: Beecinde kündüz — duşmanıñdıkı, tün — dosuñ; tündü attay minüünü üyrön. Külçoro ar işte aldıga tüştü, Kançoro eç işten kem kalgan cok; birok aldıga tüşköndün atı atalat, kem kalbagandıkı atalbayt — a atalbagan at öz karañgısında ösöt.

Küz cakındaganda aksak usta Bölökbay oçogunun eşigin açtı. Altı cıldan beri eç kimge körsötpöy iştegen, kına salıp altımış iret sugargan işterin bir kiyizdin üstünö tizdi; ar birinin üstündö altı cıldın ışı, altımış suunun katuulugu bar ele.

— Munu kara, — dedi, — altın caak aybalta; tiygen cerinde tuulga kagaz bolot. Bul sır nayza seksen külükkö tatıyt; uçuna bergen suumdu özüm bilem, bir ot bilet. Keltenin kundagın cañırttım, carakasın tañdım; emi eski ünü menen süylöyt. Mına bul on eki kurç bolot; tigi baştıktar — korgoşundan kuygan ogum. Altı cıldan beri bir gana tilek menen iştedim: baarı Koñurbaydın başına kıyamat bolsun dep. Al, balam. Aksak ustanın butu cetpeyt; işi cetsin.

Semetey karıyanın karaygan koldorun mañdayına takadı.

Attanar künü Talastın üstünö erte kıroo tüşkön. Kanıkey ceti cılda iyneley-iyneley bütürgön soottordu çıgardı; tört çorogo tört kurcun berdi, ar kurcunda çopkut içik, kurgak azık, em-dom darı. Eñ ayagında Ak olpoktu eki koldop karmap, uulunun conuna kiygizdi; boolorun baylap catıp mancaları kaltıradı. Iylabas üçün tişin kıçırattı, bolbodu; öksügü batasına aralaştı:

— Kırk kün çöldö suuñ tügönsö, sabırıñ tügönbösün. Kırk darbazanın aldında akılıñ adaşpasın. Atañdın arbagı oñ cagıñda, Kıdır sol cagıñda cürsün. Bar, uulum... bar da kayt. Eneñ senden bir gana uşunu surayt: kayt.

Bakay baş boldu; Külçoro menen Kançoro eki canına koşuldu. On tört cük atı baylandı; ar birinin üstündö bir cıldın emgegi, bir cortuuldun ümütü bar ele. Talastın oozuna büt el tögüldü; Çıyırdı menen Kanıkey — eki ene katar turup ıylaştı: biri uulun bir colu oşol colgo bergen, biri küyöösün; eköönün teñ köz caşı bir topuraktagı bir izdi bilçü.

Argın menen kırgız bir oozdon uzattı; karılar bata okudu, baldar attın artınan çurkadı, çurkay albagandar turgan cerinde seleyip kala berdi. Çañ ketkenderdi orop aldı.

Eñ ayagında colgo Ayçürök çıktı — eç kimden suragan cok, eç kimdi ukkan cok. Ak maralday kerilgen ayım al künü kerilbedi; çaçın culup kerbendin aldına tüştü, koşogu talaanı örttödü:

— Beecinge tiyişken soo kaldı bele, sen kalasıñ? Kırk darbazanın artı ölüm, kırk kündük çöldün ortosu ölüm! Bargan ceriñden kaytpay kal deerlik küydü bul cürök — karaçı, oozumdan çıkkandı kulagım ugup korkup catat! Asmanda kuu kezimde seni tandagam; cerde cesir boloyunbu? Ayıldı cetim, ayaldı kara kiygizip taştaba, töröm!

Semetey tizginin kıska karmadı, cüzün burbadı. Cortuul colu ıyık ele; colgo koşok aralaşsa kut kaçat deşçü. Baatırdın cüzü emi kün çıgıştı karagan; kalganı kalgandardın cürögünö amanat boldu.

✦ ✦ ✦

Ertesi konuşta Ayçürök kayra köründü; tündöp tegerenip aldılarınan çıgıp, atının çılbırına orolup, coldu denesi menen toskon. Koşok kayra baştalganda Bakay kabagın çıtıdı: çalgın coluna ıyloo caman ırım ele — köz caşı arttan kelse bata, aldıdan cürsö kargış sanalçu. Semetey eñkeydi da, ayalının betine bir şapalak urdu — katuu emes, kurç; koşoktu üzö, coldu aça turganday. Ayçüröktün ünü üzüldü, kolu caagında katıp kaldı. Semetey bir gana söz ayttı, taştay:

— Cesir kalgıñ kelbese columdan çık; bata kıl, kargış aytpa.

Oşentip ötüp ketişti. Ayçürök çañdın içinde, caagında kol izi, közündö kurgap baratkan caş, arttarınan tiktep kala berdi.

Col emi calañ col ele; artında koşok, aldında belgisizdik. Tört atçan menen on tört cük atı kün çıgışka ciptey tartıldı; Bakay aldıda, coldu cıttagansıp cürüp oturup, konuştu suuga, otko, celdin bagıtına karap tandadı. Kötörmö aşıldı; beldin artınan asman menen cerdin ortosuna cayılgan köpkök Isık-Köl köründü. Bakaydın cüzü carık tarttı; karıya tizginin koyo berip, kölgö toygonço karadı:

— Uşul cerde curt kılgan kul cırgabay koyobu? Kekiligi taşta sayrayt, maralı korukta basat, kuusu suuda süzöt. Suusu kışında toñboyt, cayında taşıbayt; ceegi kıştoo, cayloosu beyiş. Ah, — dedi, — ah — adam balası kadırın bilse, bir uşul köl cetip da aşmak.

Maktay-maktay ötüştü. Birok Beecindin közü alıstı körçü; kara kabar karañgıdan murda cetti. Kongon konuşun Kırımdın uulu Mıradıl degen çalgınçı sezgen; al da caytaş bilçü, asmandın tamırın tapçu. Tün carımında asman kapısınan karayıp, cıldızdar öçtü; çaraday möndür tögüp, kara boroon çatırlardı cula baştadı. At ürktü, kazık koptu; kim kimdi körsün, kim emneni karmasın. Boroondun köşögösünün artında Mıradıl on tört cük atın aldına salıp aydadı da, cok boldu. Tañ atıp asman tunganda körüştü: baylangan mingi attar ordunda, on tört cüktün on törtöö cok. Kum üstündögü tuyak izderi kün çıgıştı közdöy ketip, anan taştakka kirip öçöt; attardı cer cutkansıp, kök capkansıp.

Bakay çatırdan çıgıp, kuru kazıktardı karadı, ak sakalın eki koldop culkudu:

— At kaytarbagan çoro bolobu? Közüñör kayda ele, uykuñar kanday uyku! Bir cıldın emgegi, bir cortuuldun azıgı bir tündö ketti! — Anan karıyanın açuusu azaga aylandı; Manastı eskerdi, ünü titiredi: — Sen bolsoñ uşintet bele, arstanım? Senin konuşuña cel da suranbay kire alçu emes...

Bir azga ıyladı; anan silkindi, antkeni col adamı ele, coldun saltın bilçü:

— Cogolgon at tabılat; ketkenge keyigenden ayla bütpöyt, azık bütpöyt. Kalganın sanagıla, cüktü teñdegile; tüşköndün artınan karagan kalganın da tüşüröt. Baskıla.

Basıştı. Tekestin belderi aşıldı, Altaydın kırları ötüldü; col Çoñ-Cıldızdın kut konuşuna tüştü. Al cerde karıyanın eski dartı kozgoldu: bul taştarda Manas menen oturgan, bul suularda Almambet menen daarattay serüündögön, bul çöptördö Çubaktın atı ottogon. Tigi askanın tübündö Sırgak külgön, tigi bulaktın başında Almambet keleçekti okugansıp suunu tiktegen; baarı ketip, taş kalgan. Taş kalat; taştın canında bir da estegen kalsa, al taş oorloyt. Bakay bir askanın tübünö çöktü; köz caşı miñ bulak bolup sakalınan aktı:

— Arstanım, — dedi, — baarıñ kayda kettiñer? Men kanday künöölüü baş elem — baarıñardı kömüp, özüm kaldım; emi uuldarıñardı oşol ele colgo alıp baratam...

Eç kim canına bargan cok; cigitter ottu alıs cagıp, karıyanı kaygısı menen calgız kaltırdı. Tañda Bakay ar tañkı Bakay ele; calgız közdörünün kırı bir tüngö dagı çögüp kalgan.

✦ ✦ ✦

Beecinge cakındagan sayın aba oorlodu; cer da Koñurbaydın demin cutkansıp, çöbü tikenekteşken. Bakay coldu caylattı, közü tört taraptı tinte baştadı; antkeni bilçü:

Koñurbaydın çegi dubaluu karoolçular menen torolgon, al karoolçular körünböy turup körçü.

Birinçisi — kırk kulaç Kuutülkü ele: kuyrugu kırk kulaç şıpırgı, özü amaldan cuurulgan tülkü; körgönün şamaldan murda Beecinge cetkirçü. Bakay anı bir kum döbönün artında, tumşugun celge berip catkanınan sezdi; ün katkan cok, canındagı taygandın — Kumayıktın tukumunan çıkkan, kuş uçurbas al ittin — kargısın çeçti, kulagına bir söz üylödü. Taygan kölöködöy agıp cönödü. Tülkü amalın kum üstünö cazdı, taygan amalın abadan okudu; üç döbönün artında cetip alkımınan aldı, buuntup, süyröp keldi. Bakay ölüktü karadı:

— Bir köz cumuldu. Eköö kaldı.

Ekinçisi — too başında turgan Ak kulca ele: müyüzdörü iyrilgen, cünü kar; tört taraptı karap, tört tarapka kabar berçü, antkeni aga adam cıtı bir kündük coldon cetçü. Cakındoogo bolboyt ele; iş alıstan bütmök. Bakay Akkelteni Semeteydin kolunan aldı — al kuraldı Manastın iyninde körgön, ünün kırk salgılaşta ukkan. Tizesin cerge koyup, celdin bagıtın cıttadı, meelöönü közdön emes cüröktön aldı. Akkelte dagı bir colu süylödü; too başındagı ak karaan müyüzdörü asmanga sermelip kuladı.

— Eki köz cumuldu. Biröö kaldı, — dedi Bakay; ünündö maktanıç da, kubanıç da cok, calañ esep bar ele.

Üçünçüsü eñ amalköyü ele: kamıştuu köldün ortosunda süzgön Kuuördök — korgoşun körsö çumkup, kölökö körsö uçkan ördök; aga ok da cetpeyt, taygan da cetpeyt. Semetey bilegindegi kuştu karadı: Akşumkar — ak şumkar, közdörü eki tamçı tün. Tomogosun çeçip, abaga saldı. Şumkar adegende körüngön cok; asmandın eñ biyik katmarına çıgıp, kündün içinde erip ketti. Ördök kölökösüzdükkö aldanıp, bir dem suu betinde kala berdi — oşol bir dem cetti. Asman carılıp, ak çagılgan tüştü; Akşumkar Kuuördöktü abada karmagan boydon, kanat dabışının arasında alıp kelattı.

— Beecindin üç közü teñ cumuldu, — dedi Bakay. — Emi körünböy körgön — biz. Birok sokurdun kolu dubal izdeyt; Koñurbay karoolçusuz kalsa, kulakka aylanat. Mından arı ottu az cakkıla, ündü cay çıgargıla.

Ertesi karıya Semeteydi eerçitip karool döbögö çıktı. Çıgıp baratıp süylöşkön cok; taş cıldı, dem kısıldı, col tikireydi. Döbönün başında cel eki caktan arkanday tartıp turdu. Bakay kolun sundu; mancası bir ömürdün coldorun abada birden sızdı:

— Tigi körüngön — Barsa-Kelbes coldoru; atın beker algan emes, bargan köp, kelgen az. Tigi ak kır — Kaspañ-Toonun beli; andan aşkan Kıtaydın koroosuna kirdi dey ber. A tigi — közüñdü uzat, balam — tigi tumanduu çuñkurda catkan — kırk uruu kıtaydın çebi, kırk darbazaluu Çoñ-Beecin. Atañdın kanı oşol cerde, senin antıñ oşol cerde.

Semetey koynunan Almambetten kalgan çoñ dürbünü alıp çıktı; al sırduu aynekter alıstı alakanga alıp kelçü. Burup, karadı, demi kısıldı: Kır-Kayıñdın beti çeti menen çeti körünbögön cılkıga kaptalgan. Koñurbaydın cılkısı — sanı bir Teñirge maalım — tüz tolo, özön tolo, kaptal tolo; kimisi ottop, kimisi catıp, kimisi tebişip cüröt. Semetey dürbünü tüşürdü; közdöründö cılkının emes, öçtün calını bar ele.

Bakay akırkı nasaatın oşol cerde, döbönün başında, celdin içinde ayttı:

— Al cılkını eesiz debe. Başında Karagul oturat; erdi sınagan, közü açık, uykusu koyon uyku bir doñuz al. Dagı bileriktüü boz atı bar; bötön cıt alsa tört tarapka kabar salat, azınaganı Beecinge cetet. Kündüz barba — kündüz bargan kırk darbazanın kırkın teñ özünö açat. Tündö bar; doñuzdun başın kes, boz attı ürkütpö. Işiñdi bütö elekte tañga kün tiybesin.

Semetey Kanıkeydin kök temir tuulgasın başına kiydi; enenin kolu tiygen temir mañdayına salkın bastı. Buuruldun basmayılın öz kolu menen tarttı, üzöñgügö bastı. Burulup Bakayga, Külçorogo, Kançorogo karadı; üçöönün üç başka karaganın kördü — karıya bataday, Külçoro ottoy, Kançoro tüpsüz kuduktay. Ünün cay, birok taştay taştadı ortogo:

— Altınçı ayda kelbesem, ümüttü üzgülö; eneme aytkıla, caşın-ızasın bilsin. Kelsem — Koñurbaydın cılkısı aldımda, başı kurcunumda kelem.

Buurul oktolo kötörülüp, tüştü; tün atçandı cuttu. Semetey ıldıy karay, aydı arkasına alıp tüştü; Buuruldun tuyagı çöpkö bastı, taşka baspadı — at da iştin sırın bilgensip. Cılkının cıtı adegende keldi, anan dübürtü; miñdegen attın ısık demi tündü deñizdey köptürüp catkan. Caş törö tuulgasının astında enesinin batasın, kurunun astında atasının antın kötörüp, kar üstündö soylogon kölöködöy Karaguldun otun közdöy aktı. Bakay döbödö, eki çoro kaptalda kaldı; ıldıyda, Kır-Kayıñdın karañgısında sansız cılkının demi bir bütün uu-duu bolup kötörülüp catkan. Oşol uu-duunun ortosunda bir cerde, otu köö bolgon, közü koyon uykudagı Karagul oturgan; tañ agargança al çoktun başında eki tagdırdın biri gana orundalmak — ce doñuzdun başı kesilmek, ce bileriktüü boz at kıyamattı Beecindin kırk darbazasına azınap uguzmak.

23-BÖLÜM

Cılkı tiyüü cana bukturmadagı Koñurbay

— ❖ —

Beecin cerinin kün batışında, köz cetkis keñ tüzdüktö Koñurbaydın san cetkis cılkısı tünkü celge aralaşıp ottop catkan. Beelerdin demi buu bolup kötörülüp, kulundar enelerinin soorusuna ıktap ürgülöp, alıs cakta bir aygır ulam başın kötörüp, karañgılıktı tıñşap turgan. Cılkıçılardın ayılının ortosunda ot çok bolup bılkıldap, kiyiz astına kirgen cılkıçılar koñuruk tartıp kirişken. Alardın eñ kiçüüsü, ali murutu terdey elek Bozbala ottun ceeginde bürüşüp catıp tüş kördü; kanday tüş deysiñ — uykusunun içinde da teri şorgolop aktı.

Tüşündö asmandan kara bulut tüşüp, buluttun içinen kılıçın calañdatkan bir baatır çıktı; mingen atı cerdi tuyagı menen oyup, tanoosunan ot bürküp turdu. Baatır: Manastın uulumun, Semeteymin, — dedi; dedi da cılkını aldına salıp aydap, cılkıçılardı egin

orgondoy kıyrattı, ayıldı örttödü, Karaguldun sakalın uuçtap-uuçtap culdu. Bozbala çıñırıp oygondu, tura kalıp, ottun narkı öyüzündö catkan başçı cılkıçını türttü.

— Karagul ake, tur! Tüş kördüm, kara tüş! Manastın uulu kele catat, baarıbızdı kırat, cılkını aydap ketet, seni sakalıñdan alıp...

Sözün bütürö albadı. Karagul uykusunan atıp turup, kamçısın ala koygon ele. Balanın conuna, iynine — kaysı cerine tuş kelse, oşol cerine çaptı.

— Bas caagıñdı, kara coltoy! Manas ölgönü kança cıl boldu, söögü çirip, oçogu öçkön! Uulu kalmak bele? Dagı bir ooz açsañ, tiliñdi culup alam. Tüş degeniñ — aç kursaktın kuculdagı; cat, ukta, beelerdi ürkütpö.

Bozbala cooşup, kiyizine bürüştü; birok cürögündögü dürbölöñ taragan cok. Talaanın üstündö cıldızdar muzdak canıp turdu, al emi balaga alısta, Talas tarapta, tuyaktın dübürtü cer astınan cürüp kele catkanday sezildi. Cılkı da oşol tünü tınç emes ele; beeler ulam baştarın şamalga burup, aygırlar toktop-toktop cer çapçıp catıştı. At degen adamdan murun sezet; kele catkan kündün cıtın, tögülör kandın tuzun celden alat. Karagul munun birin da körgön cok; kamçısın koyununa katıp, kayra koñuruk tartuuga kirdi.

Tañ agarıp kele catkanda karooldon Koñurbay kaytıp keldi. Kara alp Algaranın üstündö toodoy bolup kele cattı; tulpardın calı örülüü, kuyrugu tüyülüü, közdörü çoktoy ele. Koñurbay atınan tüşüp, kımız surap, bir çanaçtın carımın şıp tarttı; anan köñülü kötörülüp, cılkıçılardın ortosuna maldaş tokunup, maktanuuga kirdi.

— Siler meni bilesiñerbi, kuldarım? Men oşol Manastı, kırgızdın arstanın, Kara-Suu kapçıgayında arkasınan saygan ermin. Betine karoogo eç kimdin cürögü daabayt ele; men izine tüştüm, bukturmada cattım, dalı söögünün astınan nayzamdı matırdım. Kuladı da ketti, oçogu öçtü, ordosu taradı. Emi talaada Koñurbaydan çoñ kim bar?

Cılkıçılar baştarın cerge iyip, ooba deşti; calgız Bozbala tüşün estep, tişterin kıçırattı. Koñurbay ordunan turup, Algaranın çılbırın Karaguldun koluna karmattı.

— Algaranı cılkıga koş, ottosun, es alsın. Beecinde toy bar, Esenkandın tukumu toy berip catat; üç kün, üç tün cokmun. Kezmetti bek karma, Karagul. Közüñdü cılkıdan alsañ — közüñdü oyom, uykuga ketseñ — uykuñdu tübölük kılam.

— Kup bolot, kagan, — dedi Karagul eki büktölüp. — Kuş uçurbaym, börü colotpoym.

Koñurbay cedek atka minip, artınan çañ uyulgutup Beecinge cönödü. Al çañdın tozoñu basa elekte ele Bozbalanın tüşü et-söögün kiyip kelip kaldı.

Keç küügüm kire baştaganda munarıktagan çekten calgız atçan köründü. Adegende bir karaan ele; anan çoñoydu, çoñoydu da, at oynotkon toogo aylandı. Taybuuruldun tuyagı tiygen cerden topurak ırgıp, üstündögü baatırdın iyninde kündün akırkı nuru kılıçtay carkırap turdu. Kele catkan Semetey ele; Talastan attanıp, atasının kanın cerde kaltırboogo ant berip, enesi Kanıkeydin belegi Zulpukor kılıçın beline baylanıp kele catkan. Ayılga cetkende salam aytkan cok, surak suragan cok; Zulpukor kından çıktı, çıktı da, kayra kün carıgın körgöngö çeyin kınına tüşkön cok. Cılkıçı ayıl bir zamatta kıyamatka aylandı. Kaçkanı kaçkan boydon kaldı, kalganı kılıç astında kaldı; kazandar tõñkörülüp, kiyizder örttönüp, cılkı bir çetinen ürküp tolkudu. Bozbala tüşünün üröyü menen bir añga kulap caşınıp, aman kalgandardın biri boldu.

Karagul kaça algan cok. Semetey anı celkesinen alıp, cerge çaptı, tizesin töşünö takadı; sakal-murutunan uuçtap-uuçtap culdu.

— Ayt, ittin iti! Koñurbay kayda? Atamdı arkasınan saygan oşol kara cılan kaysı iyinde?

Karaguldun canı alkımına keldi; birok can tattuu ele, al emi Karagul kuuluktu ene sütü menen koşo emgen kul bolçu. Ontodu, ıyladı, köz caşın sakalının kanına koştu.

— Urba, arstanım, kıyba! Men senin öz tukumuñdanmın! Atım Coodur; kırgızdan sürülüp, bul cerge tutkun bolup tüşkön bir beçaramın. Kança cıldan beri bul itterdin cılkısın kaytarıp, künü-tünü Talastı samap cüröm. Seni körüp cürögüm kanattandı; öltürbö meni, col körsötöyün, Koñurbaydın tulparlarının eñ asılın tandap bereyin, sırların birden tögöyün.

Semetey caş ele; cürögü arstandın cürögü bolgonu menen kulagı tuzaktın ayak dabışın ali acırata alçu emes. Cetim ösköndün eç kaçan ayıkpas bir carası bolot: öz tukumunan bir ün uguuga al suusap cüröt. Buharada çoñ atası Temirkandın tizesinde, kim ekenin bilbey ötkön cıldarı esinen celdey sızıp öttü; aldında ıylap turgan bul adam, Talastı samap cüröm degen bul ün, oşol caraga tuz emes, darı bolup tiydi. Tizesin boşottu.

— Tukumumdan bolsoñ, sözüñ menen emes, işiñ menen bileyin. Tur, col körsöt.

Karagul turup, kanduu sakalın sıladı da, oşol tünü boyu tattuu tilin bal kılıp Semeteydin tegereginde aylandı. Cılkının eñ körksüz, eñ arık attarının birin cetelep keldi: bul at bar go, — dedi, — sırtına aldanba, suu içinde balık, askada teke bolot; darıyanı uşunu menen keçesiñ, tulparlar seni narkı öyüzdö kütöt. Tañ sürüp kele catkanda Semeteydi taşkındagan Sarı-Suuga, el Kürpüldök degen oşol kürkürögön suuga aydap bardı. Içinen

kara esebin da kura berdi: baatır çögöt, men eñ mıktı tulparlardı bölüp alıp, başın kesip Koñurbayga alıp baram; kul bolup cürüp biy bolom.

Sarı-Suu atı aytkanday sarı, kaarı cindi suu ele; cazgı erigen kar menen taşkındap, aç köz bolup algan. Arık at ortogo cete elekte ele tizeleri boşop, agım eköönü teñ calbıraktay ilip ketti. Semetey bir çögüp, bir çıktı; oozu-murduna suu tolup, Zulpukordun salmagı anı tüpkö tarttı. Düynö közünö karañgıladı; akırkı küçü menen bir colu kıykırdı, al kıykırıktı ceekte kaltırılgan Taybuurul taanıdı. Tulpar azınap, tizginin üzö suuga kuladı; köbüktü cara süzüp eesine cetti, uzun kuyrugun arkanday sundu. Semeteydin kolu, suudan çıkkan akırkı kolu, oşol kuyrukka carmaştı. Taybuurul tarttı; üç tarttı, törtünçüsündö baatırdı kum ceekke süyröp çıktı.

Semetey kumda tizelep, öpkösündögü suunu kusup catıp ceekti karadı: Karagul cok ele. Kuu kul eñ mıktı attardın birine minip, Beecin coluna çañ bolup ketken. Oşol irmemde Semeteydin içinde bir nerse küydü; calañ açuu emes, uyat da ele. Enesi on eki cılda tizelep oturup saygan, ok ötpös, kılıç kespes Akolpoktu kurcundan çıgarıp kiydi; Taybuurulga minip, darıyanın öydö cagınan keçüü taap öttü da, Karaguldun izine tüştü.

Kuugun Dıñşa çölünö urdu. Al çöl — kuşu uçsa kanatı küyöt, kulanı ötsö tuyagı tüşöt deşçü; kum döbölörü tolkun-tolkun, kün — kızıgan cez tabak. Üç küngö sozuldubu, üç tüngöbü — eç kim çenegen cok; Taybuuruldun demi körük, Semeteydin közü calgız bir karaanda ele. Karagul mingen atın çarçatıp cardı, cedegindegisine mindi; al da köbükkö aylanganda Algaraga, Koñurbaydın öz tulparına carmaştı. Beecin çebinin darbazası körüngöndö eki aranın alısı bir kamçı boyu bolup kalgan. Semetey sozulup, Algaranın kuyrugun uuçtadı; tulpar alga atırıldı, kuyruk tübünön culunup Semeteydin kolunda kaldı. Karagul bir dem salganı bergen kara duba menen tuman içine siñip ketti, çeptin darbazası kenen açılıp anı cutup aldı. Semetey kolunda at kuyrugu, darbaza aldında entikken atının üstündö bir az turdu; anan Taybuuruldun başın burdu. Bul darbaza, — dedi içinen, — bir künü aldımda kenen açılat; bügün bolboso erteñ.

Tañ zaarda Karagul Koñurbaydın altın calatılgan sarayının bosogosuna cıgıldı; sakalı culungan, öñü kubargan, ünü kargıldangan ele.

— Kagan! Kara kabar, kagan! Manas ölgön eken, birok tukumu ölböptür! Çınıgı uulu bar eken; atı Semetey eken; kelip cılkıçılardı kırdı, cılkının carımın aydap ketti, Algaranın kuyrugun culup, koluna alıp ketti! Kara-Suuda tökkön kanıñ, kagan, Talasta önüp çıgıptır: Manastın tukumu tirüü!

✦ ✦ ✦

Koñurbay adegende küldü; saraydın mamıları titiregendey küldü. Anan külküsü cüzündö toñup kala berdi.

— Emne dediñ sen? Manastın... uulu?

Kımız kesesin dubalga çaptı; kese bırkırap ketti. Ordunan turganda kölökösü büt ordonu caap kaldı.

— Men al Manastı bukturma menen algam; bet kelişüügö Beecindin büt erleri birigse da cetmek emes. Emi anın tukumu eşigime takalıp catabı? Tez bolgula! Bardık biylerge kabar salgıla: cortuul bar. Seksen kün dep koyom silerge; seksen kündö cebe conulat, kılıç kurçutulat, soot kuyulat. Seksen kündön kiyin Talastın üstünö uşunday cüröyün — Manastın kümbözündö söögü sızdasın. Al emi Algaraga... Menin Algarama altından kuyruk casagıla. Ustalardı çogultkula; zım-zım kılıp soguşsun, kuyruktun ar bir kılı altın bolsun. Kırgızdın balası körsün: Koñurbaydan culgan kılı da altınga aylanat.

Ordo taradı, Beecin temirçinin oçoguna aylandı. Birok Koñurbaydın içindegi börü tünküsün da tıngan cok. Karañgı kirgende eç kimge bilgizbey turdu; Oçogordu, al caman attuu mıltıktı iynine asıp, altın kuyruktuu Algaraga mindi da, calgız özü çeptin darbazasınan sızıp çıktı. Seksen kün kütüü — biylerdin işi; anın esebi öz esebi ele: cılandı bala kezinde basat.

Oşol saattarda Semetey aydagan cılkısın aldına salıp, Cañı-Cer colu menen Kapka-Taştı közdöy tüşüp bara catkan. Col boyu içi tınç emes ele; Karaguldun kaçkanı cürögündö tikendey tura berdi. Coodurmun degen özün, tukumdaşıñmın degen; tukumdaş degen adam kişini cindi suuga aydayt bele? Kim duşman, kim dos; bul cerde kaysı söz bal, kaysı söz uu — munu ayırmalagandı üyrönmöyün Beecinge tiş ötpöyt ele. Taybuuruldun calın sıladı; suudan çıgargan kuyruktun eesine, süylöy albagan calgız dosuna içinen ıraazıçılık ayttı. Kün çak tüşkö cetkende coldun kayrılışınan bir atçandı kördü: ak sakalı töşünö tüşkön, iyinderi cıldardın salmagı menen iyilgen, birok eerde dagı ele askaday oturgan abışka. Bul Bakay ele; Manastın akıl atası, Semeteydin col körsötörü, ak sakal Bakay. Manas ketkende kırk çoro tarap, Abıke menen Köböş oçokko çıkkınçılık kılgan al kara cıldarı da iyilbegen, Semetey Talaska kaytkanga çeyin çogu külgö aylangan oçoktu calgız özü kütkön Bakay. Semetey kubanıp atın teminip cetip bardı, eñkeyip kolunan öptü. Birok Bakaydın kabagı bürköö ele; aydalgan cılkıga bir karap alıp, erdi kıyşaydı.

— Uşul üçün bele, balam? Mınça col, mınça kan — uşul bir üyür bee üçün bele? Koñurbaydın cılkısı deñizdegi kumday; sen uuçuña bir uuç kum alıpsıñ, deñiz ordunda turat. Atañdın öçü cılkı menen alınbayt; cılkı degeniñ — ittin aldına ırgıtılgan söök. Çoñ doomattı kiçireyttiñ, Semetey.

Semeteydin cüzü kızardı; başın cerge saldı. Bakay ünün cumşarttı, birok sözün ayagan cok.

— Anan saga bir kabarım bar, caman kabar. Muradıldı bilesiñbi, Kırmus şaanın uulun, Beecindin börüsün? Külçoro menen Kançoronun colun torop, attarın tartıp alıptır; eki çoro azır talaada cöö kaldı. Almambettin uulu cöö, Semetey! Bul okko kelbes, kılıçka kelbes uyat; tez kıymıldabasak, uyat kan menen cazılat.

Cürüp oturuştu; keçke maal cılkını Kezeñçi etegindegi ottuu cerge cayıştı, Külçoro menen Kançoro da cöö-calañdap kelip koşuluştu; Külçoronun közü uçkun, Kançoronun cüzü ar dayımkıday okulbas taş ele. Oşondo Semeteydin üstünö kündördün çarçoosu bir zamatta basıp tüştü: Sarı-Suunun suusu, Dıñşanın kumu, uykusuz tündör. Bakay: es al, balam, — dedi; — kezmet bizden, uyku senden. Baatır kiyizin askanın tübünö salıp, Zulpukordu koyununa aldı da, alp uykusuna kirdi; al uyku ceti kün, ceti tün sozulat, kök kürkürösö oygotpoyt, canında kılıçtar kagışsa bılk ettirbeyt deşçü. Talaanın tünü üstünö tüştü; ot kiçireyip çokko aylandı, cıldızdar birden öz orundarın eeledi.

Tün carımında Kezeñçi belinin kırında bir kölökö kıymıldadı. Koñurbay Algaranı askanın daldoosuna baylap, Oçogordu oktop, taşka cölöngön. Tömöndö, ay carıgında, uktap catkan Semeteydi kördü da, körgönünön kolu maşaada toñup kaldı. Baatırdın baş cagında colbors cattı, ayak cagında arstan; tegereginde ay nurunan tokulganı belgisiz kırk küñürt karaan — kırk çilten — tegerek tartıp aylanıp cürdü; baarının üstündö ak sakalı nur çaçkan bir pir, Kıdırdın tak özü, kolun uktap catkandın çekesine sunup turdu. Koñurbaydın taş cürögündö oşol irmemde bir nerse kıymıldadı. Uktagan cüz duşmandın cüzü emes ele; balanın cüzü ele, öz uulu bolso uşintip uktamak. Uşul çekeden öpsöm, — dedi içinen bir ün; — uşul baatırdı bala kılıp alsam, Beecindin tagına oturguzsam. Bir dem, eki dem... Anan Koñurbay tişterin kıçıratıp, cürögün temirge aylanttı. Manastın urugunan maga uul çıkpayt, — dedi; — çoñoyso kuyrugumdu emes, başımdı culat. Meelep aldı, töştün tak ortosun; maşaanı bastı.

Oçogordun ünü tündü ekige böldü. Colbors aykırdı, çiltender çaçıradı; ok Kıdırdın akırkı irmemde türtkönünön bir demdey cerge oop, Semeteydin töşün sıyrıp, kanın kuykalap öttü. Baatır kan içinde tura kaldı, tizeleri tartpay kayra kuladı. Oşondo cılkının

içinen, beelerdin arasınan kuyun kötörüldü: Külçoro. Almambettin uulu kuralga kol saluuga ülgürbödü; col boyundagı caş kayıñdı tamırı menen culup, topuragı-taşı menen iynine aldı da, beldin kırına cılañaylak çabuul koydu. Koñurbay ekinçi oktoogo ülgürböy turup, kayıñ beli arkıluu tüştü; bir, eki, üç. Üçünçüsündö kara alp Algaraga özün arañ taştadı; altın kuyruk tündö bir colu carkıldadı, anan Koñurbay kelgen karañgısına kire kaçtı. Külçoro artınan kıykırdı:

— Kaç, Kalça! Kaç, Beecinge cet, körgönüñdü ayt! Almambettin uulu tirüü de; Manastın uulu tirüü de!

Anan agasına çurkadı. Semeteydin erinderi kül tüstönüp, demi kıl uçunday içke ele. Külçoro koyununan, öz enesindey bilgen Kanıkeydin colgo çıgarda bergen külazıgın alıp çıktı; al azık kırk türkün emdin özögünön, duba menen iylengen ele. Ezip suuga koşup, baatırdın tişterinin arasınan tamızdı. Bir tamçı, eki tamçı, üç tamçı; üçünçüsündö Semeteydin kökürögü tereñ dem alıp, közdörü açıla tüştü.

— Ok... kaydan keldi ok, Külçoro?

— Belden, aga. Koñurbay ele; kaçtı. Kayıñ menen belin üç colu çenedim; Beecinge cetkençe ar silkingende meni esteyt.

Bakay cetip keldi; carattı kün carıgında açıp kördü, öñü karaydı, birok ünün buzgan cok. Kızıl darını kandı toktotuuga süyködü, kara darını carattı cabuuga bastı; kiyiz menen orop, kur menen tañdı. Anan Semeteyge Akolpoktu öz kolu menen kiygizip, Taybuurulga mingizdi; abışkanın koldoru munu casap catkanda ene kolunday cumşak, buyruk bergende han buyrugunday kese ele.

— Mından arı kılıçtar eesin tapsın, — dedi. — Zulpukor sende kalat, Semetey; atañdın arbagı oşol bolotto cüröt. Açalbars saga, Kançoro; oor kılıç, oor cürökkö kerek. Coykuma bolso saga, Külçoro; senin bilegiñ aga, anın sugarı saga caraşat.

Külçoro Coykumanı kınınan bir karış suurup, bolottun sugarına karadı, öptü, çekesine takadı; atası Almambettin atın şıbıradı. Kançoro bolso Açalbarstı baylanıp catıp, köz kıyıgı menen Zulpukordu karadı; eç kim körgön cok, calgız Bakaydın közünön eç nerse kaçpadı, birok abışka unçukpadı. Unçukpaganının esebin cürögünün tereñine cazıp koydu. Bir kılıç taratasıñ — üç cürök tartasıñ; karılıktın işi uşul ele, oşol künü tarazanın biri kem tarttı.

Kün çıgıp kele catkanda Bakay cılkını sanattı da, sanatıp catıp kaşı tüyüldü: on tört at kem ele; anın üstünö eñ asıldarı, tamgaluu tulparlar. Abışka cer cıttagan börüdöy izderdi okudu.

— Muradıl, — dedi. — Tündö kol salgan. On tört attı aldına salıp, Beecin coluna tüşkön; miñdegen askeri da artında. Eger aldı menen kabarçı ciberse... — Bakay bir azga alıska, kün çıgışka karadı, — ...ciberse, al kabarçı — Cööceldet. Cöö basat, birok atçandı ozot; boyu çeptin munarasınday, kadamı kapçıgay keçkendey. Kabar Beecinge cetse, Koñurbaydın seksen künü segiz küngö tüşöt. Men anın aldın toroyun; siler cılkını cana caraluunu korgogula.

Kökçolokko mindi; ak sakalın celge çaçıp, Beecin coluna temindi. Cetimiştegi abışka ketti da, artınan karagandar ketken abışkanı emes, caaday tartılgan baatırdı körüştü.

✦ ✦ ✦

Bakay Cööceldetti kakşıgan özöndün keçüüsünön karmadı. Cöö döö celdet çın ele aytılganday eken: iyinderi eki cagında birden döbö, kolundagı temir soyulu çınardın söñgögündöy; kadam sayın cer solkuldap turdu. Bakay coldun ortosuna turup, nayzasın karşı karmadı.

— Tokto, colooçu. Coldun mından arkısı cabık.

Cööceldet küldü; külküsü toodon kulagan askanın ünü ele.

— Çegin, ak sakal. Ölör caşındagı adamdı öltürüü — caman ırım; birok çeginbeseñ, ırımıña karabaym.

— Men Bakaymın, — dedi abışka. — Manastın coldoşu, Semeteydin col atası. Sen alıp bara catkan kabarıñ menen miñ ölüm alıp baratasıñ; al kabar menden arı ötpöyt.

— Bakay deysiñbi? — Döö bir azga tık toktodu; al ısım Beecin cergesinde da beşik ırlarına korkunuç bolup koşulçu. Anan iyin kuuşurdu; karşısında turgan — kanday bolgon kündö da beli büküröygön abışka ele. — Manas öldü, ak sakal. Ölgöndün coldoşu da carım ölük.

— Anday bolso kel, — dedi Bakay, — carım ölüktön bütün ölükkö col kança eken, çenep kör.

Döö soyulun kötörüp çaptı; çapkan cerinde Bakay cok ele, Kökçolok ırgıp çettey bergen. Soyul cerge kirip ketti, oşol bir demdik müdürülüüdö Bakaydın nayzası döönün akıreginin astınan kirip, dalısın teşip öttü. Cööceldet ökürüp, soyulun suurup şiltedi; şiltöösü tekke ketti, ekinçi nayza tizesinin taramışın taptı. Üç colu aylanıştı biri-birinin tegereginde, üç colu çañ kötörüldü; üçünçüsündö Bakay nayzasın döönün töşünö büt salmagı menen matırdı. Cööceldet kıyılgan çınarday uzakka kuladı. Bakay Oykuma kılıçın suurup, işin bütürdü; döönün cedeginde süyrölgön Köktelki tulpardı da çılbırınan karmadı. Bul, — dedi içinen, — Kançorogo olco bolsun; balkim bir tulpar taş cüröktö bir eşik açaar.

Kaytuuga kırga çıkkanda körgönü abışkanın kanın toñdurdu. Tömöndö, Dıñşanın kumduu tüzündö çañ tegerek bolup aylanıp catkan, tegerektin ortosunda calgız atçan alışıp cürdü: Külçoro. Muradıldın miñ balbanı caş çoronu ortogo alıp, şakekti kadam sayın kısıp bara cattı. Muradıldın esebin Bakay kiyin bilmek, birok oşol zamat ele sezdi: Kırmus şaanın uulu Almambettin uulun öltüröyün debey, tirüü karmayın degen; Sazañşañda başına altın taacı kiygizip, Kıtay ısımı menen han kötöröt, kırgızga öz kanınan çıncır salmak. Kumdun üstündö bir kara dubanın bulutu da ilinip turgan; sarı tütündör Külçoronun atının başın aylantıp, colunan adaştırıp cattı.

Bakay daanışman ele, birok calgız kılıçtın emes, sözdün cana sırdın da daanışmanı ele. Tilinin aldındagı eski dubanı çeçti, alakanına okup, celge üylödü; sarı tütün cip-cip bolup sögülüp, tarap ketti. Anan Kökçoloktun oozun koyo berip, ör ıldıy saldı. Oşol ele uçurda tüzdüktün kün çıgışınan kök kürkürögöndöy ün keldi: Semetey. Caraluu töşünö Akkelteni, atasınan kalgan al kasiyettüü mıltıktı cölöp, at üstünön atıp kele cattı; ar atkanda şakekten bir atçan kulap turdu. Narkı betten Kançoro köründü; Açalbarsın suurup, unçukpay, salmaktuu, kara buluttay tüştü. Tört baatır tört taraptan bir cüröktöy sokku urdu.

Al karmaştın çañı asmandı captı. Külçoro Coykumanı oñgo-solgo ülöştürüp, şakekti içinen cardı; Semetey sırttan teşti; Kançoro carattın oozun keñeytti; Bakay kılıçınan da köbüröök akılı menen, kimdin kayda çabarın kıykırıp turup, salgılaştın cipterin kolunda karmadı. Duşman biyleri birinin artınan biri kuladı; bir maalda Bakaydın tegeregi kayra kurçaldı, Semetey caraluu töşün kalkan kılıp, abışkanı şakekten culup çıktı. On tört asıl at Muradıldın cedekçilerinin kolunan kaytarılıp alındı, al emi Bakay salgılaştın ortosunda da salttı unutkan cok: karmalgan tulparlarga ata Ogoydon kalgan kulak tamgası basıldı — kimdin malı, kimdin tukumu ekeni kıyamatka çeyin bilinsin dep.

Akırında maydanda eki at kaldı: Semeteydin aldındagı Taybuurul menen Muradıldın aldındagı Kılceerde. Muradıl kaçar colu kalbaganın körüp buruldu; cüzündö korkunuç da, calınuu da cok ele, kumarpozdun akırkı tobokelin ırgıtıp catkanda bolçu kurgak cıltıragı gana bar ele.

— Manastın tukumu! — dep kıykırdı. — Atañ da uşintip karşıbızga tura kalçu; ayagı bukturmada, arkasınan keldi. Seniki da oşondoy kelet; bügün bolboso erteñ, menden bolboso menden çoñunan!

— Atamdın acalın bukturma menen alıp kelişken, — dedi Semetey; ünü öz kulagına da cat, taştay tegiz ele. — Senikin betme-bet alıp kele catam. Ayırmasın topuraktan sura.

Nayzasın sunup keldi Muradıl. Eki nayza abada kayçılaştı; birinçi sokkuda eköö teñ eerde kaldı, ekinçisinde Muradıldın nayzası Akolpokton taygalandı; üçünçüsündö Semetey Sır nayzanı karşısının kabırgasının astına ornottu, Kırmus şaanın uulu Kılceerdenin üstünön kurgak butaktay kuladı. Külçoro atınan sekirip tüşüp, cerde catkandın başına turdu.

— Atam Almambetti bilesiñbi? — dedi; ünü öz ünü emes, kuduktan çıkkanday ele. — Beecindin colunda cogotkon atamdı? Bul baş — anın başının orduna.

Coykuma bir şiltendi. Külçoro salttı bilgender titirep eskergen al bayırkı anttı atkardı: karşısının kara kanınan bir uurtam cuttu — öç cürökkö ornosun, kayra çıkpasın dep. Anan Kılceerdeni, al caman ırımduu ceerde attı, maydandın ortosuna tarttı.

— Bul at, — dedi, — ata arbagına kurmandık. Manas atamdın arbagı üçün!

Kurmandık saltı ordunan çıktı. Talaanın üstündö keçki kızıl calın kandın pardasınday ilinip turdu; tört çarçagan baatır ölüktördün cana attardın arasında bir azga unçuguşpadı. Anan Bakay buyrudu; ottor cagılıp, kazandar asılıp, ceñiş dastorkonu cayıldı.

✦ ✦ ✦

Dastorkon cayılganı cayılgan, etter kazandan çıgıp, kımız çanaçtarı açılgan; Külçoro Cööceldettin boy-kelbetin surap, Bakay karılık momundugu menen coopton kaytarıp, salgılaştan çıkkan erkekterdin al öktöm, çarçañkı şattıgı ottun tegereginde aylanıp cürdü. Birok kara kabar duşmandan emes, içten keldi. Semetey kımız kesesin oozuna alıp bara catıp kolu kaltıradı; kese tüşüp ketti, baatır eki büktöldü da, cötölü menen koşo kiyizdin üstünö bir uuç kan keldi. Bakay atıp turup, caratın açıp, karmalap kördü; mancaları töş

sööktün arkasında, tereñde, bılk etpegen bir katuulukka tiydi da, abışkanın cüzünön kan kaçtı.

— Oçogordun ogu, — dedi buuluga. — Sıyrıp öttü degenbiz; sıyrıbaptır. Töş sööktün artına oturup alıptır. Bul dart — eskiler korkok degen dart: ok içte cüröt, kan kusturat, baatırdı töşökkö cıgat, kündön küngö öçüröt.

— Dabası, — dedi Külçoro; suragan cok, calındı. — Dabasın ayt, Bakay ata. Düynönün narkı çetinde bolso da baram.

Bakay uzakka unçukpadı. Ottun carıgı ak sakalında oynodu. Akırı başın kötördü; közdöründö ümüt da, uyat da bar ele, antkeni ayta turgan aylası kılıç menen alınuuçu ayla emes bolçu.

— Bul darttın dabası toodo da öspöyt, kerben menen da kelbeyt. Bir gana col bilem, eskilerden kalgan: kasiyettüü bir ayım, cüröktön cürökkö baylangan, ooruluunun üstünön, ok kelgen taraptan attap ötüşü kerek; kasiyet oktu suurat, dart sırtka agat. Bul düynödö al ayım biröö: Akun handın kızı, beşikte catkanda ele Semeteyge atalgan tagdırlaş carı, ak kuu keyiptüü Ayçürök. Al kelip üstünön attasa, arstanım turat. Kelbese...

Sözün bütürgön cok; bütürüünün keregi da cok ele. Külçoro eçak butuna turgan.

— Talaska men baram.

Bakay oşol tünü kattı öz kolu menen cazdı, möörün ısıtıp bastı; altı külük attı cedekke aldırdı. Külçoro Surkoyongo mindi; Kançoro dastorkondun başında kaldı, ottu tiktep oturdu, ottu tiktegen közdöründö emne bar ekenin oşol tünü da eç kim okuy algan cok. Baatır ketip bara catıp bir colu artına kayrılıp agasın karadı; Semetey ottun carıgında catkan, kökürögü arañdan arı kötörülüp-tüşüp catkan, oşol irmemde Külçoro özünö özü ant berdi: bul col meni cutsa cutsun, kuru kol kaytsam, atım Külçoro bolbosun. Anan colgo tüştü; kündü tüngö, tündü küngö uladı. At çarçasa cedektegisine mindi, cedektegiler bütsö Surkoyongo kayttı; uyku baskan kezde eerdin kaşına çekesin cölöp bir dem uktadı, tüşündö da col cürdü. Dıñşanı keçti, belderdi aştı, Talas suusunun şookumun ukkanda ceti kündün cetöö teñ artta kalgan ele.

Talastagı ak saray tün carımında cetimiş celdettin kölökösü menen kurçalgan ele; Ayçürök Çınkoco menen Toltoydun baleesinen beri uşintip korgolçu, al darbazadan içkeri kuş uçpayt deşçü. Külçoro attardı tokoygo kaltırıp, cöö bastı; kölöködön kölökögö sızdı, eki karooldun arasındagı bir demdik boştuktan ötüp, dubaldı çırmoogunan örmölödü da, tün carımında, kolunda möörlüü kat menen, Ayçüröktün ak örgöösünün bosogosuna tize

büktü. Sırdaş kız Bıytı çıñırıp cibere cazdadı; Ayçürök kolun kötörüp, çıñırıktı abada toktottu. Kelgendin cüzün karadı, möördü karadı; möördü taanıp, kattı okup catkanda ak cüzünön caştar kuyuldu.

— Demek catıp kalıptır, — dedi. — Demek arstanım töşündö ok kötörüp cüröt. — Anan başın kötörüp, Külçoronu karadı da, kança cıldan beri içine cıyganın bir tündö töktü: — Sen bilbeysiñ, çoro; men Semeteydi közüm menen körböy turup tandagam. Çınkoco menen Toltoy sarayıbızdı kurçaganda, atam Akun handın ak sakalı cerge cetkende, men ak kuu kebimdi kiyip, asmandan düynönü kıdırgam. Handardı kördüm, biylerdi kördüm; birinin cürögü tar, birinin kölökösü kıska. Bir Talaska cettim — bir baatırdı kördüm: uykusunda da çekesinde nur oynoyt. Beşik kertmemdi oşondo köñülüm menen da tandagam; kurçoonu anın atının şamalı tarattı. Emi al catsa, Ayçüröktün bul cerde oturganı aram.

Tüzölüp turdu; salmaktuu, çeçkindüü.

— Bıytı, sandıktı aç. Kuu kebimdi alıp kel.

Bıytı sandıktın kapkagın açıp catkanda koldoru kaltırap turdu.

— Ayım, celdetterçi? Atañ Akun han oygonup kalsaçı...

— Atam oygonso, — dedi Ayçürök, — kızıñ tagdırına uçtu deysiñ. Kuunun colun celdet toroo albayt, Bıytı; sen da meni menensiñ, korkpo. Tagdırlaş car töşöktö catkanda men oñ kaptalıma oonap uktasam, Akun handın kızı emesmin.

Ak kepti iynine aldı; alıp silkingende örgöönün içi kanat dübürtünö toldu. Eki ak kuu, biri aldıda, biri artta, ak saraydın üstünön kötörüldü; cetimiş celdet asmandı tiktegen boydon kaldı, nayzaların tüşürüügö da akıl cetkire albay, kuştar cıldızdarga aralaşıp ketti. Tak oşol saatta Talastın narkı öyüzündögü ordodo bir carık dagı ele küyüp turgan: Kanıkey uulunun töşökkö cıgılganın kabar kele elekte ele cürögünün sızdaganınan bilip, tün debey, kün debey, ok ötpös soottordun üstünö eñkeygen; iynesi ar sayılıp çıkkanda erinderinen bir duba tögülüp turdu. Ak kuular kün çıgıştı közdöy, ooruluu arstan catkan cerdi közdöy kanat kagıp bara cattı; ok bolso Semeteydin töş söögünün artında ünsüz cana sabırduu kütüp cattı.

24-BÖLÜM

Ak kuunun kanatı cana Kıçı cortuul

— ❖ —

Talasta tañ agarıp kele catkanda Kanıkeydin boz üyündö oçok dagı ele öçö elek bolçu.

Ayal tünü boyu köz irmebey oturup, tizesinin aldına üygön cortuul cabdıgın enenin kıldattıgı menen akırkı colu karap çıgıp catkan. Kırk cıl murun Manastı Çoñ kazatka uşintip cabdıgan; emi oşol ele koldor, oşol ele sabır menen, Almambettin uulu Külçoronu cabdıp cattı. Adegende boz çepkendi aldı; ceti cıl kiyizin özü sabap, cibegin özü iyrip, tigişine duba koşkon. Bul çepkenden ok ötçü emes; kılıç tiyse taygalanıp, nayza sayılsa sıyrılıp ketçü.

— Kiy munu, — dedi, — üstüñön çeçpe. Eneñ Aruukenin sütü, menin közümdün caşı siñgen tigişine. Ceti cıl murun bul kiyizdi sabap catkanımda sen taylardı kubalagan bala eleñ; men oşondo ele bilgem bul kündün kelerin. Ayal zatının közü aldını köröt, kulunum; köröt da, tili aytpayt, kolu işteyt.

Anan kılıçtı sundu. Aksak usta Bölökbaydın işi bolçu bul; al Bölökbay caş çagında Manastın attarın takalagan, bir çabuulda tizeden caralanıp aksak kalgan, birok kolu önörünön eç cazgan emes. Kanıkey aga Samarkandan kerben menen kara bolot aldırgan,

usta al bolottu üç ay otto catkırıp, üç ay suuda es aldırıp, körügünün canında tizesi baspay kalgança sokkon. Sugarganda bee sütün koldongon, mizin kurçutup catıp duba okugan. Ak Tinte deşçü bul kılıçtı; kını kayıñdan, sabı ak kümüştön ele, bolottun sugarı kün nurunda tolkun-tolkun oynoçu. Kanıkey tört baatırga tört ay balta da dayardatkan; ayları altın caak, saptarı kayıñdın özögünön. Dagı bir külazık bar ele. Kanıkey anı bir cılda dayardagan: toguz koydun kuyruk mayın eritip, buudaydı çokko kuurap, cilik mayı menen iylep, içine Ala-Toonun ceti cayloosunan terilgen kasiyettüü çöptördün özögün koşup, baarın kırk kün kölöködö kurgatkan. Bir uuçu bir erdi ceti kün butunan tik turguzat, bir kesimi ölüm töşögündögünü turguzat, cıldar ötsö da buzulbayt, kögörböyt ele. Manas barında Çoñ kazatka uşundan alıp bargan; erler anı cürgön aş deşçü. Kök kurcundun közdörünö cebe boolorun, darı baştıktarın öz kolu menen caygaştırdı; oozun ceti kabat bayladı.

Külçoro bosogodo turup, ak çaçtuu ayaldın aldına tize büktü. Kanıkey anın başın eki alakanının ortosuna aldı; al cüzdön Almambettin mañdayın, Manastın karaşın kördü, alkımı buuldu.

— Coluñ alıs, duşmanıñ kalıñ, — dedi. — Birok sözümdü kulagıña sırga kıl: cetinçi ayga çeyin kaytpasañar, men bul Talasta bir kün da caşabaym. Ak çaçımdı culup, kara cerge kirem. Cetinçi aydan ötkörbögülö, kulunum.

— Ötkörböym, ene, — dedi Külçoro. — Söögüm kalsa da, sözüm kaytıp kelet.

Surkoyon koroodo tıbırçılap turgan; kula calı tañkı celge celbirep, tuyagı taştı çakmaktay çagıp cattı. Külçoro üzöñgü basıp atına kongondo Talastın ayaldarı bosogolorgo tizilip, abışkalar koldorun caygan. Kanıkey artınan ak süt çaçtı, col boyu duba töktü. Atçandın karaanı Keñ-Koldun oozunda erip cok bolgongo çeyin eç kim ordunan bılk etken cok.

Oşol künü Ayçürök da ordunda otura algan cok. Akun handın kızı ele al; kuu tukumunan bolçu, kerek bolgondo kep özgörtüp, asmandı curt kılçu. Içine bir sızdoo tüşkönünö bir neçe kün bolgon: Semeteydin cüzü tüşünö kanduu kirip cürgön; keçee tünü da kara darıya körgön, darıyanın üstündö bir kanatı sıngan şumkar aylanıp cürgön eken. Kanıkeyge barıp, tüşün ayttı; eki ayal tikteşe kaldı, sözgö muktacdık kalbadı. Kanıkey darı baştıktarın cana altın kıçkaçtı kiçine tüyünçökkö orop, kelininin koyununa öz kolu menen saldı; köbün ansız da kök kurcun menen Külçorogo cüktögön. Ayçürök ak kuu kebin kiydi; kanattarı kerilgende boz üylördün üstündö bir ak bulut aylandı, anan kötörülüp, Ala-Toonun karluu tişterin aştı. Üç kün, üç tün uçtu; kar aşuulardın ayazı cünün

toñdurdu, çöl celi kanatın kuykaladı, oşondo da cıgılgan cok. Közdörü cerden bir nerseni izdedi dayıma: bir tütün, bir at izi, bir adam karaanı. Törtünçü künü atı cok bir darıyanın ceeginen kaptalı sabalgan bir çatırdı kördü; çatırdın aldında bir abışka tizesine öböktöp, ak sakalın culkup oturgan.

Bul Bakay ele. Al emi çatırdın içinde, kiyizdin üstündö Semetey catkan: öñü kül, erdi kebersigen, töşündö Koñurbaydın bolot ogu. Kara kan kusup catkan baatır; ar cötölgöndö kiyizge kara güldör açılıp cattı. Bakaydın koşogu darıyanın ününö aralaşıp turdu:

— Manasım, arstanım, akıret dosum! Altayda birge elek, Talasta birge elek; men senin coluñdu açaar elem, sen menin köñülümdü açaar eleñ. «Bakay abam tirüü turganda uulum cetim kalbayt» deçü eleñ; mına, abañ tirüü, uuluñ ölüm töşögündö! Sen kettiñ, men kaldım; kaldım da emneni kördüm? Uuluñdun kanın alakanımda karmap turam, tögöyün desem cerim cok, saktayın desem idişim cok. Ak sakalım cerde süyrölgön boldu; al meni da canıña, karıgan Bakaydı bul kara kündörgö taştaba!

Asmandan bir kölökö tüştü; ak kuu darıya taşına konup, silkindi, cündörü kübüldü, karşısında Ayçürök turdu. Bakay başın kötördü; ıydan körböy kalgan közdörü bir irmemge cark etti.

— Kuum, keldiñbi? Kelinim, ümütüm, keldiñbi?

Ayçürök coop bergen cok; tüz ele çatırga kirip, küyöösünün baş cagına tize büktü. Semeteydin kabaktarı açıla tüşüp, carın taanıdı, külümsürögöngö araket kıldı; oozunan kayra kan keldi.

— Süylöbö, — dedi Ayçürök. — Sen süylöbö, men iş kılayın.

Koyununan altın kıçkaçtı alıp çıktı. Kanıkeydin sepke salgan kıçkaçı ele bul; uçu kılday içke, oozu bürküttün tırmagınday bek. Carattın oozun kımız menen cuudu, eki mancası menen etti aralatıp, kıçkaçtı maldı. Semeteydin denesi caaday tartıldı, birok ün çıgargan cok; er kişi azaptı cutat, tişinin artına katat. Kıçkaçtın uçu üç colu taygalandı, törtünçüsündö karmadı. Ayçürök dem albay, kolu kaltırabay, akırın tarttı; bolot ok üç muun tereñden, kanduu tamırı menen çıga keldi. Üstündö Koñurbaydın tamgası bar ele; Bakay al tamganı körüp tiştendi, eç nerse degen cok. Ayçürök oktu darıyaga ırgıttı; darıya da ciyirkengendey köbürüp ketti.

Anan Kanıkeydin darıların açtı: kara kaynatma carattın içine kuyuldu, kızıl sürtmö üstünö süyköldü. Kara darı cilikke siñdi, kızıl darı etti tarttı; kün bata elekte carattın oozu bütölüp, tün carımında Semeteydin öñünö kan cügürdü.

Ertesi keçinde darıyanın ıldıy cagınan tuyak dübürtü keldi. Bakay nayzasına umtuldu, anan kolun tüşürdü: kelgen Surkoyon ele, üstündö Külçoro, böktörünçögündö kök kurcun. Caş baatır col boyu iz kubalap, too-taştı surap oturup, akırı darıya ceegindegi çatırdı tapkan. Attan tüşörü menen agasının baş cagına çurkadı; Semeteydin açık közdörün, bütölgön caratın körüp tizeleri boşodu, şügür aytıp çekesin topurakka koydu. Kök kurcun açıldı; Kanıkeydin külazıgı tak ubagında cetişken. Ayçürök andan bir uuç ezip kımızga koşup, kaşıktap içirdi; tañ atkanda baatır çıkanagına tayanıp turdu, tüşkö cetpey butuna turdu. Buurul da ölümdön alıs emes ele; eesi menen birge caralanıp, eesi menen birge sargayıp, kabırgaları sanalıp kalgan. Ayçürök kurcundan kasiyettüü çöptü alıp, alakanına uşalap, attın tiline sürttü, kalganın arpasına koştu. Üç küngö cetpey Buurul silkinip, azınadı; azınaganı karşı betterden kayrılıp-kayrılıp uguldu. Külçoro Kanıkeydin amanattarın birden tapşırdı: tört ay balta tört baatırga bölüştürüldü, cebe booloru, darı baştıktarı ülöştürüldü; boz çepken öz üstündö, Ak Tinte öz belinde kaldı.

Cetinçi künü Semetey darıya ceeginde butunda turdu. Çıkkan küngö karşı turup, kılıçın cerge sayıp, eki kolun sabına koydu.

— Atamdın kanı cerde kalbayt, — dedi. — Kara-Kapçalda bukturmadan sayılgan Manastın öçü alınmayınça maga curt aram, uyku aram, kımız aram. Beecinge baram; Koñurbaydın başın albay kaytsam, er atım öçsün.

Bakaydın cürögü oozuna keldi. Abışka baatırdın eki kolunan karmadı:

— Kulunum, tokto, sözümdü uk. Men al Beecindi körgöm. Çoñ kazattı körgöm men; atañdın artınan bargan uluu erlerdi sanagam, kaytıp kelgenderin da sanagam. Muzburçak kantip kuladı, közüm menen kördüm: kalkanı talkalandı, atı cıgıldı, üstünö kırk kalday üymölöktödü. Kökçö kantip kuladı, közüm menen kördüm: töşündö altı cebe, kolunda sınık kılıç, cüzü Talastı karagan boydon öldü. Beecin — bir kuduk, kulunum; kol tögöt, kol cutat, toyboyt. Tört kişi menen Beecin alınbayt. Kel, Talaska kaytalı; Ümötöygö, Koşoy tukumuna kabar salalı, kol cıynaylı, anan baralı.

Külçoronun kaşı tüyüldü; caş arstan ordunan atıp turdu:

— Kayra kaytalıbı, aba? Kanıkey ene bizge bul çepkendi kayra kaytkıla dep tikken bele? Bölökbay usta Ak Tinteni kınında dat bassın dep sokkon bele? Atam Almambet Beecin colunda cattı; söögü oşol topurakta, öçü menin moynumda. Men kaytsam, emgen sütümdü enem adal kılbasın. Ölsök — erdin ölümü menen ölöbüz; birok kaytuu cok.

Bakay bir baatırdı karadı, bir baatırdı; ekköönün teñ közünön birdey ottu körüp, unçukpay kaldı. Al ottu bile turgan; Manastın közündö kırk cıl küygön. Abışka asmandı karap, içinen calındı: «Kıdır coldoş bolsun, çiltender kanat caysın».

Baatırlar kuraldandı. Semetey Akkelteni kabınan alıp mayladı; atadan kalgan mıltık ele bul, oozuna karagan közün ala alçu emes. Bakay mıltıktı sılap, ötkön kündördü estedi:

— Bul Akkeltenin ünün bir ukkan kayra unutpayt, kulunum. Çoñ kazatta munun otu toolordu cañırtkan; atılgan bir ok kança kaldaydın işin bütürgönün sanoogo ömür cetpedi. Atañ anı cazdıgının aldına koyup, «curtumdun carımı uşul» deçü. Emi senin iyniñde; salmagın bil.

Semetey uktu; mıltıktın boosun töşünö kayçılap tarttı, atasının kolun iynine artkanday boldu.

Ayçüröktü uzatar maal keldi. Semetey carının cüzünö uzakka karadı:

— Sen Talaska kayt. Enem Kanıkey calgız, közü coldo. Bizdi aman bil, aman küt.

Ayçürök karşı bolgon cok; kuu tukumunun ayaldarı tagdırga karşı ooz açışçu emes. Bir gana, koştoşordo küyöösünün töşünö çekesin koydu:

— Cetinçi aydı unutpa, — dedi. — Enenin sözü — söz.

Ak kuu asmanga kötörülüp, çatırdın üstündö üç aylandı, anan batıştı közdöy, Talastı közdöy sızıp cönödü. Darıya ceeginde tört er kaldı: Semetey, Külçoro, Bakay, dagı Çubak uulu caş Kançoro; tört er, tört at, dagı çıgışka sozulgan uçu-kıyırsız col.

✦ ✦ ✦

Çet-Beecindin üstündö oşol künü dobulbastar kagılıp catkan. Keçil hanı, Alooke uulu Koñurbaydın çebi toguz kündük coldon körünçü; munaraları bulutka cetip, darbaza koñguroosunun ünü toguz kündük coldon ugulçu. Al koñguroo bir kagılsa kırk handın elçisi atına minçü, dagı bir kagılsa kırk handın kolu colgo tizilçü. Çeptin içi özünçö bir şaar ele: kampalarında kırk cıldık dan, akırlarında on miñ kaçır, zındanında kün cüzün körbögön tutkundar. Koñurbay ordosunun ak taş sekisinde maldaş urunup, aldına tizilgen balbandarın karap oturdu: boz kaçırluu döö Tokuşker eñ başında, canında Şıpşaydardın acıdaar uulu Orokbaş, arkada calgız közü çakaday Matı cana dagı tolgonu — et menen temirden bütkön dubal.

— Ukkula meni, — dedi Koñurbay; ünü koñguroonun kolosunday ele. — Buruttardın arstanı Manastı kim cok kıldı? Men cok kıldım. Kara-Kapçaldın kapçıgayında bukturma kurdum; al tulparına işenip ötüp bara catkanda nayzamdı kabırgasına matırdım. Düynönü titiretken er menin nayzamdın uçunda sulk tüştü. Emi anın orduna bir bala çıgıptır, Semetey deşet; canında Almambettin küçügü, dagı kol-butu carabagan abışka Bakay. Törtöö eken; törtöö teñ mürzösün özü kazıptır.

Balbandar katkırdı; çep düñgürödü.

— Kırk handın eline kabar salgıla, — dedi Koñurbay. — Erin attandırgıla, ayalına cük arttırgıla. Bul cortuuldun atı Kiçi cortuul bolsun; kiçine, antkeni olcobuz kiçine. Buruttardı ezebiz, Talastı talaybız; Kanıkeydi kul, Ayçüröktü küñ kılabız. Manastın kümbözün taap, taşın taşına urbay kaytkan — menden emes.

Koñguroo kagıldı; toguz kündük col titiredi. Kırk handın elçileri kırk tarapka uçtu, kırk taraptın koldoru Çet-Beecinge agıldı. Altı miñ tandamal kıtay attandı; soottoru kara, nayzaları boyolgon, attarı bir öñçöy ele. Al emi kaldaylardın sanın cazgan caza algan cok, sanagan sanay algan cok; koldorunda çalgısı, baltası, sabı küygön orogu menen kelişti; köbü soguş emne ekenin bilçü emes, ölümgö aydalgan kalıñ el ele, birok kalıñ el da bir kural bolçu, al emi Koñurbay al kuraldı koldongondu cakşı bilçü.

✦ ✦ ✦

Koñurbay kolun Dıñşa çölünön cürgüzdü. Kuykalagan çöl al; kumu çok, celi calın, kölökösü munarık; kuş uçsa kanatı küyöt, börü kirse tili tañdayına cabışat deşet. Üç kün, üç tün cürdü sel; kaçırlar tilin salañdattı, attar kanduu ter töktü, artta kalgan kaldaylardı kum bastı, eç kim kayrılıp karagan cok; antkeni arttarında Koñurbaydın kamçısı bar ele, al kamçı çöldön da caman ele.

Oşol tañda Eçki-Ölbös toosunun Koş-Moynok kırında bir abışka kolun közünö kalkalap, çıgıştı karap turgan. Bakay cortuulda uyku emne ekenin bilçü emes; tünküsün cıldız sanap, kündüz munarık okuy turgan. Adegende bir çañ kördü: içke, kuytu, cılanday. Anan çañdın içinen bir karaandı ılgadı: Algaranı taanıdı, Koñurbaydın kara tulparın; al attın cürüşün kırk cıl murun körgön, unutkan emes. Çañdın artı keldi: altı miñ kıtaydın nayza tokoyu, anın da artınan kaldaylardın uçu-kıyırsız karaanı, cer menen köktün arasın tolturup kele catkan.

Abışka kırdan tüşüp, baatırlardı turguzdu:

— Turgula. Koñurbay kele catat. Algaranın çañın taanıdım; kırk cıl ötsö da unutpaym. Altı miñ tandamal kıtay sanadım; kaldayın sanoogo ömürüm cetpedi. Cer kötörböyt, kulundarım; çañ köktün carımın cep aldı.

Semetey selt etken cok. Atası Manastın saltın bilçü: cortuul kan menen baştalat, duba menen kirilet. Ceti caşar beeni cetelep kelişti; Semetey ak bıçagın suurup kurmandıktı cıktı, kanın topurakka agızdı.

— Atamdın arbagı, — dedi, — arbagıñ bizge car bolsun.

Bakay koldorun caydı; dubası toolordu kıdırdı:

— Kıdır aldıñardan cürsün, kırk çilten oñ-soluñarda tursun; Manastın arbagı kalkanıñar, Almambettin ruhu kılıçıñar bolsun. Oomiyin degile, baatırlarım.

— Oomiyin, — dedi üç er; üç ün bir ün boldu.

Külçoro atının basmayılın tarttı, anan burulup, üçöönün cüzün birden karadı; on segizde bala ele, birok karaşı cüz cıldık ele.

— Sözüm silerge amanat, — dedi. — Ölsöm, söögümdü bul kara cerge kaltırbagıla; Surkoyongo artıp, Talaska cetkirgile. Kanıkey enemdin tigişin kepin bilem; Talastın topuragın curt bilem. Koştoşolu.

Kuçaktaştı; er kuçaktaşuusu kıska bolot, söök kıçırayt, söz aytılbayt. Anan Külçoro Surkoyondu teminip, Kara-Döbönün taş maydanına calgız tüştü. Maydan eki koldun ortosundagı tegiz alakan ele; dalay erdin kanı al taştardı calagan, dagı calay turgan.

Koñurbay sabının aldına Tokuşkerdi saldı. Boz kaçırının üstündö döö toodoy ele; tuulgası çelektey, nayzası karagaydın söñgögündöy. Maydanga tüşüp catıp küldü:

— Uşulbu buruttun baatırı? Sakalı da çıga elek. Men seni nayzama sayıp, eneñe kayra cönötöm, bala!

Külçoro coop bergen cok; er maydanında til emes bilek süylöyt. Eki at eki caktan agıtıldı; maydandın ortosunda eki nayza teñ uruldu, eköö teñ kalkan üstündö dümürdöy sındı. Kaçır menen at töş tireşti, eköö teñ çökkön cok. Tokuşker kürküröp, ay baltasın suurudu; Külçoro andan tez kamındı. Kanıkey bergen altın caak ay balta abada bir aylanıp, döönün tuulgasına tüştü; kolo tuulga aşkabaktay ayrılıp, döö meesi çaypalıp kaçırının moynuna kuladı. Külçoro atası Almambetten kalgan altı sugarılgan Coykuma kılıçın suurudu; bir şiltedi — Tokuşkerdin başı taş maydanga tüştü, denesi too kulaganday artınan uradı.

Kıtay sabınan bir duuldoo kötörüldü; Koñurbay tişterin kıçıratıp, ekinçi balbanın saldı. Orokbaş çıktı maydanga: ilgeri Manas öltürgön Şıpşaydardın acıdaar uulu; atasının öçü közün kan kaptagan, adamdan körö acıdaardın terisine okşoş ele. Bul salgılaş tez bütkön cok. Altı kün alıştı; nayza sındırıştı, kılıç mokotuştu, kürsü talkalaştı; altı kün eki kol dem albay karap turdu, tünküsün ot canında eç kim süylögön cok. Altınçı kündün keçine maal Külçoro Surkoyondu kapıstan çark burudu; Orokbaştın şiltemi tekke ketti, açılgan töşünö Külçoronun nayzası büt küçü menen kirip, dalısınan bir karış çıktı. Acıdaardın uulu acıdaar, öz atasınday ele, bir buruttun kolunan cer cıttadı.

Koñurbaydın cini kaynap çıktı. Cekeme-ceke saltın bir kamçı şiltöö menen buzdu:

— Baarıñ birden! — dep ökürdü. — Törtöönü teñ ezip ötkülö!

Altı miñ kıtay, artında kaldaylardın seli, Kara-Döbögö tögüldü. Birok aldılarınan tört kişi emes, tört kuyun çıktı. Karıya Bakaydın koluna al künü caştıgı kaytıp keldi; nayzasın uşunçalık şiltedi — eki balbandı bir sapka tizip, eköönü teñ attan aldı. Semetey atası Manastın Akolpok sootun kiygen; Buuruldun tizginin tiştep alıp, eki kılıç menen kirdi; kirgen sabı carılıp, kayrılgan ceri boşop kaldı. Külçoro soldon, Kançoro oñdon orup cürdü. Ceti küngö sozuldu kırgın; ceti kün kün da tiybedi, tün da kirbedi, çañ menen kandan başka mezgil bolbodu. Attardın tizesine kan çıktı; sıngan nayza saptarı añızday töşölüp cattı. Tünküsün tört baatır kezekteşip uktadı, eköö kezmette turdu; Bakay külazıktan ülüş kıldı, carattı öz kolu menen tañdı, «az kaldı, kulundarım, duşmandın tizesi bizden murun boşoyt» dep cürök berdi. Cetinçi künü zor kol buzuldu; kalday kaldaydı tepsedi, kıtay kıtaydı ezdi, sel kelgen cagına kaçtı.

Koñurbay bozgundu körüp koyunundagı cay taşın alıp çıktı. Dubaluu taş ele al; okulsa kök teşilip, cay künü kış bolçu. Koñurbay taştı okup cerge urdu: toolordun üstünö kapıstan tuman bastı, tumandın içinen muştumday möndür tögüldü, çak tüştö köö sıyaktuu karañgılık kirdi. Oşol karañgılıktın içinde Koñurbay Algaranın başın Beecinge burup kaçtı; kolunun artın oylogon da cok. Kapkanda kalgan arttagılar tuman açılganda özdörün tört baatırdın ortosunan tabıştı; handarı kaçkan, coldoru kesilgen, kural karmagan koldoru şaldaygan; koy kırılganday kırılıştı. Keç kirgende Kara-Döbönün taştarı öz atın aktagan ele; tört baatır döbönün başına çıgıp talaanı karadı — talaa köz cetken cerge çeyin ölük menen temir ele. Bakay kolun cayıp, duşman ölügünö da duba kıldı; ölük — ölük, — dedi, — kimdin uulu bolbosun, enesi bar; başka eç nerse degen cok.

Beecinge cetken Koñurbay ceñilüünü oozuna algan cok; ceñilüü sözün ooz açıp aytkandı tilin kestirdi. Kolun kayra cıynap, ayanttarga carçı saldı:

— Bul cortuuldun atı — Kiçi kazat! Ceti arkan tereñdikte añdardı kazgıla, üstün badal menen capkıla, tübünö kazık kakkıla. Kırk handın kolu bir baş bolsun. Talastı alabız; buruttun erin kul, ayalın küñ kılabız. Ant içkile!

Koldor ant içip catkanda aldına bozgundan kaytkan bir kişini alıp kelişti: kazınanın başkı mergeni ele, caa tartkanda Beecinde aga teñ keler er tabılçu emes; azır sootu ayrık-ayrık, közdörü körgönünün üröyü menen dagı ele çakçaygan ele. Tize bügüp, başın kötörböy süylödü:

— Kanım, — dedi, — men al maydanda boldum. Almambettin uulu bir nayza şiltedi — altı ustanı bir sapka teşti; közüm menen kördüm, bir sapka altoonu. Al emi Semeteyge kelsek... Kanım, men Çoñ kazatta Manastı körgön adammın. Bul bala atasınan aşıp tüşüptür. Sözüm söz: munu menen soguş bolboyt. Manastın kanı üçün kun tölöylü; altın bereli, cambı bereli, caraşalı. Bolboso Beecindin taşı taş üstündö kalbayt.

✦ ✦ ✦

Ordodo bir duuldoo cürdü; kun sözü oozdon oozgo öttü. Kimisi baş iykedi, kimisi Koñurbaydın cüzün karaganga daabay, aldın karadı. Oşondo aldıga bir kişi çıktı: celdet Cööceldet. Ömürü zından eşikterinde, balta kölökösündö ötkön, kanduu işterdin adamı ele. Kara-Döbödö Külçoronun nayzası kaptalın sıyrıp ötüp, ölümdön kıl çeyin kalgan; caraatı dagı ele sızdap tursa da, tili ordunda ele.

— Kanım, — dedi, — mergen tuura aytat, soguş menen bolboyt. Birok kun da berbeyli; amal kılalı. Men colun bilem: aldılarınan suluu kızdardı çıgaralı, koldorunda uuluu bozo bolsun. Çarçagan baatır sıydı kaytarbayt; içişsin, uktasın. Uktagandı muuzdoo oñoy; men muuzdaym, kolum köngön.

Koñurbay ordunan bir turdu — seki solkuldadı. Celdettin cakasınan alıp, kötörö kaldı:

— Uu deysiñbi? Kız deysiñbi? Koñurbayga duşmanına bozo sunata turgan bolduñbu, korkok it! Meni kim dep turasıñ? Düynö titiregen Manasın muuzdagan Baatır Kalça menmin! Men al baştı nayzam menen algam, uulunun başın da nayzam menen alam. Cogol közümdön; dagı bir oozuñdan amal sözü çıksa, tiliñdi tübünön culduram.

Celdetti sekiden tepkilep tüşürüştü. Koñurbay kolgo cürüş buyrugun berdi; emi kun da cok, amal da cok; bir gana kek bar ele, dagı san bar ele: kırk handın kırk kolu, cer kötörgüs kalıñ.

Al kalıñdı birinçi bolup dagı Bakay kördü. Kırga çıgıp, kele catkan seldi karap turgan; sel emes ele bul, deñiz taşıganday ele; uçu munarıkka cetip, kıyırı körünböyt. Abışka tüşüp, Semeteydin aldına turdu; bul colu tizeleri kaltırap turgan, ünü da.

— Kulunum, kör bul kele catkan baleeni. Bul san menen tört kişi salgılaşpayt; buga erdin küçü emes, toonun küçü cetpeyt. Meni uk: Talaska çegineli. Ümötöy bar, Kökötöydün uulu; kabar salsak attanat. Uluu Koşoydun tukumu bar, Katagandın elinen kozgolup kelet. Beş handın elderi bar, Töştük bar Eleman uulu; baarı Manastın tuzun içken, baarı karızdar. Bir kış cıynalsak, cazında cüz miñ er menen kelebiz. Anda Koñurbay da kalbayt, Beecin da kalbayt.

Semetey kele catkan deñizdi karadı; cüzündö korkunuç da, ekilenüü da cok ele.

— Aba, — dedi, — sözüñ ak, akılıñ ak; birok menin colum bir. Kaçıp-tentip töşöktö ölgüçö, uşul cerde salgılaşıp ölöyün. Atam Manas kaçtı bele? Anın uulu kaçsa, kümbözündögü söögü sızdayt. Sen cılkını al, Talas coluna tüş; enem Kanıkeyge, elibizge sen ee bol. Biz uşul cerde kalabız.

Bakay calındı, kagındı-silkindi — bolbodu; er sözü aska, buruy algan cok. Külçoronu karadı; Külçoro başın cerge saldı, birok ooz açkan cok. Kançoronu karadı; Kançoro közün ala kaçtı. Üçöö teñ kalmak boldu; abışka munu tüşünüp, cürögünö taş basıp, cılkının başın Talaska burudu. Anan burulup, üç baatırdı akırkı colu karadı; közü ar birinde özünçö bir ömürdöy keçikti. Koyununan ak saptuu kancarın alıp, asmanga kötördü:

— Ant bolsun: silerdin ölgönüñördün kabarı kulagıma cetse, bul ak kancardı öz booruma özüm sayam. Aman bolgula, kulundarım; karıgan Bakaydı calgançı kılbagıla.

Cılkının çañı batıştı közdöy içkerip, öçtü. Abışkanın conu bargan sayın kiçireydi; bir maalda talaanın uçu-kıyırsızdıgında çekit boldu, anan al da cogoldu. Maydanda üç er kaldı; aldılarında düynödöy duşman, töbölöründö kaydıger kök.

Koñurbay bul colu maydanga Matını saldı. Calgız közü mañdayının ortosunda çakaday açılgan döö ele Matı; kadamı añ attap, demi çañ kötörçü. Koñurbay anı salıp catıp kulagına kektin uusun kuydu:

— Matı, — dedi, — menin atam Alookeni bilesiñ. Uluu han ele; tagı altından, örgöösü cibekten ele. Manas keldi, kolun tarattı, atamdı öz ordosunan kaçırdı. Kaçıp kutuldubu?

Karmaştı, kolun baylaştı, kuturgan itterdin aldına salıştı; itter taladı uluu handı, söögün eç kim tergen cok. Men oşol kündön beri tünküsün uktay elekmin. Mına oşol Manastın uulu aldıñda turat. Menin öçümdü sen al; alsañ, Çet-Beecindin handıgı seniki, tagına seni özüm oturguzam.

Matının calgız közü kan çanagına aylandı; döö cerdi solkuldata maydanga bastı. Ar kadamında taştar ordunan kozgolup, kolundagı temir kürsü koyçunun tayagınday çaypalıp cürdü. Üç er tikteşe kaldı; Semetey başı menen belgi berdi. Birok Külçoro atası Almambetten kalgan Sırbaran mıltıgın eçak tizesine cölögön. Meeledi; döönün calgız közü, tabaktay bolup, mañdayının ortosunda turgan. Sırbaran bir süylödü; toolor coop berdi. Ok çakaday közdün tak ortosuna oturdu; döö eki kolu menen betin basıp ökürdü, ökürügünön attar ürktü. Sokur döö kol sermep kaldastap catkanda Semetey Sır nayzanı sunup, Buuruldu temindi; nayza döönün töşünö kirdi, zor dene çeptin munarasınday kuladı. Külçoro cetip, Manastan kalgan Zulpukor kılıçın suurudu; bir şiltöö menen Matının başın denesinen böldü, döönün boz kaçırın da çılbırınan karmap olco aldı.

Munu körgön Koñurbaydın içine şek tüştü. Semeteydin sürü közündö çoñoygondon çoñoydu: Akolpoktun caltıldaşı, Buuruldun köbügü, al karaş… Manastın karaşı. Baatır Kalça, Manasın muuzdagan er, Algaranın başın burudu; kara askaga salıp, eçki colu menen örmölöp közdön kayım boldu. Kolun karagan da cok.

Han kaçtı, birok kol ortodo ele; san eesiz bolso da san ele. Semetey Akkelteni iyninen aldı. Atasının mıltıgı ot algan sayın kıtay saptarı egindey oruldu; bir ok bir katardı kulatıp, tütünü taray elekte ekinçi katar kulap turdu. On bir küngö sozuldu bul kırgın; on bir kün üç er düynödöy koldu aldına salıp sürdü. Dalay uluktar kuladı al kündörü: Madı han kuladı, Şıyka han kuladı; asabalar cıgıldı, dobulbastar tındı. Tünküsün üç baatır dalı tireşip es alıp, Külçoro attardın caratın karap, Semetey az kalgan külazıktı üçkö bölüp cürdü; Kançoronun közü bargan sayın çuñkurga kire berdi, tili oorlodu, birok aga köñül burar eç kimdin darmanı cok ele. Birok kıtay eli kaynagan kazan ele; kesken sayın taşıp, tökkön sayın tolçu. On birinçi kündün keçinde munarıktan cañı bir karaan köründü: murunkudan beş beter sel, cañı, küçtüü, uçu-kıyırsız, kaynap kele catkan.

Kara askanın artınan Koñurbay da kayra köründü; kaçkanın unutturar coldu taap algan. Carçıların koldun içinde bakırttı:

— Han buyrugu: Almambettin uulu Külçoronu tirüü karmaganga Uluñçu-Dıñşanın handıgı berilet! Tirüü kerek; kılına zıyan kelbesin, aldımda tize büksün. Arkan ustaları, tor ustaları, alga!

Munu ukkan taloonçunun közün kan kaptadı; handık ubadası ölüm korkunuçun ceñdi. Arkan ustaları arkandarın, tor ustaları cibek torlorun çeçti; Külçoronun tört cagınan tegerek-tegerek bolup toptoluştu. Birinçi arkan abada ışkırdı; Külçoro eñkeydi, arkan tekke ketti. Ekinçisin Ak Tinte menen abada kıydı. Üçünçüsü, törtünçüsü, beşinçisi keldi; asman arkan toldu. Caş arstan Surkoyondu tört tarapka saldı, cardı, çıktı; birok cargan ar şakeginin artında dagı bir şakek bar ele. Semetey menen Kançorodon acıratıldı; çañ-tozoñdun içinde arası alıstagandan alıstadı, ün saldı — ünü çañga çöktü. Bir maalda Külçoro tizgin tartıp toktop, tegeregin karadı: kurçoo kırk eki kabat bolgon eken; kırk eki şakek adam, arkan cana cibek tor kısılgandan kısılıp bara cattı. Asmanda keçki kızıl, cerde kan kızılı biri-birine aralaşkan. Bir irmem köz aldına Talastagı bosogo keldi: Kanıkey enenin alakandarı çıkıyında, «cetinçi ayga çeyin kaytpasañar ölöm» degen ünü kulagında.

Caş arstan Surkoyondun terdegen moynun sıladı; canıbardın cürögü alakanının aldında dobulbastay sogup turdu.

— Demek uşunday eken da, — dedi özünö özü; ünü toktoo ele, balanın ünündöy. — Kanıkey enem ceti ay dedi. Körsö men bul cerge salgılaşkanı emes, ölgönü kelgen ekemin.

Coykumanı kınınan suurudu; altı sugarılgan bolot keçki akırkı nurda bir cark etti. Kırk eki şakek ortodogu calgız atçandın üstünö bir oozdoy cabıla baştadı.

25-BÖLÜM

Talastın kurçalışı cana er maydanı

Beecindin aldındagı tüzöñ al künü kandan başka tüs bilgen cok. Topurak-tozoñ kündü cuttu; tuyaktın dübürtü köktün kürkürögün bastı. Mancunun temir börktüü erleri sarı çepkençen keçil askerleri menen iyin tireşe, calgız bir atçandın aylanasına şakektin üstünö şakek tokup catıştı. Kurçoo kırk eki kabat bolgon; kırk eki kabat, biri-birine kiyirilgen kırk eki temir kurçoo. Ortodo, boz atının üstündö Külçoro aylanıp cürdü; kılıçı kanattan kanatka uçup, birok ar kulagan erdin orduna üçöö birigip önüp çıgıp cattı. Üstünö arkan ırgıtıştı, çalma salıştı; Almambettin uulun tirüü karmagıları keldi, tirüü baylap Koñurbaydın but aldına alpargıları keldi. Kalçanın özü da alıs emes ele; Algaranın üstündö, kolo nayzasın tizesine tayap, olcosunun çarçaganın kütkön börüdöy kütüp turdu.

Semetey munu döbödön kördü. Kördü da, közünö kan toldu.

— Manas! — dep aykırdı. Bir colu emes, üç colu aykırdı: — Manas! Manas! Manas!

Al uraan tüzöñdö bir uçtan bir uçka togolondu; ölgön arstandın atı tirüü kalgandardın cürögündö kayra tirildi. Semetey Akolpoktun altın cakasın alkımına çeyin kımtıladı, Sırnayzanı koltuguna kıstı, atının kaptalına uşunday bir kamçı urdu — canıbar caadan

boşogon oktoy atıldı. Calgız ele; karşısında cerdi kaptagan kol turdu. Aga baarı bir ele. Atasının kanı tamırlarında kaynagan suuday aylanıp cürdü.

Sırnayzanın uçu birinçi kurçoonu carganda, Bölökbay aksak butu menen kööruktü basa-basa sugargan oşol bolot öz tili menen ışkırıp cibergendey boldu. Nayza tüştü, kötörüldü; tüştü, kötörüldü. Semetey süñgügön cerinen col açtı, col açkan cerinen kırgın saldı. Er kulattı, at kulattı, tuu kulattı. Kiyin sanagandar ceti miñ deşti; ceti miñ er oşol calgız atçandın aldında orulgan çöptöy cayrap kaldı. Kırk eki kabat kurçoo içten da, sırttan da carıldı; Külçoro menen Semetey kan köldün ortosunda at baştarın koşuşturuştu.

— Az cerden çalma moynuma tüşö cazdadı, agam, — dedi Külçoro. Demi küyüp turdu, közü külüp turdu. — Meni tirüü karmamak; Kalçanın but aldına catkırıp, atamdın öçün menden çıgarmak.

— Moynuña çalma tüşçü kün — menin başımdın cerde catkan künü, — dedi Semetey. — Atıñdı teminip, çık bul kandan.

Birok Beecin bir caraat menen kanı sooluy turgan dene emes ele. Karıhan çepterdin artınan dobulbastarın kakkılattı; darbazalar açılıp, tümöndün üstünö tümön tögüldü. Tüzöñ kumurskanın uyuguna tayak sayılganday kaynadı. On tümön, cıyırma tümön; sanagandın tili talıdı, sandın ayagı kelbedi.

Mına oşol tar saatta topurak-tozoñdun içinen ak sakalı töşünö cayılgan bir atçan çıga keldi: Bakay keldi, col atası, ak coltoy Bakay. Atının teri tañga aralaşkan, közü çagılganday canıp turdu.

— Tokto, Semetey! — dep kürkürödü. Tizginin tartıp cigittin colun tostu. — Tokto deym saga! Beecinge kılıç menen kirilbeyt, kança colu sınaldı. Atañ Manas kirdi; kanı oşol cerde kaldı, canı Talaska arañ cetti. Almambet kirdi; başı bul cerde kesildi. Çubak kirdi; söögü bul topurakta kaldı. Sırgak kirdi; kaytkanın körgön bolbodu. Men al kazattan aman çıkkan akırkı karıyamın; sözümö kulak sal. Beecin degen bir kuduk, tübü cok; içine kol töksöñ da taşıbayt. Kayt, balam. Er degen kayta turgan künün da bilet.

Semeteydin kolu Sırnayzanın sabında bir çıñaldı, bir boşodu. Karşıda tümöndör saptarın tüzöp cattı; artta, Bakaydın közündö, tört mürzönün kölökösü turdu. Cigittin içinen bir ün: bar, deçü; atañdın öçün bügün al. Dagı bir ün, tereñireekten, enenin ününö okşoş bir ün, calgız gana: Talas, deçü; Talas.

Semetey tizginin burdu. Burdu, birok moynunun tamırı kaardan arkanday kööp çıkkan ele.

Erender attarının başın kün batışka berişti. Üç kün, üç tün col cürüştü; üç kün, üç tün arttarınan tozoñ üzülbödü. Törtünçü künü Calpak-Kıyanın cayık kırına, andan Car-Taştın carluu askalarına cetişti; attarının basmayılın boşotup, birinçi colu dem alıştı. Kurcundan kurgak et çıgarıştı, sabalarınan kımız kuyuştu; birok eç kimdin tamagınan toluk ötpödü. Bakay ottun canında tizesin kuçaktap, calındın tiline karap oturdu.

— Iz bizdi taap alat, — dedi. — Kalça ceñil olconu oozunan kaçırgan ittey; artıbızdı taştabayt.

Karıya cañılgan cok. Tündösü karool ekige bölündü; attar eertokumçan catkırıldı, ottor külgö kömüldü. Tañ agarıp kele catkanda Car-Taştın aldındagı tüzöñ karardı; Koñurbay cüz miñ atçanı menen kelip, condun etegine kol caygan ele. Özü aldıga çıktı; Algara degen oşol kara tulpar aldında cer tepkilep, oozunan köbük çaçıp turdu. Koñurbaydın ünü carlardan cañırık bolup cañırıp keldi:

— Ey burut! Kaçıp kutuldum dep oylobo! Arañarda er bolso maydanga çıksın; cekeme-ceke körüşölü. Er maydanında ceñilgen kolun alıp çeginsin. Eger eriñer cok bolso, malıñardı kırıp, külüñördü kökkö sapıram!

Külçoro ordunan oktoy atılıp, Semeteydin üzöñgüsünö cabıştı:

— Agam, meni ciber! Men barayın; atam Almambettin öçü — menin moynumdagı karız. Sen uruunun tirööçüsüsüñ; saga bir camandık bolso, Talas cetim kalat. Calınam, meni ciber!

Semetey eñkeyip, çorosunun başın eki alakanının ortosuna aldı; çekesinen öptü.

— Senin künüñ da kelet, karaldım, — dedi. — Bügün menin künüm. Koñurbaydın nayzası atamdın etin körgön; bul et al nayzanı taanıyt. Columdan çık.

Akolpoktu üstünö kiydi; Kanıkeydin künü-tünü debey tikken, ar ilmegine duba, ar kabatına bolot koşkon oşol ak soot çepkeni üstündö suuday tolkup turdu. Sırnayzanı koluna alıp, atın maydanga sürdü. Eki kol eki congo tizildi; ortodo ölümdün talaasınday boş tüzöñ kaldı.

Algaç Koñurbay kamındı; salt uşunday ele, birinçi sokkunun akısı maydanga çakırgandıkı bolçu. Algaranı köbürtö-cabırta teminip, kolo nayzasın iyin deñgeeline aldı da, büt salmagı menen, atının büt ıldamdıgı menen Semeteydin töşünö urdu. Sokku toogo urungan seldey ele; Semetey selt etpey turdu, at artka ketençiktedi, askalar cañırıktı tört aylanttı. Kolo nayza Akolpoktun altın cakasına tiygen cerinen kars-kars carıldı; üç bölük

bolup, Koñurbaydın kolunda sabı gana kaldı. Kalça özünün sıngan nayzasına karadı; köz karaşında birinçi colu kaardan başka nerse bar ele.

— Ene akısı, — degen ele Kanıkey bir kezde, — iynemdin ar sayuusu bir kalkan bolsun. Bolgon eken.

— Kezek meniki, Kalça! — dedi Semetey. Ünü pas ele; pas ün biyik uraandan korkunuçtuu.

Atın temindi. Sırnayza şukşuruldu. Koñurbay kalkanın tostu; kalkan carıldı. Sootun tostu; soot mıcıldı. Bolottun uçu Kalçanın sol kaptalındagı eki kara kabırgasın kıtır-kıtır sındırdı. Koñurbay eerdin üstündö caaday iyildi; oozunan kan ketti, közünö düynö bir karañgılap, bir carık boldu. Acal cüzün uşunçalık cakından kördü — muzdak demin caagınan sezdi. Birok Algara eesinin tizesindegi akırkı tırışuunu tüşündü; oşol kanattuu cürüşü menen burulup, maydandan kuştay uçup çıktı. Semetey artınan tüştü; tüştü, birok Algaraga at cetçü emes, Akkuladan beri aga cetken körülgön emes.

Kaçıp bara catıp da kuu ele Kalça. Koynunan cay taşın çıgardı; al kara taştı alakanında oodarıp-töñkörüp, oozunda sıykır sözdördü kübürönüp, kökkö tuttu. Asman algaç sargardı, anan karardı, anan cindendi. Cay ortosunda möndür caadı; muştumday iri möndürdün artınan köktön cip-cip bolup caan tögüldü, özöndör taşıp col kesti, sel keldi, izdi öçürdü. Altı kün sozuldu bul şumduk kıyamat; altı kün boyu ne kök köründü, ne cer. Cetinçi künü buluttar tarap kalganda, Koñurbaydan tüzöñdö bir tuyaktın izi da kalbagan ele.

Bakay suu bolgon sakalın sıgıp cılmaydı; açuu cılmayuu ele.

— Taş menen kaçkan, — dedi, — kan menen kaytat. Bul iş bul cerde bütkön cok, baldarım. Bütkön cok, emi baştaldı.

✦ ✦ ✦

Beecindin içinde, Koñurbaydın ordosunda altımış kün şam öçürülbödü. Kıtay darıgerleri koldorunda neme-ceme darıları menen sıngan kabırgalardın üstünö may üstünö may sıypaştı; tañgıç almaştı, şerbet içirildi, too tamırlarınan cuurulgan maylar cançıldı. Kalça altımış kün çalkasınan cattı; şıptı karadı cana şıptan ar dayım ele bir nerseni kördü: altın cakaluu ak çepkendi cana öz nayzasının üç bölük bolgonun. Tündörü tüşünö Manas kirdi; Akkulanın üstündö, murunku kündördögüdöy. Oygonup turganda kabırgaları zırkıradı,

zırkıragan oorunun içinen ar dayım bir ele oy öttü: ata öldü, uul kaldı; darak kıyıldı, tamırı kaldı. Tamır kuurutulmayınça bul iş bütpöyt ele. Uyat caraatka okşoş; caraat bütöt, uyat bütpöyt. Bütpögön uyat kekke aylanat.

Altımışınçı kündün tañında Koñurbay ordunan turdu; turar zamat divanın çogulttu. Cüzü sargargan, közü çuñkurga batkan; birok ünü temir döşügö tiygen balkaday ele.

— Maga karagıla, — dedi. — Altı caşımdan beri atımdın aldında cürgön bul Kıtaydı bir burut balanın nayzası şıldıñ kıla beribi? Ukkula: Mancunun başına Ezkaranı koydum. Kalmaktın başına Tagılık ötsün. Soloondu Şıykıçu aydasın, Şibeni Akayar cıynasın, Tırgoottun kol başçısı Kataaldın uulu Karagul bolsun. Dobulbas kagılsın, tuu tigilsin, col Talaska burulsun. Bul colu balanı emes, tamırın kuurutam. Manastın oçoguna suu koyom; al oçokton ekinçi tütün çıkpayt.

Beş kol başçı beş caktan cerge cıgıldı. Oşondo Kıtay, oşol uçu-kıyırsız Kıtay, oor tegirmen taşınday aylana baştadı; tümöndör cıynaldı, kampalar boşotuldu, coldorgo aşkanalar kuruldu. Kırk uruu kıtaydın atçanı, cöösü, arabası bir ele darıyaga kuyuldu cana al darıya kün batışka, Talaska karay cönödü.

Al emi Talasta oşol kündörü asmanda bir bulut da cok ele. Beecinden kaytuunun kubanıçı uzargan, kımız saalıp içilip, kündüzü at çabış, tündösü kız oyunu cana ır menen ötüp cattı. Boz üylördün aldında ottor cagılıp, cılkı talaada een semirip, cigitter küröş karmap catıştı. Kırgız bir cekeme-ceke salgılaştı utkanın bütündöy düynönü utkanday sezip cürdü. Balee uktagan curtka dayıma uşintip kelet: ünsüz, sabırduu cana bekem kadam menen.

Bir gana cup köz uktabadı. Bakay tündösü çıgıp cıldızdardı karap, tañ erte aşuulardın colun tiktep cürdü. Şamal alıp kelgen tozoñdo bir oorduktu, kuştardın uçuusunda bir ürköktüktü sezdi. Cetimiş tildin eesi ele; birok eñ cakşı bilgen tili — ayandın tili bolçu. Bir tünü tüşündö kara buluttun Ala-Toonu cutkanın kördü; oygonor zamat turup, tañdın birinçi kızılında atın eerttedi. Eç kimdi oygotpodu; calgız Kanıkeydin ak sarayının aldınan ötüp bara catıp atının başın bir irmem toktottu, anan temindi. Colu alıs ele: Eştekterdin curtuna, Camgırçının ordosuna bara catkan. Cardam surap, kol alışıp, kara kündün dostugun sınaganı bara catkan.

✦ ✦ ✦

Camgırçı seksen birge çıkkan han ele; çaçı, sakalı, kirpigi agargan, birok köz karaşı dagı ele caş bürküttün köz karaşı bolçu. Bakaydı örgöösünün aldında tosup aldı, eki karıya üç colu kuçaktaştı.

— Ak sakalıñ kuttuu bolsun, Bakay, — dedi. — Sen bekerge at terdetken adam emessiñ. Ayt: börü tüştübü, sel keldibi?

— Eköö teñ, Camgırçı, — dedi Bakay. — Börü — Koñurbay, sel — bütündöy Kıtay. Talastın üstünö kele catışat. Manas tirüü bolso, saga kelbeyt elem; Manastın uulu caş, curtu kaparsız. Eştek menen kırgızdın kanı bayırtan bir kazanda kaynagan. Kol ber, at ber, er ber.

Camgırçı ak sakalın bir sıladı; anan ordunan turdu cana turuşu seksen bir cıldın baarın silkip taştadı.

— Dobulbastardı kakkıla! — dep kürkürödü. — Eştektin curtunda oçogu barlardın baarı uksun: Manastın oçoguna kol salgan — menin oçoguma kol salgan!

Dobulbastar kagıldı, toolorgo kabar salındı; aşuudan aşuuga ot cagılıp, ayıldan ayılga söz cetti. Camgırçının uulu Şayımbet, murutunan cañı ele ter çıkkan cigit, atasının aldına tize bügüp kılıç kurçandı. Cayloolordon atçandar tüştü, ayıldardan azık cıynaldı; üç ründö kol cıyıldı, beşinçi künü colgo çıktı.

Oşol kündörü Talas bagıtında çalgındap cürgön Sarı han gorizonttun tozoñun körüp, atının başın burup algan ele. Künü-tünü debey çaptı; atı köbükkö, özü tozoñgo çömülüp Talaska cetti da, tüz ele Kanıkeydin ak sarayına, keñeş kurultayının ortosuna kirip bardı.

— Koñurbay kele catat! — dedi. Dem alışı sözdörün kesip cattı. — Kırk uruu kıtaydı cıynagan, beş kol başçı dayındagan, aldı sel, artı tütün. Üç konuş, bolbodu degende tört konuş coldo!

Kurultay kaynagan kazanday güüldödü; biri kural dedi, biri aşuu dedi, biri tınçtık elçisi dedi. Güüldögön ündün ortosunda söz kezegi tördö kara aza coolugun iyninen eç tüşürbögön ene Kanıkeyge keldi. Kanıkey cay gana turdu; turaarı menen kurultay tındı, tınganda oçoktun çıtıraganı uguldu.

— Meni ukkula, — dedi. Ünü salmaktuu, közü kurgak ele; anın köz caşı kaçan ele içine aguunu üyröngön. — Men Koñurbaydı silerden cakşı bilem. Al ali altı caşar bala kezinde atasının ordosunda börünün böltürügündöy östü; on caşında at çapkan erlerdi kamçıladı, cıyırmasında bütündöy Kıtaydı titiretti. Beecin kazatın unuttuñarbı? Men unutkan cokmun. Kanım Manas al kazattan booruna teşik tüşüp kayttı; kırk kün baktım, kırk tün

oroy çümködüm, karmay albadım, ketti. Almambet ketti, Çubak ketti, Sırgak ketti; kırk çorodon ak sakalduu Bakay menen oçok başında ıylagan biz kaldık. Oşol kündön beri ar tikken tigişime bolot koşkon bolsom, uulumdun dalısın uşul kün üçün bekem karmagan bolsom, demek bügün keldi. Kımız kesesin cerge koygula. Kılıçtı algıla.

Bir az tındı; anan ünün basañdattı, al basañdagan ün kurultayda kötörülgön ar bir ündön salmaktuu çıktı:

— Dagı bir söz aytayın, unutpagıla: Koñurbay calgız kılıç menen kelbeyt. Al ceñilgen cerinde sıykırga carmaşat; taşka, tütötkügö, kara sözdörgö carmaşat. Kılıçka kılıç menen, aylaga akıl menen turup bergile. Bakaydın sözünön çıkpagıla.

Kurultaydan çıkkan ar bir er kılıç kurçandı. Çıyırdı ene menen Kanıkey, eki ene katar turup koldu uzatıp catkanda köz caştarı biri-birine aralaştı; biri uulunun uulun, biri uulun uzatıp cattı. Bütündöy curt ak sakalduusunan beşiktegi balasına çeyin duba kıldı; dubalar tuulardın üstündö kuştay aylandı.

Colgo çıgardın aldında Kanıkey uulun ak saraydın aldına çakırdı. Sandıktın eñ tübünön Akolpoktu çıgardı; kança tündün uykusu, kança iynenin uçu, kança dubanın cıluulugu siñgen al ak çepkenge. Semeteydin üstünö öz kolu menen kiygizdi; üstünö çaraynanı, al carkıragan töş sootun tagıp, topçuların özü tarttı. Anan aksak usta Bölökbay aldıga aksañdap çıktı; kuçagında kiyizge orolgon, öz köörügündö sugargan Sırnayza menen ay ooz balta bar ele.

— Bul nayzanın suusu üç kış Ala-Toonun muzunan berilgen, — dedi Bölökbay. — Koluñ kaltırabasın, balam; temir karmagan koldu taanıyt.

— Üstüñdögü — eneñ, koluñdagı — curtuñ, — dedi Kanıkey. — Bara ber. Atañday bar; atañday kaytpa, aman kayt.

Semetey enesinin kolun çekesine koydu; atına mindi. Koldor Talastın aldındagı aşuularga agıldı.

Öz ubagında kamdanıştı; antkeni ertesi kündün keçinde gorizont bir uçtan bir uçka karardı. Algaç tozoñ keldi, anan güüldök, anan özü: kırk uruu kıtay Koñurbaydın tuusunun astında Talastın aldına cayıldı. Bul kol emes ele; taşkan darıya ele, nuk izdegen kara sel ele. Kongon tünü cakkan ottoru asmandagı cıldızdar menen sanı cagınan carıştı; kaysınısı köp ekenin eç kim acırata albadı. Tañ atkanda sap-sap tizilişti: bir uçu toonun eteginde, ekinçi uçu körünböstüktö. Tümön-tümön mancunu Ezkara aydadı, kalmaktı

Tagılık tüzdödü, Soloongo Şıykıçu, Şibege Akayar baş boldu; eñ aldıda, Tırgoottun başında Kataaldın uulu Karagul kızıl tuusun celbiretti.

Oşentip sel capırıldı.

Birinçi künü cer menen kök biri-birine tiydi. Ok camgırdan cış caadı; nayzalar kamış sazday iyilip-tüzöldü. Dobulbastardın düñgürünön cer ontodu; caralangan attar eesiz kalıp, kulagı tik, eki saptın ortosunda aldastap çurkadı. Kırgız menen eştek curttun aldına kerilgen caaday turdu; caa iyildi, iyildi, sınbadı. Camgırçı oñ kanattan kirdi; seksen bir caştın salmagın eerdin üstündö taştap, caştıgının elesi menen salgılaşıp cattı. Bir kezde, deşçü, Camgırçı bir kazatta calgız özü bir aşuunu üç kün karmaptır; azır kolu murunku kol emes ele, kılıçı eki sokkudan kiyin bir es alıp cattı, birok közü dagı ele oşol aşuunun közü ele cana anın artındagı caştar oşol közgö karay-karay er bolup catıştı. Sol kanattan Sarı han cardı; ortodon Bakay ak sakalı kandan kızgılt tartıp kirip-çıktı. Kançoro bir caktan, Külçoro bir caktan, eki caş terektey, koldun içine süñgüp kirip kırgın salıp catıştı. Al künü üç han uulu birinçi colu duşman cüzün kördü: Baytaylak, Kalık cana Camgırçının caş uulu Şayımbet birinçi oktorun atıştı, birinçi kandarın körüştü cana keç kirgende üçöönün teñ cüzündö balalık degen nerse kalbagan ele.

Keçinde eki kol çeginip, caraattarın sanaştı. Talas kulagan cok ele; birok kıtay da azaybaganday ele. Kıyılgan ar saptın artınan cañısı kelip cattı; deñiz çelek menen tögülüp bütçü emes. Oşol tünü korgondordun artında caraluular tañıldı, sıngan nayzalarga cañı sap salındı; ayaldar kazan kaynattı, karıyalar ok conuştu. Eç kim ceñilüü cönündö söz kılbadı; birok eç kim ceñiş cönündö da söz kıla albadı cana bul tınçtık eki sözdün ortosunda oor taştay turup kaldı.

Ertesi tañda, kün çıgıp kele catkanda, eki koldun ortosundagı boştukta calgız atçan payda boldu. Toru aygırdın üstündö Kataaldın uulu Karagul ele; atın oynotup, birde tik turguzup, birde aylantıp maydandın ortosuna keldi. Sootu kün nurunda balıktın kabırçıgınday canıp turdu. Kolundagı nayzasın abada aylanttı, anın ünü eki koldu teñ kıdırdı:

— Kel, burut! Kel dedim! Arañarda eneden er tuulganı bolso çıksın; cekeme-ceke körüşölü! Ce kırgızdın erleri baarı ele koybu, baarın çoguu kırkalıbı?

Üç colu aylandı, üç colu aykırdı. Kıtay saptarı düñgüröp külüp, kalkandarın kakkıladı. Cekeme-ceke salgılaş eki koldun ortosundagı bayırkı salt ele; kandı kölgö aylandırbay işti eki erdin bilegine taştoo — atalar koygon col bolçu cana al coldu tebelegendin cüzü eki düynödö kara sanalçu. Kırgız saptarında bir tınçtık öküm sürdü; oşol tınçtıkta bütündöy

curttun közü erksizden bir ele adamga buruldu: cetimiş til bilgen, ceti handın divanın körgön, Manastan kalgan ak coltoy muras Bakayga. Söz adegende anıkı ele; söz ar dayım adegende anıkı bolçu.

✦ ✦ ✦

Bakay atın cay gana saptardın aldına sürdü. Şaşkan cok; karılıktın da özünçö bir kuralı bar, atı — sabır. Maydandın çetinde toktop, Karaguldu töbösünön ötügünö çeyin bir sıdırıp karadı da, küldü. Katuu ün menen, baarı uksun dep küldü.

— Sen beleñ maydanga çakırgan? — dedi. — Oy Karagul, Kataaldın uulu! Men — Hakan Beecindin içinde kaçar col izdegende al coldu kesken Bakaymın. Men — altı ay künü-tünü tınbay salgılaşkan kazatta Manastın oñ cagında turgan Bakaymın. Esenkandın divanın körgöm, Alookenin ordosunda süylögöm, senin tiliñdi da bilem, senin tegiñdi da. Sen al kazattarda kimdin kimisi eleñ? Sen at karmoogo carabas kul eleñ; çoñdoruñ üzöñgü ööp catkanda sen atkananın kıgın küröp cürgönsüñ. Emi Toru aygırdın üstünö çıgıpsıñ, er maydanı oozuña caraşkan tura! Bar, hanıña ayt: kırgızdın erleri koy emes; birok börünü da kulga karşı çıgarışpayt. Saga teñ biröönü ciberebiz; al da saga aşıkça bolor, meyli emi.

Kıtay saptarındagı külkü tıyıldı; kırgız saptarınan bir duuldak kötörüldü — kımız cıttuu, kaarduu, kubanıçtuu duuldak. Karaguldun cüzü tuusunday kızardı; oozunan köbüktüü sögünüü taşıdı, birok Bakay kaçan ele arkasın salıp koygon ele.

Semetey çorolorun canına çakırdı. Külçoro menen Kançoro kelişti; biri Almambetten kursakta kalgan bala, biri Çubaktın kanınan bölüngön butak. Semetey eköönün teñ moynuna birden kolun artıp, ekööñü teñ booruna bastı.

— Egiz kozum, eki karaldım, — dedi. — Biriñ oñ közüm, biriñ sol közüm. Bügün maydan Kançoronu kütöt. Bar, Kançoro; Karagul menen nayzalaş. Acal cetse — öl; erdin ölümü — cigittin akırkı curtu, uyalba. Küçüñ cetse, Kalçanın kabırgasın men sındırganday sen da tigi kuldun kabırgasın suurup al. Atañdın atın oozan, babañdın arbagın çakır; kalganın bilegiñ bilet.

Kançoro cerge tize urdu, Semeteydin eteginen öptü. Külçoro bir tuugandıgının büt cıluulugu menen anın basmayılın öz kolu menen tarttı, nayzasın koluna berdi; köz karaştarı kezdeşti, söz keregi cok ele. Kançoro atına sekirip minip maydanga çaptı. Al maydanga çıkkan zamat karşı saptardın içinde bir adamdın cürögü oozuna tıgıldı: mancu hanı Ezkara

közün balaga kadap, körgönünö işene albay turdu. Al mañday, al tüyülgön kaş, al iyindin turuşu, attın üstündögü al kıyşık oturuş... Çubak. Beecindin aldında koldorun orup, atı mancu beşikterinde korkunuç bolup beşik ırına kirgen Çubak. Ezkara canındagı kol başçıga eñkeydi; ünü kargıldanıp çıktı:

— Tigi balaga kara. Çubak tiriliptir desem — kalp bolboyt. Ölügünön korkkon adamdın tirüüsü maydanga keliptir. Bul soguştun ayagı cakşılık emes; ölgöndör tukumu menen kaytıp catat.

Maydanda eki at eki uçtan biri-birine capırıldı. Karaguldun nayzası aldıda, Kançoronun nayzası aldıda; tozoñ col boyu ekige carıldı. Birinçi kagılışta eki nayza eki kalkanga tiydi, eköö teñ eerde kaldı. Kayrılıştı, kayra capırılıştı. Kançoro bul colu atının moynuna cata kalıp, Karaguldun uçun kuru cerge ketirdi da, öz uçun anın kalkanının kırınan sıygalatıp iynine cetkirdi; Karagul solkuldap, arañ oñoldu.

Oşol uçurda kıtay salttı tebeledi.

Bir surnay tartıldı; tartılar zamat Tırgoot saptarı kumurskaday kaynap, maydanga tümön-tümön asker tögüldü. Cekeme-ceke turgan Kançoronun tegeregi köz açıp-cumgança kurçaldı; ok camgırday, möndürdöy, seldey caay baştadı. Kırgız saptarınan kaarduu aykırık kötörüldü: saltka tükürüşkön ele, er maydanının namısın but aldına alışkan ele.

— Salt buzganga salt cok! — dep kürkürödü Semetey. — Cetişkile çoroma!

Külçoro çagılganday süñgüdü, artınan Sarı han, artınan bir top cigit. Birok alar cetip bara elekte kurçoonun ortosunan bir duuldak kötörüldü: Kançoro caagan oktun astında atın Karaguldun üstünö aydap, kalkanın dalısına alıp, nayzasın tübünön karmagan ele. Karagul akırkı colu burulup, akırkı colu şiltedi; kuru şiltedi. Kançoronun nayzası Tırgoot kol başçısının töşün sootu menen koşo teşip öttü. Kataaldın uulu Karagul Toru aygırdın calınan sıygalanıp, öz kolunun but aldına kuladı; kulagan cerinde anı öz erleri kötörgön tozoñ basıp kaldı.

Kurçoo bir irmemge, bir gana irmemge solkuldadı; oşol irmem cetti. Külçoro carıp kirdi, Kançoronu koltuktadı, aylanta çaap çıgıştı. Oktor arttarınan keldi, tiybedi; salt buzgandın ogu da adaşma bolot.

Koñurbay munu döbödön kördü. Karaguldun kulaganın kördü; Tırgoottun kızıl tuusunun cerge tüşkönün, öz erlerinin al tuunu tebelep kaçkanın kördü cana sıngan

kabırgalarının ordunda eski ooru cañı örttöy tutandı. Algaranın üstündö boyun tüzödü; ünü surnaylardı, dobulbastardı basıp ketti:

— Buruttun tamırın kurutkula! Bügündön arı cekeme-ceke cok, salt cok, ayoo cok! Kalkan kalkanga, töş töşkö! Kim artka burulsa — moynu menin kılıçıma tartuu!

Oşentip kırk uruu kıtay capırt capırıldı. Al kündün kalganı kiyin manasçılardın tilinde da aytılgıs bolup kaldı: asman ok bulutunan karardı; Talas suusu ceeginen kan içti. Camgırçı uulu Şayımbetti canınan çıgarbay oñ kanattı karmadı; Sarı handın tobu üç colu çaçıldı, üç colu cıynaldı. Semetey, Sırnayza kolunda, saptın eñ iyilgen cerine cetip tüzöttü; Akolpoktun agı keçke çeyin kızılga aylandı. Kırgız menen eştek çegine turup, turup çeginip, curttun aldında bekem turdu; ar boz üydün aldı bir korgon, ar ayaldın kolundagı tokmok bir kural boldu.

Beşimge cakın kırgız saptarının aldına bir atçan çıktı; aga eç kim çık degen emes ele. Boz atının üstündö Külçoro ele; başındagı börkün artka türtüp, cark-curk külüp turdu. Ölüm uşunçalık koyuu cerde bir cigittin mınday külgönü eki koldu teñ bir irmemge tındırdı. Külçoro atın ak sakalduulardın aldına sürüp, eerdin üstündö iyildi:

— Atalar! Ak sakalduular! Ak batañardı suraym. Atam Almambet men kursakta kezimde Beecinge ketken; cüzün körö albadım, öçün körö alam. Koñurbay menen salgılaşuuga ant içem: ce anın başı, ce menin başım. Batañardı bergile, columdu açkıla!

Ak sakalduular koldorun cayıştı; Bakay aldıga çıgıp, cigittin çekesine kolun koydu:

— Bar, kulunum. Almambettin arbagı oñ iyiniñde, Manastın arbagı sol iyiniñde bolsun. Kıdır coldoşuñ bolsun; çiltender aldıñda cürsün.

Külçoro atın maydanga sürdü; bara catıp bir colu artına kayrılıp Semeteydi karadı, al köz karaşta ne korkuu bar ele, ne koştoşuu; calgız, karañgı kündö çagılgan uçkundun carıgı bar ele. Al emi karşı condo Koñurbay al boz atçandı körüp, Algaranın üstündö taş bolup kattı. Al turuş, al iyin, al başın bir az cantayta karmaş... cürögünün eñ eski, eñ tereñ caratı oozun açtı. Öz sabına burulup, ünü çart carılıp kıykırdı:

— Tigi boz atçandı körüp catasıñarbı? Bul — menin çınıgı duşmanım! Bul — Almambettin uulu; meni bul düynödö calgız korkutkan adamdın tukumu! Anı maga tirüü alıp kelgile; tirüü baylagıla, öltürgöndü men öltüröm! Ak sakalduu Bakaydı cok kılgıla; al karıya tirüü turganda buruttun beli sınbayt! Kaçkanı bolso, kayrılıp, adegende anı kılıçtan ötkörgülö!

Surnaylardın baarı bir zamatta tartıldı. Ezkara mancunu, Tagılık kalmaktı, Şıykıçu soloondu, Akayar şibeni aydadı; kırk uruu kıtay bir dene bolup, büt salmagı menen Talastın üstünö cürdü. Kün kanduu carattay bolup toolordun artına battı; karañgılık eki koldun ortosuna tüştü, birok güüldök tınbadı.

Al tünü Bakay korgondordun artında cıldızsız asmandı karadı; asmanda bir da cıldız cok ele cana tündüktön kelgen şamalda cay ortosuna caraşpagan suuk bar ele. Şamal muz cıttanıp turdu; muz cana dagı bir nerse, atı koyulbagan, kara bir nerse. Karıya kiyizin iynine tartıp, içinen duba kübürödü. Koñurbaydın cay taşı esine tüştü; altı kün möndür caadırgan al kara taş. Kıştın ali kele elektigin, birok biröölör kıştı kolunan cetelep kele aların oylodu cana Talas suusunun cogoru cagındagı bögöttü, al eski, çarçagan bögöttü emnegedir takır esinen çıgara albay koydu.

— Erteñkini ötkörölü, — dedi özünçö; — erteñkini ötkörölü da, kalganına küçübüz cetebi, anı Kıdır bilet.

Karañgılıkta kırk uruu kıtaydın ottoru cıldızdardın boştugun tolturdu; cana al ottordun eñ çoñunun canında Koñurbay, sıngan kabırgaların tıñşap, alakanında cay taşın oodarıp-töñkörüp, cılmayıp oturgan ele.

26-BÖLÜM

Sıykır kışı cana carılgan bögöt

— ❖ —

Beecindin taş çepterinin artında, atası Aziz handın altın ustunduu ordosunda Koñurbay ordunan turganda, kırk kalday han aldındagı kımız keselerin unutup, demderin içine katıştı. Kalçanın közdörü çokko salıngan temirdey ele; ünü too selinin taştardı sokkulap tüşkönündöy ordonun kiyizderin titiretti.

— Atam Alookenin kanı cerde kalabı? — dep kürkürödü. — Manas degen al kanduu buka atamdın oçogun öçürdü, elimdi çaçtı, malımdı aydadı. Manas öldü; birok anın urugunan Semetey önüp çıktı, Almambettin tukumunan Külçoro önüp çıktı. Al uruk kuurulmayınça kıtaydın uykusu — uyku emes, tamagı — tamak emes. Talastı örttöym, Keñ-Koldu kül kılam; Semeteydi temirge çegip, Külçoronu moynuna kargı salıp Çoñ-Beecinge aydap kelem. Kim meni menensiñer?

Kalday handar biri-birin karaştı. Içinen ulgayıñkı biröö sakalın çoygulap kübürönö baştadı: Manastın atı atalgan cerde kıtaydın söögü zırkırayt, dedi; Koñurbaydın köz karaşı üstünö burulganda sözün cutup, kesesine eñkeydi. Kalça kılıçın suurup, ortodogu oçoktun çoguna karmadı; temir kızardı.

— Bul temir kanday kızarsa, — dedi, — cürögüm oşondoy kızargan. Anı öçürör calgız suu — Talastın kanı.

Kıtay kozgoldu, mancu kozgoldu, kalmak kozgoldu. Tırgoot kozgoldu, soloon kozgoldu; kırk darbazadan kırk çabarman çıgıp, kırk aymakka carlık taşıdı. Dobulbastar kagıldı, tuular tigildi, col boyu kaynagan koldun tozoñu kündü kalkaladı. Uşunçalık kalıñ kol ele bul — aldı suu başına kongondo artı ali Beecindin darbazasınan çıga elek bolçu; ötkön cerinde bulak soolup, çöp tamırınan kırılıp cattı. Üç kün, üç tün cürüştü, dagı üç kün, üç tün cürüştü; cetinçi tañda Talas menen Keñ-Koldun caşıl koynu çegirtke kaptagan egindey karardı. Koñurbay Algaranın üstünön kamçısın sundu:

— Çapkıla! Ne curt kalsın, ne cılkı, ne beşik kalsın, ne kazan!

Talaa oşol künü birinçi colu cay ortosunda kıştın suugun cürögünön sezdi. Keñ-Koldun ceek ayıldarınan tütün kötörüldü; koyçular cılkıların toogo kaçırdı, kabarçılar tört ayaktap Talaska uçtu.

Soguştun birinçi boroonu kötörülgöndö Çubak uulu Kançoro aldıga atırılıp, kaytar colun eseptebey kalgan ele. Caş ele, kanı deli ele; atası Çubaktın atagın bir kündö, bir sokkuda algısı kelgen. Aldıñkılardı çaçtı, bir asaba kulattı; birok asabanın artı deñiz bolup çıktı. Kıtaydın altı miñ nayzası üstünö buruldu; atının calı kanga boyoldu, kalkanı carıldı, tört tarabı temir tokoygo aylandı. Bir çalma iynin sıyrıp öttü, ekinçisi atının moynuna orolup üzüldü. Kançoro oşondo birinçi colu acaldın muzdak mancasın celkesinen sezdi; köz aldınan Talastın taldarı, enesinin oçogu öttü. Tutkunduk çalmaday moynuna tüşüp bara cattı ele — bir düñgürök asmandı ekige böldü.

Almambet uulu Külçoro kele catkan. Iyninde atasınan kalgan sır mıltık Almabaş bar ele. Al mıltık Almambettin Beecinden çıgarda ala kelgen calgız murası bolçu; dalay cıl sandık tübündö taarınıp catkan, çakmagı sıngan, caası boşop kalgan. Usta Bölökbay anı üç kün, üç tün oçogunda kakşıtkan, sınganın şiretken, caasın kergen; Kanıkey ene oozun öz kolu menen aarçıp maylagan, kundagın kelin orooçuday ak kiyizge orop, «atañdın közü — senin arkañ bolsun» dep Külçorogo uzatkan ele. Külçoro tizginin tiştep, Almabaştı oktodu, bir colu attı. Calgız atuunun tütünü taray elekte, Tagılık baş bolgon kıtaydın altımış törösü eerlerinen orulgan kamıştay kuladı. Temir tokoy bir irmem solkuldadı, oşol carakadan Külçoro süñgüp kirdi; Kançoronun atının tizginin ilip alıp, coldoşun acaldın açılgan oozunan suurup çıktı.

Maydandın ekinçi uçunda mancu hanı Ezkara menen Koñurbay tişterin kıçıratıp turuştu.

— Tigi eki böltürük, — dedi Ezkara, — tirüü karmalat. Baylagıla, Çoñ-Beecindin zındanına aydagıla; Tagılıktın kanı oşondo gana muzdayt.

Birok buyruk ceñil, iş oor ele. Eki çoro katar at sürüp, arttarında başsız denelerdi, eesiz attardı kaltırıp catıştı.

Kurçoo kabarı Talaska cetkende Semetey attanıp dayar ele. Karıya Bakay ak sakalın sılap kalkanın kurçandı; kılıçının kını dalay cıldan beri açılgan emes, açılganda içinen Manas doorunun cıtı çıkkansıdı.

— Kalça kelse, — dedi, — eski esep depteri açıldı degeni. Men al depterdin birinçi baragınanmın.

Argın hanı Sarı han tuusun kötörüp, uruusun bir kündö cıynadı. Eştek begi Camgırçı bolso kolun bir döbönün etegine tizip, aldılarına buuday tolgon kaptardı açtırdı; ar erge birden uuç tarattı da, erler dandı cuta ant içişti: bul nandı bergen cerge arkasın salgandın cüzü kara bolsun, kaçkandın artınan nan ıylasın. On miñ alkım bir oozdon ant berdi; al anttın duuldagı örööndö keçke çeyin aylanıp cürdü. Kırgız-argın seli toodon tüşkön kar suusunday tüzgö kuyuldu.

Semeteydin aldında Taybuurul bar ele; al tulpardın tarıhı da özündöy aybattuu bolçu. Bir kezde Manas kız bolup tuulup erden caman salgılaşkan Saykal menen maydanda kezdeşken; ne al munu cıga algan, ne bul anı. Nayza sayıştarı bir kün sozulbaptır, bir ay sozulbaptır — tak on ay sozuluptur; on aydın ayagında Saykaldın nayzası sınıp, ceñilgenin moyunga alıp, bayge katarı oşol asıl beeni beriptir. Algara menen Kılkaraga bir tuugan tekten çıkkan oşol beeden Taybuurul tuuldu. Kanıkey anı Buhara cıldarında caşıruun cılkılarda östürdü; tündösü eç kim körbösün dep öz kolu menen cem berdi, kışında dalısın öz şalısı menen captı, kulun kezinde töşün cip menen ölçöp, «kün keler, cetimimdin kanatı bolorsuñ» dep ıyladı. Dalay cıl sır saktadı ayal; attı suraşsa — sattım, dedi; öldü, dedi, kalp ayttı da, amanattı saktadı. Emi al kanat cayılgan ele: Buuruldun tuyagının dübürtü kelgende kıtay attarı ürküp artka tartıp, Buurul kişenegende duşman sabınan ötkön kaltırak közgö körünüp turdu.

Semetey koldun tak ortosun cara-cara ilgeriledi. Zulpukor şiltengen sayın sap açılıp, Buurul sekirgen sayın açılgan sap kayra cabıla albay kaldı. Oñ kanatta Külçoro menen Kançoro, sol kanatta Bakay; uçtarda Sarı han menen Camgırçı kırgın salıp cattı. On tört kün, on tört tün alıştı; on tört kün, on tört tün talaanın çöbü kan içti, börüsü-kuşu toydu. Tündösü eki koldun ottoru eki cıldızduu asmanday betme-bet küyüp, tañ atkanda

cıldızdardın carımı öçüp kalıp cattı. Maydan başsız denelerge, eesiz attarga toldu; boş eerçen canıbarlar eelerin izdegendey, kişeney-kişeney saptardın arasında tentip cürüştü.

Oşol on tört kündün birinde Kançoro dagı bir colu kapkanga tüştü. Kıtay bul colu anı atayın tarttı: aldı buzulgan bolup artın captı, caş çoro kurçoonun ortosunda kaldı. Çalmanın üstünö çalma caadı; atı eki tizesine çögüp ketti. Cana dagı, birinçi kündögüdöy ele, temir deñiz Külçoronun uraandarı menen carıldı; Almabaş dagı bir süylödü, çalma ırgıtkan koldor birden tüşüp, Külçoro bir tuuganının uçkaşına cabışıp, anı ekinçi colu acaldın oozunan culup aldı. Kaytıp kele catkanda cüzündö ne taarınıç bar ele, ne maktanıç; calgız, kan-terdin içinde cılmaydı:

— Acal seni ayabay süyöt eken, bir tuuganım; men senden da köbüröök süyör boldum.

Ezkara bolso öz sabında aza kütüp catkan. Tagılıktın, Karaguldun, bir atuuda kulagan altımış törönün ölügünün aldında koşok koştu; ak çaçın culup ökürdü:

— Altımış aşımdın tuzu, altımış aymagımdın ustunu eleñer; bir cetimdin mıltıgı baarıñardı bir dem menen aldı. Kaysı cüzüm menen Beecinge kaytam?

Birok oşol ele Ezkara döbödön karap turganda Semeteydin Buurul üstündö birde oñgo, birde solgo calınday aylanganın kördü da, erksizden içi açıştı.

— Tigi boydu, tigi aybattı körgön adam buga kol kötörö alabı? — dep kübürödü. — Kana emi duşman tukumu emes, öz uulum bolsoçu.

On törtünçü kündün keçinde eki kol teñ dem aluuga çegindi; maydan, ortodogu ölük talaası menen, eki taraptın ortosunda unçukpay kaldı. Keç kirip bara catkanda eki çoro bir döbönün başında attarınan tüşüp, kanduu koldorun biri-birine karmaştırdı. Külçoro ayttı:

— Bir colu altı miñdin ortosunan tartıp çıktım seni, bir tuuganım; ekinçi colu da tartıp çıgam. Sen menin arkam bol, men senin arkañ boloyun; bul anttan kaytkan Manastın arbagının aldında kara cüzdüü bolsun.

Kançoro ant berdi; eki colu kutkarılgan canının karızın sanap-sanap, bir tuugandık antın cañıladı. Birok ant berip catkanda közdörünün tereñinde bir kölökö kıymıldadı — anı al keçte ne Külçoro kördü, ne başka biröö; anı cıldar ötköndön kiyin gana, iş işten ötköndö, baarı köröt ele.

Koñurbay bolso örgöösündö muştumun tizesine tüşürdü:

— Talastı tamırınan kazbay Beecinge kaytsam, Alookenin mürzösü maga aram bolsun!

Oşentip Algaranı maydanga sürdü.

✦ ✦ ✦

Ertesi kıtay sabınan bir too cürüp kelgensidi: Koñurbaydın alp denelüü balbanı Kaman alp, eki attın kötörüp çarçagan et üymögündöy gövdö, tüz ele Semeteydin üstünö keldi. Nayzası karagaydın söñgögündöy ele; şiltegen sayın aba güüldöp, kölökösü tüşkön cerdi karañgılatıp cattı.

— Manastın böltürügü kaysı? — dep ökürdü. — Beecinde kazanım kaynap catat, etiñ murdatan suup ketpesin!

Birinçi şiltemde Semeteydin kalkanın cardı; ekinçisin Buurul bir cakka sekirip, kuru cerge ketirdi. Üçünçüsünö mümkünçülük kalbadı: Külçoro kaptaldan çagılganday urundu, nayzasın alptın koltuk boştuguna takap, büt denesi menen bastı, Kamandı eerinen culup cerge kulattı. Cer solkuldadı; tozoñ taray elekte Semetey cetti, Zulpukor bir imerildi — Kaman alptın başı denesinen bölünüp, tozoñdun içinde togolondu. Artınan tuulgasına corunun kuyrugun takkan, özün ölbös sanagan Coon alp uraan salıp süñgüdü; anın da akırı oşol ele kılıçtan, oşol ele tagdırdan boldu. Eki alptın başı, eki kara kazanday, maydandın ortosunda katar kaldı.

Üç balbanının — Kamandın, Coondun, murda kulagan Karaguldun — ölügünün aldında Koñurbay çaçın culdu.

— Kırgızda er koyboym, — dedi. — Beşiktegi uuluna, koltuktagı kızına çeyin kıram!

Birok kılıç menen bolbogondon kiyin sıykırga kayrılıştı. Ezkara Tırgoot hanının örgöösünö bardı; al cerde erkek kiyimin kiygen, beline kılıç kurçangan, közdörü eki çoktoy cangan ayal cooker Orongu oturgan. Orongu koynunan kurgagan cüröktöy çoñduktagı kapkara cay taşın çıgardı; sıykır taştı suuga malıp okudu, üylödü, kökkö tuttu; çaçın cayıp şamalga berdi, tilinde eç kim bilbegen bayırkı sözdör aylandı. Cay ortosu ele; kapısınan Ala-Toonun üstündö kara buluttar kaynap, kün ortosu tüngö aylandı, ızgaar kişinin iligine cetti. Segiz kün, segiz tün möndür caadı; muştumday iri möndür erdin tuulgasın teşti, attın belin sındırdı, şiberdi batkakka kömdü. Artınan selder capırıldı; özöndör kuturdu, kırgızdın cılkısı üyür-üyürü menen kırıldı, çökkön kulundardın çıñırıgı tündörgö aralaştı, çatırlar culundu, kol caykı kiyimi menen sıykır kışının çeñgelinde toñup kaldı. Erler biri-birine ıktaşıp, attarının cıluuluguna korgoloştu; tañ erte toñgon karoolçular tik turgan boydon tabıldı. Bakay köktü karap, başın çaykadı:

— Bul bulut Teñirdin bulutu emes, — dedi; — mında sıykırçının kolu bar. Sıykır menen kılıçtaşılbayt; cigittin dalısına too kerek. Talaska çegingile.

Argasız Talaska çeginişti; arttarında sel calmagan, möndür sabagan, ölükkö tolgon tüzöñ kaldı.

Koñurbay mümkünçülüktü koldon çıgarbadı. Algaç on eki kabat şakek menen kurçadı Talastı; cetpedi, kırk eki kabatka çıgardı. Anan elçi ciberdi; elçinin tilindegi talap uudan açuu ele:

— Kalça aytat: Talastı tapşırgıla. Miñ kız, miñ külük salık bergile. Üstünö karıya Bakay menen Külçoronu maga sayapker kul kılıp cibergile. Berbeseñer — taş üstündö taş, iyin üstündö baş kaltırbaym.

Ordo bir duuldak menen solkuldadı. Miñ kız — eneler töşün koyguladı. Miñ külük — cılkıçılar cerge tükürdü. Birok eñ ooru akırkı söz boldu: Bakay kul, Külçoro sayapker! Manaska közü tirüüsündö baş iydire albagandar anın sırdaşın atkananın eşigine baylagısı kelip catkan. Bakay, Manastın ömürlük sırdaşı, oluya dem karıya, elçinin sözü bütö elekte küldü; al külkü kılıç suurulgandan caman ele. Anan cay gana turdu. Eç kimge keñeşpedi; altımış caştagı tulparı Kökçoloktu ceteletti, Kılbolottu kurçandı, dagı eç kim bilbegen, adamdın köz caşı menen sugarılgan sırduu bolotton casalgan nayzasın aldı.

— Manastın öçü moynumda amanat ele, — dedi. — Kalça menen esebim eski.

Semetey menen Külçoro calınıştı: sen bizdin aksakalıbızsıñ, ata, maydanga biz çıgalı, deşti. Bakay ukpadı.

— Manas ölüp bara catıp bul öçtü maga amanat kılgan, — dedi. — Amanatka kıyanat — ıymanga kıyanat. Anan da Kalça körsün: kırgızdın karısı mınday bolso, caşı kanday eken.

Taş-Kaşat maydanında eki atçan betme-bet keldi: biri kara calduu Algara üstündö, ömürünün tolgon kezinde, sootu kün nurunda balık kabırçıgınday oynogon Koñurbay; ekinçisi agargan sakalı töşünö tüşkön, altımıştagı atına altımıştan kiyin mingen Bakay. Eki kol eki congo tizilip, dem albay karap turuştu. Kıtay küldü; karıyaga at çıdamak bele, deşti; külkülörü alkımdarında kaldı. Koñurbay Algaranı uçkan boydon koyo berip, nayzasın büt kaarı menen, büt salmagı menen saydı; nayza Bakaydı eerinde bir karış da kozgoy algan cok, toogo sayılganday boldu. Kökçolok bir gana kadam ketençiktedi, bolgonu oşol. Bakay Kılbolottu suurup, duşmandın nayzasın bir şiltem menen üçkö böldü; anan sırduu nayzasın oñdop karmap, töşkö sayuu menen Koñurbaydı kara attın üstünön kurgak cerge cıktı. Kalday handar çuruldap çurkap kelişti, handarın süyröp ölümdön kaçırıştı; sandarı

uşunçalık köp bolgonduktan, Bakay bir zamatta temir deñizdin ortosunda kaldı. Al deñiz carıldı: Külçoro ceti miñ nayzanın sokkusun kalkanı menen, sootu menen, öz eti menen toso-toso süñgüp kirdi da, ak sakalduu handı kurçoonun içinen suurup çıktı.

Al keçte kırgız ottorunun canında Bakaydın atı ır boldu; kıtay tarabında bolso Koñurbay caratınan da köbüröök namısının kanın calap catkan.

Kalça oşol tünü ceñilüünün açuusun andan kara bir esep menen bastı. Tañ erte kırgızdar üröyü uçup körüştü: Talas darıyası akpay kalgan. Bir kün murun baldar süzgön, kelinder kumura tolturgan nukta ölük balıktar menen suu çakalar cıltırap catkan. Kalça suunu cogorudan burdurup, Burgan-Suu kapçıgayında alp bögöt kurdurgan ele. Kurçoo kırk altı kabatka çıktı; tündösü kıtay ottoru Talastın aylanasında kırk altı şakek bolup, kızıgan temirdey kızarıp turçu. Kuduktar sooludu, añgekter tübün körsöttü; kırk bir kün el suusuz kaldı. Eneler böböktörünö suu kiyiz emizer boldu; attar topurak caladı; erinder carıldı, tilder tañdayga cabıştı. Kımız büttü, ayran büttü; karıyalar tañkı şüüdürümdü calbıraktardan tili menen cıynadı. Kanıkey öz ülüşünö tiygen suunu içpey, ooruluu baldarga taşıdı; Çıyırdı tün carımında turup kurgak darıya nuguna tüşüp, şagıl taştardın arasında ıylap cürdü: Manasım, senin suuñdu da baylap koyuştubu, dep.

Kırk birinçi künü Kan-Soruñda kurultay çoguldu. Algaç Sarı han, artınan Camgırçı söz aldı; eköönün teñ cüzü topurak tüstöngön.

— Han Semetey, — dedi Sarı han, — kılıçtan ölgön bir colu ölöt, suusuzdan ölgön kün sayın ölöt. Kız bereli, mal bereli, baş iyeli; cok degende tukum aman kalsın.

Söz bütö elekte Bakay ordunan atıp turdu; karıya denesinen çıkkan ün caş arstandın aykırıgı ele:

— Emne dediñer? Manastın oçogunun canında uşunu dediñerbi? Biröööñör emes, miñiñer ölgülö — baş iygenden körö kırk cıl salgılaşkıla! Kırgızdın kızı salık, kırgızdın hanı kul bolor bolso, al künü kün çıkpay ele koysun! Suusuzdan ölgön — şeyit; tize bükköndün eki düynödö cüzü kara.

Kurultay tilin cuttu. Sarı han başın cerge saldı; cetimiş caratınan emes, aytkan sözünön kanadı cürögü. Camgırçı buuday antın estep, cer karadı. Semetey turup, Bakaydın kolunan öptü:

— Ak sakalıñ ak colubuz bolsun, ata. Salgılaşabız. Suusuz ölsök — erdey ölöbüz; birok tize bükkön kırgızdı ne cer kötöröt, ne kök keçiret.

Kanıkey al tünü uktagan cok. Buhara cıldarınan beri saktagan, kırk kabat ibrişim menen tigilgen, ok ötpös çepkenderdi sandıktardan çıgardı; ar tigişine bir duba, ar tüyününö bir köz caş koşulgan al çepkenderdi öz kolu menen kolgo kiygizdi. Kiygizgen sayın ar erdin iyninen sılap, ar birine öz balasınday karap cattı; antkeni bilçü: bul çepkenderdin kançası keçke boş kaytat — anı calgız Teñir bilçü. Semetey eki çorosu menen Koñurbayga karşı attanıp catkanda Çıyırdı eki büktölgön boydon koldorun kökkö caydı; Kanıkey salmaktuu turuşu menen uulunun üzöñgüsünön öptü; bütkül el dubalar menen, ıy-muñ menen, tozoñdun içinde cogolgon atçandardın artınan karap kala berdi.

✦ ✦ ✦

Oşol kündörü Akayar degen çabarman Koñurbaydın katın alıp Beecin coluna tüşkön ele; altı attı coldo çatıratıp, cetinçisi menen Esenkandın darbazasına cetti. Katta Kalça cazgan: Talastı kurçadım, suusun bayladım; dagı bir kol ber, tamırın kazayın. Esenkan kattı okup bütüp tölgöçüsün çakırdı; tölgöçü kumun töktü, kumga karagan sayın kolu kaltırap, öñü öçtü:

— Hanım, — dedi, — al bala eneden tuulganda alakanına kara kan uyup tuuluptur. Kara kan uurtap tuulgan Semeteyge kılıç ötpöyt, kol turuştuk berbeyt. Bul cortuulga barba, bargandı da ciberbe — kaytpayt.

Esenkan kaştarın tüydü:

— Tölgö başka, carlık başka. Kıtaydın dañkı bir cetimge kulaybı?

Oşentip Çandayak başında cañı bir koldu, too-taştı kaynata Talaska saldı. Tölgöçü artınan karap, başın eki cakka çaykadı; ketken ketet, kaytkan kaytpayt, dep içinen ötkördü, birok ekinçi oozun açpadı.

Cañı duşman ceti kün, ceti tün çabuul koydu. Çepterdin tübü ölükkö toldu, ölüktördün üstünön cañıları örmölödü. Sarı han bir carakada calgız özü turup berdi; cetinçi kündün ayagında cetimiş cerinen caralangan, sootu üstündö teşik-teşik kiyizdey salañdap turgan. Eştektin eri Amcan altımış caraat menen atınan tüşürüldü; tüşürülgön cerinde da kılıçın taştabadı. Suusuzduk içten, nayza sırttan kemirip cattı; Talas eki tegirmen taşının ortosunda küküm bolup bara catkan.

Kan-Caylakta, bir keçte, çarçoo Semeteydin da cürögün bastı. Dalay kün uktabagan; köz aldınan suusuz baldardın cüzdörü, cetimiş caraluu Sarı handın tañgıçtarı ketpey koygon. Ottun canında tizelerin karap süylödü; ünü öz ünü emes öñdönüp çıktı:

— El kırılıp catat. Buuruldu Ezkaraga bereyin, Ayçüröktü Koñurbayga... Baş iyeyin da, aman kalgan aman kalsın.

Ottun tegeregine ölük tınçtık çöktü. Bakay başın kötörbödü; calgız kolundagı kamçının sabın kıstı, kıstı. Söz oozunan çıgar zamat Külçoro ordunan oktoy atıldı; közdörünön caş emes, uçkun tögülüp cattı:

— Emne dediñ sen, kanım? Mürzömdü kaza baştadıñ go! Almambettin uulu — kul, Akundun kızı Ayçürök — Kalçaga tokol... munu oozuña algança tiliñ kurgap kalsa bolmok! Manastın sööktörü kümbözündö zırkırap catkan cokpu? Sen baş iyer bolsoñ — iye ber; men ölümdü calgız özüm tosup alam. Bir tilegim bar: Buuruldu ber, ak batañdı ber. Kaytpasam — cetimiş kün azamdı küt; cetimiş birinçi künü atımdı ataba, antkeni atım uyat menen emes, kan menen cazılgan bolot.

Semeteydin közdörünö caş toldu; Buuruldun tizginin sunup, çorosunun çekesinen öptü:

— Bara ber, arstanım. Dubam artıñda, Kıdır aldıñda bolsun. Men demin söz menen öldüm; sen iş menen tirilt bizdi.

Bakay da caş çoronun başına kolun koyup, içinen eski dubalardı okudu; Kanıkey oşol tüngö saktap cürgön akırkı çepkendi Almambettin uuluna öz kolu menen kiygizdi. Eç kim ıylagan cok; colgo çıkkandın artınan ıyloo caman ırım sanalçu.

Tün karañgılıkka çömülgön; ay bulutka kirip, al da cüzün capkansıgan. Külçoro Buuruldun tuyaktarın kiyiz menen oradı, kuraldarının şañgıraganın kiyizge çümködü, üstünö ölüktördön çeçilgen kıtay kiyimin kiydi, kırk altı şakektin cılçıgınan kölöködöy soylop ötüp, Burgan-Suu bögötünö cakındadı. Bögöt karañgıda catkan kara döödöy ele; artınan çıncırga çegilgen suunun kargıldangan kürüldögü ugulup turdu. Bögöttün başında denesi tüktön körünböy kalgan karoolçu balban Tüktaman kaytarıp turgan. Külçoro karañgıdan ün saldı; tilin kıtayçaga, ünün mayluu cagınuuçulukka burup:

— Men Kañgür handın uulumun; Kalça atama kat cibergen, bögöttü köröyün, suunun esebin alayın dep keldim. Eşigiñdi aç, otuñdu körsöt, colooçumun, üşüdüm.

Tüktaman küñküldöp, eşiktin ilgiçin çeçti; han uulu degenine etek öptüröyün degen dalbasa menen cakındadı. Cakındagan zamat Külçoronun kılıçı bir cark etti, alp

karoolçunun başı iyinderinen uçtu; denesi, özü kulatkan dalay cigittin öçün alganday, öz bögötünün tübünö cıgıldı. Caş çoro anın cıttuu çepkenine oronup, börkün başına kiydi; karool ottorunun arasınan kol bulgalay-bulgalay öttü. Altımış karoolçunu, biri ekinçisine kabar salıp ülgürböy, birden, ünsüz-sözsüz kırdı. Anan kötörgüç taştarga asıldı; üç colu küç urdu, üç colu dem aldı, üçünçüsündö bögöttün ene ustunu çart etip ordunan kozgoldu.

Kırk bir kün çıncırda catkan Talas çıncırın üzdü. Suu too boyu bir kürküröö menen capırıldı; algaç bir güüldök, anan bir dubal, anan düynönün akırınday bolup, karañgıda uktagan kıtay ordosunun üstünö tüştü. Çatırlar, attar, asabalar, kazandar — baarı bir zamatta köbüktün içinde aylandı. Uykuda karmalgan miñdegender emne bolgonun tüşünböy agıp ketti; tüşüngöndörü da kutula albadı. Karañgıda emnege kabılganın bilbegen kıtay «coo bastı» dep biri-birine kılıç şiltedi; tañ atkança kıtay kıtaydı kırdı. Külçoro bir döbödön, suu bolgon, kaltıragan, birok közdörü cıldızday cangan boydon özü açkan topon suunu karadı; anan Buuruldun başın Talaska burdu. Tañda çepterge cetkende el suuga çurkap catkan; kırk bir kün suusuz kalgan erinder uurtam-uurtam içip, eneler böböktörünün cüzün cuup, karıyalar suuga cügünüp catıştı. Darıya kanduu cana ılayluu, birok agıp catkan. Semetey çorosun kuçaktap booruna bastı; keçee keçinde kaltırılgan cetimiş kündük aza kereezi cetimiş cıldık sıymıkka aylandı. Bakay caş çoronun suu çekesinen öptü: Almambettin kanı, dedi, suunu baylagandı suu muunttu; atañ bügün köründö külgöndür.

Bögöttü tekşerüügö ciberilgen Akayar tañga maal suu baskan tüzöñdö ölüktördün arasınan ötüp bara catıp, kapısınan tizeleri kaltırap ketti. Tumandın içinen, suunun üstünön atçandardı kördü: eñ aldıda ak soottuu, arstan karaştuu bir aybat — Manastın tak özü; canında Almambet, Çubak, Sırgak; arttarında kırk çoro, sap-sap, ünsüz, közdörü çoktongon... Akayar atının moynuna cabışıp artka kaçtı; Koñurbaydın örgöösünö kömkörösünön cıgıldı:

— Aman bol, hanım, Ayköl Manas kele catat! Ölüktör kolu, kırk çorosu menen, bögöt başında!

Koñurbay cini kaynap çukurandı; kamçısı menen çabarmandın dalısın tildi:

— Kalp! Manastı namazında men attım, uşul kolum menen attım! Ölük tirilbeyt; korkok öz kölökösün kol dep oyloyt!

Birok örgöösündö calgız kalganda kolu özünön-özü kılıçının sabın izdedi; al tünü Kalça da uktagan cok, uktay da algan cok. Karañgıda, tumandın içinde ak soottuu atçan köz aldınan ketpey koydu.

✦ ✦ ✦

Tañ atkanda Koñurbay Tüktamandın, Karaguldun, Tagılıktın cana sel algan Orongunun azasın bir cerde tuttu; anan aza çapanın ayrıp ırgıttı da, akırkı kıcırın maydanga saldı. Örgöösünün aldına kara aza tuusunun orduna kızıl soguş tuusun tiktirdi; kolunun aldına turup, ünün eñ alıskı erge çeyin cetkirdi:

— Kim Külçoronu maga tirüü alıp kelse, anı Beecinge alparıp, babam Aziz handın altın tagına oturguzam! Han bolot, handık süröt!

Oşentip acayıp kolun saldı: bilekterinen temir arkan sozgon torçular — çalma ırgıtsa, toonu ordunan culçu; muştumdarı bolottongon kancarkol balbandarı — urgan cerinde çöp öñçü emes; cel ayak cöö külüktörü — attı cöö kuup cetçü; cana eñ artta, kabırçıktarında kün nuru uçkundagan altımış baştuu acıdaarına çeyin kança ukmuştuu makuluk bolso, baarı Talastın üstünö cürdü.

Torçular aldıdan keldi; çalmaları abada kara cılandarday ışkırıp cattı. Kancarkoldor dubalday cürdü; muştumdarı tiygen kalkandı kalayday mıcıp cattı. Cöö külüktör kanattardan agıldı; kaçkandı cöö kuup, attan alıp catıştı. Eñ artta altımış başı altımış cakka çaypalgan acıdaar cay gana, cerdi calay-calay kele cattı.

Eldin çıñırıgı kökkö cetti. Ayaldar çaç culdu, baldar kiyizderge korgolodu; ökürük ordonun ustundarın solkuldattı. Semetey al ökürüktü ukkanda içindegi akırkı kıcaalattık da küyüp kül boldu.

— Elimdi kantip berem! — dedi. — Manastın uulu elinin aldında ölö bilet.

Manastan kalgan Akkelteni iynine astı, Zulpukordu beline kurçandı, Buurulga mindi. Kanıkey uulunun cüzün uzakka tiktedi; bir söz aytpadı, calgız başın iydi — salmaktuu ayaldın büt dubası oşol iyilişte ele. Kanıkey tikken ok ötpös çepken üstündö, Bakaydın dubası artında, Semetey maydanga çıktı. Oşondo, körgöngö köründü, körbögöngö körünbödü: oñ cagında ak seldeçen Kıdır basıp bara cattı, sol cagında cana artında kırk çilten, kırk caşıl kölöködöy at sürüp kele cattı.

Torçulardın çalmaları Buurulga cetpey kırkıldı; kancarkoldun bolot muştumu Kanıkeydin çepkeninen taydı; cöö külüktün ıldamdıgı Zulpukordun imerilişine cetpedi. Semetey ilgerilegen sayın acayıp kol çegindi; ayagında kıtay sabı carılıp, içinen bukaga mingen, mañdayının ortosunda tegirmen taşınday calgız közü aylangan Maadanşa çıktı.

Döö askalardı şagılday ırgıtıp, bukası cerdi soko aydaganday tilip, demi cakındaganga ısık tarptın cıtınday urup turdu. Semeteydin nayzası döönün terisinen tayıp ketti; Akkeltenin ogu anı teñseltti gana. Mına oşol tar irmemde karıya Bakay cetip keldi; kuçagında dalay cıldan beri öz kolu menen östürüp, sırın eç kimge aytpagan nayzası:

— Al, kulunum! — dedi. — Bul uçtuk ay carıgında çabılgan, duba menen sugarılgan; calgız közgö calgız col — uşul.

Semetey nayzanı ilip alıp, Buuruldu döönün aylanasında üç aylanttı; üçünçü aylanganda, döö soyulun kötörgön irmemde, sırduu uçtuktu al calgız közgö büt denesinin küçü menen saydı. Maadanşa too kulaganday kuladı, bukasının aldında cançıldı; Semetey üzöñgünü teep boyun kötördü, Zulpukor akırkı imerilişin casadı cana döönün başı, kesken baştardın esebin bergeni, topurakka tüştü.

Kırgız sabınan çıkkan kubanıç uraan kökkö cetpey ele tıyıldı. Antkeni kıtay sabı dagı bir colu carılıp catkan; bul colu kelgeni, ketkenin sagındırdı. Kaçır üstündö — birok kanday kaçır: denesi pildin azoosunday, tuyagı kazandın oozunday — altımış kulaç nayzasın bulut teşkendey kötörgön, calgız közü Maadanşanıkınan çoñ, özü andan küçtüü Dıñşa kele catkan. Bir tuuganının başsız denesin körüp da toktobodu, eñkeyip karagan da cok; calgız közü bir kısılıp, bir açıldı da, tüz ele Semeteydi taptı. Baskan sayın talaa ontop, kaçırdın demi aldındagı çöptördü catkırıp, nayzasının kölöküsü Semeteydin üstünö azırtan tüşüp kele cattı. Kırgız sabında karıyalar tespe tarttı, caştar nayzaların kıstı; Bakaydın erinderi kıbırap cattı, birok ünü çıkpadı.

Semetey Buuruldun calına eñkeydi; kurgagan erinderi menen şıbıradı:

— Caratkan, cetimdin arkası — sensiñ. Manastın arbagı, Kıdır atam, kırk çilten — taştabagıla meni.

Oşentip tizginin, üstünö basıp kele catkan al karañgı toonu közdöy, dagı bir colu burdu.

27-BÖLÜM

Calgız közdüü döönün kulaşı cana calgız şumkar

— ❖ —

Tañ appak ata elekte ele cer solkuldadı. Talaanın çöbü dagı ele nım, attardın demi buu-buu; karoolçular ot canında ürgülöp oturganda cer, tereñden-tereñden, dobulbastın terisindey küñgürönö baştadı. Adegende alıstan küü uguldu, anan topurak bürkögü asmandı kaptadı; çañ taray bergende kırgız sabının karşısında, kaçırdın üstündö bir karaan payda boldu — körgöndün cürögünün mayı eridi. Kakandan alınıp kelingen calgız közdüü kıtay döösü Dıñşa ele bul; mañdayının ortosundagı calgız közü çoktoy canıp, iynine artkan kürsüsü çınardın somorunday körünçü. Arkasında miñ balban, miñ azman, saptap tizilip, ar biri askaday orun algan. Koñurbay bul celmoguzdu ta Kakandan, Esenkandın bosogosunan culup kelip, Semeteydin üstünö salgan ele.

Kırgız ordosu zamatta dürbödü. Kazandar kömkörüldü, attar tokuldu; çorolor kalkandarın aldı, saptar tüyüldü. Bakay ak sakalın celge berip döñgö çıktı, karaandı tiktedi; cüzündö kırk cıldık soguştar kaltırgan taş toktooluk bar ele. Semetey da karadı: döönün

kaçırı da cönököy kaçır emes — töödöy iri, azuuları sırtka çıkkan bir azman bolçu. Caş baatırdın cürögü çoçugan cok; cürögündö atasının kanı, conunda enesinin çepkeni bar ele. Birok içinen, eç kimge bilgizbey, mınday oy ötkördü: kança cıl Buharada tegimdi bilbey çoñoydum; emi tegimdin kunun denem menen tölöör kün — uşul kün.

— Buruttun Semeteyi kaysı? — dep kürkürödü döö; ünü kapçıgaylarda cañırıp, ürkkön attar tik turdu. — Çıksın aldıma, calgız közümö körünsün da, kanın kaçırımdın calına sürtöyün!

Semetey Taybuuruldun tizginin tarttı. Conunda enesinin kolu menen tigilgen Akolpok bar ele; Kanıkey köz caşı menen, bata menen, kırk iyne menen tigip, ok ötpös kılgan ak çepken. Caş baatır atın teminip, döönü közdöy çagılganday cetti. Ortodogu aralık bir cürök kagımda cabıldı; eki kol demin içine katıp, talaanın üstündö bir azga calgız tuyak dabışı gana kaldı. Dıñşa kürsünü şiltedi; kürsü Akolpokko tiydi, tiydi da kayra ırgıp ketti, döö tañ kalıp calgız közün irmep-irmep aldı. Ok attı — ok çepkenden taygalanıp tüştü; nayza saydı — nayzanın uçu mokop, iyildi. Kanıkeydin iynesi temirden bek çıkkan eken.

Abası üçün canın ürögön Külçoro oşol zamat kaptal caktan cetti. Boz atının üzöñgüsün teep öydö bolup, nayzasın döönün kaptalına, kabırgalardın arasındagı cumşagına saydı; döö ökürüp, kaçırdın üstündö teñseldi. Semetey ıñgayın koldon çıgargan cok — atın döögö süröp, dalısı menen, kalkanı menen bastı; Dıñşa kıyılgan kara karagayday kaçırınan kuladı, cer ontodu, çañ asmanga sapırıldı. Kart börü Bakay Zulpukordu ala cetti; Manastan kalgan kasiyettüü kılıç abada bir iret ışkırdı. Bakay menen Külçoro eki cagınan çögölöp, döönün başın denesinen acıratıştı. Calgız köz kayra açılbas bolup cumuldu. Kesilgen baş kırdan kuladı; kaysı cerge cetken bolso, al cerde bir cıl çöp çıkpaptır deşet.

Başsız kalgan miñ balban bir azga buydaldı; oşol buydaluu acaldarı boldu. Kırgız çabuulga öttü, kılıç kılıçka, kalkan kalkanga; miñ azman tüşkö cetpey kırıldı, kalganı Beecindi közdöy çañ boldu. Birok ceñiş arzan bolgon cok: Bakay ceti cerinen, Külçoro altı cerinen cara algan ele. Eköönü kiyizge orop artka tartıştı. Kanıkeydin kerben menen cibergen külazıgın açıştı; enenin öz kolu menen kuurgan, batasın berip aruulagan oşol şıpaaluu azıktan cegen cigitterdin carası üç kündö kart baylap, ceti kündö tak gana kaldı. Kiyizdin üstündö catıp Bakay canındagı caş cigitke burulup, cılmaygansıdı:

— Altı cara, — dedi. — Almambettin uuluna az da. Atañ Beecinden bir cortuulda mından köptü alıp kelçü.

— Sen cetini aldıñ, ata, — dedi Külçoro. — Demek, aldımda dagı col bar eken.

Karıya küldü, külgöndö carası zırp etti, zırp etken sayın ogo beter küldü. Semeteyge kelsek — Akolpoktun arkasında al kıyamattan bir tırık albay çıkkan. Enesinin iynesin oylodu da, içi açıştı: Kanıkey al çepkendi tigip catıp kim bilet kança tün uktabay, ar ilmegine bir bata, ar tüyününö bir tamçı caş koşkon ele. Ene cürögü uuluna temirden kalkan boluptur.

Ceñiş kubanıçı ordodo kımızday köbürdü, birok uzakka sozulgan cok. Eştekterdin uluu nayzaçısı Camgırçı ak sakalın sılap aldıga çıktı; Akkökül atının başın kıtay saptarın közdöy burdu. Manastın zamanın körgön, Çoñ kazattın çañın cutkan akırkı börülördön ele; nayzanı kolunda törölgöndöy karmap, caşın suragandarga «nayzamdan suragıla» deçü. Uulu Şayımbet tıygısı kelip, üzöñgüsünö carmaştı; karıya eñkeyip uulunun başınan sıladı:

— Koy, balam, — dedi. — Er degen töşögündö çiribeyt. Manas menen içken antımdın carımı tölönö elek; bügün tölöym.

— Koñurbay! — dep ün saldı. — Kalça! Er bolsoñ calgız çık; kalıñ koldun daldaasına caşıngan kandı kan debeym!

Koñurbay çıktı. Eki kart börü, eki eski duşman, maydandın ortosunda aylanıştı; nayzalar kayrıştı, kalkandar carıldı. Camgırçı bir şiltemde Kalçanı eerinen oozdurdu; Koñurbay attın moynuna cabışıp arañ karmaldı — az cerden topurak cıttamak. Mına oşol uçurda kıtay kalıñ kolu cosundu tebeledi. Ceti börü bir koydu talaşkanday kart nayzaçıga cabılıştı; ar taraptan arkan, ar taraptan nayza. Camgırçı aylandı, aylandı, çaptı, kulattı; birok deñiz taş menen tolboyt, kalıñ kol kılıç menen kemibeyt ele. Kaldaylar kurçap, oodarıp, başın kesişti. Akköküldü nokto-cibinen culkup ceteleşti, sootun conunan sıyrıştı; eştektin uluu çınarı talaanın ortosunda oşol boydon kaldı. Şayımbettin ökürügü eki koldu teñ teşip öttü; caş cigit atın alga süröyün dedi ele, on kol bir mezgilde karmadı, karmay albasa da keçiktirdi. Bakaydın közünön eki tamçı kulap, sakalına siñip ketti:

— Camgırçı, — dedi akırın, — coluñ ak bolsun, karıgan börü. Manaska salam ayt.

Munu körgön kırgızdın közü karañgıladı. Semetey aldıda, artında Kançoro menen Külçoro, Bakay menen Sarı kan, Kalık, Baytaylak cana Camgırçının caş uulu Şayımbet — kol bir oozdon uraan çakırıp at koydu. Taybuurul şamal boldu, Semeteydin nayzası aldıñkı saptı orup öttü; Külçoro oñ kanattan, Kançoro sol kanattan kancarday kirişti. Kalık menen Baytaylak katar çabıştı; Sarı kandın aykırıgı calgız özü bir tümöndün ordun captı. Keçke çeyin kılıç tıngan cok; kıtay buzuldu, Beecindi közdöy kaçtı, kaçkandı kubalaştı. Talaa keçki kızılda dagı bir colu kızardı; birok oşol kızıldın ortosunda, kiyizdin üstündö, Camgırçının

başsız denesi cattı. Al tünü ceñiş menen aza bir ayaktan içildi. Küügümdö Şayımbet, közü caş, cürögü çok, Semeteydin aldına tize büktü.

— Baatırım, — dedi, — atamdın kanı cerde kaldı. Maga Taybuuruldu ber, Akolpoktu ber; ce Koñurbaydın başın alıp kelem, ce öz başımdı oşol cerge koyom.

Semetey cigittin iynine kolun koyup, uzakka tiktedi. Cetimdikti bilçü; atasız kaluu kanday ört ekenin, al ört akıldı kantip sokur kıların öz canınan bilçü. Kaytarsa — cigit caşıruun ketip, bekerge ölmök; berse — Manastan kalgan eki amanattı otko salmak. Anan çepkendi çeçip cigitke kiygizdi, Buuruldun tizginin alakanına karmattı.

— Akolpok saga amanat, — dedi. — Buurul saga amanat. Birok kulagıña sırga bolsun: Koñurbay oñoy olco emes. Kalça kırk cıldık börü; kaçkan bolup, kayrılıp kabat. Açuuña nokto sal, akılıñdı aldıga cürgüz.

Şayımbet Buurulga mindi; at bötön salmaktı bir azga tarazaladı da, anan cigittin tizesindegi kaltıraktı, cürögündögü azanı sezgendey, tınç turdu. Ordodogular karap turup muñayıştı: keçee atasının kölökösündö baskan bala bir tündö karıp ketiptir.

Alısta, kıtay ordosunda şamdar cañgak tokoyunday sozulup cattı; dobulbastardın düñgürü, kaçırlardın aykırıgı, on miñderdin küñgürönüşü tündü tolturup turdu. Koñurbay al tünü kurultayın çogultup, kanduu ötköndü bir-birden sanadı:

— Atam Alooke Cakıptı bala-çakası menen Altayga sürgöndö men bala elem, — dedi. — Anan oşol sürgündün uulu Manas çıga keldi, atamdın tagın kulattı, Beecindin darbazasın kakkıladı. Manas öldü, büttü dedik; Kanıkey kümbözün caşırdı, biz mürzösün da taba albadık. Büttü dedik; Buharadan uulu çıga keldi, Abıke menen Köböştü kırdı, Talaska oturdu. Men Manastın kolunan ölümdü üç iret tattım, üçööndö teñ kaytıp keldim; emnege kayttım? Uşul kün üçün kayttım. Ata-babamdın arbagına ant bolsun: buruttun tukumun kurutmayınça bul kılıçtı kınga salbaym!

Sözü oozunan bütö elekte karşı kırdan bir atçan bölünüp çıktı. Murdagı Sarı taz, emi argındın kanı Sarı kan, altı miñ kıtaydın ortosuna calgız kirdi; kalıñ koldu cara tilip, Kalçanın aldına toktodu.

— Koñurbay! — dep kıykırdı. — Camgırçını kalıñ kol menen muunttuñ, erdikpi bul? Kel, ekööbüz ekööbüzdü bileli!

Eki at tumşuk tiyişe kaldı; nayzalar kötörüldü. Birok Koñurbay al tünü salgılaşkan cok; salgılaşuu niyetinde emes ele. Börünün oyunda başka olco bar bolçu.

✦ ✦ ✦

Kalça munu «it uruş» deçü: kaçkan bolosuñ — duşman azgırılıp artıñan tüşöt; sen bukturmaga tartasıñ — bukturmadagılar eşikti cabat. Tañ menen koşo oyunun kurdu. Kolunun bir kanatın ceñilgen tür menen artka çegindirdi; eki caktagı koktularga bolso celmoguzdarın caygaştırdı — orokko okşoş başı menen Orok Baştı, tamanı mayday cılma, izi bilinbes May Tamandı cana alardın karañgı tobun. Orok Baştın başı çın ele oroktoy ele: iyri, kurç, küngö caltırap, tiygenin orup ketçü. May Taman bolso baskan cerinde iz kaltırbay, kardın üstündö da kölökösüz basıp, kelgenin celkeñdegi suuk menen gana bilçüsüñ. Koñurbay bul eköönü koktuga buguzup, özü «kaçkandardın» başına öttü; Kalçanın kaçkanı börünün aksaganınday — kozunu cakındatış üçün ele.

Tuzak iştedi. Kaçkandı körgön kırgızdın kanı kaynadı; Kalık menen Baytaylak aldıga umtulup kubaladı, kubalagan sayın kapçıgaydın kekirtegine kire berişti. Kekirtek cabıldı. Eki cigit cüz kolduu kalıñdın ortosunda kaldı; attarı arkan menen çalındı, koldoru cip menen tañıldı, eköönü teñ Kalçanın aldına tartuu katarı alıp barıştı. Sarı kan alardı kutkaram dep kirdi; kirgeni menen kaldı. Cetimiş cerinen cara alıp, atının moynuna cata kalıp arañ suurulup çıktı, kanı colgo tögülüp Talastı közdöy çaptı. Artınan ok caadı, cete alışkan cok; argındın kanın al künü atı saktap kaldı, dagı — mañdayına cazganı.

Şayımbetke kelsek — caş şumkar, conunda Akolpok, astında Buurul, Koñurbaydı ta alıstan tandap, tizgindi koyo bergen ele. Kalça kaçımış etti; kaçtı, kaçtı, anan bir añdın canında kapısınan buruldu. Buruldu da, kolun sunup cigitti baştan kalpak culganday eerinen cula tarttı; koltuguna kıpçıp ala cönödü. Akolpoktu conunan sıyrıştı, koluna kayış salıştı; kandın uulu Şayımbetti üyürlördün artına, koyçu kuldukka aydaştı. Taybuuruldu da arkan üstünö arkan salıp karmaştı. Kut tulpar tıbırçıladı, tiştedi, tört kişini cerge cıktı; birok on eki nokto katıştı, altın kişen salıştı, kıtay ordosunun tak kindigine baylap koyuştu.

— Bul at, — dedi Koñurbay maaşırlanıp, — Kakanga ketet; Esenkanıma tartuum bolot. Buruttun kanatın kayırdık. Birok meni ukkula: Bakay tirüü turganda kırgız ceñilbeyt. Al ak sakal börü turganda bul iş bütpöyt. Çogulgula; Talastın üstünö cüröbüz!

Al tünü kıtay ordosunda ceñiş dobulbastarı kagıldı, ottor asmandı caladı. Bir kıyırda, butu kayıştuu Şayımbet üyürlördün arasında cattı; közü — şamdardın ortosunda baylanıp turgan Buurulda ele. At da anı karap turdu. Eki tutkun karañgıda unçukpay muñdaştı.

✦ ✦ ✦

Oşol tünü Talasta, kalay eşiktüü ak saraydın üstündö cıldızdar öçöñkü candı. Bakay uykusunda caman tüş kördü: asmandan bir ak şumkar tüştü, kanatı kanduu; bir boz bee kişenedi, ünü azaga okşodu; Manastın kümbözünön tütün kötörülüp, tütündü cel çıgışka sürdü. Karıya terdep oygondu, tañ caktı karadı, sakalın muştumuna aldı. Boz üydün kiyizinen kire sızgan ala carıkta bir azga kıymılsız oturdu; kırk cıldın tüştörün bilçü — kaysınısı kuru, kaysınısı toluk, acıratçu.

— Kayır emes bul tüş, — dedi özünçö. — Kayır emes. Ak şumkar tüşsö — bir uluu er cıgılganı; boz bee aza menen kişenese — bir kut mal duşman kolunda. Tur, Bakay, tur; kara kabar coldo, sen andan murda kamın.

Kanıkeydin ak sarayına cetkende kün emi çıgıp kele catkan. Kalay eşikter açıldı; içkeride Kanıkey tañkı algaçkı işin casap, eski cosun menen oçokko süt tamızıp catkan. Bakaydın cüzün körüp kolundagı idiş toktoy tüştü; kırk cıldan beri bul cüzdü okuy bilçü. Biyler çoguldu, çorolor tizildi; Bakay tüşün aytıp catkanda eşikte tuyak dabışı çıktı. Cetimiş carasınan kan sızgan Sarı kandı koltuktap kirgizişti; cigit bosogodo tize büktü, tili arañ kürmöldü:

— Camgırçı cıgıldı, — dedi. — Kalık menen Baytaylak tutkunda. Şayımbetti kalpaktay culup, kul kılıştı. Buurul… Buurul duşman kolunda, Kakanga cönötüşöt. Koñurbay kolun kötördü, Talaska kelatat. Cetimiş cara menen kelsem — kabardı öltürböyün dep keldim; emi emne kılsañar — özüñör bilgile.

Bakaydın tüşü tuura çıkkan ele: ak şumkar — Camgırçı, boz bee — Buurul. Karıya başın cerge saldı; salganı menen kayra kötördü — aza uzarsa, duşman süyünmök.

Saraydın içine ölüm tınçtıgı çöktü. Anan Kanıkey ordunan turdu. Caşı ötüp, azabı toolordon aşkan; birok turpatı dagı ele kayıñday tüz, ünü dagı ele salmaktuu ele.

— Iylaş kiyin, — dedi. — Azır iş maalı. Kazınanı açkıla.

Eç kim karşı çıkkan cok; Kanıkey «iş maalı» degen cerde koşok tınçıyt ele. Kırk cıldık kulpular buruldu, temir eşikter ontodu. Bul kazına Manastın közü barınan beri, açarçılık cılında da açılbagan; Kanıkey anı bir kün üçün — mına uşul kün üçün — saktagan ele. Kanıkeydin kolu tiygende sandıktar til bütkönsüdü: Külçorogo öz kolu menen tigip, kırk bata okugan ok ötpös çepkenin kiygizdi, astına cılkının eñ asılınan boz at tarttı. Kançorogo

Kök-Telkini berdi, conuna kök temirden sogulgan soottu kiygizdi. Aksak usta Bölökbaydın ceti cıl köörüktün başında sokkon kuraldarı ortogo tögüldü: ay sınıgınday baltalar, suu berilgen kılıçtar. Eñ tüptön Aktinte çıktı — kını karargan, mizi cıldızday kılıç; cana ceti cılda tokson balbandın kol küçü menen iylenip-cibitilgen kandagay şım. Kanıkey bulardı Külçoronun aldına koydu.

— Al, — dedi. — Bular künü kelsin dep saktalgan; künü — bügün. Bul kandagaydı ceti cıl küttürdüm; tokson balban kezek menen iyledi, toksonunun teri siñgen içine. Ok ötpöyt, kılıç kespeyt. Aktinteni da al; mizi ay carıgında kurçutulgan, karañgıda saga col körsötöt.

Külçoro tizesin cerge koyup, kılıçtı eki koldop alıp, mañdayına tiygizdi. Kançoro da casandı; kök temir soot conunda, Kök-Telki astında. Birok közü Külçorogo berilgenderde bir azga aşıkça kıdıradı; munu eç kim körgön cok — balkim bir gana Kanıkeydin cürögü bir nerseni sezdi da, unçukpadı.

Anan ene ünün akırın çıgarıp, közün alıska kadadı; Buuruldun bayanın ayttı:

— Bul at siler bilgen at emes. Kaçandır bir kezde Manastın kırk çorosun birinen sala birin cıkkan bir cooker kız bolgon: Saykal. Er maydanında erge baş iyçü emes; akırında Manas menen akırettik nike kıyılıp, bul düynödö emes, tigi düynödö tabışuuga ubadalaşkan. Saykal oşol künü belek bergen: ceti ataktuu tulpar menen — Algara menen, Maaniker menen — bir kursaktan tuulgan kut tay. Buurul — oşol. Buurul ketse calgız at ketpeyt; Manastın antı ketet, oçoktun kutu ketet. Anı duşman kolunda kaltırbagıla.

Söz büttü; ak sarayda bir azga eç kim dem algan cok. Kanıkeydin közü dubalda ilingen eski üzöñgügö urundu — Manastın üzöñgüsü ele, Akkulanın eerinen kalgan. Ene bir azga oşol kündörgö ketti: Talastın toy kündörünö, kırk çoronun külküsünö, anan kara kündörgö, Buharanın coldoruna, cörgöktö uktagan Semeteyge. Baarı ötkön; ötkön — ötpögön ele. Silkindi, tüzöldü.

Kol koroodo tizildi. Kanıkey eki çorosun — Külçoro menen Kançoronu — aldına çakırdı; ak coolugun açıp, eki emçeginin sütü menen eköönün teñ mañdayın aruuladı, ene sütü akısın adal kıldı, batasın berdi. Bakay Zulpukordu asmanga kötördü:

— Ant bolsun! — dedi. — Buuruldu kutkargıla, ce kaytpagıla. Kim Buurulsuz soo kaytsa — cüzümö körünbösün!

Kol bir oozdon anttı kaytaladı; ant Ala-Toonun kaptalında cañırıp, kar keçüülörgö tiyip kayttı. Üç kün, üç tün col cürüştü; too aşıştı, sel keçişti. Kündüz çañ, tündö cıldız

coldoş boldu; kongon cerde attardı cetelep es aldırıştı, kımızdı az, sözdü çenep korotuştu. Keñ-Koldun kırın aşıp çıgışka oop tüşüştü; üçünçü kündün keçinde kıtay kolunun karaanın munarıktan körüp toktoştu. Bakay koldu tegeregine cıydı; ak sakalı celge celbirep, ünü kırk cıldın tereñinen çıgıp cattı:

— Ukkula, — dedi, — kim ekeniñerdi bilip turup salgılaşkıla. Nogoy kandı bilesiñerbi, Karakandı bilesiñerbi? Alar kan ele; kıtay alardı kıyratıp, bizdi tört tarapka çaçtı. Sürülgön babalarıbızdı «burut» deşti — culundu, sürgün degenge cetkirişti; at oşentip tagıldı, cük oşentip artıldı. Cakıp Altayda kulday caşadı; anan Çıyırdı bir uul törödü, atın Manas koyuştu. Manas keldi, çaçılgandı cıydı, Ala-Toogo kayttı, Beecindin darbazasın muştumdadı. Siler oşol tamırdın butagısıñar. Butaktın kurgaganı bolbogula; tamırdı estep turup salgılaşkıla. Bügün bul cerde tögülör kan — Nogoydun kanı, Karakandın kanı, Manastın kanı; arzan tökpögülö, cerde kaltırbagıla. Emi buyrugum mınday: Koñurbaydın başın alıp kelgile maga. Camgırçının kanı, Şayımbettin kayışı, Buuruldun noktosu — baarı oşol baştan suralat.

Söz bütörü menen saptan bir atçan çıktı. Külçoro ele; cüzü tañday carık, közü çoktoy.

— Ata, — dedi Bakayga, — aba, — dedi Semeteyge, — uruksat bergile. On miñdin üstünö on miñ menen barsa — tuzak işteyt; Camgırçını kalıñ kol cedi, Kalık menen Baytaylaktı kalıñ kol cuttu. Calgız kişige tuzak kurulbayt; calgız kişi ce ötöt, ce ölöt. Buuruldu men calgız kutkarayın. Kalıñ kol uşul cerde tursun, künü kelgende cetişsin.

Karşı çıgıştı, calınıştı. Semetey adegende «bolboyt» dedi; Bakay sakalın tartıp oylondu, oylongon sayın karıyanın közündö başka bir carık candı: bul söz, bul turpat, bul köktük — Almambettin tak özü ele. Ata uulda tiriliptir. Cigit taştay ele. Akırı Semetey makul boldu. Kısır ak boz beeni kurmandıkka çalıştı; kanı cerge, batası kökkö ketti. Etin kazanga salıştı, ülüştü cosunu menen bölüştü; eñ mayluu ülüştü Külçoronun aldına koyuştu, cigit üç gana kesim alıp, kalganın «kaytkanıma saktagıla» dep narı türttü. Baarı ıylap turup cigittin üzöñgüsün öbüştü, coluna bata berişti; karılar alakan caydı, ayaldar artınan suu çaçtı. Külçoro boz attın başın bura berip bir colu kayrıldı:

— Altı kün sanagıla, — dedi. — Altı kündö kaytpasam — aza kütö bergile; kırk cılda kaytsam da kütpögülö.

Semetey karaan munarıkka siñip ketkiçe artınan karap turdu. Canındagı Bakayga, ünü kargıldanıp:

— Anı calgız ciberdim, — dedi. — Atam Almambetti da Beecinge calgız cibergenbi?

— Cibergen, — dedi Bakay. — Almambet kaytkan. Kan tartat, baatırım. Sen altınçı kündü sana, koluñdu irikte.

Oşentip calgız şumkar küügümgö siñip cok boldu.

✦ ✦ ✦

Duşman ordosunun aldındagı döbögö cetkende tün carımı bolgon. Tömöndö on miñderdin otu cıldız aydıñınday küyüp; dobulbastın ünü, karoolçunun kıykırıgı, kaçırdın aykırıgı biri-birine aralaşıp cattı. Külçoro atın daldaaga tartıp, tañdı küttü. Tün uzun ele; suuk kandagaydın içine sızdı. Cigit közün cumdu, birok uktagan cok; atasın oylodu. Almambet da bir kezde tak uşintip kütkön Beecindin aldında; al da calgız kirgen duşmandın içine — til bilgen, tür almaştırgan, ottun ortosunan ötkön. «Men senin coluñdanmın, ata, — dedi Külçoro içinen, — coluñ meni uyat kılbasın.» Anan koldorun kökkö caydı:

— Manas ata, arbagıñ üstümdö bolsun. Almambet atam, sen bul koldun tilin bilçü eleñ, colun bilçü eleñ; uuluñdun közün aç, kolun cazdırba. Kıdır coldoşum bolsun, çiltender oñ-solumda bassın.

Tañ agarıp kele catkanda karooldun başındagı döönü daana kördü: Cööceldet — boyu eki kişi, kölökösü bir çatır. Külçoro atası Almambetten kalgan sırduu mıltıktı sundu; al mıltık ogu cazbas, ünü toonu carar ele. Çakmak tüştü, calın cark etti; döö mañdaydan urulgan ögüzdöy suladı. Külçoro çagılganday ıldıy tüşüp, Almambettin kılıçı Coykumanı suurup, döönün başın denesinen bölüp, kırdan ıldıy kulattı.

Ordo dürbödü. Surnaylar tartıldı, şamdar çurkadı; miñ kişi döbögö çıktı, döbödön döönün başsız denesin, dagı — topuraktan calgız attın izin gana tabıştı. Iz çıgıştı közdöy ketken; çıgışka çaptı — iz batışka buruldu; batışka çaptı — iz cogoldu. Almambettin uulu atasının bardık amaldarın bilçü.

Oşol künü baştalgan kıyamat ceti küngö sozuldu. Ceti kün, ceti tün Külçoro calgız salgılaştı; bir köründü, bir cogoldu; koldon kolgo çaptı, çatırdan çatırga ot saldı. Tünküsün suu baştarın karmadı, kündüz keçüülördü; kança karool bassa da, artında dayın kaltırgan cok. Kıtay miñ kişi menen izdedi — tappadı; tapkanı başka eç kimge ayta algan cok. Koldo uşak çoñoydu: biröö «bir emes, kırk burut bar» dedi, biröö «cin» dedi, biröö «Almambettin arbagı kaytıp keldi» dep şıbıraştı; tünküsün karooldor ekilendi, ottor

çoñoydu, uyku ordodon kaçtı. Cetinçi künü üyürlördün artında, butuna kayış salıngan bir koyçunu kördü: Şayımbet ele — cüzü çañ, közü dagı ele ot. Kayışın Coykuma menen kesip, tutkundu döölördün kolunan culup alıp, bir kara kaşka attı taap astına tarttı.

— Talaska bar, — dedi. — Bakayga ayt: Külçoro tirüü, Buurulga baratat. Kol dayar tursun.

— A sençi? — dedi Şayımbet. — Cüz miñdin içinde capadan calgız...

— Men Buurulsuz kaytpaym, — dedi Külçoro. — Sen bar; atañdın kanı senden dagı suralat, özüñdü beker korotpo. Caşa — öç caşasın.

Şayımbet cigittin kolunan ööp, tüngö siñip ketti.

Cööceldettin başsız denesin körgön Koñurbay cindenip ketti; sakalın culdu, kaldayların kamçıladı, cüz miñ koldu but kötörttü.

— Bir gana burut! — dep köbürdü. — Bir gana burut kolumdun içinde kaalgıp cüröt da, cüz miñ kişi maga bir baş alıp kele albayt! Tapkıla anı; tirüü alıp kelgenge attın conunday cambı berem, ölügün alıp kelgenge — carımın!

Birok korkuu cambıdan oor bastı; kol köñülsüz izdedi, karañgıga eç kim calgız çıkkan cok. Koñurbay munu kördü, eñ bolboso attı bekem karmagısı keldi; Buuruldun başına cañı karoolçu koydu: Akayar deşçü. Birok bul Akayardın bayanı, bilgenge, taş cüröktü eritmek. Tübü eştek ele; Camgırçının öz inisi bolçu. Köp cıl murun Orkon çölündö colu Ezkara degen sıykırçıga kabılgan; sıykır menen akılı baylanıp, tutkun bolup, kıtay içinde «Uluu Balban» degen atak alıp, kan da bolgon. Conu kıtaydın çepkenin kötörüp cürdü, birok köñülü — köñülü dagı ele kırgızda ele; tün sayın tüşündö talaa körüp, oygongondo sebebin bilbegen bir sızdoo menen oygonçu. Azır agasın öltürgöndün kolunda, agasının dostorunun atına karoolçuluk kılıp cürdü cana munun baarınan kabarı cok ele. Ezkaranın sıykırı uşunçalık sıykır ele — atına, tegine, ene tilinin daamına parda tartkan; calgız bir nersege parda tarta algan emes — kımız cıtın sezgende közünün suulanuusuna. Kıtaylar buga külçü; Akayar da külçü, birok külküsü ar dayım carım kalçu.

Ceti kündün ayagında Külçoronun çepkeni kan içinde, erdi carılıp, közü çüñüröygön ele. Cüz miñdin ortosunda capadan calgız; ölüm tört cagında aylanıp cürdü. Bir daldaada atının moynuna cölönüp, cüzün kökkö kötördü:

— Buurulsuz soo cürgönçö ölöyün, — dedi. — Ant bolsun: ce at, ce topurak.

Kanıkey tikken ok ötpös sootun bekemdedi, kandagayın kurçandı; Bölökbaydın ay baltasın beline, atası Almambettin Coykumasın canına aldı, Aktinteni suurudu.

Karooldun başında bul colu başka döö turgan: Kancar — kimdir biröölör anı Muzmurut deşçü, murutu muz saamayday salañdap turçu. Külçoro bul colu bukturmaga catkan cok; açıkka çıktı, atın caşırdı, birok erdigin caşırgan cok — cekege çakırdı. Döö küldü; külgöndö muz muruttarı şakıldadı.

— Ceti kündön beri kolumdu tıtmalagan çıçkan sensiñbi? — dedi. — Kel, seni bir cutumda cutayın da, Kalçadan cambımdı alayın.

— Cut, — dedi Külçoro, — kekirtegiñde turam.

Aylanıştı, kagıştı; balta kalkanga, kalkan baltaga. Üç colu acıraştı, üç colu kayra karmaştı; üçünçüsündö Külçoro döönün kalkanın ay balta menen cardı, açılgan carakaga Aktinteni saydı — Kanıkey bergen kılıç döönün kökürögündö sınbay turdu. Muzmurut muzday kuladı; Coykuma dagı bir colu cark etti, baş deneden bölündü.

Külçoro demin bastı, anan muzdak kanduuluk menen işke kirişti: ölüktün karoolçu kiyimin sıyrıp, öz conuna ildi; döönün celektüü baş kiyimin başına, kurun beline. Almambettin uulu ele; Beecindin tilderin beşikte beşik ırınday ukkan. Koldun içine kirdi, eç kim burulup karagan cok. Bir bölüktön şibeçe ün salıp öttü, bir bölüktön solonço tamaşa ırgıtıp; kalmak çatırlarının aldında kalmakça süylöp öttü, külüşüp col berişti. Bir colu bir cüzbaşı colun torop, Muzmuruttu suradı; Külçoro döönün oozunan, döönün oroylugu menen uşunday tildedi — cüzbaşı keçirim suray-suray çettedi. Kol-kol, tegerek-tegerek, ot-ot öttü; kırk eki katar kurçoonu, kırk eki darbazanı birinen sala birin aştı. Ar darbazada cürögü bir colu kökürögünö urdu; ar darbazada Almambettin arbagı bir kadam aldında baskansıdı.

Akırı kördü: ordonun tak kindiginde, şamdardın ortosunda, altın kişendüü, on eki noktoluu bir at turu. Tegeregi çeptey: içki tegerekte tandalma karoolçular, alardın artında kazıktuu tosmolor, tosmolordun artında çatır üstünö çatır; kırk eki kattın eñ içkisi, eñ cış tokulganı — uşul cer. Kakanga keter tartuunu Koñurbay közünün karegindey saktap catkan. Taybuurul — başı cerde, calı saksaygan, közü öçüñkü. Kut tulpar aza kütüp catkan; aldına tögülgön arpaga burulup karagan emes, on eki kündön beri kişenegen emes. Külçoro cakındadı, cakındadı; at kapısınan başın kötördü, tanooloru açıldı — taanış cıt, Talastın cıtı, oçoktun cıtı. Buuruldun öçüñkü közündö bir uçkun candı.

— Tınç, — dedi Külçoro şıbırap, — sabır kıl. Keldim. Talas seni kütüp catat; Kanıkey ene noktoñdu öz kolu menen çeçet. Az kaldı.

At tüşüngönsüp başın iydi; calı dirildedi. On eki kündön beri suuga, arpaga burulbagan tulpar cigittin alakanın cıttadı, alakandagı eski kadoolordu, Talastın çañın taanıdı. Külçoro bir cagınan noktolordu sanadı — on eki nokto, ar biri bilektey arkan; bir cagınan kulagı tündö ele: dobulbastardın arası, karool ündörünün kezegi, şamdardın aylanuusu. Ubakıt tar ele; tañ atkança bul iş bütüşü kerek bolçu.

Kolun altın kişenge sundu. Birok şamdardın arı cagında, karañgının içinde, bir kölökö kıymıldadı: Buuruldun karoolçusu Akayar, Uluu Balban, ordunan turup, karoolçu keyiptegi bötön kişini karap turdu — cana sebebin bilbegen oşol eski sızdoo kökürögündö kayradan sızday baştagan ele.

28-BÖLÜM

KAYIPTAN KELGEN BIR TUUGAN CANA KORGOŞUN CAMGIRI

— ❖ —

Tün kıtay ordosunun üstünö suu bolgon kiyizdey çökkön. Miñ oçoktun çogu öçüp, karoolçulardın şamdarı alıskı kaptaldarda börünün közündöy kısılıp turdu. Külçoro karañgının içinde kölöködön içke, bir demden bilinbes, çatır arkandarının arasınan sızıp baratkan. Cürögü kökürögündö dobulbastay sogup, birok kadamı kar üstündögü tülkü izinen ceñil tüşüp cattı. Izdegenin akırı taptı: ordonun tak kindiginde, temir kazıktarga kagılgan, on eki tarmal nokto menen baylangan, butu kişendüü bir at turu. Taybuurul ele bul; Semeteydin tutkunga tüşkön tulparı, atadan kalgan murastın tirüü demi, calında Talastın celin alıp cürgön kut canıbar.

At kişi cıtın aldı, kulagın tikçiytti. Kişenemek boldu; Külçoro kolun tumşuguna koyup, mañdayın attın mañdayına takadı. Biri kişi, biri canıbar, söz süylöşpöy cıttanıştı,

muñdaştı. Attın çoñ közünön ısık bir tamçı caş kulap, çoronun koluna tamdı. Külçoro içinen ant içti: ce seni bul temirden kutkaram, ce söögüm uşul cat cerde çiriyt.

Kılıçın suurudu. On eki tarmal noktonun on birin birinen sala birin kesti; ar keskende temir tün içinde içke çıñırık çıgardı, ar çıñırıkta çoronun cürögü oozuna keldi. Akırkı tarmaldı moynunan aldı, kişenderdi çeçti, attın kulagına eñkeydi:

— Bar, ket, Buurul, — dedi. — Börü baspas belderden aş, kuş konbos askalardan sekir. Talaska bar, abama bar. Semeteydin cürögü senin coktuguñdan küyüp catat; bar, oşol örttü öçür.

Buurul bir colu kayrılıp, çoronun iynin tişteri menen akırın kıstı — «a sençi?» degensip. Külçoro attın soorusuna çaptı:

— Men er kişimin, öz başımdın aylasın özüm tabam. Sen murassıñ, sen amanatsıñ. Ket!

At ketti. Adegende kölökö, anan şamal, anan — eç nerse. Karañgı anı cuttu, ordonun uykusu buzulgan cok. Külçoro öz atına minip kaytar colgo tüştü; içinde bir kubanıç, bir ceñildik, kırk kündön beri birinçi colu kökürögün tolturgan bir dem bar ele. Birok kubanıçtın artı köbünçö tuzak; munu bilgender bilet, bilbegender başına tüşköndö üyrönöt.

Too colunun tar kısıgına cetkende, asmandan tüşkönsüp, cerden önüp çıkkansıp, aldınan bir karaan payda boldu. Kişi emes ele bul; toonun sınıgı okşoyt — iyinderi kısıktın askalarına tiyip, kölökösü aydı caap turdu. Külçoro tizgindi tartıp kılıçka kolu cetkiçe oşol zor kol sunulup, çoronu eerinen cem baştıktı kötörgöndöy cula tarttı, koltuguna kıpçıdı. Külçoronun atı ürküp kaçtı; çoronun kılıçı kında, küçü kolunda kaldı. Döö alp kadamdar menen toonu közdöy, öydö, taş bolup kalgan calgızdıktı közdöy çıgıp baratkan.

Külçoro tıbırçıladı, tiştedi, muştum urdu; askaga urgançalık boldu. Oşondo tıbırçıloonu toktotup, tagdırına küydü:

— Ey kara tagdır! Buuruldu kutkardım dep cürüp, özüm temir kapkanga tüştüm. Semetey abam meni kütöt, kabarım cetpeyt. Ölsöm er maydanında ölsöm bolmok; döönün koltugunda, kaptın içindegi kozuday ketmey emnesi!

Döö toktodu. Çoronu askanın üstünö, sınıp ketçü nerseni koygondoy etiyattap koydu. Ay buluttan suuruldu; Külçoro oşondo kördü: döönün cüzündö kıtay çiyini cok ele. Mañdayı keñ, betteri talaa celi menen conulgan, közdöründö tutkun kalgan talaanın

sagınıçı bar ele. Döö öz tilinde emes, Külçoronun ene tilinde süylödü; ünü — köp cıl unçukpagan kişinin dattuu, birok cıluu ünü ele:

— Tıbırçılaba, cigit. Saga kıyar bolsom, ordonun tak ortosunda kıymakmın. Atım — Akayar. Cana men... men senin duşmanıñ emesmin.

— Kıtaydın eñ aybattuu balbanı Akayar kırgız çorosuna duşman bolboso, düynönün tartibi buzulgan eken, — dedi Külçoro; korkuusun cutup, şıldıñdı tilinin uçuna sürgön.

Akayar askanın tübünö çöktü. Zor koldoru menen cüzün bir sılap aldı — cıldardın çañın aarçıgansıp.

— Düynönün tartibi eçak buzulgan, balam. Men kırgızmın. Eştektin uulumun; Camgırçı menin öz agam. Caş kezimde Karı kandın kaarına kaldım; uşak kılıçtan kurç — meni ta Calgız közdüülör elinin cerine sürüştü. Köp cıl sürgün cedim, tutkunduk tarttım; taş cardım, çıncır kötördüm. Koñurbay cortuulga çıkkanda meni da çıncırımdan çeçip, koluna koştu; bolcolu balbanımın, çınında kişendüü atmın. Sen bul tünü Buuruldu çeçip catkanda men seni añdıp turdum. Cana dedim: mına kanım menen bir kişi; mına col.

Külçoronun içindegi muz caz selindey eridi. Birok çoro etiyattıktı koldon çıgargan cok:

— Söz — kuş, uçup ketet. Ant emne ekenin bilesiñbi, Akayar?

— Bilem, — dedi döö. — Anda bilgendin casaganın casaylı.

Eki er kılıçtarın suurudu. Kılıçtın mizin calanıştı; temirdin suugu tilge tiygende ant cürökkö tüşöt deşet. Ay — kübö, taş — kübö, eki er bir tuugan boluştu. Akayar ünün kısıktın celine da uguzbay, oyun Külçoronun kulagına kuydu:

— Koñurbay menen Ezkaranın ok ötpös soottoru bar; alar condo turganda al eköönö kılıç ötpöyt, korgoşun teşpeyt. Men içkeride kalam, ıñgayın añdıym, oşol soottordu kolgo tüşüröm. Salgılaş kızıganda kırgızga içkeriden cölök bolom. Sen abaña bar, ayt: kayıptan bir tuuganıñar bar, künü kelgende bilinet de.

— Aytam, — dedi Külçoro. — Sen gana sözüñdö tur.

— Men sözümdö turbasam, bul til bul anttı içmek emes, — dedi Akayar.

Oşol tünü Akayar ordogo kayttı; kayttı, birok murdagı Akayar bolup emes. Kire berişinde karoolçular colun tostu; kim ekenin suraştı, ötkörüşkön cok, biröösü döönün cüzünö şamın tosup «tün carımında kaydan kelesiñ?» dep ırsaydı. Akayar coop bergen cok; sürgün cıldarının büt kegi menen kılıçka asılıp, colun toskondordu birinen sala birin kıyrattı. Kanduu kılıçın karga aarçıp catıp asmandı karadı, içinen dagı bir ant içti: elime

kaytam. Kırk cıl biröönün kılıçın kötördüm; mından arı bul temir öz kanımdın gana akısın keset. Ölsöm — kırgız cerinde ölöyün, kalsam — kırgız oçogunda kalayın.

✦ ✦ ✦

Buurul üç kün, üç tün col cürdü; börü baspas belderden aştı, kuş konbos askalardan sekirdi, muzdu kancarday kesken suulardan keçti. Üçünçü tündün carımında Talas köründü; ay carıgında ak çatırlar akkuu üyüründöy cattı. At Semeteydin çatırın cıtınan taptı; çatırdın aldına toktop, uşunday kişenedi — uktagan kol but kötördü, cılkılar ün kattı, toolor cañırıktı üç colu kayra berdi.

Semetey sırtka atıp çıktı; butu cılañ, kökürögü açık, kolunda calañ kılıç. Közdörü adegende işengen cok, anan tolup ketti. Ay carıgında turgan attı tüşkö okşoşturup kolun közünö sürttü; at ordunda turdu, tüş taragan cok. Atadan kalgan murastın moynuna asıldı; at başın erdin iynine koydu. At da murdagı at emes, er da murdagı er emes ele; eköö teñ tutkunduk körgön, eköö teñ ayrılış cegen. Talaanın ortosunda bir er menen bir attın muñdaşuusu tañ agargança sozuldu; tegerekte aylana turgan çorolor, buurul sakal karılar, kalpagın töşünö baskan cigitter ünsüz ıylaştı. Cürök örtü suu sebilgen çoktoy taradı; birok çoktun astı dagı ele ısık ele: Buurul kelse, Külçoro kayda?

Semetey attın calın taradı, kişenderdin şıyraktarga kaltırgan caraların birden sıypaladı; cara körgön sayın tişin kıçırattı.

— Kim bayladı seni, kim urdu bul temirdi? — dep suradı, coop alarçuday. — Seni baylagan kol menin kolumdan kutulat dep oyloybu? Aytçı maga, Buurul: menin kozum soo beken? Seni çeçken al bolboso — kim; seni çeçken al bolso — özü emne çeçilip kele albadı?

At kişenedi gana; at tilinin tilmeçi cok ele. Bakay karıya cakındap, attın mañdayına kolun koyup, bir azga közün cumdu; anan Semeteyge buruldu:

— At soo kelse, çeçken da soo, — dedi. — Caraluu kabar soo kabardan ıldam basat; caman bir nerse bolso, eçak ugat elek. Sabır kıl, balam. Sabır — erdin ekinçi kılıçı.

Külçoro kubanıçtın şaşmalıgı cana anttın oordugu menen bir nerseni unutup kalgan: Akayar cönündö abasına salam, belgi, kabar ciberüünü. Bul unutçaaktık az cerden eki toonu birine birin kagıştırmak.

Antkeni ertesi künü Talastın çıgış kırınan calgız atçan tüştü. Atı — döbödöy, atçanı — toodoy; kölökösü örööndü karatıp, baskan ceri solkuldap cattı. Karoolçular kabardı cetkirgende Semetey Buurulga minip karşı çıktı. Eki beytaanış er, araları bir ok atım, toktop kalıştı; birin biri tikteşti.

— Kimsiñ, emnesiñ, ey bötön? — dep ün saldı Semetey. — Dos bolsoñ — dastorkonum açık, duşman bolsoñ — kılıçım dayar.

Akayardın tili baylangansıdı; aytar sözü, kötörgön sırı bar ele, birok mañdayındagı caş arstandın közündö şektin kılıçı suurulgan. «Külçoro kabar salgandır, meni kütüp catışat» dep kelgen; kabar cok, kütkön cok, bir gana karmaşka dayar cürök bar ele. Namıs eki caktan teñ oor bastı.

— At suralbayt, kılıç menen okulat, — dedi Akayar. — Er bolsoñ maydanga tüş.

Tüşüştü. Adegende attuu kagıştı; nayzalar kalkandarda çagılgan çaktı, attar sooru tiyişe kagıştı, tuyak baskan taştar uçkun çaçtı. Cana uşunday salgılaştı — al salgılaştı körgöndör neberelerine ayttı, nebereler neberelerine. Kün çıktı — salgılaştı, kün battı — salgılaştı; kılıçtar mokodu — kürsügö ötüştü; kürsülör talkalandı — nayzaga kaytıştı; nayzalar sındı — kur karmaşıp küröşüştü. Tünküsün eki ot cagılıp, eki er eki ottun başında dem alıp, tañ atkanda kayra turuşçu; biri ekinçisinin otuna kol sunbadı, biri ekinçisinin uykusuna kılıç salbadı — antkeni er erdin akısın bilet. Bir kün öttü, eki kün öttü, üç kün üç tün öttü; ne Semetey Akayardı cıga aldı, ne Akayar Semeteydi solkuldata aldı. Törtünçü künü çañ-topoloñ içinde alıştı; beşinçi künü ter, kan cana köktük menen; altınçı künü calañ köktük menen. Kol aylanta tegerektep, eç kim ortogo tüşüügö batına algan cok; eki too kagışkanda ortodo kalgan ezilet.

Cetinçi künü munarıktan bir atçan çagılganday keldi: Külçoro. Alıstan kördü alışkandardı, cürögü oozuna keldi, atının moynuna cata kaldı, cetti, eköönün ortosuna özün taştadı:

— Toktogula! — dep kıykırdı. — Toktogula, kanı birler! Abam, urba; bul er senin duşmanıñ emes, kayıptan kelgen bir tuuganıñ! Akayar, tokto; bul arstan — sen ant içip bergen Semetey!

Eki er, köküröktörü köörüktöy ırgıp-tüşüp, toktoştu. Külçoro tili cetişinçe, demi çıdaşınça aytıp berdi: Buuruldun kutkarılışın, toodogu tündü, eştek uulunun sırın, calangan kılıçtı, içilgen anttı cana özü unutkan salamdı. Aytkan sayın Semeteydin kabagı

cazıldı, Akayardın iyinderi tüştü. Akırı Semetey kılıçın kınga saldı, eki kadam bastı, döönün koldorun karmadı:

— Ceti kün saga kılıç şiltedim; ceti kün Teñir kılıçıma seni kıydırgan cok. Demek, mañdayıbızga bir tuugandık cazılgan eken. Koş keldiñ, eştek uulu. Koş keldiñ, kayıptan kelgen bir tuugan.

Oşol tünü Akayar Semeteydin ordosunda, oçoktun başında, Beecindin büt sırların töktü: Koñurbaydın münözün cana amalın, açuulanganda sol közü tarta turganın, kimdin sözünö könörün, kimden caşıruun korko turganın; Ezkaranın Çubak tukumuna bakkan bayırkı kegin; kırk uruu kıtaydın kaysı keçüü menen cürüp, kaysı suuda konorun, kaysı tölgöçügö söök ırgıttırıp, kaysı sıykırçıga köz baylatkanın, ok ötpös soottordun kaysı sandıkta, kança kulpu artında saktalganın. Semetey uktu; ukkan sayın aldındagı karañgı col carık bolgonsudu. Bakay karıya da oçoktun narkı öyüzündö ugup oturdu, ak sakalın taragan mancaları anda-sanda toktop kalıp cattı; karıyanın mancası toktogon cerlerdi Külçoro cattap aldı — antkeni Bakaydın mancası emnenin üstündö toktoso, tagdırdın tüyünü oşol cerde bolor ele. Kabar çatırdan çatırga, ayıldan ayılga taradı; kırgız eli kubanıç menen çaypaldı. Buurul sakalduular birine biri aytıştı:

— Bizge Akayar kelgen cok; bizge kut özü keldi.

✦ ✦ ✦

Ertesi Talasta toy kuruldu; kanday toy deseñ — körgöndör Kökötöydün aşın esteşti. Beeler soyuldu, kazandar asıldı, kımız seldey aktı; Babedinge tülöö aytıldı, nazirler ataldı, tilekter kökkö kötörüldü. Keñ-Koldun kaptaldarı boz üylör menen casandı; ayıldan ayılga atçandar çaptı, çakırılbagan can kalgan cok. Toguz kün, toguz tün tıngan cok şaan-şököt; balbandar küröştü, attar çabıldı, ırçılar aytıştı. Baldar Akayardın tizesine çıgıp, anın alakanına batkan baştarı menen anı tiktep kalıştı; döö ar birinin çaçın, cogotkon cıldarın sılaganday sıladı. Akayardı oçoktun törünö oturguzuştu; kat taanıgan, köp cürgön, köp körgön bul zor erdin oozunan çıkkan ar söz caştardın cürögünö uruk bolup tüştü. Akırı aksakaldar baş koşup çeçim kılıştı:

— Bul er kat bilet, col bilet, cosun bilet. Atı mından arı Muraapı bolsun; ata tutup, törgö oturguzalı.

Oşentip Akayarga Muraapı degen at koyuştu; kırgız eli anı ata tuttu. Akayar al tünü, sürgündün birinçi tününön beri birinçi colu, tüşsüz uktadı; kırk cıldık taş oşol tünü kökürögünön kötörüldü deşet. Birok kubanıçtın ünü calgız dos kulagına cetpeyt; duşman kulagı kubanıç ününö börü kulagınan sak.

Kabar Beecinge cetti: Buurul kaçırılıptır, Akayar kırgızga koşuluptur, Talasta toy kuruluptur. Alooke uulu Koñurbay munu ukkanda kaygı-kaardan örttönüp çıktı; murutu kan içkensip tikçiydi, közü kantaladı, tişi kıçıradı. Ordosunun türkügün muştumu menen cardı, ordunan turdu, kırk uruu kıtaydın kandarına, balbandarına, alptarına, tölgöçülörünö kabar saldı:

— Çogulgula! Atım taanılbas, naamım atalbas boldu. Kolumdun tak kindiginen at uurdaldı; kolumdun balbanı duşmanga kaçtı; cana kırgız menin atımdı ata-ata toy kurup catat. Kaçkan attı, taygan çıkkınçını, külgön kırgızdı birden esepke tartam. Ant bolsun: kırgızdı cerinen kıyam; Talasta oçok tütöböyt, boz üy tigilbeyt, kımız köbürböyt!

Tölgöçülör tölgö açtı, söök küygüzdü, cıldız karadı; biröö «ceñiş» dedi, biröö unçukpadı. Unçukpagandardın birin Koñurbay öz kolu menen muuntturdu; andan kiyin bardık tölgölör ceñişti körsöttü. Kırk uruunun kandarı birinen sala biri tize büktü; Ezkara kekten sargaygan cüzü menen eñ aldıda oturup, Çubak atı atalgan sayın alakanın tırmaktarı menen kanatıp cattı.

Kırk uruudan asker kuyuldu; kumurskaday kaynagan tümöndör colgo tizildi. Çañ bulutu üç kündük coldon körünüp, cer koldun salmagınan ontop cattı. Talaska çabarmandar cetti: kele catışat.

Oşol künü Bakay karıya, ak sakalı töşündö, ak kalpagı başında, kart cigitterdi cana caş arstandardı tegeregine cıydı. Manastın kançа cortuulun körgön, kança azasın kötörgön oşol eski cürök dagı bir colu toodoy turdu; ünü caşına karşı, toodon köçkön seldey ele:

— Ey kırgızdın erleri! Duşman kalıñ; kalıñı menen maktangan calgızdıkta sınalat. Tiginde kööp turgan kapırga cekege kimiñer barasıñar? Kim er maydanına çıgıp eldin betin carık kılat? Cana ukkula: bul soguş kaçırıp urar soguş emes. Etti söökkö ura-ura soguşabız; kıtaydı aldıbızga salıp ta Kakanga çeyin kubalaybız. Ce baş berebiz, ce curt kalat; eköönün ortosu cok.

Maydan bir azga tınç kaldı. Anan saptardın arasınan bir cigit atılıp çıktı: Çubak uulu Kançoro ele. Tize büktü, baş iydi, ünü titirebey süylödü:

— Bakay atam! Maga bul elde kimdir biröölör «kul» deyt; atımdın aldına kölöködöy tüşöt bul söz, kün-tün cakamdan ketpeyt. Uruksat ber, maydanga men barayın. Ölsöm — «kul öldü» deşpesin, «er çoro öldü» deşsin; cosunum menen kömülsün söögüm. Kalsam — oşol kara söz kılıçımdın suusunda erisin.

Maydanda duuldagan ün kötörüldü; kimdir biröönün közü caşıldandı, kimdir biröönün kökürögü kööp çıktı. Tört uluttun aksakalı alakan cayıp, bata berdi. Bakay mañdayınan öptü:

— Oozuñdan çıkkan söz mañdayıña cazılsın, — dedi. — Kul degendin tili kurgasın; sen bügündön baştap Çubak uulu Kançorosuñ, boldu.

Sarı kan iyninen kagıp koydu, Külçoro egiz kozusun booruna bastı; eki çoro mañday tiyiştirip, bir dem unçukpay turuştu. Al cımcırttıkta eki cürök emneni süylöştü — anı bir kazanda kaynagandar gana bilet. Semetey eki çorosun eki cagına alıp, közü tolup elge kayrıldı:

— Bular maga atam Çubaktan kalgan belekter; biri oñ kolum, biri sol kolum. Teñir eköönü teñ kalkanım kılsın.

Kançoro attandı; Baytaylaktın tizginin kagıp, maydanga çıktı. Karşı saptan bolso Koñurbaydın tandalma baleesi çıga keldi: Kococaş uulu Çandıayak. Kuu mergen ele bul; sıykır bilet, köz baylayt, atkanın cazbayt, urganın ekinçi turguzbayt deşçü. Atının üstündö cılanday iyreleñdep kelip, tilin kamçıday şakıldattı:

— Ey kırgızdın kulu! Atañ Çubak atam Kococaştın başın cegen; bayırkı öç cañı kan surayt. Kel, kel — sööktörüñdü Talastın itterine ülöştüröyün; kel — atıñdı cel da atabas kılayın!

— Öç seniki, maydan meniki, — dedi Kançoro. — Sözdü uzartpa; söz — kempirçaldın, maydan — erdin işi.

Salgılaştı. Eki kol eki kaptalga tizilip, dem albay karap turdu; maydandın çañı eköönün teñ tizesinde, eköönün teñ mañdayında ele. Kançoro arstanday kaçırdı; nayzası Çandıayaktın kalkanın eki iret solkuldattı, kılıçı bir iret iynin caladı. Kırgız sabınan duu kötörüldü; «ay kozum, ay Çubaktın uulu!» dep kıykırgandar boldu. Birok Kococaş uulu tüz karmaştın kişisi emes ele; amalga bügüldü, çegindi, aylandı, kaçımış etti, bukturmaga tarttı. Bir sırduu ok zırkıradı; Baytaylak açuu kişenedi. Ekinçi ok, üçünçü ok; canıbar kuladı, süyröldü, talkalandı. Kançoro cöö kaldı; cöö er attuu amalçıga karşı — caradar arstan: aybattuu, birok kanı agıp turat.

Çandıayak munu menen tim bolboy, kaptaldan coldoşun çakırdı:

— Çoñkara! Tüş ıldıy, arstan kapkanda!

Çoñkara alp tüştü; köç üyündöy kürsüsü iyninde, kölökösü Kançoronun üstündö. Eki caktan kısıştı. Kançoro aylandı, çimirildi, kılıç caadırdı; birine şiltese ekinçisi basıp kirdi, ekinçisine burulsa — berkisi çalıp öttü. Külçorodon acırap kalgan; calgız kanattuu kuş uça albayt, calgız kolduu er kutula albayt. Akırı üstünö tor ırgıtıştı, arkan salıştı, çalma çırmaştı; erdi çañga oonatıp, koldorun arkasına kayış menen tañıştı.

Kıtaylar başına üymölöktöştü; biri tepti, biri tükürdü. Içinen tölgöçü keyiptegi biröö Koñurbaydın buyrugun okudu:

— Bul — Çubaktın uulu. Ezkaranın atası Çubaktın kılıçınan cıgılgan; bayırkı öçün alsın dep munu Ezkaraga cönötkülö. Kaçırga tañgıla, Beecin coluna salgıla!

Kançoronu kaçırdın conuna kömkörösünön tañıştı. Er çıkpas orgo tüşkönünö küyüp, kara tagdırına koşok koştu; koşogu kaçırdın kadamdarı menen solkulday-solkulday, een keçüülördö cañırdı:

— Ey kara tagdır, ey döñgölögü teskeri zaman! Er maydanına çıktım dep cürüp, amal orusuna tüştüm. Canımda cölök bolor kırgız cok; acıratıp alar Bakay abam bul cerde cok. Egiz kozum Külçorom, sen kaydasıñ? Semetey sultanım, kuluñ degen Kançoroñ kaçır conunda baratat; ölümgö barsa kaygırbayt — atsız ketüügö küyöt. Ey Talastın suusu, sen kübösüñ; ey Ala-Toonun karı, sen kübösüñ: men kaçkan cokmun — kamaldım; men iyilgen cokmun — tañıldım!

✦ ✦ ✦

Kabar Talaska kara kuştay kondu: Kançoro tutkun. Külçoro munu ukkanda ordunda tura albay kaldı; cürögü kapasına sıybagan şumkarday kagınıp cattı. Tüz Bakaydın çatırına barıp, tize büktü:

— Bakay atam, uruksat ber. Kançoro menin egiz kozum; bir kazanda kaynaganbız, bir cakadan baş çıgarganbız. Al kaçır conunda baratkanda men oçok başında otursam — bul et maga aram, bul uyku maga uu. Barayın, duşman karoolunun tübünö ceteyin; ölüübü-tirüübü, kabarın alayın. Coldo Koñurbayga kez kelsem — al da ırıskım.

Bakay karıya uzakka tiktedi; közündö tınçsızdanuu da, sıymık da bar ele.

— Acırap kalgan kanattın azabın bilem, — dedi. — Bara ber, balam. Birok unutpa: amal menen cıgılgan açuu menen turbayt; akıl menen turat. Közüñ kurç, cürögüñ muzdak bolsun. Teñir coluñdu açsın, Kıdır coldoşuñ bolsun.

Külçoro attanıp, tañ agarbay turup duşman karoolun közdöy calgız colgo çıktı. Tak oşol maalda, tüzdün narkı betinde, eki kol birine biri cakındap, ortodogu maydan ölüm üçün şıpırılganday turu ele.

Cana koldun aldına Semetey özü çıktı.

Buuruldun üstündö, ok ötpös cabuusuna oronup kele cattı; başında atadan kalgan tuu, kolunda Akkelte, conunda Kanıkey ene kırk kız menen kırk tündö tikken Akolpok. Cana calgız emes ele: körgön kişige, canaşa kayıp koldooçular kaalgıp kele catkan. Oñ cagında kök kabılan cortup, sol cagında colbors basıp, artınan acıdaar cerdi calay agıp, başının üstündö Alpkarakuş kanat cayıp turdu. Çiltender arstandın canında ele; kapırdın tölgöçülörü munu körüp öñdörü kagazday kubardı, saptarda kaltırak cügürdü.

Çandıayak kaptaldın tübündö atın burup, bul aybattı karadı; karadı da, içinen, özünö da moyun aluudan korkup mınday oy ötkördü: «Uşul er menin erim bolsoçu; uşul tuunun astında men bassamçı. Mınday sultandın aldında kul boluu miñ kandın canında baş boluudan artık.» Birok kan suudan koyuu, öç baldan tattuu; Kococaş uulu başın silkip, cürögündögü oşol bir uuç carıktı öçürdü. «Atamdın öçü, — dedi özünçö, — eki çoronu katar baylaym, üçünçü kılıp sultandı kaçırga artam; Beecinge oşentip kaytam.»

Maydandın narkı çetinde bolso Külçoro colun toskon birinçi balee menen kagışıp da ülgürgön: Çoñkara alp köç üyündöy kürsüsün başının üstündö üyrüp üstünö kele catkan. Kürsü tüştü; Külçoro atın cıldırdı, kürsü cerdi soktu, cer çuñkur berdi. Kürsü dagı kötörüldü; Külçoro bul colu kaçkan cok, alga umtuldu, kılıçın eki koldop karmap uşunday çaptı — zor kürsü tak ortosunan kars sındı; temir başı topurakka kömüldü, sabının carımı Çoñkaranın kolunda kaldı. Alp kolundagı cartı saptı deldeye tiktep kaldı; oşol bir dem deldeygen uçurda Külçoronun kılıçı işti bütürdü. Kıtaydın beli oşol künü oşol cerde bügüldü; aldıñkı saptar artka kaynadı, arttan kelgen tolkun aldıga bastı, kol öz salmagının astında çaypaldı.

Munu körgön Çandıayak tüz karmaştan ümüt üzüp, sıykırga asıldı. Atınan tüşüp, cerge toguz sızık sızdı, oozunda kara sözdördü kayrıdı, baştıgınan sırduu topuraktardı sapırdı. Cana kün, çak tüştö, karardı. Kün biröönün alakanı capkansıp öçtü; kuştar uyaga kaçtı, attardın közü çakçaydı. Carık tartıldı, asman basırıldı, buluttar kazanday kaynadı; altı caktan möndür tögüldü — muştumday iri, muzday katuu, oktoy ıldam. Möndür kişige,

attardın soorusuna, kalkandardın betine dobulbas kagıp cattı; asker köz aça albay, at baş kötörö albay kaldı.

Oşol karañgının içinen Çandıayak beldüü mıltıgın sundu. Attı; dagı attı; cüz colu, beş cüz colu, miñ colu attı. Sırduu oktorun da koştu araga; ar ok zırkıraganda Semeteydi atınan çakırgansıp cattı. Korgoşundar Akolpokko tiyip möndürdöy tögülüp, oktor ak çepkendin betinen taygalanıp cerge sayılıp cattı; Kanıkey ene tikken ar ilmek bir bataday karmap turdu. Semetey da kuru turgan cok; Akkelteni sundu — atadan kalgan kural kürkürögön sayın karañgıda bir caraka açılıp, kapır saptarında bir ökürük ösüp cattı.

Birok sıykır etti çarçatpasa da, küçtü kemiret. Buurul üç kün-üç tündük coldun, ceti kündük küröştün cana bul korgoşun camgırının astında çarçadı; demi ısıdı, kadamı kıskardı, soorusu titiredi. Semetey attın moynun sıladı:

— Az kaldı, murasım, az kaldı, — dedi. — Temir kişenden kutulgan et çarçoosuna ceñilmek bele?

At başın silkip, dagı bir kadam şiltedi; birok kadamdın aldında cer emes, saz catkansıdı. Kıtay munu kördü; kalıñ kol çarçagandın cıtın börüdöy alat. Oñdon bir tümön, soldon bir tümön, arttan üç tümön; tegerek-tegerek kurçaştı. Bir kat, üç kat, on segiz kat kurçaldı Semetey. Sırttan karagan kişi karañgı deñizdin ortosunan calgız aska körmök: kök cal sultan koldun ortosunda Kap toosunday calgız turu. Kılıçı tüşkön sayın tegerek açılıp, kılıç kötörülgüçö tegerek kayra cabılıp cattı. Ölüm sabırduu dooçuday çemberdin sırtında kütüp turdu. Kırgız sabınan körgöndör öksüdü, karılar sakalın culdu; birok araga kireyin degen ar araket karañgıda cana möndür astında sınıp kaytıp cattı.

Tak oşol demde maydandın çetindegi döbödön bir atçan köründü. Külçoro ele; Kançoronun izin kuup bara catıp kündün kürkürögün ugup, karañgını körüp, cürögü aga «kayt» degen. Döbödön karadı da kördü: abası on segiz kat duşmandın içinde calgız. Körgönü aga sabak boldu, sabak çok boldu, çok uraan boldu. Kökürögün tolturup, atalardın atasının atın asmanga ırgıttı:

— Kan Manas! Kan Manas! Kan Manaas!

Al uraan asman ayrılganday cañırdı; möndür bir azga toktogonsudu, karañgı bir azga suyuldu. Kıtay askeri al attı bilçü; al at — atalarının tün çoçutkanı ele. Külçoro atın cardan akkan seldey koyo berip, calgız özü koldun içine kirdi. Kılıçı tegirmen taşınday aylanıp, kirgen cerinde col, ötkön cerinde caraka kalıp cattı. Bir kattı cardı, üç kattı cardı; tordu çeçkendey, örümdü sökköndöy on segiz kattı çaçıp, abasının canına cetti.

— Keldiñbi, kozum? — dedi Semetey; ünündö ceti kündük çarçoo, ceti cıldık kubanıç bar ele.

— Keldim, sultanım. Bir colu salamdı unutsam — ceti kün kunun sen tölödüñ; dagı bir colu canıñdan ayrılsam — atımdı öçür. Mından arı kılıçıñ tiygen cerge kılıçım tiyet.

Emi eköö canaşa ele; nayzaları katar, attarı iyin tiyişe, condoru birine biri amanat. Biri oñgo çapsa, ekinçisi soldu korgodu; biri dem alganda ekinçisinin kılıçı eki kişilik aylandı. Eki er bir bolgondo on segiz kattın ökümü kalbadı; çember korkuudan keñidi, keñigen sayın içkerdi, içkergen sayın ayrıldı. Kıtay saptarında «artka!» degen ündör «alga!» degenderdi muunta baştadı; tuular çaypaldı, dobulbastar adaştı, kalıñ curttun cürögünö oşol eski at — Manas atı — muzdak suuday siñdi.

Birok Çandıayak bagıngan cok. Kococaş uulu dagı bir iret tür almaştırdı: bir karasa — kızıl kiyip oñ kaptaldan ok caadırıp catat, bir karasa — caşıl kiyip sol kırdan korgoşun tögüp catat. Eç kim anı karmay albay, eç kim ordun bolcoy albay cattı; camgırday ok, möndürdöy korgoşun eki arstandın üstünö tınbay caap turdu. Akolpok karmap cattı, Akkelte coop berip cattı; birok kün dagı ele karañgı, sıykır dagı ele cañı ele — cana maydandın narkı çetinde, eç kim körbögön bir coldo, bir kaçır, conunda tañılgan bir er menen, Beecindi közdöy kadam-kadam uzap bara catkan.

Semetey korgoşun camgırının astında bir azga başın kötördü; karañgı asmandın artınan, çıgıştan, Beecin cagın karadı. Al cakta, duşman dastorkonunda, bir tuuganının tagdırı oyunday tigilmek; cana ar oyundun bir kunu, ar kundun bir kan baası bar ele. Arstan munu cürögü menen bildi, kılıçın ogo beter bek karmadı.

— Çıda, Kançoro, — dedi eç kim ukpagan ün menen. — Bul camgır basılat. Cana biz barabız.

29-BÖLÜM

Duşman dastorkonundagı amal cana kandın kunu

Beecindin darbazaları dagı bir colu temir kustu. Esenkan tukumunun tölgöçülörü ceti kün, ceti tün tölgö açıp, alastap tütötüp, cilik ırgıtıp, cıldız sanap, akırında bir gana ısımga toktoluştu: Çañdayak. Al mergen da, sıykırçı da ele; atkan cebesi karañgıda cılanday iz kuuyt, okugan dubası asmandı kara kiyizdey çümköyt deşçü. Enesi anı ay tutulgan tünü üñkürdö törögön deşçü; beşikte catkanda ele emgen sütün uuga aylandırçu eken deşçü. Tümön-tümön asker anın artına tizildi; tuular kötörülüp, surnaylar tartılıp, dobulbastar kagılıp, cer solkuldadı. Talaanın uçunda çañ bulutu toodoy kötörülgöndö, Semetey menen Külçoro coldorunun kesilgenin tüşünüştü. Oktun camgırınan cañı ele çıgışkan ele; carattarı suuy elek, attarının teri kurgay elek catıp, aldılarına bul kara sel üyüldü.

Cebe camgırday caadı. Asman teşilip, içinen temir tögülüp catkansıp, ızıldagan ün bir zamatka tıngan cok. Akkeltenin tütünü basıla elekte kayra oktoldu, kılıç kından çıga elekte

kalkan ayrıldı. Cebe kiyizge sayıldı, cebe eerge sayıldı, cebe topurakka egindey tigildi. Semetey ata muras tulpardın moynuna eñkeyip, kaştarının aldınan oşol kara seldi tiktep turdu. Sanaganı sanagan: kulagan ar bir duşmandın orduna onu kele cattı; deñizdi kılıç menen soolutup bolmok bele? Bir irmem, bir gana irmem, cürögünö şek tüştü: artka kaytuu, Talaska çeginüü, ak sakal Bakaydın tizesinin tübünö barıp akıl suroo, küç cıyıp kayra kelüü... Bul oy tilden tögülö elekte Külçoro atın anın aldına sürdü. Çoro agasının közünön ötköndü okugan ele; baatırlar biri-birinin cürögün cüzünön okuyt.

— Agam, — dedi, közdörü çoktoy canıp, — kaçkandın artınan ölüm da külöt eken, duşman da. Biz Manastın oçogunan çıkkanbız; kaçkandan körö karmaşa cürüp ölöbüz. Kaytsañ coluñ açık bolsun, men uşul cerde kalamın.

Semeteydin cüzünö kan tepti. Uyattan emes, kandan kelgen oşol bayırkı otton. Tizginin tartıp, Akkelteni oñdodu.

— Söz senin sözüñ, Külçoro. Ölsök bir çuñkurda, kalsak bir tuunun astında.

Eki baatır tümöndördün karşısına eki askaday tike turdu.

Çañdayak bolso salgılaştın er maydanında bütpösün bilçü. Karşısındagılar kılıç menen kulabasın birinçi kündön ele tüşüngön; anday bolso asman kulansın üstülörünö. Tilinin aldında katkan kara sözdördü çeçip, kökkö çaçtı; alakanındagı cay taşın calap, şamalga tostu. Küpö-kündüz kün öçtü. Asman ıştalgan kazandın içindey tünördü; tuman kiyizdey bastı; möndür koy başınday taş-taş bolup caadı. Bir kün emes, beş kün emes; on beş kün, on beş tün düynö tüngö aylandı. Attar ürküp kişenedi, cerdin çöbü muzga aylandı, taş carıldı, kuş uçpas, kerben ötpös boldu. Talaa öz cüzün unutup kalgansıdı; kündüzdün atı kaldı, özü ketti.

Oşol karañgıda cebeler dagı da col taap turdu. Kanıkey ene kezinde iyne-iynelep, duba-dubalap tikken ok ötpös Ak olpok, oşol ıyık soot, tigiş cerlerinen sögülö baştadı. Ar bir sögük — enenin bir üşkürügü üzülgön cerdey ele. Semetey kolun töşünö alıp barıp ayrıktı sıypalaganda, mancaları enesinin Buharanın tündöründö iyne karmagan mancalarına tiygendey boldu; içi sızdadı. Darısı soolup, saadagı boşodu; akırkı cebesi da caadan ketti da, kayra kelbedi. Baatır calgız özü, köö sıyaktuu tündün ortosunda kaldı. Col körsötör cıldız cok, cürök cılıtar ün cok; calgız möndürdün taşka urulganı, dagı öz demi. Içinen bir ün: «Atam Manas da Beecindin aldında uşintip calgız kaldı bele? — dedi. — Almambet menen Çubak cıgılganda asman uşintip tünördü bele? Cetim östüm, atamdın cüzün körgön cokmun; emi al ölgön topurakka men sulap kalambı?» Ümütsüzdük muzdak cılanday koynuna kirdi. Kolun kılıçtın sabına koydu; sap da üşüp kalıptır.

Dal oşol maalda karañgını tilip-tilip tuyak dabışı keldi. Külçoro ele; teri toñup, kirpigine kıroo tartılıp, birok közü köz boydon. Agasının canına cetip attan tüştü, tizesin cerge urdu.

— Agam, — dedi, — bul sıykır kılıç menen kesilbeyt, cebe menen teşilbeyt. Maga altı kün möönöt ber. Altı kündö ce bul kara buluttun tüyünün çeçemin, ce atımdı ekinçi atabagın.

— Bul zulmat tündö kayda barasıñ?

— Duşmandın karoolun Şıpşaydardın uulu Cezbilek karmayt; toodoy döö, Çañdayaktın közü menen kulagı. Adegende anı kulatamın. Kalganın kök bilet, men bilemin.

Semetey çorosunun iynine kolun koydu. Söz aytkan cok; söz oşol kol basuuda ele. Külçoro atına ırgıp mindi, tuman içine erip cok boldu.

Kara-Üñkür tarapta, askalardın tübündö, üç kün, üç tün bugup cattı Külçoro. Bılk etken cok, cötölgön cok; taştın canında taş boldu, tamırdın tübündö tamır boldu. Kıroo sakalına cabıştı, açkaçılık kursagın kemirdi; köñül burgan cok. Atası Almambetten kalgan bir söz cürögündö bar ele: sabır — mergendin birinçi ogu. Törtünçü kündün ala kölökö maalında Cezbilek köründü: boyu — döbö, kölökösü — öröön, demi — boroon. Baskan sayın askalar kıçırap, kurundagı selebesi eşiktin kaalgasınday çaypalıp cürdü. Döö karool otunun başına çögüp, cılkının alp sanın kemire baştaganda, Külçoro sırduu nayzasın karmadı. Al nayza pirlerdin demi tiygen nayza ele; caltıldabayt, birok cazbayt. Bir dem menen tura kaldı, nayza ışkırdı, döönün akıreginen kirip cürögün taptı. Cezbilek kıyılgan çınarday kuladı; cer eki iret ontodu, ottun çogu abaga çaçıradı. Külçoro döönün başın kesti, kanduu işin bütürgön soñ döönün toodoy kiyimderin çeçip, öz üstünö kiydi; çepken kenen keldi, içine kiyiz orodu; kalpagın başına, ötügün butuna kattadı; döönün şakegin mancasına, tumar baştıgın moynuna taktı. Küzgü bolso, öz enesi taanıbayt ele. Emi al Külçoro emes; kıtaylık balban Çoñbalban ele. Basıgın da özgörttü: iyinder artka, eek öydö; tekeber bastı, antkeni döölör tekeber basat.

Çañdayaktın ordosuna cetkende kol kuuşurup, kıtayça ırasım menen iyildi.

— Uluu sıykırçı, — dedi, — men Sazañşañ kanı Madıkandın uulumun; Çoñbalban deşet meni. Karooldo Cezbilek menen kuçaktaştık, bir tuugan bolduk; meni saga al ciberdi. Buruttun başın alıp kelgenge han kızı berilet imiş; men oşol başka keldim.

Kuu ele Çañdayak; birok kuunun da közün tekeberdik baylayt. Karşısındagı döö kelbetke, tak kıtay tiline, asıl ısımdarga karadı da, cürögü may bayladı. «Tekteşim keliptir, — dedi, — han uulu da, balban da. Buruttun başı emi eki koldun ortosunda». Dastorkonun caydı, kımızdın orduna öz kolunun şarabın sundu; çatırının sırların körsöttü, möndür kaysı söz menen caarın, tuman kaysı dem menen çögörün aytıp berdi; anan ogo beter taşıp, büt caragın, caasın, saadagın, dubaluu taştarın belek dep aldına tizdi. Maktangısı kelgen adam kazınasının eşigin öz kolu menen açat. Kuralsız sıykırçı — cünü culungan kuş; Külçoro munu bilçü cana cılmayıp, ıraazı bolgonsup, sabır menen küttü. Içindegisin cüzünö çıgargan cok; cüzü Çoñbalbandın cüzü, cürögü Almambettin cürögü ele.

Ubakıt cetip, tün menen kündün belgisiz bir saatında, Külçoro kolun sunup Çañdayaktın atının çılbırın karmadı; anan sıykırçının cakasına carmaştı. Al carmaşuu bir carmaşuu ele: alışkanı ceti kün, ceti tüngö sozuldu. Sıykırçı birde tütün bolup sapırıldı, birde taş bolup oordodu; Külçoro koyo bergen cok. Baskan cerleri çuñkur boldu, tiygen cerlerinde askalar talkan boldu. Cetinçi kündün ayagında Külçoro sırduu nayzanın sabı menen sıykırçının tizesin sındırdı, töşünö çögüp, koldorun kayış-kayış bayladı. Anan anı kaçırga cüktödü; kurcunga belek salganday.

Suralgan möönöt eçak tolup, aşıp da ketken; birok Semetey ordunan cılgan emes: «Külçoro tirüü bolso kelet, ölüü bolso söögün özüm alamın» degen. Közü coldo, cürögü alkımında kütüp turganda, tuman ayrılgan cerden adegende kaçırdın başı, anan attın kaşka tumşugu, anan Külçoronun özü köründü. Semeteydin aldına cetkende kaçırdı çögörüp, cügün tüşürdü.

— Agam, — dedi, — asmandı karaartkan uşul eken. Al, atalarıñdın aldında ökümüñdü çıgar.

Semetey Çañdayaktın çeçilgen sıykırınan kayra agargan asmanga bir karadı; on beş kündön beri körbögön kün kar aşuulardın kırın kümüşkö boyop catkan. Anan cerge çögölögön sıykırçıga buruldu. Ünü tereñ kuduktan çıkkansıp uguldu.

— Atam Manastın kanı cerde kalgan. Almambettin, Çubaktın, Sırgaktın kanı cerde kalgan. Kırk çoronun, kançalagan baatırdın kanı... Bügün oşol kandın kun künü.

Zulpukor kından suuruldu; kün nuru bolotko tiygende kılıç bir iret, bir gana iret, börüdöy ulugansıdı. Semetey atalarının kandın kunu dep Çañdayaktı seksen beş bölükkö böldü; ar bir bölük cerde kalgan bir armanga kun ele. Talaanın kargaları oşol künü toydu.

✦ ✦ ✦

Kabar Beecinge kara kuştay uçtu: Çañdayak tirüü karmalıp, seksen beş bölükkö bölünüptür; Cezbilektin başı denesinen bölök, tümöndör başsız, sıykır buzulup, asman açılıptır. Koñurbay ordosunda bul kabardı ugup catıp kaştarı tüyüldü, çıkıyındagı tamırı kööp çıktı; kolundagı altın ayaktı uşunçalık kıstı — ayak iyreyip kaldı. Karı keñeşçisi Ezkara tayagına süyönö-süyönö aldıga çıktı.

— Kanım, — dedi, — Çañdayaktay sıykırçı ketken bolso, bizge kalgan col — artka çeginüü. Kagandın ölkösünö baş kalkalaylı, künü kelgende küç toptoybuz.

Koñurbay karıga uşunday karadı — köz karaşı kılıçtan kurç ele.

— Sen alcıp kalıpsıñ, Ezkara! — dep kürkürödü. — Agargan sakalıñ menen kaçuunu süylöysüñ. Men Alooke handın uulumun, Keçildin kanımın; menin tukumumda kaçuu cazılgan emes. Buruttan kaçkandan körö baarıbız tegiz kırılalı! Uksun munu Kakançındın kırk uruusu: kim artka kadam taştasa, başı menin kılıçımdın akısı.

Asker bul ant menen kayra cıyıldı; birok cıyılganı dene ele, cürök emes. Tünküsün oçok başında askerler şıbıraştı: Semeteyge ok ötpöyt imiş, Külçoronu çiltender korgoyt imiş, eköönün artında Kıdır cüröt imiş; Cezbilektey toonu bir nayza menen kulatkan kolgo kılıç teñ kelmek bele... Şıbır askerdin içine kök baskanday cayıldı; kök baskan kamırdan nan bolboyt, korkok cüröktön asker bolboyt.

Koñurbaydın öz keñeşçileri da ordodo başkaça aytışkan cok. Biri ayttı:

— Kanım, Semetey — Manastın tukumu; ene kursagında duba menen cuurulgan, Buharada Kıdırdın kölökösündö öskön.

Biri ayttı:

— Külçoro — Almambettin uulu; atasının öçü anın süt tişi menen koşo çıkkan. Pirler anı kırk colu ölümdön kaytargan.

Üçünçüsü ünün ogo beter basañdatıp koşumçaladı:

— Adam balasının kılıçı bul eki arstanga ötpöyt, kanım. Ötsö, Çañdayak seksen beş bölük bolmok emes.

Koñurbay unçukpadı. Unçukpadı, antkeni açuu menen aylasızdık cürögündö birinçi colu bir dastorkongo oturgan ele.

Talas tarapta bolso başka esep cürüp catkan. Külçoro Çañdayaktın çatırınan calañ carak emes, söz da terip algan: Kıtaydın ırasımın, burkandın dubasın, sancıranın butaktarın sıykırçının oozunan birden cattagan. «Kılıç menen açılbagan eşik til menen açılat, — dedi özünçö. — Koñurbaydın çebine asker batpayt, birok bir calgan batat». Munu da agasına keñeşpey kılgan cok; tünü, oçok başında, oyunun birinçi tüyünün tüydü da, calgız özü, kıtay kiyimi menen, Beecin coluna tüştü.

Mına oşol aylasızdıktın ortosuna, kündördün birinde, darbaza sakçıları bir bötön kişini alıp kelişti. Boyu — terektey tüz, iyni — aska, tili — bal; kıtayça kiyingen, kıtayça baskan bir cigit. Koñurbaydın aldında ırasımga ılayık iyildi, tüzöldü, közün ala kaçpay süylödü.

— Uluu han, — dedi, — men alıskı elden kelemin, birok kanım saga alıs emes. Tüp atabız Çılabadan taradık; tegibiz bir, tübübüz bir. Cıldar boyu burut içinde kaldım, tilin üyröndüm, colun cattadım; birok etim kıtay eti, söögüm kıtay söögü. Emi öz tübümö kaytuuga keldim. Kalçanın burkanına tabınayın, senin tuuñdun astında ölöyün deymin.

Bul cigit Külçoro ele; kırgızdıgın tilinin astına kömüp, atın tumandın artında kaltırgan. Koñurbay anı uzakka tiktedi. Tekeber közdör özünö okşogondu süyöt; han karşısındagı cazı iyinderden öz caştıgın kördü. Oşentse da daroo işengen cok; kırk cıl Manas menen karmaşkan adamdın şegi oñoy menen uktaçu emes. Sınadı: sancıra ayttırdı — ayttı: Çılabadan ıldıy ceti ata, at-atı menen, suuday; ırasım suradı — bildi: dastorkongo oturuşu, ayagın karmaşı, salam alışı — baarı ordunda; burkandın aldına çögölöttü — çögölödü. Külçoronun tizesi cerge tiygende cürögü Talasta ele, birok mañdayı burkandın kölökösündö boldu; oyundun kunu uşul ele, tölödü. Içinen: «Atam Almambet da bir kezde Kıtaydan kırgızga ötkön, — dep oylodu. — Al carıkka baskan, men karañgıga tüşüp baratamın. Birok karañgıga tüşpöy tañ atpayt».

Koñurbaydın muzdan caralgan cürögü kün körgöndöy eridi.

— Bügündön baştap sen menin bir tuuganımsıñ! — dep kıykırdı. — Uksun Beecin, uksun Kakançın: maga kayıptan bir tuugan keldi! Sazañşañ menen Bakburçundun handıgı seniki bolsun. Altın tak seniki, altımış cıl döşüdö sogulgan kılıç seniki. Algara külügüm bar, calın sapırsa kün nurun ekige bölöt; al da seniki!

Beecinge çabarmandar uçtu, toy kuruldu, kazandar kaynadı. Koñurbay kubanıçtan caşarıp ketkendey ele; bir tuugan tutkan cigitin canınan çıgarbay, dastorkondo tizesinin tübünö oturguzup cürdü. Bir tünü, kımızdın orduna ötkön içimdikter içilgenden kiyin, handın tili çeçilip, köñülündögü taştı çıgardı.

— Bir tuuganım, — dedi, — sen buruttun içinde öskönsüñ; Semeteydin tilin bilesiñ. Anı tınçtıkka köndür, Kıtayga dos kıl. Orduna men emne beremin deysiñbi? Kırk uruu kıtay elin beremin. Ceti miñ kızdın eñ suluusun beremin. Altın cüktögön altı miñ attı Manas menen Almambettin kunu dep aldına tögömün. Bular az bolso, toksongo tayagan uşul başımdı da tartuu kılamın; bolgonu uşul kan toktosun, bolgonu eki el birin-biri kırbay otursun.

Külçoronun içinen bir ün: «Kunuñdu öz oozuñ menen berdiñ, Kalça», — dedi; birok cüzü cılmaydı, tili tattuu boldu.

— Han agam, — dedi, — bul iş maga amanat bolsun. Semeteydin canına barayın, köñülün cibiteyin. Tınçtıktın tüyünün uşul koldorum menen baylayın.

✦ ✦ ✦

Talas colunda, daldoo bir kar aşuunun artında, Külçoro agasının aldına çögölöp, baarın birden aytıp berdi: Çılaba calganın, burkandın aldındagı tizesin, Koñurbaydın bir tuugandık antın, ubada kılıngan taktı, Algaranı, altımış cıldık kılıçtı, kırk uruu eldi, ceti miñ kızdı, altın cüktögön altı miñ attı...

— Agam, — dedi ayagında, — Koñurbay ayla menen alınbasa, kırk cıl soguş menen da kulabayt, Zulpukor menen da kulabayt. Çebi taştan, kolu deñizden, cürögü temirden. Birok tekeberdigi bar; tekeberdik — temirdin datı. Men oşol dattı östürömün.

Semetey uzakka unçukpadı. Oçoktogu çoktordu tiktedi; çoktordun içinen atasının cüzün izdegensidi. Akırı süylödü, ünü katuu da, karı da ele.

— Külçoro, bir tuuganım, cürögüm eki coldun ayrılışında. Bir cagım: bar, bütür bul işti, — deyt. Bir cagım: Koñurbay atam Manastı da uşintip kulatkan — tıñçı menen, tattuu til menen, ayla menen, — deyt. Kalçanın dastorkonu — bal, baldın tübü — uu. Saga altı kün möönöt beremin. Altınçı kündün keçinde kaytpasañ, Beecindi başına kulatamın, taşın taşına koyboymun. Dagı bir sözüm bar, kulagıña sırga bolsun: özüñdü aldırba. Han bolosuñ al cakta, tak altın kelet, kız körköm kelet; unutpa — senin tagıñ Talastın topuragı, senin körküñ kırgızdın saltı.

— Antım bolsun, agam. Almambet atamdın arbagı küböm bolsun.

Semetey koldorun caydı; Bakaydan üyröngön dubaları menen çorosun kayta-kayta okup dem saldı, dalısınan sıladı, mañdayınan öptü. Anan öz kolu menen dayardadı anı:

Buurul attı tarttı — «külügüm senin astıñda cürsün» dedi; Akkelteni sundu — «atamdın demi mıltıktın oozunda» dedi; Ak olpoktu kiygizdi — «Kanıkey enemdin dubası tigişinde» dedi; sırduu nayzanı alakanına saldı — «Cezbilekti kulatkan bilek Kalçanı da kulatsın» dedi. Bakay han da oşol cerde ele; ak sakalı töşündö, koldoru köktö.

— Kulunum Külçoro, — dedi karıya, — men Manastın agasımın; inimdin kanı kırk cıldan beri koynumda taştay catat. Oşol taştı sen erit. Öçübüzdü sen al; ala albasañ, cok degende bizdi koşula turgan bir mürzö ordun belgilep kayt.

Külçoro colgo tüşköndö bütkül kırgız artınan ıyladı. Ayaldar kiyiz eşikterden karap, caşın cooluguna aarçıdı; karılar cerge çögüp, alakan caydı; baldar sebebin bilbey, çoñdordun cüzün karap unçukpadı. Boz üylördün boorunan, boz tütün menen koşo, kañırıktuu bir küü kötörüldü; koşok emes ele azırınça, birok koşoktun kölökösü ele. Semetey çorosunun karaanı munarıkka siñgençe ordunan cılgan cok; Buuruldun tuyak izderin karap: «Bul izder kayra kaytat, — dedi özünçö, — kaytpasa, men al coldu taş-taştap kazıp, Beecinge töşöymün». Bir kişini kalıñ Kıtaydın ortosuna, börünün oozuna ciberip catıştı; cana al bir kişi baarının cürögün da ala ketti.

Al emi Beecin oşol calgız kişini uluktarça tosup aldı. Koñurbay büt Kakançındı öydö turguzdu.

— Kırgızdan bir tuuganım keldi! — dep car saldırdı çabarmandarına. — Toy tartkıla, tamaşa baştagıla!

Kazandar kuruldu, töölör soyuldu, ayanttar cibek menen töşöldü; kırk kündük coldon konoktor keldi, Kakandın sarayınan tartuular tüştü. Üç kün, üç tün dobulbas tıngan cok; Beecindin köçölöründö may cıtı, tütötkü tütünü cana cañı bir handın atı cürdü. Kıtaydın tek sınçıları, söök bilgiçteri, cüz okugandarı keldi; Külçoronun alakanın karaştı, mañdayın sıypalaştı, basıgın baykaştı, dalı söögünün üstünön kol menen sıypap, tek tamırın izdeşti. Akırında baştarın iykeşti:

— Bul cigit han tukumunan; kanı taza, söögü asıl.

Kalp aytışkan cok; bilbey turup çındıktı aytıştı. Almambettin uulu han neberesi ele da. Kıtay uluktarı anı kötörüp ak kiyizge oturguzuştu, Beecinge han dep kötörüştü. Külçoro altın taktın üstündö oturup bir irmem közün cumdu; Talastın şamalın uktu, açtı, aldında iyilgen kalıñ eldi kördü. «Özüñdü aldırba», — degen agası. Aldırgan cok; taktı bir tepkiç dep bildi, bastı, öydö emes, aldıga karadı.

Kadır-barkın taş-taştap ördü, anan al taştardı köpürö kıldı. Bir künü Koñurbay menen een kalganda momunduk menen sözgö kirdi.

— Han agam, — dedi, — Semeteyge bardım, tilin cibittim; birok burut şekçil, kübösüz sözgö işenbeyt. Tınçtıktın belgisi kerek. Burkanıñdı aga ciber — niyetiñdin ak ekenin bilsin. Manastın kunun dayarda; altındı, kümüştü kaçırlarga cüktö. Cana Karkırada, eki eldin ortosunda, tınçtık cıyının kur. Sen bir caktan, al bir caktan; eki el köz közgö kelsin, kılıçtar kında kalsın, kun tartılsın, ant içilsin. Andan kiyin ne burut saga ok atpayt, ne Kıtay aga atpayt.

Koñurbaydın köñülü bir tuugan tutkan kişisinin ar bir sözünö catıp kalgan ele. Burkanın orop-çulgap cönöttü; kaçırlar tizildi, altın sandıktar tañıldı, çabarmandar eki cakka çurkadı.

Talasta kabar ugulganda Bakay han Semeteydin ordosuna keldi; kırk cıldık coldoş, kırk cıldık aza kütkön. Çögölögön cok — tizeleri emi ança bügülçü emes — birok ünü çögölöp turgansıdı.

— Kulunum, — dedi, — men Manastın tabıtın iynimde kötörgönmün; Kanıkeydin çaçın culganın körgönmün, Çıyırdı enenin közü öçkönün körgönmün. Bul karı dene topurakka kire elekte Kalçanın kulaganın körsün; köktön başka tilegim kalbadı. Karkıraga men da baramın; öz közüm menen körbösöm, tigi düynödö inime kaysı cüzüm menen baramın?

Semetey karıyanın kolun alıp mañdayına taktı.

— Körösüñ, atake, — dedi. — Bul kıştın ayagı bar; bul azanın da ayagı bolot.

Karkıranın tegeregi oşol küzü eki eldin çatırlarına toldu: bir cagında Kıtaydın tümöndörü, bir cagında kırgızdın uruuları; ortodo içke bir tınçtık ümütü cana al ümüttün astında kurçutulgan bir kılıç. Keñ-Koldon Ala-Toonun etegine çeyin curttar tigildi; eki koldun attarı bir dayradan suu içti, eki koldun tütündörü bir asmanda biri-birine aralaştı. Cer cüzü tınçtıkka kamdanıp catkansıdı; calgız adamdardın cürögü ar biri öz sırın kötörüp cürdü.

✦ ✦ ✦

Koñurbaydın kırk ayarı bar ele: kırk tölgöçü, kırk cıldız okugan. Colgo çıgar tünü kırk ayar birden handın ordosuna topurap kirip, kırk ayar birden cerge cıgıldı.

— Kanım, barba! — deşti. — Tölgöbüz kara tüştü, cıldızıñ uçtu. Bul tınçtık — oozuna bal süykölgön kapkan. Tigi bir tuuganıñ kandan emes; kandın dooçusu.

Koñurbay cindenip ketti; taktısınan ırgıp turup, ayarlardın üstünö cürdü.

— Tuuganıma kastık kılıp catasıñar! — dep kürkürödü. — Kırk cıldan beri emneni aytsañar, teskerisi çıktı; emi da közü nurduu tuuganıma kara caap catasıñar. Çıkkıla ordomdon! Ekinçi cüzüñördü körböyün.

Kırk ayar kırk kölöködöy sızılıp çıgıp ketişti; ketip bara catıp içinen biri, eñ karısı, eşiktin bosogosunda toktop, artına burulbay ayttı:

— Kanım, biz ketebiz go, birok tagdır bizden tez ketet.

Ertesi Koñurbay tınçtık kerbenin tüzdü. Altın, kümüş cüktögön kaçırlar aldıga alındı; kundun sandıktarı möörlöndü. Cana han, salt boyunça, tınçtıktın aldına kuralsız cana cöö barılat dep, Algarasınan tüştü. Al Algara kırk salgılaşta eesinin üstünön ok ötkörbögön; çılbırın atçıga sunup catkanda at tıbırçılap, cer çapçıp, kişenedi. Ayban bilçü biz bilbegendi. Koñurbay külüktün moynunan akırkı colu taptap koydu da bastı.

Kapka-Taşka cetkende, eki askanın ortosundagı oşol tar kapçıgayda, handın kadamı kapıstan oorlodu. Şamal askalardın arasınan koşok küüsü menen ötüp catkan; kün batışka oop, kölökölör uzargan. Emnelikten ekeni belgisiz — balkim kırk ayardın sözü içine siñip ketkendir, balkim karı cürök öz acalın iskegendir, balkim Algarasız kalgan tizeleri aga çındıktı şıbıragandır — toktodu, taşka süyöndü, közdörün Beecin tarapka tikti. Canındagılar anın ıylaganın oşol künü birinçi colu körüştü.

— Bir balaga aldandım, — dedi kısık ün menen. — Tattuu tilge, kelişken boygo işendim da, ölümgö öz butum menen kelipmin. Ey Kakan, sözümdü saga cetkirişsin: Alooke uulu Koñurbay kılıç menen emes, til menen kuladı de. Menden kiyin Beecindin darbazaların bek karmaşsın; buruttun ogunan emes, külküsünön sak boluşsun. Kolumdu ene kuçagına, elimdi saltına amanat kılamın. Mürzömdü col üstünö kazışsın — ötkön-ketken tekeberdiktin akıbetin körsün.

Kereezin uzakka ayttı; ayttı, birok artka kaytpadı. Kayta almak emes; tekeberdik adamdı ölümgö alıp bara catkanda da aldıga bastırat. Tüzöldü, çepkenin oñdodu, kapçıgaydan çıktı, tüzgö tüştü.

Karkıra tüzü oşol künü eki eldin demi menen buulangansıdı. Bir cakta Semetey, ak boz atının üstündö, taştay; artında Bakay, kırk cıldın azası cüzündö taram-taram; arkı cakta Kıtaydın kalıñ kolu, tuuları, dobulbastarı. Ortodo Külçoro; Buuruldun üstündö, Ak olpok

üstündö, Akkelte kancıgada, sırduu nayza kolunun aldında, Zulpukor belinde. Kıtay anı öz hanı dep bilçü; kırgız — öz cürögü dep. Eki koldun ortosundagı boştuk tartılgan caanın kireşindey ele; kuştar da al boştuktun üstünön ötpöy catkansıdı. Semeteydin içinen dubalar ötüp cattı; Bakaydın erinderi ünsüz atalardın atın sanap cattı. Baarı tınçtıktı karap turuştu; calgız üç kişi kele catkandı bilçü.

Koñurbay kaçırlardın aldında, cöö, oor-oor basıp Semeteydi közdöy cürdü. Altın sandıktar açıldı; kün nuru kundun üstündö sındı. Ezkara hanının canında kele cattı; kırk törö kooz çepkenderi menen eki cakka tizilgen. Tınçtıktın dubası okulmak, ant içilmek.

Ubakıt toldu.

Külçoro çagılgan çakkanday kıymıldadı. Buurul aldıga atırıldı; Zulpukor kından çıktı, kün bir colu cark etti — Ezkaranın başı, sözü oozunda boydon, cerge tüştü. Kalıñ el dem ala elekte kılıç ekinçi iret aylandı; Koñurbay celkesinen cegen bolot menen, kıyılgan alp daraktay, aldıga kömölöndü. Keçildin hanı, Alookenin uulu, Manastın ölümünö şerik bolgon, tokson cıldık tekeberdik Karkıranın topuragına kömkörösünön cayıldı. Kırk törö kılıçka, nayzaga carmaşmak boldu; Külçoro Buuruldu alardın üstünö saldı, kırkın teñ kırdı; kırk çepken kırk cerde sooludu.

Kıtay tümöndörü başsız kalgan denedey bir tolkup, bir çeçildi; kimi kaçtı, kimi çögölödü, kimi taş bolup katıp karap kaldı. Han dep cürgön kişinin kılıçı öz handarının moynuna tüşkön; akıl munu bir dem menen kabıl kıla almak emes. Eç kim ok atkan cok, eç kim buyruk bergen cok; buyruk berer ooz topurakka tüşkön ele.

Semetey atın çaap cetip keldi; cerge sekirip tüşüp, Koñurbaydın kulagan denesinin başına turdu. Uzakka karadı; cüzündö ne kubanıç, ne külkü cok ele. Kırk cıldık bir karızdın cabılgan uçuru ele bul; mınday uçurlarda adam külböyt, adam tunat.

— Külçoro, — dedi akırı, ünü talaaday keñ cana een, — atam Manastın kanı bul adamdın aylasında kurgagan. Almambet atanın, Çubaktın, Sırgaktın armanı munun bosogosunda kalgan. Bir kaşık kanın ber maga; salt uşul. Atalarımdın arbagı aldında kundun akırkı tamçısın men içeyin da, bul doo cabılsın.

Külçoro bir kaşık kandı agasına sundu. Semetey kaşıktı kökkö kötördü; Ala-Toonu közdöy, Talastı közdöy, caşıruun kümbözdün bagıtın közdöy tuttu.

— Atam Manas, — dedi, — kör meni. Kanıñ cerde kalgan cok. Enem Kanıkey, uk meni; sen tikken soot sögüldü, birok sen tikken cürök sögülgön cok. Bakay atam, ak sakalıñ caşka nımdanbasın mından arı; koynuñdagı taş bügün eridi.

Bakay han turgan cerinde çögölödü; kırk cılda birinçi iret, baladay bolup, öksöp-öksöp ıyladı. Iylaganı aza emes ele emi; azanın akırı topurakka berilgeni ele. Karıya alakanına bir uuç topurak alıp, töşünö bastı. — Manas, bir tuuganım, — dedi, — ünümdü ukkan bolsoñ, emi tınç ukta. Senin beeñdin kulundarı senin duşmanıñdın başın aldı.

Karkırada oşol keçte ottor cagıldı. Kırgız uruuları kazan-kazan et bışırdı, kımız tögüldü, ırçılar tilge keldi. Eki baatırdın — Semetey menen Külçoronun — atı bir oozdon, bir demdey aytıldı: eki baş, bir cürök; bir cürök, eki kol... Karılar: «Manastın oçogu kayra tütödü», — deşti; «Almambet uulunda tirildi», — deşti.

Calgız bir kişi, ottordun carıgınan bir az narı, kölöködö turdu. Kançoro ele bul; al da çoro ele, al da bul cortuuldun adamı ele; birok bul tünü anın atı bir da ırda atalgan cok. Közdörü maydandın ortosunda iyin tiygizip turgan eki baatırga kadalgan cana al közdördö ottun çagılışınan başka dagı bir nerse küyüp turgan — öçüşü otton kıyın, cayılışı tütündön caşıruun bir nerse. Eç kim körgön cok; mayram eç kimdi karatpadı.

Semetey tün carımında ordosunun aldına çıgıp cıldızdardı karadı. Asman on beş kündük karañgıdan kiyin eç kaçan mınçalık tunuk bolgon emes. Erteñ olco bölüştürülöt, tutkundardın tagdırı çeçilet, anan curt, süygönünö cetken cigittey, Talaska cüz burat. Ayçüröktün cüzü keldi köz aldına; enesi Kanıkeydin bul kabardı ukkanda caya turgan koldoru keldi. «Eñ çoñ duşman kuladı, — dep oylodu içinen, — atamdın öçü alındı; emi Talaska kaytuu bar, toy bar, tınçtık bar». Talaanın tünü cıluu, şamalı cumşak ele. Birok alısta, Keñ-Kol tarapta, bir börü uludu; bir iret, eki iret, üç iret. Semetey selt etti, sebebin bilgen cok. Ceñiştin eñ biyik çokusunda turgan adam cardın da eñ cakınında turganın bile almak emes; anı tagdır bilçü cana tagdır oşol tünü Kançoronun kölöködö cangan közdörünön karap turdu.

30-BÖLÜM

Eki baştın ceñişi cana kara tagdır

— ❖ —

Ceñiştin tañı Karkıra tüzünö kan tüstüü carık menen tüştü. Tün boyu cangan ottordun çogu ali suuy elek, sıngan nayzalardın, kulagan tuulardın arasında caradar attar baştarın çöpkö iygen. Tüzdün üstündö oor tütün catkan; tütündün astında ölüktör, ölüktördün üstündö algaçkı kargalar. Alısta Kıtay koşuununun kalgan çatırları tañkı ızgaarda bürüşüp turgan; kaça albagandar baylangan, kaçkandar toolordun arı cagında, kütköndör azanın bosogosunda ele. Semetey çatırının aldında turup, atkan tañdı karap turdu; cüzündö ne kubanıç, ne çarçoo cok — calgız atasınan kalgan oşol tereñ, taştay süküt. Keçee tünkü uraandar ali kulagında ele; birok ceñiş tañının adamga üyrötkön birinçi sabagı — kubanıç da çarçoodoy oor ekeni. Anan burulup, askerdin ortosuna bastı da, güldür ünü menen bardık çorolorgo uguza ayttı:

— Külçoro! Keçee tünü kılıçıñ menin aldımda cürdü, kalkanıñ menin başımdı korgodu. Erdigiñ kaytarımsız kalbayt. Argın eli bügündön baştap senin eliñ; Cılgınduu

seniki, Keñ-Kol seniki, keñ Talastın cayıtı, suusu, añçılık ceri seniki bolsun. Ce, içir, kondur, köçür — handay caşa!

Külçoro attan tüşüp, tizesin cerge koydu, eki kolu menen Semeteydin eteginen öptü. Askerdin bir çetinen ekinçi çetine kubanıç ündörü cayıldı; karı çorolor «Manastın saltı caşap catat» dep baş iykeşti, caştar kılıçtarın kalkandarına uruştu. Calgız bir tügöy köz, kalıñ eldin kölökösündö, kısılgan kirpikterdin artınan bul tartuunu karap turdu da, karañgıladı. Kançoro da oşol tünü oşol ele salgılaşta karmaşkan, oşol ele çañdı cutkan, oşol ele kandı tökkön; birok sıylık sanalıp catkanda anın atı ekinçi oozdon da atalgan cok. Içinen sanadı: Argın eli — Külçorogo; Cılgınduu — Külçorogo; Keñ-Kol — Külçorogo. Özünö kalganı — alkıştın çetinde turuu. Kançoronun içine oşol tañda bir çok tüştü, eç kim körgön cok; çok külgö okşoş ele, birok öçkön emes.

Tutkundar alınıp kelindi. Eñ aldıda, koldoru kayış menen baylangan, başı oşondo da tik, Kalça Koñurbay basıp kele cattı. Cüzündögü caraat kırtış baylagan, közdöründö karı tülkünün otu dagı ele öçö elek ele. Semeteydin aldına kelgende çögölögön cok; ünün balday tattuu kılıp söz baştadı:

— Ey Manastın arstanı, ey talaanın cañı künü! Kılıçıñ kurç, bagıñ açık. Meni öltürüp emne tabasıñ? Bir baş, bir uuç kan. Meni tirüü kaltır — Beecindin darbazaları saga açılsın, Kakandın kazınası butuña tögülsün. Altı darbazaluu ordonun handıgın saga bereyin; cambı tolgon sandıktar, cibek cüktögön kerbender seniki bolsun. Caraşalı; eki eldin ortosuna caz kelsin.

Söz kooz ele; sözdün cıltıragı altından ele. Çorolordun kimi biri-birine karadı, kiminin közü kazına sözünö ilinip kaldı. Birok oşol zamat ak sakalı töşünö tögülgön Bakay aldıga umtuldu; karı denesi titirep, ünü toodon kulagan taştay kürkürödü:

— Semetey! Kulagıñdı maga ber, közüñdü bul cılanga berbe! Bul Kalçanı men bilemin — atañdı altı colu aldagan, altı colu ant içken, altı colu antın baskan! Tınçtık dedi — bukturma kurdu; bir tuugandık dedi — uu koştu. Almambettin kanı munun moynunda, Çubaktın kanı munun moynunda, ayköl Manastın acalı munun kolunda! Cılandın balasına süt berilbeyt, berilse bakkan kişisin çagat. Bügün keçirseñ, erteñ ıylaysıñ!

Semeteydin köz aldınan körbögön atasının cüzü öttü — eç körbögön, birok kanında alıp cürgön oşol cüz. Bılk etken cok, süylögön cok; anan bir kadam menen Koñurbaydın cakasınan aldı. Bir kötörüp cerge urdu — cer ontodu. Eki kötörüp cerge urdu — Kalçanın oozunan kan ketti. Üç kötördü, üçünçüsündö talaanın taşı carıldı. Anan Zulpukor bir cark

etti, aybalta bir şiltendi; Manastı altı colu aldagan baş cetinçi aylaga ülgürböy turup denesinen acıradı.

Al baştı Ezkaranın başı menen katar, Karkıra tüzünün boorundagı Kara-Sazga sayıp koyuştu. Eki şırgıy, eki baş; şamal cürgön sayın eköönün teñ seyrek sakalı bir cakka sapırılıp turdu. Kelgen kördü, ötkön kördü; oşol kündön kiyin al cerdin atı el oozunda Eki Baş bolup kaldı. Kışında kar bastı, cayında çöp kaptadı, at öçkön cok.

Birok kesilgen baş soguştun ayagı emes, cañı soguştun urugu boldu. Kıtay koşuununan azanın küüsü kötörüldü; kırk caysañ kara çatırdın aldında kılıçtarın cerge sayıp, ölüm antın berişti: ce öç, ce ölüm. Cana tüzdün arkı çetinde eesiz kalgan Algara — Koñurbaydın oşol kara calduu, kara ker tulparı — kişenep tik sekirdi, tizginin üzüp çıgıştı közdöy, kumdardı közdöy uçtu. Külçoro bir irmem da toktogon cok; Buuruldun üstünö cata kalıp, kuştay artınan tüştü.

Kırk kün kuudu. Kara-Kumdun kumdarı kündüz çok, tünü muz boldu; kırk kün, kırk tün at menen at, dem menen dem carıştı. Algara aldıda uçtu, Buurul artınan aktı; suu tabılbasa çanaçtan içildi, çöp tabılbasa taş calandı. Kündüzü munarık, tünküsün cıldız col körsöttü; kum döbölörü tolkun-tolkun bolup ötüp turdu, eki attın izinen başka iz kalgan cok tüzdö. Külçoro kee tünü eerde uktadı, kee tünü taptakır uktagan cok; oygoo catıp Bakaydı oylodu, közü ilinip bara catkanda tüşündö Manastın kırk çorosun kördü — baarı kumdun üstündö sap tartıp, ünsüz, anı karap turuştu. Kırkınçı kündün tañında, kün çıgıp kele catkanda, Buuruldun tumşugu Algaranın kuyruguna tiydi; tüş bolboy moynu moynuna keldi; digerge kalbay Külçoro eñkeyip kara caldı alakanına aldı. Algara dagı bir silkinip boşongusu keldi, anan asıl ayban ceñilgenin tüşündü; başın iydi, basıgın Buuruldun basıgına saldı. Kaytıp kelgende eki attın teñ kabırgası sanalıp turgan, birok eköö teñ aman ele.

Külçoro Algaranı koozdop, çılbırın kümüştöp, kolgo cetkende tüptüz Bakaydın aldına tarttı:

— Ata, — dedi, — Manastın coldoşu, baarıbızdın akıl atabız! Bul at duşmandıkı ele, emi seniki. Astıñda too aşkın, dayra keçkin.

Karı Bakaydın közdörü caşıldandı; koldorun cayıp, alakandarın kökkö kötördü:

— Ömürüñ uzun bolsun, Külçorom! Mingen atıñ müdürülbösün, kurçangan kılıçıñ maytarılbasın! Aldıñ ak, coluñ açık bolsun; artıñda tukumuñ, aldıñda bagıñ cürsün! Teñir seni ok ötpös, söz ötpös kılsın!

Bul batanı ukkandar kiyin aytıp cürüştü: oşol künü Külçoronun dalısına körünbös soot kiygizildi dep; kiygizilgeni cakşı bolgon eken, antkeni kara kündör alıs emes ele.

Anan çoñ salgılaş künü keldi. Kırk caysañdın antı beker ketpegen eken; Kıtay kolu çegirtkedey cayıldı, cer kötörbödü. Dobulbastarı kök kürkürögöndöy kagıldı, tuuları tokoydoy tigildi. Semetey ortogo turdu, Külçoro oñ kanatka, Kançoro sol kanatka öttü; üç kol üç seldey aktı. Kün boyu kılıç kılıçka, nayza nayzaga; çañ asmandı captı, uraan cerdi cardı; tüş maalında kün çañdan kızıl tüyündöy asmandan ilinip turdu. Semetey ötkön cerden sap açılıp, Külçoro aylangan cerden tuu kulap cattı; Kançoro da oşol künü ölörçö salgılaştı — içindegi çok başka, kılıçı başka ele azırınça. Keç bolboy Kıtaydın sabı sındı, kaçuu baştaldı; kaçkandı Beecinge çeyin, Kakandın çek taşına çeyin kubalaştı. Cana bir tañda koşuunga ak celektüü bir top köründü: elçi Ay-Cancuñ kelip, caraşuu surap turdu.

Caraşuu dastorkonun Bakay kurdu, sözdü Bakay cürgüzdü. Ay-Cancuñ cerge çeyin iyildi, cibek çepkeninin etegi çañga tiydi; Bakay anı ne kemsintken cok, ne kökölötkön cok, konokko konoktoy mamile kıldı, kastaşkanga kastaşkanday süylödü. Alım sanaldı: katar-katar töö cügü altın, sandık-sandık kümüş, uuç-uuç asıl taş; cibekter, kunduz içikter cana Kıtay elinin eñ tandalma kızdarı. Caş cigitter Beecindin darbazasına takalıp olco-taloon suraşkanda Bakay kolun kötördü:

— Taloon mal cürböyt, — dedi. — Taloondun tütünü ceti muunga tütöyt. Alganıbız cetet, kalganı kalsın. Toybogon köz mürzö topuragı menen toyot.

Kaytıştı. Olco kerbenderi aşuulardan kündöp-tündöp aktı; Talaska kirgende dobulbas kagıldı, kerney tartıldı; boz üylör tigildi, kazandar asıldı, külüktör çabıldı, balbandar küröşkö tüştü. Kündüzü kımız boldu, tünü ır boldu; kırk kün toy, kırk tün tamaşa cürdü. Irçılar Semeteydi maktadı; kimi taşıp «atasınan da artık» dedi, karılar başın çaykadı, birok karşı çıkkan cok — ölükkö sıy, tirüügö köñül kerek ele. Semetey Talastın ak ordosunda sultança oturdu; Ayçürök canında, Kanıkey ak çaçı menen tördö, Bakay oñ cagında. Talaa eçaktan beri birinçi iret keñ dem aldı. Cetim öskön bala atasının tagında oturgan; duşmandardın başı şırgıyda, dostordun başı tik ele. «Mından arı baarı caz» degender köp ele; tagdırdın esebin bilgender az ele.

Birok tagdır kımızdın köbügünün üstünön karap külüp turgan. Tee alısta, kazak cerinde, bir cigit cürögündögü çoktu kırk cıl saktagansıp üylöp catkan: Kökçönün uulu Ümötöy. Atası Beecin cortuulunan kaytkan emes; uul atasız ösköndün ızasın kun sözünö aylantıp, akırındap kol toptop cürgön. Enesi Akerkeç eki etegine carmaştı:

— Uulum, barba! Kökçöñdü kırgız öltürgön emes, kara Kıtay öltürgön; Almambet menen, Çubak menen bir çuñkurga kömülgön kanı. Kanıkey — menin ahirettik kurbum, Semetey — senin özögüñ. Barba, oçoguma boor ooru!

Ümötöy ukpadı. Enenin caşın kamçısının sabı menen aarçıp, atının başın Talaska burdu. Artında çañ kaldı; çañdın içinde eç kim körbögön bir kara cazuu basıp cürüp oturdu.

✦ ✦ ✦

Kazak kolu Ala-Toonu aştı; Çabdar belinde kardı cara keçip öttü, Keñ-Özöndün suusun ılaylay agıp tüştü da, bir şaşke maalda Talastın aldındagı tüzgö kara buluttay üyüldü. Koyçular üyürlördü içki örööndörgö kaçırdı, karoolçular döbödön döbögö ot caktı. Oşol künü Talasta toy bar ele: Külçoro Camgırçının kızı Akbalanı algan, boz üylördün arası oyun, carış, külkügö tolgon; kazandarda et, sabaalarda kımız, kızdardın örülgön çaçtarında kümüş çaçpaktar şıñgırap turgan. Kabar kelgende Külçoronun kolunda kımız kese bar ele; keseni taştagan cok, kötörüp içti, anan cerge koydu da ün saldı:

— Surkoyondu tartkıla!

Kelin Akbalanın kınası kurgay elekte küyöö soot kiydi. Akbala bosogodo turdu, eç nerse degen cok; calgız küyöösünün kurun öz kolu menen bayladı — kırgız ayalının koştoşuu tili uşul, sözdün keregi cok. Külçoro Surkoyondun üstündö, calgız özü, koldun karşısına bardı; ünün tüzdün bir çetinen ekinçi çetine kerdi:

— Kimsiñ, ey konok? Çakırılbay kelgen dastorkonsuz kalat! Tınçtıkka kelseñ — eşigibiz açık, soguşka kelseñ — kılıçıbız kurç. Atıñdı ayt!

Karşıdan bir cigit çıktı; boyu uzun, kaşı tüyülgön, ünü açuudan coon:

— Men Kökçö uulu Ümötöymün! Atamdın kunun alganı keldim. Kun doolaymın: Semeteydin astındagı Buuruldu doolaymın, dagı tigi karı börü Bakaydın başın! Berbeseñer, Talastı çöbünön kamışına çeyin örttöp, külün Keñ-Özöngö sapıramın!

Külçoronun kaştarı kötörüldü, anan ünü cumşardı; tuuganga aytkanday ayttı:

— Ümötöy, bir tuuganım! Sen bizge cat emessiñ, biz saga cat emespiz. Atañdı kırgız urgan emes; Kökçö Beecindin kara cortuulunda, Almambet menen Çubak cıgılgan cerde, duşman kolunan şeyit ketken. Kanı bizde emes, Kıtayda — al kandı Semetey aldı da,

Koñurbaydın başı Kara-Sazda şırgıyda! Kel, atıñdan tüş; Kanıkey enebizge baralı, eki eldin tuugandıgın saga birden sanap bersin. Konok bol, bir tuugan bol; kan suraba, nan sura.

— Söz albaymın, kan alamın! — dep aykırdı Ümötöy. — Buuruldu cana Bakaydın başın! Üç küngö cetkirbey alamın!

Külçoro atının başın burdu. Içinde eki cük bar ele: biri — soguştun cügü, ekinçisi andan ooru — konoktu, anın üstünö tuugandı öltürüünün obalı. Ordogo kayttı, keñeş kuruldu. Bakay sakalın sılap oor süylödü:

— Mal — candın sadagası, birok can maldın sadagası emes. Cılkıdan üyür bergile, sandıktan cambı bergile; kan menen emes, mal menen cooşutkula. Kazak menen kırgız — bir denenin eki kolu.

Kanıkey söz aldı; salabattuu cüzü al künü tınçsızdanuu menen taramdalgan ele:

— Meni ukkula, — dedi. — Karakandın on eki kızı bar ele; on eköö on eki elge kelin bolup barıp, on eki eldin oçogun kurgan. Biri — Çıyırdı, Manastın enesi; biri — Akerkeç, Ümötöydün enesi. Bir boordon çıkkan eki koldun tukumdarıbız; bul kandı tögüü — öz tamırıñdı kesüü. Cana munu bilgile: Akerkeçtin kargışı caman kargış, oozunan çıkkanı cerde kalbayt, kökkö tiyip kayra tüşöt. Al ene kargasa, taş çıdabayt. Calınamın, caraşkıla!

Semetey uktu; uktu, birok kulak salgan cok. Caştıgı tamırında, ceñişi başında, namısı alkımında ele. Koñurbaydın başın kesken, Beecindi tize büktürgön kolgo «atıñdı ber, atañdı ber» degen tilge çıdoo — bul anın caratılışı kötörö turgan cük emes ele. Içinen oylodu: Buuruldu suroo — menin kanatımdı suroo; Bakaydın başın suroo — közümdü oyuu. Munu suragan tınçtık suragan emes. Eç kimge bilgizbey Külçoronu canına tartıp, akırın buyrudu:

— Bar, akırkı colu ayt. Kazına surasa — berilet; üyür surasa — berilet; Talastı surasa — beremin, handıgımdı surasa — taacımdı çeçip beremin. Birok Buurul menen Bakaydın başı oozuna alınsa... anda ce ölügü kalat tüzdö, ce baylanganı kelet aldıma. Başkasın ukkum kelbeyt.

Külçoro dagı bardı, ayköldüktün eşigin ayagına çeyin açtı. Ümötöydün coobu nayza boldu: bir saydı, eki saydı, kança saysa da Külçoronun sootunan tayıp, etine cetken cok — Bakaydın batası et menen temirdin ortosunda turgansıdı. Külçoro sabır kıldı, sabır kıldı; anan koldon calpı çabuuldun surnayı tartıldı da, sabırdın cibi üzüldü. Külçoro tüzöldü, öpkösünün büt dobuşun bir gana ısımga berdi:

— Manas!.. Manas!..

Al uraan tüzdö kök kürkürögöndöy tomolondu; kazak attarı ürküp tik sekirdi, saptar tolkup ketti. Külçoro bir cagınan kirip, ekinçi cagınan çıktı; aldınan çıkkan tuu kuladı, karşı turgan kol sındı. Kaçuu baştalganda, attan tüşüp «kulduk!» dep cerge cıgılgan eldi kolu menen turguzdu, kılıçın alardan ayadı:

— Elge kılıç cok! Künöö — kecirdiki.

Anan kaçkan Ümötöygö cetti; nayzasının ilgegin kurunan ildi, bir silkip attan culup aldı, kolu-kanatın baylap Kulakerdin uçkaşına öñördü da, Semeteydin ak ordosunun aldına alıp kelip tüşürdü:

— Mına, — dedi, — buyruganıñ: ölügü emes, baylanganı.

Ordonun aldı cık el ele. Sarı han oşol cerde, Bakay oşol cerde, Kanıkey köşögö artınan karap turgan; baarının tilinde bir ele söz dayar ele: keçir. Ümötöy baylangan koldoru menen tikesinen tik turdu; korkuudan emes, açuudan titirep cattı. Semetey taktısınan oor-oor turdu, aga uzakka karadı. Anan — eç kim söz kura elekte, Bakay oozun açа elekte, Kanıkey köşögönü açа elekte — erdin tiştedi da, celdetin közdöy közün bir iret ımdadı.

Celdet bul belgini bilçü; buyruk köz menen kelgende kol sözdön tez kıymıldayt. Kılıç kötörüldü, kün nuru bir irmem anın mizinde oynodu.

Kılıç tüştü.

Bir dem murun calınganı dayardangan tilder bir dem kiyin katıp kaldı. Iş bütkön ele; kan ak kiyizdin kırına çeyin cetken. Sarı han başın burup ketti, Bakay közün cumdu; Kanıkey köşögönü taştap, eki kolu menen cüzün bastı. Anan anın koşogu kötörüldü — bir hanışanın emes, bir enenin, bir karındaştın koşogu:

— Kayran Ümötöy, kayran balam! Akerkeçtin calgızı, Kökçönün calgız butagı! Men emi ahirettik kurbuma emne deymin, al ene bul kabardı ukkanda kökkö emne deyt? Akerkeçtin kargışı caman kargış; oozunan ot çıgat, tiygen cerin kuurutat! Semetey, uulum, sen bügün calgız bir baş kesken coksuñ — öz asmanıñdın türkügünö balta çaptıñ!

Semetey coop bergen cok; açuusu tarap, orduna atı cok bir muzdaktık ornogon ele. Bakay karı koldorun tizelerine urup turdu:

— Boloru boldu, — dedi. — Emi cok degende ölükkö cana tukumuna sıy kılalı. Kun bizden çıksın: mal sanalsın, cük tañılsın. Sööktü zamzam menen cuugula, eñ oor cibekterge orogula; Kökçönün uulu han uulunday uzatılsın.

Oşondoy kılındı. Cerdin tübünön çıkkansıgan oor tınçtıktın içinde Ümötöydün denesi zamzam menen cuuldu, kat-kat ak cibekke oroldu; baş cagında Kanıkey turup,

kepindin kırın öz kolu menen tüzdödü — öz uulun uzatıp catkansıp. Kun sanaldı: cılkıdan cılkı, üyürdön üyür, sandıktan cambı. Üstünö Manastan kalgan Beecin olcolorunun eñ kımbatı — altın zer saymaluu, baası cetkis kilem cabıldı. Anan biröö — kaysı akılsız akıl berdi, kaysı kayırsız til ayttı, kiyin eç kim moyunga algan cok — sööktü tulparga cüktöönü buyrudu: Semeteydin canınan artık körgön atı Taybuurulga.

✦ ✦ ✦

Külçoro munu körgöndö öñü küldöy kubardı. Çurkadı, Buuruldun çılbırına carmaştı, anan koldoru şaldırap tüştü; başın eki muştumu menen koyup koşok koştu:

— Kayran başım, kara başım! Buuruldun koldon ketişi — senin acalıñdın cetişi, Semeteyim! At ketet — bak ketet; bak ketet — baş ketet! Bul attı kazakka uzatkan seni körgö uzattı! Kayran Talas, kayran boz üylör — türkügüñör özögünön kozgoldu da, tuygan coksuñar!

Kimi küldü: «caş emespi, attı kızganat» dedi; kimi üşüp unçukpadı. Semetey uktu, ukpagan boldu; içindegi muzdaktık emi kulaktarın da orop algan. Söök uzatkan cürüş akırın alıstadı; eñ aldıda cibek cügü menen, üstündögü altın zer kilemdin küngö canıp-öçkön carkını menen Taybuurul barattı — başı cerge iyilgen, kötörgön cügü emne ekenin, ketken coldon kaytuu cok ekenin bilip baratkansıp. Tuyak dabışı Keñ-Özöndün arı cagında eridi; Talasta oşol keçte eç kim ır ırdagan cok.

Kazak cerinde uulunun cibek cügün toskon Akerkeç adegende kuçaktadı, anan cıttadı, anan tüzöldü. Iylagan cok. Iydan ötüp ketken közdörün Talas tarapka tigip, eki alakanın kökkö caydı:

— Semetey! Konoktu baylap soyup, tuugan kanın toy kanınday tökkön! Kün körbö, küz körbö; mingen bak atıñdan kömköröñön cıgıl; dalıñdı tayagan cigit saga or kazsın; öz oçoguñda cetim kal! Menin kargışım cerde kalbayt — kökkö çıgat, kayra tüşöt, seni tabat!

Tegeregindegiler korkkonunan ketençiktedi; enenin kargışı kılıçtan kurç, askerden kalıñ — munu talaada ceti caşar bala bilet. Anan al taarıngan ene kaygısın muzday akıl menen işke aylandırdı. Taybuuruldu aldırdı; tulpar cat koldo da asıl turgan, calı şamaldı izdep turgan dagı ele. Akerkeç aga uzakka karadı: bul at uulunun söögün kötörgön; bul at Semeteydin kanatı ele. Kanat sınışı kerek ele. Kulagına eritilgen korgoşun kuydurdu — al kulak soguş surnayın üç kündük coldon ukçu; buttarının muun cerlerine içke iynelerdi

saydırdı — al buttar Kara-Kumdu kırk kündö cutçu. At bir tündö çöktü; calı öñünön taydı, közü öçtü. Anan anı sart kerbençilerge çüpürök-çapıraktın baasına sattırdı: Semeteydin bagı bir kerbendin artında, aksak cana dülöy, kumduu coldorgo tüştü.

Akerkeç munu menen da toktogon cok; öçtün caasın başkanın koluna berdi. Cediger eline, handın ordosuna kat artınan kat uçtu: «Ey Kıyaz! Agañ Toltoydun kanı cerde kala berebi? Anı saygan Semetey azır tagında külüp oturat, Ayçürök koynunda uktayt. Er bolsoñ tur; kanıñdı al, süygönüñdü al!» Kıyaz agasının atın ukkanda kılıçının sabın kıstı; Ayçüröktün atın ukkanda közü karañgıladı.

Cana dal oşol kündörü Kıyazga dagı bir kat cetti — bul sırttan emes, içten kele catkan; ceñ içinen, caşıruun koldon. Cazgan Kançoro ele. Surkoyon Külçorogo berilgen kündön beri içinde östürgön çok akırı calın bolgon: «Argındı aga berişti, attı aga berişti, batanı aga berişti; maga kalganı emi dastorkonu boldu. Küz kelsin, kol alıp kel; eşikti içinen men açamın. Semeteydin küçü mende sır — ubagı kelgende al sırdı saga tapşıramın». Kat ketti; çıkkınçılık küz cemişindey butagında termelip, bışıp cetilüünü küttü.

Cedigerdin ak sakaldarı — karı Tölöbay menen Kadırbay — Kıyazdın aldına tize büktü:

— Kanım, barba! Semeteyge Kıdır daarıgan, kırk çilten coldoşu; aga kılıç ötpöyt, ok teşpeyt. Acalıñdı izdebe!

Kıyaz ukpadı. Toltoydun atı bir cagında, Ayçüröktün elesi ekinçi cagında, koynundagı kat cürögünün üstündö ele:

— Daarısa daarıgandır, — dedi. — Menin da koynumda bir kat bar — Kıdırdan bolboso da, eşik açardan. Anan ukpadıñarbı: Buurul koldon ketiptir, çiltender taarınıptır deşet. Arstandın tırmagı culunsa, çöö da üstünö barat. Turgula, kol cıyılsın!

Cedigerdin dobulbası kagıldı; bir uçtan bir uçka attuu cıyıldı, cer solkuldadı.

✦ ✦ ✦

Talasta küz sargaygan terekterdin arasınan ünsüz basıp cürdü. Üyürlör kıştoolorgo tüşüp, boz üylördün kiyizderi bekemdelip, dayranın suusu içkerip baratkan. Semetey oşol küzü özün bir kızık calgız sezip cürdü: Buurul ketkenden beri bir da at köñülünö tolbodu, bir da añçılık daamın bergen cok. Tündösü Ayçüröktün demin tıñşap, kursagındagı canga kulak töşöp, oşondo da içindegi boştuktu toltura albadı. Kançoro bul boştuktu kördü;

çıkkınçılık caraka izdegen suuday — taptı. Bir tañda cüzünö kam tagınıp Semeteydin aldında iyildi:

— Kanım, — dedi, — üç tündön beri bir tüş meni muuntup catat. Atañ Manastı körömün: ak kümbözdün eşiginde turuptur, kaştarı tüyülgön, ünü kök kürkürögöndöy: «Uulum meni unuttu; kurmanım soyulbadı, kazanım kaynabadı. Kelsin, tülöösün ötkörsün; kelbese kayırımdı kesemin» deyt. Terdep oygonomun. Bar, kümbözgö bar, kanım; tülööñdü ötkör, atañdın arbagın tınçıt.

Semeteydin cürögündö atasının atı dayıma açık cara ele; tüştün calganına oşol caradan işendi. Kamılga buyrudu: tokson boz bee tülöögö bölündü, ıyık kolo kazan cüktöldü. Birok colgo çıgar tañda koş boyluu Ayçürök — ak kuunun kızı, közündö uykusuzduktun kölökösü — çurkap kelip atının tizginine carmaştı:

— Barba, Semetey! On tündön beri tüş artınan tüş körömün, baarın teñ kayırsız körömün: Zulpukordu sıngan kördüm — eki bölük, sabı sende, mizi cat koldo; Akkelteni bırkıragan kördüm — atañdan kalgan oçok mıltıgı çart-çart bölünüp catat; cana Ak olpoktu, oşol ıyık soot çepkendi, dalıda kördüm — birok senin dalıñda emes, Kançoronun dalısında! Kırk kündön beri kuşum sayrabayt, oçogum tartpayt. Bul col col emes, bul tüş tüş emes, bul kabar ölüm kabarı! Barba; barsañ meni cesir, kursagımdagını cetim kılasıñ!

Semeteydin içinde Ümötöy kününön kalgan oşol muzdaktık dagı ele turuptur; üstünö namısı koşuldu. Kamçını kötördü — cana tüşürdü. Ak kuunun kızının iynine kamçı tiydi; bir iret, dagı bir iret. Ayçürök tizgindi koyo berdi; artka-artka çegindi; anan al salabattuu, al sabırduu ayaldın oozunan öz erkinen taşıgan bir söz tögüldü:

— Bar anda... bargan ceriñden kaytpagın!

Söz oozunan çıktı, cerde kalgan cok. Oşol zamat — körgön közdör ant içti — ordonun canındagı kara suu nugunan tartılıp sooludu; narkı cakta çatırday kara taş ortosunan çart dep ekige carıldı. Ayçürök eki kolu menen oozun bastı; birok ok caadan, kargış tilden bir çıkkan ele. Semetey burulup karagan cok; atın temindi.

Ak kümbözgö cetişti — Kanıkey caşıruun saldırgan, sırtı calgan, içi sır bolgon oşol ıyık imaratka. Semetey bosogogo cüz sürttü, tülöösün ayttı, atasınan bir belgi küttü: bir ün, bir ilep, tüştö bir cüz. Bala çagında Buharada tegin bilgen künü kanday cürök düküldöösü menen «Manas uulumun» dese, azır da oşol düküldöö menen «Ata, mına men keldim» dedi. Eç nerse kelgen cok. Kümbözdün taşı taştay turdu, şamalı şamalday soktu; ölük ün çıgargan cok, tirüü da ukpadı. Tokson boz bee kurmandıkka çalındı, ıyık kolo kazan oçokko

asıldı; otun üyüldü, ot aloolondu — kazan kaynabadı. Bir kün, eki kün... on eki kün ot candı, on eki kün kazandın beti muzday turdu. On ekinçi kündün keçinde Semeteydin içindegi cip üzüldü; ordunan turdu, aybaltanı ala koydu da, ata-babadan kalgan ıyık kazanga çaptı. Kolo koñguroodoy açuu ün çıgarıp bırkıradı; sınıktar oçoktun külünö kömüldü. Eç kim ün katkan cok; calgız Külçoro sıngan kolonun ününön başka bir sınuunu ukkansıp selt etti.

Tak oşol maalda döbödön bir atçan çaap tüştü: karoolçu Kançoro ele, ünündö caşıra albagan bir kızık titiröö bar ele:

— Kanım! Kıyaz keliptir — Cedigerdin kolun cer kötörböyt; çañ asmanga türkük bolup, kele catışat! Kanım... til alsañ, kırılbaylı: tartuu çıgaralı, ak kiyiz cayalı, Kıyazdı Talaska han kötörölü; sen atıñdı, canıñdı sakta. Seldin aldında turulbayt.

Külçoro ordunan oktoy ırgıp turdu; kılıçının sabına carmaşıp Kançoronun üstünö cürdü:

— Bas caagıñdı, satılgan! — dep aykırdı. — Bul sözdü süylögön til eçak duşman dastorkonunda! Kanım, közüñdü aç: Surkoyondon beri bul cüröktün karaarganın men bilçümün da, betine aytpayt elem. Eşigiñdi içinen aça turgan mına uşul — tüşüñdö Ak olpoktu buga kiygizgeni beker beken!

Kançoro ant içti, şert kıldı; birok közü Semeteydin közünön kaça berdi. Cana Semetey oşol irmemde eçak ötkön bir kündü estedi: Buharada, tegin cañı bilgen kezinde, enesi Kanıkeydin bir eskertüüsün. Ene al künü töşün açıp, sol emçeginen süttün orduna kara kan agızıp aytkan: «Bul kandı kör, uulum; saga içten kele turgan kara kündün belgisi uşul. Öz dastorkonuñda oturganga, dalıñdı bergeniñe sak bol; cat kılıçı caradar kılat, öz kılıçı öltüröt». Al künü caş akılı cetken emes; emi, sıngan kazandın külü ali tütöp catkanda, cetti — birok ubakıt keç beşim ele.

Tegeregin karandı. Abada bir başkaça nerse bar ele: dalısının üstünön dayıma ugulçu oşol körünbös kanat ündörü — kırk çiltendin ünü — cok ele. Koynundagı kutu, alakanındagı ırısı, tüştörünö kirçü ak sakal Kıdır — biri da cok. Buurul ketken, kazan sıngan, Akkelte tüştö bırkıragan, Ayçüröktün kargışı suunu soolutkan. Calgız ele; balkim tuulgandan beri birinçi iret, kök menen arasındagı bardık cipter üzülüp, capadan calgız ele. Calgız arstan başın bir silkti.

— Taytorunu tokugula, — dedi; ünü cay ele, caylıgı üröy uçurçu. — Zulpukordu alıp kelgile.

Taytoru tokuldu; Zulpukor — tüştö sıngan kılıç — beline kurçandı. Semetey üzöñgügö bastı, attın üstündö bir irmem turdu; Talaska, boz üylörgö, ak ordogo, baarının üstündögü küz asmanına karadı — uzakka karadı, közdörü menen koştoşkondoy. Anan atının başın cerdi ezip kele catkan Cediger kolunun kara çañına burdu. Artında Külçoro, canında küz şamalı, aldında — Akerkeçtin kargışınan, Ayçüröktün naalatınan, Kançoronun ceñ içindegi katınan örülgön — kara tagdırı bar ele.

Çañ cakından kele cattı; çañdın içinde on miñdegen tuyak, tuyaktardın üstündö Kıyazdın kara tuusu bar ele. Cana al çañdın arkasında, eç kim körö elek cerde, ceñ içinen cazılgan kattın möörü küz mezgilin kütüp cattı. Semetey sogonçogun takadı; Taytoru aldıga atırıldı.

31-BÖLÜM

ÇIKKINÇILIKTIN ALTIN TAACISI CANA AKIRKI TÖŞÖK

Ceti-Özöndün ceti öröönünön çañ kötörüldü; çañ emes, kara bulut, kara bulut emes, kun doosunun tütünü ele bul. Cediger eli Bagış uulu Kıyazdın artınan tüşüp, Tootoru attuu kara canıbardın izin kuup, Talaska bet alıp cürüp berdi. Çınkoco menen Toltoy sepken bülük cıldar ötüp maşak baylagan, al maşaktı oruuga orok orduna nayza kötörülgön. Kıyazdın cürögündö öç otu, tilinde ant bar ele: Toltoydun kanı cerde kalbayt, Cedigerdin namısı Talastın suusunda cuulat. Kol baskan cerde çöp kayra tura albadı, ötkön bulaktarının suusu bir cuma ılay agıp turdu.

Talas alardı uktu. Talas bardıgın ugar ele; şamalı kabarçı, bürkütü karoolçu. Keñ-Koldun boz üylörünün arasında kiyiz sabap catkan ayaldar toktop, baştarın çıgışka buruştu; koyçular cılkını saylarga tüşürdü; ak sakaldar bosogogo çıgıp, asmandın öñün karaştı. Ala-Toonun karluu iyinderi adattagıday unçukpadı, birok al cımcırttık boroon

aldındagı cımcırttık ele. Oşol künü karoolçunun keregi da tiybedi, antkeni Külçoro eçak attanıp çıkkan. Almambettin uulu ak tonun iynine ilip, Akborçukka minip, Sırnayzanı koltuguna kıstarıp, calgız özü tüzgö tüştü. Calgız, ıras; birok calgız çıkkan erdin artında Manastın arbagı, Almambettin kanı, Kanıkeydin batası bar ele. Birinçi kagılışta on kişini oodardı, ekinçi kagılışta cüz kişini çaçtı, üçünçüsündö Cedigerdin aldıñkı tobu bıt-çıt boldu, buzulgan kol koy sürüsündöy biri-birine aralaştı. Külçoronun aykırıgı örööndördü kıdırıp, kayra kelip, dagı bir aylandı. Keçke cetpey Cedigerdin karıyaları moynuna cügön salınıp kelişti; cügön saluu — talaanın tilinde «moynum kıldan içke» degeni, «kes ce keçir» degeni ele.

Alardın aldında ak sakalı töşünö tögülgön bir karıya bar ele: Kalça uulu Kadırbay. Cügöndü öz kolu menen moynuna ilip, tizesi kaltırabay, tik basıp kele cattı.

— Künöö elde emes, — dedi Kadırbay; ünü kargıldansa da zaar. — Künöö akılı kıska Kıyazda; künöö içibizge bülük kuygan Kançorodo. Koy börügö eerçibeyt, börü koygo koroo bolboyt; bizdi aydaştı — biz aydaldık. Öltürsöñ kanıbız adal bolsun, keçirseñ nanıñ ıyık bolsun.

Oşol maalda Semetey döbödön tüştü. Nartorunun üstündö, Akolpogu iyninde, Manastın uulu körüngöndö Cedigerdin katarlarınan bir dirildöö öttü; talaanın üstün too basıp kelatkanday sezildi. Kıyaz anı kördü da, körgön zamat nayzasının uçu cerge iyildi. Al aybatka kol saluuga kolu barbadı, tili barbadı, cürögü takır barbadı. Koluna çegin degen belgi berdi; Cediger kelgen çañının içi menen kayra aktı.

Mına emi aytuu kerek — bul bülük kaydan açıdı, bul kek kaysı kazanda kaynadı. Antkeni eç bir çıkkınçılık bir tündö tuulbayt; çıkkınçılık kuduktay cıldar boyu kazılat da, bir künü adamdın öz butunun aldınan açılat.

Kançoronun kudugu Surkoyondun cügönü menen kazıla baştagan. Toltoy talkalanganda, olco bölünüp catkanda Semetey Surkoyon degen külüktün cügönün Kançorogo emes, Külçorogo ırgıtkan. Bir cügön; bir uuç kayış, bir karış temir. Semetey balkim bir irmem oylonboy ele ırgıtkandır; bekterdin kolu keede köñülünön ıldam. Birok taarıngan köñüldö cügön cılanga aylanat: orolot, kısat, uulayt. Kançoro oşol künü koldun içinde cılmayıp, baarı menen koşo kıykırıp, Külçoronu kuttuktagan; anın alakanının için eç kim körgön emes — alakanında tırmaktarı etine batkan tört kanduu ay bar ele. Kançoro oşol kündön baştap külgöndö tişin caşırdı, iyilgende belindegi kancarın kattı. Kegin kımızga koşup içti, nanına süyköp cedi, tünküsün cazdıgının aldına koyup uktadı. Künü kelgende kuduktun tübünön cogoru üç arkan ırgıttı.

Birinçi arkan: Taybuuruldun sırı. Semeteydin kasiyettüü atı Taybuurulga ok ötpöyt, kılıç kespeyt ele; anı tört butun baylap, kulagına erigen korgoşun kuyup gana cok kılsa bolmok — bul sırdı cer üstündö üç-tört kişi bilçü, Kançoro oşol üç-törttün biri ele. Sırdı duşmanga berdi. Ekinçi arkan: attın özü. Taybuurul bir tünü cılkıdan bölünüp kaldı, tört butu baylandı, kulagına korgoşun kuyuldu; tañ agarganda talaanın eñ asıl tulparı muzdap catkan. Üçünçü arkan: kat. Kançoro Kıyazga altı at tartuulap, canına kat koştu; katta soguş künü cazılgan, Semeteydin kaysı künü alsız, kaysı künü calgız kaları cazılgan ele. Üç arkan, üç çıkkınçılık; üçöö teñ bir emçekten süt emgen bir tuuganının dalısına sayılış üçün örülgön.

Oşonduktan Cedigerdin kolu Külçoronun aldınan buzulup kaçıp baratkanda, artınan bir atçan cetip keldi. Bul Kançoro ele; atının oozu köbük, öz oozu uu.

— Cediger! — dep ökürdü. — Cediger, ey! Toltoydun kanı cerde kalsınbı? Erkek bolup tuulup, katınday kaçasıñarbı? Ceti-Özöngö kaysı bet menen barasıñar; katındarıñar eşikten kirgizebi, baldarıñar silerdi ata deybi? Kayrılgıla! Kayrılbagandın oçoguna suunu öz kolum menen kuyam!

Talaada uyat korkuudan küçtüü. Kaçkan kol toktodu, toktogon kol buruldu, burulgan kol sap tüzdü. Kee bir cookerdin cüzündö dagı ele şek, kee birinde cañı tutangan kıcır bar ele; birok bardıgının butu emi bir colgo burulgan. Oşol künü Talastın üstündö açık soguştun algaçkı kara celegi celbiredi.

Külçoro Kançoronu kaçkandardı kayra kaytarıp catkanda kördü da, körgönünö adegende işengen cok. Bir emçekten süt emişken ele; Kanıkey eköönü bir kuçakta çoñoytup, bir tabaktan et cedirip, bir cuurkandın aldında uktatkan. Emi oşol bir tuuganı duşman koldun aldında aykırıp cürdü. Külçoronun közü karañgılap, kayra açıldı; açılganda içinde bir nerse ölüp, orduna taştan bir nerse ornogon ele.

— Ant bolsun, — dedi al calgız gana. — Atam Almambettin arbagına ant bolsun, Kançoronun başın bul iyinderdin üstündö kaltırbaym. Süt akısı bügün büttü; mından arı ortobuzda kılıç akısı bar.

Karı Kadırbay dagı bir colu ortogo tüştü; karılar dayıma ortogo tüşöt, antkeni körgö cakın turgan adam kandın cıtın caştardan cakşı bilet. Cedigerdin çoñdorun çogultup kıykırdı:

— Ey, Cediger! Unutçaaktık menen akısızdık egiz bir tuugan, eköö teñ adamdı sokur kılat. Kançoronu Kıtaydın zındanınan kim çıgardı? Semetey çıgardı. Han Çubaktın öçün

kim aldı? Semetey aldı. Koñurbaydın aldında kim turdu, kırgızdın namısın kim saktadı? Bul kişinin atası saktadı, bul kişi saktadı. Emi siler oşol tuzdu tebelep ötösüñörbü? Tuz urat, ey Cediger, tuz urat!

Birok Kançoronun tili Kadırbaydın tilinen kurç çıktı. Korkutup süylödü, ubada berip süylödü, eñ köbü — korkunuç menen süylödü: Semetey tirüü kalsa Cedigerdin tukumun kuurat, baldarın kul, katındarın küñ kılat dedi; özü han bolso Ceti-Özöngö tınçtık, olco maldan ülüş, Talastın cayıttarınan cayloo bölüp berem dep ant içti. Korkuu menen aç közdük birge kelgende akıl boz üydön kuulat. Kıyaz adegende moynun iydi, anan tize büktü; Bagıştın uulu öz kolunun tak ortosunda Kançoronun aldına iyildi.

Oşentip Cediger duşmandın çorosuna taktı turguzdu. Altımış kişi caltıragan taktı iyinge kötördü, altın taacını Kançoronun başına kiygizişti, ak kiyizge salıp asmanga kötörüştü. Dobulbastar kagıldı, kımız kanday agıp cattı, koşomatçılar üç iret kıykırdı: han, han, han! Kadırbay oşol toptun çetinde turup, cerge tükürdü da, eç kim ukpagan ün menen kübürödü: «Kırgızdın çorosuna Cedigerdin taacısı... Bul taacının altınınan murda eesi çiriyt». Birok ünü dobulbastardın arasında cogolup ketti; çın söz dobulbas ününö dayıma ceñilet. Kançoro taktın üstünön tömön karadı; tömöndö özün alkıştagan eldi, aldıda kıyratuuga ant içken oçoktu kördü. Cılmaydı. Çıkkınçılıktın taacısı altın ele, birok mañdayına tiygen cerde teri kuykalanıp cattı; munu taktı kötörgön altımıştın biri da körgön cok.

Han bolgon Kançoronun birinçi buyrugu soguş boldu. Büt koldu Semeteydin üstünö aydadı, aydap baratıp duşmandın kulagına Semeteydin büt alsızdıgın şıbıradı: Taybuurul emi cok, dedi; kırk çilten koldooçu andan cüz burdu, dedi; Akkelte ot albay kaldı, Zulpukor kınında dat basıp catat, dedi. Kasiyettüü emne bolso, baarı andan çettedi; emi al da silerdey ele et menen sööktön caralgan pende, dedi. Adamdın kutun uşintip satuu — talaanın eñ oor künöösü ele; Kançoro al künöönü bazarda may satkanday sattı.

Cediger kaptadı. Tört taraptan tört nayza birdey Semeteyge sayıldı; tört nayza — tört cılandın tişi. Manastın uulu Nartorunun üstündö bir solkuldadı, bir tüzöldü, anan silkindi — too silkingendey silkindi, tört nayza tört cakka ırgıp, nayza karmagan koldor eesiz kaldı. Külçoro cetip keldi; cetti, birok közü karañgılap kalgan ele. Kaynagan kırgında Semeteyge nayza sungandardın arasınan Kadırbay menen Tölök uulu Tölöbaydı kördü; tınçtık aytkan oozdor unçukpasa da, nayza karmagan koldor süylögön ele. Sırnayza bir tüştü, bir kötörüldü; eki ak sakal baş eki ak taştay cerge kuladı. Külçoro kiyin bul eki baştı köp oylonmok; birok al künü soguştun içinde oygo orun cok, kanga gana orun bar ele.

Añgıça kara tagdır birinçi çapkısın urdu. Semetey kurçoonu carış üçün Nartorunu askaluu örgö aydadı; at üç kadam çıktı, törtünçüdö taş cılmıştı, beşinçide tizesi bügüldü. Nartoru müdürüldü, tura albadı; asıl canıbar büt küçü menen dagı bir umtuldu — bolbodu: kün boyu kötörgön soguştun salmagı tizesine çökkön ele. Semetey cerge tüştü da, tüşkön cerinde turdu: atsız baatır, calgız börü. Taybuurul bolso al ördü kuştay aşmak; birok Taybuuruldu eçak ele bir çıkkınçılık tünü cutup ketken, munu bilgen calgız adam karşı sapta altın taacıçan turgan. Cedigerdin seli tört caktan taşkındap, taşkındagan sayın kısılıp kele cattı. Külçoro alısta, öz iyriminde salgılaşıp cürgön; eköönün ortosunda bir bütün kol bar ele.

✦ ✦ ✦

Tün eki ottun ortosuna tüştü. Cediger cagında Kıyaz çatırında oturup tırmagın tiştep catkan. Kündüz körgöndörü köz aldınan ketpey koydu; korkkonun Kançorogo töktü:

— Sen bul kişini maga ceñil degensiñ, Kançoro. Ceñil emes. Anın koldooçuların men bilem; büt Cediger bilet. Töşögünün başında kara cılan Mar catat imiş — kuyrugu bir örööndö, başı ekinçi örööndö. Oñ cagında boz kabılan cüröt imiş, közü çokton kızıl. Töbösündö alp kara kuş kalkıyt imiş; kanatı bulut, kölökösü tün. Biz kimdin üstünö cürüp catabız? Kel, kaytalı; kol dagı kırılbay turup Ceti-Özöngö kaytalı.

Kançoronun cüzü ottun carıgında bir körünüp, bir cogoldu.

— Kaytuubu? — dedi. — Men otuz cıl kaytkanmın, Kıyaz. Ar taarınganımda içime kaytkanmın, kegime kaytkanmın. Uk da üyrön: Toltoy talkalanganda Surkoyondun cügönü menin akım ele — Külçorogo ırgıtıldı. Oogan cortuulunan kayttık; handık ubada berilgen — berilbedi: Külçorogo cer tiydi, maga kurgak alkış tiydi. Beecinden kayttık; Koñurbaydın Kara atın suradım — al at da menden ayanıldı. Bakay menen bir künü da teñ tutulgan cokmun, dastorkondo dayıma ulagaga oturguzuldum. Üç kek, üç too; men oşol toolordun aldında caşadım. Emi kezegi keldi. Saga ant içem: altı kün. Altı kündün içinde Semetey ölöt. Koldooçularıbı? Kut andan kaçtı, dedim go saga. Cılan uktayt, kabılan alıstadı, kuş başka asmanda. Altı kün, Kıyaz. Andan kiyin Talas seniki, taacı meniki.

Oşol ele tünü Talas cagında Külçoro beginin çatırında tize bügüp oturgan. Ünü kargılduu ele:

— Beim, apam Kanıkey dalay cıl murun aytkan; kulagım menen uktum, akılım cetpedi, emi cetti. «Kançoronun közü takta, künü kelgende tuz akısın tebeleyt» deçü. Biz külüp ötkönbüz. Enenin cürögü menen kıştın bulutu cañılbayt eken; eköö teñ emneni caadırarın aldın ala bilet eken. Emi meni uk: uşul ok ötpös tondu kiy. Apam tokugan munu, kılına çeyin duba siñgen. Nartoru çarçadı; Toltoydon kalgan Surkoyongo min. Külük at — seni carıp çıgarat.

Semetey tondu kiydi, Surkoyongo mindi. Birok acal belgilerin katarga tizip koygon ele; acaldın belgileri kerbendey: biri körünsö, artı kelet.

Birinçi belgi Akkelte boldu. Manastan kalgan kasiyettüü mıltık, Beecindin aldında kol kıyratkan, ünü menen too uratkan Akkelte oşol tañda ot algan cok. Semetey çakmagın çaktı — uçkun tüştü, darı unçukpadı. Dagı çaktı — darı kayra unçukpadı. Uçuna çok basıştı; çok muz baskanday öçtü. Akkelte eesinin atasın bilgen kural ele; unçukpaganı — söz aytkanı. Semetey mıltıktı tizesine koyup, oozun balasın sılaganday sıladı; taarıngan cok, cön gana tüşündü. Ekinçi belgi Surkoyon boldu. Kulagı kesik, soorusunda Ogoy tamgası bar at murunku eelerinin cıtın estedibi, eski kamçının açuusun sezdibi — eç kim bilbeyt: tört butun cerge kadap, kadam şiltebey koydu. Semetey takımı menen türttü — cürbödü; kamçı körsöttü — cürbödü; cumşak söz ayttı — dagı cürbödü. Duşman çañ kötörüp kele catkan, at bolso taş bolup katıp turgan.

— Atam Manastın colu bul, — dedi Semetey; ünündö açuu da cok, calınuu da cok, calañ eşik cabılgan ün bar ele. — Bul coldo taarıngan at cetelenbeyt.

Zulpukor bir cark etti. Surkoyondun başı denesinen bölünüp tüştü. Semetey kanduu kılıçtı tüşürdü da, oşol irmemde, keñ talaanın tak ortosunda, eki koldun ortosunda, cer üstünün eñ calgız adamı bolup cöö kaldı.

Anan al körgön duşmandın kanın toñdurgan iş kıldı. Kaçkan cok, dalda izdegen cok, cardam çakırgan cok. Eerin çeçti, cerge koydu, cazdık kıldı. Akolpoktu iyninen alıp, cuurkanday camındı. Cüzün kıbılaga burup, sunala cattı da — uktadı. Duşman deñizinin ortosunda, nayzalardın kölökösündö, ölümdün tak tumşugunun aldında — uktadı. Uykusu da tereñ uyku ele; kirpigi da irmelbey, kökürögü balanın kökürögündöy bir kötörülüp, bir basılıp cattı. Cediger alıstan karadı, cakınday albadı; antkeni korkpostuktun mınçası pendeden emes dep eseptelçü, buga kılıç kötörüü toogo kılıç kötörgön menen barabar ele. Aldıñkılar biri-birin türttü, eç kim birinçi kadam taştabadı; «sen bar» dedi biri, «sen bar» dedi ekinçisi — eköö teñ barbadı. Talaanın şamalı uktagan kişinin çaçın sıladı; balkim al şamaldın içinde Manastın demi bar ele.

Oygongondo kün kötörülüp kalgan, baş cagında Külçoro ıylap oturgan. Erlerdin ıyı ünsüz bolot; iyin solkuldayt, ün çıkpayt. Semetey öydö bolup, eerine cölönüp süylödü; süylögönü kereez ele, kereez ekenin eköö teñ bildi.

— Iylaba, Külçoro; caş körör işiñe parda bolot. Meni uk. Dagı ceti kün salgılaşılat; ceti kündün ayagında emne bolso da, Kıyaz menen Kançoronun başı alınat — bul birinçi sözüm. Ayçüröktün boyunda üç aylık bala bar; uul törösö tokson mal soyulsun, aş berilsin, atı Seytek koyulsun — bul ekinçi sözüm. Men ketsem Ayçüröktü sen al; cat koluna tüşpösün, oçogum cat oçoguna aralaşpasın — bul üçünçü sözüm. Kazınamdın oozun açkıla; cakırga, cetimge, cesirge taratıp bergile; mal körgö kirbeyt — bul törtünçü sözüm. Kırgız Talas menen Keñ-Kol boyunan tarkabasın; bir otursun, birdiktüü otursun; Kıtay caktan, kalmak caktan karool koysun, kezmetti taştabasın — bul beşinçi sözüm. Apam Kanıkey menen çoñ enem Çıyırdı özdörünö kol salbasın; alarga ayt: ölgöndün artınan ölünböyt, ölgöndün artınan caşalat.

Tındı; közü alıska, Talastın körünbögön üylörünö ketti; anan ünü birinçi iret kargıldandı:

— Bir caram bar, Külçoro, kılıç carası emes. Bakay atama aş bere albadım. Al meni beşikte korgodu, sürgündö östürdü; atamdın cogunda maga ata, columdun karañgısında şam boldu. Men aga bir kazan aş, bir koşok karız boydon kaldım. Bul karız moynumda ketpese deçü elem... Buyruk emes eken. Emi akırkı buyrugum: Buharadan alıp çıgıp, Argınga han kılgan Sarı han bar go — Sarı taz deçü ele, men taacı kiygizgem — aga şaşılış kat cetsin. «Semetey tar kündö» desin, cetet; kalganın cürögü aytat aga.

Kat ketti; eñ ıldam atçan, eñ kıska col menen ketti. Oşol künü Cediger kayra çabuulga aydalganda, koldun butu artka ketençiktedi. Cookerdin oozunda bir söz cürdü: «Biz Manastın tuzun cegenbiz; bul tuzga kılıç kötörülöbü? Tuz karmayt, bala-çakabızdı karmayt». Saptar toktop, nayzalar iyildi. Tak oşol maalda Cılgındı taraptan bir çañ kötörüldü; çañ çoñoydu, Keñ-Koldun oozunan ekinçi çañ aga koşuldu. Çañdın içinen algaç bir aykırık çıktı:

— Manas! Manas!

Anan Tuuçunak köründü; kuştay at, üstündö ak sakal boroon: Sarı han. Kat cetken, cürök coldo çıdabay, koldu artta kaltırıp aldıga tüşkön. Cedigerdin sabın kagaz ayrıganday cardı, ötkön cerinde atçandar oñgo-solgo kuladı. Eldin arasınan ökürüktör çıktı: «Bizdi kırba, han ata! Künöölüü biz emespiz; künöölüü Kançoro menen Kıyaz!» Sarı han munu uktu, ukkanda kılıçına umtuldu; sabı tört, mizi miñ Coykuma kından suurulup, kün

nurunda bir iret, bir gana iret cark etti — al cark Cedigerdin üstünö tüşkön ökümdün möörü ele.

✦ ✦ ✦

Sarı han al künü soguştun özü boldu. Bir kolunda çoyun baş, ekinçisinde nayza; çoyun baş tiygen cerde tuulga iyildi, nayza cetken cerde eer boşodu. Caşı cetimişten aşkan, birok bilegi kırk cıl murunkusun estep turgan; karız adamdı caşartat imiş — Sarı handın Semeteyge karızı bar ele, karızın kan menen tölögönü kelgen. Bir kezde Buharanın bazarlarında başı taz, üstü camaaçı bir taz cürgöndö Semetey anı adam katarına koşup, Argınga han kılıp, başına börk, astına at bergen; emi oşol börktün, oşol attın, oşol adamgerçiliktin esebi körülüp cattı. Tuuçunak eesinin açuusun tuyagınan taanıyt ele; kayda burulsa, oşol cer maydan bolup cattı. Kıyazdı toptun içinen taap, kuup, kıstı; nayzasın Tootoru üstündögü hanga kezep, tak kulataar maalda ortogo bir kılıç kirdi — Kançoronun kılıçı. Nayzanı belinen kıydı; bolot uçu sabınan bölünüp tüştü. Sarı han katuu tarttı, atın burup, Kançoronun betine tükürgöndöy aykırdı:

— Kazanga siygen oñbogon uul! Özüñdü toyguzgan kazanga siydiñ sen! Süttü emdiñ da emçekti tiştediñ! Nanıñ ursun seni, tuzuñ karmasın; ölgönüñdö körüñ senden kaçsın, topurak seni kabıl albasın!

Anan Kıyazga burulup, ekinçi iret üstünö cürdü; Kıyaz bul colu nayzanı kütkön cok, Tootorunun başın burup kaçtı. Han degen adam öz kolunun köz aldında kaçtı — munu Cediger kördü.

Kançoro da kördü cana tüşündü: bul karıya maydanda turganda Kıyaz da kalbayt, takt da kalbayt. Maydanda ceñe albasın bilgendikten erdiktin eşigin caap, aramdıktın eşigin açtı. Kıyazdı canına alıp, Car-Kıyanın tar kapçıgayına çegindi; kapçıgaydın eki öyüzünö bukturma tizdi, askalardın daldoosuna Oçogor mıltıgın ornotup, oozun öz kolu menen tüzdödü. Sarı han kaçkan coonun izi menen kapçıgayga kirdi; tar cerde Tuuçunaktın kadamı cayladı — oşol zamat maşaa tüştü. Oçogordun bolot ogu ışkırdı, ışkırıgı kıska boldu; ok ak sakal handın çıkıyına sayıldı. Sarı han eerdin üstündö bir tüzöldü, bir çaypaldı; Coykuma kolunan ırgıgan cok — ölüp baratıp da kılıçın taştabadı — Tuuçunaktın moynuna cıgılıp, oşol boydon kaldı. At eesinin salmagın tüşündü; kapçıgaydan cay kadam menen, eç kimge baş berbey çıgıp, Külçoronu közdöy bastı.

Külçoro çıkıyı kanduu handı eerden kuçagına aldı da, al künü ekinçi colu ıyladı; bul colu ünsüz emes, ünü menen ıyladı, koşok koştu:

— Buharada taz eleñ, Argınga han bolduñ; tar kündö çakırdık — kanat bolduñ. Ak sakalıñ kanga boyoldu, ak cüzüñ topurakka buruldu. Er maydanda ölbödüñ, aram askanın daldoosunan atıldıñ; kayran gana han atam, arman emey emne bul düynö!

Tün kirgende Sarı handı Tal-Mazar boyuna alıp bardı; eç kimge körsötpöy, duşman koluna tüşpösün, söögü kordolbosun dep caşıruun kömdü. Körün öz kolu menen kazdı; kılıçın kürök, kalkanın çara kıldı. Handı Akolpogunan ayrıp algan bir kesimge orop catkırdı, cüzün kıbılaga burup, üstünö topuraktı uurtam-uurtam captı. Mürzönün topuragın alakanı menen tegizdedi; iz kalbasın dep üstünön kurgak çöp süyrödü, anan al çöptü da şamalga berdi. Dal oşol maalda karañgının içinen bir at kişenedi: bul Bozayman aygır ele, Sarı handın cılkısınan; eç kim çakırbay, eç kim cetelebey özü kelgen, eesinin cıtın taa tigi caktan algan. Külçoro asmandı karadı, anan attı karadı; talaanın saltı belgilüü ele. Bozaymandı mürzönün başında kurmandıkka çaldı; kan cañı topurakka aktı. «Tigi düynödö cöö kalba, han atam, — dedi; — atıñ aldıñdan ketti, sen artınan cet».

Tañ atkanda Külçoro soguşka calgız kayttı. Içindegi kaygı kayrak taşka aylangan; ar çapkan sayın kılıçı bir az kurçup cattı. Aldınan çıkkandın atın surabadı, arkasın bergenge tiybedi; calañ nayza kötörgöngö nayza, kılıç kötörgöngö kılıç menen coop berdi. Cedigerdi aldına salıp kırdı, çaçtı; kol dagı bir iret buzulup, dagı bir iret kaçtı. Birok Kançoronun baştıgında korkuudan başka tüyündör da bar ele. Kaçkan koldu bir saydın nugunda toktottu; ak boz bee aldırtıp, soydurup, kanın keñ idişke agızdı.

— Koluñdu mala! — dep buyrudu. — Malagan — öldü degeni, kaytsa antı anı öltüröt. Un çaynagıla — ırıskıñar kübö bolsun. Kılıçtın mizin calagıla — ölümüñör kübö bolsun. Bul anttan kaçkandın katını cesir, balası kul, oçogu kül!

Ölüm antı ölüm korkunuçunan oor bastı. Cediger kolun kanga maladı, undu çaynadı, bolottu caladı; kimisi malap catıp titiredi, kimisi cuta albadı — birok biri da çette kala albadı: çette kalgandın cazasın Kançoronun celdetteri eldin közünçö berüügö dayar kütüp turgan. Ant menen baylangan kol sürüdön körö söök uzatkan topko okşop, kayra aldıga aydaldı.

Külçoro alardı tosup aldı. Kalıñ toptun içinen Kıyazdı tandap, Akborçuktu temindi, Sırnayzanı tüzdödü; nayza Bagış uulun Tootorunun üstünön kurgak çöp üymögündöy kulattı. Külçoro atınan eñkeyip, kılıçın kötördü — Kıyazdın başı bir dem alım cerde ele — tak oşol uçurda Kançoro cetip keldi; kılıç kılıçka çabıldı, uçkun iñirdin alagüü karañgısın

carıp öttü. Eki emçekteş ömüründö birinçi colu betme-bet, bolot bolotko keldi. Birok Kançoro salgılaşkanı emes, ubakıt utkanı kelgen; ubakıt utup catıp mergenderine belgi berdi. Kırk tandalma mergen askalardan ok menen korgoşun caadırdı. Külçoro burulup alardın üstünö cürdü; kırkın birden kırdı, kırkının teñ caasın tepsedi — birok oşol añgıça bir ok Akborçuktu taptı. At çurkap baratıp tizeley kuladı, kayra turbadı.

Külçoro cöö kaldı. Sanaştı dey albaybız, özü da sanabadı; birok cetimiş cerinen caradar ele — kimisi tırık, kimisi tereñ, baarı ısık. Tün kirgende kan izin kar menen caba-caba Eçkilik toolorun közdöy tarttı; Kapka-Taştın aska köñdöyünö korgolodu. Oşol cerde, taştın suugunda, caraların too çöbü menen tañdı da, karañgıga karşı bir gana söz ayttı: «Bütkön cok. Moynumda ant bar; bütkön cok».

✦ ✦ ✦

Semetey al tünü Ayrı-Beles belinde calgız ele. Ot cakkan cok; ot — ümütü bardın işi. Asmandı karadı; cıldızdar ordunda ele, calañ adamdardın tartibi buzulgan. Talas cagın oylodu: Kanıkey azır boz üydün bosogosunda oturgandır, dedi içinen; apam dayıma bosogodo kütöt, bosogo — kütköndükü. Ayçüröktü oylodu: boyunda üç aylık caşıruun düynö kötörgön ak kuusun; aga koştoşpoy colgo çıkkan ele — koştoşuusuz col uzun bolot. Çıyırdını oylodu: eki uulun cerge berip, üçünçü azasın kütüp oturgan çoñ enesin. Anan oydu da taştadı; oy — ümütü bardın işi. Eerin kayra cazdık kıldı, Akolpoktu üstünö tarttı da, kereezinin kalganın karañgıga ayttı — canında Külçoro cok ele, birok söz ceterin bilçü; talaada söz eesin tabat.

— Seytek törölsö, — dedi, — on eki caşka çeyin çañga tiygizbey östürgülö; butuna tiken, cürögünö korkuu tiybesin. On ekisinde tegin aytkıla; andan murdası erte, andan kiyini keç bolot. Apam Kanıkeyge dagı bir aytkıla: özünö kol salbasın; anın ömürü emi Seytektin ömürü. Kumayıktı uruşpagıla; taygan eesinin artınan uluyt, uluy bersin. Akşumkarga çañ kondurbagıla; kuş boş koldu körgöndö tuylayt, tuylay bersin. Aza da bir akı; aybandın da akısı bar.

Anan tındı da uktadı; ölümdün ceegindegi ekinçi uyku ele bul, birinçisinen da tereñ.

Tañ agarganda Cediger keldi. Ayak dabıştarı tündön baştalgan; miñdegen tuyak, miñdegen çarık, beldin taşın tepkilep cakındadı. Adegende uktagan kişinin tegeregine on eki katar tegerek boluştu; on eki katar az köründü — kırk eki katarga çıgarıştı. Kırk eki katar

nayza, kırk eki katar korkuu; eñ çettegisi eñ er cürögü ele, eñ içkerisi titirep turdu. Antkeni ortodogu adam kıymıldagan cok, al emi kıymıldabagan börü çabuul koygon börüdön korkunuçtuu. Kıyaz eñ sırtkı katardan karadı; karagan sayın tizesi boşoy berdi. Semetey cön catkanda da acıdaarday ele; demi tüzdü cılıtıp catkansıdı.

— Kançoro, — dedi Kıyaz, ünü şıbırga cakın. — Kel, kaytalı. Bul adam öltürülböyt; öltürülsö da öçü öltürülböyt. Kel, anı han kötörölü; men taacımdı bereyin, Tootorunu cetegine tartayın, aldında tize bügöyün. Bizdi keçiret; anın tukumu keçirgendi bilet.

Kançoro Kıyazdın cakasınan aldı; közü eki oyuk, eki karañgı ele.

— Kırk eki katar koldun ortosunda calgız kişige taacı sunmak beleñ? Cediger buga külöt, tarıh buga tüküröt. Al közün açsa — baarıbız öldük dey ber; cumuluu turganda ur! Korksoñ çettep tur, taacını da maga kaltır, nayzanı da!

Anan kolgo burulup ökürdü; ünü beldin kaptaldarında köböydü:

— Alga, Cediger! Ant içtiñer, kan caladıñar! Alga!

Semetey közün açtı. Kırk eki katar nayzanı kördü, töbödögü boş asmandı kördü — kara kuş cok ele — canındagı boş cerdi kördü — Külçoro cok, Akkelte unçukpay kalgan, Taybuurul eçak cok. Kırk çilten da çettegen; Kıdırdın kölökösü emi başka pendelerdin üstündö ele. Baarın kördü da, körgöndörünün cıyındısına börüçö küldü.

— Uşunday tura, — dedi; — düynö bok eken. Dos degeniñ takt üçün satat, at degeniñ ördö çögöt, mıltık degeniñ tar kündö unçukpayt. Kel emese, ölüm; seni kılıçımdın uçuna teñebeym, birok eşikke kelgendi kuru kaytaruu da bolbos.

Tura kalgan cok; çıkanagına gana tayandı, eerdin üstündö carım sunala catıp, kırk eki katar koldu toydun kalıñ topurun sıdırganday sıdırıp karadı. Köz karaşı kayda tiyse, oşol cerde nayzalar bir eli ketençiktedi; ölümdün bosogosundagı adamdın közü tirüülördün közünön oor ele. Kıyaz Kançoronun türtküsü menen katarlardın arasınan aldıga çıktı; kolunda nayza, nayzanın uçunda tañdın algaçkı nuru titirep turdu. Bir kadam taştadı — toktodu; dagı bir kadam taştadı — toktodu. Artınan Kançoronun ünü keldi, cılan ışkırıgınday: «Ur. Azır ur». Kıyaz nayzanı tüzdödü; uçu cerde catkan börünün töşün közdöy, aradagı aralık kadam sayın erip barattı; cana talaa oşol tañda karmay alganınça karmap turdu demin.

32-BÖLÜM

ARAM NAYZA CANA BASKINÇININ TAGI

— ❖ —

Asman al tañda korgoşun tüstö ele; Kürpüldöktün suusu boz ılay agıp, kamıştın arasında şamal azanı aldın ala uguzgan ayalday ontop turdu. Kıyaz kamıştın kölökösünö bekinip, alakanının teri menen nayzasının sabın nım kıla berip kütüp cattı. Karşı kaptalda atınan tüşkön, Akolpogun iynine ilgen Semeteydi körgöndö butu-kolunun buunu boşodu. Al turpat, al iyin, al baştın kökkö kötörülüşü — Manastın uulu ele bul; aybatı toodoy, köz karaşı bürküttöy. Kıyazdın cürögü erip, tizginin burup kaçkısı keldi.

— Kayda, — dedi artındagı kölökö. Kançoro ele; ünü cılan ışkırıgınday kulagına kuyuldu. — Kayda kaçasıñ, er Kıyaz? Bügün bul arstandı kulatpasañ, erteñ al seni kulatat. Cedigerdin tümönü artıñda turat deysiñbi? Kaytsañ, birinçi nayza senin dalıña sayılat — buga men ant içem.

— Anın aldına çıgılbayt, — dep şıbıradı Kıyaz. Erinderi kurgap kalgan. — Közünö karadım — içimde emne bolso, tögüldü. Bul adamdın koldooçusu bar, anı çiltender kaytarat.

— Çiltender uktayt, — dedi Kançoro da tişterinin arasınan küldü. — Anı kaytargan kırk çoro tarkadı; Külçoro teetiginde, eki konuş alıs. Calgız, çarçañkı, azada. Arkasınan ur. Arkasınan urulgan arstan da kulayt. Urbasañ, Kıyaz, — ünü bul cerde taşka aylandı, — bil: seni men uram.

Kıyaz bir aga karadı, bir karşı kaptalga karadı. Içinen keçirdi: atam Toltoydun öçü bar bul kişide — akım; birok er maydanında ak izdelet, kamıştın arasında emes. Er bolsom — aldına çıgam; korkok bolsom — tartıp ketem: bul üçünçüsü emne, bul bukturmada kütüü emne? Anan Kançoronun közdörün kördü; al közdördön öz ölügün kördü. Kıyazdın içinde korkuu korkuunu cedi: aldındagı arstandan korktu, artındagı cılandan ogo beter korktu. Kamıştın arasınan cıla-cıla cakındadı; üç iret toktodu, üç iret cürögü oozuna tıgıldı, üç iret Kançoronun ölüm antın estep kayra cıldı. Semetey al maalda atası Manastı oylop turgan. Uşul talaada, dep ketti içinen, atam da bir kezde uşintip turdu beken; Akkulanın calına cüzün basıp, Talastı uşintip cıttadı beken? Kançoronun cüz burganı cürögündö bir cara, Çubaktın uuluna ayagan meerimi al caranın üstündö bir tuz ele. Öz sütübüz menen östürdük, deçü; öz kolubuz menen kötördük. Tışkı duşmandan korkpo, degen ele Bakay bir kezde; içki duşmandan kork — içtegi börü sürünü koyçudan cakşı bilet. Akkulanın tuyak dabışın ugup catkansıdı; közü alıska, Talastın kögüş kırlarına tartıldı. Aram nayza tak oşol alaksıganda, dalının tak ortosuna, eki dalı söögünün arasına sayıldı.

Talaa bir duuldap silkindi. Akşumkar asmanda çañırdı, Aktaygan uludu; eköö teñ tuygan — keç tuygan. Semetey teñseldi, teñseldi — birok cıgılgan cok; burulup Zulpukordu suurganda kılıçtın bolotu bulutsuz künü çagılganday cark etti. Kıyaz al bolottu körgöndö esi çıktı; nayzasın taştap kaçtı, atına kantip mingenin, kamıştan kantip ötkönün özü da bilbedi. Artına bir karadı: caradar arstan dagı ele butunda turgan, kılıçı kolunda, kanı Akolpoktun ak kiyizine sarıgıp catkan.

Al künü asman karardı da karardı. Tüş çende tün boldu; kök kürkürödü, üç iret kürkürödü, çagılgan Ala-Toonun çokuların sabadı, anan möndür tögüldü — koy başınday möndür talaanı ak taş añızga aylandırdı. Semetey atası Manastan kalgan Akolpoktu camınıp, bir daldoonun tübünö sunala cattı. Canına Akşumkar şumkarı kondu, ayak cagına Aktaygan tayganı iyrildi. Cara zırkırap, düynö tegerenip turdu. Möndürdün ak pardasının artınan bir carık cakındadı; carıktın içinen bir kız çıktı — cüzü ay, çaçı tün, atı Kökmonçok. Peri kızı ele; Kayıpçının toosunan tüşkön.

— Tur, arstandın uulu, — dedi. Ünü suunun ünündöy ele. — Senin acalıñ bul nayzada emes. Kayıptar seni kaalayt; bar, ayık, künü kelgende kaytasıñ.

Semetey eç nerse dey albadı; tili oorlop, kabaktarı cumuldu. Kökmonçok kolun sundu — möndür toktodu, cer menen asmandın ortosunda bir col açıldı. Tañ atıp, kün möndür daanasının üstündö sınıp tiygende al daldoodo Semetey da, Akşumkar da, Aktaygan da cok ele. Kiyizde kan izderi gana kalgan, cerde eç kim okuy albagan cazuuday nayza catkan.

Külçoro kelgende mına uşunu taptı: kandı taptı, nayzanı taptı — agasın tappadı. Üç kün, üç tün izdedi; kamıştı karış-karış, kaptaldardı taş-taş izdedi. Ölügü da cok, tirüüsü da cok. Tirüü bolso ün bermek, ölüü bolso catmak; eköö teñ emes — kayıp ele. Çatal beldin örünö cetkende tizesi boşop, attan tüştü, topurakka cıgıldı:

— Agam, — dedi, — kara calduu arstanım! Beecinde Koñurbaydan korkpogon agam, aram Kıyazdın nayzasına kettiñbi? Tirüü bolsoñ bir ün ber, ölüü bolsoñ bir iz ber! Talastı kimge kaltırdıñ, Çüröktü kimge kaltırdıñ, boyundagı amanattı kimge kaltırdıñ? Asman een kaldı üstümdö, cer katuu kaldı astımda. Sıngır kolum kıymıldap, öçkür közüm körüp turup seni saktay albadım — bul bet karası menen men kantip caşaym?

Kan kakşap ıyladı Külçoro; közünün caşı tügönüp, kanı keldi. Calga cıgılıp, attın moynunda solkuldadı: — Beecinden kaytıp kele catıp, — dedi, — Karagöldün başında ant içkenbiz; ölsök bir çuñkurda, kalsak bir curtta degenbiz. Antım carım kaldı, agam; çuñkuruñdu bilsem — kirer elem, curtuñdu bilsem — barar elem. Talaa uktu, too uktu — eç kim coop bergen cok. Calañ biyikte bir kuş aylandı; Külçoro başın kötörüp karadı — Akşumkarbı, emespi — acırata albadı. Kuş üç aylandı da, Kayıpçının toosun közdöy sızıp, ketti. Külçoro al cakka köpkö karadı; içine bir nerse tamdı — atı cok, ölümdön başka bir nerse.

Oşol saattarda Keñ-Koldo tütün kötörülüp catkan. Kançoro menen Kıyaz koldu Talastın ıyık öröönünö aydap, birinçi işteri Manastın ustasına kol saluu bolgon. Aksak usta Bölökbay — bir kezde Döötü usta menen birge Manaska Zulpukordu, Akkelteni sokkon, oçogunun uçkununda çilten demi cürgön Bölökbay — döşüsünün canınan karmaldı. Barskanı menen, köörük sabı menen, kızıgan temiri menen karşılık kıldı karıya; calgız özü bir bölük askerdi oçoguna kirgizbedi. Birok kalıñ kol deñizdey ele; akırı ustanı döşüsünün üstünö cıgıştı. Karıya akırkı demin alıp catıp köörügünö umtuldu; köörük bir ontodu, oçokton akırkı uçkun kötörüldü, aylana-aylana biyiktep, tütündün içinde közdön kayım boldu. Bölökbay ölüp baratkanda cüzü oçogun karagan ele. Kırk cıl temir sokkon al oçokto; Manastın kılıçın suuga al salgan, Semeteydin sootunun şakekçelerin al örgön. Kolu kurgurlar ustanı öltürüştü, birok oçogun öçürö alışpadı; çoktu külgö kömüştü — kül çoktu saktap kaldı. Kazınanın oozun talkalaştı; Manastan, Semeteyden kalgan emne bolso

— cambı, soot, altın cabdık — töö üstünö cüktöldü. Keñ-Kol talandı, oçoktor öçürüldü, oşol künü Talasta Semeteydin atın oozgo aluuga tıyuu salındı.

Üyrülmö sazında kurulgan keñeşte bolso eki ün kayçılaştı. Kıyaz içindegi korkuunu akıl kılıp ortogo töktü:

— Külçorogo tiybeyli, — dedi. — Al bolotko kol sungan kolunan ayrılat. Tulpar tartuulaylı, sarı altın tartuulaylı, dos bololu; kanı bizden alıs bolsun. Al — Manastın oçogunun uçkunu; uçkundu baskandın çarıgı küyöt.

Kançoro ordunan turdu; közdörü çokko salıngan temirdey ele.

— Altınbı? — dedi. — Erteñ al altın menen kol cıynayt, bürsügünü ekööbüzdün başıbızdı Talastın darbazasına asat. Ce Külçoro koluma tirüü tüşöt, ce men Cedigerdi kırıp salamın — çoñ Kıyaz, tanda! Ant içem: anı tirüü karmabagan — menin duşmanım.

Keñeş basındı; Kıyaz basındı. Izkubarlar talaaga çaçıldı.

Külçoro bolso tokson cerinen caradar ele; atı cıgılgan, saadagı boşogon, canında calgız Coykuma kılıçı kalgan. Kayıpçının toosuna cıla-cıla çıktı, Kara-Üñkürdün kara oozuna cetti, bosogosuna cıgıldı:

— Ata bol maga, ene bol maga, ıyık üñkür, — dedi. — Artımda atam cok, canımda agam cok; katıp koy meni, kayıptardın keremetinen bir keremet ber maga.

Üñkürdün salkın demi cüzünö tiydi; taş ene kuçagınday cılıgansıdı. Külçoro içkeri kirip, karañgıga çömüldü. Karañgıda suunun ünü bar ele, dagı tereñden, ötö tereñden kelgen bir dem barday; Külçoro oşol demge ıktadı, caraların taşka takadı, üç kün, üç tün nan cebedi, suu içpedi — too anı karadı, too anı baktı. Birok iz — iz; kan tamçısı karda güldöy açılat. Izkubarlar kandı okuy-okuy kelişti, üñkürdü tabıştı, toonu kol kurçadı. Üñkürdün oozuna ok camgırday caadı; Külçoro karañgıdan çıktı, Coykuma kolunda çagılganday oynodu. Bir kaçırdı — on kişi kuladı; dagı kaçırdı — cıyırma kişi suladı. Elüü balbandı eşiktin aldında kıydı; elüü ölük üstü-üstünö üyülüp, üñkürdün oozuna etten dubal boldu. Birok cara caranı çakırat, kan küçtü alıp ketet. Koldoruna arkan üstünö arkan ırgıtıldı; on arkan üzüldü, on birinçisi karmadı. Keçeegi arstan cerge süyröldü.

Anı Kançoronun aldına tirüü alıp kelişti. Kançoro küldü; al külkü kışta da toñbogon kara suudan suuk ele.

— Kılıç karmagan koldu karagıla, — dedi. — Bul kol ekinçi kılıç karmabasın.

Degenin casattı: Külçoronun dalı söögün oydurdu, kolun kestirdi, kanın toonun taşına agızdı. Birok öltürgön cok — ölüm az köründü aga. Cılkıçı başı Karaguldu çakırttı:

— Al munu, — dedi. — Saga kul bolsun, malay bolsun. Tezek tersin, otun taşısın; Manastın oçogunan kalgandar kamçı astında kantip süyrölörün düynö körsün.

Keçeegi arstan, Taytorunun üstündö Koñurbaydı kuugan Külçoro, al künü conunda tezek kötörmösü, butunda çarık, moynu iyilgen boydon Karaguldun cılkısına cönöp ketti. Karagul odono kişi ele, kamçısı tilinen ıldam. — Kara tigi kanatı sıngan çoronu, — dep şıldıñdadı birinçi künü, — keçee Talastın arstanı ele, bügün menin itim boldu. Otun taşı, tezek ter, oçogumdu cak; cay kıymıldasañ, conuñ süylöyt. Külçoro otun taşıdı, tezek terdi, oçoktu caktı. Kamçı conunda şartıldagan sayın tişin kıçırata tiştedi, oozunan bir ah çıkpadı. Koyçular bul unçukpastıkka tañ kaldı; kimisi boor oorup, caşıruun nanınan böldü; kimisi çoçup, közünö karay albadı — antkeni al közdö öçkön çok emes, kül menen cabılgan çok bar ele. Calañ tünküsün, cılkı uktap, talaa cıldızga aylanganda, Külçoro başın asmanga kötörüp içinen süylöndü: sabır et, dedi özünö; sabır et. Kayıptar tirüü, kayıptan kaytkan bolot. Atam Çubak sabır menen er bolgon, agam Semetey sabır menen tegin tapkan. Söögüm oyuldu, kolum ketti — antım turat. ***

Talasta al küzü toydun dobulbası menen azanın dobulbası biri-birine aralaştı. Cedigerdin bekteri ak kiyiz cayıştı, Kançoronu üstünö oturguzuştu, toguz iret kötörüp, toguz iret tüşürüştü; başına altın taacı koyuldu, astına altın takt tartıldı. Kocolor, moldolor çoguldu; dubalar okuldu, tülöölör ataldı. Semeteydin azası kırkına tolo elekte tokolu Çaçıkey casanıp-tüyünüp, közündö bir tamçı caşı cok Kançoronun nikesine kirdi. Küyöösünün ölgön kabarın ukkanda — aytılat go — erinin uçu cılmayıptır; emi büt cüzü cılmayıp turdu. Kempirler ötköndö cüzün burdu; caş kelinder artınan tükürdü. Çaçıkey aga köñül burbadı; altın taacının kölökösündö bet karası körünböyt dep oyloçu. Carçılar bazarda kıykırdı: mından arı bul elge Kançoro handın eli dep aytılat; Semeteydin atın atagan til kesilet, Manastın atın atagan baş ketet.

Cañı handın birinçi buyrugu — zulum boldu. Kırgızga salık saldı: miñ karaker töö suradı, miñ kara kaşka bee suradı, miñ töö cük çay, üstünö kızıl altın suradı. Berbegendin curtu talkalandı, karşı turganının oçogu öçtü. El çıdabadı; tün carımında üylör çeçildi, kerbender ünsüz colgo tüştü, ayıldar Kapçaldın kar belderin közdöy kaçtı. Kaçkandar bel baştarında toktop, artına, Talastın ıyık öröönünö karap ıylaştı:

— Semeteyibiz tirüü bolgondo, — deşti, — bul kara kündü köröt belek? Arstandın uyasına tülkü kirdi; el öz uulun unutuuga macburlandı. Kayıptan kayt, arstanıbız, kayıptan kayt!

Kançoro taktısında oturdu, birok beypil otura albadı. Tün sayın tüşündö bir ele nerseni körçü: bir kuş, ak bir kuş, Kayıpçının toosunan kötörülüp, Talastı közdöy uçup kele catçu. Oygonup, tuylap, eşiktegi küzötçünü çakırıp suraçu: Semeteydin ölügü tabıldıbı? Tabılgan emes. Ölügü tabılbagandın tirüüsünön korkuşat; taktı tartkan aramdın tagı tübü oyuk kazıktay ele — kançalık tereñge kagılsa, oşonçoluk çaypalıp turçu. Korkuusun zulumu menen captı; zulumdun ogu bolso eñ tereñge, eñ aksakalga sayıldı. Oluya karıya Bakay — Manastın akıl atası, Semeteydin col başçısı, ak sakalı töşün capkan Bakay — Kançoronun buyrugu menen ortogo süyröldü. Seksen balban başına üyüldü; karıyanı kök börünün ulagınday biri-birine tarta-tarta süyröştü. Ak sakalı culundu, murutu culundu, üstündögü eski sootu talkalandı, kabırgaları kıçırap sındı. Çañga oonagan cüzün asmanga burup karıya:

— Ey kudurettüü Teñirim, — dedi, — karıganda bul korduktu körgönçö, Manas menen bir kündö topurakka kömülsöm emne! Kanıkeydin sözü bar ele; bul Kançoro nariste kezinde emizgende emçeginen süt orduna kan kelgen eken. «Bul bala tukum kurut duşman bolot» degen salabattuu kelin; biz külüp ötkönbüz. Ah, biz sokurlar; ayan köz aldıbızda çoñoydu da — körbödük. Doorubuz öttü, sözübüz kalbadı; mından arkısı kalgandardıkı.

Al kündörü kaygı kaygını kuugan börüdöy ele; biri ketpey turup, ekinçisi kelip cattı. Bir tünü Bölökbaydın uulu Akcoltoy — atası döşüsünün canında şeyit ketken, özü cayçılık oçogunan bata algan cigit — caşıruun Kanıkeydin üyünö kirdi. Tizeley oturup, entige süylödü:

— Uluu ene, — dedi, — kayıp agamdan söz alıp keldim. Semetey agam kayıp bolordon murun osuyat kılgan eken: Ayçüröktün boyundagı amanat uul törölsö, atı Seytek koyulsun. Aman çoñoyso Külçorogo kanat bolsun, coldoş bolsun; Talastı kayra alar, öçtü alar — oşol. Osuyatı uşul; men ölsöm da bul söz ölbösün dep keldim.

Kanıkey tizesin sabagan cok, çaçın culgan cok; salabattuu ayal taştay oturdu, calañ koldoru titiredi. — Demek osuyat kaltırıptır, — dedi akırın. — Osuyat kaltırgan ümüt da kaltırat, Akcoltoy. Sen bul sözdü ekinçi eç kimge aytpa; söz ubagı cetpey aytılsa, kuş bolup uçat, duşman koluna konot. Üydün içi tınçıp kaldı; oçoktun çogu gana çartıldadı. Ulagada oturgan karı Çıyırdı — Manastı törögön, Semeteydi tizesinde östürgön uluu ene — bul sözdü uktu da, düynösü karañgıladı. Neberem ölgön tura — osuyatı keliptir, dedi içinen; uul ketti, nebere ketti, maga bul düynödö emne kaldı? Altı uuldun azasın körgön ayaldar bar talaada, oşondo da caşay beret; Çıyırdının caşay turgan ceri kalbagan ele. Altaydın

sürgünündö ümüt bar bolçu — boyunda Manas bar ele. Manastın azasında ümüt bar bolçu — kuçagında Semetey bar ele. Emi kuçagı boş, ümütü kayıp ele. Eç kimge eç nerse debedi. Sandıgının tübünön, bir kezde altı miñ töö menen miñ tayga alıngan ak kancardı alıp çıktı; üç öptü, üç mañdayına takadı. — Manasım, — dedi calgız, — eşigiñdi aç; eneñ kele catat. Anan kancardı kaptalına takap, boyun taştadı.

Kanıkey kirgende kayın enesin kan içinde taptı. Tize bügüp, ak çaçtuu baştı tizesine aldı; közünön caş orduna kan tüştü.

— Kayın enem, uluu enem, — dep koşok koştu, — Altayda sürgün catkan, Manastı düynögö alıp kelgen ıyık ene! Sen açkaçılıkka çıdadıñ, sürgüngö çıdadıñ, uul azasına çıdadıñ — nebere azasına çıdabadıñ. Ak sütüñdü kimge adal kılayın, ak kancarıñdı kimge saktayın? Talastın karası bütkön cok, ene; sen kettiñ, men kaldım; kalgandardın cügü kalgandarga kaldı.

Kançorogo bul ölüm — oyun, bul koşok — süyünçüdöy sezildi. Birok içinde bir tiken bar ele, künü-tünü sayılıp turçu: Ayçüröktün boyundagı bala. Al tiken çıkmayınça takt beypildigin körsötpöyt ele. Kıyazdı canına tartıp, kulagına uusun kuydu:

— Er Kıyaz, — dedi, — Çüröktü olco kıl, katın kıl, ordoño alıp ket — saga adal bolsun. Birok boyundagıga sak bol: kız törösö — meyli; uul törösö — atı koyula elekte cayla, ünün öçür. Al uul çoñoyso ekööbüzdün teñ başıbızdı ceyt; Manastın tukumu cılan tukumu — kuyrugu ezilmeyinçe ölböyt.

Kıyaz baş iykedi; korkok adamdın antı tez bolot.

Oşentip Cedigerdin kolu Talas ordosuna cürdü. Ordonun darbaza sakçıları — Semeteydin nanın cegen akırkı adaldar — darbazanı karmaştı; bir kün turuştuk berdi, eki kün berdi, üç kün, üç tün berdi. Içindegi eñ karısı, ak muruttuu bir er, munaranın üstünön kıykırdı: — Bul darbazanı Manas kurdurgan, Semetey bekemdegen; Cedigerdin baltasına açılbayt! Nan cegen bosogobuz uşul; bosogosunda ölgön erge aza kütülböyt, toy berilet! Ok büttü — taş ırgıtıştı; taş büttü — töşün tosuştu. Akırı darbaza dümürlör menen sabalıp talkalandı. Ordonun kölökö çınarları balta dabışı menen kuladı; dubaldar sögülüp cıgıldı; kazınanın möörlüü oozu kılıç menen açıldı. Altı tümön cılkı bir caktan aydaldı, tokson tümön mal ekinçi caktan; altın-kümüş kap-kap taşıldı, kelin-kızdar küñ dep cipke tizildi. Talastın suusu al cumada ılay aktı; aytışat go — suunun ılayı topuraktan emes, köz caştan ele.

Al taloondon calgız bir kişi kutuldu: Akcoltoy. Atasının oçogunan üyröngön cayçılık önörü menen cay taşın suuga salıp, asmanga okudu; aba buzuldu, cel buruldu, örööngö süttöy koyuu tuman çöktü. Al tumandın içinde Akcoltoy kölöködöy cılıp, attardın arasınan ötüp, eç kimge körünböy Kayıpçının toosun közdöy col tarttı. Artınan karagandar tumandı gana körüştü; tumanda bir ümüt kaçıp kutulganın bile alışpadı. ***

Taloondun ortosunda bir ayal boy kötördü. Ayçürök — Akun kandın kızı, ak kuu kebin kiyip Semeteydi tapkan Ayçürök — ordonun talanganın körgöndö dubaldagı kılıçka umtuldu. Manastan kalgan Zulpukor ele bul; kını karaargan, bolotu uktabas. Kılıç kından çıkkanda üydün içi carık bolup ketkendey boldu. Boyunda bar ayal çaçın beline orop, bosogogo turup aldı; içkeri kirüügö umtulgan birinçi cediger balbanı bosogodo kaldı, ekinçisi eşikte, üçünçüsü koroodo. Urgaaçı kabılanday aylandı Ayçürök; Zulpukor kimdin koluna tiyse, oşol cerde suuday agıp cattı. — Kelgile, — dep kıykırdı ayal, ünü çepten aştı, — kelgile, Cedigerdin erleri! Manastın kelinin olco dep eseptegen kelip alsın! Bul kılıçtı sokkon usta öldü, kurçangan er kayıp boldu; birok bolot unutpayt — bolot eesinin öçün bilet! Kün keçke oogondo cüzgö cakın balban ordonun koroosunda sulap catkan; kalgandarı alıs tartılıp, cakındaganga er tabılbay turdu. Kıyaz da keldi, karadı; al ısıkka da cakınday albadı, muzdak kıl arkan ırgıtkanga da kolu barbadı. Bir ayaldan korkkonun özünö da ayta albadı; koldun artına tartıldı, unçukpadı.

Kançoro cakındagan cok, birok kurçoonu kısıp, söz ciberdi; sözü nayzadan uçtuu ele:

— Ayçürökkö aytkıla: aldında eki col bar. Ce Kıyazga baş baybiçe bolot, Ceti-Özöndö sultan bolup oturat — başında altın, astında cibek. Ce karşılık kılat: al suluu çaçı tutam-tutam culunat, al ala közdörü oyulat, üstünö ıştalgan kara çapan kiygizilip, atası Akundun şaarına kayırçı dep aydalat. Keçke çeyin oylonsun.

Keçtin kızılı ordonun uragan dubaldarına tiygende Ayçürök oyloru menen calgız kaldı. Kuu kebim bolgondo, dedi içinen; uşul asmanga bir kötörülsöm, Çüydü aşıp, Kayıpçının toosun aylanıp, kayıbımdı taap alat elem. Birok kep eçak külgö aralaşkan, kanat eçak baylangan ele; köktön tüşkön kız cerdin toruna tüşkön. Kılıçtın sabın kısa karmadı; öltürüügö küçü bar ele, ölüügö cürögü bar ele. Birok boyundagı amanat kıymıldadı — bir tepken, kiçinekey, kök bet bir tepken. Semeteydin osuyatı kulagında cañırdı: atı Seytek koyulat. Ölsöm — al da ölöt, dedi içinen; salgılaşsam — meni öltürüşöt, al da ölöt. Ölümgö da col cok ele, öltürüügö da. Zulpukor kolunda oordodu; urgaaçı kabılan balası üçün tırmagın tüşürdü.

Oşol saattarda Kançoro zulumdun esebin çoñoytup catkan. Karı Kanıkeydi — Temirkandın kızın, Manastın salabattuu baybiçesin, Buharanın coldorun böbök Semeteydi kötörüp cılañaylak baskan Kanıkeydi — kırk arkan boyu tereñdiktegi zındanga saldırdı; az köründü — çıgarttı, eki kısır torpoktun ortosuna baylattı. Torpoktor ürküp eki cakka tartkanda karı ayaldın sööktörü çoyuldu; Kançoro munu karap turdu. Kanıkey ontogon cok; bir gana iret başın kötörüp, süt bergen oşol adamga karadı. Al karaşta calınuu da, korkuu da cok ele; calañ bayagı ayandın açuu çındıgı bar ele. Kançoro al karaşka çıdabadı, cüzün burdu.

Zulumdun kabarı cılkı cayloosuna, Külçoronun ayalına cetti. Akbala — Camgırçının kızı, küyöösü kul bolgon, kayın enesindey körgön Kanıkey torpoktorgo baylangan Akbala — munu ukkanda coolugun ırgıttı, koynuna kancarın kattı, baylanıp turgan boz tayga eersiz sekirip mindi. Cılañaç kancar menen Cedigerdin içine kirdi; bir balbandı kulattı, ekini kulattı, ceti balbandı kanına boyodu. Közü Kançoronu izdep cürdü; taptı da. Boz taydı anın üstünö aydadı. Birok Kançoro nayzaga usta ele; pil terisi kaptalgan kolo nayzasın bir silkti. Nayza Akbalanın töşün taptı. Caş kelin attan calbıraktay tüştü; tüşüp baratkanda cüzü Kayıpçının toosuna, küyöösü kul bolgon tarapka burulgan ele. Talaa dagı bir er ayaldı boorun açıp aldı; boz tay eesiz, kişenegen boydon toonu közdöy kaçtı. Kabar cılkı cayloosuna cetkende Külçoro tezek kötörmösünün aldında ele. Karaguldun koyçusu külö-külö aytıp berdi: katınıñ ay, dedi, boz tayga minip, ceti er kulatıp, ayagında Kançoronun nayzasınan can beriptir. Külçoronun calgız kolu kötörmönün cibinde tırıştı, tırıştı — boşodu. Başın kötörgön cok, caşın körsötkön cok. Calañ oşol tünü cılkının çetinde, cıldızdardın aldında calgız turup, içinen antına dagı bir sap koştu: Akbala, dedi; senin kanıñ da depterge cazıldı. Depter kalıñdap baratat; kün kelet, esep körülöt.

✦ ✦ ✦

Kıyaz ülüşün cıydı: altı miñ töögö cük arttırdı, kırk pilge kazına cüktöttü, Ayçüröktü — urgaaçı kabılandı, közü caştuu kuunu — alıp, Ceti-Özöngö cönödü. Cerge-Tal tumşuguna cetti; suunun koşuluşuna, caşıl tüzgö ak ordosun tiktirdi, tuusun saydı, han oturdu. Içinde birok bir börü cep catkan: el emne deyt? Kıyaz ayaldı taloon malınday aldı, deyt. Munu dedirtpeş üçün körülbögön toy açtı. Tokson bee soyuldu, köldöy kımız cayıldı; sayış kuruldu, balbandar küröşkö tüştü, caa tartış, at çabış boldu, çaçıla çaçıldı, baygeler taratıldı. Cedigerdin cardısı da toydu al toydo, aç közü da. Kazandar kün boyu kaynadı; et toodoy

üyüldü, kımız darıyaday aktı. Birok ordolordun arasında cürgön karı ırçıga komuz bergende ırçı unçukpadı; Kıyazdı da maktabadı, toydu da. — Men bilgen ırlar, — dedi, — başka erlerdin ırları; alardı bul cerde ırdasam — başım ketet, ırdabasam — sözüm ölöt. Komuzdu koydu da, topko aralaşıp, ketip kaldı.

Tün carımında — dobulbastar tınıp, şamdar carımına tüşköndö — kocolor çoguldu, kıbıla suraldı, Ayçüröktün nikesi Kıyazga kıyıldı. Ayçürök tuyladı; kuu kebin izdedi — kep berilbedi; kanat izdedi — kanat baylangan. Kutula algıs torgo tüşkön ele; başın iydi, koldorun boyuna koydu. Içindegi amanat dagı kıymıldadı — «men mındamın» degensip. Ayçürök közün cumup, içinen ant içti: sen töröl, dedi; sen bir töröl. Atıñ Seytek bolot; kalganın özüñ bütürösüñ.

Toydun ertesi er maydanında sayış kezegi çoñdorgo keldi. Maydanga birinçi Kücürmön çıktı — Kançoronun işenimdüüsü, Kara-Üñkürdö Külçoronun dalı söögün oygon mıkaaçı balban. Ebegeysiz denesi menen atın maydanda oynotup, ökürö-ökürö teñ izdedi; üç iret izdedi, üç iret ün çıkkan cok. Cedigerdin cigiti da anın aldına çıguuga dirildep turdu.

Añgıça maydandın çetinde bir kıymıl boldu. Boz caş attın üstündö, iyni cañı cetilgen bir cigit ilgeri bastı. Top şıbıraştı: kimdin kim bul, kaysı ayıldın uulu? Er Kutunun caşıruun östürgön uulu ele bul; atı Karadöö. Kutu anı közdön dalda, toonun artında östürgön, caa tartkandı, nayza salgandı, attın calında uktagandı üyrötkön; antkeni bir tünü tüşündö ak sakal bir oluyanı körgön, oluya aga mınday degen: uuluñdu kat, atıñdı bak; kara kündö bir nayzalık iş bar. Mingeni boz attı — aytışat go — Kızırdın özü taap, Kutunun cılkısına koşkon eken; basışında tulpar tukumunun uçkunu bar ele. Kücürmön balanı körüp katkırdı: — Cedigerde er tügöndübü, — dedi, — oozunan ene sütü kete elek balanı saldıñarbı karşıma? Çık aldıma, bala; eneñdin sütün murduñan keltirip, nayza emne ekenin körsötöyün. Kutu uulunun üzöñgüsün karmap turup, kulagına eñkeydi:

— Uulum, — dedi, — al döönün sootu kalıñ, denesi çeptey; arı-beri sayba, nayzanı beker çarçatpa. Töşünün kalkan menen soot koşulgan cerin közdö — can ceri oşol. Bir say, birok cürögüñdün baarın salıp say. Tölgöñö karadım: tölgöñ ak çıktı. Korkpo.

Karadöö coop bergen cok; caş cüzündö açuu da, korkuu da cok ele — calañ atasının sözü, bir da tölgönün agı bar ele. Eki atçan maydandın eki başınan koyup ketti. Cer kürkürödü; Kücürmöndün nayzası çınar şırgıyday ele, Karadöönükü canında kamıştay körünçü. Kagıştı — Karadöö akırkı irmemde iyildi, döönün nayzası iynin sıdırıp, boşko ketti; öz nayzasın bolso atası aytkan cerge, can cerine saydı. Kücürmön abada bir tegerendi

da, too kulaganday cerge tüştü. Maydan bir dem tınçıp kaldı; anan Cedigerinen kırgız tutkununa çeyin baarının oozunan bir duu çıktı. Karadöö baygesin aldı; başı biyik, maydandan çıgıp ketti.

Tutkun kırgızdar biri-birin karaştı; eç kim eç nerse degen cok, birok baarı bir nerseni oylodu. Külçoronu mayıp kılgan kol bir balanın nayzasınan kulagan ele. Demek door kayrılat eken; demek küldün aldında çok caşayt eken. Oşol tünü Ceti-Özöndün üstündö cıldızdar başkaça küydü. Ayçürök ordonun tündügünön al cıldızdardı karadı; boyundagı amanat buruldu, tepti — şaşıp catkansıdı. Kayıpçının toosunda bolso Kara-Üñkürdün karañgısı bir uktagan candı saktap, Karaguldun cılkısında bir kul tezek kötörmösünün aldında tişin kıçıratıp cattı. Üçöö teñ kütüp catıştı: ene, kayıp cana kul — üçöö teñ bir ele attı kütüp catıştı. Şamal Ceti-Özöndön Talastı közdöy sogup öttü; sıyagı al attı azırtan ele alıp bara catkan: Seytek.

33-BÖLÜM

Kürpüldök boroonu cana uluu cogoluu

— ❖ —

Kara kabar Talaska kuştun kanatında emes, bir moldonun çarçagan atının uçkaşında keldi. Moldo Küdür segiz kün col cürüp, cüzü çañ, sakalı kıroo, koynunda büktölgön kagaz menen ordonun bosogosuna kulap tüştü. Kagaz kalmak cazuusu menen cazılgan ele; kim koluna alsa da eç nerse tüşünö albadı — kaçan gana Bakay karıgan közün saptarga tüşürgöngö çeyin. Abışka okugan sayın mañdayındagı bırıştar tereñdep, okugan sayın tizesinin tübündögü kiyizdi çeñgeldedi.

— Agerkeç cazıptır, — dedi akırında. — Kökçönün salabattuu ayalı, duşmandın içinen dos kolun sunuptur. Çıkkınçı Kerimbay boş catpaptır: caş han Ümötöydü da koşup alıp, Capandın kırk miñ askerin, too kulatkan Kızıluyuk döönü kozgoptur. Mancudan cüz miñ er attanıptır; başında Neskaranın uulu calgız köz Madıkan, astında calgız müyüzdüü Kök buka. On küngö cetpey sel bolup Talaska kuyuluşat.

Ordodo kiyizdin taldarı ugulganday tınçtık öküm sürdü. Semetey ordunan turdu; atasınan kalgan oşol keñ dalı, oşol kurç köz karaş, ordonun küügümündö askaday tikelendi.

— Kol cıygança duşman Ala-Toodon aşıp tüşöt, — dedi. — Törtööbüz barabız: men, Bakay atam, Külçoro, Kançoro. Er degen köptügü menen emes, cürögü menen cetet.

Kançoronun közündö bir zamatka kölökö oynodu, anı eç kim baykagan cok. Külçoro bolso eçak atının canında ele. Bakay sakalın sıladı, eç nerse degen cok; aytpay koygon sözü kiyin köp eskerilmek.

Törtöö tört tulpardın üstündö segiz kün, segiz tün col cürdü. Kündüz talaanın sargıltın, tündö cıldızdın kögün azık kılıştı; kımız tügöndü, kurut tügöndü, cürök tügöngön cok. Aşuularda kar tizeden ele; attar muz kaptagan suulardan tanoosunan buu burgutup ötüştü. Bakay col boyu ötkön kündördü aytıp berdi: Çoñ kazattı, Beecindin aldın, Almambettin akırkı tünün. Külçoro ar bir sözdü kımızday içti; Kançoronun közü bolso dayıma alıskı melcimde ele — andan özünö ülüş izdegensip. Segizinçi kündün keçinde Uluu Iñgen toosunun etegine, suusu taşka urunup köbürgön Kürpüldökkö cetişti. Oşol cerde, bir daldoodo, camaaçıluu boz üy tütöp turdu. Kire kelişti; eşikte Camgırçının tukumunan Ceenbay turdu — bir kezdegi döölöttüü biy, emi cardı tüşkön, közü çuñkurga kirgen adam.

— Konok — kut, — dedi Ceenbay, — kirgile. Birok berer aşım az, aytar kabarım açuu.

Oçoktun canında akırın ün menen aytıp berdi: Capandın kırk miñi örööndü tolturuptur; Mancunun cüz miñi döbölördü karañgılatıptır; Kızıluyuk döö bir çapkanda çınardı kulatat, Madıkandın Kök bukası ökürsö taş carılat imiş. Kançoro ukkan sayın erdin tiştedi.

— Er kebeteden çıgalı, — dedi, — koyçu tonun kiyip, içine kirip alalı. Sanı bul, küçü bul; amal kerek.

Semetey başın kötördü; ünü cay ele, birok ordonun türkügün titiretkendey boldu.

— Manastın uulu uuruça cılbayt. Tıñçılık — korkoktun önörü. Biz tuubuzdu sayyabız; duşman bizdi izdesin.

Tañ ceri ali kül tüstö turganda Manastan kalgan altın ayçıktuu kızıl tuu Kürpüldöktün kırına sayıldı. Bakay tuunun sabın öz kolu menen cerge ornottu; ornotup catıp erinderinen eski bata tögüldü — al batada Manastın atı, Kıdırdın atı, kırk çiltendin atı katar turdu. Şamal tuunu bir sıyra sıypalap kördü, anan taanıdı; taanıdı da cayıp iydi. Kızıl kezdeme

tañkı algaçkı nurda caraday, anttay celbiredi. Semetey tuunun tübünö tize büktü: — Atake, — dedi, — kölököñ üstübüzdö bolsun; sen saygan cerden biz kulabaylı.

Tömöndö, örööndö duşman ordosu oygonup catkan. Birinçi körgön capandın karoolçusu boldu; kolu-butu kaltırap, tili tañdayına cabıştı. Anan çatırdan çatırga düñ cürdü: Manastın tuusu! Ölgön tirildibi, ketken kayttıbı? Biröö kaçkısı keldi, biröö olconu azırtan bölüşö baştadı; capan biyi mancu biyine, mancu biyi kazagına asıldı, kılıçtar dos kanına tiydi. Kerimbay bolso — al eki cüzdüü, al cılmakay — tün camınıp eki başka çatırga eki başka kat cönöttü; birinde «kırgızdı silerge kırdıram» dep ant içti, ekinçisinde «men siler caktamın, künööm cok» dep calındı. Cılan eki baştuu bolso da eki tildüü bolboyt dep oyloçu bilbegen.

Ceenbay da oşol kündörü özünün mayda oyunun baştadı. Kündüz Semeteydin oçogunda oturup duşmandın sanın tögüp beret, tündö Kerimbaydın çatırına barıp baatırlardın abalın şıbırayt; eki dastorkondon cep, eki uuuçtan cem alat. Cokçuluk kimdi tazartat, kimdi iyip salat; Ceenbaydı iygen eken. Bakay anın közündögü caltañdoonu birinçi kündön sezgen, birok unçukpadı; talaada çöönü da bilip bagasıñ — karışkırdın colun kabarlasın dep.

Soguş üçünçü künü, kün nayza boyu kötörülgöndö baştaldı. Aldıñkı bolup Capandın töö mingen Cankoybosu keldi; töösü bozdop, özü ökürdü. Kançoro atın temindi, aybaltasın bir aylanttı, eki aylanttı, üçünçüsündö Cankoybostun tuulgasın koondoy cardı. Birok artınan cer solkuldadı: segiz kabat temir soot kiygen Kızıluyuk döö bir attaganda suunu sekirip ötüp maydanga tüştü. Kançoro korkkon cok, akısın cebeyli; nayzasın segiz kabattın beşine çeyin ötkördü, altınçısında temir turuştuk berdi, döö bir silkindi, Kançoro atınan boz topurakka kuladı.

Oşondo Semetey Sırnayzanı koltuguna kısıp, Surkoyondu alga saldı. At kuş boldu, nayza çagılgan; Sırnayza segiz kabattın segizin teñ teşip, döönün alkımına kirdi. Toodoy dene adegende tizelep çöktü, anan kıñayıp cattı; kulagan cerinde Kürpüldöktün suusu bir zamatka nugunan taşıdı.

Maydanga bul colu Madıkan keldi — Neskaranın calgız köz uulu, astında calgız müyüzdüü Kök buka. Buka tuyagın urgan sayın añgek açılıp, Madıkan külgön sayın döbölördön taş kulap turdu. Aldınan adegende Külçoro çıktı; eköö eki too kırkasınday biri-birine söz caadırdı. Madıkan Tyan-Şandı maktap, ata-babasının küçün sanadı; Külçoro Ala-Toonu maktap, Almambettin atın atadı.

— Senin tooñ — taş üymök, — dedi Madıkan, — menin bukam anı müyüzü menen oyot!

— Senin bukañ — et üymök, — dedi Külçoro, — menin nayzam aga akır bolot!

Tün kirdi, dobulbas kagıldı, koşuundar acıradı. Oşol tünü capan askeri tuudan cana döönün ölügünön çoçulap, karañgıga siñip kaçtı. Ertesi Madıkan maydanga calgız çıktı, al kün kara kün ele: adegende Semeteydi tostu, nayzalar kagıştı, Semeteydin bilek taramışı caralanıp, baatır eerden oodu; anan Kançoronu bir kaçırganda kulattı; eñ ayagında karıya Bakaydı, al zor çınardı, boz topurakka tüşürdü. Üçöö teñ tirüü, üçöö teñ caraluu, üçöönün teñ cürögü kanap turdu.

Kaldı Külçoro. Attan tüşüştü, kur karmaştı; eki kün, bir tün alıştı. Eki kün, bir tün cer ontodu, eki kün, bir tün Kürpüldök köbügün cuttu. Madıkan anı bir kötörüp urdu — cer oyuldu; Külçoro anı bir kötörüp urdu — taştar küküm boldu. Dalıları terden köl, alakandarı kandan kına boldu. Ekinçi tündün ayagında Külçoronun tizeleri titiredi; ümüt çıraktın akırkı mayınday tügönüp baratkan. Döbödön karagan Bakaydın erinderi kıbırap turdu; batabı, koşokpu — eç kim ayra albadı. Tak oşol uçurda asman menen cerdin ortosundagı köşögö açıldı: tört atçan köründü — Akkulanın üstündö Manas, artında Almambet, Çubak, Sırgak; arbaktarı tulparları menen kelgen, soottoru ay nurunan, cüzdörü ötkön kündördön ele. Almambet uuluna eñkeydi:

— Külçoro, kulunum, oñ kolumdun küçün berdim, sol kolumdun küçün berdim. Tişten; atañdın kanı sende uktabayt.

Külçoronun alakandarı kapısınan çok boldu, beli temirdey tuyuktaldı. Bir kıstı — Madıkandın kabırgası kıçıradı; bir silkti — calgız köz döö teñseldi. Madıkan ömüründö birinçi colu artka kadam taştadı.

— Tokto, — dedi entigip, — tamak maal boldu. Er bolgon aç duşmandı urbayt. Kursagımdı toyguzup, kayra kelem.

Kançoro kıykırdı: «Koyo berbe, azır ur!» Birok Bakay kolun kötördü.

— Salt — salt, — dedi. — Duşmanga berilgen söz — Teñirge berilgen söz. Barsın, toysun, kaytsın; esep kaçpayt, tagdır cañılbayt.

Oşentip Madıkan dastorkonuna ketti; çoñ esepteşüü tañ atkanga amanat boydon kaldı.

✦ ✦ ✦

Madıkandın dastorkonu dastorkon emes, kıyamattın aldın ala körünüşü ele. On bir ayuu otto aylandırıldı, cüzdögön koy, ondogon cılkı cutuldu; döö darıyaga eñkeyip içti, içti — Kürpüldöktün bir ayrıgı soolup kaldı. Üç kün cedi, üç kün içti, üç kün kerildi. Külçoro bolso al üç kündü cana andan murunku tört kündü aç ötkördü; ceti kündön beri alkımınan bir kesim ötkön emes, birok közünön bir irmem uyku da ötkön emes. Bakay aga kımız sundu; içpedi.

— Atam Almambet Beecin colunda aç ölgön, — dedi. — Men tok salgılaşıp, anın arbagın uyat kılbaym.

Madıkan kaytıp keldi; kursagı dobulbas, közü kan. Algaçkı nayzanı uşunçalık katuu urdu — Külçoronun kalkanı ekige bölündü, baatır üç kadam çegindi, tizesi cerdi öptü — birok cıgılgan cok. Cıgılbadı da, tüzöldü. Tüzöldü da, coop berdi: nayzası döönün cambaş muununan kirip, töşünön çıktı. Kök buka öküp çabına turdu; Külçoro aybaltasın eki koldop şiltep, al calgız müyüzdüü baştı ortosunan cardı. Anan ceti kündük açkalıgına karşı Madıkandın al zor denesin nayzasının uçuna kötördü; koşuundar kördü, koşuundar tize büktü. Al cüktün astında Surkoyondun beli mertinmek; aytışat — al uçurda Ala-Toonun arbagı attan cakka ıktadı, Akkulanın kölökösü cügön boldu, bir ak maral kelip soorusuna iyin berdi.

Ceñiş tañında Semetey tutkundardın aldında turdu. On miñdegen baş cerge iyilgen; Capandın kalganı, Mancunun kırılbaganı, kazaktın dendaroosu — baarı bir kılıçtın kölökösündö dem alıp turdu. Kılıçtar kütüp turdu; buyruk başkaça çıktı.

— Kuralın bergile, azıgın bergile, koyo bergile — ketişsin. Aç ketkendi açkaçılık urat, kuralsız ketkendi col urat; men urbaym. Kırgızdın öçü er menen alınat, top menen emes.

Kazaktar Almatıga, Sarı-Arkanın keñ cayıttarına ornoştu; başına caş Ümötöy han koyuldu — Semetey öz kolu menen iynine çepken captı. Calgız Kerimbayga ne kılıç kötörülgön cok, ne söz aytılgan cok; sözgö muktacdık kalbadı. Künöösünün salmagı cüz koşuundun salmagınan oor ele; bir tünü kök taştı kükümdöp ezip, ayranına koşup içti. Erteñ menen anı boz üyünön, cüzü dubalga burulgan boydon tabıştı. Çıkkınçını cer da arañ kabıl aldı deşet.

Talaska kaytuu kubanıçtuu boldu; birok talaada kubanıç konoktoy — üç kündön aşık turbayt. Bir künü keçinde ordonun eşigine er keypindegi atçan keldi; tuulgasın alganda

iynine ayal çaçı tögüldü. Bul Kardıgaç ele — Manastın öz karındaşı. Öñü kupkuu, erdi carılgan.

— Semetey, kulunum, — dedi, — Betpak çölündö Calgız Köz degen bir türkmön padışası çıktı; atı Madıköl, közü calgız, tişi adam etine köngön. Maga köz arttı; «kelin bolup kelbese, kolun kanına boyoym» dep kabar saldı. Agam tirüü bolso bul söz aytılat bele?

Semetey canına eç kimdi algan cok; ne Külçoronu, ne Kançoronu. — Ecemdin namısı — öz cügüm, — dedi, — cük bölünböyt. Calgız mindi, calgız ketti. Betpaktın taş katkan tüzündö Calgız Köz anı tostu; katkırıgı çöldö cañırdı, al calgız köz kızıl-kızıl aylandı. Köpkö sozulgan cok: Semetey Sırnayzanı döönün kurına ötkörüp, al zor deneni eerinen culup aldı, abada bir aylanttı, eki aylanttı, üçünçüsündö kara askaga çaptı. Aska carıldı, döö kayra kıymıldagan cok.

Döönün ordosunan bir ayal çıktı; boyunda bar, közü caşta ele. Semetey kılıçının sabına kol sungan; cetip kelgen Kardıgaç koldon aldı.

— Kıyba, — dedi. — Kursagındagının künöösü cok. Ayalga kılıç kötörgön koldon erge kayır kelbeyt.

Semetey kılıçın kınına saldı, ayaldı aman kaltırdı. Ubagı kelgende al ayal uul törödü; atın Sart koyuştu. Bilgender bilet: al balanın tukumunan kança cıldar ötköndö kırgızga çoñ bülük çıkmak. Birok al künü eç kim erteñdi okuy algan cok; okusa da Semetey kolun kayra tartmak emes — ırayım anın tukumunun taacısı da, carası da ele.

Anan kezek tüyündördün eñ eskisine keldi. Beecinden, Koñurbaydan alım kabarı tüştü: altın cüktölgön kerben Amur ceeginde tapşırılmak. Bakay cambılardı koluna alıp, tişine bastı, kabagın tüydü.

— Bul altın emes, altın calatılgan cez. Koñurbay alım emes, tuzak ciberip catat.

Tak oşondoy boldu. Amur ceegindegi coluguşuuda bukturmadagı kalmak mergenderinin erte kıymıldaşı oyundu teskeri oodardı; Koñurbay Algarasın muzduu suuga salıp kaçuuga umtuldu. Darıya köbürdü, muz sındı, at süzdü. Dal oşondo Külçoro atası Almambetten kalgan kıl çalmanı başının üstünön üç aylanttı; çalma kırk cıldık karızday Koñurbaydın moynuna tüştü. Suudan tartıp çıgarıp, ceekke caydı. Koñurbay öydö boldu, suu bolgon sakalınan muz salañdap turdu; közündö ne korkunuç, ne ökünüç cok ele — calgız eski, muzdak kek.

— Çap, — dedi, — satılma Almambettin uulu. Men Manastı çapkam, Almambetti çapkam, Çubaktı çapkam. Kanım silerge toy bolsun.

Semetey atının üstünön karadı; ünü darıyanın düñgürün bastı.

— Külçoro! Atañdın öçü — senin akıñ. Al.

Külçoro kılıçtı kötördü; kötörüp catkanda köz aldınan atasının cüzü öttü — eç körbögön, calgız Bakaydın sözünön, Kanıkeydin koşogunan taanıgan al cüz. Kılıç bir şiltendi. Kırk cıldık esep Amurdun muzduu suusuna kızıl sızık menen cazılıp, anan agıp ketti. Ne süröön salıngan cok, ne kubanıç ünü çıkkan cok; mınday öçtün kubanıçı bolboyt, calgız salmagı bolot, al salmak oşol künü üç baatırdın teñ iyninen bir uçurda tüştü. Başsız kalgan kalmaktar Kañgaydın tereñine çaçıradı; Beecindin darbazasında Koñurbaydı kütkön tak een kaldı.

✦ ✦ ✦

Birok Koñurbay ölördön murun akırkı uusun tamızıp ülgürgön. Baatırlar Amur boyunda cürgöndö anın caşıruun cibergen Uusañgeni kalıñ kol menen Sır korgondu basıp, kampalardı boşotup, cılkılardı aydap, ordonun kiyizin tepsep ketken. Talasta er kalbagan — bir kişiden başka: Bakaydın calgız uulu, on toguz caştagı Baytaylak.

Baytaylak atasının atına caraşkandı casadı. Artınan cetimiş cigit toptop, olco kerbeninin izine tüştü; tündöp bastı, kerbendi kaytarıp aldı, cılkılardı kayrıp keldi. Birok kaytar coldo Uusañgendin negizgi küçü anı bir tar kapçıgayda kamadı. Üç kün salgılaştı Baytaylak; üç kün caa tarttı, üç kün kılıç şiltedi. Törtünçü künü, kalkanı talkalanıp, atı cıgılıp, tizesinin şayı ketkende Uusañgendin kılıçı şiltendi da, al caş baş denesinen acıradı.

Kabar Talaska cetkende Bakay ooz açkan cok; ordosuna kirip, eşigin captı. Üç kün, üç tün içinen calgız koşok uguldu; al koşokko too çıdabadı deşet: Ala-Toonun karları maalınan erte eridi, Kürpüldök ılaylandı, kuştar al cılı al örööngö kongon cok. «Kulunum, calgız kulunum, — deçü karıya, — men cüz cıl caşap toybodum; sen on toguzuñda kantip toyduñ? Ak süt emizgen eneñdi kim soorotot, sen tokugan taydı kim minet? Manastı kömdüm — çıdadım, Semeteydi taptım — süyündüm; senin orduñdu maga kim taap beret, Baytaylak? Toonun karluusu eriyt, köldün tuzduusu tunat; uul armanı ne eribeyt, ne tunbayt». Törtünçü künü eşik açıldı; bosogodon çıkkan Bakaydın çaçı kirgeninen bir kabat agıraak, beli bir karış iyiliñki ele. Birok közü kurgak bolçu emi; kaygısın içine köömp, üstünö taş üygön.

Aza kırkına cete elekte duşman cebesi kayra ızıldadı. Uusañgen kaçıp, canına kalmaktın mergender piri Kococaştı algan — al Kococaş atkan ogu kırk kabat kiyizdi teşip, uçkan kuştun közünön kirip çıkçu. Bir künü erteñ menen Semetey ordonun aldında atına minip catkanda döbölördün artınan al ölüm ışkırıgı keldi. Cebe Semeteydin tak töşün közdöy ciberilgen; birok aytışat — kut bala Baabedindin kolu ortogo kirip, körünbös alakan cebeni colunan burdu. Cebe Taybuuruldun aldıñkı butuna sayıldı; söögü sındı, al asıl tulpar bir bozdogondo Talas titiredi.

Eç kim bukturmanın ordun bile albadı. Oşondo Ayçürök — Akun kandın kızı, ak kuu tektüü kelin — ak çatırına kirip, ak kuu kebin kiyip, kökkö kötörüldü. Talastın üstündö üç aylandı; üçünçüsündö kanatın bir aska-zoonu karay iydi: bukturma oşol cerde ele. Külçoro atına ırgıp mindi; Kococaş üç cebe attı, üçöönü teñ Külçoro abada nayzası menen kagıp tüşürdü, törtünçügö mümkünçülük bergen cok — öz caasınan çıkkan üç cebe mergendin alkımına, töşünö, çekesine kadaldı. Anan kaçıp baratkan Uusañgendi kuup cetti; Baytaylaktın atın kıykırıp, nayzasın çıkkınçının dalısınan ötkördü. Öç alındı; birok öç ölgöndü tiriltpeyt, calgız caranı küygüzüp bütöyt.

Bakay uulunun azasın caraluularga darı boluu menen kötördü. Kimdin kolu sınsa — tañdı, kimdin cürögü sınsa — camadı; eñ ayagında Taybuuruldun butuna eñkeyip, sınıgın orduna saldı, üstün eritilgen altın menen şıbap tañdı. — At — erdin kanatı, — dedi, — kanatı sıngan erge kök tar kelet.

Oşol kündörü dagı bir kabar keldi: Cubatay degen kalmak balbanı agaları Uuşan menen Uusañgendin öçü üçün çek aşıp, aldınan çıkkandı çınardan çabılgan zor soyul menen cançıp kelatıptır. Aldınan birinçi çıkkan cüz otuz caştagı Camgırçı boldu. Karıyaga «otur, caşıñdı caşadıñ» deşti; ukpadı.

— Töşöktö ölüü — kuldun işi, — dedi, — er bolgon coldo ölöt. Anan menin bul düynö menen dagı bir esebim bar.

Al esep — öz uulu ele: Şaymambet, duşmanga col körsötkön, atasının atın tepsegen çıkkınçı. Camgırçı Cubataydın ordosuna cetkende adegende uulun taptı; kaçırgan cok, cakadan aldı, közünün içine karadı — anan al çıkkınçı alkımdı öz kolu menen kıstı. «Seni bul düynögö men alıp kelgem, — dedi, — men alıp ketem; Teñir ekööbüzdü teñ bilgenindey sottosun». Andan soñ çınar kuralın iynine salıp, Cubataydın aldına tura kaldı. Eki karı küç, eki door kagıştı; birok Cubataydın çınarı murun tüştü. Camgırçı atı menen koşo çagılgan urgan uluu daraktay kuladı; boz topurak anı atı menen, kuralı menen, cüz otuz cıldık atı menen koşo kuçaktadı.

Öçtü Külçoro moynuna aldı. Eski salt boyunça kezekteşip salgılaştı: adegende cebe — Cubataydın cebelerin Külçoro mancalarının arasına karmap kaldı, öz cebeleri kalmaktın kalkanında öçtü; anan caa — eköö teñ caanı beline tayap sındırdı; anan kılıç, anan nayza — kalkandar uçkun çaça talkalandı. Eñ akırında Külçoro mizi cok, calınday sokur cana oor zor baltanı kolgo aldı; bir şiltedi, eki şiltedi, üçünçüsündö Cubataydın künü büttü. Külçoro oşol keçte Semeteyge keñeşpesten kalmak biylerine kat cazdırdı: «Ala-Toonun bul betine ekinçi at salbagıla; salsañar — kanıñardı özüñördön körgülö». Al kattın möörü carım kılım buzulgan cok; elüü cıl kalmaktan calgız atçan al aşuulardan aşpadı.

Birok kandın eñ açuusu cat cerden emes, tuugan caktan keldi. Kökçönün uulu Ümötöy — Semetey han çepkenin capkan al caş — bir künü atasının eski ölümün estedi; caman akılduular kulagına «kun doola» dep şıbıraştı. Enesi Agerkeç calındı: «Semetey saga nan berdi, tak berdi; kun doosu — sokurdun tayagı, karmaba». Daanışman Altınkan calındı: «Kırgız menen kazak — bir kazandın eki kulagı; kulagın culba». Ümötöy eköönü teñ ukpadı; beş miñ atçan menen Keñ-Kolgo tüştü.

Semetey tınçtık kaaladı; belek ciberdi, tattuu til ciberdi. Bakaydı ortogo saldı; karıya Keñ-Koldun ortosunda caş handın tizginine carmaştı: — Uulum, — dedi, — atañ Kökçö Manas menen bir kazandan aş içken; kandı kan menen cuugan öz kolun cuuy albayt. Kayt; saga at bereli, altın bereli, köñül bereli. Ümötöy belekti tepsedi, elçini kubaladı, karıyanın sakalına söz tiygizdi. Oşondo salt süylödü: kezekteşken nayza sayış. Birinçi şiltöö konoktuku ele; Ümötöydün nayzası Külçoronun kalkanında sındı. Kezek Külçorogo keldi; caş baatır bir zamatka toktop, «kayt, bir tuugan» degensip karadı — Ümötöy kaytpadı. Nayza tüz ketti; Ümötöy atının calına cıgılıp, kayra turgan cok. Beş miñ kazak başın iydi; eç kim kılıç suurugan cok, antkeni salt öz ordun tapkan ele, salt turgan cerde öç süylöy albayt ele.

Kanıkey, al salabattuu ene, kazak ölüktörünün başında köz caşın töktü; öz kolu menen kepin bıçtı, öz tili menen duba okudu. Kazak eli at cana altın menen, kezdeme cana kımız menen, dostuk anttarı menen uzatıldı. Birok uzatuu künü Kançoro Semeteydin kulagına eñkeydi:

— Kanım, — dedi, — Agerkeç ene uulunan ayrıldı; soorotuu ülüşü oor boluş kerek — köñülü caylansın. Taybuuruldu ber; bir cagı butu mertingen, saga emi toluk carabayt, bir cagı mınday tulpar belegi kazaktın cürögündögü çoktu öçüröt.

Semetey oylondu; ırayımı dagı basım kıldı, Taybuuruldu Agerkeçke berdi. Tulpar cügönü cat kolgo ötköndö başın üç colu Talaska burup, üç colu kişenedi; al kişenegendi

ukkan karı ayaldar coolugun cüzünö tarttı. Bakay al künü alısta ele; oşol cerde bolgondo balkim koldon alat bele. Antkeni kiyin eldin oozu dayıma bir sözdü ayttı: Taybuuruldun ketişi — Semeteydin acalının cetişi.

✦ ✦ ✦

Kara niyet karañgıda önöt. Köz cazdımda kalgan Çaçıkey — Semetey bir kezde alıp, kiyin cüz üyrügön ayal — menen handıkka köz artkan Kançoro tün sayın bir ele uunu içip cürüştü: kekti. Eköö astırtan birigip, Toltoydun uulu Kıyaz hanga kat artınan kat cönötüştü. Kattar oor anttar menen möörlöngön; Kançoro «Semeteydi saga kuralsız tapşıram, Talastın tagı maga, öçüñ saga» dep cazdı; Kıyaz «aydın on beşinde kolum menen oşol cerde bolom, sözümdön tansam, kanım cerde kalsın» dep cazdı. Ant ıyık oozdo saktalat; çıkkınçının oozunda bolso al calgız kulpu — eşikti içinen açat.

Kançoro «çalgınga çıgam» dep ordodon bölündü; daldoo bir örööndö Kıyaz menen tizeleş oturup, kımızdın orduna çıkkınçılık içişti. Kaytıp kelgende cüzü adattagıdan carık ele; çıkkınçılıktın algaçkı belgisi — ordu cok caydarı cüz.

Oşol kündörü Kanıkey tüş kördü. Körsö — Talastın suusu teskeri agıp catat; körsö — Manastın kümbözünün eşigi açık-aykır, içinen kara tütün bulap turat; körsö — Akkelte eesiz, Sırnayza sınık, Surkoyon eersiz. Körsö — bir ak şumkar, kanatı sınıp, kara askanın üñkürünö kulap baratat; kırk kögüçkön üstünö kanat cayıp catat. Terdep oygondu; Buharadan böbök ala kaçkan tündördün suugu söögünö kayra toldu. Tañ menen uulunun bosogosuna keldi:

— Kulunum, bügün ordodon çıkpa. Tüşüm kara boldu; enenin tüşü — Teñirdin katı.

Ayçürök da keldi; al ak kuu karaştuu közdör caşka tolgon ele.

— Kanım, — dedi, — tündö tüşümdö kanatım sındı. Barba. Kümbözgö barba, uuga barba, eç cakka barba.

Birok Kançoro oşol cerde ele, tili baldan tattuu ele.

— Kanım, — dedi, — atañdın kümbözün zıyarat kılbaganıña kıyla boldu; arnooñ bar ele, kazan asmaksıñ. Er degen enenin tüşünön, ayaldın caşınan korkçu bele? Manastın uulu korkobu?

Erdik tamırı Semeteydin küçü da, kemtigi da ele. Enesinin kolunan öptü, Ayçüröktün caşın coolugu menen aarçıdı: — Iylaba, — dedi, — atamdın kümbözünö barıp, arnoomdu

tölöym, keçke kaytam. Talaada aytılgan neçen söz bar — aytkan saktayt da, kün saktabayt. Atka mindi; Kançoro menen bir neçe cakın kişi da artınan tüştü. Keñ-Koldun cogoru cagında, atasının caşıruun kümbözünün aldında arnoo kazanı asıldı. Kazan kaynap catkanda Kançoro cerden muştumday iri bal taşın alıp, alakanına salmaktadı.

— Kanım, — dedi külüp, — eski oyundu oynoylu: bul taştı calgız kol menen kim başınan cogoru kötörsö, tilegi kabıl bolot deşet. Birok tak saltı boyunça: kuralsız, sootsuz. Temir kötörgöndün balı kelbeyt imiş.

Semetey küldü; bul bala çagının oyunu ele. Akkelteni iyninen aldı, Kançoro karmadı. Sırnayzanı cerge saymak boldu, Kançoro «men karmayın» dedi, karmadı. Sootun çeçti, Kançoro büktöp, öz uçkaşına saldı. Surkoyondun tizginin da «ürkpösün» dep bir kişisine berdi — al kişi Kançoronuku ele. Anan Semetey taştı karmap, calgız kol menen başınan cogoru kötördü — kötörgön zamat arnoo kazanı eç kim tiybesten töñkörüldü; kaynak suu cerge tögülüp, oçok öçtü. Bakay oşol cerde bolso, bul belgini okumak; Bakay alısta ele.

Semetey burulup, Kançoronun cüzün kördü; al cüzdö emi ne emçekteştik, ne coldoştuk kalgan emes. Kançoro Akkelteni öz iynine asıp, Sırnayzanı öz koltuguna kıskan; içindegi uunu, cıldar boyu cıynagan uunu bir zamatta kustu:

— Ey, Semetey! Atam Çubak senin atañ Manastın kölökösündö kaldı; men senin kölököñdö kaldım. Külçorogo gül dediñ, maga tiken; anı öz dediñ, meni ögöy. Me, kölököñdü da, tagıñdı da al! Kıyaz! Kaydasıñ!

Örööndün oozunan aydın on beşinin kolu kuyuldu. Semetey kuralsız, atsız, calgız ele; oşondo da kaçkan cok — Manastın uulu kaçmak emes. Cılañaç muştum menen algaçkı atçandı eerinen culdu, ekinçisinin nayzasın sındırdı. Birok Kançoronun nayzası dalısınan kirdi; Kıyazdın aybaltası iynine tüştü. Baatır tizelep çöktü; çögüp catkanda cüzü Talaska karap turgan deşet.

Anan — munu aytkan ar manasçının ünü uşul cerge kelgende kargıldanat — Semeteydin denesi cogoldu. Kıyaz başın alganı eñkeygende topuraktan ne kan tappadı, ne dene; bir ak tütün kötörüldü, bir at kişenegeni uguldu, bir kanat şuuldaganı öttü. Biröö aytat — kayberen aldı anı; biröö aytat — kırk çilten, al körünbös kırk eren, kanattarının astına katıp, toolordun artındagı kara üñkürünö alıp ketti. Ölügü körünbögöngö öldü debeyt; oşol kündön kiyin Semeteydi «öldü» degen çıkkan cok, «kayıp boldu» deşti.

Külçoro kabardı ukkanda calgız özü cetip bardı; cetti, birok iş ötüp ketken ele. Cüz atçandın ortosunda salgılaştı; atı cıgıldı, kılıçı sındı, eñ ayagında arttan ırgıtılgan çalma anı

cerge çaptı. Kıyaz öltürgön cok — andan camanın kıldı: dalı taramışın kestirdi. Almambettin uulu, eki kolunda eki atanın kutu bolgon baatır, kolu-kanatı sınıp tutkun tüştü. Talaska tüşkön kolgo karşı karıya Sarı han karşılık kılmak boldu; anı da açık salgılaş menen emes, amal menen alıştı — üstü çırpık menen cabılgan or tuzagına tüşürüp, ordun başında Manastan kalgan Akkeltenin ogu menen atıştı. Iyık kural birinçi colu eelerinin kanına ortoktoş kılındı.

Anan Talastın altın ordosu tepseldi. Kiyizder ayrıldı, kazandar töñkörüldü, cılkılar aydaldı; Kanıkeydin ak çaçına aza karası tüştü, Çıyırdı kurgan oçoktordun külü kökkö sapırıldı. Ayçürök kursagındagı amanatı menen — eç kim ali bilbegen, öz cürögündö östürgön sırı menen — Kıyazdın atının uçkaşında, tutkundardın arasında Talastan çıgarıldı. Bir colu burulup Ala-Toonu karadı; ak kuular küz kelgende köçöt, birok kaytuu üçün köçöt.

Kara kırgızdın ökürügü al tünü toodon toogo cañırdı. Bakay kıyragan ordonun bosogosunda koldorun kökkö kötördü:

— Ey, Caratkan! Manastı aldıñ — çıdadık; Baytaylaktı aldıñ — çıdadık; Semeteydi kayıp kıldıñ — buga da çıdaybız. Birok bul oçoktu öçürbö. Bir uçkun kaltır; bir uçkun cetet — kırgızdın külündö ot uktayt, uktayt da ölböyt.

Al uçkun oşol saatta duşman ordosun közdöy bara catkan bir kelindin kursagında sogup bara catkan ele.

III KITEP

SEYTEK

Tukumdun bütölüşü

34-BÖLÜM

Duşman ordosunda tuulgan arstan

Ceti-Özöndün üstünö kış ceti öröödün ceti kapçıgayınan bir uçurda tüştü; kar cediger curtunun kiyiz kümbözdörünö tünü boyu ünsüz-sözsüz cıyılıp, tañ atkanda boz üylördün tündüktörünön bulagan tütün ak asmanga ak mamıday tikelendi. Kıyazdın ordosunda ottor aloolop küyüp, kazandarda et kaynap, kımız sabası koldon kolgo ötüp cattı; birok al kalıñ ordonun bir burçunda, cibek köşögönün artında, Akun handın kızı Ayçürök calgız oturgan; alakanın kursagına basıp, içindegi canga kulak töşöp catkan. Talas çabuulunun tütünü közünön kete elek bolçu. Semetey kayıp bolgonu, Kürpüldöktün boroonu baarın cutkanı kançа ay ötkönün sanabay kalgan; sanagan bir gana nersesi bar ele: boyundagı amanat — Semeteyden kalgan üç-tört aylık tüyüldük — kün sanap ösüp, tün sanap kıymıldap turganı.

Talastan bul cerge kelgen col köz caş menen sugarılgan col ele. Çabuul tünü ordo örttönüp, cılkı aydalıp, kiyizder tıtılgan; Ayçüröktü olco malday atka mingizip Ceti-

Özöngö alıp kelişken. Ayal coldo bir da colu ıylagan cok, bir da colu calıngan cok; calgız tündösü, konuş cerlerde, kursagına kolun koyup şıbıraçu: sen aman bol, kalganı tabılat. Kıyaz anı olco katarı algan — Bagış uulu Kıyaz, Cedigerdin hanı, moynu coon, közü kanduu, sözü oroy adam. Alganı algan, birok kol tiygize algan emes. Ayçüröktün sıykırı bar ele; peri tukumunan çıkkan ayaldın bileginde körünbös kubat, köz karaşında adamdı orduna şiştey kakkan muzdaktık bar ele. Han kaçan köşögögö cakındasa, ayaldın közündö bir nerse cark etip, handın tizesinin şayı ketip, kayra tartçu. Tünküsün bolso Çürök ak kuu kebin kiyip, tündüktön sızılıp çıgıp, karluu asmanda aylançu; kanatının astınan Talastı karap, kıyragan ordonu, çaçılgan curttu körüp, bozdoy-bozdoy kaytçu. Munu eç kim bilçü emes; calgız Karaçaç bilçü — Karahan kızı Karaçaç, tutkundun içinen tapkan calgız can dosu.

Aylar birin biri kuudu. Kar erip, talaa kıymıldagan kündördö Ayçüröktün beli oorlop, cüzünö töröttün alıskı, oyluu nuru tüştü. Dal oşondo Kıyazdın içine kurt tüştü. Ordosunda calgız oturup, kımızdı töñkörö-töñkörö içip, oylonçu: bul ayal maga tiygen cok, koynuma kirgen cok; anda kursagındagı kimdin tukumu? Semeteydiki. Duşmanımdıkı. Arstandın urugunan arstan tuulat; bügün beşikte catkan erteñ kılıç baylanat; kılıç baylangan atasının kanın surayt.

Karıya Kutunu çakırttı. Kutu — Cedigerdin ak sakalı, kuu, tili tattuu adam; handın aldında eki büktölüp, uktu, sakalın sıladı, anan mınday dedi:

— Kanım, tınçsızdanuuñ orunsuz. Ayal zatının cügü on eki ayda da kelet düynögö; ay esebin kim surayt? Sen çıgıp ayt: bul bala menin öz uulum, menin töşögümdö bütkön de. Eldin aldında uşintip carıyala, tokson baş mal soy, toy ber. Öz uuluñ sanalgan bala çoñoygondo saga kılıç kötöröbü? El senin aytkanıña işenet; el handın sözünö işenüü üçün caralgan.

Kıyaz bul sözdü sırtınan caktırdı, baş iykedi, Kutuga çepken captı. Birok içinen başka esep kurup catkan; handardın içi menen sırtının ortosunda toguz kabat too bar. Oşol tünü kişilerin ciberip, ayıldardın eñ tüpkürünön ceti kempir cıynattı; cetöö teñ cadı tukumunan, cetöönün teñ kolu kindik kesüügö köngön, cetöönün teñ közü altın körgöndö çoñoyup ketçü katındar ele. Aldına cambı töktü, altın töktü, kezdeme töktü; anan koynunan ceti ustara çıgardı — cetöö teñ acıdaar uusuna malıngan, cetöö teñ «ün çıgarbas» uu menen sırdalgan ustaralar; kesken cerdi küygüzböyt, açıştırbayt, ölgön balanı ıylatpay öltürçü.

— Tuulganı kız bolso — kızım, — dedi han, — çekesinen öpkülö, cörgökkö orogula. Erkek bolso… kindigin uşul ustara menen keskile. Kalganın uu bilet. Ünün çıgargan bolso, tilin özüm kesem.

Ceti kempir ceti ustaranı koynuna kattı, cetöö teñ cerge çeyin iyildi, cetöö teñ karañgıga siñdi.

Birok karañgının da kulagı bar. Oşol tünü kazına çatırının artında, kuduktun başında suu tartıp catkan Karaçaç eki cadının şıbırın uktu; ustara cönündö, uu cönündö, han cönündö süylöşüp, kıñkıldap külüşüp catıştı. Karaçaçtın kolunan çaka ırgıp, kuduktun tübündö şañgıradı; kız çakanı taştap, etegin türüp, kar suusunun batkagında sekirip çurkadı, entige Ayçüröktün köşögösünö cetti.

— Çürök, — dedi, — can Çürök, töröy turgan künüñ — acal künüñ. Han ceti cadıga ceti uuluu ustara berdi; erkek tuulsa, kindigi kesilip catkanda ketet imiş. Ün çıgarbas uu deyt; bala ıylabay turup öçöt deyt.

Ayçüröktün cüzü özgörgön cok; peri kızdarı korkkonun cüzünö çıgarbayt. Calgız kolun kursagına koyup, içindegi canga bir ubada berdi — anı özünön başka eç kim ukkan cok. Anan Karaçaçtın kolunan aldı:

— Sen bar ekeniñ kanday cakşı, — dedi. — Bara goy, tınç ukta. Cadının aramdıgı cadının öz başına tiyet.

Tolgoo bir boz tañga cuuk keldi. Ceti kempir kabar aytılbay turup ele eşikte özünön özü payda boluştu; kirip kelip oçoktun başına çögüştü, ceti tügöy köz Ayçüröktün beline kadaldı. Ayçürök töröt töşögündö öydö bolup, terdegen cüzün alarga burup, bir colu, calgız bir colu karadı. Al köz karaş menen koşo ordonun içinen bir cel öttü; ceti kempirdin ceti tügöy közünö parda tüşüp, düynösü karañgılap, koldoru boştukta çabalaktadı. Ayçürök Karaçaçka işarat kıldı; kız cadılardın koyununan ceti ustaranı birden suurup alıp, koroonun tübündögü tüpsüz kudukka alıp bardı, cetöönü teñ taştadı. Ustaralar karañgıga aylanıp-aylanıp tüştü; ün çıgarbas uu öz ünün kuduktun tübünön izdedi.

— Közübüz, közübüz! — dep ontogon kempirlerge Ayçürök tattuu til menen kımız sundu: — Içkile, — dedi, — içkile, közüñör açılat. Kımızdın içinde Kanıkeyden kalgan uu bar ele; kayneneden kalgan amanat, kara kündün azıgı. Ceti kempir ceti çöyçöktü kötördü, cetöö teñ turgan ordunda suladı, cetöönün teñ demi oçoktun başında üzüldü. Karaçaç menen Ayçüröktün işenimdüü ayaldarı oçoktun külün oodarıp, çuñkurdu tereñdetip, ceti

cadını katar kömüştü, üstünö kül tartıp, ottu kayra cagıştı. Ot astındagılardı suragan cok; ot han kazanının etin kaynatkanın ulanttı.

Cana tañ cıldızı tuup, Çolpondun kümüş nuru tündüktön sızılıp turganda bala carık düynögö keldi. Erkek ele. Ünü algaçkı çırıldaganında ele kulun kişenegendey cañırık çıktı. Anaçılar cuup, cörgökkö orop, Ayçüröktün koynuna salıştı; ayal balanın cüzün karadı da, cürögü ekige bölündü: kaşı Semetey, közü Semetey, mañdayının keñdigi Semetey; kayıp bolgon er kiçireyip kayra kelgendey ele.

Kabar hanga uçtu: uulduu bolduñ! Kıyaz ordogo kirdi, kalıñ el carılıp col berdi, han cörgökkö kolun sundu. Balanı kuçagına aldı; alganı aldı, birok cörgök kolunda mürzö taşınday oordop, koldoru bügülüp, çekesinen muzdak ter ketti. Cüzün karasa: cörgöktün içinen aga Semetey karap catkan, duşmanı karap catkan, öldü dep cürgön eri karap catkan. Handın közü karañgıladı. Oçok taştarının canında catkan tırmaktuu kara taştı ala koyup, cörgöktün üstünö kötördü:

— Duşman tukumu! Cılan balası çoñoyup acıdaar bolgonço...

Taş tüşö algan cok. Bir kol bolot kişendey handın bilegine cabıştı. Ayçürök ele; töröt töşögünön kantip turganın eç kim körgön cok, beline Ak tinte kancarın kaçan baylanganın eç kim tüşüngön cok. Handın bilegin kayrıdı, taş cerge tüştü, ordonun taktayı carıldı.

— Bagış uulu, — dedi Ayçürök; ünü kargıldana çıktı, birok ordodogunun baarı uktu, — al balanın kılına tiyseñ, atam Akun handın kolun başıña kulatam. Kaldaydın kalıñ askeri, Alabektin temir kiyimdüü erleri artımda; ak kuu kebimdi kiyip, bir tündö cetimiş konuştuk col basıp, cetöönü teñ kaalgaña tikemin. Ceti-Özöndü saga tar kılam; Cedigerdin atın cer üstünön öçüröm. Eldin aldında «öz uulum» dep carıyalagan balañdı eldin aldında cançsañ, saga han degen kalabı?

Kıyaz burçka takaldı; kalıñ eldin cüzdögön közü üstündö ele, Kutunun akıl bergen calganı öz butuna orolgon. Bozorup, kögörüp, anan oroy katkırıp ciberdi:

— Erdigiñdi sınadım, katın! Arstan törödüñbü, koyon törödüñbü — köröyün dedim. Arstan eken! Menin uulum arstan bolbogondo kim bolmok? Toy baştagıla! Tokson baş mal soyulsun! Cedigerdin uluu-kiçüüsü cıyılsın, uuluma at koyulsun!

Tokson baş mal soyuldu, kazandar asıldı, toy toguz küngö sozuldu. Toguz kün boyu Cedigerdin ayıldarı ordogo agıldı; at çabıldı, balbandar küröşkö tüştü, kımız seldey tögüldü. Birok toydun içinde bir tabışmak bar ele; baarı cep, içip, külüp cattı, oşentse da köz kıyıgı menen handı karap turuştu; handın külküsü kılıç kınınday ele — içinde emne

katılganın ar kim azdır-köptür boolgoloçu. At koyuu kezegi kelgende el dımıp, tilder baylandı. Bala kimdin tukumu ekenin baarı bilçü; handın içindegi kekti da baarı bilçü. Cakşı at koygondun başı da, caman at koygondun başı da korkunuçta ele; ooz açkan bolbodu. Aksakaldar cer karadı, balbandar kımız çöyçögün karadı, ayaldar biri-birin karadı.

Çak tüştö, kün tak töbögö kelgende, kalıñ eldin arasınan cırtık çapan kiygen bir dubana suurulup çıktı; kaydan kelgenin körgön bolbodu, kaysı attan tüşkönün bilgen bolbodu. Ak sakalı töşünö tögülgön, tayagı butaktuu, butu çokoyçon ele; birok baskanında bir nerse bar ele — kalıñ el özünön özü ekige carılıp col berdi. Dubana cörgöktün başına kelip, balanın çekesin üç sıladı; üç sılaganda üç cılmaydı. Anan ününün kötördü; al ün karıgan köküröktön emes, köktön kele catkanday ele:

— Bul balanın ceti atasın sanayın — ukkula. Karahannan Cakıp kaldı; Cakıptan arstan Manas tuuldu — Ala-Toonun eesi, kırgızdın paanaları Manas. Manastan Semetey kaldı — Kanıkeydin emizgeni, Talastın ümütü Semetey. Semeteyden bul tuuldu; ak kuunun kanatının astında, duşman ordosunda tuuldu. Atı Seytek bolsun! Seeri ulanıp, tegi bilinsin; atı Seytek bolsun, artı bekisin! Kırk çilten coldoşu, Kıdır koldooçusu bolsun!

El «Seytek! Seytek!» dep duuldap catkanda dubananı kayra körgön bolbodu; turgan ordunda bir çak tüştün ısıgı titiredi, bir cel corttu — bolgonu oşol. Aksakaldar kiyin ant içip aytıp cürüştü: al dubana dubana emes ele; Kıdırdın tak özü ele, adam balasına çak tüştö körüngön Kızır ele. Kıyaz toydun töründö oturup, tişin kıçıratıp cılmayıp cattı; içinen emne ötüp catkanın bolso oçokko kömülgön ceti cadıdan başka eç kim bilgen cok.

✦ ✦ ✦

Cıldar Ceti-Özöndün suularınday aktı; ne toktoştu, ne kayrılıştı. Ayçürök Seytekti bolot kaalgaluu ak sarayda östürdü; közünön saktadı, sözünön saktadı, ceti kat cattan saktadı. Moynuna tumar taktı, dubalar okuttu; tündö bala uktaganda özü uktabay, başında karool turdu; ene cürögü on üç cıl bir tün da beker sokkon cok. Kıyaz bolso çoñoyup kelatkan balaga karagan sayın tişin kayradı; birok tişin körsötö albadı. Içinde Çürök korkunuçu bar ele, Akun han korkunuçu bar ele, dagı al taştın kolunda oordogon kününün korkunuçu bar ele; han oşol kündön beri balaga kol kötörö algan emes.

Bala çoñoydu; ay öttü deşpedi, cıl öttü deşti. Beşikte cörgögün tıtkan, üçündö koçkor cıkkan, cetisinde caa tartkan bala boldu; saraydın bolot kaalgası aga tarıgan sayın

Ayçüröktün cürögü bir kööp, bir kısıldı. Kööptü — antkeni bala çoñoygon sayın Semeteyge okşoy berdi; kısıldı — antkeni okşogon sayın handın közü karañgılay berdi. Seytek on üçkö çıktı; baskan cerinde çöp çıkpas boldu. Cedigerdin cigitteri menen küröşsö dalısın cerge tiygizet, caa tartsa tiygen cerin teşet, at minse at anın tizesinin tilin tüşünöt. Cigittin içinde bir nerse bar ele; atın bilbegen bir sızdoo, başatın bilbegen bir açuu. Kimge tartkanın surasa, «handın uulusuñ» deşet; birok handın közündögü muzdaktıktı köröt, enesinin közündögü caşıruun azanı sezet — esep çıkpayt ele.

Bir künü een talaaga calgız uuga çıktı. Asman biyik, çöp tizeden, torgoylor başının üstündö çuuldap cattı. Alısta, bir döbönün kırında ebegeysiz atçan köründü; boyu-başı toodoy, atı pildey bir er. Seytektin caş kanı kaynadı; caasın tartıp, atın temindi:

— Tokto, atçan! Algaçkı olcomsuñ; ce atıñdı ayt, ce canıñdı ber!

Atçan toktodu, buruldu, cigitti uzakka karadı; karagan sayın al zor cüzdö bir nerseler eerip, al askaday kişinin közü caşıldandı.

— Ay, Semeteyim, — dedi; ünü kapçıgayda cañırgan sel ünündöy ele, — ay, arstanım, kuyup koygondoy okşoş... Balam, caañdı tüşür. Men senin olcoñ emesmin; men senin atañdın coldoşumun. Kara döö deşet meni; Semeteydin nanın cegem, artınan kılıç çapkam.

— Menin atam — Kıyaz han, — dedi Seytek; birok bul söz öz kulagına da calgan uguldu.

— Kıyazbı? — Kara döö atınan tüşüp, cerge tükürdü. — Kıyaz senin atañdın öltürgüçü, balam. Senin atañ — Semetey; Manas uulu Semetey, Talastın eesi. Anı Kıyaz menen içibizden çıkkan çıkkınçı Kançoro kulattı. Eneñ Ayçürök seni boyunda kötörüp cürgöndö bul elge olco tüştü. Atañdın öz çorosu, Almambet uulu Külçoro eki dalı söögü oyulup, kırk cılkıçının kolunda kul; uluu Bakay ak sakalı menen tutkunda ontoyt; uluu eneñ Kanıkey küñ kılındı; Akbala zorduk menen alındı. Sen duşman ordosunda öskön arstandın balasısıñ; sütüñ ak, içiñ ak, birok tegeregiñdegi el kara.

Seytek atının üstündö taş bolup kattı. Talaa tegerendi başında; on üç cıldın büt sızdoosu, büt atsız açuusu bir zamatta at taptı, cer taptı, ee taptı. Caası kolunan ırgıp tüştü, attan sekirip, karıgan döönün töşünö boyun taştadı; ıyladıbı, ant içtibi, eköö birdey boldubu — talaadan başka eç kim bilgen cok.

Kara döö cigittin iyninen karmadı:

— Iylaba; arstandın balası caşın içine agızat. Emi kulak sal. Külçoronun dalı sööktörü oyuk; aga aylanı bir gana kişi bilet: Küncüt tarapta, kerbenderdin içinde Kızılsart degen

usta bar — ölükkö can kirgizet. Men anı izdep cönöym; altı ay ketebi, ceti ay ketebi — taap kelem. Sen eneñe bar, caşıruun ayt: dubalar dayardalsın; Kıyazdan zulpukor kılıç, ok ötpös ton, dagı Tootoru at amal menen alınsın. Zorduk menen emes, tattuu til menen; han zatının kulpusu — namısı, namısı sıypalgan handın kazınası açılat. Külçoronu saga amanat kılam, balam; atañdın oñ kanatı ele al, emi senin kanatıñ bolot.

Döö piline minip, tüştüktü, kerben coldorun közdöy sızıp cönödü. Seytek kayra kelgende uuga çıkkan bala emes ele; sarayga tamırlarında Manastın kanının düñgürögönün ukkan er bolup kayttı. Enesinin köşögösünö kirip, tize bügüp, calgız söz ayttı:

— Ene, men kimmin — emi bilem.

Ayçürök uulunun közün karadı; on üç cıl kütkön kündün kelgenin tüşündü. Iylagan cok; peri kızdarı kubanıçın da cüzünö çıgarbayt. Uulunun başın töşünö bastı, çaçınan öptü, anan Kara döönün osuyatın ugup, oşol kündön tartıp handın dastorkonunda tili bal, akılı kılıç boldu.

✦ ✦ ✦

Al cıldarı Ceti-Özöndün arkı öyüzündö, kırk cılkıçı kongon kırlarda bir kezdegi şumkar karaştuu çoro Külçoro süyrölüp cürgön. Kançoronun çıkkınçılık tünündö tutkun tüşkön, eki dalı söögü bıçak menen oyulgan, kanattarı sıngan; koldoru kılıç kötörbös, iyinderi caa tartpas bolgon. Bagıştın tokol katından tuulgan uulu Karaguldun — cılkıçı başı, zalim Karaguldun kolunda ele; kündüz otun taşıtışat, teri iyletişet, tündö kımız üstündö «kalmakça oyno» dep kamçı menen oynotuşat. Almambettin uulu, Beecin coldorunun börüsü, Talastın çagılganı — emi it menen bir calaktan cep, tizelep oturgan tündörü bolup cürdü. Tünküsün cıldızdardı karap, Talastı oyloncu; Kanıkey enenin kamır cıttangan koldorun, Bakaydın oçok başındagı sözdörün, Semetey menen canaşa çapkan attardın dübürtün oyloncu. Oylogon sayın oyuk iyinderi sızdap, sızdagan sayın oyloncu. Ölgüsü kelçü; ölüm kul bolgongo kerbez kelet.

Calgız dosu Bozbala degen caş koyçu ele; booruker, oozu bek bir cetim. Bir keçte Bozbala koy koroonun artında Külçoronun canına çögüp, ünün basañdattı:

— Çoro aga, ordodon kabar keldi. Ayçürök degen ayım kıyla cıl murun bir uul trögön eken; atın Kızır koygon deşet. Seytek deşet eken atın. Azır on üçtö imiş;

Cedigerdin cigitterin küröştö cıgat, kuştu-kiyikti taanıyt imiş. Semeteydin tukumu go dep şıbıraşat el.

Külçoronun başı akırın kötörüldü; cıldar boyu cer karagan közdör oşol tünü birinçi colu cıldızdarga kadaldı.

— Dagı bir aytçı, — dedi. — Atın dagı bir aytçı.

— Seytek, aga. Semetey uulu Seytek.

Külçoronun öçkön oçoguna bir uçkun tüştü; uçkun çoktu taptı, çok calın boldu. Al tünü uktagan cok; oyuk dalı sööktörünün sızdaganın birinçi colu sezgen cok. Tañ atkanda Karaguldun aldına barıp turdu:

— Ceti küngö uruksat ber. Ordodo ölgönüm bar, arbagına kımız çaçam.

— Kuldun ölgönü bolçu bele? — dep küldü Karagul.

— Berbeseñ, — dedi Külçoro közün kötörüp; al közdö uşunday bir nerse candı — Karaguldun katkırıgı alkımında kaldı, — berbeseñ, bir tünü uşul oyuk iyinder menen senin çatırıñdın türkügün sındıram; astında kalasıñ. Ölümgö baş baylagandın aldında turuş cok, Karagul; men ölgönümö köp bolgon.

Karagul ceti kündük uruksattı berdi; kutulganına süyündübü, korkkonubu — özü da bilbedi. Külçoronu caş kezinen kalgan, eesin dagı ele taanıgan karıgan ak kuuday boz bee kötördü; bee üstündögü cügü kim ekenin bilgendey cumşak bastı. Ceti kündün üçündö Kıyazdın ordosuna cetişti.

Han ordosunun aldında anı kördü da, taanıdı. Semeteydin çorosu; kulagan çınardın akırkı butagı. Kıyazdın eski korkunuçtarı kozgoldu; aybaltasın ala koyup, süyrölüp cakındagan alsız kişini bir çapkanda cerge cıktı, tizesin dalısına takap, kılıçın moynuna koydu:

— Sensiñbi, Külçoro? Kesilçü baş bul cerge çeyin öz butu menen kelgeni kanday sonun!

Kılıç kötörüldü; tüşkön cok. Kaalgadan bir boroon kirdi; boroondun atı Ayçürök ele. Handın iynine koldu uşunday urdu — zor Kıyaz eki kadam teñselip, kılıçı kolunan ırgıp ketti.

— Bagış uulu, — dedi Ayçürök; ünündögü cek körüü kılıçtan kurç ele, — men seni too oyloçu elem; körsö çüködöy da cok ekensiñ. Kolu baylangan, kanatı sıngan çarçagan kişige kılıç kötörösüñ; Cedigerdin handıgı uşubu? Bul kişi — menin konugum; konuguma tiygendin adegende meni öltürüşü kerek. Kaalsañ — sınap kör.

Kıyaz sınagan cok. Al taş kününön beri sınabay kalgan; bügün da kezegi emes ele. Ayçürök Külçoronu koltuktap ak sarayga alıp bardı; caraların cuudu, kırk kaynagan et sorposu menen bagıp, astına kırk kabat kiyiz saldı. Anan sandıgının tübünön on eki cıldan beri saktap cürgön amanattı çıgardı: Semeteydin ok ötpös tonu menen kök temir tuulgası. Tondu alsıragan cigittin iynine captı, tuulganı başına kiygizdi:

— Kanatıñ sınsa sınsın, çoro; cürögüñ bütün. Ce, iç, oñol. Bul sarayda seni kütkön biröö bar; on üç cıldan beri, özü da bilbey, seni kütöt.

✦ ✦ ✦

Ertesi tañda, ak saraydın kün tiygen bölmösündö Külçoro başın kötörgöndö kaalgada bir cigit turuptur. Külçoronun cürögü kökürögündö kuştay tuyladı: mañdayında Semetey turgan; on üç caşar Semetey, Talasta at çapkan kündördün Semeteyi; oşol kaş, oşol köz, oşol turpat. Baatır oyuk iyinderin karabay turuuga dalbastadı, tizesi tutpadı, cigit çurkap kelip karmadı; eki beytaanış, eki öz, kuçaktaşıp kalıştı; karı çoronun köz caşı caş arstandın cakasın nımdadı.

— Balam, — dedi Külçoro; ünü bölük-bölük çıktı, — atañdın cüzün maga kayra alıp keldiñ. On eki cıl otun taşıdım, on eki cıl kamçı cedim; ölbödüm. Emnege ölbödüm, bilesiñbi? Uşul kündü körüş üçün ölbödüm. Otur, uk; uk — kim ekeniñdi tamırınan bil.

Cana aytıp berdi. Uzak ayttı, üç kün, üç tün ayttı; aytkan sayın cügü ceñildep, aytkan sayın cigittin cüzü taşka aylandı. Kanıkeydi ayttı: — Ekööbüzdü bir emizgen uluu ene; Kançoronu sol emçegine algan, meni oñuna. Kançoro emgende sol emçekten kara kan keliptir; men emgende oñunan ak süt. Kanıkey oşol künü aytkan eken: «Bul kara kan bir künü başıbızdı ceyt». Cebey koyçu bele; çoñoyduk, ekööbüz teñ Semeteyge çoro bolduk; men canımdı berdim, al canga kıydı. Kançoro Kıyaz menen birigip atañdı tuzakka tüşürdü; Kürpüldök boyunda, al kara boroondo… Atañdın ölgönün öz közüm menen körgön cokmun, balam; biröö öldü deyt, biröö kayıp boldu deyt; birok Talasta tagına Kançoro oturdu, uluu Bakayga töö kaytartıp kul kıldı, Kanıkey eneni küñ kıldı. Men karşı çıktım; dalı sööktörümdü oyuştu. Kırk cılkıçının kolunda on eki cıl otun taşıdım. Caşoonu ayabay kaaladım, bir uşul kün üçün kaaladım: senin cüzüñdü körüş üçün.

Seytek ordunan turdu. Oçoktun çogun karadı, anan kökkö açılgan tündüktü karadı, anan tizesin cerge urup ant içti:

— Çoñ atam Manastın arbagı kübö bolsun, atam Semeteydin kanı kübö bolsun! Kıyazdı da kulatam, Kançoronu da. Uluu Bakaydı, uluu ene Kanıkeydi tutkundan boşotom; çaçılgan kırgızdı cıynap-toptoym; seni, Külçoro ake, Talaska han kötöröm. Munu kıla albasam, Seytek bolboy ölöyün; atım öçsün, izim öçsün!

Ayçürök köşögönün artınan bul anttı uktu; uktu da, oşol tünü sandıktarın açtı. On eki cıldan beri künü-tünü saygan, altın zım menen bekemdegen ok ötpös tondu, sarı çalbardı, kök temir tuulganı çıgardı; birin uuluna, birin Külçorogo kiygizdi. Al tondordun ar ilmeginde bir duba, ar altın zımında bir tün uykusuzduk bar ele; ayal on eki cılın eki cigittin iynine kiygizdi. — Kırk çilten coldoşuñar bolsun, — dedi, — Kızır Iliyas aldıñar, boz kabılan artıñar, Zımırık kuş kölököñör bolsun. Enenin dubası ok ötpös tondon bekem; eköö koşulsa aska teşet. Dagı munu unutpagıla: handın ordosunda til kılıçtan murun cüröt. Sabırduu bolgula; erte kıykırgan korozdun başın kesişet.

Ton kiyildi; kezek algaçkı kadamda ele. Seytek handın ordosuna barıp, tilin balga maldı:

— Han ata, — dedi, — on üçkö keldim, cılkı körbödüm, kır körbödüm. Uruksat ber, cılkıga barayın; maldın başın sanayın, cılkıçılardın abalın köröyün. Handın uulu degen handın malın bilbeybi?

«Han ata» degen söz Kıyazdın namısın sıypaladı; şegi bar ele, birok on üç caşar baladan emne kelmek? — Bara goy, — dedi, — öz uulum emessiñbi, malım — senin malıñ. Külçoronu da koşup berişti; eç kim suragan da cok; kanatı sıngan bir kul kimdin kebin cemek ele?

Eköö bir tañda erte, kırooluu çöptü cançıy cılkıga cetişti. Karagul alıstan kelgenderdi körüp, kamçısın üyrüdü:

— Bali! Kaçkın kul kaytıp keliptir; canında handın süt kencesi! Tüş attan, Külçoro; keçegi oyunuñ carım kalgan.

Seytek atın aldıga saldı. Ünü çıkkanda al ün on üç caştın ünü emes ele; al ün Ala-Toonun kapçıgaylarınan orgup çıkkan köçkünün ünü ele:

— Manas!

Talaa bul uraandı ilgerten taanıçu; çöptör capırıldı, cılkı ürküdü, Karaguldun cüzünön kan kaçtı. Seytek üstünö tüştü; algaçkı çapkanda Karaguldun kamçıluu kolu, ekinçisinde özü kuladı; zalimdin kanı özü kamçılagan topurakka siñdi. Cılkıçılar kılıçka carmaştı; carmaşpay ele koyso bolmok. Caş arstan aralarına börüdöy kirdi; tonuna ok ötpödü,

tuulgasınan kılıç kayttı; kırk cılkıçının carımı oşol künü kırıldı, kalgan carımı tize bügüp, ömür suradı. Seytek Bozbalanın butundagı kişendi öz kolu menen çeçti:

— Külçoro akemdin dosu — menin dosum. Tur; mından arı seni eç kim oynotpoyt.

Oşentip Külçoro on eki cıl kul bolgon cılkıga oşol künü sultan boldu; cılkıçılar aldında iyildi, cılkı anın ışkırıgı menen cürdü. Keç kirgende çoro Karaguldun kamçısın ekige sındırıp otko ırgıttı; calındın mañdayında uzak turdu, eç kimge eç nerse aytpadı. Algaçkı öç alıngan ele; algaçkı kan ata kanının coluna tögülgön ele. Kabarçının biri ordogo çurkap barıp bolgonun hanga cetkirgende Kıyaz kımız çöyçögün kıstı — çöyçök bırkıradı; birok ünün çıgarbadı. Öz uulum degen balanı eldin aldında ayıptay almak emes; ayıptasa, on üç cıldık calganı öz oozunan tögülmök. Han birinçi colu özü kurgan tuzaktın içinde özü oturganın sezdi.

Bul arada Kara döö altı ay col baskan; Küncüttü aşıp, kerben coldorun kubalap Bagdadga cetip, kerben başı Kızılsarttı oşol cerden tapkan. Ayçüröktün katın berdi; Kızılsart okudu, Semeteydin kulaganın bildi, sakalın caşka çıladı; antkeni bir kezde tuz-nan akısı bar ele ortolorunda. Azasın colgo töktü: altımış balbandı koşup aldı, altı miñ kızıl narga cük arttırdı, kazına cüktödü, darı sandıktarın töölörgö arttı da, Ceti-Özöngö, Çuk-Terek boyuna keldi.

Kızılsart adegende eñ şıpaaluu çöptörün sınadı; Inden kelgen melhemderdi süyködü, Buharanın macundarın cegizdi, kırk türdüü darı töktü; payda bolbodu. Külçoronu çeçindirişti, usta oyuk iyinderdi dagı bir karadı; karadı da, başın çaykadı: — Buga melhem payda kılbayt, — dedi, — söök oyulgan, orduna et tolgon; sööktün orduna sööktöy nerse kerek. Semeteyden kalgan kök dañgıt it bar ele — arstan ülüşün cegen, börü buuntkan it; anın taramışın çıgarıştı, Kızılsart al taramıştı oyuk dalı sööktörünö kalıbına caraşa bıçıp, orduna ornottu, üstünö kızıl darını kırk iret şıbadı. Kırk kün ötpöy Külçoronun iyinderine kan cügürdü, kırk kün tolboy koldoruna kubat keldi; kubat degenim — eski kubat emes; eskisinen neçen ese aşıp-taşkan kubat. Çoro sınamakka caş çınardı tamırı menen culdu, anan uyalıp, kayra ornottu. Altımış balban anı menen küröşkö turdu; altımışı teñ çalkasınan catıp köktü kördü.

Bir keçte, Çuk-Terektin ottoru canıp turganda, Seytek ayttı:

— Ake, atamdın kazattarın aytıp ber. Men karañgıda östüm; ötkönümdü carıkka çıgar. Kılıçın baylanar kişinin uulu ekenimdi cürögüm bilet; akılım da bilsin.

Külçoro aytıp berdi. Manastı ayttı; Altay sürgünün, Cakıptın ak boz beesin, Ala-Toogo kaytuunu; Akkulanın çabışın, kırk çoronun antın, Kökötöydün aşının cıyının; Çoñ kazattı, Beecindin dubaldarın, Almambet atasının oşol cerde tögülgön kanın ayttı. Semeteydin Buharadan Talaska kaytkanın, Taytorunun çabışın, Ayçürök üçün ak kuu kubalaganın, Koñurbay menen karmaştarın ayttı; aytkan sayın ottun tegeregindegiler cakınday berdi, altımış balban baldarday tizelep ugup oturdu. Anan ünü karalcın tarttı: — Azır Talasta Kançoro oturat, — dedi, — uluu Bakay, ak sakalı töşündö, ölügü kömülbös, tirüüsü sanalbas abalda töö kaytarat; Kanıkey ene, handardın enesi, küñ alcapkıçın baylanat. Ot başındagılar dımıdı; altımış balban cer karadı; Kara döönün zor muştumdarı tizesinde tüyüldü.

Seytek ordunan turdu. Ottun carıgı cüzün kızıl cezge aylandırgan; közü al tünü uudagı caş bala emes, caasın tartkan handın közü ele.

— Bir colu ant içtim, eki bolsun, — dedi. — Atamdın öçün albay turup, maga caşoo aram bolsun. Kıyazdı öz ordosunan, Kançoronu atamdın tagınan tabam. Tırmagım kurçudu, kanatım bütöldü; mından arkısı — col.

Cogoruda, Çuk-Terektin kara asmanında bir ak kuu sızıp cürdü; ak kanattarı cıldız nuruna kümüştönüp, koşuundun üstündö üç aylandı. Ayçürök ele; uulunun antın köktön ugup, erteñki kündü — handı tize büktürör amaldı kurup, zulpukor kılıçtı, ok ötpös tondu, Tootoru attı kaysı tattuu söz menen aların birden tarazalap catkan. Kıyaz al tünü ordosunda beykapar uktadı; öz acalın emizip östürgönün bilbesten, ak kuunun kanat şabırtın şamal go dep oylop uktadı.

35-BÖLÜM

Kuunun aylası cana Kıyazdın akırı

— ❖ —

Talas al cıldarı cön gana at emes, cara ele. Atı atalganda karıyalardın közü buurul tartıp, ayaldar cüzün kiyizge burup, baldar unçukpay kalışçu. Semetey sır bolup cogolgondon beri Ala-Toonun arı cagındagı oşol beyiş öröön çıkkınçının kolunda bolçu; Kançoro ak ordodo oturat, Kıyaz bolso Ceti-Özöndö, ak kuu zatınan caralgan Ayçüröktü zorduk menen koyununa alıp, uurdalgan handıktın kölökösündö semirip catkan. Birok talaanın esi uzun. Kar kança colu caasa da, topuraktın aldındagı uruk unutpayt. On üç cıl öttü; uruk kıymıldadı.

Oşol tañda, cılkıçılardın caşıruun ayılında, Seytek tokson ketmendi katar tizdirgen ele. Bir tün murun ot canında Külçoronun bilegin karmalap, kolundagı eski küçtün oygono baştaganın körüp, içine bir şek tüşkön: bul küç çın bele, ce ümüttün közünö tartılgan pardabı? Cigit sınabay işençü emes; Manastın tukumu uşunday ele — sözdü tarazaga salıp, erdi maydanda taanıçu. Tañkı üröñ-barañda cılkıçı baldarga buyurup, ayılda bolgon ketmendin baarın cıynatıp, toksonun bir katarga tizdirgen. Tokson temir, tokson kara ooz,

kün çıgıştı karşı bir katar bolup, üstülöründö tañdın kızıl calını oynop turdu. Külçoro caasın koluna aldı. Bir kezde Kançoronun buyrugu menen dalı söögü oyulgan, on eki cıl kul dep kordolgon, at kıgın taşıp, sınık ayaktan cal içken oşol baatır emi tik turdu. Kirişti tarttı; kolunun bulçuñu taştay tüyüldü, caa ontodu, kayıñ çıtıradı.

— Ey, Manastın arbagı, — dedi ünün kötörböy. — Ey, Semetey, agam, kayda bolsoñ da uk. Kul bolgon kolum kol boldubu, köörsügön közüm köz boldubu — azır körösüñ.

Ok kirişten boşongon çagılganday ketti. Birinçi ketmendi teşip öttü; onunçusun teşip öttü; elüünçüsün teşip öttü; toksonunçu ketmendin tak kindigin talkalap, artındagı kara askaga sayıldı. Bir zamatka büt ayıl tuncuradı; anan buzulgan tosmonun suusunday kıykırık atıldı. Karı cılkıçılar biri-birin kuçaktadı, cigitter kalpaktarın asmanga ırgıtıştı.

— Caş kezimde seksen ketmen teşçü elem, — dedi Külçoro, cana anın ünü oşol kara cıldardan kiyin birinçi colu küldü. — Kul bolup kiçireydim dep oylogom. Körsö, Teñirim meni kurçutup saktaptır. Ey, Seytek, arstanım, öç alar maal keldi. Kıyazdın künü büttü.

Oşol künü toy tigildi; kazandar asıldı, kımız çöyçök-çöyçök aylandı, eñ uluu cılkıçı ak sakalın sılap bata berdi: «Manastın arbagı kanatın caysın üstüñörgö; kul künüñör kış menen ketsin, er künüñör caz menen kelsin». Cooker attardın calı örülüp, kuyruktarı tüyüldü; kılıçtar kayrak taşta süylöştü, ok uçtarı maylandı, caalarga cañı kiriş tagıldı. Birok toydun düñgürü Ceti-Özöngö cetken cok; cetpesin dep toolor karool ele, suular unçukpadı, cılkıçılardın oozu kulpulangan bolçu.

Ceti-Özöndö bolso Ayçürök on eki cıldık sabırın akırkı ilmegine baylap catkan. Akun kandın kızı, ak kuulardın tukumunan çıkkan oşol salabattuu ayal Semetey cogolgondon beri Kıyazdın ordosunda bir tutkun, bir olco, bir ünsüz aza bolçu. Kursagında altı aylık Seytegi menen süyrölüp kelip, uulun duşman kolunda töröp, el-curtka «Kıyazdın uulu» dep taanıştırılgan naristesinin kulagına tün içinde çınıgı atın şıbırap çoñoytkon. On eki cıl boyu, el uktaganda, kiyiz keregenin tübünö may çırak cagıp, iyne saygan: toguz topçuluu, ok ötpös kementay; içi bolot zım menen bekemdelgen kalpak; Köy-Kap toosunun tekesinin terisinen casalgan, kılıç kespes kandagay. Kança iyne sındı, kança barmak kanadı, kança tün çıraktın ışı közün açıştırdı — sanagan cok. Kündüz Kıyazdın dastorkonunda unçukpay oturup, tündö iynesi menen süylöşçü; ar bir ilmek bir tilek, ar bir tüyün bir kargış ele. Baarın ak kurcununa kömüp, üstünö cün üyüp, eç kimge sezdirgen emes. Ayaldın sabırı kuduk sıyaktuu; tübün bir Kuday bilet.

Oşol keçte ordosuna ot caktırdı, eñ semiz koydu soydurdu, araktı kümüş çöyçökkö öz kolu menen kuydu da Kıyazdı sıyladı. Han keldi, törgö çalkalap oturdu; on eki cıldan beri

birinçi colu bul ayaldın özünö dastorkon cayganına maaşırlanıp, dalısı kere tarttı. Içti, kızardı, eridi; handıgının keñdiginen, cılkısının sanınan, kılıçının dañkınan söz baştap maktanıp kirgende Ayçürök çöyçöktü dagı bir colu tolturup, başın bir az iydi:

— Kanım, — dedi. — Uuluñ Seytek cılkıda, aylap cüzün körö elekmin. Ene cürögü çıdabayt. Uruksat ber, barıp alıp keleyin. Birok cılkı alıs, col taştak; maga Tootoru ber.

Kıyazdın kolundagı çöyçök abada kattı. Cüzü adegende tañ kaluudan boşop, anan açuudan karardı.

— Tootorunubu? Menin tulparımdıbı? Atka mingen ayal bolçu bele! Kırk cılkıçım bar, buyurayın — balanı kuçakka salıp alıp kelişsin. Sen at surap emne kılasıñ? Ce... — közü kısılıp, içindegi börü tişin körsöttü, — ce Talaska kaçasıñbı, kuu? Başıma çıkkınçılık kurasıñbı? Kanı kanımdan emes balanı alıp, meni karmap beresiñbi?

Ayçürök ordunan turdu. Turganda ordonun türkügü kıska kalganday boldu; kuu zatının büt ak kaarı cüzünö tepti.

— Kıyaz, — dedi, cana ünü kındagı kılıçtay ele. — On eki cıl nanıñdı cedim, on eki cıl unçukpay oturdum, on eki cıl ayılıñdı ayılım dedim. Uşubu akısı? Maga kaçkın deysiñ, çıkkınçı deysiñ. Anda uk. Sandıgımda kuu köynögüm catat. Anı kiysem — kökkö çıgam; kanatımdın şamalı tiyse, Ceti-Özöndün taşı taş üstündö kalbayt. Atam Akun kandın elin ayagına turguzam; ceti düynönün eri üzöngügö but koyup, senin bul handıgıñdı at tuyagı menen cançıp ötöt. Kuunu kapaska saldıñ — çıdadım; kuuga kul dediñ — çıdabaym. Attı ber — uulumdu alıp keleyin; berbe — akırına çıda.

Kıyazdın arak kızılı cüzü küldöy boldu. Bul ayaldın atasın bilçü, tegin bilçü; kuu köynögünün comok emestigin da bilçü — Semetey bul ayaldı asmanda kuu kezinde kanday kuuganın karıyalar dagı ele aytıp cürüşçü. Bir cagında namısı, ekinçi cagında Akun kandın kolu; tarazaga saldı — namısı ceñil çıktı. Tamagında öskön korkunuçtu cutup, külümüş etti, külküsü kıyşık kaldı.

— Tamaşaladım, katınım, tamaşa. Sen Akun kandın kızısıñ, saga at ayalçu bele.

Han öz kolu menen akırga barıp, Tootorunu öz kolu menen taranıp-sıladı, kümüş çabılgan eerdi öz kolu menen tokudu, basmayılın öz kolu menen tarttı. Az kelgensip, sandıgınan baası cetkis kök kementaydı alıp çıgıp, Ayçüröktün iynine öz kolu menen captı. Talaada aytışat: korkunuçtun kolu süyüünün kolunan mart bolot dep.

Ayçürök üzöngügö but koyup, Tootoruga mindi. Tak oşol uçurda eç kim kütpögön iş boldu: tulpar başın burup, ak tişterin körsötüp, adam tili menen, açık-aykın, ordo aldındagılardın baarı uga turgan ün menen süylödü:

— Ey, Kıyaz! Saga han degenge külöm. Erdin başında turganga er kul bolot; sen ayal sözü menen eerimdi tokuduñ, ayal korkunuçu menen basmayılımdı tarttıñ. Ayaldın kulusuñ sen, Kıyaz, ayaldın kulu!

Kıyaz turgan cerinde taş boldu; nökörlördün kimi cer karadı, kimi cutundu, biröönün tamagınan muungan külkü kaçıp çıktı. Ayçüröktün cürögü oozuna tıgıldı — bul tildüü tulpar bir süylösö, cılkının ordun da aytmak, Külçoronu da, on eki cıldın sırın da. Çaçının uçundagı şuru monçoktu culup alıp, dem saldı, üylödü da Tootorunun tak mañdayının ortosuna urdu:

— Tilge kelgen, tilsiz kal!

Tulpar silkindi, oozu cabıldı; kayra adam sözü çıkkan cok. Uyat bolgon Kıyaz uyalganın şaşkalaktıkka orop, keçirim suradı, «coluñ açılsın, katınım» dep üzöngüsünön karmap, ayıldın çetine çeyin uzattı. Birok Tootorunun içine kek oturup kalgan. Ayıl közdön daldaa bolor zamat tulpar kulaktarın catkırıp, oozdu tiştep aldı da cindidey çurkay baştadı — colgo emes, carga karay; tüzgö emes, kıyaga karay. Askalardın tişine süykönö-süykönö, eesin taştarda talkalap, tereñ köldörgö çöktürüp, tik carlardan ırgıtıp ciberüü üçün, oozunan köbük çaça, tünü boyu çurkadı da çurkadı.

✦ ✦ ✦

Ayçürök ölümdün muzdak celin caaktarınan sezdi; sezdi, birok kıykırgan cok. Kuu tukumu cardı bilet. Calga cata kaldı, közün cumup, ata-babadan kalgan dubanı okuy baştadı; bir okudu, üç okudu, ceti okudu. Sözdör tügöngöndö Tootorunun cindüü çabışı suuga tüşkön ottoy öçtü. Tulpar adegende celişke, anan basıkka tüştü; moynu iyildi, kadamı oordodu; koydon cooş, kozudan momun, cañı caagan karday tınç boldu. Ayçürök terdegen moynunan sıladı:

— Kegiñdi bilem, — dedi. — Birok menin kegim senikinen eski, colum senikinen uzun. Bas.

Tañ sögülüp baratkanda ayılga cetişti. Ayıl oygoo ele; itter ürböy kuyruk çabıştı, kelgendin kim ekenin cıt iskebey ele bilgendey. Cana oşol cerde, çıraktın kızıl carıgında,

Ayçürök on üç cıldan beri körbögön nerseni kördü: Külçoro tik turat, dalısı murunkuday kenen, közündö murunkuday ot. Kara döö alıskı elderden uluu darıger Kızılsarttı alıp kelgen eken; Manastın tukumunun ata dosu bolgon oşol ak sakal oyulgan sööktü çöp menen, duba menen, oñ kolunun kasiyeti menen oñdop, sıngan erdi bütün kılgan. Kızılsart bir çette, koldorun ceñine katıp, işin bütürgön ustanın tınçtıgı menen turdu; «Manastın tukumuna kol berüü bizge atadan kalgan karız» degen gana, oozunan başka söz ala alışkan emes. Ayçürök attan tüşö albay cerge sıygalandı; Külçoro çurkap kelip tizesine cıgıldı; Seytek eköönün ortosunda kaldı cana üçöö üç kün üç tündük koşoktu bir demge sıydırıp ıylaştı. Kimdin köz caşı kimdin cakasına tamdı — bilinbedi; aza ortok ele, kubanıç ortok ele, eköö kımız menen süttöy aralaşkan.

Anan Ayçürök uulunun cüzün alakanına aldı. Ubakıt kelgen; sözdü mından arı boyunda kötörö alçu emes.

— Seytek, — dedi. — Balam. Sen Kıyazdın uulu emessiñ.

Bala bılk etken cok; bir gana karegi çoñoydu. Içinde dalay cıldan beri atı koyulbagan bir kıñırlık bar ele: Kıyazdın dastorkonunda cegen ar bir nasibinin tamagın tıtışı, «atam» degende tilinin müdürülüşü, küzgüdön öz cüzün karap, al cüzdön Kıyazdan bir sızık izdep tappay koyuşu. Emi oşol kıñırlık bir ooz söz menen tüzölüp cattı.

— Senin atañ Semetey; Manastın uulu Semetey. Çoñ atañ talaanın başı Manas, çoñ eneñ enelerdin ulugu Kanıkey. Talas senin curtuñ, Ala-Too senin tooñ. Uk emi, bir colu aytam, bir colu ıylaym, andan kiyin kayrılıp karabaym.

Cana ayttı. Oçokko dagı bir otun taştadı, calındın cüzündö ötkön kündör tirildi; ayttı. Talaska tüşkön kara kündü ayttı: Kançoronun tuz-nan akısın tebelep, Kıyaz menen birigip ketkenin; kırk çoronun tarap ketkenin; Külçoronun tirüülöy tutkundalıp, söögü oyulganın; Semeteydin bir kara tañda sır bolup cogolgonun, ölügün körgön can cok bolgonduktan közü coldo kalgandar anı dagı ele «kayıp» dep cürgönün; özünün altı aylık boyunda kezinde çaçınan süyrölüp, olco katarı Kıyazga berilgenin; Kanıkeydin, oşol salabattuu baybiçenin, Talasta çıkkınçının kolunda kul bolgonun. Sözdün uşul cerinde ünü birinçi colu dirildedi; birok sıngan cok.

Seytek uktu; on üç cıl bir tündö dalısına mindi, bala oşol tünü çoñoydu. Ottu karap oturdu, birok ottu körgön cok; köz aldında eç körbögön ata, eç körbögön curt, eç körbögön çoñ ene turdu cana üçöö teñ andan bir nerse kütüp cattı.

— Ölügü tabılgan cok, — dedi Ayçürök eñ ayagında. — Tabılbasa — ümüt bar. Birok ümüt kiyinki iş; adegende karız tölönöt. Karızdın atı — Kıyaz.

Ak kurcun açıldı. On eki cıldın caşıruun emgegi çıraktın carıgına cayıldı: toguz topçuluu ok ötpös kementay, bolot tamırluu kalpak, teke terisinen kandagay. Külçoro kandagaydı tarttı, kementaydı kiydi, topçulardın birden topçulap catıp ar bir topçudan bir cıl sanadı; toguzda toktop, kalgan üç cıldı cürögünö topçuladı. Anan cüzün Talas cakka burup, tizesin cerge koydu:

— Ey, Manas ata! Arbagıñ uluk, kölököñ uzun. Bügün colgo çıgam. Kıyazdın başın albasam, kanın içpesem — atım Külçoro bolbosun; kul boydon ölöyün, mürzömö taş koyulbasın. Aytkanım aytkan, antım ant bolsun!

Cana ay baltasın asınıp, Kıyazdın coluna, toguz coldun toomuna ketti.

Oşol tünü Kıyaz uktay albadı. Adegende ısıktı künöölödü, anan araktı, anan cazdıktı; turdu, ordonun aldında bastı, cıldızdardı karadı — cıldızdar da anı karap turdu, muzdak-muzdak. Cattı; uktasa — tüş, tüş dese — kara bastı: kördü — kara bir kuş ordosunun tündügünö konuptur; kördü — mingen atı astında erip, kara suuga aylanıptır; kördü — öz başı öz tizesinde turup, özün karap oturat. Terdep oygondu, tüş coruçulardı çakırttı; kimi kelip tilin cuttu, kimi oorup kaldım dep kelbedi, kimi «cakşılıkka bolsun» dep kaça turgan teşik izdedi. Kıyaz kaardandı:

— Korkoktor! Tüştön han ölçü bele! Handı kılıç öltüröt, al kılıçtı enesi töröy elek!

Cana açuusuna ceñilip, nökör albay, calgız özü Talas olcosu Kılküröñgö minip, kara tañ menen colgo tüştü. Talaada aytışat: acalı cetken han atın öz kolu menen tokuyt dep.

Toguz coldun toomunda, tañkı tumandın içinen bir karaan çıktı. Kıyaz tizgin tarttı, közün kıstı — cana körgönünö adegende işengen cok: mañdayında, ok ötpös kementayçen, ay baltası iyninde, dalı söögü oyulgan kul — Külçoro turat; kulday emes, toodoy turat.

— Sen... sen ölgönsüñ, — dep kekeçtendi Kıyaz.

— Kul öldü, — dedi Külçoro. — Külçoro tirildi.

Kıyaz nayzasın ala koyup, atının kaptalına tepti; nayza çagılganday tüştü, ay balta çagılgandan ıldam kötörüldü: bolot uçu abada ekige bölünüp, eki sınıgı eki cakka uçtu. Tak oşol uçurda Kılküröñ — Talastın atı, eski kündördün atı — tanoosuna tolgon cıttı taanıdı. Bul cıt Talastın cıtı, öz sabının cıtı ele. Tulpar kişenedi, arkasına tik turdu, artkı buttarında bir aylandı da Kıyazdı eerinen kaptay ırgıtıp, Külçoronun artına, öz sabına ötüp toktodu.

— Atıñ da bildi, — dedi Külçoro. — Tüş maydanga.

Eki er cöö salgılaştı. Bir kün salgılaştı — kılıçtar taş çapkanday mokodu; eki kün salgılaştı — kılıçtar sabınan üzüldü; üç kün salgılaştı — baltalar sabınan ırgıp, çokmorlor iyri-buyru boldu; tört kün salgılaştı — soot-kiyimder tıtkılanıp, kiyizdey cerge töşöldü — calgız Ayçüröktün toguz topçuluu kementayı bir ilmek berbedi; beş kün salgılaşıp, küröşkö ötüştü — toomdun topuragı tize boyu oyuldu, çañı asmanga türkük boldu; altı kün altı tün salgılaştı — ceñgen da cok, ceñilgen da cok, suu da içişpedi, dem da alışpadı. Kıyazdın küçü kalıñ, kegi kalıñ ele; Külçorodo bolso on eki cıl bar ele — ar bir cıl bir bilek, ar bir korduk bir muştum, sınık ayaktan içirilgen ar bir uurtam bir tiş boldu.

Cetinçi kündün tañında döbönün üstünön at dübürtü uguldu. Seytek cetip kelgen; kolunda Ayçürök sandıktın tübünön alıp çıkkan, çoñ atasınan kalgan altı kat sogulgan kılıç. Bala attan tüşüp, kılıçtı suurudu; bolot tañdı cüzünö sürttü. Kıyaz oşol altı kat sogumdu körgöndö tizesinin şayı ketti; on üç cıl «uulum» degen balanın közünön öz acalın okudu da cerge cıgıldı:

— Seytek! Balam! Men seni bagıp algam, men seni çoñoytkam! Kuçagımda kötörgöm, dastorkonumda toyguzgam! Ata degen tiliñ menen meni kıyasıñbı?

— Sen meni çoñoytkon coksuñ, — dedi Seytek, cana on üç caştın ünü taştay tüştü. — Meni enemdin sabırı çoñoyttu. Atamdın atın uurdadıñ, enemdin koyunun uurdadıñ, çoñ enemdin curtun uurdadıñ. Çoñoytuu uşul bolso, karızımdı uşintip tölöym.

Altı kat sogulgan kılıç bir kötörüldü, bir tüştü. Kıyazdın başı denesinen acırap, toomdun çañına kuladı; kara kanı toguz coldun toguzuna teñ cürdü. Külçoro cakın kelip, Börütil kancarın suurup, kandın eñ karasına maldı da içti — bir uurtam on eki cıldın açkaçılıgına, bir uurtam oyulgan söökkö, bir uurtam sınık ayaktan içirilgen calga. Içti da, tura kalganda cüzündö kubanıç da, kaygı da cok ele; bir gana — uzakka sozulgan sızdoonun basılgan tınçtıgı.

Kabar Ceti-Özöngö çagılganday tüştü. Kimi süyündü, kimi korktu, kimi eköönü teñ kıldı; han ölsö, eldin cürögü ekige bölünöt. Cedigerdin biyleri kay tarapka burulaarın bilbey biri-birin tikteşip turganda Seytek maydanga kirdi; kanı kaynap, kılıçı kınga kire elek bolçu.

— Cedigerdin tamırın culalı, — dedi. — Han uşunday bolso, el da uşunday.

Külçoro kolun balanın iynine koydu; Kara döö ekinçi caktan kölökösün tüşürdü.

— Arstanım, — dedi Külçoro. — Doñuz bolgon han ele; üyürdö emne künöö? Kalıñ el hanı kanday bolso oşonu bilet. Kıyazga baş iygen saga da iyet; sen adilet bol — el seni ata tutsun. Kılıç ceñet, adilet karmayt.

Kara döö da coon ünü menen koşumçaladı:

— Men da uşul eldin içinde çoñoydum, arstanım. Koyçunun künöösü — koy kaytaruu, ayaldın künöösü — kamır cuuruu. Kılıçıñdı tatıktuuga sakta; tatıksızga kötörülgön kılıç eesin keset.

Seytektin demi akırındap basılıp tüştü; kılıç kının taptı. Kıyazdın kazına sandıktarı maydanga çıgarılıp, kapkaktarı sındırıldı; altın, cambı, kezdeme, mal — emne bolso cesirge, cetimge, cılañayakka, tutkundan çıkkanga taratıldı. Dalay cıl aç catkan bir kempir alakanına salıngan cambını karap-karap ıyladı; «handın malı eldin malı eken go, — dedi, — biz bilçü emespiz». Dobulbastar kürkürödü, tört taraptan el agıldı cana maydanda, ak kiyiz üstündö, Kutubiy uulu Kara döönün başına altın taacı koyulup, Cedigerge han kötörüldü. Toy tigildi; kazandar kaynadı, komuzdar süylödü, kırk kün kırk tündük kubanıçtın birinçi tünü baştaldı.

Birok toydun eñ kızuu cerinde Seytek ordunan turup, caştıktın oşol kurç, oşol keçirbes çındıgı menen uluulardın cüzün karadı:

— Bul cerde et cep, kımız içip, taacı kiygizip catabız. Cakşı, sonun. A Talasta kim bar? Çoñ enem Kanıkey çıkkınçının eşiginde kul, cılañayak karda; Bakay atam kıynoodo, beli sınık. Biz bul cerde külüp catkanda alar al cerde ontop catat. Bul toydun eti silerdin tamagıñardan ötsö — menikinen ötpöyt.

Söz maydanga çoktoy tüştü; komuzdar tındı, çöyçöktör tüştü, ettin mayı barmaktarda kattı. Eç kim balanın közün karay albadı. Külçoro başın cerge saldı; kalıs sözdün salmagı astında dalısı altı kündük salgılaşta iyilbegendey iyildi.

✦ ✦ ✦

Ertesi tañda Seytek Manastın arbagına, Semeteydin atına, Kanıkeydin ak sütünö ant içti: uşul cıl bütö elekte Talaska cetet, Kançorogo kul kılıngan çoñ enesin kutkarat, Karınbaydın kıynoosunda beli sıngan Bakaydın öçün alat; albasa — er sanalbayt, atka minbeyt, kalpak kiybeyt. Külçoro buyruk berdi: ceti cüz kızıl töö çögörülüp, örköçtörünö altın, cambı, cibek cüktöldü; tutkundan kutulgan el boz üylörün çeçip, köç tüzdü. Köç degeni bul colu

aza emes ele; col boyu toy tigildi, oyun oynoldu, ır ırdaldı. Çoñ coldo baldar töö koñgurooloru menen oynop, boygo cetken kızdar kança cıldan beri oozgo tıyuu salıngan eski ırlardı kayra üyrönüp kele cattı; erkindik degeni eñ aldı — ündün kaytıp kelişi eken. Kerben Talastı közdöy cürdü; başında Seytek, canında Külçoro, ortodo ak kurcunduu Ayçürök.

Coldun üçünçü künü, bir kerben saraydın canında, kayıptan bir kişenöö çıktı; uşunday kişenöö — too cañırdı, mal ürküp, attar kulak türdü. Çañ buluttun içinen, moynunda üzülgön çıncır şakekçeleri, soorusunda kamçı izderi, calı kiyizdengen bir külük çıktı da — tüptüz Seytekti közdöy çurkadı. Külçoronun tizeleri boşodu:

— Buurul... Bul Buurul! Semetey agamdın Buurulu!

Buurul ele. Semeteydin astında Beecin coldorun kesken, Koñurbaydın aldınan kaçpagan, şamal menen carışıp şamaldı uyatkan oşol külük; Ümötöydün kun akısı dep berilgen, oşol kündön beri kerbençi kolunda cük aybanı dep kordolgon, sabalgan, aç kaltırılgan, tulparlıgı unutulsun dep araket kılıngan Buurul; eesinin cıtın uulunun denesinen taap, çıncırın üzüp keliptir. At Seytektin töşünö başın cölödü da iri közdörünön caş kuyuldu; adamday, azaluu enedey ıyladı. Anı körgön ıylabay emne kılsın: Külçoro öksüdü, Ayçürök cüzün captı, ceti cüz töönün kerbençileri da köz caşka çömüldü. Ata murası degeni mına uşunday nerse eken; tört buttuu bir cara.

Iydın ortosuna taka dübürtü tüştü. Kerben başı Karasart, artında altımış balban kerbençi, çañdı asmanga sapırıp cetip keldi; kamçısın Buurul cakka şiltedi:

— Al at bizdin mal! Kun akısı menen alıngan, akça menen bagılgan. Attı ber, bala, bolboso kanıñ menen tölöysüñ!

— Bakkandarıñardı soorusundagı izder aytıp turat, — dedi Seytek. — Bul at menin atamdın atı. Malı bar bolso kelsin, alsın.

Ünü cay ele; birok cay ündün astında aska aldındagı seldey kaar agıp cattı.

Karasart kılıç suurup kaçırdı. Ay balta bir aylandı; kerben başının töbösünö tüşkön tañ anı eerinen ekige bölüp, cerge töşödü. Altımış balban bir zamatta kaptadı; Seytek Coybolottu suurudu da on üç caştın iyninde Manas tukumunun büt salmagı menen aylandı da aylandı: kimin atınan kıydı, kimin cerge saydı; altımışınan altımışın teñ kırdı, biröö da kayrılıp kabar cetkire albadı. Kılıçın çöpkö aarçıp catkanda demi da tegiz ele.

Külçoro Buuruldun moynun kuçaktap, calın cıttap cattı; agasın cıttaganday. Birok at, oşol kuçaktaşuunun eñ cıluu cerinde, kütpögön cerden başın kötörüp, kulaktarın alıska

tikti; közdöründö adam akılı cetpegen bir çakırık küydü. Kişenedi — bul colu aza menen emes, sır menen — cana silkinip çurkay baştadı; Seytektin ünü da toktotpodu, Külçoronun calınıçı da. Toogo urundu, aşuunu aştı, karluu çokularda bir ak tak boldu, anan al da öçtü. Ketti; kayda ketkenin bir Kuday bildi, dagı, balkim, kara üñküründö sır bolgon eesi. Külçoro artınan uzakka karap turdu; anan özünçö, ugular-ugulmaksan kübürödü: «At beker ketpeyt. At eesi bar cakka ketet». Bul sözdü al tünü eç kim tüşünbödü; tüşünülör künü kele elek bolçu.

Konuşta Külçoro Seytektin eerin karmaladı:

— Talaska çoguu baralı, arstanım. Kançoro aram; calgız...

— Calgız baram, — dedi Seytek. Sözdü kesip aytışı da atasının ünü ele. — Çoñ atam Manas Talaska tukumu menen kirgen; atam Semetey calgız at menen kirgen. Men da calgız kirem. Öçtün daamı bölüşülböyt, ake.

Külçoro ekinçi aytpadı; aytsa da ukpasın, ukpagandın akıykat ekenin bilçü. Oşol tünü Ayçürök uulun ordosuna alıp, tizesinin tübünö oturguzup, sözdörün birden, şuru tizgendey tizdi:

— Talasta, Kançoronun kolunda üç amanat bar; üçöö teñ çoñ atañ Manastan kalgan, üçöö teñ senin akıñ. Biri — Akolpok: ok ötpös ak kementay; kiygendi kırk cerinen ok atsa da kılına zıyan cetpeyt. Biri — Akkelte: özünön özü atılgan mıltık; eesin taanıyt, çıkkınçıga ok berbeyt. Biri — Zulpukor: asmandan tüşkön kılıç; anı kurçangan atasının kölökösün kurçanat. Bulardı Kançorodon uruşsuz sura, balam; adegende tiliñdi koldon, akıñdı ayt. Çıkkınçı berbese — anda berilbegendin kantip alınaarın Talas körsün. Cana Bakay atañdı izde: tirüü bolso kutkar, butunun çañın közüñö sürt; ölgön bolso öz koluñ menen cuu, öz koluñ menen köm, mürzösün belgile. Dagı bir sözüm bar, kulagıña sırga bolsun: altı kün. Altı kündö kaytpasañ — cürögüm altı kat sogulgan emes, balam; acalımdan murda ölöm.

Seytek enesinin kolun mañdayına koydu, cıtın üç colu içine tarttı. Ayçürök uulunun kurcununa bir kündük azık, koyununa bir çımçım tuz saldı — «curttun tuzu curtta taanışat» dedi — cana dagı ayta turgan miñ sözü bar turup baarın cutup, cön gana karadı. Enenin karaşı dubaday; sözgö kelbeyt, arkaga cabışat, col boyu koşo cüröt. Bala tañ ata elekte atına mindi.

Çatkaldın aşuuları karluu ele; cel çokudo kılıçtay sogup, kar kee cerde attın boorun çapçıp cattı. Seytek üşügönün sezgen cok; içindegi ot aşuu otu ele, öçpöyt. Bir beldi aştı, eki beldi aştı, üç beldi aştı; ar beldin artınan curtun ümüttöndü, ar colkusunda dagı bir bel

çıktı aldınan. Tulpar bata-çıga aştı. Cana altınçı beldin kırına çıkkanda düynö bir zamatta aldında açıldı: Talas. Caşıldın miñ türü örööngö töşölgön; Keñ-Koldun suusu kümüş kamçıday iyrilet; Ala-Toonun ak çokuları asmanga cölöngön ordodoy örööndü kaytarıp turat. Seytek eç körbögön curtun birinçi körgöndö taanıdı; kanı taanıdı, söögü taanıdı. Attan tüşüp, topuragın uuçtadı, cüzünö sürttü cana on üç caştın büt cetimdigi menen ıyladı; eç kim körgön cok, calgız toolor kördü, toolor eç kimge aytpayt.

Birok Talas suluulugunun astında carasın katıp catkan. Örööngö tüşkön sayın ayıldar ünsüz tarttı; oçoktordun köbü tütöböyt, tütögöndörünün tütünü içke çıgat; baldar bötöndü körsö kaçıp, itter da ürkö üröt. Kançoronun ak ordosu alıstan caltırap turdu; caltıragı — aç eldin dalısınan sıyrılgan caltırak. Cana bir koroonun artınan kördü: eki azoo torpok eki cakka tartıp culkunat; ortodo, koldorunan torpoktorgo baylangan, üstündö çüpürök, butunda çarıgı da cok bir kempir — eki cakka ırgıtılıp cıgılat, turat, cıgılat. Seytektin közü karañgıladı; bul cüzdü eç körgön emes, birok bul cüz enesi aytkan bardık tündördön taanış ele. Kanıkey ele bul; Temirkandın kızı, Manastın baybiçesi, enelerdin ulugu Kanıkey — Kançoronun kulu.

Coybolot eki colu cark etti; eki torpoktun başı eki cakka kuladı, arkandar boşodu. Seytek tizeley otura kalıp, kuçagın caydı:

— Çoñ ene...

Birok Kanıkeydin közündö emi taanuu degen nerse kalgan emes. Bir kezde Buharanın bermeti, Temirkandın erkesi, Manastın tizesinin tübündö oturgan, Semeteydi cörgögü menen örttördön alıp kaçkan oşol uluu baybiçe; emi çaçı ak kiyiz, arkası caa, alakandarı bodur ele. Cıldar anı sabay-sabay, ar cakındagan koldu duşman degenge köndürgön; cakşılık körbögön köz cakşılıktı da tuzak deyt. Kempir turup, cerden ala koygon arkan kazıgın kötördü da neberesinin üstünö bastı; urdu, urdu, çirik koldorunun bolgon küçü menen urdu. Seytek bılk etken cok; kolun da kötörgön cok, cüzün da burgan cok; bir gana közdörünön cip-cip caş kuyuldu. Ur, çoñ ene, dedi içinen; ur — senin tartkanıñdın miñden birin denemde sezeyin; ur — bul karız bir çetinen tölönö baştasın.

Cana az arı cakta, koroonun artında, bir ontoo menen cer titiredi. On altı cıldan beri oşol cerge çögüp, on altı cıldan beri cüzün kıbılaga burup, on altı cıldan beri eesinin colun karagan boz maya — Kanıkeydin ak töösü — başın kötördü. Seytekti kördü; kördü da taanıdı. Töönün iri kara közdörünön caştar kuyuldu, cip-cip, nöşör-nöşör; moynun sozup uşunçalık bozdodu — ünü Keñ-Koldun suusun çoçuttu, Ala-Toonun karına cetti. Kazık

dagı ele tüşüp cattı, köz caş dagı ele agıp cattı; cana Talastın üstündö on altı cıldın büt kütüüsü bir töö bozdoosunda tilge kelip, çıkkınçı ordonun eşigin takap turdu.

36-BÖLÜM

Bulak Başındagı Küñ Cana Ak Kancar

— ❖ —

Col Ceti-Özöndön çıgıp batışka iyilgende, Seytektin aldına bir boz maya tosuldu. Noktosu da cok, örköçtöründö cügü da cok; közdörü çoktoy cangan, oozunan köbük çaçkan bir azoo. Kança col berse da bolbodu; bala atın oñgo tartsa — maya oñgo buruldu; solgo tartsa — solgo buruldu. Üçünçüsündö Seytek tizginin kısa, içinen: columdu toskon — nasibimdi tosot, dedi. Kılıçı calınday bir tüşüp-kötörüldü; boz maya talaanın taşına kulap, çañ-topoloñ içinde bir silkindi da tındı. Bala kanduu kılıçın çöpkö aarçıp catıp çıyrıktı; oşol aybandın denesinde colun kütüp catkan büt kara küçtördün bir aldıñkısın kulatkanday sezildi. Atının başın Talaska burup, aşuulardı aşa, suulardı cara cürüp ketti.

Talas körüngöndö kün beşimge oop kalgan. Ala-Toonun karluu tişteri asman menen alışıp, etekten ıldıy cayılgan cayloolor sargaygan kiyizdey töşölüp cattı. Seytek atın beşik ırlarınan emes, Külçoronun kanduu añgemelerinen üyröngön bul curttu birinçi colu körüp turdu; kördü da cürögü bir başkaça sızdadı. Çoñ atası at çapkan Keñ-Kol boyu een, ayıldar suyulup, tütündör içkergen. Uluu çınardın tübündögü bulakka cetti; suusu şıpaa,

kölökösü bereket degen oşol eski bulakka. Attan tüşüp suu içüügö eñkeygende kulagına bir ontoo uguldu.

Karasa: bulaktın arkı öyüzündö, kısır torpoktordun ortosuna bir kara kempir baylanıptır. Koldorunan tartılgan kayış torpoktordun moynuna orolgon; aybandar ürküp culkungan sayın ayal taştardın üstündö süyrölüp, tizesinen, çıkanagınan sızgan kan kurgak topurakka tamat. Arkasındagı kiyimi kiyim emes, çüpürök; ak aralagan çaçı ılayga bulgangan. Birok Seytek al cüzdön, al çökkön cüzdön bir nerse kördü — aytıp cetkire albadı: süyrölsö da iyilbegen baş, öçkön küldün astında dagı ele irmelgen çok.

— Ene, — dedi bala atınan ırgıp tüşüp, — sen kimsiñ, bul kısır torpoktorgo seni kim çegiptir?

Ayal başın arañ kötördü. Mañdayında ayday bir cigit turat; boyu terektey, iyni kenen, közündö taanış bir carık. Cürögü bolk etti, anan özünçö cılmayganday boldu: kança cıldan beri ar kelgen atçandan bir taanış carık köröt, kança cıldan beri ar colkusunda cañılat.

— Kim bolmok elem, balam, — dedi. — Kançoro handın küñümün. Kündüz tezegin terem, tündö kısır torpoktorun kaytaram. Mal ürksö — men süyrölöm; taş etimdi ceyt, eç kim surabayt. Özüñ kimsiñ, kaysı elden kelesiñ?

Seytek cutundu. Külçoro dayındagan: atıñdı erte açpa, adegende curttun abalın öz oozunan uk, dos kim, duşman kim — bil. Bala töşün kerdi:

— Men Indistan elinen kele catam, han uulumun; colum tüştü, bul curttun suusunan içeyin dedim. Ene, bul cerdin ayalı bolsoñ, aytıp ber: tigi mañdaykı döbö kimdiki, tigi uragan ordo kimdiki, bul soolup baratkan bulak kimdiki?

Ayal turuuga dalbastadı; kayış bilegin kesti — etibar algan cok. Kolu menen döbölördü, belderdi, örööndördü birden körsöttü cana ar birinde ele oşol sözdü kaytaladı, koşoktun kayırmasınday:

— Tigi Kara-Adırdı surasañ: murunkusun surasañ — Semeteydiki ele, azırkısın surasañ — Kançoronuku. Tigi cılkı cayıtın surasañ: murunkusun surasañ — Semeteydiki ele, azırkısın surasañ — Kançoronuku. Tigi körüngön uragan ak saraydı surasañ, balam... anı Kabılan Manas saldırgan, Semeteyge kalgan; azır ükü konot, cılan uyalayt. Murunkusun surasañ — er Semeteydiki, azırkısın surasañ — zalim Kançoronuku.

— A özüñ, ene? Senin murunkuñ kim ele?

Ayaldın eegi titiredi. Uzak unçukpadı; bulaktın suusu taştarda şıldıradı, torpoktor tanoolorunan dem aldı.

— Menin murunkumdu surasañ, — dedi akırında, kısık ün menen, — Kabılan Manastın baybiçesi elem. Temirkandın kızı Kanıkey deşçü maga; başımda ak eleçek, astımda Taytoru, aldımda kırk kul, kırk küñ bar ele. Semeteydi men törögöm, men çoñoytkam; Buharanın colunda men alıp kaçkam, Talaska men kaytargam. Azırkımdı surasañ: Kançoronun tezekçisimin. Uulumdu Kıyaz attı, ordomdu Kançoro aldı; ak sakal Bakaydı, oşol Kudaydın süygön pendesin kul kıldı, meni küñ kıldı. Toksongo tayagan Bakaydı kökbörü tartkanday attardın artınan süyrötüp koyup külöt. Men ölgön cokmun, balam. Ölö albadım. Bir gana nerse baylap turdu meni bul düynögö.

— Al emne, ene?

— Ayçüröktün boyunda bir bala kalgan, Semeteyimden. Kıyaz anı alıp ketip catkanda kursagı murdunda ele. Kız töröldübü, uul töröldübü; töröldübü, ce muuntup salıştıbı — bilbeym. Tündö körgön tüşüm, kündüz kurgan kıyalım — oşol. Al bala aman bolso — men amanmın. Al bala ölgön bolso — bul süyrölgön denege kepin da aşık.

— Küñ boluu kanday bolorun bilesiñbi, balam, — dep ulanttı ayal, ünü taş üstündö süyrölgöndöy. — Tañ zaarda turasıñ, handın beeleri saalat; sen tezekke barasıñ. Koluñ kanayt — eç kim karabayt; beliñ bügülöt — eç kim karmabayt. Bir kezde kırk küñüm bar ele, birinin atın cañılış aytsam taarınçu; azır menin atımdı bilgen cok. «Kara kempir» deşet, «cogol!» deşet. Eñ ooru emne, bilesiñbi? Tündö çatırdın cılçıgınan cıldızdı karaysıñ da, oşol cıldızdın astında bir cerde Manastın kümbözü turganın bilesiñ; bara albaysıñ. Uuluñdun söögü talaada kalgan; tere albaysıñ. Küñdük degen mına uşul: ölgönüñö aza kütö alboo.

Seytektin tamagına muştumday nerse tıgıldı. Az cerden ökürüp cibermek; tilin tiştep, cüzün suuga burup, bir uurtam içti — ünü titirebes üçün.

— Süyünçü saga, ene, — dedi. — Men oşol elden öttüm, al kabardı bilem. Ayçürök uul törödü. Kıyazdın curtunda toy boldu, tokson baş mal soyuldu. Toy künü eç kim taanıbagan ak sakal bir dubana keldi; kalıñ eldi cara balanın başına bardı. «Bul bala Semeteydin uulu; atı Seytek bolsun!» dedi, batasın berdi, duba kıldı; anan burulup karaşsa — dubana cok, izin körgön cok. Kıdır bele, çilten bele — bilgen bolbodu.

Kanıkeydin cüzü bir carık boldu, bir karardı; işenüü menen korkuunun ortosunda çaypaldı.

— Tiliñe bal, balam... Birok meni menen oynobo. Bul cürök dalay ümüt menen küygön, dagı küyüügö darmanı cok.

Oşol maalda torpoktordun biri çımından bele, kölöködön bele — ürktü; eköö teñ aldıga atırıldı, kayış kerildi, Kanıkey kömkörösünön kulap, taştardın üstündö süyrölö baştadı. Seytektin közü karañgıladı. Bir sekirip cetti; kılıçı eki colu çagılganday cark etti, eki kısır torpoktun başı eki cakka togolondu, deneleri çögölöp kuladı. Kayıştı kesti, ayaldı kötörüp bulaktın başına, çınardın kölökösünö catkırdı.

Birok Kanıkey ıraazı bolordun orduna cakasın karmap bozdop kirdi:

— Kokuy, emne kıldıñ sen! Kançoronun malına kol saldıñ! Emi al kaarduu doñuz kelip, seni da tuurayt, meni da! Colooçu bolsoñ — coluña tüş, han uulu bolsoñ — handıgıña kayt; kurgur sendey cigittin kılıçı, menin ölümümö sebep bolduñ! Eldin uulu, el kurgatkan!

Kargış oozunan taştay tögülüp catkanda, döbönün artınan bir ayal çurkap keldi: Külçoronun ayalı Akbala. Al da torpoktordun kanduu baştarın körüp, koldorun tizesine çaptı:

— Kaysı kara baş kıldı bul işti? Kançoro baarıbızdı kılıçtan ötköröt! Sen kimsiñ, ey cigit, kaysı şaytanga eerçidiñ?

Seytek toktodu. Eki ayaldın korkunuçtan çoñoygon közdörün karadı; sürgündün, kulduktun, zalimdin adamdı kantip öz kölökösünön ürkütörün oşol zamat tüşündü da çıday albadı. Kılıçın cerge sayıp, Kanıkeydin aldına çögölödü:

— Kargaba, uluu ene, öz kulunuñdu kargaba. Indistan calgan ele, han uuldugu — parda. Ayçürök törögön, dubana at koygon bala — men: öz kulunuñ Seytek menmin! Semeteydin uulu, Manastın neberesi menmin! On üçkö çıktım, tegimdi bildim; atamdı atkan Kıyazdı öz ordosunda cayladım, kanın cerde kaltırbadım. Dalı söögü oyulup kul bolgon Külçoro akemdi kuldardın içinen taap çıgardım; azır al enem Ayçürök menen birge Ceti-Özöndün olcosun cüktöp, Talas coluna tüştü. Men aldıga çaptım — curttu köröyün, seni tabayın dep. Atamdın öçünün carımı alındı; kalgan carımı Kançoronun moynunda. Aga da uşul kılıç cetet!

Kanıkey bir azga taş bolup tiktedi; anan eki kolu menen balanın cüzün karmaladı; mañdayın, kaşın, eegin karmaladı; bırış barmaktarı al cüzdön Manastı taptı, Semeteydi taptı, öz caştıgın taptı. Oşondo cıldar toñdurgan büt suular bir zamatta eridi: Kanıkey öksüp-öksüp neberesinin moynuna asıldı.

— Kulunum! Közümdün karası, boorumdun başı! Ölböy kördüm ee, ölböy cıttadım ee! Küygön cürögüm suuga kandı; tilegimdi Kuday berdi, tilegimdi Kıdır berdi! Kul bolsom ne arman, süyrölsöm ne arman; sen aman ekensiñ, tukum ulaptır, oçok tütöptür!

Akbala da bir cagınan ıylap, bir cagınan külüp, «Külçorom aman, Külçorom kele catat» dep kayra-kayra coldordu karap cattı. Çınardın kölökösü üçöönün üstünö kanattay cayıldı; bulak kança cıldan beri birinçi colu koşok emes, kubanıç ünün uktu. Seytek çoñ enesinin caraluu koldorun alakanına alıp ant içti:

— Bul koldordu kayış menen kesken, bul çaçtardı ılayga bulgagan Kançoro menen er maydanında esepteşmeyin, maga Semeteydin uulu debesin. Ak saraydı kayra turguzmayın, Bakay atamdın köñülün almayın — bul kılıçtı kınına salbaym.

Oşol saattarda, alıskı Ceti-Özön colunda, Külçoro menen Ayçüröktün köçü cay-cay Talaska agıp kele catkan; töölör cüktüü, cılkılar aldıda, cüröktör caraluu cana ümüttüü ele.

✦ ✦ ✦

Kıyazdın kanı cerde kalbay, Cedigerdin başsız kalgan eline Külçoronun sözü menen Kara döö han kılıngan; iri denelüü, salmaktuu sözdüü, antına bek bir er. Külçoro aga curttu, salttı, çek aranı birden amanat kılıp, anan köçtün başına ötkön. Kerben uzun ele: aldıda tuu, artında cüktüü töölör, eki cagında üyürlör; Kıyazdın kazınasınan alıngan cambılar sandıktarda, kulduktan boşotulgan kuldar kerbendin kuyrugunda. Ayçürök ak corgo üstündö, uulu ketken coldu tiktey-tiktey kele cattı.

Talas suusunun birinçi cıltıldaganı körüngöndö Ayçüröktün tizgini boşodu. Ar bir bel, ar bir öröön aga bir kündü estetti: tigi askanın tübündö Semetey menen oturuşkan; tigi cayloodo Akkulanın tukumunan kulundar kişeneçü; tigi bulaktan kırk çoronun urpaktarı suu içişçü. Emi askanın tübü een, cayloonun çöbü basılbagan, bulaktın közü soolugan. Ayal atının moynuna cıgıldı:

— Kayran curtum, cetim curtum! Suuñ künöölüü bele — sooldu; çöbüñ künöölüü bele — sargaydı? Eriñ ketti, bulagıñ tartıldı; Semeteydin murası kara cılanga kaldı. Men saga kelin bolup kelgenimde kuşuñ da salttuu ele; emi ükü kongon cerde han oturat.

Iyladı; ıylagan sayın coolugu suu boldu, suu bolgon sayın içi ceñildedi. Külçoro canına at cürgüzdü; eç nerse degen cok, deştin keregi da cok ele. Anın da közü col boyu bir cerde bolçu: eki dalı söögünün sızdaganı too abası katuulagan sayın küçöp baratkan.

Köç Keñ-Kolgo tüşköndö kabar çagılgan bolup ayıldardı kıdırdı: Semeteydin uulu aman eken, Külçoro kaytıptır, Ayçürök keliptir! Adegende işenişken cok; anan döbölörgö çıgıp kerbendi körüştü; anan ayal-erkek, bala-çaka, aç-cılañaç coldorgo tögüldü. Kırgız derildi, Argın cıynaldı; ak sakaldar duba kıldı, kelinder çaçıla çaçtı. Kimi koy arnadı, kimi bee; karı bir koyçu calgız eçkisin cetelep keldi, «cetimdin toyuna» dedi, közü caşıldanıp. Seytekti attan tüşürüp, iyinderde kötörüp cürüştü; balanın cüzün karagan «Manastın demi tiygen buga» dep, kolun ööp mañdayına koyup cattı. Kalıñ eldin içinen sokur bir manasçı çıktı; eki caştın iyninen karmalay-karmalay kelip, Seytektin kolun cüzünö sürttü da, oşol cerde, kerbendin çañı basıla elekte, komuzsuz-kobuzsuz, çart carılgan ünü menen aytıp kirdi: Manastı ayttı, Akkulanı ayttı, Semeteydin Taytoru menen kaytkanın ayttı; kezek Seytekke kelgende toktodu, «arıgın mından arı özüñör caşagıla, men aytam» dedi. Dalay cıl zulum astında başı iyilgen el bir cetimdin kölökösündö tüzöldü; bir kündö curt şañdandı, bir tündö oçoktor köböydü. Kaçıp ketkenderdin kabar alganı boldu; kimi ele oşol aptada, sögülgön çatırın töösünö artıp kayra keldi.

Birok Talastın üstündögü kölökö kayta elek bolçu. Kançoronun salıgı oor ele: Argından cılkı, Kırgızdan koy; berbegendin üyü buzulup, karşı çıkkanga kamçı tiyçü. Kança ayıl salıkka çıdabay tün carımında çatır sögüp kaçkan; kaçıp catıp karmalgandın üyürü tartılıp, erine kişen salınçu. Eñ oorusu dagı — eldin oozunda caraday aylanganı: zalim karıya Bakaydı — Manaska ata bolgon, eki düynönün eşigin bilgen oşol aziz kişini — oyun-zook dep attardın artına baylatıp, kökbörü tartkanday çañdın içinde süyrötçü. Özü bolso Çaçıkey menen altın taktın üstündö kızık sürüp, kımızdın köbügün karap külçü. Semeteydin cesir kalgan katını Çaçıkey küyöösünün öçün albay, öltürtköndün taktısına tiyip algan.

Külçoro eldin bul abalın ukkan sayın içindegi eski cara kanadı. Bir tañda Akolpoktoy oor bir toktooluk menen kurçandı, canına cigit albay zalimdin ordosuna at sürdü. Kançoro anı ta alıstan taanıdı; taanıdı da taktısında bir turup, bir oturdu; cüzündö adegende korkunuçtun kölökösü, anan tekeberliktin boyogu cürdü. Külçoro bosogodon kirgende zalim salamdan murda naalatın kustu:

— Demek tirüü ekensiñ, kul! Demek Kıyaz degen al caltak «öltür» degenimdi öltürböy, koyununda bagıptır! Er emes eken al, katınınan tömön eken; kılıçı keskendi cürögü kötörböyt eken. Öz kolum menen muuntmakmın seni; başkaga iş buyurgandın akıbeti uşul.

Külçoro ordonun ortosunda toktodu; ünü cay ele, birok ar bir sözü çatırdın kiyizine çegilgendey tüştü:

— Sana, Kançoro, men da sanayın. Bir: Toltoydun kamoosunda agamdı, arstan Semeteydi sen kırdırdıñ; arkan senin işaratıñ menen ırgıtıldı. Eki: meni tirüü karmap, eki dalı söögümdü kestirdiñ, oydurduñ; kanatı sıngan kuştay Kıyazdın bosogosuna kul kılıp berdiñ. Üç: Manastın baybiçesin tezekçi kıldıñ, Bakay atamdı kökbörü kıldıñ, curttun bulagın sooluttuñ. Munun ar biri moynuñda bir arkan, Kançoro. Birok... — Külçoro bir dem toktop, tamagındagı tüyündü cuttu, — tegibiz bir. Sen Çubaktın uulusuñ; atañ menin atam Almambet menen bir kazandan aş cegen, bir tuunun astında ölgön. Alardın urmatına aldıña akırkı bir col koyom: til alsañ — ötköndü kara topurakka kömöm; bir tuugan bolom, tuuñdun tübündö turam, kılıçım senin kılıçıñ bolot. Cok, azgındıgıñda katıp tursañ — ant bolsun: közüñdü oyom, başıñdı deneñden acıratam. Tanda.

Ordo içi tınç bolo tüştü; uşunday tınçtık — oçoktogu çoktun çıtırganı uguldu. Kançoro adegende küldü; külküsü zorduk, közdörü tınçsız ele. Anan taktısınan carım tura kalıp, kolun eşikke şiltedi:

— Kanatı culungan kuzgun, kelip maga kanat cayat! Dalı sööksüz kul, kelip maga bir tuugandık satat! Talas meniki, tak meniki, tuu meniki. Al emi saga... — erdin çormoytup, calgan marttık menen ün kattı, — me, tigi Akolpoktu al, kiyip alıp «han maga kementay berdi» dep maktan. Cogol, közümö körünbö; dagı bir colu bosogomo bassañ — başıñ bosogomdo kalat.

Kızmatkerler Manastan kalgan oşol ıyık soot-kementaydı kayır ırgıtkanday Külçoronun butunun aldına taştadı. Külçoro eñkeyip, Akolpoktu cerden aldı; çañın tizesine kübüdü, öptü, koyununa kattı. Kançorogo akırkı colu karadı — al karaşta açuu da cok, calınıç da cok ele; bir ökümdün okuluşu gana bar ele. Buruldu, çıktı, atına mindi.

Al çıgaarı menen köşögönün artınan Çaçıkey atıp çıktı; cüzü akitaştay, ünü çart ele:

— Kanım, közüñ sokurbu, kulagıñ dülöybü? Bul adam saga bir tuugandık sungan cok — acalıñdı okudu! Külçoro degeniñ kanatı sınsa tırmagı menen tıtat; Seytek degeniñ Kıyazday döö erdi on üçündö kulatkan colbors böltürügü. Bular senin tübüñö akırı cetet. Bir tuugan emes bular saga — duşman; anın içinde eñ ayıkpası: akısı cegen duşman!

Kançoro kımız kesesin köñtördü, murutun sılap, külüügö araket kıldı; birok al tünü uykusu üzük-üzük bolup, tüşündö ulam başsız eki torpoktu kördü.

✦ ✦ ✦

Çaçıkeydin tili oşol kündön kiyin tıngan cok; uusun tamçılatıp, kün-tün kuydu. Zalimdin töşögündö şıbıradı, dastorkonunda ayttı, uuga çıgıp baratkanda üzöngüsünön karmap kaytaladı:

— Bul senin bir tuuganıñ emes, duşmanıñ. Cılandı koyunuñda kötörbö; başın kesip ordonun türkügünö as — körgön ibarat alsın, Argın da, Kırgız da cürögündögü kurtunan kaytsın. Seytekti da bala kezinde canç; çoñoyso too bolot, toonu kulatuuga alıñ cetpeyt. Men Semeteydin koyununda cattım, al tukumdu bilem: alar unutpayt, kanım. Alar kütö bilet, kütkön sayın kurçuyt.

Kançoronun ordosunda mitayımdık kazandagı ettey kaynadı. Kee kün celdet çakırttı, kee kün bukturma koyuunu süylöştü; birok ar colkusunda bir nerse kolun karmadı — balkim eldin Seytekke akkan köñülü, balkim Külçoronun oşol künü ordodo kaltırgan karaşı. Zalim korkunuçun tekeberlik menen captı; capkan sayın korkunuç östü.

Arkı cakta, bulak başındagı eski çatırda, karıgan Kanıkey da içindegi çoktu öçürö albay cattı. Neberesine cetkeni cetti deçi; birok tün kirip, çatırdın kiyizi şamalda ontogondo cıldar birden üstünö basıp kelçü: süyrölgön taştarı, tergen tezekteri, Bakaydın çañga bulgangan ak sakalı, uulunun mürzösüz ölügü. Bir tünü Akbala anı ottun canınan, kolunda bıçak kurçutup catkanday körö cazdadı; cakın kelip karasa — bıçak cok, ayal kurgak alakandarın uşalap, özünçö kübüröp oturat:

— Alkımınan alsam... Uşul eki kolum menen alkımınan alsam zalimdi. Çaçıkeydin da oşol uuluu tilin... Kudayım, bul çaşta maga bir kündük küç ber, bir kündük caştık ber; öçümdü alayın, anan canımdı al.

Bir keçte, köç konolgosunda ot tegereginde oturganda söz aylanıp-aylanıp Kançoronun tegine keldi. Caş cigitterdin biri suradı: bul zalim kaysı taştan koptu, kaysı börüdön tuuldu? Kanıkey ottu tiktep aytıp berdi; ünü birinçi colu titiregen da cok, kötörülgön da cok:

— Taştan kopkon cok, börüdön tuulgan cok; eñ açuusu da uşul da. Al — Çubaktın uulu. Çubak degen Manastın can coldoşu ele; Akbalta tukumunan, cürök cagınan arstan bir er ele; Beecin cortuulunda şeyit ketti. Kançoro cörgöktö catkanda men anı kuçagıma algam. Aldım da... kolum toñdu. Közünün karaşınan bir caman alamat kördüm; nariste közünö okşobogon bir muzdaktık, süt cıtına aralaşkan bir kan cıtı. «Bul bala çoñoyso oçogubuzga cılan bolot; koyo bergile, azır kıyayın, künöösü moyunuma» dedim. Bıçakka

umtuldum. El üstümö cabıldı: «Baybiçe cindi boldubu, Çubaktın belegine kıyılçu bele, çoronun cetimine kol kötörülçü bele» deşti; bilegimden karmaştı, naristeni koyunumdan alıştı. Men unçukpadım; süt berdim, aş berdim, kementay kiygizdim. Bakkan cılanıbız çoñoydu; çoñoydu da agası Semeteydi karmap berdi, tagın aldı, ene ordundagı meni küñ kıldı. Ok atkan cerden kaytat deşet; attiñ ay, oşol künü bilegimdi karmaşpasa kana.

Ot canındagılar baştarın cerge salıştı. Ayçürök al tünü uktagan cok; kaynenesinin sözü kulagında aylanıp turdu. Tañga maal Kanıkeydin çatırına kirdi; karı ayal oygoo ele, kütüp catkanday. Kanıkey töşögünün astınan kırk cıldık kiyizge orolgon bir nerseni alıp çıktı; açtı: bir ak kancar. Sabı ak söök, mizi ay carıgında süttöy cıltıldayt.

— Munu men kuydurgam, — dedi. — Manastın közü tirüüsündö, usta Bölökbayga. Ceti kat körüktö suu berdi, oozuna cılan uusun koştu; «çapkanı oñolboyt, tiygeni kutulbayt» dedi. Dalay zalim kuladı, bul kınga kirip-çıktı; küñdügümdö koyunumda saktadım, tezek üymögünö kömdüm, denemde kötördüm. Al, kızım. Menin bilegim öttü; senin bilegiñ caş, cürögüñ menikinen küyük. Semeteydin kanı seni karap turat, uuluñdun colu seni kütöt. Al da, kezi kelgende cañılba.

Ayçürök kancardı eki kolu menen aldı; muzdak söök alakanında cılıdı. Bir ooz söz aytkan cok; kuu zatınan caralgandar ant içkende söz korotuşpayt.

✦ ✦ ✦

Kezek Kuday cazgan küngö keldi. Kançoro küçün körsötüü, eldin Seytekke oop baratkan köñülün korkunuç menen kayrıp aluu üçün ordosunda çoñ içkilik macilisin kurgan; biylerin, cagımpozdorun cıynap, Çaçıkeydi canına alıp, altın tagına çalkalagan. Salt boyunça kelgen köçtün ayaldarı handın aldına çıgıp taazim kılmak; zalim Ayçüröktü da, Kanıkeydi da bosogosuna çögölötüünü oylop, munu büt Talaska carıyalagan. «Kuu degeniñer katın menin bosogomdo cerden salam bersin; Manastın baybiçesi degeniñer kempir kesemdi toltursun» degen.

Kelişti. Kanıkey aldıda, kolunda bir çöyçök; Ayçürök artında, başı cerde, koldorunda cibek cabuu — cabuunun astında ak söök sap. Ordo tolo ele; kımız cıtı, ter cıtı, may cıtı kiyizge siñgen. Kançoro tagında cayılıp küldü:

— Kelgile! Murunkusun surasañar — Semeteydin katındarı ele bular; azırkısın surasañar — Kançoronun küñdörü!

Öz sözünö özü küldü; cagımpozdor da külüştü. Ayçürök başı cerde bastı; taktın üç kadam ber cagına keldi; eki kadam; bir. Anan kuu kanat cayganday tüzöldü. Cibek cabuu cerge sıygalandı; ak kancar abada bir iret calt etti. Kançoronun katkırıgı tamagında kaldı: kancar akıreginin astınan kirip sayıldı; zalim kesesin köñtörüp, altın tagınan ıldıy, kilemdin üstünö kuladı. Cagımpozdor seleydi; kimdir biröö kılıçka umtulmak boldu, birok eşikte Külçoronun kölökösü payda bolgon ele cana al kölökönün artında közdörü cangan Seytek turgan. Eç kim kıymılday albadı.

Ayçürök çögölödü; kancardı suurup zalimdin boorun cardı, anan al suluu, al cumşak bilek celdettin bilegine aylandı: Kançoronun başın denesinen acırattı. Kara kan kilemge, kilemden topurakka cayıldı. Oşondo Kanıkey, kırk cıldın küñü, eki büktölgön denesi menen basıp keldi; alakanın oşol kara kanga maldı, tolturdu da içti. Ayçürök da uuçtadı, içti. Eköönün teñ cüzündö kubanıç da, ciyirkenüü da cok ele; çok üstünö kuyulgan suunun çıcıldaganınday bir nerse gana bar ele: dalay cıl küygön eki cürök oşol kan menen öçtü. Kanıkey tüzöldü; kança cıldan beri birinçi colu beli tik ele:

— Semeteyim, — dedi gana, asmandı karap. — Uktuñbu, Semeteyim.

Çaçıkeydi taktın artınan, köşögögö orolup kaltırap catkanda tabıştı. Ayal adegende calındı, anan kargadı, anan kayra calındı; anı öltürüşkön da cok, keçirişken da cok. Kanıkey «kanı bizge cukpasın; kul kılbagıla, canımda karmagıla; ar tañ sayın közümö karasın — bul aga ölümdön oor» dedi; oşondoy kılındı.

Kabar ordonun eşiginen çıgıp Talastı bir uçunan bir uçuna kıdırdı: «Kaarduu doñuz öldü! Zalim kuladı, salık kaldı!» El adegende işene albadı, anan köçölörgö, cayloolorgo tögüldü. Al künü soyulgan kurmandıktın sanın eseptegen bolbodu; ulak toyu tigilip, üç kün üç tün cürdü: kündüz at çabış, küröş, ulak tartış; tündö ottor, obondor, Manastı eskergen manasçı ündörü. Soolugan bulaktın başında kelinder çaçıla çaçtı; kimdir biröölör ant-şert menen aytıştı — oşol künü bulaktın közünön kayra suu sızıla baştaptır. Zalimdin kampaları açıldı; salık menen cıynalgan cılkı, koy, cambı emne bolso eelerine taratıldı, eesi ölgöndükü cetimge berildi. Kançoronun altın taktısın ordodon çıgarıp maydanga ırgıtıştı; eç kim oturgan cok, eç kim tiygen cok; akırı karı bir temir usta baltasın ala kelip, «munun altınınan cetimderge bilerik kuyulat» dedi da talkaladı.

Toydun birinçi işi Bakay boldu. Karını, zalim süyrötö-süyrötö kanatkan oşol aziz deneni urmat menen alıp kelişti; caraattarın kımız menen cuup, cañı soyulgan beenin cıluu terisine oroştu, kırk kün bagılat dep ak kiyizden bir boz üy tigişti. Bakay közün açıp, başında Seytekti körgöndö carılgan erinderi cılmaydı:

— Manastın cıtı... — dedi. — Men bul cıttı bilem. Üç muundan beri bilem. Demek curt oñolot eken; demek men beker süyrölböptürmün, balam.

Seytek karıyanın kurgak kolun eki alakanına aldı; uyat aralaş açuu menen, keçigip kaldım, demek boldu; Bakay başın çaykadı:

— Keçigilbeyt, — dedi. — Ubakıt — Kudaydın atı; kamçı menen da cürböyt, nokto menen da toktoboyt. Sen tak ubagında keldiñ. Manastı men altı caşında körgöm; al da tak ubagında kelgen.

Kırkı çıga elekte Argın menen Kırgızdın ak sakaldarı derildi, el uluktarı söz biriktirdi: Semeteydin uulu Seytek salt menen han kötörüldü. Ak kiyizge oturguzuştu; toguz colu asmanga kötörüp tüşürüştü; «hanıbız bol, kanatıbız bol» deşti. On üç caşar bala kiyizdin üstündö tike oturdu; kalıñ eldin içinen çoñ enesinin caşka tolgon közdörün, enesinin salabattuu cüzün, Külçoronun kanatı sınık, birok başı biyik turuşun kördü da içinen dedi: bul cüktü kötörö albasam, oşol taştarda süyrölgön koldor akısın keçpesin.

Tak muratka cetti degende, toydun ayagında, Cediger elinen bir atçan kelip kaldı: Kara döönün özü. Kuttuktoogo kelgen imiş; birok Külçoro anı çetke tartıp cüzün karaganda, döönün tilinin aldında bir nerse bar ekenin tüşündü.

— Ayt, — dedi.

Kara döö adegende Seytekti da canına çakırttı; anan ünün akırındattı:

— Munu Kıyazdın eski mergenderinen uktum; ant içirdim, kayra ayttırdım — sözdörü biri-birine dal keldi. Semetey ölböptür. Al kanduu kamoodo atılgan atılgan eken; birok er Semeteydi Kayıpçı — kayıp erenderdin aydooçusu — tütüngö orop alıp ketiptir. Azır anın kara üñküründö soo cüröt imiş; dubalangan imiş, tili baylangan imiş; adam cüzün da körböyt, adam sözün da süylöböyt imiş. Mergender üñkürdün oozunan tütün bulaganın, tün içinde içinen bozkurttay uluganın uguşuptur.

Seytektin cürögü töşün soktu; Külçoronun tizeleri — oşol temir tizeler — bir zamatka titiredi. Ayçürökkö aytıştı; kuunun kızı bir ıyladı, bir küldü, eki kolu menen cüzün captı. Birok kubanıçtın demi alına elekte Kara döö, añkoolugunanbı, kuulugunanbı, dagı bir söz ayttı; Külçorogo burulup, külö bagıp:

— Ey, çoro, — dedi, — akıñdı cegen öldü, curtuñ oñoldu; bir kemtigiñ kaldı. Agañ Semeteydin saltı boyunça cesiri saga tiyet: Ayçüröktü emne albaysıñ?

Söz ordonun ortosuna tüşkön çoktoy boldu. Külçoro eç nerse degen cok; birok Seytektin bala cüzü bir zamatta taş boldu, kolu baykoosuzdan kılıçının sabına ketti. Enesi

bir cakta, akesi bir cakta; eköönün ortosunan, keçee ele kuçaktaşkan eki adamdın ortosunan içke bir caraka cılanday cılganın sezdi. Ot canındagılar tındı; toydun obonu alısta özünçö çalınıp öçtü.

Al tünü Seytek uktagan cok. Çatırınan çıgıp Ala-Toonun karañgı tişterin karadı. Artında, öçüp baratkan ottordun canında curt uktap cattı; kançа cıldan beri birinçi colu korkpoy uktap cattı. Çoñ enesinin çatırınan cay bir kübüröö uguldu; Kanıkey tezekçilik cıldarında içinen okugan dubaların emi ünü menen okup catkan. Tigi bir cerde, atın bilbegen bir kara üñkürdö, cüzün eç körbögön atası tili baylanıp, bozkurttay ulup catkan. Bala kılıçın töşünö basıp, cıldızdarga ant içti: atasın oşol üñkürdön çıgarmayın, tilin çeçtirmeyin, bul curtka aga han debesin. Tañ Talastın üstünö kan tüstö sögülüp catkanda Seytek dagı ele toolordu tiktep turgan.

37-BÖLÜM

Kara Üñkürdögü Kök Cal

— ❖ —

Talaska caz caşın cuup tazargan cüzdöy bolup keldi. Keñ-Koldun boyunan kar ketti, cılkının kulundarı kişenep döbölörgö çaçıradı, boz üylördün tündüktörünön bulagan tütün emi koşok emes, aştın cıtın alıp cürdü. Kançoronun kara kündörü artta kalıp, el kayradan Manastın oçoguna cüz tiygizgen; birok oçoktun başında oturgan — ali murutu terdey elek bala ele. Seytek on üçündö iynine tüşkön handıktın oorun kötörüügö arakettenip, tün içinde enesi Ayçüröktün boz üyünön kelgen muñduu soluktardı ukkanda cürögü sızdap turçu.

Bir künü keçinde, kımız çanaçtarı açılıp, oçokto kazan kaynap turgan maalda, Seytek çıdabay ketti. Külçoronun aldına tize bügüp, eki kolun töşünö bastı.

— Külçoro agam, — dedi al, — sen bul üydün tiröösüsüñ. Atam Semetey on üç cıldan beri cok; başında ıylay turgan mürzösü da cok, topurakka bere turgan söögü da cok. Enem Ayçürök cesir oturat, künü-tünü caş tögöt. Salttı bilesiñ: er ölsö, ceñesi kaynisine tiyet. Enemdi al, oçogubuzga er bol, men saga uul boloyun.

Külçoronun kolundagı kımız kesesi titiredi, ak sakal tüşö elek eegi tüyüldü, közdörü eki çok bolup candı. Keseni cerge koyup, ordunan turdu; boyu boz üydün kerege boosuna cetti.

— Oozuñdan cel alsın, Seytek! — dep kürkürödü al. — Emne dep catkanıñdı bilesiñbi, kögüçkön kozum? Ayçürök menin ceñem emes, enem! Men Almambettin uulumun; atam Beecin colunda Manas menen katar can bergen, men beşikte cetim kalgam. Meni Kanıkey ene booruna basıp, bir emçegin Semeteyge, bir emçegin maga bergen. Bir süttü ekööbüz emgenbiz, bir beşikte ekööbüz çoñoygonbuz. Semetey maga aga emes — can; Ayçürök maga ceñe emes, ak süt bergen enemdin kelini, öz enem. It boloyun, kaapır boloyun, közüm aksın, tilim kurgasın — oşol eşikke erlik niyet menen karagan bolsom, Manastın arbagı meni ursun!

Boz üydün içine ölüm tınçtıgı tüştü. Seytek başın cerge salıp, kulagına çeyin kızardı. Külçoro bir azga dem bastı, anan balanın başın eki alakanına alıp, çekesinen öptü; ünü cumşardı — toodon tüşkön sel tunganday tunup kalgan ele.

— Sende künöö cok, balam. Sen saltı ayttıñ, men cürök sözün ayttım. Birok bil: bul oçoktun eri ölö elek. Ölügün körgön cok, kanın körgön cok, söögün körgön cok. Men Semeteydi topurakka berbey turup, aga öldü debeym. Kütöbüz. Kırgızdın sabırı toodon uzun.

Oşol tünü Seytek uktaar aldında cıldızdardı karap, içinen birinçi colu atası üçün tilendi: cüzün bir körbögön, ünün bir ukpagan atası üçün.

Oşol tünü Külçoro da uktagan cok. Oçoktun çoguna tigile karap, ötkön kündördü oylodu: Kanıkey enenin tizesinde eki böbök, bir kesede eki kaşık, bir tayda eki çabandes. Semeteydin algaç kılıç kurçangan künün estedi, Ayçüröktü alganı barışkanın, Koñurbaydın aldında at almaşışkanın estedi. «Amanbısıñ, arstanım?» — dep kübürödü çoktu karap. — «Aman bolsoñ, bir cerdesiñ; cerdin aldında bolbosoñ, köktün üstündö bolbosoñ — bir cerdesiñ». Çok coop bergen cok; birok öçkön da cok.

Oşol kündörü Kutubiy uulu Karadöö añçılık şıltoosu menen aylap elden alıs, toodon toogo cürüp catkan. Döö tukumunan ele; iyinderi eki erdin boyunday keñ, mingen atı aldında torpoktoy körünçü, birok cürögü bala cürögü bolçu cana Semeteydin çorosu ele — on üç cıldan beri da içindegi börü hanının cogolgonuna ulup kelatkan. Kiyikti kubaladı, kulandı kubaladı, arkar attı; etin cedi, terisin kurcunga bastı, kayra toygon cok, kayra cürdü. Kış öttü, cay keldi; Orolmonun kırlarına, Belektin askaluu belderine cetti.

Bir şaşkede, tuman cañı serpilgen kaptalda, Karadöönün atı kapısınan kulagın tikçiytip, tanoosu menen cer cıttap, artka kaça baştadı. Karadöö başın kötördü da, körgönünö işengen cok: mañdaykı kırda, askanın üstündö, bir atçan turgan. At — Taybuurul ele; oşol caldı, oşol soorunu, oşol turpattı Caratkan düynögö ekinçi iret caratkan emes. Atçandın kolunda ak şumkar konup, artında ak taygan tilin bir karış salañdatıp entigip turat, dalısında bolso küngö calañ kılıçtay carkıragan Akkelte asıluu. Al emi atçandın özü — oşol iyinder, oşol moyun, başın bir az kıyşayta karmagan oşol adatı...

— Semetey! — dep kıykırdı Karadöö; ünü örööndü tolturup, askadan askaga urunup kayttı. — Semetey! Kanım! Kök calım! Menmin, Kutubiy uulu kuluñ menmin!

Atçan burulup karadı; karadı, birok körgön cok. Közdörü açık ele, birok al közdördö taanış da cok, suroo da cok; eki toñgon köldöy tiktep turdu. Karadöö atınan sekirip tüşüp, kaptaldı ördöy baştadı; taştar butunun aldınan kuladı, tizeleri kanadı, kayra kıykırdı, ant berdi, Manastın atın atadı, Kanıkeydin ak sütün atadı — atçan kıñk etken cok. Anan Taybuuruldun başın burup, cer carılıp içine kirip baratkansıp, askalardın arasındagı karañgılıkka süzüp kirip ketti. Karadöö artınan cetkende, aldınan Kayıpçının kara üñkürünün oozun taptı: kapkara aska eşik, üstünö kıroodoy siñgen suuk, içinen kelgen kuduk tübünün cıtı. Han atı, kuşu, tayganı, mıltıgı menen oşol karañgıga kirip, akkan suudan iz kalbaganday cok bolgon.

Karadöö çokmorun karmap, eşikke bastı. Bir kün urdu — aska ontodu, açılgan cok. Eki kün urdu — çokmordun sabı kolun kanattı, açılgan cok. Üç kün, tört kün, beş kün urdu; altınçı kündün keçinde çokmordun temiri calpaydı, cetinçi kündün tañında Karadöönün tizesi boşodu. Askanın aldına çögölöp, baladay ıyladı; anan ordunan turup, köz caşın ceñinin uçu menen sürtüp, atına mindi.

— Eşik maga açılbasa, — dedi al, — Talaska açılat. Süt akısı barga açılat.

Cana tizgindi tarttı; at caadan çıkkan oktoy atırıldı.

Talaska cetkende atının oozu köbük, özünün cüzü topurak ele; eerden tüşö elekte ününün cetişinçe kıykırdı:

— Süyünçü! Süyünçü, Talas! Kök cal ölböptür! Semetey aman eken! Bul közdör kördü, bul kulaktar Taybuuruldun kişenegenin uktu! Süyünçü!

El dürbödü. Ayaldar boz üylördön kuyuldu, baldar attardın şıyraktarının arasınan atıp çıktı, karıyalar tayagın unutup çurkadı. Ayçürök kabardın üstünön bir azga katıp kaldı;

anan tizesinin muunu boşoy cazdadı, boşogon cok — salabatın cıynap, kazınanın eşigin keñ açtırıp, altındardı uuç-uuç kedeylerge çaçtı.

— Aman bolsun da, maldın közü çıksın, — dedi. — Erim aman bolsun da, men kul boloyun.

Oçoktun başında Karadöö demin basıp catkanda Külçoro tizesin muştagılap, oşol eski caraattı dagı bir colu tıttı; Seytek da birinçi colu başınan ayagına çeyin uktu. Cediger menen toguz ay sozulgan oşol kargaşaluu soguştu ayttı: Cılgındının tar kapçıgayın, on tört kün közgö saysa körüngüs bolup çökkön oşol ıpılas tumandı, tuman içinde sap tartkan koldordun biri-birin cogotkonun ayttı. Kançoronun oşol kündörü kanday eki cüzdüü cürgönün, hanının oñ-solun kantip boşotkonun, anan tuman tarap ketkende Semeteydin ordunda cel oynogonun ayttı.

— Ölügün da tapkan cokpuz, — dedi Külçoro, — kanın da tapkan cokpuz, bir söögün da tapkan cokpuz. At tuyagının izin izdedik — cok. Kılıçtın sınıgın izdedik — cok. Cer cuttu desek cer belgilüü, kök aldı desek kök belgisiz. On üç cıl bul tüyün cürögümdö: emi uçu köründü. Karadöö, tur. Meni oşol üñkürgö alıp bar.

Eköö oşol tünü colgo çıktı. Toy da kütüşkön cok, ırım saat da; azıgın kurcunga basıp, cıldız carıgında cürüp oturuştu. Kança kün cürüştü, kança beldi aşıştı; akırı Ala-Sök kölünün üstündögü kırga cetişti. Köl ıldıyda kalkanday caltırap, kara üñkürdün oozu askalardın arasında carattay kararıp turgan. Külçoro cerdi izildedi: üñkürdün aldında at tuyagının cañı izi bar eken — demek, han çıgıp-kirip cüröt. Eki er aska kemerlerine caşınıp, bukturmaga cattı. Bir kün kütüştü, eki kün kütüştü; üçünçü kündün beşiminde cer solkuldap, Taybuuruldun tuyak dabışı keldi da, atçan, aybatı menen kündü arkasına alıp, üñkürdü közdöy süzüp kelattı.

Külçoro menen Karadöö eki caktan börüdöy atıldı. Taybuurul tik kötörüldü, ak şumkar çañırıp asmanga kötörüldü, ak taygan uludu; birok Semetey — Semetey kılıçına da umtulgan cok, Akkeltege da. Eki cup kol anı eerden alıp cerge tüşürgöndö, karşılık da körsötkön cok. Külçoro hanın kuçagında karmap, cüzünö karadı: tirüü dese ölüktöy, ölük dese tirüüdöy. Közdörü açık — birok içi cabık. Töşü kötörülüp-basılıp turat — birok tili cok. Külçoronun on üç cıldık sagınıçı bir zamatta kaarga aylandı; hanın iyninen silkip, ökürdü:

— Semetey! Manas uulu Semetey! Bul emne abal, bul emne unçukpastık? Men senin emçekteş bir tuuganıñ Külçoro emesminbi? Bir emçekten embedik bele, bir beşikte çoñoyboduk bele? Koñurbaydın aldında saga kalkan bolbodum bele, Kançoro meni

tutkundap dalımdın kırın oyup catkanda senin atıñdı candep catpadım bele? Süylö! Talasta eneñ Kanıkey eki közü eki bulak, ayalıñ Ayçürök on üç cıl cesir töşögündö, uuluñ Seytek cüzüñdü bilbey çoñoydu — süylö! Dülöysüñbü — ayt, dülöymün de; duduksuñbu — ayt, dudukmun de; ce cürögüñ ölüp, deneñ gana cüröbü? Manastın arbagına ant: ce tilge kelesiñ, ce seni uşul boyuñça ak kiyizge orop, öz kolum menen cuup, öz kolum menen kömöm! Ölük bolsoñ ölgönüñdü bileli, tirüü bolsoñ tirüüñdü bileli! Eldin ortosunda kul sıyaktuu da cürböysüñ, han sıyaktuu da biylebeysiñ — süylö, arstanım, süylö, bolboso közüm körbösün seni!

Cana Külçoro, öz sözünün oordugunan eki büktölüp, hanının töşünö cıgılıp, öksüp-öksüp ıyladı.

✦ ✦ ✦

Dubanı cargan koşok bele, kaar bele, ce süt akısının ünü bele — kim bilet. Semeteydin tunargan közdöründö adegende bir kıymıl payda boldu, muz kaptagan kölgö taş tüşköndöy. Anan kirpikteri titirep, tamagında on üç cıl tüyülüp catkan ün, datı baskan eşiktey kıyçıldap açıldı:

— Kül... çoro. Ünüñ... senin ünüñ.

Karadöö turgan cerine çök tüştü; Külçoro başın kötördü, oozu açılgan boyunça kaldı, anan bir aykırıp hanın kuçaktadı. Semetey süylögön sayın çeçilip, çeçilgen sayın süylöp cattı; sözdör adegende birden, anan seldey keldi.

— Cılgındıda, — dedi al, — tuman çökköndö kırk duşman birdey üstümö cabıldı. Kançoro canımdı boşotup koygon eken, munu kiyin tüşündüm. Kutuluu cok ele; atımdı Manas atamdın arbagına kurmandık dedim da, bıçak tarttım. Kan cerge tiyer-tiybes asman ayrılıp, boroon kötörüldü — too-taş aralaşıp ketti. Boroondun içinen seksen kız çıktı, sekseninin teñ közü sürmölüü, tili dubaluu. Başındagısı — Kökmonçok ele; Ayçüröktün peri zatınan bir tuuganı. «Sen menikisiñ» dedi, «Ayçürökkö kıybadım ele, saga kıyam» dedi. Közümdü baylaştı — köröm, taanıbaym. Kulagımdı baylaştı — ugam, tüşünböym. Tilimdi baylaştı — demim bar, sözüm cok. Meni Celpinişke alıp barıştı, Mediyne çölündö kıdırtıştı, Kayıpçının üñkürünö kirgizişti. On üç cıl Kökmonçoktun koyununda, el içine çıga albaym, çıksam taanışa albaym, öz kanımdan özüm kaçtım da kaçtım.

— Anda emi kantip tilge keldiñ? — dep suradı Külçoro.

— Süt akısı, — dedi Semetey. — Duba baarın bayladı, bir anı baylay algan cok. Senin ünüñ süt cıttanat, bir tuuganım. Birok bil: bul çeçilüü calbıraktın uçunday gana, dubanın tamırı ordunda turat. Kökmonçok ketip baratıp külüp aytkan: «Bul tüyündü eki nerse çeçet» degen. «Biri — Bakay Kakançın cerinen alıp kelgen Ebep menen Sebep darıları. Ekinçisi — seni tuugan enenin töşü. Kanıkeydin emçeginen appak süt kelse, bayloo çeçilet, Semetey Semetey bolot. Kara kan kelse — öldü dep bilgile, ümüt üzgülö». Enem karıgan, Külçoro. Kurgagan butakka mömö baylançu bele? Korkup turam: emem da kan kelet, al kan enemdin cürögünö agat.

Külçoro Karadöögö buruldu; sözdün keregi cok ele. Karadöö atına minip, Talas colun — kelgende üç kündö baskan coldu — eki kündö bastı. Kabar ordonu dürgüttü: Kanıkey ugarı menen kolundagı kübüsün taştap, bir azga közün cumdu, anan bir gana söz ayttı: «Alıp bargıla meni». Bakay ak sakalın sılap, koynunan eç çıgarbagan eki kiçinekey kutuçanı karmaladı — Ebep menen Sebep neçe cıldan beri uşul kündü kütüp catkan. Ayçürök Seytekti canına aldı; köç too coluna tüştü.

Ala-Sök kırına cetkende kün beşim ele. Semetey üñkürdün aldında, bir askanın üstündö oturgan; alardı körüp ordunan turdu — turdu, birok közü dagı ele carım pardaluu, kulagı carım cabık, taanıdı-taanıbadı ortosundagı bir abalda ele. Koşoktor aralaşıp ketti: Kanıkey uulunun cüzün alakanına alıp, «kozum, kozum» dep solkuldadı; Ayçürök on üç cıldık sagınıçın salabatına orop, unçukpay ıyladı; Bakay «Manastın çogu öçpöyt eken» dep asmanga kol caydı. Bir çette Seytek turdu — tili baylanıp, közü çakçayıp. Atasın ömüründö birinçi colu körüp cattı; atası bolso comoktun içinen çıgıp kelgendey ele: iyinderi beldey keñ, köz karaşı, oşol pardaluu abalında da, arstandın köz karaşı ele. Balanın cürögü kökürögünö batpadı; içinen «demek, men uşunun uulu ekenmin» dedi da, birinçi colu cetimdigi iyninen çapanday şıpırılıp tüştü.

Kanıkey uulunun aldına çögölödü. Caşı cetimişten aşkan, beli büküröygön, koldoru kurgagan butak bolgon; birok başın asmanga kötörgöndö ünü caş kezindegidey çıktı:

— Caratkanım! Meni Temirkandın sarayınan alıp, Manaska car kılgan sensiñ. Altayda sürgün kılgan, Talasta küldürgön, Buharada ıylatkan sensiñ. Men uşul töş menen Semeteydi emizdim, Külçoronu emizdim; eköönü bir süt menen bir tuugan kıldım. Emi kurgagan bulagımdan dagı bir colu suu suraym. Süt ber, kara kan berbe. Uulumdu bir colu men tuudum, bir colu sen tuu!

Cana cakasın açıp, töşün uuluna sundu. Semetey çögölöp, başın enesinin kuçagına koydu — kırk caştagı arstan, beşiktegi böböktöy. Emdi. Bir dem — too başında şamal

toktodu. Eki dem — Kanıkeydin cüzündö adegende bir azap, anan bir carık oynodu. Üçünçü demde Kanıkey bir çañırdı — kubanıçtanbı, azaptanbı, adegende bilingen cok: töşünö bulaktay süt kelgen ele, appak, cıluu, berekelüü. Semetey kana-kana emdi; emgen sayın közündögü parda sıyrıldı, kulagındagı möör sındı, içindegi tuman Cılgındının tumanınday taradı. Başın kötörgöndö közü köz ele, karaşı karaş ele.

— Ene, — dedi. — Cüzüñ bırışıptır, ene. Men cokto kim karadı seni?

Kanıkey coop bere algan cok; on üç cıldın caşın bir colu töktü. Too başında, askalardın arasında, çoñ ordo eli — Bakayı, Külçorosu, Ayçürögü, caş hanı menen — baarı çoguu ıyladı; birok bul caş aza kütüünün emes, tirüülüktün caşı ele, topurakka tamgan cerinen çöp önö turgan caş ele. Bakay aldıga basıp, Ebep menen Sebep darıların alıp çıktı; birin ezip, suuga koşup içirdi, ekinçisin ezip çekesine, çıkıylarına, bilekterine süyködü. Semeteydin öñü kızardı, tamırları toldu, dubanın akırkı kaldıgı da denesinen sürülüp çıgıp ketti. Anan Semetey ordunan turup, tegeregin karadı da, közü çette uyalıñkı turgan balaga tüştü.

— Bul kim? — dep suradı.

Ayçürök aldıga çıktı:

— Uuluñ, — dedi. — Seytek. Kıyazdın kolunda tuuldu, ölümdön kayttı, on üçündö öçüñdü aldı, Talastı saga dayar kıldı.

Semetey uulun karadı, uulu atasın karadı. Anan arstan koldorun caydı da, Seytek al kuçakka taştay çögüp ketti.

Talas anday toydu körgön emes, körböyt da. «Kanıkey Semeteydi kayra tuudu» dedi el, «bir eneden bir er eki colu tuula turgan bele — tuulat eken!» Beeler soyuldu, töölör cıgıldı, kazandar kaynadı; çoñ öröön et cıtına, kımız buusuna, komuz ününö bölöndü. Kündüz ordo oynoldu, cigitter çükögö muştum şiltedi; kök börü tartıldı, atçandar ulaktı alıp, talaanı çañga bölödü. Tünküsün manasçılar tizesin çapkılap ata curttun dastanın ayttı, karıyalar ıyladı, caştar muştumun tüydü. Ceti kün boldubu, toguz künbü — sanagan bolgon cok.

Semetey toydun ortosunda az süylöp, köp karadı: eldin cüzün, uulunun iynin, enesinin koldorun karadı. Bir maalda Külçorogo eñkeyip, akırın suradı:

— Kançoro kayda?

— Cerdin tübündö, — dedi Külçoro. — Uuluñ cönöttü. Saga karız kaltırgan cok.

Semetey başın iykedi; közündö kubanıç da cok, kaygı da cok ele — cabılgan depterdin salmagı gana.

Şattıktın tuu çokusunda Bakay ordunan turdu, el tınçtandı.

— Manastan Semeteyge, — dedi, — Semeteyden Seytekke — tukum uşul, col uşul. Semetey dubadan çıktı, birok on üç cıldın çarçañkısı; el bolso cañı kan surayt. Sözüm mınday: taacını Seytek kiysin, takka Seytek otursun; Semetey ekööbüz, karılar, artında toodoy turalı.

El bir oozdon «makul!» dep kürkürödü. Altın taacını Seytektin başına Kanıkeydin batası menen Bakay kiygizdi; altın takka çıgarıştı, ak kiyizge salıp toguz colu öydö kötörüştü da, Argın menen Kırgızga han kötörüştü. Ayçürök kazınanı dagı bir colu açtırdı; altındar bul colu baldarga çaçıldı, külkü talaanı tolturdu. El berekege bölönüp kögördü: koroolor kozuga toldu, egin baş aldı, kerbender Taşkenden, Buharadan col saldı. Tagdır on üç cıldın karızın bir mezgilde tölöp catkansıdı.

Karadöö toydun ayagın kütkön cok; al tınç otura albagan zattan ele. «Çek ara een kalbasın» dep azıgın alıp, El-Körbös darıyasına, eldin eñ uçundagı karoolgo ketti. Keterinde Seytektin çekesinen öptü:

— Han bolduñ, balam, — dedi. — Handık degen — eldin uykusun kaytargan adam. Men uçun kaytaram, sen ortosun kaytar.

Bul anın akırkı öbüşü ekenin eç kim bilgen cok.

✦ ✦ ✦

El-Körbös darıyası, atı aytkanday, el körbös suu; arkı öyüzü — eç kim kaytpagan çöldör.

Karadöö oşol cerde bir aska üñkürün cay kılıp, kündörün karool menen ötkörüp cürgöndö, bir tañda darıyanın arkı öyüzünön çañ köründü. Çañ emes — too basıp kelatkansıdı. Cakındagan sayın daana boldu: bir döö kelatkan — boyu terektey, denesi çeptin munarasınday; közdörü eki kanduu çuñkur, demi küygön çöptün cıtı. Dalısında boz üydöy kuyma çokmor, belinde acıdaar terisinen kur. Bul — Celmoguz uulu Sarıbay ele: atasın Celpinişte Manas öltürgön, oşol kündön beri cürögü öç menen katıgan, Manas tukumun tamırınan kıyuuga ant içken kaapır.

Karadöö bir azga çenedi, bıçtı; kayra tartıp kabar saluu da bar ele, turup salgılaşuu da. Birok Kutubiy uulunun kanına artka kaytuu cazılgan emes. Atına minip, nayzasın aldı da:

— Manas! — dep uşunçalık aykırdı, darıyanın suusu çıyrıktı.

Nayza Sarıbaydın töşünö çagılganday tiydi — cana kurgak butakka urunganday bırkırap ketti. Döö küldü; külküsü alıskı kün kürküröö ele. Karadöö ay baltasın suurudu — acıdaar uusuna suu berilgen, kırk kalkandı cargan baltanı; urdu, urdu, urdu: baltanın mizi momdoy mokodu, döönün terisine sızık tüşkön cok. Ceti kün salgılaştı Karadöö; ceti kün calgız, aç, suusuz, uykusuz. Birinçi künü ümüt menen salgılaştı, üçünçü künü köktük menen, beşinçi künü calañ ant menen. Tün kirse darıyanın suusunan bir uurtam içti, atının moynuna bir dem cölöndü, kayra turdu. Birde at menen aylandı, birde cöö küröştü; döönün tizesine carmaştı — oodara algan cok; közünö kum çaçtı — sokur kıla algan cok. Cetinçi kündün keçinde, kün kan içinde batıp baratkanda, Sarıbay boz üydöy çokmorun asmanga kötördü da tüşürdü. Bürküt, kanatı sınıp, cerge cayıldı. Sarıbay eñkeyip, can üröp catkan erdi karadı:

— Manastın iti, — dedi, — itterge cem bol.

Cana Karadöönü talkalap, özünün kanduu taygandarının aldına ırgıttı. Oşol tünü talaada ulugan börülör bir er üçün koşok koştu da, eç kim ukkan cok.

Ukkan biröö bar ele: çabarman Bozbala, alıstan karool karagan bala, körgönün cürögünö kömüp, atına cabıştı da, Talaska çeyin bir da artına karagan cok. Ordogo cetkende atı astında öldü, özü bosogodo kuladı; oozunan çıkkan üç söz toydun külün bir zamatta sapırdı:

— Karadöö... Sarıbay... cedi...

Talas kozgoldu. Dobulbastar kaar menen kagıldı, attarga eer tokuldu, kılıçtar kayraktan öttü. Tuunun tübündö Semetey turdu — on üç cıldın datın cañı ele ketirgen, birok turpatı dagı oşol eski Cılgındı arstanı; oñ cagında Külçoro, dalısında oyulgan dalı kırının sızdaganı, kolunda Bölökbay usta sırdagan nayza. Al emi koldun başında — altın taacısın tuulgaga almaştırgan caş han Seytek. Kanıkey neberesinin üzöñgüsün karmap, kulagına eñkeydi:

— Atañ menen Külçoronun kölökösünön çıkpa, — dedi. — Er degen öz ubagında toktoy bilgendi da bilet.

Argın-Kırgız kolu El-Cürbös çölünö tüştü. Coldo, mañdaydan, kaçıp kelatkan caradarlar çıktı — çek ara boyunun balbandarı: kimisi kolsuz, kimisinin cüzü kan; Sarıbaydın aldınan tirüü kutulgandar uşular ele.

— Kayra tartkıla! — dep bozdoştu alar. — Al döö emes, Tacaaldın kara közü! Nayza teşpeyt, ok ötpöyt, ot küygüzböyt! Sarıbayga colukkan canınan ümüt üzsün!

Koldun içine suuk cel cügürdü; saptar böcürödü, attar da başın cerge saldı. Tak oşondo Külçoro atın maydanga çıgarıp, kolgo kayrıldı:

— Kural ötpöyt eken — er ötöt! — dep aykırdı. — Atam Almambet Beecindin ot toosun aşkan, men bir teriden kayra tartmak belem? Eç kim kozgolbosun; Karadöönün kunu menin moynumda.

Cana calgız özü döönün aldına tüştü. Sarıbay anı körüp çokmorun iynine alıp, toodoy basıp keldi. Külçoro sırduu nayzasın oñdodu da, karmaş baştaldı: bir sokku, beş sokku, on sokku... Nayza döönün töşündö, kaptalında, moynunda çagılganday oynodu; altımışınçı sokkudo Bölökbaydın sırduu temiri alkaktay iyildi, anan sındı. Külçoro ay baltanı suurudu — altın caaktuu baltanı; uşunçalık şiltedi, Sarıbaydın bolot kalkanı cañgaktın kabıgınday bırkırap çaçıldı. El bir ümüt menen duuldadı — birok baltanın mizi döönün cılañaç terisine tiygende, taşka çapkanday tayıp ketti. Sarıbay külüp, çokmorun üyrüdü; Külçoronun atı eki cakka kaçıp can saktap cürdü.

Tak oşol uçurda saptardan bir at atıp çıktı. Seytek ele — caş kanı kaynap, tizginge baş iydire algan emes. Kılıçın suurup, tüz ele döönün üstünö çaap barattı. Sarıbay balanı kördü; kanduu çuñkur közdöründö bir kubanıç candı da, çokmor asmanga kötörüldü. Çokmor tüşüp kelatkanda ortogo bir kölökö kirdi: Külçoro atın kamçının akırkı küçü menen aydap, Seytekti eerinen ala kaçıp, çetke ırgıgan. Çokmor balanın bir dem murda turgan cerin urdu; cer solkuldap, çuñkurunan çañ atıldı. Külçoro Seytekti öz atının uçkaşına salıp, açuudan kaltırap turdu:

— Sen hansıñ! — dep aykırdı. — Han ölsö el cetim kalat, bilbeysiñbi? Bul maydan senin çagıñ emes azırınça! Atañ on üç cıl cogolgondo bul eldi kim karmadı deysiñ — baldarbı? Kayt sabıña, oşol cerde tur, ölgöndü emes, caşagandı üyrön adegende!

Seytek başın cerge salıp kayttı; birok közünün kıyıgı menen atasın karadı da, Semeteydin köz karaşınan, kaardın aldınan, bir sıymık uçkunun kördü.

Ceti küngö sozulgan karmaştın ayagında Sarıbay, döö tukumunun saltı boyunça, alp uykusuna cattı: ceti kün sozulçu, kök kürkürösö da oygotpos ölüü uyku. Döönün kolu — çöldün arkı cagınan cıynagan kara toburu — hanı uktap catkanda çatır tigip cayılgan. Külçoro uçurdu cıttadı; tün carımında tandalgan cigitter menen oşol topko cabılıp, tañ atkança kılıçtan ötkördü; kaçkanın kuudu, karşılık kılganın kulattı. Cetinçi künü Sarıbay oygongondo çöldö calgız ele: çatır da kalgan emes, kul da. Döö asmandı karap, uşunçalık uludu, kum döbölör orun almaştı:

— Atam Celmoguzdu Celpinişte Manas buugan! Kolumdu Talastın itteri kırdı! Karañgılıkka ant: Kırgızdın tamırın kıybay, beşiktegi böbögün da tirüü kaltırbay turup, bul çöldön çıkpaym!

Cana soguş çınıgı oşondo baştaldı. Semetey Akkelteni iynine aldı — Manastan kalgan, too kulatkan mıltıktı; attı, ok döönün töşündö cançılıp tüştü. Külçoro Coykuma kılıçın suurudu — suusuna kırk kurman berilgen kılıçtı; çaptı, kılıç döönün moynunda şıñgırap ırgıp ketti. Nayza sınaldı — sındı. Balta sınaldı — mokodu. Ot koyuldu — döö, çoktun içinde cılıngan taştay, külüp turdu. Semetey, Külçoro cana emi sapta turgandı üyröngön, birok karmaştan kayra tartpagan Seytek — üçöö teñ döönün tegeregin kurçadı; tünü uruştu, kündüz uruştu, kündüz uruştu, tünü uruştu. Attar almaştı, kılıçtar almaştı, erler almaşkan cok. Birok et çarçayt, söök çarçayt; üçöö teñ bir tünü, çöldün suugunda, ottun başına alsırap çöktü. Semetey başın eki kolunun ortosuna aldı:

— Caratkanım, — dedi; ünü kargıldangan ele. — Atama Akkulanı berdiñ, Akkelteni berdiñ, kırk çoronu berdiñ — oşondo da acal berdiñ. Bizge bul döönü berdiñ da, anı kulata turgan küçtü emnege berbediñ? Bizdi emnege kemtik carattıñ? Kemtik caratkan bolsoñ, kemtigibizdi toltura turgan coldu körsöt eç bolboso!

Söz kökkö cettibi, cerge tüştübü — anı oşol cerde eç kim bilgen cok. Birok ottun arkı cagında oturgan Ayçürök — kol menen koşo kelgen, caradar tañgan, aş taşıgan Ayçürök — başın cay kötördü. Közdöründö, ilgeri-ilgeri, Semeteydi kütüp cürgöndö ak kuu kebin kiygen kündördün carıgı candı.

✦ ✦ ✦

Oşol tünü Ayçürök eç kimge keñeşken cok. Boz üyünö kirip, kız sandıgının tübündö on üç cıl büktölüü catkan ak kuu kebin alıp çıktı; kiyizdin üstünö cayıp, uzakka karadı. Anan akırın kiyindi. Teni cüngö aylandı, kolu kanatka aylandı; boz üydün tündügünön bir ak kuu süzüp çıgıp, ay carıgında koldun üstünön bir aylandı — uktap catkan uulunun, çarçagan erinin üstünön — da, kün batıştı közdöy kanat serpti.

Ceti kün uçtu Ayçürök. Ceti kün ceti düynönün üstünön öttü: karluu aşuulardı kördü, kanattarı muz boldu; ısık çöldördü kördü, cündörü kuykalandı. Er izdedi — döö ceñer er. Kökçönün eline cetti: cigit köp, Sarıbayga teñ cok. Akun kandın — öz atasının — curtuna cetti: balban köp, mañdayına cazılganı cok. Buharanın üstünön öttü, Sır-Darıyanı

boylop süzdü, Altaydın karluu kırlarına çeyin sozuldu; ar konuşta cürögü bir az oorlodu. «Uşunça düynödö bir er cokpu?» dedi özünçö. «Ce tagdır Manas tukumunun depterin uşul cerden cababı?» Kanatı sala-sala, ümütü içkere-içkere, cetinçi kündün keçinde düynönün kırına cetti; cana oşol cerde, kök menen cer koşulgan cerde, bir ölkö kördü: topuragı çoktoy kızıl, asmanı tandırdın oozunday ısık. Kayıp erenderdin curtu Kayıpçal ele bul; cana oşol kızıl topuraktın ortosunda, calından bütkön curttun aldında, bir karaan turgan. Ayalbı, toobu — alıstan acıratılbadı; birok turpatında uşunçalık bir küç bar ele, Ayçüröktün kuş cürögü, oşol biyiktikte da, bir colu bolk etti.

Ildıyda, ot curttun aldındagı karaan başın asmanga kötördü; ak kuunu kördü da, urgaaçı arstandın algaçkı demindey, tereñden cılmaydı.

Ayçürök kanattarın cıyıp, ıldıylay baştadı. Talastın tagdırı oşol kızıl topurakka tiye turgan algaçkı sözdün uçunda ele; al söz bolso aytıla elek bolçu.

38-BÖLÜM

KUYALININ KELIŞI CANA ANTTIN KUNU

Külçoro Sarıbaydın aldına cetkende kün şaşkege cete elek ele; birok döönün kölöküsü eçak tüştön ötüp, Talastın kaptaldarına kara kiyizdey cayılgan. Celmoguz uulu bir döbönün üstünö çögö oturgan; tizeleri eki aska, iyinderi eki toonun kırı ele. Dem alganda talaanın çöbü capırılıp, dem çıgarganda çañ buluttarı kötörülüp cattı. Külçoro atının başın tartıp, cürögündögü ottu tilinin aldına kömdü da, bal taamp turgan ün menen söz baştadı.

— Ey Sarıbay, — dedi, — ey Celmoguzdun er uulu! Ata kanı oor kan ekenin bilem. Kan cerde kalbayt, kun tölönbösö oçok öçpöyt, munu da bilem. Birok kun degen daracaluu iş; şaşılışka kelbeyt, esepke kelet. Bizge otuz kün möönöt ber. Otuz kündün ayagında saga ay cüzdüü bir suluunu, tuyagına cıldız tiygen tulpar attardı, töö cügü sarı altındı tartuu kılalı. Kandın kunun kan menen emes, mal menen al; atıñ korkunuçtuu da, mart da boydon kalsın.

Sarıbaydın askadan çegilgen kaştarı kıymıldadı. Külçoronun tili tattuu ele; tattuu til cılandı iyininen çıgarat deşet; birok bul til cılandı emes, döönü bir azga uktattı. Sarıbay cazı alakanın tizesine çaptı; çabuusunan cer solkuldap, ürkkön cılkı Keñ-Kolgo çeyin kaçtı.

— Otuz kün, — dedi döö, — otuz kün seniki bolsun, kul uulu. Kızdı alıp kel, tulpardı alıp kel, altındı alıp kel. Birok kulagıñdı açıp uk: kün tolup da aldıma kuru kol çıksañ, Talasta taş üstündö taş kaltırbaym. Tamırıñardı kıyam; oçoguñardın külün celge sapıram, atıñardı oozdordon öçüröm. Manastın urugunan cer üstündö bir da dem kaltırbaym.

Bul sözdü aytıp catkanda ünü Ala-Toonun muzun cargan boroondoy ele. Külçoro atın kayra burup, cüzündö cılmayuu, cürögündö korgoşun menen kayttı. Kıyazdın eşiginde kul bolgon cıldarı üyröngön ele munu: zalimdin aldında cüz başka, cürök başka; cüz külöt, cürök bilekke küç cıynayt. Atı oor kadam menen ordonu közdöy tüşüp baratkanda içinen esep üstünö esep töktü. Otuz kün. Otuz kündö kol cıynalçu bele, çep kurulçu bele, döö ceñilçü bele? Döö suragan kızdı, tulpardı, altındı berüügö niyeti cok bolçu; niyeti bolso da kolu barbayt ele — antkeni börügö bir kozu bergen, emiki cılı büt koroonu beret. Otuz kün — bir dem alış möönötü ele; demin boşko korotkon çögüp ketmek. Külçoro ordogo cetkende munu Semeteyge da tak uşintip ayttı:

— Otuz kün uttum, — dedi, — birok otuz kündü men utkan cokmun; döönün tekeberligi ıraa kördü. Döö bizdi alakanında dep esepteyt; alakandagı tarançının tuylaganına külüp catat. Külsün. Tarançı tuylap catkanda şumkar çakırılat.

Birok kaysı şumkardı çakıraarın, al künü eköö teñ bilgen emes.

Kırsıktın kabarı Ayçürökkö cetkende, Akun kandın kızı altın mamıluu ordo üydün aldında turup, küz kününün aldında sargaygan Talastı karap turgan. Otuz kün. Otuz kündün ayagında ce kun, ce kırgın. Döönün kun degeni emne ele: bir kız, attar, altın — bügün berilse erteñ cañısı suralat, börünün oozuna bir colu et tiyse, koroogo üyür alat. Ayçüröktün közünön caş kuyuldu; birok bul caş çarasızdıktın emes, izdelip catkan coldun caşı ele. Iylay-ıylay oylondu, oylono-oylono estedi.

Bala kezinde, Koñurçaçtın toyunda, kırk kızdın ortosunda bir kız bar ele; boyu erkektin boyu, bilegi erkektin bilegi, közdörü olco tapkan şumkardın közü. Başka kızdar şakek oyun oynop catkanda al küröş tartıp, cigitterdin eñ irisin bir iyin oyunu menen kiyizge cıkkan; kızdar külgön, karıyalar «bul kız er bolup tuulup, kız bolup kalıptır» deşken. Kayıpçaldın kızı Kuyalı. Oşol toy tünü, ay carıgı boz üylördün kiyizin kümüşkö boyop turganda, eköö darıya ceegine tüşkön; bir keseden kımız içip, ak buuday çaynap, bıçak mizin calap, «kara kündün dosubuz: sen tarda kalsañ men cetem, men tarda kalsam

sen cet» dep ant içişken. Ant — oor nerse; ak buudaydın danı cerde çiriyt, birok ant çiribeyt; bıçaktın mizin dat basat, birok bıçak calagan tildin sözün dat baspayt. Oşol tündön beri neçe suular aktı: Ayçürök kelin boldu, ene boldu, tutkun boldu, kutuldu; Kuyalıdan bolso kabarlar gana kelip turdu — alıskı cayloolordogu salbırındar, sıngan nayzalar, döölör menen betteşüülör. Ayçürök köz caşın aarçıp, sandıktın tübünön ak kuu kebin alıp çıktı. Kança cıldan beri açkan emes al sandıktı; keptin cündörünün arasınan balalıgının cıtı kötörüldü. Cünü karday, cakası ay nurunday kepti kiydi; iyinderinde kanat kerildi, buttarı cerden üzüldü.

Ak kuu bolup asmanga kötörüldü Ayçürök. Astında Talas kiçireydi; caradar curt, küygön tezektin tütünü menen, çökkön boz üylörü menen bir uuç bolup kaldı. Küyük-Beldin aska aşuusun bir kanat şiltöö menen aştı; atı aytkanday kün tiybes Kün-Ketpes talaasının üstünön ötüp baratkanda kanattarına kıroo cabıştı. Üç kün, üç tün uçtu; üç kün, üç tün kanat tındırgan cok, köz cumgan cok, anttı unutkan cok. Törtünçü kündün tañında Belendinin caylooloru köründü: say boyloru cılkıga tolo, döbölör çatırga tolo, aba tuyak dabışına tolo ele.

Kuyalını salbırından taptı. Kayıpçaldın kızı kırk balbanının başında, kolunda bürküt, tizesinde caa, bir kulan üyürün kubalap baratkan. Atının teri tañkı ayazda buu bolup, çaçının örümdörü sootunun iyninde kamçıday sabalıp cattı; kırk balban artınan cete albay kelattı. Asmanda aylangan ak kuunu birinçi al kördü; bürkütün sala turgan bolup toktodu da, közün kısıp karadı — antkeni kuu kuuday uçpay catkan; çarçap uçup catkan, muñ menen uçup catkan, adamday uçup catkan.

— Kuştu salbagıla! — dep kürkürödü Kuyalı. — Tigi kelatkan olco emes, kabar.

Ak kuu süzüp kelip kondu, silkinip Ayçürök boldu. Kuyalı atınan cerge sekirdi, eki eski dos talaanın ortosunda kuçaktaştı; kuçaktaşuuları uzak, sözdörü adegende kıska boldu.

— Talas kanday abalda? — dep suradı Kuyalı. — Külçoro amanbı? Seytek çoñoydubu, atına caraşabı?

Anan dosun çatırına alıp bardı; aldına kımız koydu, kazan kaynattı, öz kolu menen et tarttı; eñ mayluu ülüştü, konoktun sıbagasın, dosunun aldına cıldırdı. Ayçürök cegen cok, içken cok; başınan ötköndü birden töktü: Celmoguz uulu Sarıbaydı, ata kanının kunun, Külçoronun tili menen utulgan otuz kündü, kün bütköndö kopçu kıyamattı. Aytkan sayın ünü kısıldı, kısılgan sayın sözü oordodu:

— Talasta emi toy da cok, mayram da cok, — dedi. — Eneler uuldarının atın şıbırap atayt; katuu aytsa döö ugup kalçuday. Men uulumdun toguz caşında cetim kalganın körgöm, Kuyalı; dagı bir colu körüügö cürögüm cetpeyt. Sen cetpeseñ eç kim cetpeyt.

Kuyalı uktu; ukkan sayın kaşı tüyüldü, kaş tüyülgön sayın çatırdın içi karañgıladı.

— Sarıbaydı bilem, — dedi akırında. — Lop darıyasının boyunda aldıman çıkkan. Ceti kün nayza sayıştık; ceti kün al meni ala algan cok, men anı kulata algan cokmun. Cetinçi kündün keçinde cay taşın çıgarıp, asmandı dubaladı; közgö saysa körüngüs boroon kötörüldü. Oşol boroondun içinde cılıp ketti aramza. Döö, birok cönököy döö emes; dubası bar, sırı bar. Anı menen betteşken, calañ bilek menen betteşpeyt.

Unçukpay kaldı; kımız kesesin kolunda aylanttı. Anan başın kötördü, ünü cumşardı:

— Antıbız — ant, Ayçürök. Ak buuday çaynaganbız, bıçak calaganbız; sen tarda kaldıñ — men cetem. Birok senden bir çındıktı da caşırbayın: cürögümdö eçaktan bir sagınıç catat. Semeteydi bir körgüm kelet. Atın köp uktum, cüzün eç körgön cokmun; bul colu antka da, sagınıçka da col bir.

Ayçürök bul sözdün tübündö catkandı oşol zamat tarta algan cok; tartar abalı da cok ele. Calındı:

— Tur anda, tur da cet! Otuz kündün carımı coldo eridi; Talas seni kütöt, Seytek seni kütöt, ant seni kütöt.

Kuyalı ordunan turdu; turuşu arstandın tüzölüşündöy ele. Sootun kiydi, kalkanın asındı, nayzasın aldı. Çatırlardın arasınan karıya Muratay çıga keldi; ak sakalı kindigine tüşkön, akılı başında bir abışka ele, Kuyalının atası Kayıpçaldan kalgan muras.

— Kızım kayda barsa, col başçısı menmin, — dedi. — Kırk balban da ant berdi; bul coldo ölgönü — şeyit, kalganı — gazı.

Kırk balban atına minip, kılıçın ööp ant içti. Kırk bir atçan boluştu; aldında Kuyalı, canında ak kuu kebin koltuguna kıskan Ayçürök, artında Muratay. Koldun çoñu artınan cıynalıp kelmek; aldıñkılar kütkön cok. Belendiden çıgıp, Çatkaldın kar aşuularına salıştı. Üç kün, üç tün col cürüştü; aşuularda attardın calı muz boldu, eñişterde tuyaktar uçkun çaçtı. Tünküsün ot cagışkan cok, eerden tüşüşkön cok; kurgak et cep, kar suusun içişti. Muratay coldo caştarga Kayıpçaldı aytıp berdi: kanday er bolgonun, anttı kanday karmaganın, ölöründö kızına «antımdı saga muras kaltıram» degenin. Kuyalı uktu, sözgö aralaşkan cok; tizgindi bir az katuuraak karmap, atın bir az ıldamdattı gana. Talas körüngöndö kün beşim ele — cana körgön körünüşü eñ kaarduu cüröktördü da sızdattı.

Talastın üstündö tütün bar ele; tütündün astında kırgın. Seytek toguz kündön beri salgılaşıp catıptır, toguz cara alıptır; caş denesi tañuu içinde, közü dagı ele maydanda. Külçoronu Üç-Koşoygo cetkirişiptir; tokson cerinen caradar, töşögündö alsız, erinderi carasınan emes, ceñilüüdön kanap catıptır. Maydanda sıngan nayzalardın saptarı çöñördöy üyülgön; kuraldın temiri döönün denesinde egindin sabınday sınıp, Sarıbay toodoy ösüp, Talastın tegeregin bir uuçka alçuday kurçap turgan.

Kuyalı tizginin tartıp, maydandı uzakka karadı; köz karaşında korkuu da cok ele, şaşılış da. Ayçürök bolso atının üstündö katıp kalgan: keçigip kaldıbı, ce cetip keldibi — munu emi kündör emes, kılıçtar aytmak.

✦ ✦ ✦

Oşol kara kündörgö Talas kantip cetkenin cel bilçü, dagı bir — salgılaşkandar.

Otuz kün tolgon tañda Sarıbay döbödön tüşüp, kunun suragan; Semetey bolso altın mamıluu ordo üydün aldına çıgıp, eldin cana çorolordun közünçö antın içken:

— Atamdın curtu Talastı, Kırgızdın ak sakalduusun, kara çaçtuusun, ak cooluktuu ayalın Celmoguz uulu doñuzga olco berbeym! Baş iygençe ölöm; kul bolgonço börügö cem bolom. Külçoro, Seytek — ölgönçö salgılaşkıla!

Cıyılgan Argın-Kırgız eli bir oozdon kürkürögön; ündörü Ala-Toonun cañırıgın kaytargan:

— Sarıbaydan ölölü! Kırılıp keteli, iyilip kalbaylı!

Cana salgılaşkan. Birok kantip salgılaşmak? Kaşı askadan, muştumu tegirmendin taşınan bütkön döö düynönü kapçıgına tıkkanı kelgensip maydanda aylanıp cüröt; nayza da ötpöyt, ok da teşpeyt. Külçoro altımış bolot saptuu nayzanı birden döönün denesinde sındırdı; ar birin cürök tuşka meeledi, ar biri kurgak butakka sayılganday çartıldap kuladı. Altımışınçı nayzanın sabı kolunda kalganda Külçoro bir azga toktop, alakanın karadı; alakanı kan caynagan ele, döönün terisinde bolso sızık da cok ele. Ok attırıştı; ok kiyizge tiygendey calpayıp tüştü. Manas murası Akkelteni oñdoştu; Akkeltenin ogu toonu teşçü, kalıñ çepti talkan kılçu — döönün terisin teşe algan cok, tütünü döönün töşündö tarap ketti. Sarıbay külgön sayın maydan solkuldap, külküsü caradarlardan da köbüröök aman turgandardı kulatıp cattı; antkeni kılıç kespegen cerde ümüt kesilet, ümüt kesilgen cerde kol öz kölökösünön ürköt.

Toguzunçu kündün keçinde Seytek atının moynuna ööböktöp, altın mamıluu ordo üygö keldi. Toguz carası toguz oozdoy sızdap cattı, birok tilin çın kanatkan başka nerse ele. Atasının aldında başın iydi; on üçündö tegin taanıgan, Kançorodon öçün algan, kara üñkürdö dubalangan atasın tilge keltirgen er Seytek, oşol keçte baladay süylödü:

— Ata, — dedi, — Sarıbaydın aldında eç boldum. Nayzam sındı, kılıçım iyildi, bilegim tügöndü. Eç boldum, ata.

Semetey uulunun iynine kolun koydu; koydu, birok söz tappadı. Emne demek ele — «sen ali balasıñ» debi? Seytek balalıgın Kıyazdın kölökösündö, ölüm ökümünün astında ötkörgön; balalık aga karız kalgan, al balalıkka emes. «Men barmın» debi? Öz nayzasının da oşol ele denede sınarın cürögü bilip turgan. Al tünü uktagan cok; ordo üydün kiyizine tüşkön cıldız carıgında atasın oylodu, atasının atasın oylodu; Manas bolso emne kılmak, dep suradı karañgıdan — karañgı coop bergen cok. Tañ supada Buuruldu tokuttu. Kanıkey kaçandır bir kezde sırdap katkan, neçe kazattan çıkkan Ak olpoktu üstünö kiydi, nayzasın aldı, cekege çıktı.

— Sarıbay! — dep ün saldı. — Kol — koldun sıbagası, er — erdin sıbagası. Kel, ekööbüz körüşölü!

Döö ay baltasın iyninen tüşürdü. Salgılaştı. Sarıbaydın ay baltası asmanda ayday carkıldap, Semeteydin üstünö tüştü; tüştü, birok Ak olpokto öçtü — Manas murası soot baltanın mizin kiyizdey cuttu, Semetey solkuldadı, cıgılgan cok. Coop iretinde Semetey nayzasın döönün boorun közdöy büt küçü menen saydı; nayza askaga çabılgan kamıştay bırkırap, sabı kolunda kaldı, koldoru iynine çeyin kakşıdı. Buurul ketençiktedi; Semetey tizgin menen arañ toktottu.

Sarıbay oşondo baltasın cerge tayap, öçünün tamırın kıykırdı; ünü Talastın eki öyüzündö cañırdı:

— Bilesiñbi meni, Manas uulunun uulu? Menin atam Celmoguz bolgon! Senin çoñ atañ Manas atamdı Celpinişte cançkan; curtumdu talagan, malımdı aydagan, oçogumdu öçürgön. Men oşol kündön beri östüm; kan menen östüm, kek menen östüm. Ata kanı cerde kalbayt — men kunumdu Talastın tamırınan alam!

Semetey ordogo kaytkanda içi karañgı ele. Al tünü, calgızdıktın eñ kuu saatında, cürögünö çirik bir oy tamdı: eger alım berseçi? Malın berse, altının berse; Ayçüröktü, kızdardı döönün aldına sunsa; özü çettep, ak sakal Bakaydı başka ötkörsö; kan toktoso, el

caşasa… Bul oydu tiline bir colu tüşürdü — ekinçi colu tüşürüügö Külçoro col bergen cok. Tokson carasına karabay töşögünön turgan Almambet uulu oozunan ot çaçtı:

— Erdigiñ mol, akılıñ az, Semetey! Sen kimdin uulusuñ, tiliñe alım sözü batıp? Ayçüröktü berüü emne degendik — enebizdi berüü degendik! Sarıbaydı Talaska taacılagandan körö baarıbız çoguu ölgönübüz artık. Manastın arbagı ukpasın bul sözdü; uksa kümbözündö oodarılat!

Cana tañuuların culup-culup kayra soottondu, kayra maydanga atıldı. Üç baatır — Semetey, Külçoro, Seytek — cana artında kol, döö menen töş tireşip salgılaştı. Salgılaştı, birok orulgan dayıma öz saptarı boldu. Sarıbay koldu egin orgondoy orup, organ sayın kürkürödü:

— Semetey kayda? Külçoro kayda? Seytek kayda? Caşınbagıla! Altındı alıp kelgile, maldı alıp kelgile, kızdardı alıp kelgile — bolboso Talasta tütün bulabayt!

Keç kirip maydan boşogondo, Semetey menen Külçoro caraların tañbay turup, dalı tirep oturuştu; cana oşol tünü eki baatır ötköndün ceñişterin birden eskerip, çoñ koşoktorun koştu.

— Beecindin çebine takalgan kündü esteysiñbi? — dedi Semetey. — Koñurbaydın nayzası töşümö tiyip, ötkön emes; oşol künü ölsöm, atım ceñiş menen kalmak.

— Çınkoco menen Toltoydun kolun ekööbüz çaçkan kündü esteysiñbi? — dedi Külçoro. — Ayçüröktü alganı bargan oşol caştık kündördü? Oşondo ölböy emne boldum — er ölümü maydanda sonun ele, men bügünkügö kaldım.

— Uşunça kazattan aman çıktık, — dedi Semetey, — uşul küngö saktaldıkpı? Döönün külküsünö saktaldıkpı?

Koşoktorun cel aldı, cel Talastın boz üylörünö cetkirdi; ayaldar ıyladı, baldar boy caşırdı, el agılıp Semeteydin ordosunun tegeregine korgolodu — antkeni kulap baratkan düynödö tayanar calgız mamı dagı ele Manastın tukumu ele.

Tak oşol eñ karañgı saatta, düynönün tört burçun kıdırıp kutkaruuçu izdegen Ayçürök, ak kuu kanatında ümüttü taap alıp keldi: Çatkaldı aşkan kırk bir atçandın aldında, Kayıpçal kızı Kuyalı Talaska kirdi.

✦ ✦ ✦

Kuyalı calgız kırk balban menen kelgen cok. Belendiden artınan kozgolgon çoñ kol üç kündön kiyin Talaska tögüldü: dobulbası küñgüröngön, tuusu celge celbiregen, ok menen darı cügü töölör menen taşılgan kol. Töölördün tizmegi öröөndün bir başınan ekinçi başına sozulup, koñgurooloru soguştun düñgürünö kayçı, toy küüsün çertip cattı. Semeteydin konuşunun aldına toktogondo, çañ basılganda, Talas eli eçak unutup kalgan nerseni estedi: ümüttün da ünü bar eken, al ün dobulbastın ününö okşoş eken. Baldar caşıngan cerlerinen çıgıp, töölördü sanoogo kirişti; sanay alışkan cok, töölördün ayagı kelgen cok.

Kuyalı atınan tüşüp, konuşka kirdi. Kanıkey anı bosogodo tosup aldı; Manastın salabattuu baybiçesi kelgen kızdın turpatına bir karap, neçe cıldan beri körbögön nerseni kördü: bul kız maydandan korkçu emes. Içkeri kirgizişti, törgö oturguzuştu. Cana Kuyalı Semeteydi kördü.

Körgönü menen cürögünün tutanganı bir boldu. Atın neçe cıldan beri ugup cürgön, cüzün tüşünön izdegen baatır mañdayında ele: çarçañkı, caradar, çaçına kıroo tüşkön — birok turpatı Manas turpatı ele. Kuyalı soguş maydanında eç kaçan kılbaganın kıldı: közün ala kaçtı. Anan tüzöldü; kütüünün, caşıruunun, aylanpastın cookerdin işi emes ekenin bilgenderden ele. Konuşta oturgandardın baarı aga buruldu: Bakay sakalın sılap küttü, Kanıkey közün kısıp karadı, Seytek kızıgıp eñkeydi. Kuyalı eç kimdi karagan cok; calgız Semeteydi karadı da, sözün nayza ırgıtkanday tüptüz ayttı:

— Semetey, — dedi, — saga bir söz karızım bar, aytpay turup kılıç kurçanbaym. Atam Kayıpçal çoñ atañ Manastın altı colu ant içişken dosu bolgon. Eköö bir keseden içip, altı colu bıçak calaşkan. Atam meni beşikte catkanda ele saga car dep cazgan; «kızım çoñoysun, Manastın neberesine tiysin» degen, oşonu aytıp ölgön. Men oşol cazuu menen çoñoydum. Emi kolum eşigiñde, kılıçım kınımda; cardamımdın baası açık: nike suraym. Meni al, döönü men kulatam.

Konuştun içine bir tınçtık çöktü; uşunday tınçtık, sırttagı dobulbastar da ugulbay kaldı. Birinçi süylögön Ayçürök boldu; Akun kandın kızı, salabatın buzbay, ant dosunun kolun karmadı:

— Kuyalı, — dedi, — sen maga candan arı cakınsıñ. Kel, baş baybiçe sen bol; men senin kölököñdö oturayın. Talas kutkarılsın da, taacını sen kiy.

Birok Semetey başın kötördü; cüzündö azap, ünündö taş bar ele:

— Kuyalı, — dedi, — sözüñ oor, köñülüñ uluu; atañdın antı başımdın üstündö. Birok men da bir ant içkem. Toy künümdö, Ayçüröktü alıp catıp, ok tiştep ant bergem: «Üstüñö künü alıp kelbeym» degem. Ok tiştep berilgen ant — temir ant; anı buzgan er — er emes. Antımdı buzsam maga kim işenet, men özümö kantip işenem? Birok saga teñ bir er sunayın: Almambet uulu Külçoro! Erdikte menden aldıda cüröt; ıymanduulukta düynödö teñi cok. Tokson cara menen töşöktön turup maydanga kirgen oşol. Aga tiy; Almambettin oçogun tütöt, atıñ anı menen dastan bolsun.

Kuyalının cüzü adegende agardı, anan kıpkızıl boldu. Beşikten beri kötörüp cürgön cazuu bir zamatta başka biröögö ötkörülüp cattı. Namısı kökürögünün içinde caradar ilbirstey tüzöldü:

— Biyi turup kuluna tiyembi? — dep caaldandı. — Men Kayıpçaldın kızımın! Atam meni Manastın kanına cazgan, çorosuna emes! Külçoro baatır eken — baatırlıgı özünö! Men kun sıyaktuu koldon kolgo berilçü malmınbı?

Ayçürök ortogo tüştü; bir ümüt menen Seytekti aldıga sürödü:

— Ce Seytekçi? — dedi. — Manastın kanı, Semeteydin öz uulu; caş tulpar, cıldızı cañı canıp kelatat. Aga tiy, Kuyalı; cazuu da buzulbasın, ant da.

Paydası tiygen cok. Bala kezdegi anttardı eskerdi Ayçürök; Koñurçaçtın toyun, ak buudaydı, bıçaktın mizin eskerdi — al da payda bergen cok.

— Antım — ant, — dedi Kuyalı, — saga keldim, kelgenim cetet. Birok ant eç kimge cürök karızın cazbayt. Sen menden cetişimdi suradıñ — cettim; köñülümdü suragan coksuñ, anı özüm ala kelgem. Alıp kelgenimdi kayra alıp ketem.

Kuyalının közünön eki tamçı caş sızıldı; cooker kız caşın aarçıgan cok, agışına col da bergen cok; caş kirpiginde toñdu.

— Men on altımda, — dedi kargıldangan ün menen, — Celmoguzdun özü menen altı kün salgılaşkam. Atamdın cayloosuna tüşkön ele; üyürlördü cutup, kuduktardı soolutup catkan. Altı kün, altı tün uruşkanbız; al meni cıkkan cok, men kaçkan cokmun. Altınçı kündün keçinde çeginip ketti; ketip baratıp «bul kızdın kolu oor» dedi, başka söz aytkan cok. Döönün tukumu menin kolumdan korkot. Men Talaska kılıçımdı satkanı kelgen cokmun; cürögümdü ala kelgem. Cürögümö orun cok eken. Anday bolso kılıçım da kınında kalat.

Cana çettedi; kolunun ortosuna çatırın tiktirip, kılıçın suurubay, taarınıp oturup kaldı. Kırk balbanı biri-birin karadı, karıya Muratay sakalın culktu; birok Kayıpçal kızının kögü Çatkaldın askasınday ele — söz ötçü emes.

Tak oşol saatta maydandan Sarıbaydın ünü keldi; döö Talastın üstünö calpı çakırıgın kıykırıp cattı:

— Baarıñ kel! Semetey kelsin, Külçoro kelsin, Seytek kelsin! Bakay abışkañar da kelsin! Ayaldarıñardı da ala kelgile! Birden kırılasıñarbı, ce baarıñ çoguubu — tandagıla!

✦ ✦ ✦

Manas tukumu oşol tünü tagdırı menen calgız kaldı. Ümüt eşikke çeyin kelip, eşikten kaytkan; emi esepte Belendinin dobulbası da cok ele, kırk balbandın kılıçı da. Bolgonu — üç baatır, bir uuç çarçagan el cana atalardan kalgan bir uuç temir. Ayçürök al tünü dosunun çatırına dagı bir colu bardı; eşikte toktodu, içkeri kire algan cok. Içkeriden ıy ünü da kelgen cok, uykunun demi da; calañ, kayralıp catkan kılıçtın ışkırıgı keldi — kınınan çıkpasına ant berilgen, oşondo da kayralıp catkan kılıçtın. Ayçürök bul ündü cürögünö cazıp, unçukpay kayttı: taarınuu başka nerse ele, baş tartuu başka.

Semetey Zulpukordu kurçandı. Ata murası kılıç ele Zulpukor; mizi çöpkö tiyse çöptü tutantçu, askaga çabılsa askadan uçkun emes, calın çıgarçu. Semetey maydanga çıgıp salgılaştı. Bir kün emes, on kün emes — cetimiş kün salgılaştı. Cetimiş kün boyu Zulpukordun mizi döönün denesinde çagılganday çagıldı; tiygen cerinde çöp küydü, taş eridi, birok Sarıbaydın terisi sızılgan da cok. Cetimişinçi kündün keçinde Semetey kılıçtın sabına öböktödü; kılıç künöösüz ele, kılıçtı sokkon ustalar künöösüz ele — mañdaydagı, kılıç ötö turgan zattan emes ele.

Bakay al keçte Semeteydin canına keldi; ak sakal karıya kılıçtın kespegenin öz közü menen körgön cana körgönün caşırgan cok:

— Balam, — dedi, — Celmoguz tukumu ene kursagınan soot menen tuulat. Alardı temir kespeyt, ot küygüzböyt; alardı cazmıştın öz sırı gana teşet. Al sır kimdin kolunda bolso, ceñiş oşonun alakanında. Men al sırdı bilbeym; birok bilgenim bir: sır izdegenge açılat, baş iygenge emes.

Sarıbay bolso ar kündün keçinde tegin sanap, öçün östürüp cattı:

— Nogoydon beri, — dep kürkürödü, — altı atamdın esebi silerdin moynuñarda! Atalarıñar atalarımdı kırgan; Manas atam Celmoguzdu cançkan. Altı atanın kanı altı deñiz bolot — men al deñizdi Talas menen tolturam! Suraganımdı bergile da, tamırıñar kalsın: Kanıkeydi bergile, Ayçüröktü bergile! Buuruldu aldıma cetelegile, Ak olpoktu dalıñardan sıyrıp bergile! Altı miñ töögö altın cüktögülö! Berbeseñer, antım bolsun, tütünüñördü kökkö sapıram!

El bul sözdördü boz üylördün kiyizderinin artınan ugup cattı; ar keç oşol ele öküirük, ar keç oşol ele titiröö. Eneler baldarın booruna basıp, karıyalar kıbılanı karap duba kübüröp, boygo cetken kızdar sandıktagı sebine ölüktün buyumun karagan köz menen karap catıştı. Kanıkey bolso — atı döönün tilinde kun dep atalgan Kanıkey — taştay turdu; Manastın azasın körgön, Abıke menen Köböştün çıkkınçılıgın körgön, Buharanın coldorun körgön ayal, bir döönün öküirügünön caltanmak bele.

Bul talaptı ukkan Seytek çıdagan cok. Toguz carası kart basa elek ele; birok caş kan kart tıñşamak bele. Atına minip, nayzasın aldı:

— Zorduktun sözünö kantip könöbüz? — dep kıykırdı. — Kanıkey menin uluu enem, Ayçürök öz enem! Enesin kunga cazgan er cer üstündö er sanalçu bele? Ölsöm, Manastın colunda ölöyün!

Cana maydanga çaptı. Salgılaştı; nayzalar eki cakta teñ bırkırap, sıngan saptar abada aylandı, Seytektin atı çögüp-turdu — döö ordunan bir karış cılgan cok. Caş baatırdı artka tartıp alıştı; tartıp alışkanda kolunda nayzadan sıngan bir sap gana bar ele, közündö bolso öçpögön bir ot.

Oşondo Külçoro Üç-Koşoydogu töşögünön akırkı colu turdu. Tokson carası tokson ooz bolup karşı çıktı; ukkan cok. Canına çurkagan baybiçeler «catışıñ kerek, caraalarıñ açılat» deşti; «cara degeniñer emne, — dedi Külçoro, — Kıyaz dalımdın kırın oyup catkanda ölbödüm, töşöktö ölmök belem?» Adegende maydandı emes, asmandı karadı; cana Almambet uulu, opasız düynögö çoñ koşogun koştu:

— Ey opasız düynö! — dedi. — Atam Almambetti Beecin colunda cuttuñ — toygon coksuñ. Manastı cuttuñ — toygon coksuñ. Semeteydi kara üñkürdö neçe cıl kattıñ — toygon coksuñ. Meni Kıyazdın eşiginde kul kıldıñ, dalımdın kırın oydurduñ — toygon coksuñ. Emi Celmoguzdun kaldıgın üstübüzgö saldıñ. Cut anda! Birok bil: Külçoronu cutkanda tişiñ sınat; men saga çiyki boyunça cutulbaym!

Anan sandıktardı açtırdı. Atası Almambetten kalgan murastı birden çıgardı: adegende Sırbarandı — oozuna sır okulgan, ogu cazbas mıltıktı — dalısına astı. Anan Coykuma kılıçın kurçandı; kını karaargan, mizi carık ele. Anan Bölökbay menen Döötü ustalardın döşüsündö sogulgan sırduu nayzanı aldı; temiri suu içken, sırı duba içken ele. Eñ üstünö ok ötpös kandagayın kiydi; cış tokulgan bulgaarı soot denesin enenin kuçagınday kuçaktadı. Tokson caranın üstünö temir kiygen adam, azaptı da içine kiygen ele.

Semetey bir tuuganının mañdayına turdu. Söz tappadı; söz bütkön cerde köz caş süylödü. Eki kolun cayıp, caşıldangan köz menen bataga turdu:

— Ata Manas! — dedi. — Arbagıñ oygoo bolso, kümbözüñdön kara! Atası Almambet seni menen bir keseden içken, Beecin colunda sen üçün ölgön; uulu emi senin coluñda maydanga kirip baratat. Almambettin uulun, menin öz bir tuuganımdı saga amanat kılam. Anı sen sakta; men saktay algan cokmun. Kıyazdın eşiginde kul bolgondo saktay algan cokmun, dalısının kırın oyup catışkanda saktay algan cokmun; eç bolboso emi sen sakta. Kırk çoronun arbagı, çiltender, Kıdır atam — baarıñar anın canında cürgülö. Bir tuuganımdın kanı cerde kalsa, menin canım da denede kalbasın.

Külçoro atına mindi. Bir colu Semeteydi karadı, bir colu Seytekti, bir colu Talastın sargaygan kaptaldarın — baarı menen koştoşkondoy, baarın cürögünö baskanday. Anan tizgindi katıp, sırduu nayzanı oñdodu da, kökürögünün eñ tereñinen, atalardan kalgan oşol calgız sözdü, duba da, uraan da bolgon oşol attı aykırdı:

— Manas!

Uraan Talastın eki öyüzün düñgüröttü, Ala-Toonun karına urunup kayttı; ukkan caradar tüzöldü, ukkan korkok uyaldı. Al at talaada bir colu kıykırılsa, taştar da sapka turat deşçü; oşol keçte tak oşondoy boldu — taragan kol cıynaldı, öçkön oçoktordun başınan erler turdu, Seytek sıngan nayzasın ırgıtıp, atasının cedegindegi kılıçtı aldı. Külçoro Sarıbaydı közdöy oktoy sızdı. Döö baltasın kötördü; çañ asmanga sapırıldı, cer eki cüröktöy sogo baştadı.

Karmaştın eñ kataal saatı baştalgan ele — cana koş koldun çetinde, kınınan suurulbagan kılıçtın canında, Kuyalı ordunan turup, maydandı karap turgan.

39-BÖLÜM

Kıyamattık car cana urgaaçı arstan

— ❖ —

Oşol tünü şamal Talaska caman kabar alıp keldi. Adegende cılkı ürktü, beeler kulundarın çakırıp kişeneşti; anan talaanın tak çetinde, Keñ-Koldun arı cagındagı kara döbölördön kündü cutkan, kündüzdü iñirge aylantkan çañ bulutu kötörüldü. Karooldor birinin artınan biri at ölö çaap cetip kelişti, tilderi tañdayına cabışıp kalıptır:

— Sarıbay kelatat! Celmoguzdun uulu Sarıbay, Dacaaldın kara közü kelatat! Kırgızdın tamırın kırkuuga ant içken, seksen bir balbanı menen, sanı bilinbegen kolu menen Talastın üstünö cürüp kelatat!

Ordodo duuldagan ün kötörüldü. Kimisi kılıç baylandı, kimisi balasın booruna kıstı, kimisi bosogosuna çıgıp, Ala-Toonun karluu çokularına karap, içinen duba okudu. Celmoguzdun atın karıyalar bilçü: Celpiniştin eesi, adam etine toybos döö, ayköl Manas bir kezde kılıçtan ötkörgön oşol kara küç. Emi anın uulu, atasının kanın ceti muunga çeyin kuubasına kasam içken Sarıbay, oşol eski esepti Manastın neberesinen suray kele catkan ele.

Almambettin uulu Külçoro — dalı söögü oyulgan kulduk cıldardı, tutkunduktun küldüü nanın, andan soñ öçtün cana kaytuunun künün körgön oşol kayrattuu çoro — eç

kimge keñeşpesten tulparına sekirip mindi. Sootun kiydi, nayzasın ala koydu, artınan ün salgandarga burulup da karabadı. Calgız Seytek üzöñgüsünö cetip, kolun kayışka sundu:

— Kül agam, calgız özüñbü? Tokto, men da kuraldanayın!

— Sen kal, balam, — dedi Külçoro, ünü taştay katuu. — Bul duşman adegende menin nayzamdın suusun tatsın. Sarıbay degeni emne eken, bir köröyün. Kırgızdın çorosu ali ölö elek, munu bilip koysun.

Anan atın temindi. Capadan calgız, talaanın ortosuna, kara buluttay cayılgan koldun karşısına calgız atçan çıktı; Talastın töbölörünön karap turgandar anın artınan bir çeti sıymıktanıp, bir çeti azalanıp turuştu, antkeni ketken calgız, kelgen miñdegen ele.

Sarıbay anı körüp kolun toktottu. Cekeme-ceke er sayış — atalardın saltı ele; döö turpattuu duşman, astında toodoy atı Cooruker, aldıga çıktı. Eki nayza birine biri urundu, eköö teñ kamıştay sındı. Ekinçisin alıştı, al da sındı. Üçünçüsü, beşinçisi, onunçusu... Kün battı, tün kirdi, ay çıktı, ay battı — eköö dagı ele salgılaşıp cattı. Nayza tügöndü, aybaltaga carmaşıştı; aybaltanın mizi ketildi, kılıçka ötüştü; kılıç iyinde talkalandı, çokmor menen kirişti. Külçoro oşol cekede cetimiş nayza sındırdı, cetimişinin teñ sabı kolunda kaldı; birok Sarıbaydın terisi kara temirden kuyulganday ele — kırk cerinen urdu, bir colu da solk ettire albadı.

Akırında küç adam balasının denesinen ketti. Külçoronun kolu kötörüldü da, tüşpöy kaldı; közünö kan toldu, kulagı çuuldadı. Sarıbay munu kördü, börü kozuga külgöndöy küldü da, çokmorun üyrüp tulpardın mañdayına çaptı. Oşol berilgen canıbar at tizeley otura kalıp, bir iret açuu kişenep kuladı. Külçoro cerge tüştü; tüşkön cerinen öydö bolo elekte üstünö temirden tokulgan tutkun toru ırgıtıldı, koldorun bayladı, moynun iydi. Sarıbay atınan tüşüp, kara kölökösü caraluunun üstünö tüştü:

— Almambettin uulu, — dedi al, — atañ Beecinden kaçıp Manaska baş kalkalagan; emi sen kimdin etegine korgoloysuñ? Ayt akırkı sözüñdü, başıñ emi meniki.

Külçoro kanduu oozu menen küldü:

— Kırgızdın erinen akırkı söz suraysıñbı? Mına, al: Manastın oçogu öçkön cok. Sen oşol oçoktun çoguna koluñdu saldıñ; küyösüñ.

Sarıbay kılıçın kötördü. Tak oşol uçurda, kılıç abada ilinip turgan oşol irmemde, Talas taraptan cer solkuldatkan tuyak dübürtü uguldu. Semeteydin uulu Seytek — on üçündö tegin bilip, algaçkı öçün algan oşol caş arstan — Teñirge cana atalardın arbagına sıyınıp, maydanga atırılıp çıkkan ele. Kolunda Manastan kalgan aybalta bar ele; altın caaktuu, sabı

kayıñ, mizi acıdaar uusuna altımış iret sugarılgan oşol ıyık kural. Caş er içinen calınıp bara cattı: ayköl atam, arbagıñ üstümdö bolsun; Kıdır atam, bilegime küç ber!

Sarıbay burulup ülgürgönçö Seytek cetip keldi; kılıç eesine kayrılganča aybalta şiltendi — birok Sarıbayga emes, anın canınday süygön atına, Coorukerdin coon moynuna tiydi. Bir çabuuda oşol toodoy canıbardın başı denesinen bölündü, kara kan talaanı sugardı. Sarıbay atının kulaganın körüp uşunçalık aykırdı — toolor cañırıp ketti; oşol tañ kaluunun bir dem arasında Seytek cerdegi tordu aybalta menen kıyıp, Külçoronu kan cosa kuçaktap, öz artına, Celceerdenin soorusuna öñörüp aldı:

— Çıda, Kül agam, çıda! Seni bularga cem kılmak belem!

Celceerde kuş boldu, ok boldu; artınan ırgıtılgan nayzalar tekke ketti, kara kol çañ cuttu. Talastın darbazası eki atçanga açıldı, eki atçandın artınan cabıldı.

Kutuluu kubanıçı uzakka sozulbadı. Sarıbay atının başsız denesinin canında bir tün turdu; açuusu içine batpay taşıp, öz kişilerin taptı. — Bir balaga col berdiñer! — dep kürküröddü da, seksen bir balbanının aldıñkılarınan, arasında kart Çañdayak da bar, on çaktısın öz kolu menen öltürdü; alardın kanı anın kanına daba bolbodu. Anan celdey uçkan töösü Celmayandı aldırıp, örköçtördün ortosuna caylanıp, Talastı kurçoogo aldı.

Oşol kündön baştap Talasta caşoo toktodu. Bee baylanbay kaldı, saan üzüldü; kozu soyulbay, kazan kaynabay kaldı; egin sebilbey, orok şiltenbey kaldı. Kımız saalbagan soñ sabalar kuuradı, sabalar kuragan soñ konoktuk kaldı, konoktuk kalgan soñ ır tındı; ırı tıngan curt — cayı caz bolso da üstünö kış tüşkön curt. Eneler baldarın kiyizderdin astına katıp, eşiktin kıçıgınan talaa caktı karaştı; karıyalar mürzögö barıp, ata taştarına cüz sürüştü. Baldar töbölörgö çıgıp, duşman ottorun sanaştı, sanap tügötö alışpadı. Semetey maydanga çıktı, kün boyu salgılaştı, keçinde caradar kayttı; Ayçürök kanduu soottu öz kolu menen çeçip, oozunan bir da ah çıgarbastan caraaların tañdı. Ertesi Külçoro tañgıçtarın çeçtirip çıktı; sıngan nayzasın çetke ırgıtıp cañısın aldı, al da caradar kayttı. Seytek çıktı, capcaş kanı menen salgılaştı; üç colu nayza tiygizdi, üç colu kılıç cetkirdi — Sarıbaydı bir da colu eerinen kozgoy albadı. Döö keçkisin öz çatırının aldına caylanıp alıp, Talas tarapka kıykırçu: — Çarçadıñarbı, Manastın kaldıktarı? Men ceti muun kütöm; siler ceti kün çıdap körgülöçü! — Kündör uşintip öttü; üç baatırdın caratı caratka koşuldu, ümüt içkerip, cip bolup kaldı.

Mına oşol karañgılıkta Ayçürök — Akun kandın kızı — ak kuu kebin kiyip düynö kezgen kız çagın estedi. Al çakta asmanda sızıp cürüp başka bir kanattuu menen, peri zatınan caralgan bir kız arstan menen colukkan: Kayıpçaldın kızı Kuyalı. Eköö biri-birine

ant berişken, kıyamattık dos boluşkan. Al emi Kuyalı — Sarıbay menen oşondo ele küç sınaşıp, anı ceti cıl kuugan cer üstündögü calgız can ele.

Ayçürök Semetey catkan boz üygö kirip, tizesinin canına çögölödü:

— Mırzam, — dedi, — adam küçü bul duşmanga cetpey catat. Birok men biröönü bilem — Sarıbay andan korkot. Kıyamattık dosum Kuyalıga kabar salayın; anda dostuk akım bar, kelet.

Kabar ketti, kanat ketti, söz ketti. Kuyalı keldi-kelbedi degeni — ötkön kündördün bayanı; keldi cana Talastın aldında turdu. Birok alıp kelgen cardamının kunu bar ele, oşol kundu öz oozu menen ayttı:

— Kıyamattık dosum Ayçürök, akıñdı cebeym. Birok men tagdırımdın kulumun. Kuday bilet, bir tünü tüşümö Kıdır atam kirdi; ak sakal, caşıl çapan, kolunda asa tayak. Ayttı: «Kızım, senin bilegiñ Sarıbaydı ceñet, birok bir şartı bar: Manastın uulu Semeteyge nikelenseñ. Nikesiz çıksañ al maydanga — kanıñ cerde kalat». Men uşul tüş menen çoñoydum, uşul tüş menen caşadım. Semetey maga nike kıysa, Sarıbay menen betteşem; kıybasa — colum açık bolsun, kelgen cagıma kaytam.

Bul söz Talaska tüştü da, Talastı tak ortosunan ekige böldü. Bir cagında curttun kutkarılışı turdu, ekinçi cagında bir bektin antı; bir cagında miñdegen oçoktun tütöşü, ekinçi cagında bir gana sözdün namısı. Boz üylördö tünü boyu uşul söz boldu; kimisi «ant da curt üçün, curt ketse ant nege carayt» dedi, kimisi «antın buzgan bek curtun kutkarsa da bektiginen ayrılat» dedi. Eki söz teñ çın ele, al emi eki çındık kagışkan cerden eldi bir gana daanışman alıp çıga almak.

✦ ✦ ✦

Karılar çoguldu, ak sakaldar ordonun aldına tögüldü. Alardın eñ uluusu — Manastın akıl atası, üç muundun tiregi Bakay bar ele; emi ölüm töşögünö cakındap, küçü tizesinen ketken, birok sözü dagı ele toodoy. El ıyladı, calındı:

— Semetey, arstanım, curttun kutkarılışı bir nikege baylanıp turat! Beeleribiz saalbay kaldı, baldarıbız aç, ölgöndörübüzdü koyo turgan maydan tappay catabız. Kıy uşul nikeni, kutkar bizdi!

Semetey ordunan turdu. Öñü kubargan, birok közü bolottoy ele:

— Ey elim, ey agalarım! Menden canımdı suragıla — bereyin; kanımdı suragıla — tögöyün. Birok men Ayçürökkö ant içkem. Çıñkoconun, Toltoydun kolunan kutkargan künü, ak kuum maga kol-kanat bolgon künü ant içkem: senin üstüñö tokol albaym degem; ölsöm antım menen ölöyün degem. Kırgızdın begi antın tepsese, al curttu Sarıbay kıyratpasa da calgan kıyratat. Ant — moynundagı karız; men antımdı buzbaym.

Anan Kuyalıga burulup, ünün cumşarttı:

— Kız arstan, akıñ çoñ, köñülüñ keñ bolsun. Saga öz uulumday süygön Külçoronu bereyin; Almambettin uulu, tegi asıl, cürögü taza.

Kuyalı başın kötördü; közdöründö peri zatının alıskı şoolası candı:

— Almambettin uuluna sözüm cok; er kişi. Birok menin tagdırım bek üçün cazılgan. Bek turup kulga barbaym.

— Anday bolso Seytekti al; öz uulum, Manastın neberesi, keleçektin tak özü.

— Seytek balama uzun ömür tileym; birok Kıdır maga anı körsötkön cok. Bek turup balaga da barbaym. Sözüm — söz, şartım — şart.

Cımcırttık çöktü. Oşol cımcırttıkta Ayçürök ordunan turdu; salabattuu, moynu iyilgen, birok başı tik, ayaldardın eñ oorun casadı: öz kolu menen öz akısınan keçti. Küyöösünün aldına kelip, cerge tize urdu:

— Mırzam, — dedi, — al anttı maga içkensiñ, men keçirdim. Tokolum bolot dep tartınmak belem? Kuyalı menin kıyamattık dosum; anı menen nan bölüşkönbüz, köktö kanat kakkılanganbız. Curt küyüp catkanda men öz başımdın taacısın oyloymunbu? Semetey, saga calınam: bul nikege makul bol. Bolboso erteñ Talas kül bolgondo, al anttın astında ekööbüz teñ kül bolobuz.

Semeteydin közünön bir tamçı caş sakalına tamdı; birok oşondo da başın çaykadı:

— Ant Teñirdin aldında içilet, katınım. Keçirgeniñ cetpeyt; al buzulbayt.

Mına oşondo ölüm töşögünön ün çıktı. Bakaydı kiyizge orop cıyınga alıp kelişken ele; kart abışka öydö boldu, eki cagınan süyöştü, butuna turdu. Cıyınga bir karadı ele — baarı içinen titirep ketti.

— Meni ukkula, — dedi Bakay; ünü kurgak calbıraktın şuuduruna okşoş ele, birok ar bir sözü taşka çegildi. — Men Böyöndün tukumunan kalgan akırkı karıyamın; Manastı tizemde östürdüm, Semeteydi dalımda kötördüm, Seytektin kindik atın men koygom. Emi silerge bir sır açayın — köçüp keteerde canımda ala ketpeyin. Kayıpçal menen bizdin tukum bayırtan beri öz bir tuugandar; bir oçokton eki çok, bir bulaktan eki dayra. Kuyalı

bizge el kızı emes, öz kızıbız; anın akısı — bizdin akıbız, anın tagdırı — bizdin tagdırıbız. Semetey, balam! Antıñ bul düynö üçün, anı buzba; Ayçürök bul düynönün baybiçesi boydon kalsın, töründö otursun, tokolu bolbosun. Birok akıret — başka depter. Bul düynölük bolboso da, kıyamat işine kıygıla! Kuyalı saga kıyamattık car bolsun; nikeñer bul düynödö emes, tigil düynödö öküm sürsün. Oşentip ant da buzulbayt, tagdır da tekke ketpeyt. Akırkı ökümüm uşul; kabıl algıla — közüm açık ketpesin.

Cıyın bir dem aldı deysiñ — bütkül Talas dem alganday boldu. Semetey uzakka unçukpadı; anan Ayçüröktün cüzün karadı, Ayçürök başın iydi. Kuyalının cüzün karadı; kız arstandın közdöründö Kıdırdın tüşü canıp turgan.

— Bakay atamdın ökümü — Teñirdin ökümü, — dedi Semetey. — Kıyamattık bolsun.

Ant kesildi. Ak koydun kanı menen, kılıç öbülüp, Teñir menen ata arbaktarı kübögö tartılıp ant kesildi. Ayçürök menen Kuyalı kuçaktaştı; köktö kanat kanatka tiyip kesilgen eski ant cerde kol karmaşıp cañırdı. — Bul düynödö men senin kölököñ boloyun, — dedi Kuyalı, — tigil düynödö sen menin koşunam bol. — Tokson bee soyuldu, kazandar kuruldu, Kanıkeydin ak sarayında ceti kün toy berildi. Kurçoo astındagı toy; açarçılıktın ortosundagı marttık; ölümdün kölökösündögü caşoogo bolgon kögörüü. Kanıkey — Manastın salabattuu cesir baybiçesi — kümüş çaçın caap, konoktordu öz kolu menen sıyladı; Ayçürök menen Kuyalı katar oturuştu: biri bul düynönün baybiçesi, biri akırettin carı, eki kıyamattık dos. Irçılar komuz çertti, caştar kımız sundu, karıyalar bata berdi. Bir manasçı ortogo oturup, ayköl Manastın Beecinge casagan kazatın ayttı; aytkan sayın ukkandardın dalısı tüzöldü, ar bir söz kalkanga, ar bir dem nayzaga aylangansıdı. Seytek oşol tünü manasçının tizesinin canınan turbadı; çoñ atasının atı atalgan sayın cürögü attay möñküp turdu. Ceti tündün ar birinde dubaldardın arı cagınan Sarıbaydın ottoru körünüp turdu; birok Talas al ceti tünü korkunuçka emes, ümütkö karadı.

Cetinçi tündün tañında ümüt kayra kan menen sınaldı. Tañ ata elekte Sarıbay büt küçü menen basıp kirdi; caa camgırı üylördü taptı, ot toptoru tüştü, Talastın çeti menen Keñ-Koldun cayloo üylörü örttöndü. Calındın arasınan duşmandın carçıları kıykırdı:

— Ayçüröktü bergile, karıya Bakaydı bergile! Berbeseñer taş üstündö taş, iyin üstündö baş kaltırbaybız!

Berilmek bele? Talastın coobun bir ayal berdi. Manastın karındaşı Karlıgaç — oşol kaarduu baybiçe — çaçın bekem örüp tuulgasının astına katıp, özünün altı miñ askerin kuraldandırıp dubalga çıktı: — Agamdın curtunan agamdın kelinin suragan adegende agamdın karındaşınan ötsün! — Altı ay salgılaştı, altı cüz bolot nayza sındırdı, sıngan

nayzalarının üymögü döbö boldu; altı miñ askerdin carımı caradar boldu, özü üç colu attan cıgıldı, üç colu kayra mindi — oşondo da Sarıbaydı kulata albadı. Antkeni bul duşman adam küçünün çenemine batçu emes; Celmoguzdun kanı, döö tukumunun karañgılıgı anın terisine soot ele. Birok Karlıgaçtın altı ayı tekke ketpedi: al salgılaşkan sayın duşman Talastın içine kire albadı, örttölgön üylör kayra turguzuldu, al emi çınıgı ümüt — kıyamattık nikenin ümütü — oşol altı aydın daldoosunda östü.

Oşol uzun kurçoo tündörünün birinde, karşı-terşi ot cangan maalda, eki kasamdın bayanı ortogo tögüldü. Adegende duşmandın oozunan: Sarıbay tutkunga algan bir koyçunu koyo berip catıp, aga öz muñun ayttırgan, söz sözdü açıp, akırında öz carasın özü kanatkan. — Men ceti caşta elem, — degen al calınga karap. — Atam Celmoguzdu Manas kılıçtan ötkörgöndö men ceti caşta elem. Celpiniştin tak bölmösündö, boş taktın tübündö çoñoydum; enem maga beşik ırı orduna koşok ayttı. Ar bir keşigimde atamdın kanı bar ele, ar bir uykumda — anın ünü. Ceti muun sozulsa da bul doo — menin doom: Manastın tukumunan bir dem kalgança kılıçım kınga kirbeyt. Meni zalim deşet; men bolgonu cetimmin — cetimdiktin kılıç kurçanganımın.

Oşol ele tündördö Kanıkeydin ak sarayında Kuyalı da öz ötkönün ortogo töktü; antkeni nikeden murun tek-cayın eldin bilişi salt ele. — Meni, — dedi al, — peri kızdarı oynogon bir talaadan taap alışıptır; şüüdürüm tüşkön kök şiberdin üstündö, cörgöksüz, ıylabagan kız bala ekemin. Kayıpçal atam meni booruna basıp, öz kızınday körüp, at minüünü, caa tartuunu, kılıç kurçanuunu üyrötkön. Anın curtunda çoñoydum, anın tegi menen tektendim. Anan kara kün keldi: atam düynödön köçtü. Aş toyun berdik, atalar saltı boyunça külük çaptırdık; mına oşol toydu talap-tonoogo Sarıbay keldi, kazandardı töñkördü, konoktordu kılıçtan ötkörüügö kamındı. Men al künü calgız elem; calgız çıktım karşısına, nayzasın sındırdım, öz toyumdan kubalap çıktım. Ceti cıl kubaladım; ceti cıl al menden kaçtı, men andan kaçkan cokmun. Birok calgız bilegim anı kulatuuga cetpedi; Kıdır atam aytkan kün kelgiçe cetmek da emes. Al kün — bügün.

Tokson koco alıp kelindi; tokson koconun aldında, akıret depterine cazılmak bolup nike kıyıldı. Kıyılgan zamat Kuyalı ordunan turdu — emi al Talastın kelini cana kılıçı ele:

— Bir tilegim bar, — dedi. — Men Sarıbaydın terisin bilem; cönököy bolot aga ötpöyt. Manas atamdan kalgan Zulpukor kılıçtı suraym; dagı Bölökbay usta kuygan sırduu nayzanı. Alar kolumda bolso, kalganı — bilegimdin işi.

Kanıkey sandıktardı açtırdı; Manastan kalgan Zulpukor — kını caşıl zer, sabı ak cambı — alınıp kelindi; Bölökbay casagan sırduu nayza — uçu cıldız temiri — iyinge alındı. Bakay eki kolun kötörüp, kuurap çöp bolup kalgan mancaların kökkö caydı:

— Caratkanım, — dedi, — bul kızdın bilegine Manastın küçün ber. Sarıbaydı aldında kıl, balamdı üstündö kıl!

✦ ✦ ✦

Nikenin ertesi, cortuulga kamınuudan murun, Bakay akırkı uluu işin casadı. Özün ordonun aldına, altın taktın üstünö çıgarttı; el çoguldu, baldar aldıga oturdu. Karıya közün cumup, köçüp ketken kırk çoronu, Manastın kırk coldoşun birden attarın atap çakırdı:

— Sırgak, arstanım, ölümdün ok sımalı! Kaydasıñ, kel! Çubak, karşı turulgus küçtün eesi, kel! Acıbay, tattuu tildüü elçim, kel! Kırgıl, kart börü, kel! Kırkıñar teñ, kırk iret kelgile! Ala-Toonun karınan, Talastın suusunan, ketken alıskı köçüñördön kaytkıla; bul kızga, bul Kuyalı balama kırk cagınan kalkan bolgula! Anın atının aldında col, artında tuman, oñ cagında aska, sol cagında car bolgula! Ayköldün amanatı bolgon bul curttu akırkı iret dagı bir colu korgogula!

Cana el kördü — kimisi ant içip aytat, kimisi başın çaykayt — tak oşol uçurda ordonun üstünön bir cel öttü, kiyiz eşikter özünön özü celbiredi, kırk atçandın tuyagınday dübürt uguldu, birok bir da at körünbödü. Bakay közün açıp cılmaydı; anan öz çögüşünö özü koşok koştu: — Bir bar elem, bir cok ekem; kara too elem, teptegiz boldum; terek elem, kuuradım; Manastı kömdüm, Semeteydi kayıpka uzattım, Seytekke col körsöttüm; emi canım kabına batpay kaldı... — Koşok büttü, kart abışka altın taktın üstünö kuladı; öldü dep oyloştu, ölgön emes; birok emi köç kamında ele, munu baarı tüşündü. Ayaldar ünsüz ıyladı, erkekter baştarın cerge saldı; antkeni Bakay ketse, Manastın doorunan kalgan akırkı taş da ordunan kozgolmok. Seytek karıyanın kolun alakanına alıp, oşol kup-kurgak koldu çekesine bastı: — Atam, sen ketpe; men senden alarımdı ala elekmin. — Bakay közün açpastan cılmaydı: — Alaarıñdı algansıñ, balam; kanıñda alıp cürösüñ. Men bolgonu karızımdı tölöp catam.

Oşol muñduu cımcırttıkta Kanıkey söz aldı. Manastın baybiçesi, Semeteydin enesi, sabırdın taş bolup katkanı, eldin aldında balkim akırkı colu süylödü:

— Emi silerge bir tüş aytıp bereyin, tagdırdın cibin körgülö, — dedi. — Dalay cıl murun, bir Kadır tünü, Buharada tüşümö derbiş keypinde Kıdır kirdi. Ayttı: «Kanıkey, kızım, uuluñ Semetey uluu bek bolot; mañdayına üç katın cazılgan. Biri — Çaçıkey, caştıgının kölökösü; biri — Ayçürök, ak kuusu, ömürünün taacısı; üçünçüsü eñ karañgı künündö cetip kelet, atı — Kuyalı, özünün kıyamattık carı, curtunun kutkaruuçusu». Men bul tüştü kırk cıl cürögümdö taştay kötörüp cürdüm, eç kimge aytpadım. Mına kün keldi, taş tilge kirdi. Kuyalı bizge asmandan tüşkön cok, tagdırdan keldi. Eç kim içinde şek karmabasın; bul nike Kadır tünü ele kıyılgan, biz bolgonu batasın okuduk.

Eldin içinen bir duuldoo öttü; şek öldü, ıyman tüzöldü. Ayaldar Kuyalının coluna ak çaçıla çaçtı, karıyalar koldorun tizesine çaap — tagdır degen mına uşintip örülöt — deşti; baldar da al künü kursaktarının açkalıgın unutuştu.

Ordo oşol kündörü dagı bir sırdı bildi. Körsö Bakay kurçoonun ele başında cetimiş til bilgen elçi Acıbaydı — kırk çorodon tirüü kalgan calgız karıyanı — caşıruun colgo salgan eken: duşmandı öz curtunda taanuu, Celpiniştin için çalgındoo üçün. Acıbay al saparın kaytıp kelgende öz oozunan aytıp berdi; aytkan sayın ukkandardın celkesinen ter kuyuldu. Celpiniştin çebi altı darbazaluu eken; birinçi darbazada kırk karool, ekinçisinde kırk zından sakçısı; birok çınıgı küzötçülör başkalar eken: bir darbazada töö boyunday çayan Salagün catat imiş — kuyrugu kılıç, közü çok; bir darbazada cılan Karamar orolup catat imiş — demi uu, ayrı tili kişi boyu. Acıbay cetimiş tildin amalı menen, birde soodager, birde derbiş keypinde, altı darbazanın altoonon teñ ötkön; Sarıbaydın kazınasın, kolunun sanın, çebinin alsız taşın körüp kaytkan. — Bul duşman, — dedi Acıbay, — öz curtunda too; birok toonun da aşuusu bolot. Aşuusun kördüm, künü kelgende aytam. Azırınça uşunu bilgile: Sarıbay curtunan çıgarda artın een taştagan emes; birok cürögün canına ala kelgen. Cürögü emne bolso, alsız taşı — oşol; al emi anın cürögü — açuusu. Açuulangan adam özün unutat; özün unutkandı bilek emes, akıl kulatat.

Anan kezek Kuyalıga keldi; el özü üçün salgılaşa turgan kız arstandı öz oozunan ukkusu keldi. Kuyalı ordonun ortosuna çıktı; ne kısınbadı, ne maktanbadı; suunun agımınday aytıp berdi: Kayıpçaldın curtun, ceti cıldık kuugandı, Ayçürök menen köktö kesilgen anttı, Kıdırdın tüşün, Talaska kelüü sebebin. Sözün mınday dep bütürdü:

— Men maydanga calgız çıkpaym debeym; calgız da çıgam. Birok bul doo bir kişinin doosu emes. Canıma eki coldoş suraym: biri Külçoro bolsun — antkeni Sarıbaydın çabuulun andan cakşı bilgen cok; biri Seytek bolsun — antkeni atalardın arbagı eñ köp anın üstündö. Üçööbüz üç caktan kirsek, too bolso da kulatabız.

El bir oozdon makul boldu; cana uluu kamılga baştaldı.

Külçorogo Kanıkeydin öz kolu menen tikken Akolpogu kiygizildi; ok ötpös oşol ton — ar bir ilmeginde bir duba, ar bir kabatında bir tünkü uykusuzduk bar ele. Kanıkey anı kiygizip catıp koldoru kaltıradı; bir kezde tak uşunday tondu Semeteyge kiygizgen, andan murun dagı biröönü Manaska tikken; üç muundun dalısın bir iynenin dubası caap kelgen. Üstünön kırk mergençi atkan tekelerdin terisinen casalgan Kandagay tartıldı; anı ne kılıç kespeyt, ne nayza teşpeyt. Seytekke bolso kayıptan tabılgan tulpar Kulansur alıp kelindi: kimdin cılkısınan çıkkanı belgisiz, calı kula, közü ot, kişengeni surnay ünündöy at; calına kol tiygende caş cigittin cürögü ordunan kozgoldu, at da anı cıttap taanıdı — ezelten eesin kütüp cürgönsüdü. Seytektin iynine Manastan kalgan Akolpok cabıldı; çoñ atanın tonu neberenin dalısında kerilip, ölçömü atayın aga bıçılganday boldu.

Kanıkey menen Bakay — biri tik turup, biri töşöktö — kol cayıştı; ata arbaktarın sancırası menen çakırıştı: — Böyön handan Çayanga, Çayandan Bala hanga, andan Nogoygo, Nogoydon Kara hanga, Kara handan Cakıpka, Cakıptan ayköl Manaska! Ey atalar çıncırı, ey üzülbös kayış! Nebereñer maydanga çıgıp baratat; koldoru silerdin koluñar, cüröktörü silerdin cürögüñör bolsun! — Baabedinge ak boz bee kurmandıkka çalındı; kanı cerge, dubası kökkö ketti. On eki pir alıp kelindi, on eki pir üçöönün teñ başına kol koyup bata berdi.

Cana bir tañda, tañ carık bere baştaganda, üç atçan Talastan çıktı. Aldıda Kuyalı — belinde Zulpukor, kolunda sırduu nayza, astında öz celindey atı; oñ cagında Külçoro — Akolpok menen Kandagaydın içinde, carası tañıluu, birok beli tüzölgön; sol cagında Seytek — Kulansurdun üstündö, çoñ atasının tonu dalısında, altın caaktuu aybalta kancıgasında. Semetey uzatuuga çıktı; caraları cüzünön okulup turgan, atının tizginin Kuyalının koluna berdi: — Kıyamattık carım, bul düynödö saga bere turgan eç nersem cok; akırette tölöym. Aman kayt. — Ayçürök dosunun üzöñgüsün öptü; ak kuu menen kız arstan akırkı iret tikteşti, ortolorunda sözgö muktacdık cok ele. Sarıbay kurçoonu bir ötkööl artka çegindirip, Kapka-Taştın oozuna taştan çep kurdurup, oşogo bekingen; üç atçan oşol taş çepti közdöy bet aldı.

Col üç konolgoluk ele. Birinçi konolgodo örttölgön ayıldardan ötüştü: töñkörülgön kazandar, kül bolgon kiyizder, eesiz kalgan bir tay. Seytek taydı cetegine aldı, eç kim eç nerse debedi. Ekinçi konolgodo talaa een ele; calgız asmanda bir cup bürküt aylanıp uçtu, Kuyalı başın kötörüp karadı da: — Kırk çoronun közü üstübüzdö, — dedi, — Bakay atam çakırgandar keldi. — Üçünçü konolgo Kapka-Taşka bir ötkööl kalgan cer ele.

Col — adamdın için tögö turgan ceri. Oşol akırkı konolgodo, ottun canında, Külçoro Kuyalıga buruldu; oşol kayrattuu çoro, kulduk cıldarında da iyilbegen oşol kişi, ünün akırın çıgardı:

— Arstan ceñe, — dedi, — saga bir söz aytayın, buga çeyin eç kimge aytpagam. Men bul duşman menen ceti ay nayzalaştım. Cetimiş nayza sındırdım, ceti kabat soot eskirttim; tündö tüşümdö anı menen salgılaştım, kündüz — öñümdö. Cana ceti ayda bir colu, bir gana colu bolsun anı eerinen kozgoy albadım. Men Almambettin uulumun; atam Beecindi titiretken, men Kançoronun zulumdugun kulatkam; korkuu degen emne — bilbeym deçümün. Birok bul duşmandın aldında bilegimdin kuru kalganın kördüm cana birinçi colu, birinçi colu karıganımdı sezdim. Munu saga emnege aytam? Mına bul üçün: bizden ümüt kütpö — biz saga kalkan bolobuz, col bolobuz, ölsök aldıñda ölöbüz; birok Sarıbaydı kulata turgan bilek bul maydanda bir gana senin bilegiñ. Akırkı ümüt — sensiñ, ceñe. Uşunu bilip çap.

Kuyalı ottu tiktedi; calındın içinen erteñki maydandı körgönsüdü. Anan başın kötörüp cılmaydı; al cılmayuuda ne tekeberdik bar ele, ne korkuu — calgız öz tagdırın kabıl algan arstandın beypildigi:

— Kül agam, — dedi, — cetimiş nayza sındırgan bilek kuru bilek emes; al nayzalar Sarıbaydın küçün ceti ay cep kelişti, sen bilbesten anı men üçün çarçattıñ. Sen coldu açtıñ, Seytek çoktu karmadı, men ottu basam. Kıdır atam maga beker körüngön cok. Erteñ Kapka-Taştın aldında, Teñir buyursa, Celmoguzdun tukumu menen Manastın tukumu akırkı iret betme-bet kelet.

Ot külgö aylangança başka süylöşpödü. Alısta, tündün içinde, Kapka-Taştın taş çebi kara muştumday karayıp turdu; dubaldarında duşman ottoru canıp, Celmayandın kürkürögü konolgogo çeyin cetip turdu. Seytek uktaar aldında aybaltanın altın caagın sıladı da, içinen çoñ atasına kayrıldı: ayköl atam, erteñ — maydan künü; arbagıñdı üstübüzdön kem kılba. Talaanın üstündö cıldızdar aylandı, tañ cakka kızgılt nur cıldı; üç baatır menen bir curttun tagdırı oşol kızgılttın içinde, sına turgan nayzalardın tañın kütüp cattı.

40-BÖLÜM

Atalardın arbagı cana sıngan nayza

— ❖ —

Tañ atkanga dagı köp bar ele; tün Talastın üstünö kara kiyizdey çögüp, cıldızdar da oşol kiyizdin közönöktörünön korko-korko karap kalgan. Ordonun ottoru birden öçüp barattı, öçpögöndörünün canında oturgandar da söz baştoogo batına alışpadı; antkeni baarı bilçü: erteñ çıga turgan karmaş ne keçeeki karmaştarga okşoboyt, ne murunku cıldardın kırgındarına. Erteñ karşılarına çıga turgan — Celmoguzdun tukumu Sarıbay ele; on segiz miñ aalamga dürbölöñ salgan, koy muuzdaganday baş kesken, koon carganday kursak cargan kankor. Attar da munu sezgensidi; cılkı tınçıbay, tulparlar tün carımında eç sebepsiz kişenep, kişenep alıp öz ündörünön özdörü ürküp catıştı.

Er Seytek da uktagan emes. Boz üyünün içinde, kiyizdin üstündö tize bügüp, aldına caygan kuraldarın karap oturgan: atadan kalgan nayza, agasınan kalgan caa, Manastan kalgan Zulpukor. Üçöö teñ unçukpayt ele; birok unçukpaganında bir söz bar ele, bala oşol sözdü çeçmelöögö araket kılıp cattı. On üç caşında tegin bilgen, on üçündö algaçkı öçün algan, Talaska kaytıp Kançoronun esebin körgön; kara üñkürdö sıykırlangan atası

Semeteydin tilge kirgenin körüp, ölgöndör da süylöy aların bilgen. Birok erteñki iş başka ele. Erteñ karşısına çıga turgan — adam emes, adam keypin kiygen alaamat ele; cana Seytek, kuraldarın karay oturup, özünön özü surap cattı: temir ötpösö, emne ötöt? Coobun bilçü emes; bilbegenin bilüü al tünü iynine toodoy cük bolup çökkön.

Külçoro al tünü uktabadı. Boz üydün kiyiz eşigin açıp çıktı, cıldızsız asmandın astında bir azga turdu, anan buttarı anı Kuyalının otoosuna alıp bardı. Kayıpçaldın kızı, urgaaçı arstan Kuyalı ottun canında oturup, tizesine caygan sootunun şakekçelerin birden karmalap catkan. Külçoro bosogodo toktodu; ünün akırın çıgardı, birok oşol akırın ündö calınuu bar ele, calınuunun tübündö — bir curttun tagdırı.

— Ceñe, — dedi, — kız arstan, Kayıpçaldın kulunu. Saga bir sözüm bar: ukpasañ — içimde dart bolup kalat, uksañ — balkim bir curttun ölümü artka kaytat. Sarıbaydın uusu Talastın suusuna aralaştı; oçoktor öçtü, beşikter töñkörüldü, colunan adaşkan kırgızdın başında aylangan acal kuşu emi konor butak izdep cüröt. Manastın tukumu bir uuç kaldı: bir — er Seytek, bir — taramıştarı oyulgan mına bul men. Ok salgılaşın bizge köbüröök ber, ceñe. Taramışımdı oyuştu, birok köñülümdü oyo alışkan cok; sen canıbızda tursañ, sıngan cerimden kayra bütöm.

Kuyalı başın kötörgön cok. Sootunun dagı bir şakekçesin karmaladı, anan otko bir çırpık taştadı; calın kötörülgöndö cüzü köründü — al cüzdö ne korkuu bar ele, ne arsarlık, calgız eski bir eseptin taşka aylangan sabırı bar ele.

— Külçoro, — dedi, — sen maga Sarıbaydı aytıp oturba. Men anı sen bilgenden eski bilem. Kız elem, çaçım örülüü, bilegim bügülö elek; Celmoguzdun oşol tukumu Celpinişke balee bolup cabışıp, kolun şiltep curtumdun içinde erkin basıp cürdü. Üyürlörübüzdü aldına salıp aydadı, kuduktarıbızdı taş menen tolturdu, kızdarıbızga ukuruk saldı. Atam Kayıpçal al kezde ooruluu ele; erleribiz «munu menen kim küröşöt» dep biri-birinin cüzün karaştı, eç kim aldıga çıkpadı. Men çıktım. Külüştü; «kız da küröş tutabı» deşti. Sarıbay da küldü; külküsü — külküsünün ayagına çeyin sozuldu. Üç kün, üç tün karmaştık deşet; calgan, üç küngö sozulgan emes — birok maga üç cılday sezildi, aga da oşondoy sezilgendir. Akırında belinen aldım, tizesin cerge cetkirdim; koldorun öz ukurugu menen baylap, Celpiniştin çeginen aydap çıktım. Aydap baratkanda cüzümö tükürgüsü keldi, tükürügü öz sakalına tüştü. Oşol kündön beri kegin canıp cüröt; oşol kündön beri kayda barbasın artında baş alamandık, aldında kırgın. Curtka bul baleeni salgan — oşol; tak oşol kündön beri — oşol. Emi aytasıñ: soguşka kir dep. Men soguşka kirüünü senden üyrönmök belem, kaynim? Men karmaştı beşikte emgem.

Ordunan turdu; sootun silkti, şakekçeler bir oozdon şıñgıradı. Iynine ildi, kurun tarttı, çaç örümdörün tuulgasının astına cıynadı. Ottun carıgında döödöy köründü; birok döölördün sert sürü menen emes, toolordun salabattuu sürü menen.

— Barıp ukta, — dedi. — Erteñ — nayza künü. Nayza kününö uykusuz kirgen adamdın kolu kaltırayt.

Külçoro çıktı; birok uktabadı. Uktay almak emes; antkeni Sarıbaydın emne ekenin körgön, al emi körgön adam uktay albayt.

Sarıbaydı körbögön — baktıluu ele. Körgöndör aytıp berçü da, ukkandar işençü emes: toguz pilge mingen deşçü, toguzunun teñ belin maytargan deşçü. Boyu too etegindey, kölökösü bir uruunun curtun capkanday ele. Tonu ok ötpös sır menen tokulgan, astındagı atı ok cetpes tukumdan ele; Tookızıl deşçü al attı — kızıl calduu, közü kanduu bir makuluk. Karşısına çıkkan handardı kımız içkendey içken, ciberilgen elçilerdin başın coldo tüşürgön, çoñ-çoñ koldordu üyürdön bölüngön kozuday tuş-tuşka çaçkan. Talaska kelgeni kırgızdın oçogun öçürüp cattı: keçee tütögön oçok bügün — kül, keçee külgön bala bügün — cetim, keçee kımız tolgon saba bügün — teşik-teşik. Oozu börünün oozunday açılat, açılganda astınan ot çıgat deşçü; kimisi işenet, kimisi işenbeyt ele, birok anı maydanda körgöndör emi baarına işenip kalgan.

Al ötkön cerlerden kabar alıp kelgender bolor ele; kabarçılar aytıp catıp tilderi çalınıp, koldoru kaltıraçu. Bir ayıldı aytışçu: keçinde kırk türkün oçogu tütöçü eken, erteñ menen kırkı teñ — kül. Bir ötkööldü aytışçu: karları kıpkızıl, kızılı cazga çeyin eribeyt eken. Şooruktun elinen kelgen bir kerbendi aytışçu: töölörü cüktüü ketip, cüktörü eesiz kaytıptır. Sarıbaydın aldınan kaçkan kaçkan ele; kaça albaganı tize bükçü, tize bükkönü da kutulçu emes — antkeni Celmoguzdun tukumu tize bükköndü tik turgan menen birdey körüp, eköönü bir kılıçta tüşürçü. «On segiz miñ aalamga dürbölöñ saldı» deşçü karıyalar; cana bul söz başka ar bir baatır üçün maktoo sanalsa, al üçün calgız esep ele, kurgak san ele.

Mına uşul kıstalışta, uşul eñ kara tündö, kayıp aalamınan bir ün keldi.

Adegende cer titiredibi, kök kürkürödübü — eç kim ayra bilbedi. Anan ordonun üstünön, buluttardın içinen bir aykırık çıktı — toolor cañırıgın kötörö albay biri-birine ötkörüp berdi:

— Sürgülö, baldar, sürgülö!

Ayköl Manastın ünü ele bul. Ölümdün narkı öyüzünön, caşıruun kümbözdün cımcırttıgınan üzülüp kelgen. Cana al ün calgız kelgen cok: buluttardın arasınan atçandar

köründü — büdömük, tütündönbü, nurdanbı ayrılgıs, birok attarının tuyak dabışı cüröktöy sokkon atçandar. Eñ aldıda boz calduu arstan Manas; oñ cagında Almambet, sol cagında Çubak, artında celdey uçkan Sırgak; cana art caktarında, kırk cıldızday tizilgen kırk çoronun arbagı. Seytek munu körüp töbö çaçı tik turdu; Külçoro körüp, oyulgan taramıştarının ordunda eski küçtün sızdaganın sezdi; Kuyalı kördü da — sootunun şakekçeleri özünön özü şıñgıragansıdı. Ordodo kimisi cüztömöndöp cıgıldı, kimisi ıyladı, kimisi kılıçın suurup öptü. Karıgan bir koyçu — caş çagında Çoñ kazatka barıp, aman kaytkan — oşol aykırık kulagına cetkende tizesinin ırayı ketti, oturgan cerinen «Ayköl!» dep öksödü: «Ayköl keldi, baldar; Ayköl kulundarın calgız taştagan cok!» Eneler beşiktegi baldarın kötörüp kökkö tostu; körsün, deşti, körsün da neberesine aytıp bersin. Al tünü ordodo korkuu öldü; korkuunun orduna andan alda kança oor, birok alda kança tirüü bir nerse oturdu — karız sezimi. Atalardın arbagı coldoş bolgon; emi bul karmaşta calgız emes ele, al emi calgız emestin kaçuuga cüzü cok.

Seytek boz üyünön çıgıp, asmandı karap turgan. Canına Külçoro keldi; eköö bir azga unçukpay turuştu. Anan bala, közün buluttagı kölökölördön albastan suradı:

— Atamdın atası uşul bele, ake?

— Uşul ele, — dedi Külçoro. — Ünü uşul ele, aykırıgı uşul ele. Men al aykırıktı Çoñ kazattan kaytıp ukkandardan ukkam; ukkandar, deşçü, mından kiyin eç bir ündön korkpoy kalat eken.

— Anda men da mından arı korkpoym, — dedi Seytek; cana aytkanınday boldu.

Oşol tünü ottun canında Külçoro tilin çeçti. Balkim arbaktardın kelişi çeçtirdi, balkim erteñki ölüm ıktımalı; kanday bolso da, cıldar boyu cürögünö kömgön taştarın birden alıp çıgıp ortogo töktü.

— Men, — dedi, — Almambettin uulumun; birok meni çındap östürgön Semetey agamdın kölökösü bolçu. Kançoro ekööbüz oşol kölöködö çoñoyduk; men anı öz bir tuuganım dedim, nanıma ortoktoş kıldım, arkamdı saldım — arkañdı salasıñbı bir tuuganga? Salınat eken. Al arkama emes, buttarımdın taramışına kol saldı. Semetey agam kayıp bolup ketkende men Kıyazdın kolunda kaldım; Kançoro akıl koşkon bıçak taramıştarımdı oydu. Andan kiyin men Külçoro emes elem; Denekul deşti atımdı, kul deşti, küñ deşti. Toguz cıl, ceñe, toguz cıl Kıyazdın ordosuna otun taşıdım. Dalımda otun, butumda sızdoo, cürögümdö — ölgön bir at. Kışında toodon suu cıgaç tüşürdüm, kolum carıldı; cayında kurgak tiken terdim, cüzümö karaştı da eski Külçoronu eç kim taanıbadı. A eski Külçoro kim ele, bir bilişse! Semetey agam menen Ayçüröktü alganı barganıbızda

aldıda men cürçümün; Çıñkoco menen Toltoydun koluna kirgenibizde col açkan men elem. Koñurbaydın karşısına çıkkanıbızda agamdın oñ cagında men turdum; caa caaganda kalkan bolgon, ötkööl karmalganda birinçi kirgen men elem. Kımız tolgon saba kelgende birinçi uurtam meniki ele, ölüm kelgende birinçi kezek meniki ele; çoro degen oşol bolot, men oşondoy elem. Kıyazdın it tukum kişileri munu bilçü emes; bilişse, dalıma otun emes, düynönü da cüktöy alışmak emes. Birok men özümdü taanıdım. Ar bir otun cügünün astında özümö ayttım: sen Semeteydin oñ kolu eleñ, sen Akkula tukumundagı attardı mingen, Koñurbaydın karşısına birinçi çıkkan er eleñ. Unutpa, dedim. Unutpadım.

Ot çartıldadı; eç kim sözgö aralaşpadı.

— Emi, — dedi Külçoro, — oşol toguz cıldın ar bir künü bir kayrak taş boldu; men bul kazattın kılıçın toguz cıl candım. Erteñ maydanga birinçi men çıgam. Eç kim aldıga ötpösün. Adegende men nayzalaşayın, içimde arman kalbasın. Kubatım cetse — ne cakşı; cetpese… — cüzün Kuyalıga burdu, ünü bir azga bala ünündöy içkerdi, — cetpese, ceñe, bizdi sen kutkaz. Seytekti saga amanat kılam; Manastın tügönbös urugun saga amanat kılam. Bul sözdü ant dep bil.

Kuyalı başı menen makul boldu; söz berüügö könbögöndördün oor makuldugu ele bul, anttan bekem ele.

Tak oşol saattarda, karşı öyüzdö, Sarıbaydın ordosunda da ot canıp catkan; birok al ottordun canında ır cok, duba cok, calgız korkuu bar ele. Sarıbay otoosunun aldına çıgıp, öz koluna cana karañgılıktın narkı cagındagı kırgızga aykırıp catkan:

— Atamdı muuzdagan Manas ele! Celmoguz atamdın kanı cerde kalat dep oyloduñar bele? Men al kandı kırgızdan kılın kaltırbay çıgaram! Celpiniş üçün, ar üçün, namıs üçün — taş üstündö taş, iyin üstündö baş kaltırbaym! Beşiktegi böbögünö, koltuktagı kempirine çeyin kıram; Talastın suusun kan menen ılaylap, atın unutturam!

Ünü tündün içinde döönün sert dobulbasınday küñgürödü; öz askerleri da biri-birinin közün karay alışpadı. Antkeni al askerlerdin köbü öz kaaloosu menen kelgen emes; ayıldarınan kamçı menen culunup, ölümgö koy aydaganday aydalıp kelişken. Alardın içinen biröö — ak çaçtuu bir abışka — ottun canında canındagıga şıbıradı: «Bizdin kırgız menen emne doobuz bar? Eginibiz talaada kaldı, uuldarıbız cat cerde ölüp catat». Canındagı coop bergen cok; cooptun kunu Sarıbaydın kolunda — baş ele. Sarıbay ok ötpös tonun dalısınan çeçpey uktaçu; Tookızıldı otoosunun tübünö baylatıp, uykusunda da aybaltasının sabın alakanınan çıgarçu emes. Mına uşunday duşman kelgen ele; cana tañ, kudum uşundan ulam, al ertede agaruuga uyala-uyala kirişti.

✦ ✦ ✦

Söz bütkön; kezek nayzada ele.

Külçoro sarı caaktuu kamçısın külügünün soorusuna bir şiltedi ele — at caasınan boşongon oktoy atırıldı. Eki koldun ortosundagı een boştuk — eç kim basuuga batınbagan oşol acal talaası — bir zamatta calgız atçandıkı boldu. Birok calgız atçan bele? Körgöndör ant içip aytçu: calgız emes ele. Külçoronun oñ cagında cana sol cagında, üstündö cana artında tütündön caralgan attardı mingen kölökölör bar ele. Boz calduu Manas nayza sunup cattı; Almambet sunup cattı, Çubak sunup cattı, Sırgak menen Sergek sunup cattı; Acıbay menen ak sakal Bakaydın arbagı da, eki düynönün ortosunan kol sozup, oşol calgız nayzanın sabına küç koşup cattı. Ceti kabat arbak, bir kabat ten: Külçoro maydanga uşintip kirdi. Şamal kulagında uyulgup catkanda toguz cıldın ar bir künü köz aldınan öttü: otun cüktörü, kamçı izderi, Denekul dep çakırgan oozdor. Baarın nayzanın uçuna toptodu; düynödö eç bir uçtuk temir bir kuldun toguz cıldık kegindey kurç bolo almak emes.

Kolundagı nayza atadan, babadan kalgan ele; Bölökbay usta kuygan sırduu bolot ele. Al usta temirdi duba menen sogup, suusun ant menen berçü; anın kolunan çıkkan uçtuk taştı teşet, askanı carat deşçü. Külçoro bul nayzanı Sarıbaydın ölör cerlerine meeledi: cüröktün başına, koş kabırganın çegine, candın kaalgasına. Tulpardın büt ıldamdıgın, toguz cıldın büt kegin, kırk arbaktın büt kubatın sabına cüktöp saydı.

Nayza doñuzdun denesine tiyip, tak ortosunan bırkırap sındı.

Çart etken ün eki kolgo teñ uguldu. Sırduu bolot kurgak kamıştay sınıp, sınıktarı küngö bir calt etip, topurakka tögüldü. Sarıbay bolso kılt etpey turgan; denesine tiygen nayza emes, caykı keçtin çirkeyi bolgonsudu. Başın cay burup, Külçoronu karadı; al karaganda şıldıñ da cok ele — şıldıñ teñin tapkandın işi.

Külçoronun cürögü bir solk etti, bir kayra bolottondu. Kolun beline alıp bardı; Manastan muras kalgan Zulpukordu kınınan suurdu. Al kılıç boz calduu arstandın belinde Beecinge barıp kaytkan; dalay balbandın töbösündö çagılgan bolup çart etken. Külçoro atın burup kayra kirdi; Zulpukordu eki koldop karmap, döönün moynuna, iynine, kabırgasına çaptı — bir çaptı, eki çaptı, üç çaptı. Kılıç ar tüşköndö uçkun çaçtı; taşka emes, çagılganga çapkansıdı. Acal bul kaapırga dagı ötpödü. Sarıbay bir silkindi; silkingende Külçoronun atı üç kadam teñseldi.

— Çirkey, — dedi Sarıbay. Ünü cerdin astınan çıkkansıdı. — Meni çakkanı umtulgan çirkey.

Anan cindendi. Uçkaşınan çatırday çoñ kolo çokmorun aldı; ekinçi koluna kümüş saptuu aybaltasın karmadı. Birok bagıtı emi Külçorodo emes ele; kanduu közün aldıga kadap, saptardın aldında turgan er Seytekti tapkan. Manastın urugu oşol cerde ele; kıyular tamır oşol cerde ele. Tookızıldı temindi; at atı aytkanday kızıl calın bolup aktı. Sarıbaydın oozu açıldı — börünün oozunday açıldı — cana körgöndör ant içti: al oozdon ört çaçırap, demi tiygen cerde çöptör kuykalanıp cattı. Acıdaar sürü menen aylantı örttöp-caypap, Seytekti közdöy cürdü.

Seytek kaçkan cok. On üçündö tegin bilgen, algaçkı öçün murdu terdey elekte algan er atının başın döögö burup berdi; kalkanın kötördü, nayzasın tüzdödü. Eki koldun ortosundagı boştukta eki at betme-bet kagıştı. Birinçi şiltem döönükü ele: kolo çokmor kök kürkürögöndöy tüştü. Seytek tizginin tartıp, atın solgo sekirtti; çokmor balanın bir irmem murun turgan cerindegi topurakka tiydi da, cerden kazanday or oydu. Döö buruldu, at buruldu; ekinçi şiltem keldi. Bul colu Seytek kaçpadı, tosup aldı: kolo çokmor kalkanga tüştü; kalkan zañgıradı, kol uuydu, at tize büktü — birok Seytek cıgılgan cok. Aybalta abada calınday aylandı; Seytek eñkeydi, balta tuulgasının töbösünön cel bolup öttü. Dagı bir, dagı bir; döö urdu, bala buytadı; döö kürkürödü, bala turuştuk berdi. Eki kol dem aluunu unutup, bul körülbögön küröştü karap turdu: too menen çırpık küröşüp cattı, al emi çırpık sınbay cattı.

Mına oşondo döönün içine börü tüştü.

Sarıbay carık düynögö kelgeni küçünün dubalına urungandı körgön emes; handar aldında tize bükkön, koldor aldında erip ketken. Emi karşısında beşikten çıkkanına az ele cıl bolgon bir caş bala turup, çokmoru aga ötpöy, aybaltası anı tappay cattı. Ceñilbes denesinde, ömüründö birinçi colu, darmanı kaçkanın sezdi; kolunun oorlogonun, demin kıskarganın sezdi. Artka tartılıp bir azga toktodu; özünö özü, eki kol teñ uga turgan ün menen küñgüröndü:

— Meni Teñir urgan go. Beşiktegi balaga küçüm cetpey catat; meni Teñir urgan go.

Anan bul alsızdıktın uyatın, döölördün adatı boyunça, özünön başkadan çıgardı. Açuusun astındagı Tookızılga kustu; kamçını canıbardın kulaktarının ortosuna tüşürüp, kargış caadırdı:

— Cürsöñ bolo, şorduu! Men seni tulpar dep minip elem; körsö bakaga mingen ekemin! Kızıl teriñdi sıyrıp dobulbas casayın seni; ölügüñdü kargaga bereyin seni!

Tookızıl oorugan boydon asman tirep tik turdu; cana oşol möñküü eki koldun çoyulgan cibin üzdü.

Saptar biri-birine kirişti. Adegende eki öyüzdön aykırıktar kötörüldü — bir öyüzdön «Manas! Manas!», ekinçi öyüzdön tilderi aralaş, uruuları aralaş, korkunuçu bir bolgon duuldoo. Anan cer miñdegen tuyaktın astında dobulbastay düñgürödü. Camgırday caa tartıldı; ok buluttarı kündün aldınan kara nöşör bolup öttü. Bilte ot aldı, mıltık gürsüldödü, toolordun cañırıgı düñgürgö düñgür koştu. Onduktardın başçıları orokçodoy orup kirdi; kaçkan okko uçtu, turgan kılıçka cıgıldı. At attan ayrıldı, er erden bölündü; kim dos, kim duşman — çañdın içinde ayrılgıs boldu. Kıyulgan baştar cerde koondoy togolondu; eesiz kalgan mal talaaga çaçıradı, ontop cürgön can köböydü; caradarlar biri-birinin carasın tañıştı, sarı ildetke çaldıgıp sargaygan kol köböygöndön köböydü. Kuyalı al künü kırgındın içinde calınday cürdü; nayzası saygan cerinen kuru kaytpadı, kalkanı capkan çorosun ölümgö berbedi. Külçoro, nayzası sınık, kılıçı mokok, oşondo da saptan çıkpadı; Denekuldun toguz cılın, oşol künü, duşman saptarına bölüp-bölüp tölöttü. Atalardın arbagı da maydandan kem bolbodu: eñ tar cerde, eñ ümütsüz uçurda tütün attuulardın ötkönün, ötkön cerinde kırgızdın beli tüzölgönün körgöndör boldu. Talaa keçke çeyin kan içti; kan içken topurak karaydı.

Tün kirdi; kırgın karañgıda da birotolo tıyılbadı. Ot cagıldı, ölüktör sanaldı; sanagandardın ünü büttü, san bütpödü. Caradar bir cigit koynunan kımız çanaçın alıp çıgıp, canındagı can üröp catkanga sundu; can ürögön içe albadı, kımız eeginen agıp ketti, cigit ıyladı. Bir ene uulun ölüktördün arasınan izdedi; tappadı, tappaganına adegende süyündü, anan tañga çeyin ötkööldördü kıdırdı. Uşunday tün ele; börü da uluuga uyalgan tündördün biri ele. Kanduu tündün ayagında tañ celi soktü; al cel cüz açıştırat, cara kanatat, tirüü kalgandın cürögünö ölgöndördün atın birden şıbırayt. Çolpon çıgış döbödön cark etti; cana tak oşol alagüüm carıkta, eki koldun ortosundagı acal talaasınan calgız bir atçan keldi.

Elçi ele; birok oozu coktoy ele — duduk ele. Ne salam ayttı, ne söz süylödü; calgız kolun sundu. Alakanında alakanday kat bar ele. Seytek kattı aldırdı, okuttu. Cazuu kıska ele, kıskalıgında ele uuluu: karmaşa turgan cerdi bildirip, kün çıkkanda maydanga çakırıp catkan; astında bir sap korkutuu bar ele — karşılaşıña acal cetse, öldüñ deçü.

Duduk elçi kelgenindey ketti. Artında, tañ kızılında, cañı kündün karmaşı açıp catkan kamırday kööp cattı.

✦ ✦ ✦

Kün çıktı; maydan bul colu Kuyalınıkı ele.

Urgaaçı arstan sootun kiyip, tuulgasın baylap, atın eki koldun ortosuna aydap çıkkan. Oşol cerge toktodu; kalkanın nayzasının sabına urdu, üç colu urdu; cana ünü toodon köçkön köçküdöy Sarıbaydın ordosunun üstünö tüştü:

— Men balban Kuyalımın! Kayıpçaldın kızı, Celpiniştin kalkanı, cüzüñö kelgen karmaşmın! Kaarduunun tak özümün; küröş deseñ — küröşkö, ok deseñ — okko, çok deseñ — kararıp küygön çokko çakıram seni, Celmoguzdun tukumu! Kız elem — seni ceñdim; koldoruñdu öz ukuruguñ menen baylap, curtumdan kubaladım. Al künü kaçtıñ; cıldar boyu kaçtıñ; ar kaçkanıñda artıñda örttöngön bir ayıl, muuzdalgan bir üyür kaltırdıñ. Bügün kaça albaysıñ! Bügün eegimdin astındasıñ; karmaş maydanı ekööbüzgö tar kelsin!

Cıldar boyu kuugan duşmanı, akırı, mañdayında ele; Kuyalının köödönü tolup-taşıp, ünündö kubanıçka okşoş korkunuçtuu bir nerse bar ele. Atın kırgız saptarına burdu; al caktagılarga da kereezin kıykırdı:

— Er ölöt — atı kalat! Men bul küröştö ölsöm, «çınıgı balbanıbız öldü» degile, aza kütkülö; birok ümüt üzbögülö! Ümüt üzgön curt eki colu ölöt! Söögümdü Celpinişke emes, Talaska koygula; Manastın topuragında catayın da, Celmoguzdun tukumunun atı atalgan sayın sööktörüm külsün!

Anan atının başın kayra duşmanga burup, cekeme-ceke betteşüünün orduna, calgız, aldıga cıldı.

Sarıbay ordosunun aldına çıktı; çıktı da, küröş tutkan cok. Döönün oozu cayılıp, sert bir külkü köründü:

— Sen beleñ al? — dedi. — Karıgan kız! Çaçına kıroo tüşkön, sözünö casalmalık aralaşkan karıgan kız! Men seni menen emnege karmaşmak elem? Menin doom — handar menen, menin öçüm — Manastın tukumu menen. Bar, cün iyir; bar, kazan kaynat. Kuyalı imiş! Kayıpçaldın kızı imiş! Men toguz pildin belin maytargan Sarıbaymın; kız-kelin menen küröşö turgan künüm cok.

Birok kordogon ündün tübündö içke bir caraka bar ele; kunt koygon kulak ukmak. Antkeni Sarıbay unutkan emes — döölör ceñilüünü unutpayt, calgız kömüp koyot. Celpiniştin çeginde öz ukurugu menen baylangan bilekterinin sızdoosu uşunça cıldan kiyin da camgırluu tündördö kayra kozgolçu. Oşonduktan küröş tutkan cok; oşonduktan «karmaşa turgan sebebim cok» dedi. Sebep bar ele, eñ çoñunan bar ele; birok al sebeptin atın atoo — ceñilüünü körünön kazıp çıgaruu ele.

Maktandı; maktanıp catıp kolu kamçıga ketti — birok kamçı Kuyalıga emes, öz koluna tüştü. Kalıñ askerin kordop aydadı; saptarga kamçı çaba-çaba, ölgüsü kelbegendi ölümgö, kırgısı kelbegendi kırgınga aydadı. Cana kırgın ulandı: Sarıbaydın koldoru kırgızga, türkkö ayoosuz salındı; ayıldar örttöndü, ötkööldördü kan bastı.

Er Seytek döbödön karap turgan; caş cüzündö caşınan uluu bir esep bar ele. Canındagılarga buruldu; ünü akırın, birok tarazası oor ele:

— Talas — oñoy cer emes, — dedi; — oñoy cer bolso atam Manas bul cerge ordo kurbayt ele. Kuyalı ceñem ayal, birok oñoy er emes; anı ceñil körgön doñuz munun kunun üyrönöt. Birok biz da közübüzdü kekke tumandatpaylı: Celmoguzdun uulu — cönököy arstan emes. Nayza sındı, Zulpukor kespedi; demek bul duşman temir menen emes, acal menen ölçöşöt. Kazattı oşondoy kuralı: curt ölümdün kataalınan korgolsun — ayal, bala, karı too tarapka çeginsin; oñ kanat ötkööldü karmasın, sol kanat — suunu; maydan cekeme-cekelerdiki bolsun.

Aytkanınday kuruldu. Ayaldar, baldar, ak sakaldar Keñ-Koldun too tarabına çegindi; oñ kanat ötkööldün oozun, sol kanat suunun keçüülörün karmadı. Kuyalı maydanda kaldı; Külçoro sıngan nayzasının orduna cañısın suragan cok — «sıngan menin nayzam emes, anın sıykırı bolsun» dedi da, caası menen kılıçın kurçandı. Cana tak kırgındın ortosunda eç kim kütpögön bir kaalga açıldı.

Duşman saptarınan bir bölük bölündü; başında Sarıbay aydap kelgen koldun kayrattuusu, atı elge taragan Çañdayak bar ele. Kuralın kele elekte ele cerge taştagan; atınan tüşüp, er Seytektin aldında kol kuuşurup, tizesin topurakka koydu:

— Kolgo tüşkön kuldarbız, — dedi; — bir kaşık kanıbızdı keçirgile. Biz egin egip, can bakkan bir elbiz; Sarıbay bizdi curtubuzdan zorduk menen culup, kamçı menen aydap keldi. Ölbögön uulubuzdu ölümgö, küybögön ayılıbızdı örtkö — al aydadı; büt künöö anın moynunda. Künöösüz eldin kanına kirbe, er Seytek; öltürböy aman koysoñ, terebiz tuuñ bolot, oçogubuz oçoguña tütöyt; ant bolsun, nanıbız menen tuzubuzdun üstünö ant bolsun.

Seytek bul ak çaçtuu, çarçagan cüzdüü kişini uzakka karadı; anın cüzünön öz curtunun cüzün kördü — aydalgan, korlongon, künöösü calgız coldun üstündö bolgonu bolgon eldin cüzün. Kolun sunup, Çañdayaktı cerden turguzdu:

— Tur, — dedi. — Manastın tukumu kol kuuşurganga kılıç çappayt. Kanıñar keçirildi; ayılıñar ayılıbızdın canına konsun, kazanıñar kaynasın. Birok bilgile: keçirilgen kan satılsa, eki ese agat.

— Satılbayt, — dedi Çañdayak; cana oşol künü Sarıbaydın kolunun bir kanatı ünsüz erip cok boldu.

Emi esep calgızdap kalgan; pardalar birinin artınan biri tüşüp, maydandın ortosunda eki gana kölökö kalgan ele: zulumu koyuu bir doñuz cana on üçündö er bolgon bir bala. Seytek atının basmayılın öz kolu menen tarttı; tuulgasın bayladı; Külçorogo, Kuyalıga, tirüü kalgan çorolorgo birden karadı — koştoşkondoy emes, amanat tapşırganday karadı. Anan ünün kötördü; al ün emi bala ünü emes ele, Talastın askalarındagı Manastın ününün cañırıgı ele:

— Atam Manas Beecinge baratıp tagdırın tarazalagan emes; agam Semetey Koñurbayga çıgarda kündörün sanagan emes. Men sanamak belem? Tagdır cetse — ölöyün; küç sınaşıp köröyün! Bul doñuz menen cekeme-ceke çıguu — menin moynumda; Manastın uruguna kol salgan — uruktun tak özün karşısınan tapsın. Ant bolsun: bul maydandan ce öçümdü alıp kaytam, ce atımdı curtuma estelik kılıp kaltıram.

Kırgız saptarı uşul uçurda tolkup ketti; kimisi ıyladı, kimisi kıykırdı, karıyalar kol cayıp bata berdi: «Kıdır coldoşuñ bolsun, çiltender kanatın caysın; atañdın arbagı aldıñdan cürsün, uulum!» Kança kündön beri ıylagandı unutkan eneler al künü kayra ıylagandı üyröndü; kança kündön beri ümüttü kömüügö kamıngan curt ümüttün on üç caşar balanın iyninde tik turganın kördü. Kuyalı atın Seytektin canına aydap, akırın ün menen calgız uşunu ayttı: «Men uşul cerdemin». Külçoro sıngan nayzasının sabın dagı ele kolunda karmap turgan; al saptı öydö kötördü — sıngan, birok taştala elek bir anttın belgisindey.

Karşı öyüzdö Sarıbay bul anttı uktu. Uktu da, içindegi oşol caşıruun börü dagı bir colu kıymıldadı; birok döö börüsün açuusu menen muunttu. Tookızıldın tizginin kere tartıp, canıbardı burdu; ok ötpös tonu küngö bir iret karañgılıktay caltıldadı. Oozu açıldı — börünün oozunday, cardın oozunday açıldı — cana astınan ot çaçıradı; demi maydandın çöptörün alıstan ele kuykaladı. Kümüş saptuu aybaltasın karmadı; al karmaganda toguz

pildin maytarılgan beli, öçürgön bardık oçoktoru, muuzdagan bardık baştarı bar ele. Tookızıldı tört ayaktatıp çaptı.

Kızıl at kızıl calın bolup maydanga aktı; tuyaktar üzgön topurak kara camgırday abada ilinip kaldı. Seytek da atın aldıga saldı. Eki çañ bulutu biri-birin közdöy cürdü; eki kol, eki öyüz, eki düynö demin içine kattı. Asmanda, buluttardın artında, boz calduu bir kölökönün atın temingenin körgöndör boldu; «Sürgülö, baldar, sürgülö!» degen oşol aykırık — kimge cüröktördö gana, kimge çın ele — dagı bir colu cañırdı.

Aybalta abada aylandı; kün anın kümüş sabında akırkı colu çagıldı. Cana eki kölökö, maydandın tak ortosunda, biri-birine ceteerine az kalgan ele.

41-BÖLÜM

ÖÇKÖN KUYUN CANA AK SAKALDIN BATASI

Talastın taştuu öröönünö oşol tañda kün çıkkan cok. Çıksa çıkkandır, birok anı eç kim körbödü; antkeni çıgış betten topurak-tozoñ bulutu kötörülüp, asman menen cerdi birge tigip saldı, şaşke maal alakölökö karañgıga aylandı. Cılkılar azınap kaptaldarga kaçtı, boz üylördün kiyiz eşikteri birin-serin açıldı, ak sakalduular bosogogo çıgıp, közdörün koldoru menen kalkalaştı. Tozoñ bulutunun içinen adegende attın kişenegeni uguldu; cok, al attın kişenegeni emes ele, kudum bir too cötölüp catkanday ele. Anan bulut carılıp, Tookızıl köründü, üstündö celmoguz tukumunan bütkön Sarıbay.

Celmoguzdun uulu ele Sarıbay; enesi döö, özü balee. Baskan cerinde han kaltırbagan, nayzasının uçunda dalay ataktuu baştı çirite, ayıldardı örttöp, cılkılardı aldına salıp aydagan neme. Kalkanı toguz ögüzdün terisinen, sootu kara temirden, cürögü taştan katuu ele. Talaska aylana-tegerene cetip kelgen, colundagı handardı orup ötkön; emi Manastın curtunun bosogosunda turup, töşün koygulap kıykırıp cattı:

— Manastın tukumunan kalganı bolso, çıksın aldıma! Semetey sır boldu deşet; uulu bar imiş, bala imiş. Bala bolso beşigi menen ezem, er bolso mürzösün uşul cerge kazam!

Bul söz ayıldan ayılga kara cel bolup soktu. Kimdir bir cigit atına umtuldu, kimdir bir enenin tizesinin şayı ketti. Ordodo oturgan Seytek, on üçtögü bala, birok boyu erden uzun, köz karaşı bürküttön kurç, bul kıykırıktı ugup ordunan oor-basırık turup keldi. Eç kim eç nerse degen cok; deştin kaceti da cok ele. Külük Kulansur eertteldi, ak soot kiyildi, Manastan kalgan ak selde başka çalındı. Ayçürök uulunun cüzünö karadı; köz karaşında korkunuç da bar ele, kuu tukumuna taandık salabat da bar ele. Calgız mınday dedi:

— Atalardın colu açık bolsun, közümdün karası. Calgız barbaysıñ; ölgöndör seni menen barat.

Seytek al maalda bul sözdü tüşüngön cok. Kiyin tüşündü.

Maydanga çıgıp bara catkanda col boyu el tizilip turgan; kimisi ünsüz duba okup, kimisi etegine, üzöñgüsünö kolun tiygizip cattı, ırım bolsun dep. Bir karı ene coldun ceeginde ak coolugun çeçip asmanga bulgalap, kargıldangan ünü menen kıykırdı: «Manastın colu — coluñ, Manastın kutu — kutuñ bolsun, kulunum!» Seytek burulup karadı; oşol enenin közünön özünün ötüp ketken ata-babalarının baarın körgöndöy boldu. Kulansurdun tizginin tarttı, başın aldıga berip, maydanga tüştü.

Kulansur menen Tookızıl maydanda betme-bet kelgende cer bir silkinip aldı. Eki tulpar biri-birine köz melcigen alıstan karaştı, kulaktarı kılıçtay tikçiydi, anan eköö bir dem menen kozgoldu. Nayzalar adegende töşkö sayıldı; kara temir soot tilim-tilim sögüldü, Seytektin ak sootunun çeti carıldı, birok uçtarı etke cetken cok. Ekinçi kaçırışta nayzalar tak ortosunan kars-kars sınıp, sınıktarı asmanga ırgıdı. Baltalarga carmaştı; balta baltaga tiygen sayın uçkun caadı, sabı üzüldü, mizi mokodu. Kılıç kılıçka keldi; kılıçtar da çıdabadı, küzdün muzunday bırkıradı. Kural tügöndü, kıcır tügönbödü. Arkan ırgıtıştı, bilek tolgoştu, at üstündö biri-birin eerden culup aluuga dalbas uruştu; üç kün, üç tün — ne Sarıbay Seytekti solkuldata albadı, ne Seytek Sarıbaydı ordunan cıla albadı.

Kim körsö tañ kalmak; ebegeysiz celmoguz uulu, too tulku balban, bir balanı ceñe albay cattı. Birok maydandın çetinde turgan karıyalar başka nerse körüp turuşkan. Kırgıldın tukumunan kalgan bir karı mergençi közün kısıp, caştuu közü menen kübürödü:

— Karagılaçı, balanın oñ cagında bir boştuk bar, al boştukta bir kölökö bar. Ak sakalduu biröö eteginen karmap, nayza tiye turganda tartıp ciberet. Canında dagı eköö bar;

biri kara toru, colbors karagan, biri keñ dalıluu, ay cüzdüü. Artında kırkı katar tüzülgön karaan turat.

Kimisi munu Kıdır dedi, dubana keyiptengen Kızır dedi; kimisi Manastın arbagı dedi, Almambet menen Çubak kırk çorosu menen neberesine coldoş boluptur dedi. Körünbögön bir kol, körüngön bir balanın canında salgılaşıp catkan. Sarıbay da munu sezdi. Nayzası kuru ketken sayın, baltası abanı orup ötkön sayın içine bir bülük tüştü. Karşısındagı bul et menen söök emes ele; bul — ölüüsü-tirüüsü menen bir curttun bütündöyü ele. Ceti colu kaçırdı, cetisinde teñ kolu kuru kayttı. Akırında Tookızıldın tizginin tartıp artka çegindi da, ter menen kanga çılanıp, açuusunan köbürüp kıykırdı:

— Ey bala! Sende bir sır bar, men bilbegen. Ceti kün möönöt ber maga. Ceti kündün ayagında ce senin başıñ menin eerimde, ce menin başım senin nayzañda!

Seytek entigip turgan; koldoru korgoşunday oorlop, sanınan sızgan kan üzöñgünü nımdagan. Birok ünü titiregen cok:

— Möönöt — erdin sözü, berdim. Ceti kündön kiyin uşul maydanda bol. Kelbeseñ, artıñdan baram; cerdin tübünö kirseñ da oşol cerden taap alam.

Maydan taragakda Seytek ordogo kayttı; kaytarı menen tizeleri boşop, kırk cerinen sızdagan denesin kiyizderge taştadı. Ayçürök uulunun caraattarın öz kolu menen tañdı; kaynak kımız menen aarçıp, too çöptörün cançıp bastı, sarı may süyködü. Tañıp catıp da ıylagan cok; kuu tukumunan bütkön ene ıylabayt, erinderi gana kıbırap, duba kılat. Ceti kündün ar tünündö uulunun baş cagında oturup, uykusun küzdü; uktagan cüzgö karagan sayın birde Semeteydi kördü, birde Manastı, birde uşul on üç caştagı çırpıktay balanı.

Sarıbay kayra tartıp ketti, kara kapçıgaydın oozuna çatır tikti. Altı kün alp uykusuna cattı; kanday uyku deseñ — demi çatırdın kiyizin celkendey köptürüp-tüşürüp cattı. Tookızıl koyo berildi, kırk kulaç cayıtta ottop, es aldı. Altınçı kündün tünündö Sarıbay oygondu; oygonoru menen içindegi uu kayra kaynadı, caraattarı kırtış emes, kek baylagan ele. Cetinçi kündün tañında sootun kiyip, kırgınga kamındı. Oşondo karoolçulardın döbödögü dobulbası düñ-düñ kagıldı; kuturgan baatırdın cekege maydanga kaytkanın bütkül curtka car saldı.

Oşol dobulbastın ünü menen Talastın cürögü oozuna tıgıldı. Antkeni Seytektin caraattarı ali ayıkkan emes ele; bilegi nayza karmaganga karmayt, birok iyindegi carık ar kıymılda kayra kanap turgan. Caş baatır eldi cıyıp, ordonun aldına turdu, dartın caşırgan cok; er kişi dartın caşırbayt dedi:

— Ey Manastın curtu! Kalp aytpaym: kolum çarçañkı, caraatım tirüü. Maydanga dagı çıgam, ölümdön kaçtı deşpesin; birok bügün çıksam, curtumdu cetim kaltıram go dep korkom. Arañarda cürögü menikinen tirüüröögü bolso — maydan anıkı. Bolboso atımdı alıp kelgile.

Kalıñ el tuncuradı. Balbandar aldın karadı, ataktuu mergender sakalın çoyguladı. Sarıbaydın atı askaday bolup baarının töşünö oturup algan. Añgıça kalıñ eldin artınan bir kıymıl boldu, katarlar carılıp, aldıga bir atçan çıktı da, körgöndördün tili baylandı: Celcetpes attuu kara külüktün üstündö bir kız oturgan. Kayıpçaldın kızı Kuyalı ele bul; dalısı erkektin dalısınan keñ, beli kayıñday içke, çaç örümdörü kamçıday coon. Kiçinesinen ele kulak kulpuga atagı ugulup cürçü: toodo ayuu muuntuptur, kürösştö er cıgıptır, oluyalardan bata alıptır deşçü. Atın Seytektin aldına sürüp, iyilgen cok, tüptüz süylödü:

— Han uulu, cürögüm tirüü, birok senden artıkmın degenden emes; caraañ cürögüñdö emes, iyniñde bolgondon. Maydandı maga ber. Tigi doñuz tukumunun başın ce men cerge cayam, ce kanım senin kanıña koşulat — eköö teñ maga toy.

Kalıñ elde bir duuldoo cürdü; kimdir biröögö bolçu iş emes ele bul — ayal kişi celmoguz uuluna karşı kantip turat. Birok ak sakal Bakay, sakalı kuunun töşündöy agargan kart Bakay, tayagına tayanıp aldıga keldi, Kuyalının közünün içine karap turup başın iykedi:

— Bul kızdın mañdayında nur bar. Arstandın urgaaçısı da arstan. Manastın curtunda er bolgon maydan alat; erdik sakalda emes, cüröktö.

Seytek oşondo çeçimin çıgardı. Ordogo kişi ciberip, kırk kabat kiyizge orolgon, kırk cıldan beri eç kim kol tiygizbegen bir amanattı aldırdı. Orooloru çeçildi; içinen Karasaat çıktı — Manastan muras sırduu nayza. Anı kezinde aksak usta Bölökbay sokkon; bolotuna cılandın uusun koşup, suusun kara bulaktan berip, üç kün, üç tün oçoktun başınan cılbay iştetken. Tiygen caratı ayıkpas, teşken sootu kayra bütölbös nayza ele. Seytek nayzanı eki koldop kötörüp, Kuyalıga sundu:

— Atamdın kolu bul nayzanı karmagan, atamdın arbagı bul temirge siñgen. Al, saga tartuum bolsun. Uçunda ata-babamdın öçü, sabında curtumdun ümütü bar. Coluñ açık, bilegiñ taş bolsun, arstanım.

Kuyalı nayzanı aldı; algan cerde Celcetpes bir iret asıy tura kaldı — kötörgön cügünün salmagın at da bilgendey ele.

Maydanga cetkende Sarıbay adegende küldü; kanday küldü deseñ — külküsü örööngö urunup kayra kayttı.

— Kırgızdın erkegi tügönüp, kançıgın salıp ciberiştibi aldıma? Kayt, çaçı uzun; seni öltürüş maga uyat, saga obal!

Kuyalı coop bergen cok. Cooptu Karasaat berdi: birinçi kaçırışta Sarıbaydın kalkanının toguz kabat terisin kagazday teşip, kara soottun iyin boosun üzüp, etine tişin batırdı. Celmoguz uulu oşol künü birinçi colu öz kanın kördü cana oşol künü birinçi colu külküsü tıyıldı. Andan arkısı kıyamat boldu. Kündüz salgılaştı, tündö at sergitişti; ertesi kayra salgılaştı. Tookızıl menen Celcetpes biri-birinin moynun tişteşip, tuyaktarı menen cer oyuştu. Sarıbay toodoy basıp kiret, Kuyalı seldey ıgıp, buytap, aylanıp-aylanıp sayıp cattı. Kız ar keç ayılga kaytkanda sootunun içinen kan tögülüp, ar tañ zaar menen kayra kurçanıp çıktı. Bir keçte Seytek, tañgıçtarı tañılıp catkanda canına barıp, çekesindegi terin sürttü:

— Cetişet deseñ ayıp emes, arstanım. Maydandı kayra alam, caraatım ayıktı.

Kuyalı küldü; külküsü çarçañkı, birok közdörü çok ele:

— Han uulu, men toodo ayuu menen alışkanda cetişet degen emesmin, doñuzga aytmak belem? Karasaat kandı bir tattı; sırduu temir tatkan kanın cerde kaltırbayt. Sen curtuñdu kara, maydan meniki.

Üçünçü kün, törtünçü kün degende doñuz çarçay baştadı, oor tulkusu öz kekine cük bolo baştadı. Kuyalı munu kördü; mergendin kızı ele, olconun demi kıskarganın bilçü.

Beşinçi kündün beşiminde Sarıbay akırkı küçü menen kaçırdı, baltasın kötördü; kötörgön zamat koltugu açıldı cana Kuyalı kütüp cürgön oşol bir dem açıgında Karasaattı bütkül tulkusu menen, bütkül tukumunun kegi menen saydı. Sırduu temir kabırgalardı açıp, boorgo kadalıp, arkadan başın körsöttü. Sarıbaydın ökürgönü Ala-Toonun karların titiretti. Cana oşondo körülbögön nerse körüldü: Kuyalı üzöñgügö tayanıp öydö boldu, nayzanın sabınan karmadı da, too tulku celmoguz uulun, boorunan ötkön temirdin uçunda, cem baştıgın kötörgöndöy asmanga kötördü. Bir azga oşondoy karmap turdu; asman kördü, cer kördü, eki kol kördü. Anan silkip cerge çaptı. Tozoñ basıldı, Sarıbay kayra kıymıldagan cok.

Arı caktan Sarıbayga eerçip kelgen tokson balban kaapır, başçısının kulaganın körüp kaçmakka kamındı; birok Talastın cigitteri coldorun eçak kesken ele. Kaçkanı kubalandı, karşılık kılganı kıyratıldı. Sarıbaydın kara tulkusun bölüp-bölüp otun üymögünün üstünö

taştap, ört koyuştu; calın üç kün küydü, külü asmanga sapırıldı, şamal al küldü alıp, eç kim bilbegen çöldörgö çaçtı. Kayra tirilbesin dep, curttun üstünö kölökösü tüşpösün dep.

Curt ceñildedi; kantip ceñildebesin. Kança aydan beri döbödögü karoolçular uktabagan, eneler baldarın too koktularına caşırgan, maldar cayıtka korkup-ürküp cayılgan. Emi oşol kara bulut taragan ele; kaçkanı kayttı, caşınganı çıktı, ayıl ayılga koşuldu. Oşol tünü Talasta cagılgan ottordun sanına cıldızdar suktandı. Kımız çara-çara aylandı, koylor soyuldu, ırçılar komuz aldı. Kuyalını ak kiyizge oturguzup kötörüştü; atı bir kündö talaanın tört tarabına düñ boldu: urgaaçı arstan deşti, Karasaattın eesi deşti. Seytek anı oñ cagına oturguzdu; eki caş — biri celmoguzdun kanın, biri handardın kanın tökkön — ottun başında katar oturuştu, el karagan sayın cürögü östü.

Birok şattıktın çetinde, ottordun carıgı bütkön cerde, kart Bakay calgız turgan. Kuuday agargan sakalı töşünö tüşkön, közdörü calında, birok köz karaşı alısta-alısta ele. Erinderi kıbırap cattı; kulak salgan bolso, bir dubanı ukmak — kubanıç dubası emes, koştoşuu dubası. Bir doordun eşigi cabılıp bara catkan cana al eşiktin kıçırın calgız uşul karıya ugup turgan.

✦ ✦ ✦

Toydun cetinçi künündö söz Bakayga tiydi. El tegerek boldu, ot ortogo alındı, karıya ordunan turdu. Anı bilbegen cok ele: kuuragandı kögörtkön, alakan caygandı muratına cetkirgen oluya karıya; Manastın akıl atası, Semeteydin col başçısı, eki muundun çınarı. Koldorun asmanga caydı; caygan zamat şamal basılıp, ottun calını tüptüz kötörüldü.

— Caratkandın birdigine sıyındım, — dedi. — Seytek, közümdün nuru, Manastın kanı! Kuyalı, curttun kalkanı, arstandardın urgaaçısı! Batam eköööñörgö, kıyamatka çeyin solkuldabay tursun. Duşmanıñardın colu tar bolsun, dosuñardın dastorkonu keñ bolsun. Mingen tulparıñar müdürülbösün, kurçangan temiriñer sınbasın. Manastın arbagı aldıñardan bassın, kırk çilten oñ cagıñarda, Kıdır sol cagıñarda bolsun, pir Bahaudin arkañardı koldosun. Sen, Seytek, kara kıldı kak cargan adil han bol; alsızdın kargışın alba, küçtüünün aldında iyilbe. Kuuragan baş bolsoñ kögör, coldo kalgan bolsoñ maksatıña cet. Oomiyin degile, baldarım!

Miñdegen oozdon çıkkan oomiyin Talastı tolturup, Keñ-Kolgo urunup kayttı. Ayaldar ıylap cattı; emnege ıylaganın surasañ, bilişmek emes. Cüröktörü bilip turgan.

Antkeni batanın artınan calgan düynönün opasızdıgı cüzün körsöttü. Oşol kıştan çıgıp bara catkanda adegende Bakay colgo tüştü; oorubadı, cıgılbadı, cön gana bir tañda ak boz atın suradı, cüzün kıbılaga burup, «meni barsa kelbes cerge çakırıp catışat, baldarım» dedi da, közün cumdu. Artınan, karlar erip Talas taşkında, Külçoro amanatın tapşırdı; dalı söögü oyulgan, kulduk körgön, kiyin kayra arstandangan Külçoro, Semeteydin oñ kolu, Seytektin col atası, bir tünü tüşündö agasın kördü, «meni kütüp catışat» dedi, tañga çıkkan cok. Cana cay kele elekte erdin enesi Kanıkey, kün körgön, kün körsötkön Kanıkey, uulunun uulunun uulun kuçagına alıp cıttagandan kiyin, «emi közüm artta emes» dep cüzün dubalga burup, kayra burulgan cok.

El Ala-Toonun kök cal arstandarınan uşintip birinen sala biri acıradı. Aza çoñ boldu; boz üylördün aldında ak cooluktuu eneler burkuradı, cigitter attarının calına cıgılıp ıyladı. Üç mürzönün başında üç iret kırkı berildi, ırçılar üç markumdun başında üç ömürdü başınan ırdadı. Kanıkey eskerilgen sayın ötkön kündör tilge keldi: Abıke menen Köböştün çıkkınçılık kılgan tünü beşiktegi Semeteydi koynuna katıp Talastan Buharaga kaçkanı; taştı cazdık, kardı cuurkan kılganı; Temirkan atasının bosogosuna cetip, uulun teginen beykapar östürgönü. Manas menen Akun handın eski kudalıgı eskerildi; eki handın baldarı törölö elekte ele, Koşoy menen Bakaydın kübölügündö bel kuda bolup ant baylaşkanı, «senin kızıñ bolso menin uuluma» degeni sözgö tüştü. Ayçüröktün atı ataldı; ak kuu kebin kiyip car izdegen peri kızının dañkı, Kökötöydün oşol elge dastan aşı, Bokmurun kazdırgan toy cana oşol suluuluktun ayınan Koñurbay çıgargan eski çataktar karılardın oozunda kereezdey kayra aylandı. Bir kart ırçı komuzunun kılın kagıp, Kanıkeydi mınday coktodu: «Kara tündö col bilgen, kırk camaaçıda iz bilgen; taş cazdanıp, kar töşöngön, uul üçün can tiştegen; Temirkandın bosogosunda ar cutup, baş iybegen; kelinderdin başçısı, cigitterdin enesi, ak cüzdüü Kanıkey, sen ketkende Talastın suusu bir kemidi». Ukkandardın içinde ıylabaganı kalbadı; cigitter da caşın sakalına agızdı, aarçıganga uyalgan cok. Ölgöndör eskerilgen sayın tirilip, tirilgen sayın cüröktör küyüp da, bekemdelip da cattı.

Kırkınçı kündün ayagında azanın çetinen bir söz kötörüldü; adegende bir oozdon, anan cüz oozdon:

— Buura ölsö taylak bar, börü ölsö Seytek bar!

Seytek oşol künü elinin aldına çıktı. Kara aza kurun çeçip, ak kur bayladı, ünü örööndü kaptadı:

— Ey Manastın curtu! Atalarıbız ketti, izderi kaldı; biz oşol izdin üstündöbüz. Ant içem: bölüngöndü biriktirem, çaçılgandı cıyam. Kırgızdın bir ayılının otu öçsö, al ot menin

oçogumdan cagılat. Alsızdın arkasınan toygon bolsom, nanım közümö tursun. Birimdik bolgula; birimdigi cok curttu börü emes, öz kölökösü ceyt.

Oşondon kiyin kırgız eli cıyıldı; Çüydön, Keñ-Koldon, tee Sır-Darıya boyunan, Ala-Toonun arı cagındagı koktulardan ayıl-ayıl, uruu-uruu bolup kelişti. Ak sakalduular baş koştu, üç kün, üç tün keñeşildi; birok keñeştin ayagı başınan belgilüü ele, antkeni cüröktör eçak çeçken: Seytek han kötörülmök. Anı ak kiyizge oturguzup toguz colu asmanga kötörüştü, altın takka çıgarıştı, eki tizgin, bir çılbırdı koluna tapşırıştı; «curttun tizgini sende, çeçimi sende» deşti. Tokson ak boz bee kurmandıkka çalındı, kanı cerge, dubası kökkö berildi. Kazandar asıldı, et toodoy üyüldü, ant baylandı: han eline adildik menen, el hanına ak kızmat menen ant içti; ant buzgandın oçogu öçsün deldi — ölbös ant uşintip baylandı.

Toydun ayagında eñ karılar Seytekti orto ortogo alıştı. Içinen biröö, cüz caştı aştagan bir kart, kolun caş handın iynine koydu:

— Han uulum, tagıñ kut bolsun; birok bil — tak töşök emes, tikendin üstü. Tört tarabıñ duşman: çıgışta kıtay bukturmada, Beecindin kegi bütpöyt; kalmak çekte tiş kayrayt; solon menen şibe uçur añdıyt. Atalarıñ bul curttu kan menen algan, sen ter menen karma. Curttun cügün al iyniñe; oor, birok bul cüktü kötörbögöndün arkasına kün tiybeyt.

Seytek iyilip, karıyanın kolun çekesine takadı:

— Cük — iynime, ant — moynuma, — dedi. — Kötöröm.

Cana asman bul sözdü ukkansıdı; oşol cılı Talas menen Keñ-Kolgo bereket caadı. Çöp tizeden emes, üzöñgüdön biyik östü; beeler egiz kulundadı, koydun sütünön saaçu çarçadı. Mergençi kuru kaytpadı, egin kapşıtı cok toldu. Karılar «cer cüzünün soorusu uşul cer» deşti; «añı aldında, malı artında, suusu bal, taşı cazdık». Adil handın dooru uşintip açıldı: kara kıl kak carıldı, alsızdın akısı küçtüünün kolunan alındı, col torogondun colu toroldu. Boz üylördün tütünü tüptüz kötörüldü; tüptüz çıkkan tütün — tınç cüröktün celegi. Seytek ar tañ agara elekte turup, ordonun aldında dooçunu ugup, kırk sözdün içinen çındıktı bir karaganda tandap alçu. Keçkisin karıyalardı dastorkonuna alıp, atalarının kündörün surap, ugup catıp közün cumçu; antkeni bilçü: ötkönün ukpagan han keleçegin körö albayt. Kuyalı curttun kalkanı boldu; çek ara boyun al kıdırıp, coldon çıkkandı al colgo salçu. Atı ugulganda taloonçu toptor colun burçu, «al curtta urgaaçı arstan bar» deşçü.

✦ ✦ ✦

Oşol berekelüü cıldardın birinde Seytektin çorolorunan Akcoltoy tüştükkö, uçtagı ayıldarga kabar alıp cönögön. Kaytar coldu kıskartam dep suusuz talaaga buruldu; burulganı menen baleege kabılganı bir boldu. Kum deñizinde kuduktar kurgap, çöptör kuykalangan ele. Üç kün cürdü, suu tappadı; törtünçü künü aldındagı tulparı, tili bir karış salañdap, çögölödü da, kayra turbadı. Akcoltoy atının başın tizesine alıp ıyladı; er kişi atına ıylayt, ayıp emes. Anan eerin dalısına salıp, cöö col tarttı. Kün töbödön nayzaday sayılıp, kumdun tamanın kuykalap turdu. Közü karañgılap, tizesi boşodu; kömkörösünön cıgılganda erinderinen bir gana söz çıktı:

— Atalar… col…

Közün açkanda bir kölökönün astında ele cana kölökönün eesi — ak kiyimçen, nur cüzdüü bir karıya, başında ak kiyiz kalpak, kolunda tayak — aga bir ayak suu sunup turgan. Kaydan keldi, çöldün ortosunan suu kaydan çıktı; suraganga diti barbadı. Içti; içken sayın tamırlarına can cügürdü. Karıyanın artında eki külük turgan; kanday attar deseñ — körgön kişi kayra cılkıga karay almak emes: calı cibekten uzun, közdörü çoktoy, turuştarı toodoy. Biri kula tüstüü, biri kulun cündüü.

— Korkpo, cigit, — dedi karıya; ünü salkın bulaktay ele. — Coldo kalganga cetişüü — bizdin iş. Bul eki külük peri tukumunan; beesi Kaptın arı cagında kulundagan, calın cel taragan. Kulunsur seniki, min, kanattansın. Kulansurdu bolso hanıña, Seytekke amanat kılam; özünün Kulansurunun tukumu, sırı bir, mından arı baskan ceri taygılbayt, bargan colu adaşpayt.

Akcoltoydun tili oşondo gana çeçildi:

— Sen kimsiñ, ata? Atıñdı bileyin, duba kılayın.

Karıya küldü; külgöndö çöldün üstünön bir salkın öttü.

— Atımdı coldo kalgandar bilet, — dedi. — Saga dagı bir amanatım bar. Al bul kattı, koynuña kat, hanıña cetkir. Kap toosunun arı cagınan, altın şaardan kele catat; cazgan — cazmışın cazdırgan bir kız. Cana al bul tüyünçöktü: içinde bir şakek bar, bir ok ötpös çepken bar, bir da Zulpukor bar; kim ciberse, köñülü menen cibergen. Coluñ açık bolsun, cigit. Hanıña ayt: nasip öz butu menen kele catat, tosup algandı bilsin.

Akcoltoy adegende tüyünçöktü açıp karadı; karabasa cürögü çıdamak emes. Şakek mancalardın arasında birde körünüp, birde cogolup cattı, taşı tün carımındagı cıldızday ele. Çepken kolgo ceñil, közgö oor ele; tokugandın kolu adam kolu emes ekeni körünüp turdu. Al emi Zulpukor: kını kara, sabı ak, suurganda cüzündö suuday bir carık cügürdü; Akcoltoy köpkö karay algan cok, kınına kayra saldı — anday temirge uzak karoo pende kişige oor kelet. Akcoltoy çögölöp cerdi öptü; başın kötörgöndö karıya cok ele. Kumda izi da cok, kölökösü da cok. Calañ eki külük turuptur cana alısta, azır ele kurgak catkan cerden bir bulak kaynap çıgıptır. Oşondo Akcoltoy kimdin kolunan suu içkenin tüşündü; Kıdır ele bul, coldo kalgandın coldoşu, Oluya Karıya. Dagı bir iret cerge cıgıldı, anan Kulunsurga mindi; at birinçi kadamında ele kuş boldu, talaa buttarının astında türülgön kiyizdey agıp öttü.

Kattı cazgan — Kap toosunun arı cagındagı altın şaardın han kızı Akbermet ele; peri tukumunan, suluulugu küngö «sen çıkpa, men çıgam» dedirtken kız. Bir tünü tüşündö ak kiyimçen bir karıyanı körgön; karıya anın kolun alıp, alıskı bir curttun caş hanının koluna koygon, «nikeñerdi kıydım, tagdırıñardı bayladım» degen. Oygongondo cürögü ordunda emes ele; oşol kündön kiyin altın tak aga tiken, kazına şagıl, seksen bölmölüü saray tar köründü. Suradı, suraştırdı; kerbenderden, kuştardan, şamaldan kabar aldı: tüşündögü cigit — Talastın hanı Seytek eken, Manastın kanı, Semeteydin uulu. Kız atasının tagın, enesinin kazınasın artında kaltırdı; miñ balbanın canına alıp colgo çıktı. Birok Kap colunun kara kapçıgayında aldınan acıdaar çıktı; oozu üñkür, demi ot. Miñ balban kılıç sundu, miñ balban oşol kapçıgayda acıdaarga cem boldu; Akbermet seksen kızı menen arañ canın kutkardı, ant içti, artka kaytpadı. «Ölsöm colunda ölöyün» dedi da, katın, şakegin, ok ötpös çepkenin cana atalarınan kalgan Zulpukorun Kızırdın kolu menen süygönünö cönöttü.

Akcoltoy Talaska cetkende ordonun aldında atınan celdey tüşüp, kattı eki koldop hanına sundu. Seytek okudu; okugan sayın cüzü birde agarıp, birde kızardı. Kattın ayagında mınday sözdör bar ele: «Tüşümdö nikebizdi Kızır kıygan; sen bilbeysiñ, men bilem. Tagımdı taştadım, coldomun. Keñ-Özöndö selkinçektüü otoomdu tiktim, közüm coldo. Er bolsoñ kel; kelbeseñ, düynödö maga ölümdön başka eşik cok».

Curt bul kabardı ugup mayramga turdu. Karılar biri-birin karap külüştü:

— Seytektin bagı atasınıkınan da artık eken! Semetey Ayçürök üçün Ürgönçkö bargan, ak kuunu kubalagan; bul colu peri suluusu öz butu menen kele catat!

Seytek adegende ataların eskerdi. Manastın arbagına ak boz bee kurmandıkka çaldı, kanın cerge, cıtın kökkö berdi; Bakaydın, Kanıkeydin, Külçoronun mürzölörünö barıp, birden bata tilep, ıraazılık suradı. Anan cortuulga kamılga baştaldı. Almambetten muras ak kaşka eer kırk cıldık sandıgınan çıgarılıp, kümüşü cışılıp, Kulansurga tokuldu; at arkasındagı amanattı bilgendey bir colu uzun-uzun kişenedi. Ok ötpös çepken kiyildi, Zulpukor kurçanıldı, Akbermettin şakegi çıpalakka salındı. Kuyalı menen cigitter colgo kamındı; eneler ak süt çaçtı, dubalar baylandı cana attuu top Keñ-Özöndü közdöy colgo çıktı.

Col uzakka sozuldu; too aşıldı, suu keçildi, üç colu konup, üç colu köçüldü. Kulansur aldıda bara cattı cana Kızırdın sözü beker çıkpadı: kırduu belde baskan taşı kıymıldabadı, tumanduu koktudo bagıt adaşpadı; tünküsün da, cıldız körünbögöndö, başın bir cakka burup, top oşol cakka cürüp, tañ atkanda coldun tuurası oşol bolup çıkçu. Kuyalı Celcetpestin üstündö Seytektin oñ cagında bara catıp, arasında köz kıyıgı menen caş hanın karap cılmayıp koyçu; hanının cürögündögü tattuu dürbölöñdü körüp, birok körmöksöngö salçu; col coldoştugunun adebi uşul. Keñ-Özöndün çegine cetkende Akcoltoy koynunan dagı bir amanat çıgardı: Manastan kalgan dürbü ele bul, sırduu bir köz — karaganın ceti kündük coldon canına alıp kelçü. Bir döbögö çıgıp, dürbünü közünö takap, tüzdüktördü sıdırdı. Cana kördü: caşıl bir koktudo ak otoolor tigilgen, ortodogu eñ çoñunun aldında kümüş çıncırluu selkinçek; selkinçekte seksen kızdın ortosunda bir kız selkinip catat — dürbünün sırduu közü da al cüzgö uzak karay albadı. Akcoltoy dürbünü tüşürüp, hanına buruldu:

— Taptım, kanım. Otoosu tigi koktudo, selkinçegi kuruluu, közü coldo.

Oşol maalda Akbermet otoosunda, sırdaşı Külayımdın tizesine başın koyup, tündö körgön tüşün aytıp catkan:

— Tüşümdö ay çıktı, Külayım, kümüş bir ay; süzülüp-süzülüp kelip, oñ koynuma kirdi. Artınan kün çıktı, altın bir kün; al da sol koynuma kirdi. Eköö koynumda tabıştı, düynöm carıkka çömüldü. Oygondum, cürögüm kuştay lakıldap turat. Cakşılıkpı, camandıkpı?

Külayım külüp, kızdın çaçınan sıladı:

— Cakşılık, ay cüzdüüm, cakşılıktın çoñu. Ay degeniñ — er cigit; koynuña kirgeni — cazmışıñdagı han. Kün degeniñ — döölöt, bagıñdagı uluuluk. Ay menen kündü koynuna algan ayal carına da cetet, tukumu da küngö aylanat. Küt; kütkönüñ oylogonuñdan cakın.

Söz oozunan çıgar-çıkpas sırtta bir düñgürök kötörüldü. Küzötçü balbandardın döbödögü dobulbası ele bul; düñ-düñ kagılıp, ünü koktunu tolturup cattı. Seksen kız çoguu tura kaldı. Karoolçu kız otoogo uçup kirgendey kirip, entigip kıykırdı:

— Süyünçü, hanışa kız, süyünçü! Munarıktan bir attuu top köründü; aldında kula bir tulpar, üstündö ak çepkendüü, kök calduu bir arstan kele catat. Turuşu handın turuşu, köz karaşı ay cüzgö burulgan!

Akbermet selkinçekten tüştü; tizeleri kaltırap, cürögü kökürögünö batpay turdu. Külayımdın koluna carmaştı:

— Tüşüñ keldi, Külayım. Ay eşikke keldi. Emi aytçı: kırk kün col karagan köz dagı bir demge kantip çıdayt?

Eki tagdır, orto cerinde bir koktu, bir dobulbas ünü, bir cürök lakılı — koşuluunun bosogosunda turdu. Birok Kap artınan kozgolgon tagdır calgız kelbeyt; peri kızının artında kalgan altın şaardın da közü coldo ele cana Zulpukordun kınında, azırınça eç kim bilbegen bir süyünçü uktap catkan.

42-BÖLÜM

Peri kelinder cana Zulpukordun süyünçüsü

— ❖ —

Keñ-Özöngö caz oşol cılı kelindey bolup tüştü. Karlar belderden çeginip, örööndün koynunda çöp tize boyu kötörülüp, suular taştarga kümüş şakek tagıp koygon. Eki caktan tüşkön eki kerben, eki darıyanın koşulganınday, tüzdüktün ortosunda biri-birine aralaştı; kişenegen cılkılar birin-biri cıttadı, töölör çögüp, kiyiz eşikter açıldı. Colbors cürök Seytek peri tukumu Akbermettin cüzün oşol cerde, kün carıgında birinçi colu toygonço kördü; akıl ustası Akcoltoy da Külayımdın aldında turup, tilinin baylanganın oşol cerde tüşündü. Sagınıç degeni — eki toonun ortosuna tartılgan kıl köpürö eken; oşol künü eki cup teñ al köpürödön öttü, eç kimisi artın karap tuñguyukka köz salgan cok.

Külayım boz üydün töründö oturup, ottun carıgı cüzündö oynop turganda sözgö kirdi. Ünü darıyanın şagılında cuulganday tunuk ele.

— Saga bir sır aytayınbı, Akcoltoy, — dedi. — Biz silerge özübüzçö kelgen cokpuz. Bir tünü tüşümdö ak seldeçen, ak sakal bir pirdi kördüm; tayagı cerden kökkö tirööç ele. Maga

ayttı: atımdı Kızır deşet, pendege tarda cetişem. Kap artındagı eki peri kızı Ala-Toodogu eki cigitke cazıldı; Akbermet Seytekke, sen Coltoygo. Egiz tay berdim alarga, Kulansur menen Kulunsurdu; biri birinin kölökösü, eköö teñ celden bütkön tulpar. Bar, nasibiñdin artınan tüş. Men da turdum, taktı-taacını artımda kaltırdım, çöldü arkama kötörüp keldim.

Akcoltoy başın iydi; col azabı, çöl suusuzu, ölgön atının armanı, Kızır kapısınan cetken oşol kuykaluu kün birden köz aldınan öttü.

— Men da az tartkan cokmun, Külayım, — dedi. — Suusuz talaada tilim tañdayıma cabıştı, tulparımdın başın tizeme alıp ıyladım. Al pir maga da köründü, koluma eki tizgin berdi, koynuma bir kat saldı. Oşol kündön beri cürögüm eesin izdegen şumkarday abada aylanıp cürdü. Emi konor butagın taptı. Sen kübösüñ, kök kübö, cer kübö: senin üstüñö künü alıp kelsem, Kızır bergen at meni üstünön ırgıtsın, içken kımızım maga uu bolsun. Bul anttı buzgan Manastın arbagının aldında kara cüz bolsun.

Külayım cılmaydı; peri kızdarı köp sözdü emes, nak sözdü tüşünöt.

Ertesi Keñ-Özöndün ortosuna altın mamıluu eki ak orda tigildi; mamılarının başı kündö tutangan şamday canıp turdu. Ak sakalduular aldıga ötüp, nike saltı boyunça kıyıldı; bir ayak suuga eki şakek salındı, dubalar baylandı, kübölör kol kötördü. Anan kanday toy kuruldu deseñ — Keñ-Özön özünün şarının ünün uga albay kaldı. Seksen kelin kımız taşıdı, seksen kız et bölüştürdü; kazandar toguz oçokto kaynap, toguz kün, toguz tün basılgan cok. At çabış ötkörüldü, balbandar küröşkö tüştü, tün kirgende ottor cagılıp, komuzdun kılınan ötkön kündör tögüldü. Bir karı manasçı ünün tüngö salıp, Manastın Altaydagı törölüşünön baştadı; ukkandar ıyladı, küldü, ant içti. Eki kelin eki cigittin koltuguna kirdi; cıldızdar oşol tünü talaaga ulam ıldıylay berdi.

Toy taragakda kerben çeçildi, cüktör tañıldı, bagıt Talaska buruldu. Töölör katar-katar tizildi, cılkı aldıdan aydaldı; Akbermettin sebinde peri ustalar tokugan kiyizder, kayıptan kelgen kezdemeler, sandık-sandık cambı bar ele. Col boyu kongon ar konuşta el çıgıp tosup aldı; ak çaç eneler kelinderdin başınan tuz aylanttı, baldar tulparlardın calına kol tiygiziş üçün birin-biri tebeley cazdadı.

Talaska cetkende Manastın curtunun üstündö erte küzdün künü turuptur. Kabar eçak cetken; Ala-Toonun tört burçunan ak kalpak kırgız agıldı da agıldı. Keñ-Koldun oozu tigilgen boz üylördön appak şaarga aylandı. Karılar ortogo çıgıp söz alıştı; biri Manastın Çoñ kazatta kantip kürkürögönün, biri Semeteydin Buharadan kaytkanın, biri Seytektin beşikte catıp ölümdön kantip kutulganın eskerdi. Anan ak kiyiz alıp kelindi, tört burçunan

tört aksakal karmadı; Seytekti üstünö oturguzup üç iret kökkö kötörüştü, üç iret tüşürüp, üç iret curttun tegeregine aylantıştı.

— Manastın kanı, Semeteydin canı, kırgızdın hanı! — dep kürkürödü kalıñ el. Ak boz beeler kurmandıkka çalındı, kanı topurakka, dubası kökkö berildi. Altın tak ordonun törünö ornotulup, Seytek üstünö oturdu; eki tizgin, bir çılbır dagı bir iret Manas tukumunun koluna tapşırıldı.

Oşol kündön kiyin curt ayranday uyudu. Ayıldar köböydü, maldar döbölördü kaptadı, kımız saap tügönbödü. Taarıngandar caraştı, cokçulukka ülüş tiydi, elde arman kalbadı. Seytek törönü kara kıldı kak carganday adil cürgüzdü; Akcoltoy oñ cagında akıl, Kuyalı sol cagında cürök boldu. Talaanın üstünön ötkön kerbençiler biri-birinen suradı: Talasta bir han çıgıptır, Manastın neberesi imiş, çınbı? Çın ele. Al emi çın sözdün butu tıkan; cakşı kabar atçan cüröt da, caman kulakka da bir künü cetet.

✦ ✦ ✦

Al caman kulak Beecinde ele.

Koñurbay ölgönünö köp bolgon; uulu Baykoñur atasının kegin atasının tagı menen koşo kurçanıp, birok kırk toguz caşında, muratına cetpey köz cumgan. Orduna uulu oturdu: çoñ Kite. Kakan tagına oturgan künü kırk eşiktüü saraydın eşikteri kırk kün açık turdu; birok Kitenin içi sırtındagı şattıkka okşobodu. Çoñ atasının Talasta cegen sokkuları, atasının içinde ketken öçü aga muras kalgan; muras degeni calañ altın bolboyt, kee tukumga kek kalat.

Bir künü kerbençiler aldına çıgarıldı; cibek cüktüü, tili uzun adamdar ele.

— Batışta emne bar, emne cok? — dep suradı Kite.

— Batışta, kanım, Talas bar, — deşti. — Talasta bir han bar; Manastın neberesi Seytek deşet. Peri kızın alıptır, altın takka oturuptur; cılkısı sansız, curtu gülstan. Kırgız eski kubatına kaytıp, aşıp-taşıp da ketiptir.

Kitenin kolundagı çöyçök dars carıldı. Manas degen at al sarayda dagı ele cara kırtışı ele; kötörsöñ astınan kan sızıp çıkçu.

— Çoñ atamdın çoñ atasın oşol tukum çapkan, — dedi tiştenip. — Atam al öçtü kusalbay ketti. Men kusam.

Kişi ciberip, Kococaştın uulu Çoñbilgiçti aldırttı. Seksen caştagı sıykırçı ele Çoñbilgiç; kaştarı közünün üstünö çatırday tüşkön, akılı kırk kitepten tereñ, cürögü kırk kıştan muzdak. Buluttu saap, tumandı tokup, şamalga nokto katıp minip cürçü. Birok kırgızdı da bilçü.

— Kanım, — dedi, — buyruguñ başım menen; birok bir sözüm bar. Kırgız degeniñ oñoy olco emes. Esenkan sınadı, Alooke sınadı, Koñurbay atañ ömürün berdi; al taştuu curttan eç kim tok kaytkan emes. Manas ölöt, Semetey tuulat; Semetey sır bolot, Seytek çıgat. Al tukum kesken sayın ösçü butaktay.

— Butak degeniñ balta menen kırkılat, — dedi Kite. — Sen abanı baylaysıñ, cerdi okuysuñ; cüz balban al da bar. Cılkısın sürüp kel, cigitin kır, al butaktı maga tamırı menen alıp kel.

Han buyrugu baş iydiret; Çoñbilgiç kırk cıldık akılın çetke koyup, seksen cıldık moynun iydi. Beecindin eñ tandalma cüz balbanı kuraldandı; başında, kök Kerik attın üstündö, dobulbasın uçkaşka baylagan kart sıykırçı, batıştı közdöy col alıştı. Çoñbilgiç kökkö okup, üylödü; abanı tuman menen baylap, artındagı cüz atçandı bulut cuurkanına orodu. Boz-Talaanı oşentip ötüştü; eç kim körgön cok. Anan aldılarınan Meenet tüzü çıktı; atı meenet koyulgan cer atın beker albaptır. Muz kesken celder soktu, boroon coldordu öçürdü; altı balban oşol tüzdö kaldı, karlardın astında attarı da toñup. Tokson tört kişi aç börüdöy soylop Ala-Toonun etegine cetti cana sıykırçı askalardın arasına caşınıp, añduuga cattı.

Oşol maalda Talasta Seytek periden kelgen külügü Kulunsurdu semirsin dep cayloonun biyigine özünçö baylatıp, kuralın tördün başına ilip, Akbermettin ordosunda balday tınç beypildikke çögüp cürgön. Beykaparlık degeni cigittin koynuna uşintip kiret: duşman eşikte turganda parda cibekten bolot.

Bir tünü Akbermet tüşünön çıñırıp oygondu. Çekesi terdep, közdörü çakıraygan; Seytek tura kalıp kolunan karmadı.

— Emne kördüñ, Bermet?

— Cakşılık bolsun, — dedi Akbermet ünü titirep. — Asmanda tolgon ay menen kün canaşa turdu; eköö teñ curtubuzdun üstünö nur töktü. Anan kargıluu bir colbors kördüm; kargısı altından, ordonun aldında catat, eç kim andan korkpoyt. Anın canında eki bolot kılıç ilinüü, eköö teñ cañı kurçutulgan, eköö teñ kün nurunda oynop turat. Añgıça kün

çıgıştan bir acıdaar kozgoldu; oozunan kara tütün bürküp keldi da, kılıçtardın birine asılıp, ortosunan sındırdı. Men kıykırdım, oygondum.

Tañ ata elekte Akcoltoy çakırıldı; tüş coruu anın önörü ele, akılı kırk tüyündü bir tartkanda çeççü. Uktu, sakalın sıladı, cüzü birde carık, birde kölökö tarttı.

— Tüşüñ tüş emes, Bermet, küzgü, — dedi. — Tolgon ay menen kün — senin cana Külayımdın döölötü; ekööñ teñ bul curtka nur bolduñar. Kargıluu colbors — Seytek: colbors cürögü törönün kargısın tagınıp, han boldu degeni; handıgı bekemdelet, eç kim solkuldata albayt. Eki bolot kılıçtın biri — Seytektin özü; ekinçisi, ey Bermet, senin içiñde kurçutulup catat. Bir uuluñ bolot; arstan cürök, atı cürçü bir uul. Al emi kün çıgıştan kozgolgon acıdaar — Kıtaydan çıkçu balee; Beecindin kegi uktabayt, külün açsañ çogu çıgat. Kılıçtın sınganı oor cışaan; tez arada kural kurçutkula, karool çıgargıla, beykapar catpagıla.

Coruu oozunan bütö elekte sırttan tuyak dübürtü uguldu. Kabarçı Kadike, atının oozu köbük, özün ordonun aldına taştadı:

— Kanım! Çektin arı cagında kiyimi bötön cüz atçan körünüptür! Elçige da okşoboyt, kerbenge da; tuman içinde kattap cürüşöt, izderi cogolup ketet!

Söz oozdon kulakka cete elekte alıstan bir düñgürök keldi; cer ontop catabı, kök ontop catabı, eç kim ayırmalay algan cok. Çoñbilgiç pildin terisinen casalgan dobulbasın çıgarıp, tokmogun urgan ele. Al dobulbastın ünü ölüm ünü bolçu; ukkan aybandın ötü bezgektey titirööçü. Seytektin döbölördü kaptagan cılkısı bir zamatta kuturdu; beeler kulundarın tebelep, aygırlar biri-birine asıldı cana bütkül üyür kara seldey tamırınan culundu. Tokson tört balban tosup, aldına salıp, Suusamırdı közdöy aydadı. Cılkıçılar karşı turdu; karşı turganı kıyradı. Calgız Erebay, ceti cerinen caradar bolup, ölüktördün arasınan suurulup çıgıp, bir aygırdın calına cabıştı da, canın Talaska arañ cetkirdi.

— Cılkı ketti, kanım, — dedi kan içinde turup. — Coldoştorum kırıldı. Dobulbastuu bir çal, artında Beecin sootçon balbandar... Suusamırga aydap baratışat.

Ordo zamatta kaynadı. Seytektin közünö çoñ atasının otu urundu; Akbermet ün debey içkeri kirip, sandıktardın eñ tübünön bir soot çıgardı. Peri ustalarga ottu şamal menen urup turgan köörüktördö kuydurulgan soot ele; şakekçeleri balık kabırçıgınan cış, ok ötkörbös, kılıç taygıltçu.

— Munu sen üçün saktagam, — dedi. — Dagı munu: atamdın kılıçı Açalbars. Aç deşet, antkeni toygonu körülgön emes. Al, kurçan; birok beykapar kurçanba. Tüşümdögü acıdaardı unutpa.

Seytek soottu kiyip, Açalbarstı beline çaldı, Kulunsur biyikten tüşürüldü; tulpar soguştun cıtın alıp, cer çapçıdı. Birok Akcoltoy baarınan murda kamdanıp ülgürgön; Külayımdın kolunan bir ayak kımız içti da, Kulansurga ırgıp mindi.

— Sen koldu cıy, artıman cet, — dedi Seytekke. — Iz suuy elekte men tüşöm artınan; cılkı cay cüröt, men celdey cüröm.

Cana calgız özü tokson tört balbandın artınan tüştü.

Suusamır colunda tozoñun kuup cetti. Cılkının artında, kök Keriktin üstündö bara catkan çaldı kördü; ünün talaaga saldı:

— Tokto, ak sakalıñdı kara cerge tüşürböy tokto! Kırgızdın malı kırgızda kalat; ce taşta, ce kayt, ce öl!

Çoñbilgiç buruldu; seksen cıldık közdörü caş cigitti tarazaladı.

— Calgız özüñ keldiñbi, — dedi, — çoñ Beecindin karşısına? Atalarıñ akılduu ele, kol menen kelçü.

— Atalarım akılduu ele, — dedi Coltoy, — uuruga kol kerek emes deşçü.

Saltka baş iyişti; cekede kezek — adildiktin ülüşü, adegende sıykırçı kaçırdı. Nayzası Coltoydun kalkanında çagılganday çartıldadı; kalkan carıldı, cigit solkuldadı, cıgılgan cok. Kezek Coltoygo keldi; saydı, çaldın sootunan ot çaçıradı, çal eerinde bir ırgaldı, cıgılgan cok. Dagı bir, dagı bir; nayzalar kamıştay bırkırap, baltalarga carmaştı, baltalardın sabı koldorunda kaldı. Altı kün, altı tün salgılaştı; kündüz kün, tünküsün cıldızdar kübö turdu. Attar tizesine çeyin topurakka çögüp, ter eki tulkudan darıya bolup aktı. Cetinçi kündün tañında, amalı kılıçınan kurç sıykırçı tizginin kaçkan öñdöntüp tarttı; Kerik döbölördü közdöy sızdı. Coltoy kanı kaynap artınan tüştü — cana tar kapçıgaydan çıkkanda, tegeregindegi tokson tört balbandın kurçoosun kördü. Tuzak oozun capkan ele.

Coltoy bir döbögö dalısın berdi. Ok caadı; kimisin kalkan tostu, kimisin soot, kimisin eti tostu. Kulansurdun soorusunan kan sızdı, cigittin iyninen, cambaşınan, kolunan sızdı. Bir kün çıdadı, bir tün çıdadı; ekinçi künü kün töbögö tirelgende erinderi carılıp, kılıç karmagan kolu oorlop kalgan. Külayımdın cüzü köz aldına keldi; bergen antı keldi, Kızırdın çöldö sungan suusu keldi.

— Ey köktögü, — dedi, — meni bul cerge sen alıp keldiñ, bul cerde taştaba.

Taştagan cok. Munarıkta adegende bir tozoñ köründü, anan tozoñdun içinen bir kişenöö uguldu; Kulunsurdun kişenöösü ele, Kulansur caradar başın kötörüp coop kaytardı. Seytek kele catkan — birok calgız emes. Kiyin balbandar ant içip aytıp cürüştü: caş handın eki cagında dagı kırk atçan bar ele, cüzdörü daana körünböyt, attarının butu cerge tiybeyt; eñ aldıda ak seldeçen bir pir tayagı menen col açıp bara catkan. Kırk çilten menen Kızır Iliyas Manastın neberesine kayıptan coldoş bolgon ele.

Kurçoo carılgan cerinen çañ-topoloñ tüşüp çaçıldı. Beecindin eñ ataktuu balbanı Kaysar — moynu bukanın moynu, ünü toonun ünü — Seytektin colun tostu:

— Çoñ atañdı çoñ atam taanıçu; seni men taanıp alayın!

— Taanı, — dedi Seytek da, Oykuma kılıçın şiltedi. Kaysardın tuulgası turuştuk berbedi, başı eegine çeyin ekige bölündü; zor tulku kulagan çınarday gürs etti. Munu körgön balbandardın tizesinin şayı ketti. Seytek Sır nayzasın oñdop karmap, sıykırçını izdedi; tumandın içinen taap, saydı. Nayza Çoñbilgiçtin sootun teşip, kaptalına kirdi; çal dobulbasının üstünö kan kusup cıgıldı.

Coltoy oşol arada kurun çeçken; içinde Külayım salgan emder, maylar bar ele. Caratına bastı, tişi menen tañdı; alakanında kalganın Kulansurdun soorusuna süyködü. Em degeni peri kolunan çıksa uşunday bolot: cigit tüzöldü, at silkindi da, döbödön ıldıy, eki börü üyürgö tiygendey tiyişti. Seytek oñdon kırdı, Coltoy soldon; tokson tört balbandan kaçar but kalbadı deerde, kan içindegi Çoñbilgiç akırkı sıykırın özünö saktaganın körsöttü: bir tuman kaptattı, kök Keriktin calına cabıştı da, tañdın celindey, calgız özü Kakan coluna tüştü. Artınan karagan Seytektin közündö Akbermettin tüşündögü acıdaardın kuyrugu iyrilip cok boldu.

✦ ✦ ✦

Seytektin kanı basılgan cok; Kulunsurdun başın çıgışka burdu.

— Artınan tüşöm, — dedi. — Beecinge çeyin kubalaym; çoñ atamdın çoñ atama kılganının, atasının atama kılganının esebin oşol eşikten suraym. Kakandın tagın başına kulatam!

Akcoltoy caradar kolu menen Kulunsurdun tizginine carmaştı; oozdugunan karmap, koye bergen cok.

— Tokto, arstanım, tokto, — dedi. — Açuu menen turgan — zıyan menen oturat. Kıtay degeniñ bir kişinin kaçkan colu emes, bir döönün açılgan oozu. Beecindin tegeregi temir koroo; añdarı bar, kişi boyu tereñ; dubaldarı bar, ok aşpayt; eşiginde tümön-tümön kol catat, biri kırılsa orduna on miñi kelet. Uluu atañ Manas kırk çorosu, Almambettey col bilgen colbaşçısı, Akkuladay tulparı turup Çoñ kazatka bargan da, al eşikten arañ kaytkan; kaytıp kele catıp eñ oor caratın oşol cerden algan. Sen emi çarçagan at, caradar coldoş, artıñda cıynalbagan kol menen oşol koroogo kirmek beleñ? Sıykırçı kaçsa, korkunuçu bizden murda cetet Beecinge; al korkunuç on cıl dubalında karool karayt. Kayt; cılkıñ kutuldu, curtuñ aman, öçüñ alındı. Erdik alga cürüü gana emes; ordunda toktoy bilüü da.

Seytektin kolu tizginde bir çıñaldı, bir boşodu. Anan tereñ dem aldı; açuusu kökürögünön talaaga taradı.

— Sen bolbosoñ, Coltoy, — dedi, — men otko umtulgan köpölök bolmok ekem. Kayt deysiñ — kaytalı.

Kırılgan balbandardın kuralı, sootu, attarı cıynaldı; sürülgön cılkı kayrılıp, aldıga salındı. Talaska kanday kaytıp kelişti deseñ — toskon eldin duuldaganı Keñ-Koldu tolturdu. Olco bölüştürüldü; cetimge at, cokko mal, caradarga karaar kol tiydi. Erebaydın ceti caraatı tañıldı, kırılgan cılkıçılardın oçoguna kazan asıldı, attarı toydo ataldı. Curt kayra tokçulukka oturdu; birok Seytek oşol kündön kiyin karoolsuz tün ötkörgön cok, kuralın tördün başınan tüşürgön cok. Acıdaar tüşü ordonun bosogosunda küzötçüdöy turup kaldı.

Beecinde bolso kök Kerik arkasındagı carım ölük cügü menen saray eşigine cetkende Çoñbilgiçtin sakalı kan menen uyup kalgan ele. Darıgerler başına üyüldü; kaptalındagı nayza caratın küygüzüp em berişti, kırk kün ölüm menen sooluktun ortosunda cattı. Kırk birinçi künü közün açtı; Kite baş cagında, cüzü kara bulut ele.

— Cüz balban berdim, — dedi Kite, — bir dobulbas menen kayttıñ.

— Aytpadım bele, kanım, — dedi sıykırçı, — kırgız oñoy olco emes dep. Birok kuru da kaytkanım cok; akılımdı oşol cerde kurçuttum, saga bir nasaat menen kayttım. Bul öç senin kılıçıñdın emes, senin tukumuñdun işi. Hind hanı Kerginin bir kızı bar, Burul deşet; cıldızı oor, töşü kut. Anı al. Andan tuula turgan uul biz körö albagandı köröt.

Kite sıykırçının sözünön çıkkan cok; Hind eline kuda tüşürdü, Buruldu ak döölöt menen Beecinge aldırıp, tagının canına oturguzdu. Ubagı kelgende Burul bir uul törödü; atın Çınteñir koyuştu. Bala beşikte catıp ele muştumun tüyüp, on caşka cete elekte

balbandardı cıgıp cürdü. Salt boyunça sınaldı: Zuu kudugu deçü, tübündö altımış baştuu acıdaar catkan karañgı bir kuduk bar ele; handıkka köz artkan oşogo tüşürülçü. Çınteñirdi arkan menen salañdatıştı; üç kün ün çıkkan cok, üç kün Beecin dem albadı. Törtünçü künü arkandı tartıştı; bala çıktı — közdöründö kuduktun karañgısınan bir ülüş, alakanında acıdaardın altımış başınan culungan bir kabırçık. Tirüü ele, birok kuduktan çıkkanı kudukka tüşkönünön başka ele. On birinde atası Kite düynödön köçtü; Çınteñir on ekige tolo elekte atasın cerge berip, Kakan tagına oturdu. Beecindin karıları biri-birin karap, unçukpay kalıştı: keler muundun baleesi düynögö kelip, tagına ornogon ele. Birok al baleeden kaygı tartuu oşol kündün emes, erteñki baldardın işi ele; Talasta oşol kışta başka bir kabar bardık kabardı basıp ketti.

✦ ✦ ✦

Akbermettin butu oorlodu; peri kızı Manas tukumuna bir can kötörüp cürdü. Ordo kubanıçka çaypaldı, Külayım kelindin başınan bir azga da cılgan cok. Añgıça Bermetke talgak keldi; birok emnege talgak boldu deseñ, eç kim ukpagan nersege: colborstun etine talgak boldu. Ne kımız suradı, ne kazı; közü ne bal kördü, ne kaymak. Sargaydı, sooludu, tilinen bir gana söz tüştü: colbors.

— Içindegi er kişi colbors cürök bolot, — deşti karı eneler. — Canı öz kebin tartıp catat.

Akcoltoy eç kimge söz kaltırbay kuralın asındı.

— Colbors menden, — dedi da, Ala-Toonun kuçuktarına, kamıştuu özöndörgö col aldı.

Üç kün kıdırdı, iz tappadı. Üçünçü kündün keçinde, kün kızılga boyolup turganda, bir askanın üstünön ala bir colborstu kördü; oturup alıp, adamdın közü menen karap turat. Coltoy caasın tarttı — cana kolu abada katıp kaldı; antkeni colbors tilge keldi, ünü çöldö suu bergen oşol ündün tak özü ele:

— Tüşür caañdı, Akcoltoy. Meni bir colu çöldö kördüñ, bir colu tüştö; emi bul kepte kör. Bermet talgak bolgon et — menin etim; birok maga ok ötpöyt, saga da kıyuu caraşpayt. Al munu.

Colbors çeñgelin sundu; alakanına bir cañgak taştadı — boz bir cañgak, kabıgı taştay, cıtı cıparday.

— Bul cañgak Mediyan çölündö, acıdaardın uusu tamgan cerde öskön daraktan; uudan darman caratkan Teñirdin önörü. Munu Bermet cesin; talgagı basılat, içindegi er aman kalat. Tuulganda atın Kenen koygula — mol bolsun, keñ bolsun, üzülbösün dep Kenen. Dagı bir amanatım bar: özöngö tüş, al cerden kayıptan bütkön bir tay tabasıñ; enesin eç kim körgön emes, atasın cel bilet. Atı Kertulpar. Kenendin atı; çenemine caraşa ösöt, kününö caraşa cetilet. Bara ber, közüñ aynıbasın, kut bolsun.

Coltoy başın cerge koydu; kötörgöndö askanın üstü boş ele, çöptö gana bir çoñ çeñgeldin izi buruksup catkan. Özöngö tüştü; kamıştardın arasında, arkası kızıl-toru, közdörü çoktoy bir tay turuptur — düynögö adam kütüş üçün kelgendey. Cügönsüz keldi, canaştı, Coltoydun artınan eerçidi.

Talasta Bermet cañgaktı cedi; cegen saatı cüzünö kan, közünö nur kayttı. Talgagı basılıp, denesi tınıp, külüp kaldı. Kertulpar Kulunsur menen Kulansurdun canına, özünçö bir tör bayloogo baylandı; mingiçi ali tuula elek bir tulpar, cıldızdardın astında ösüügö turdu.

Oşol ele tünü Seytek Akbermettin canında, köptön beri birinçi colu taştay katuu uykuga ketti; cana uykunun eñ tereñ cerinde tüştördün eşigi açıldı da açıldı.

Bir cayloodo eken; ne Talas emes, ne Keñ-Kol emes, eköönön teñ keñ, çöptörü nurdan eken. Karşıdan bir atçan kele catıptır. Atı — ak kula bir tulpar; tuyagı tiygen cerden çöp atıp çıgıp catat. Üstündögü erdi Seytek eç kaçan körgön emes, birok taanıdı; kan kandı tüşündö da taanıyt. Dalısı eki toonun arasınday keñ, köz karaşı çak tüştöy tüz; sakalında ne ak bar, ne kara — kudum ubakıt aga ötpögöndöy. Uluu atası Manas ele bul; Akkulanın üstündö, kırk cıldık kümbözünön emes, eç ölbögön bir cerinen kele catkan.

Seytek atınan tüşüp, tizesin büktü. Manas da tüştü; neberesin iyninen karmap turguzup, eki közünön öptü.

— Boyuñ çenemdüü, köz karaşıñ atañdan, — dedi. — Kıyazdın kolunda tuulduñ, ölümdün oozunan alındıñ; on üçüñdö tegiñdi bildiñ, çıkkınçıdan öçüñdü aldıñ; atañdı kara üñkürdün sıykırınan suurul, tilge keltirdiñ; Sarıbayday celmoguz tukumun curtuñdan şıpırdıñ. Ak kiyizge kötörüldüñ, altın takka oturduñ. Emi bir sözüm bar, tut: cetimdi kordobo. Men cetim östüm, Altaydın sürgünündö it terisinen töşöktö; atañ cetim östü, Buharada atın bilbey. Sen da cetim tuulduñ, duşman ordosunda. Bul tukumdun kamırı cetimdik menen iylengen, oşonduktan taştan katuu, suudan tunuk. Tagıña cetim kelse törgö oturguz; cetim ıylasa ünün öz balañdın ünündöy bil. Törönü malı bardın cagına emes, akısı bardın cagına cürgüz.

Anan Manas belinen bir kılıç çeçti; kını cıldız tozoñunan, sabı bir uuç çagılgandan bütköndöy ele.

— Munun atı Zulpukor, — dedi. — Er kişinin koluna emes, er cürök tukumdun koluna berilet. Al; birok sen üçün emes. Bermettin içindegi uul üçün — atı Kenen bolot, bizge süyünçülöndü. Al tuulganda bul kılıç oçogunun başında ilinip tursun; kolu kılıç karmaganda kurçansın. Bil: tukumubuz anı menen ulanat — men kettim, Semetey ketti, sen da bir künü ketesiñ; birok bul kılıç kında, bul kan tamırda turganda kırgızdın oçogu öçpöyt. Buura ölöt, taylak kalat; börü ölöt, izi kalat. Iz degeniñ da kardın üstündö emes, uuldun üstündö kalat.

Seytek kılıçtı eki koldop aldı; salmagı düynönün salmagı ele, birok iynine emes, cürögünö oturdu. Başın kötörgöndö cayloonun tolup kalganın kördü: oñ cakta kara közdörü Beecindin dubaldarın dagı ele tarazalagan Almambet turuptur; canında külküsü salgılaştay keñ Çubak. Sol cakta kart Koşoy, too tulkusu menen; cana eñ aldıda — sakalı kuunun cünü, közdörü eki şam, ak sakaldın tak özü — Bakay. Bakay eki kolun kökkö caydı; kalgandarı caydı; cayloonun nurdan bütkön çöptörü da duba kılganday iyildi.

— Kenenge ömür ber, — dedi Bakaydın ünü; ün emes, camgır ele kudum. — Bilegine kubat, cürögünö ırayım ber. Colun Kızır karasın, kırk çilten oñ cagında cürsün. Talastın suusu aga süt, Ala-Toonun taşı aga çep bolsun. Tukumu üzülbösün, oçogu öçpösün, tütünü tütöödön kalbasın — oomiyin!

— Oomiyin, — deşti Manas, Almambet, Çubak, Koşoy bir oozdon; cana al oomiyin kök kabatta toguz iret cañırdı.

Seytek oygongondo tañ agarıp kele catkan; caagında caş, alakanında — boş ekenin bilgen alakanında — bir kılıç sabının tabı bar ele. Akbermetti oygotpodu; sırtka çıgıp, ordonun aldında turup, atkan tañga uzakka karadı. Anan Akcoltoydu çakırttı.

Coltoy tüştü uktu; ukkan sayın sakalınan caş kuyuldu, bütköndö ordunan turup, Seytektin aldına bir tizelep çöktü.

— Kanım, — dedi, — men ömürümdö köp tüş corudum; kimisinen balee kördüm, kimisinen döölöt. Birok bul tüş corulbayt, kuttuktalat. Manas atanın senin tüşüñö tüşkönü — tagıñdın Teñir aldında bekitilgeni. Zulpukordu bergeni — handıgıñ kılıç menen emes, kereez menen ulanganı. Cetimdi kordobo degeni — töröñdü köktön alganıñ. Al emi Kenen atının bir colu colborstun oozunan, bir colu atanın oozunan koyulganı — bir süyünçü eki eşikten kirse, al üydö beşik boş kalbayt. Tuulat; arstan tuulat, atı Kenen bolot,

atı Kertulpar dayar, kılıçı Zulpukor sözdö dayar. Kırgızdın tütünü tütöyt, kanım. Közüñ aynıbasın, curtuñ aman bolsun.

Seytek Coltoydu cerden turguzup, booruna bastı.

— Coruuñ oozuña bal bolsun, — dedi. — Coruuçuluk — akıñ: at başında kelgen altımış mal seniki; üyürdön bölgülö, ordosunun aldına salgıla.

Kırk cıldık cokçul cıldarın çöldö col izdep ötkörgön Akcoltoy oşol künü bir handın kazınasına emes, bir tüştün berekesine bayıdı; aldına salıngan altımış maldın tozoñunda Külayımdın külküsü bar ele. El munu ugup ordo aldına cıyıldı; süyünçü oozdon oozgo taradı, ak boz bee kurmandıktarı cañılandı, ayıldar biri-birine kımız taşıdı.

Cana ubakıt öz bilgenindey aktı. Karlar belderdi dagı bir colu caap, dagı bir colu eridi; Talas köbürdü, tundu. Kertulpar bir kıştın içinde taydan kunanga aylandı; Zulpukordun tüştögü tabı Seytektin alakanınan öçpödü. Cana bir tañ zaarda, tañ cıldızı ali öçö elekte, Akbermettin ordosunan bir çıñırık çıktı — içke emes, döö; ıy emes, aykırık. Anaçılar eşikten baştarın çıgardı, cüzdörü kündöy ele:

— Süyünçü! Uul! Arstanday bir uul!

Kırk kün, kırk tün toy kuruldu desek az; Talastın al toyu Kökötöydün aşınan beri körülgön emes. Balanın atın surap da keregi cok ele; atı törölgöngö çeyin eki colu koyulgan. Ak sakalduular kulagına üç colu aykırdı: Kenen! Kenen! Kenen! Kuyalı Karasaat nayzasın beşiktin baş cagına saydı; Külayım peri kolunan bir köynök bıçtı; Erebay ceti caratının ceti okuyasın bala beşikte catkanda ele ayta baştadı. Kertulpar bayloosun üzüp kelip, beşiktin kiyizin cıttadı da, oşol kündön kiyin ordonun aldınan cılbay kaldı.

Keç kirip, konoktor taragakda Seytek uulun oroosu menen kuçagına alıp, sırtka çıktı. Ala-Toonun karları akırkı nurda kızıl canıp turgan; Keñ-Koldun suusu düynönün birinçi tününön beri ırdap kelgen ırın ırdap catkan. Seytek uulunun cüzün toolorgo burdu.

— Kara, — dedi akırın. — Tigi kar baskan toolordun arı cagında Altay bar; uluu atañ Manas oşol cerde tuulgan, sürgündün içinen kündöy bolup tuulgan. Tigi tüzdük — Talas; atañ Semetey Buharadan uşul cerge kaytkan, cetimdikten handıkka uşul cerden col baskan. Men duşman kolunda tuuldum, bul cerge öçümdü alganı keldim, kalıp curtumdu taptım. Sen bolso toy menen tuulduñ, duba menen tuulduñ; senin coluñ bizdikinen açık bolsun. Birok bil: bul curt saga atalarıñdan gana kalgan emes, nebereleriñden amanatka alıngan. Kün kelet, men da köçöm; sen kalasıñ, senden kiyin senikiler kalat. Buura ölöt, taylak kalat.

Kılıç kında, kan tamırda, tütün oçokto turganda — bul tukum üzülböyt, bul oçok öçpöyt, bul dastan bütöt, birok tügönböyt.

Oroonun içinen kiçinekey bir muştum çıgıp, asmandı közdöy açıldı da, anan Seytektin mancasın karmap, bek-bek kıstı. Tañ cıldızı Ala-Toonun artınan dagı bir colu köründü; kudum ketkender kalgandarga köz kısıp catkanday.

Manas düynödön köçtü, Semetey kayıp boldu, Seytek curttu bütödü.
Üç muundun dayrası — sürgündön handıkka, azadan kaytuuga, öçtön eldeşüügö —
bul kitepte bir gana darıyaday tınımsız agat.

GAZÂ'NIN NEFERİ Y.C. · ROMAN-EPOPEYA